

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

125. ÉVFOLYAM 2009. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő-helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Telefonközpont: 279-2760
Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>
(Keresés: Magyar Könyvszemle)
Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

TARTALOM

<i>Simon Zsolt</i> : Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből	1
<i>Nagy Levente</i> : Luigi Ferdinando Marsili és a budai könyvtár(ak)	30
<i>Manhercz Orsolya</i> : Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a <i>Times</i> hasábjain	47
<i>Sándor Tamás</i> : „Zsidókravall” Budapesten – az 1883-as antiszemita jellegű zavargássorozat a korabeli sajtó tükrében	66

KÖZLEMÉNYEK

<i>Holler László</i> : Ismerte-e Laskai Osvát Anonymus gesztáját?	83
<i>Monok István</i> : Kiegészítés a Marsili-hagyaték magyar vonatkozásaihoz	88
<i>Fekete Csaba</i> : Jablonski Bibliája	95
<i>Kiss J. Adrienn</i> : A subjektivitás megjelenése Illyés András prózai műveinek előszavaiban	101

FIGYELŐ

<i>Veszprémy László</i> : Új kiadványok Anonymus Gesta Hungarorumáról	110
<i>Monok István</i> : A szegedi Somogyi Könyvtár kiállításai (2001–2008)	114
<i>Bernád Ágoston Zénó–Blaskó Katalin–Seidler, Andrea–Seidler, Wolfram</i> : Hungarus Digitalis. Német nyelvű sajtó a Magyar Királyság területén a 18. század második felében – digitális kiadás	117

NEKROLÓG

Varga Imre (1912–2007) (<i>Tüskés Gábor</i>)	123
--	-----

SZEMLE

Kulturkosmos der Renaissance. Die Gründung der Bayerischen Staatsbibliothek. Katalog der Ausstellung zum 450-jährigen Jubiläum 7. März bis 1. Juni 2008 und der Schatzkammerausstellung »Musikschätze der Wittelsbacher« 9. Juni bis 6. Juli 2008. Hrsg. von der BSB. Red. von Claudia Bubenik, Béatrice Hernad, Cornelia Jahn. Wiesbaden, 2008. /Bayerische Staatsbibliothek. Ausstellungskataloge Nr. 79./ (<i>Zsupán Edina</i>)	125
Die Ottheinrich-Bibel. Das erste illustrierte Neue Testament in deutscher Sprache. Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 8010. Begleitbuch zu den Ausstellungen anlässlich der Zusammenführung der Ottheinrich-Bibel im Jahre 2008. Hrsg. von der BSB. Red.: Claudia Fabian und Jürgen Scheffzyk. [München]–[Luzern], 2008. /Kulturstiftung der Länder, Patrimonia 334. – Bayerische Staatsbibliothek, Ausstellungskataloge 80./ (<i>Rozsondai Marianne</i>)	130
A Nagyváradi Szeminárium Nyomda, 1745–1804. Összeáll., bev.: Emödi András. Bp.–Nagyvárad, 2004. (<i>Buda Attila</i>)	132
Knížničná a informačná veda XXI. Zost.: Anna Čabrunová. Bratislava, 2007. /Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského/ (<i>Vesztróczy Zsolt</i>)	134
Heltai János: Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655). Bp. 2008. /Res Libraria II./ (<i>Bitskey István</i>)	136
Frank, Peter R.–Frimmel, Johannes: Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger. Wiesbaden, 2008. (<i>Rózsa Mária</i>)	140
Weidhaas, Peter: A Frankfurti Könyvvásár története. Bp. 2008. (<i>Varsányi Krisztina</i>)	144

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Simon, Zsolt</i> : Les premiers imprimés de Szeben de l'année 1525	1
<i>Nagy, Levente</i> : Luigi Ferdinando Marsili et les bibliothèques de Buda	30
<i>Manhercz, Orsolya</i> : Le voyage de l'empereur François Joseph en Hongrie en 1857 vu par le 'Times'	47
<i>Sándor, Tamás</i> : 'Grabuge juif' à Budapest – les émeutes à caractère antisémite reflétées par la presse de l'époque	66
CONTRIBUTIONS HISTORIQUES	
<i>Holler, László</i> : Osualdus de Lasko, a-t-il connu les gestes d'Anonymus	83
<i>Monok, István</i> : Contributions aux rapport hongrois des legs Marsili	88
<i>Fekete, Csaba</i> : La Bible de Jablonski	95
<i>Kiss, J. Adrienn</i> : L'apparition de la subjectivité dans les préfaces des oeuvres en prose de András Illyés	101
CHRONIQUE	
<i>Veszprémy, László</i> : Nouvelles publications au sujet de 'Gesta Hungarorum de Anonymus'	110
<i>Monok, István</i> : Les expositions de la Bibliothèque Somogyi (2001–2008) de Szeged	114
<i>Bernád, Ágoston Zénó–Blaskó, Katalin–Seidler, Andrea–Seidler, Wolfram</i> : Hungarus Digitalis. Presse de langue allemande aux territoires du Royaume de Hongrie au deuxième moitié du 18 ^e siècle – édition informatisée	117
NÉCROLOGIE	
Imre Varga (1912–2007) (<i>Tüskés, Gábor</i>)	123
REVUE	
Kulturkosmos der Renaissance. Die Gründung der Bayerischen Staatsbibliothek. Katalog der Ausstellung zum 450-jährigen Jubiläum 7. März bis 1. Juni 2008 und der Schatzkammerausstellung 'Musikschätze der Wittelsbacher' 9. Juni bis 6. Juli 2008. Hrsg. von der BSB. Red. von Claudia Bubenik, Béatrice Hernad, Cornelia Jahn. Wiesbaden, 2008. /Bayerische Staatsbibliothek. Ausstellungskataloge. 79./ (<i>Zsupán, Edina</i>)	125
Die Ottheinrich-Bibel. Das erste illustrierte Neue Testament in deutscher Sprache. Bayerische Staatsbibliothek. Cgm 8010. Begleitbuch zu den Ausstellungen anlässlich der Zusammenführung der Ottheinrich-Bible im Jahre 2008. Hrsg. von der BSB. Red.: Claudia Fabian und Jürgen Scheffzyk. [München]–[Luzern]; 2008. /Kulturstiftung der Länder, Patrimonia 334. – Bayerische Staatsbibliothek, Ausstellungskataloge 80./ (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	130
Les Presses du Séminaire de Nagyvárad, 1754–1804. Réd., intr. András Emödi. Nagyvárad, 2004. (<i>Buda, Attila</i>)	132
Knižničná a informačná veda XXI. Zost.: Anna Čabrunová. Bratislava, 2007. /Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského/ (<i>Vesztróczy, Zsolt</i>)	134
Heltai, János: Genres et oeuvres dans l'édition de livre de Hongrie du 17 ^e siècle (1601–1655). Bp. 2008. /Res Libraria II./ (<i>Bitskey, István</i>)	136
Frank, Peter R.–Frimmel, Johannes : Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger. Wiesbaden, 2008. (<i>Rózsa, Mária</i>)	140
Weidhaas, Peter: L'histoire du Marché de Livres de Francfort. Bp. 2008. (<i>Varsányi, Krisztina</i>)	144

SIMON ZSOLT

Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből*

Az erdélyi nyomdászat történetére vonatkozó kutatások megállapították, hogy az első nyomda Szebenben működött, amelynek termékei közül eddig két nyomtatványt azonosítottak. Az egyik egy Thomas Gemmarius által írt nyelvtankönyv volt, amit 1529-ben adtak ki. Ebből a könyvből nem maradt fent egyetlen példány sem és a szövege sem őrződött meg, létezését csak egy 17., illetve 18. századi feljegyzés tanúsítja. A másik szebeni nyomdatermék Sebastian Pauschner, Szeben orvosának a pestis elleni védekezésre vonatkozó tanácsait tartalmazta. Ebből a nyomtatványból sem maradt fent példány, csak annak a szövege 17. századi másolatban, amelyből megtudható, hogy ezt a könyvet 1530-ban Szebenben nyomtatta ki Lucas Trapoldner.¹ Ez volt a nyomda utolsó ismert terméke, amely után Szebenben csak

* Ezúton is meg szeretném köszönni a Teleki-Bolyai Könyvtár munkatársainak, különösen Spielmann Mihálynak, Márton Krisztinának, de elsősorban Bányai Rékának, aki a nyomtatványokat őrző gyűjteményre felhívta a figyelmemet és azt rendelkezésemre bocsátotta, továbbá V. Ecsedy Juditnak, P. Vásárhelyi Juditnak és főképpen Borsa Gedeonnak (Országos Széchényi Könyvtár) a tanulmány megírásához nyújtott segítséget. Jelen tanulmánynak korábbi, román nyelvű változata: SIMON Zsolt: *Primele tipărituri din Transilvania (Sibiu, 1525)*. = Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Series Historica (46.) 2007. 89–106.

¹ BORSA Gedeon: *Az első szebeni nyomda Erdélyben (1528–1530)*. = Magyar Könyvszemle (81.) 1965. 56–61. = In: Uő: *Könyvtörténeti írások. Schriften aus der Geschichte des Buchdruckes*. I. Bp. 1996. 116–121; JAKÓ Zsigmond: *A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez*. In: Uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976. 180–183. (a tanulmány módosított változata román nyelven: Uő: *Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*. = Anuarul Institutului de Istorie, Cluj (7.) 1964. 97–115; Uő: *Tiparul cu litere latine în Sibiu în secolul al XVI-lea*. In: Uő: *Philobiblon transilvan. Cu o introducere de prof. dr. Virgil Cândea*. București, 1977. 93–116.); *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum 1473–1600*. I. Bp. 1971. 73–75. 9–10. sz.; NUSS-BÄCHER, Gernot: *Beiträge zur Geschichte des Hermannstädter Buchdrucks im 16. Jahrhundert*. In: Uő: *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*. I. Bukarest, 1981. 146–151. Pauschnerről és könyvéről lásd még: BORSA Gedeon: *Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái*. = *Communications ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* (27.) 1963. 257–271. In: Uő: *Könyvtörténeti írások i. h. I.* 122–125. Trapoldnerről még lásd: POPA, Klaus: *Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner*. = Magyar Könyvszemle (112.) 1996. 358–361.

1575-ben adtak ki újra latin betűs könyveket. (1544 és 1552 között a városban még működött egy cirill betűs nyomda is.)²

Jelen tanulmányunkban az első szebeni nyomdának az első termékei közül három ismertetünk.³ Az általunk megtalált példányokat nyomdai makulaturaként egy, a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárba került könyv kötésének elkészítéséhez használták fel, ahonnan Bustya Endre, a Teleki Könyvtár 1957 és 1961 közötti bibliográfusa⁴ áztatott ki, minden bizonnyal 1960-ban vagy 1961-ben.⁵

A könyvkötés összesen nyolc lap-töredéket őrzött meg, amelyeknek mind a két oldalára nyomtattak és amelyeken három egyleveles nyomtatvány található: 1. egy naptár, 2. a miatyánkot és egyéb, alább ismertetendő vallásos szövegeket, illetve 3. a hiszekegyet tartalmazó nyomtatvány. Összesen nyolc naptár-töredék, négy miatyánkot és négy hiszekegyet tartalmazó nyomtatvány maradt meg, az egyes töredékek két lapján a következő párosításban (jelzem a naptár hátoldalán levő nyomtatványok írásának a naptár írásának irányához viszonyított eltérését is; a fentmaradt nyomtatványoknak az eredeti mérethez viszonyított, itt feltüntetett aránya (fél, negyed) csak a könnyebb érthetőség kedvéért megbecsült közelítő érték): a. három példányban: a naptár felső fele / a miatyánkos nyomtatvány, függőlegesen felfele haladó írással (1/9., 2/10., 3/12. sz. fényképmelléklet); b. egy példányban: a naptár alsó fele / a miatyánkos nyomtatvány, függőlegesen lefele haladó írással (5/11. sz. fényképmelléklet); c. három példányban: a naptár jobb alsó negyede / a hiszekegyes nyomtatvány, függőlegesen felfele haladó írással (6/15., 7/16., 8/14. sz. fényképmelléklet); d. egy példányban: a naptár bal felső negyede / a hiszekegyes nyomtatvány, függőlegesen lefele haladó írással (4/13. sz. fényképmelléklet.) A levelek két lapján található nyomtatványok írásának iránya tehát minden esetben merőleges egymásra, éspedig úgy, hogy a naptár hátoldalán a kalendárium írására merőleges két hasábnak található a vallásos szövegek: az egyikben a miatyánkos nyomtatvány látható, míg a másiknak a felső felében a hiszekegy. Mivel ennek a „második” hasábnak az alsó fele nem maradt fent, azt nem lehet megmondani, hogy az üresen maradt-e vagy pedig egy negyedek nyomtatvány került oda. A megmaradt töredékek alakjuk és tartalmuk alapján eredetileg négy vagy öt levélnek lehettek a részei (egy esetben nem vagyok biztos abban, hogy a naptár felső része és alsó része ugyanahhoz a példányhoz tartozott-e vagy sem).

² JAKÓ Zsigmond: *A szebeni nyomda... i. h.* (1. jegyz.) 183, 187; HERVAY Ferenc: *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine.* = Magyar Könyvszemle (81.) 1965. 119–127.

³ Ezeknek a töredékeknek a fényképét a Mellékletben közöljük.

⁴ *Romániai magyar irodalmi lexikon. I.* Szerk. BALOGH Edgár. Bukarest, 1981. 304. A Teleki Könyvtár egyike volt azon gyűjteményeknek, amelyekből a jelenlegi Teleki-Bolyai Könyvtárat létrehozták.

⁵ A kiáztatás időpontjára az utal, hogy annak a dossziének a borítójára, amelyben ezek a nyomtatványok voltak, a könyvtár egy másik bibliográfusa, Fikk László azt írta, hogy a kötetet 1961 januárjában kötötték újra. (Egy másik dosszién, amelyben más kötésekől kiáztatott töredékek találhatóak, az olvasható, hogy „1959 júl–aug.”, amely minden bizonnyal a kifejtés időpontját jelöli.)

Annak alapján, hogy az összes fennmaradt töredéken a kalendárium hátára ugyanazokat a szövegeket majdnem azonos elrendezésben nyomtatták, értelemszerűen arra a következtetésre lehetne jutni, hogy a kalendárium és az általunk miatyánkös, illetve hiszekegyes nyomtatványnak nevezett kiadványok nem három különálló nyomdaterméket képeztek, hanem egy és ugyanazon nyomtatványnak voltak látványosan elkülönített részei.⁶ Evvel az értelmezéssel kapcsolatosan azt lehet szembeállítani, hogy a lap két oldalára nyomtatott szövegek írásiránya merőleges egymásra, ugyanis véleményünk szerint ez a meglehetősen ritka és furcsa megoldás ebben az esetben indokolatlan, továbbá azt is, hogy a kalendárium hátoldalának nagyjából egynegyedét kitevő sarka üresen maradna az egyetlen nyomtatvány feltételezése esetén, ami esztétikai szempontból eléggé ügyetlen megoldásnak lenne tekinthető. Amennyiben egyetlen nyomtatványban tervezték volna kiadni az összes ismertett szöveget, a vallásos részeket a kalendárium hátoldalára minden bizonnyal a kalendárium tükrének szélességével megegyező vagy ahhoz közeli szélességben, de mindenképpen a naptár írásával párhuzamosan lett volna természetes kinyomtatni. Másrészt, mivel a miatyánkös, illetve a hiszekegyes szövegeket a papíralapoknak mintegy felére, illetve egynegyedére nyomtatták, ezeket minden bizonnyal különálló nyomtatványoknak szánták, amelyeket a papírlapok megfelelő szétvágása után hoztak (hoztak volna) majd forgalomba. Nehéz azonban azt megmagyarázni, hogy a kalendárium hátára miért ugyanazt nyomtatták, ráadásul majdnem ugyanúgy: talán – általunk ismeretlen módon – hibásnak tekintett naptárakat használtak fel a nyomdászok, amelyeknek a hátsó, üresen maradt oldalát értékesítették a vallásos szövegek rányomtatásával.

A naptár egy latin nyelvű nyomtatvány, amelynek az élén nagyobb betűkkel és ritkított szedéssel az „Új jubileumi év” értelmű *NOUUS. ANNUS. IUBILEUS.* sor olvasható.⁷ Ezután egy rövid szöveg következik, amelyet fordításával együtt az alábbiakban teszünk közzé (A szöveget betűhíven írtuk át, megtartva az eredeti központozást. Kerek zárójelben a nyomtatványban szereplő rövidítések feloldásai, szögletesben a saját kiegészítéseink szerepelnek, a ferde vonal pedig a sorvéget jelöli.):

Gratum facere volentes dominationibus vestris Iudices Ciuesq(ue) ac Iurati Consules uniuersi : viri Egregii omnique honore digni : Cibini/orum rem publicam q(ui-dem) optime gubernantes : hunc omnium oculis subiectum characterem : Typpographicæ rei : com(m)u(n)iq(ue) mortalium o(m)nium vtilitati inseruientem : non minus labo-

⁶ Erre Borsa Gedeon hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

⁷ A töredékekből kimásolt kifejezéseket betűhíven közlöm, megőrizvén az eredeti központozást is. A jubileumi évek történetére, azok magyarországi vonatkozásaira is, lásd: *Magyar Katolikus Lexikon.* V. Szerk. DIÓS István–VICZIÁN János. Bp. 2000. 932–940; ELEKES Lajos: *Hunyadi.* Bp. 1952. 400–401; BORSA Gedeon: *A törökök ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi jubileumi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok.* In: *Uő: Könyvtörténeti írások i. h.* (1. jegyz.) III. 34–62; *Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Relationes oratorum Pontificorum 1524–1526.* Bp. 1884. (Reprint Bp. 2001.) /Vatikáni magyar okirattár. Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia. II.1./ 151, 153, 157, 177–178.

riose q(uam) sumptuose ad]ornatum⁸ : pro novo q(uo)d aiunt anno dedicamus . Sperantes interim fieri vt / quo magis prouincie huic nostre rarus sit hic labor : [a se]culoque⁹ non visus : sic eo charior placitusq(ue) ac bene gratus futurus sit in co(n)spectu vestro : hoc est illorum qui nobis dignissime presunt : provinciamque hanc ipsam omnib(us) ornamentis aucta(m) et decorata(m) velint . / Proinde ut et nos anim[um]¹⁰ erga vos nostru(m) sincerius ostendamus : festorum mobilium Tabulam quandam : ab anno ipso Iubileo nunc videlicet presenti in quinquaginta annos continuos porrectam subnectere curavimus . quam si boni consulere E(gregii) D(ominionum) U(estri) congno[er]imus¹¹ : sedulo / dabitur opera ut in maioribus quoq(ue) : com(m)unem litterarie rei utilitatem utcumque iuvantibus placere non negligamus. Ubi si non aliud [me]remur¹² : hoc salte(m) / impetratos nos abunde confidim(us) videlicet ut animu(m) erga nos : fauoremq(ue) vestru(m) quoq(ue) modo sentiamus. Quibus etia(m) nos : nostrosq(ue) conatus o(m)nes / humillime com(m)endatos velimus. Cibiný Nona Ianuariý : Anno Restitute Salutis. 1525
Humillima D(ominionum) U(estri)
Mancipia

Magister Lucas Trapoldianus Ac
Ualentinus Coruinus presbiter :
Calcographi Cibinienses

„Kedveskedni akarunk uraságotoknak, bírók, polgárok és esküdt tanácsosok, tiszteltre méltó jeles férfiak, Szeben sorsának igen kiváló irányítói. Az imént köszmeleért tett nyomdai lenyomatokat, amelyeket az összes halandó iránti közszolgálatból készítettünk, igen nagy fáradtsággal és költségesen díszítettünk ki, – ahogy mondani szokás, az új évek szenteljük őket. Reménykedünk, hátha azért, mert ez a munka tartományunkban¹³ századok óta nem látott ritkaság, a ti szemetekben jobban értékeltté, kedvelté, megbecsültté válik. Azoké ez, akik méltón előjáróink, mert tartományunkat ékességekkel akarják felemelni és díszíteni.

Hogy egyértelművé váljon számotokra, milyen őszinte szándékunk – azt kértétek, hogy a mozgó ünnepeknek ezt a táblázatát a mostani jubileumi esztendő követő ötven évben való előfordulásaiával egészítsük ki –, egyetértünk avval, amit jeles Uraságotok tanácsoltak. Akárcsak elődeinknél is, most is serényen folyik a munka, hogy valamilyen elnyerje a tudományok közhasznúságát támogatók tetszését. Ha egyébre nem is vagyunk méltók, abban felettébb bízunk, hogy legalább ezt kieszközöljük tőletek, tudniillik, hogy biztosak legyünk egyetértésetekben és kegyetekben, amelyekre magunkat és összes vállalkozásunkat bízni szeretnénk. [Kelt] Szebenben, üdvösségünk 1525. évében, január 5-én.

Uraságotoknak igen alázatos szolgálai,

Lucas Trapoldianus mester és Valentinus Corvinus pap,
szebeni nyomdászok.”

(A latin szöveget Dóczy Örs ellenőrizte és fordította le.)

Ennek a szövegnek a rendkívüli fontossága abban rejlik, hogy világosan megmondja azt, hogy az a nyomtatvány, amelyen az olvasható, a „provincia”-ban, vagyis a Szeben központú Hét Székben az első nyomtatvány, a keltezés és az aláírások

⁸ 6 mm-es lyuk. A kiegészítés a szöveggörnyezet alapján és a *d* betű megmaradt felének felhasználásával történt.

⁹ 3 mm-es lyuk. A kiegészítés a szöveggörnyezet alapján történt.

¹⁰ A szövegződés tollban maradt.

¹¹ 4 mm-es lyuk, kb. 2 betű hiányzik.

¹² 2 mm-es lyuk: az *m* betűnek csak az első két szára látszik, az *e* betűnek csak a bal felső sarka.

¹³ 'Provincia'. E kifejezés alatt minden bizonnyal a Szeben központú Hét Széket kell érteni.

alapján pedig kétséget kizáróan megtudhatjuk belőle az első erdélyi nyomdatermek nyomtatásának a helyét és idejét és a nyomdászoknak a nevét is. Ezek az adatok pedig végképp eloszlatják az első szebeni – és erdélyi – nyomda kezdeteit régóta körülengő homályt.

A naptár ajánlását aláírók közül Trapoldnerről tudjuk, hogy a kölni egyetemen tanult 1519-ben,¹⁴ ahol megszerezte az aláírásában is feltüntetett 'magister' címet. Róla Klaus Popa még feltételezi, hogy 1524-ben a beszercei domonkos kolostornak volt a tagja, és hogy 1525-ben az újonnan alapított szebeni domonkos 'studium generale' filozófia lectorának nevezték ki, de ezek az azonosítások véleményünk szerint eléggé bizonytalanok.¹⁵ Biztos információ ellenben Trapoldnerről, hogy 1530-ban kinyomtatta Sebastian Pauschnernek a pestisről szóló könyvét, 1531 és 1545 között Szeben jegyzőjeként működött, 1546-ban pedig a városi iskola rektora és szenátor is volt; 1547-ben „rögtön karácsony után” a város esküdtjeként halálozott el.¹⁶ A másik nyomdásról, Valentinus Corvinus papról (presbiter), – vagy ha ez egy német személynek lenne a latinositott neve, Valentin Rabérol – eddig még nem tudtunk semmit sem kideríteni. Elképzelhető, hogy ez annak tulajdonítható, hogy ő nem volt erdélyi, és esetleg egy külföldi nyomdában dolgozott, ahonnan talán éppen Trapoldnerrel együtt jött Erdélybe. Ebben az esetben lehetséges, hogy Corvinus (inkább) a technikai ügyekkel foglalkozott, Trapoldner pedig, jobb helyismeret és személyi kapcsolatok birtokában az adminisztratív ügyekkel (is).

Maga a kalendárium, amint azt a nagyobb méretű betűkkel szedett címe is mutatja (*Tabula Festorum Mobilium Ad Quinquaginta Aunos [sic!] duratura*), az év néhány mozgó ünnepeinek az adatait tartalmazza az 1525 és 1575 közötti időszakra, vagyis két jubileumi ciklusra vonatkoztatva, és pedig a következőket: a 'Septuagesimá'-ét (a húsvét előtti kilencedik vasárnap), a 'Quadragesimá'-ét (a húsvét előtti hatodik vasárnap), a húsvétét (Pascha), a 'Rogató'-jét (Rogaciones, a húsvét utáni ötödik vasárnap), a pünkösdét (Pentecostes), az úrnapját (Corporis xpi, vagyis Corporis Christi, a pünkösd utáni vasárnapra következő csütörtök) és az advent

¹⁴ POPA: *i. h.* (1. jegyz.) 359. Klaus Popa azon feltételezése, amely szerint Trapoldner 1520-ban is beiratkozott a kölni egyetemre, szerintünk nem állja meg a helyét. Uo.

¹⁵ Popa ugyanis csupán a keresztnév egyezése alapján gondolja azt, hogy a beszercei domonkos kolostor tagjaként 1524-ben feltűnő „frater Lucas”, illetve a 'studium generalé'-ra kinevezett „frater Lucas de Bistricia” Lucas Trapoldnerrel azonos. Uo. Az erdélyi domonkos kolostorok tagjainak 1524. évi névsorában azonban többször is feltüntették az egyes személyek nevének második tagját és egyetemi fokozatát is, ennek alapján tehát nem tartjuk valószínűnek, hogy a lajstromban csupán „Lucas”-ként szereplő szerzetes Lucas Trapoldnerrel lenne azonos. A szóbanforgó névsor kiadása: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 1520–1529.* Szerk.: BUNYITAY V., RAPAICS R., KARÁCSONYI J. Bp. 1902. 528–532.

¹⁶ JAKÓ: *A szebeni nyomda ... i. h.* (1. jegyz.) 182–183; BORSA: *Az első szebeni nyomda ... i. h.* (1. jegyz.) 120. *Hermannstadt und Siebenbürgen. Die Protokolle des Hermannstädter Rates und der Sächsischen Nationsuniversität 1391–1705.* Hrsg. von Käthe HIENZ, Bernhard HEIGL, Thomas ŞINDILARIU. Hermannstadt, 2007. DVD melléklet, II. 289. (halálának ideje).

első vasárnapját (Aduent(us) domini, a karácsony előtti negyedik vasárnap).¹⁷ Az utóbbi ünneppel kapcsolatosan meg szeretnénk jegyezni, hogy noha a kalendáriumban 'Aduent(us) domini' van nyomtatva, amely tulajdonképpen a karácsony előtti négyheti időszakra vonatkozik, de mivel a naptárban egy fix dátum van feltüntetve, amely megegyezik a 'Dominica Adventus'-nak is nevezett első adventi vasárnap időpontjával, tulajdonképpen erre az ünnepre vonatkozik a kalendárium (véltetőleg az történhetett, hogy a 'Dominica Adventus' kifejezés első szavát elhagyták).¹⁸

A naptár készítői a mozgó ünnepek mellett még kiszámolták a pápai adókört vagy 'indictió'-t (Indic[t]io Romana), az aranyszámot (Aure(us) numer(us)), a vasárnapi betűt (Litera do[mi]nicalis), az időközt (Intervallum) és a napkulcsokat vagy 'concurrentes'-eket (Co(n)currentes).¹⁹ A naptárban mindezek mellett még feltüntették azon hetek és napok számát, amelyeket összeadva megadják bizonyos ünnepek közötti időszakot, éspedig a pünkösd és Keresztelő Szent János ünnepe (június 24.), pünkösd és advent első vasárnapja, végül az utóbbi és az Úr születésének ünnepe közötti periódusét (Hebdomade a pentecost[e] ad Jo[hannem] bap[t]istam], Dies superflui; Hebdom[ade] a pentec[oste] ad Adu(e)n[tum] do[mini]; Hebdom[ade] ab Adu(e)n[tu] Ad Natiuitatis, Dies superflui). A naptárt minden bizonnyal azért nyomtatták plakát-formájúra, hogy azt falra, éspedig valószínűleg a sekrestyék falára vagy szekrényekre, ajtókra akaszthassák.

¹⁷ Ezekre az ünnepekre lásd: KNAUZ Nándor: *Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva*. Bp. 1876. 73; SZENTPÉTERY Imre: *A kronológia kézikönyve*. A Chronológia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása. A szerző hagyatékának felhasználásával sajtó alá rendezte GAZDA István. Kiegészítette: ÉRSZEGI Géza, RAJ Tamás, SZÖGI László. Bp. 1985. /Tudománytár 15./ 44–46. (15, 38, 52, 53, 54, 55); *Documente privind istoria României. Introducere. I.* București, 1956. 432–436, 469, 471–474.

¹⁸ Elvéve oklevelek keltezésében is csak „dominica Adventus Domini” keltezést használtak. KNAUZ: *i. m.* (17. jegyz.) 166. Az adventre lásd: Uo. 73, 166; SZENTPÉTERY: *i. m.* (17. jegyz.) 44; *Documente i. m.* (17. jegyz.) 474, 530, 535. (Ezt az ünnepet „Ad te levavi”-nak is nevezték). Figyelemreméltó egyébként a szokatlan 'Rogaciones' kifejezés is, ezt az ünnepet ugyanis általában 'Rogate' vagy 'Rogationis', 'dominica Rogationum' kifejezésekkel nevezték meg, de azért is, mert 'Rogationes'-szel az ezen ünnepre következő hetet jelölték. KNAUZ: *i. m.* (17. jegyz.) 172, 262; SZENTPÉTERY: *i. m.* (17. jegyz.) 80; *Documente i. m.* (17. jegyz.) 157, 472. Azt is megemlítjük, hogy a római-katolikus naptárban a mozgó ünnepek száma nagyobb volt a naptárunkban feltüntetettekénél (ezeknek felsorolása: KNAUZ: *i. m.* (17. jegyz.) 73–74; SZENTPÉTERY: *i. m.* (17. jegyz.) 44–46; *Documente i. m.* (17. jegyz.) 471–474.), de a nyomdászok valószínűleg helyhiány miatt (is) csupán néhányukat tüntették fel, nyilván az általuk fontosabbnak tartottakat.

¹⁹ Ezekre lásd: KNAUZ: *i. m.* (17. jegyz.) 38–39, 41, 53–54, 56–58, 82–85; SZENTPÉTERY: *i. m.* (17. jegyz.) 27, 30–31, 39–40, 52, 53; *Documente i. m.* (17. jegyz.) 421–422, 424–425, 427, 457, 463–464. Megjegyezzük, hogy ezeket a datálási elemeket az írástudók egy viszonylag széles köre ismerhette, mivel a 15. században ezeknek a kiszámítását a városi iskolákban is tanították. Az ezekben az iskolákban előadott naptárszámításra vonatkozó tananyagra lásd: MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972. 56–73.

A levelek másik oldalára rövid vallásos szövegek kerültek, és pedig egy keretbe foglalva német nyelven a hiszekegy (ezt tartalmazta az egyik nyomtatvány), egy másik keretbe zárva pedig először három német nyelvű szöveg: a miatyánk, az *Ave Maria* és a tízparancsolat, majd egy vízszintesen elhelyezett dísz után három latin nyelvű szöveg: a *Magnificat*, továbbá a *Veni sancte spiritus*, illetve *Salve regina* antifóna (ebből a hat szövegből, illetve az ezeket határoló keretkből áll a másik nyomtatvány).

Az összes előbb említett szöveget és a nyomdai díszeket is fekete festékkel papírlapokra nyomtatták, amelyeknek a méretét nem lehet pontosan kiszámítani, mivel egyik nyomtatvány sem maradt fent teljes egészében. A levelek szélességéből valószínűleg csupán néhány millimétert, legfeljebb 1–2 centimétert vághattak le, tehát az eredeti szélesség csak kevéssel haladhatta meg a legszélesebb töredék szélességét, 222 mm-t. Mivel a megmaradt darabok nem illeszthetők össze hosszanti irányban (középen mindig mutatkozik néhány sor hiány), így azt nem lehet biztosan megállapítani, hogy egy alsó és egy felső kalendárium-töredék ugyanannak a levélnek volt-e a része, ennél fogva a levelek magasságát sem tudtuk teljes bizonyossággal meghatározni, következésképpen a mi rekonstrukciónk eredménye, 364 mm, nagyobb óvatossággal kezelendő.²⁰ Abból kiindulva, hogy a papír készítésénél használt merítősziták merevítői a sziták rövidebb oldalával voltak párhuzamosak,²¹ és hogy a töredékek esetében a merevítők lenyomatai a 222 mm-es szélességgel futnak párhuzamosan, Szebenben egész ív méretű papírlapokra nyomtatták. Ezeknek az íveknek a mérete fentebbi méréseink alapján kb. 222×364 mm volt, a korabeli papírívnek csupán mintegy fele, így gyakorlatilag Szebenben félíves sajtót használtak, a legkorábbi műhelyekhez hasonlóan.²² Mivel a maradványokon nem látni vízjeleket, azt nem lehet megmondani, hogy hol és mikor gyártották a papírívket.

A tükrök méretét sem lehet minden esetben teljes biztonsággal megállapítani. A megmaradt nyomdatükrökön alapuló rekonstrukciónk szerint a hiszekegy-nyomtatvány tükrének mérete mintegy 173–177×114 mm, a miatyánkot tartalmazó nyomtatványé 176–177×243 mm, a naptaré pedig 205×268 mm lehetett. Figyelembe véve a számítások alapján álló feltevések bizonytalanságát és a néhány milliméteres pontatlanságot, amellyel a nyomdászok dolgoztak, úgy véljük, hogy a nyomdászok a vallásos szövegeket egységes tükrőszélességben tervezték kinyomtatni.

²⁰ Módszerünk a következő volt: kiválasztottuk azokat a töredékeket, amelyeknek egyrészt a függőleges szélei egyenlők voltak és amelyeknek ezek a szélei nem voltak levágva (eképpen összepárosítottuk azokat a töredékeket, amelyek minden bizonnyal ugyanabból a levélből származtak), és amelyeknek másrészt a felső és alsó szélei szintén érintetlennek látszottak, majd összeadtuk a felső és alsó szélek méretét a tükrök magasságával. Evvel az eljárással az a gond, hogy nem tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy a kérdéses szélek valóban vágatlanok vagy pedig csupán a hosszhasználat miatt tűnnek olyanoknak.

²¹ V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473–1800*. Bp. 1999. 246.

²² Uo. 237.

Valamennyi szöveget két fraktúr típusú betűkészlettel nyomtatták, amelyek húsz sorának a magassága 71 mm, illetve 115 mm (az utóbbi értéket a legtöbb – 15 – sort megőrző szöveg alapján számítottuk ki). A nagyobb betűkkel a kalendárium címeit és a vallásos szövegeket nyomtatták, a kisebb betűkkel pedig a kalendárium többi szövegeit. A számok esetében arab számjegyeket használtak. Aránylag ritkán használtak rövidítésjeleket, amelyeket a korban gyakoriak közül választottak ki. Elég gyakran használták ellenben a kettőspontot, a szövegrészek elválasztása céljából.²³

Mivel 1525 előtt az utolsó magyarországi nyomdatermék 1480-ból származik,²⁴ a szebeni nyomda felszerelését külföldről kellett beszerezni. Abból kiindulva, hogy az egyik szebeni nyomdász, Trapoldner Kölnben tanult, azt feltételezzük, hogy ez a település Köln volt. Ennek a feltételezésnek valós alapja lehet annyiban, hogy Köln már a 15. században az egyik legfontosabb német nyomdaközpont volt, ahol a legtöbb művet nyomtatták, és a 16. században a legtöbb nyomdának adott helyet (a 15. században mintegy 20 nyomda működött ott, a 16. században pedig mintegy 100).²⁵

A 16. század elején a nyomdáknak általában még egyedi betűkészletük volt, így ha találunk egy, a szebeni betűkkel azonos karakterekkel 1525 előtt dolgozó nyomdát, meglehetősen nagy biztonsággal meg lehetne állapítani azt, hogy honnan származott a szebeni betűkészlet. A kölni német nyomtatványok betűkészletének 16. század közepéig haladó repertóriumában azonban nem találtunk a szebeniekkel egyező betűkészletet,²⁶ és a 16. század eleji kölni nyomtatványok eddigi vizsgálata sem hozott még pozitív eredményt.²⁷

A szebeni nyomda későbbi történetét sem tudtuk kideríteni, nem találván meg annak betűit és díszeit a Kárpát-medencében 1600 előtt működött nyomdák betűinek és díszének a repertóriumában.²⁸ Evvel kapcsolatosan itt még kitérnék a Lorinț diakónus által 1579-ben nyomtatott *Tetraevangheliarban* felhasznált keretdísz kérdésére. Jakó Zsigmond ugyanis felfedezte, hogy abban a díszek között az 1528-as évszám található, továbbá a G, T, R latin betűk ligatúraszerűen összefonódva. Ezen elemek alapján a keretdísz a szebeni nyomda termékének tartotta, a G, T, R betűkből kiindulva pedig a nyomdász személyét Theobaldus Gryphius

²³ A kalendárium esetében mintegy kétszer többször használtak kettőspontot, mint pontot: 22, illetve 10 alkalommal.

²⁴ V. ECSEDY: *i. m.* (21. jegyz.) 25–28.

²⁵ *Lexikon des gesamten Buchwesens. IV.* Stuttgart, 1995. 266, 268 (Köln szócikk W. SCHMITZ és W. GREBE tollából); FUNKE, Fritz: *Könyvismeret. Könyvtörténeti áttekintés.* Bp. 2004. /Osiris kézikönyvtár/ 143–145, 189–190.

²⁶ SCHMITZ, Wolfgang: *Die Überlieferung deutscher Texte im Kölner Buchdruck des 15. und 16. Jahrhunderts. Habilitationsschrift.* Köln, 1990. 470–478. (Az elektronikus változatot használtuk, amely a következő honlapon található:

<http://kups.ub.uni-koeln.de/volltexte/2004/1234/pdf/schmitz.pdf>.)

²⁷ A Teleki-Bolyai Könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött 1530 előtt kiadott kölni nyomtatványokat kezdtem el vizsgálni, de még nem néztem át az összeset.

²⁸ V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600.* Bp. 2004. /Hungaria typographica 1./

Reutlingensis, a reutlingeni nyomdászcsalád egyik tagjában vélte megtalálni.²⁹ V. Ecsedy Judit újabban azonban nagyon kétségesnek tartotta az előbb említett nyomdász létezését, szerinte ugyanis Gryphius csak Kemény József képzeletében élt.³⁰ A most bemutatott kalendáriumban olvasható szöveg is cáfolja, hogy egy Gryphius nevezetű nyomdász dolgozott volna az első szebeni nyomdában, legalábbis annak indulásakor. Az 1528-as évszamos keretdísz eredetének és történetének a kiderítése így még további kutatásokat igényel.

A szebeni nyomtatványokat iniciálékkal és a vallásos szövegek keretezéséhez felhasznált fametszetekkel feltűnően gazdagon díszítették. A 16. századi Kárpát-medencei nyomdadíszekkel összehasonlítva ezeknek a metszeteknek a színvonalának mondható. A szebeni metszetek stílusuk alapján szerintünk három csoportba oszthatók. A legtöbb dísz (az iniciálék, a hiszekegyes nyomtatvány vízszintes elhelyezésű díszei és a miatyánk feletti, Istent ábrázoló keretdísz) néhány közös motívum alapján³¹ alkotja az egyik csoportot. Egy másik csoportot a miatyánk közepén levő, vízszintes elhelyezésű dísz és a hiszekegy bal oldali függőleges dísz alkotna, mivel művészi színvonaluk alacsonyabb: a felhasznált motívumok egyszerűbbek, sávozással nincs érzékeltetve a tér mélysége és kevesebb vonalat használva üresebb benyomást tesznek a szemlélőre. A miatyánk két függőleges keretdísz képezné a harmadik csoportot, amelyek kitűnnek fekete háttérükkel, továbbá a ferde vonalak és egy központi tengely körül csavargó spirál motívumának hangsúlyos használatával. Amennyiben ez a stílus szerinti csoport-

²⁹ JAKÓ: *A szebeni nyomda... i. h.* (1. jegyz.) 181–182. Vö. DEMÉNY Lajos–DEMÉNY, Lidia A.: *Interferențe maghiaro-româno-săsești în domeniul tipăririi cărții în limba română.* In: DEMÉNY Lajos: *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări. Introducere de Dan Simionescu.* București, 1986. 161–162; V. ECSÉDY: *i. m.* (28. jegyz.) 98–99. Az 1528. évszámot tartalmazó könyvdísz reprodukciója: BIANU, Ioan–HODOȘ, Nerva: *Bibliografia românească veche. I.* București, 1903. 78. 83. sz. ábra; V. ECSÉDY: *i. m.* (28. jegyz.) 463. IV/3. sz. ábra. A *Tetraevangheliara* lásd: BIANU–HODOȘ: *i. m.* 75–79. 24. sz.; *Régi magyarországi nyomtatványok i. m.* (1. jegyz.) I. 419. 435. sz.; V. ECSÉDY: *i. m.* (28. jegyz.) 98–99.

³⁰ V. ECSÉDY Judit: *Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára.* In: *Honterus-émlékkönyv. Honterus-Festschrift.* Szerk.: W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Bp. 2001. 119–148, V. ECSÉDY: *i. m.* (28. jegyz.) 58, 104.

³¹ Ezek az azonos motívumok a következők: a hiszekegy alsó és felső díszén, a miatyánk felső díszén és az iniciálékon látható legkisebb levelek és a szákról visszakunorodó vonalak; a hiszekegy alsó díszén és a miatyánk-dísz jobb felső sarkában az egyenes állású, közepén vonallal díszített levelek; az I iniciálé alsó és felső végénél, a miatyánk felső keretdíszénél a két középső körhöz tapadó növényeknél és ezeknek a köröknek a metszésénél látható növényi motívum; a G és V iniciálékon és a hiszekegy alsó keretdíszén a növényekből és agresszív tekintetű arcokból összerakott szörnyalak és az ezek hátáról visszakunorodó levél motívuma; a vallásos szövegek felső keretdíszén a függőleges vonalakkal szakaszolt pánt; az I és V iniciálék és a miatyánk felső metszetén a sarokban a részben vagy egészében csavart törzsű oszlop; a görbe vonalak iránt tanúsított vonzalom, amely az iniciálék azon részeinél válik nyilvánvalóvá, ahol különben egyenes vonalakat kellett volna használni; végül kisebb mértékben, mivel ez a nyomdai díszek sokaságára jellemző, a szimmetria elvének érvényesítése.

tosítás helytálló, akkor a három csoportba tartozó metszeteket három különböző mester kellett készítenie, ami pedig azt jelenti, hogy azok – közvetve vagy közvetlenül – három különböző forrásból kellett a szebeni officínához kerüljenek.

Azt nem tudtuk eldönteni, hogy vajon a hiszekegy felső keretdíszében, két körben látható tájkép Szebent ábrázolja-e vagy sem. Egyes elemek a szász város ábrázolására utalnak: az előtérben látható folyó, a tornyok és házak, de mindenekelőtt a város körül ábrázolt hegyek (hiszen a városok többségét tornyok és bástyák védtek és folyóvizek mellett feküdtek). Más elemek az előbbi feltételezés ellen tanúskodnak: Szében mellett nem létezett különálló torony, a város sem feküdt annyira hangsúlyozottan dombon és nem is volt olyan kis település, mint amennyire ezt a metszet láttatja.³² Ezt a második feltételezést erősíti inkább az az észrevétel, amely szerint a Kárpát-medencei nyomtatványokon felhasznált metszetek nem voltak eredeti munkák, hanem idegenben készített művek vagy azok másolatai.³³

A nyomtatványok nyomdai minősége nem mindig a legjobb – gondolunk itt elsősorban a „táncoló” betűkre (vagyis arra, hogy egy sorban a betűk alapjai nem fekszenek egyetlen vízszintes vonalon), továbbá arra, hogy a naptár esetében csupán néhány esetben sorakoznak pontosan egymás alatt az egyes oszlopok első betűi (az első három és az utolsó oszlop esetében, illetve az ötödik oszlopnak az eleje és az utolsó előttinek a vége).³⁴ A felsorolt nyomdai hiányosságok azonban nem súlyosak és más korabeli nyomtatványokon is előfordulnak, és a szebeni kiadványokról összességében elmondható, hogy azok a kor színvonalán álló nyomtatványok voltak.

Ami a nyomtatványok tartalmát illeti, itt röviden csak azt szeretnénk megemlíteni, hogy a nyomdászok által írt szövegen kívül azoknak mind hangsúlyozottan vallásos tartalma van, többségük éppenséggel a nyugati kereszténység alapszöve-

³² Szében 16–19. századi ábrázolásait és a tudományos rekonstrukciókat használtuk fel, a következő munkából: FABINI, Hermann: *Sibiul vechi. Evoluția orașului oglindită în reprezentări grafice*. Sibiu, 1983.

³³ V. ECSEDY: *i. m.* (21. jegyz.) 290–291.

³⁴ További kisebb fogyatékoságok: A miatyánk-nyomtatványon a szedők nem választották eléggé világosan el a különböző szövegeket. Az első ilyen esetben, noha nem hagytak egy üres sort a különböző szövegek között, a középre helyezett címszerű szöveg mégis felhívja arra a figyelmet, hogy azután egy másik szöveg következik, de az utolsó két szöveget csupán az új sorkezdet és a paragrafus-jel választja el egymástól. A tízparancsolat elrendezése sem tökéletes: minden látogatás szerint a nyomdászok két, szélre zárt oszlopba akarták tördelni a szöveget, de a jobboldali oszlop harmadik és hatodik sorában ezt nem sikerült elérni. Szintén zavaró, hogy ritkán hagytak a két oszlop között középen üres teret és eképpen a két oszlopot nem lehet világosan elkülöníteni (különböző oszlophoz tartozó szomszéd sorok néha egymás fölé csúsznak). A naptár-lapon a hónapok elnevezése sem egyenletes, ugyanazon hónapokat többféleképpen rövidítették (*Ja-Jan, Feb-Febr, Ap*, egy ponttal a p betű felett – *Ap-Apr-Apri-Apl'*, *Mai-Maii, Ju-Jun-Juni-Junii, Dec-Dece(m)b*). Csak két hónapot jelöltek egyetlen formával, ezek *Mar* és *No* voltak). Egy esetben, a miatyánk jobb oldalát két különböző ábrájú és szélességű keretdíszből alakították ki (igaz, ez a kettő hasonlított legjobban egymáshoz), amelyek nem is érnek össze, mint ahogy ugyanott a felső függőleges dísz a felső vízszintes kerettel sem.

gei közé tartozik.³⁵ A vallásos jelleget első megközelítésben avval lehetne magyarázni, hogy ez a 16. század eleji nyomtatványok nagy részére volt jellemző. A döntő tényezőt azonban a nyomdászok személyében kell keresnünk, hiszen Corvinus pap volt, Trapoldner domonkosrendi szerzetes. Tartalmuk révén a szebeni nyomtatványok kettős célt látszanak volt szolgálni. Az első, általánosabb cél nyilvánvalóan a hit megerősítése lehetett. Ezt amiatt érezhették különösen szükségesnek a nyomdászok, mert a nyomtatványok megjelenésének évében a reformáció eszméi már terjedtek Szebenben, és már veszélyeztették a régi hitet.³⁶

Egy másik, egyedibb cél a Mária-kultusz szolgálata vagy terjesztése lehetett, amit annak alapján feltételezünk, hogy a vallásos szövegeknek a fele Szűz Máriához kapcsolódik (*Magnificat, Ave Maria, Salve regina*). Ez egyrészt a Mária-kultusz általános elterjedéséhez köthető, amit Szeben esetében a plébániatemplom Mária-patroniciuma bizonyít, továbbá egy 1502. évi szebeni prédikációgyűjtemény, amelynek egyik jellegzetessége éppen Mária felülmúlhatatlan tisztelete.³⁷ Másrészt ezt ahhoz a tényhez is lehet kötni, hogy a 15. század utolsó évtizedeiben és a következő század első évtizedeiben Máriának a különleges tisztelete, és ehhez kapcsolódóan a rózsafüzér használata a domonkosok, és speciálisan a kölni domonkosok és általuk a kölniek körében is különlegesen erős volt. Ez Kölnben a könyvnyomtatás terén is megnyilvánult, nevezetesen két rózsafüzér-szöveget tartalmazó könyvnek (1515 körül és 1531-ben) és az *Ave Maria* szövegének a kiadásában (1490 táján a miatyánk, hiszekegy és tízparancsolat szövegével együtt,

³⁵ A hiszekegy a keresztényeknek kötelező hittételeket tartalmazó, a miséken is elhangzó hitvallása; a miatyánk a misén és a zsolozsmákon is elmondandó alapimádság; az *Ave Maria* a Szűz Máriához intézett imádságok egyik legfontosabbja; a tízparancsolat a keresztények erkölcsi kalauza; a *Magnificat* a Boldogasszonynak Erzsébet látogatása alkalmával elmondott hálaéneke, amelyet az esti zsolozsmán énekelnek; a *Salve regina* egyike a négy Mária-antifónának, amelyet a pünkösd utáni időszakban énekelnek az esti zsolozsmákon; a *Veni sancte spiritus* szintén egy antifóna. Ezekre a szövegekre lásd: *Magyar Katolikus Lexikon i. m.* (7. jegyz.) I. 352–353, IV. 856, VIII. 249, 671, IX. 106–107. (*Apostoli hitvallás, Hiszekegy, Magnificat, Mária-antifóna, Miatyánk* szócikkek); VERBÉNYI István Arató–MIKLÓS Orbán: *Liturgikus lexikon*. Bp. 2001. 33, 77, 129, 144–145, 214. (*Antifóna, Hitvallás, Magnificat, Miatyánk, Üdvözlégy, Mária* szócikkek).

³⁶ A szebeni reformáció kezdeteire lásd: FABRITIUS Károly: *Pemflinger Márk szász gróf élete különös tekintettel a reformáció elterjedésére az erdélyi szászok között*. Bp. 1875. /Értekezések a történelmi tudományok köréből IV. 6./ 23–95.

³⁷ ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996. 402, 404; MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp. 2003. /METEM Könyvek 40./ 443; REINERTH, Karl: *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*. Gütersloh, 1956. /Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 173./ 10. Szűz Mária kiemelkedő magyarországi tiszteletét a középkorban az is bizonyítja, hogy messze neki ajánlották a legtöbb templomot és oltárt. MEZŐ András: *i. m.* (37. jegyz.) 27–499; KUBINYI András: *Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban*. In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Bp. 1999. /METEM Könyvek 22./ 346. A Mária-kultuszra lásd még: ÉRSZEGI Géza: *Ég és föld királynője, Mária*. In: *Scripta Manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. DRASKÓCZY István. Bp. 1994. 35–45. és az ott idézett tanulmányokat.

1514-ben pedig egy papi tükörrel párosítva).³⁸ A szebeni levelek ezekkel a kölni nyomtatványokkal abban a tekintetben hasonlítanak, hogy mindannyian tartalmazzák az *Ave Maria* szövegét, még hozzá anyanyelven, vagyis németül, és különös módon hasonlít az 1490 körül nyomtatott kiadvánnyal, mert három az abban található szövegek közül (a miatyánk, az *Ave Maria* és a tízparancsolat) egyazon keretben együtt szerepel az egyik szebeni lapon, egy másik szöveg, a hiszekegy pedig egy másik lapon. Valószínű tehát, hogy a szebeni nyomdászok mintául egy ehhez a kölni nyomtatványhoz hasonló levelet,³⁹ vagy esetleg éppen a bemutatott levelet használták fel.

Visszatérve Trapoldnernek és Corvinusnak a fentebb bemutatott vallásos szövegek kinyomtatása mögött álló motivációjára, azt hisszük, hogy a vallásos megfontolás mellett az üzleti szempont is elég erős lehetett. Annak alapján mondjuk ezt, hogy egyrészt az egyleveles nyomtatványok előállítására nem szükségeltetett nagy tőkebefektetést. Másrészt a kalendárium az egyházi személyek, főleg plébánosok körében kelendő áru lehetett,⁴⁰ mint ahogy a rövid és metszetekkel díszített vallásos szövegeket is kedvelték, ez a népszerűség pedig hamar történő értékesítést és ezáltal a befektetés rövid időn belüli megtérülését és a nyereség gyors realizálódását biztosította. Végül az említett népszerűség következtében a nyomtatványok egy viszonylag széles közönséghez juthattak el, ami által a nyomdászok egyben ismertté is tették új vállalkozásukat a lehetséges vásárlóik körében.

Befejezésül még megemlítendő, hogy elképzelhető, hogy a szebeni nyomda később is kinyomtatott plakát-formájú naptárakat. Egy ilyen termék az a naptár (Kalender) lehetett, amelyet valamikor 1528 augusztusa és 1529 júniusa között a kolozsi sókamara részére szereztek be⁴¹ és az a falinaptár (una tabula kalendarii) is, amelyet 1532-ben a brassói városháza számára vásároltak.⁴² Azokban az években Erdélyben eladott naptárak azonban külföldi nyomdák termékei is lehettek,

³⁸ SCHMITZ: *i. m.* (26. jegyz.) 86–88. A 16. század elején még két német nyelvű imádságos könyvet is nyomtattak Kölnben. Uo. 88.

³⁹ Kölnben bizonyára még több ilyenzerű lapot is kinyomtattak, mert amint a felsorolt példány is mutatják, ezek eléggé népszerű termékek voltak, de azért nem maradt fel belőlük sok példány, mert az egylapos nyomtatványokat csak ideiglenes használatra tervezték, továbbá mert egyetlen levél könnyen elhasználódhatott és megsemmisülhetett, és végül mert kisebb lévén az értékük, a tulajdonosaik sem fordíthattak különös gondot a megőrzésükre. Vö. BORSA Gedeon: *Eine gedruckte Venediger Buchführeranzeige um das Jahr 1476*. In: UŐ: *Könyvtörténeti írások i. h.* (1. jegyz.) II. 86.

⁴⁰ Vélhetőleg azt is figyelembe vehették a nyomdászok, hogy a kalendáriumok a korszak egyik legnépszerűbb nyomdatermékei voltak, noha a szebeni nyomtatvány tulajdonképpen nem volt naptár, hanem csupán a fontosabb mozgó ünnepek lajstroma egy hosszabb periódusra. Az első nyomtatott naptárakra lásd: *Lexikon des gesamten Buchwesens i. m.* (25. jegyz.) IV. 128–129. (Kalender szócikk U. BRUNOLD-BIGLER tollából); FUNKE: *i. m.* (25. jegyz.) 135, 178; DUKKON Ágnes: *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*. Bp. 2003. 47–57, 115–142; *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. Szerk. KÖSZEGHY Péter. V. Bp. 2003. 36–41. (Kalendárium szócikk V. ECSÉDY Judit, GYULAI Éva, MAGYAR László András és SZELESTEI N. László tollából).

⁴¹ Finanz- und Hofkammerarchiv (Bécs), Sammlungen und Selekte, Handschriftensammlung, nr. 369., fol. 13r.

⁴² *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. II.* Kronstadt, 1889. 256.

hiszen ismeretes, hogy a 15. század végén és a következő század elején külföldön Magyarország számára is készítettek falinaptárakat,⁴³ de külföldön készített kalendáriumokat is használtak Magyarországon, legalábbis a nyugati határszélen.⁴⁴ A jelenleg rendelkezésünkre álló információk alapján egyelőre az 1528/1529., illetve 1532. évi kalendáriumnak nem lehet megállapítani az eredetét.

Az új szebeni nyomtatványok *RMNy*-be illesztendő címléírásai a következők:⁴⁵

S 6A

NOUUS annus iubileus. (Cibinij 1525 Lucas Trapoldianus ac Ualentinus Coruinus ... calcographi Cibinienses.)
[1] fol. – 205×268 mm – Init.

S 6B

UATER vnser ... [Gegrüstt seist du, M]aria ... die zehen gepot ... Magnificat ... Ueni sancte spiritus ... Salue regina ... [Cibinii post 1525 Lukas Trapoldner et Valentinus Corvinus].
[1] fol. – 176–177×243 mm – 1 ill., orn., init.

S 6C

ICH gelaub in got vater ... [Cibinii post 1525 Lukas Trapoldner et Valentinus Corvinus].
[1] fol. – 173–177×114 mm – 1 ill., orn., init.

ZSOLT SIMON

The first printings of Sibiu from 1525

According to the historical literature the first Transylvanian press functioned in Sibiu between 1528 and 1530, and none of its printings did not remain until our days. In this study I present three of the first printings of this press, extracted from the cover of a volume of the Teleki-Bolyai Library of Târgu-Mureş. These printings were of one page, decorated with initials and border ornaments. One of them contained a calendar of the moving feasts, the other one the text of the *Credo*, while the third one the following religious texts: Our Father, *Ave Maria*, Decalogue, *Magnificat* and the antiphonies *Veni sancte spiritus* and *Salve regina*. Based on the text placed in the front of the calendar results that it was the first printing of Transylvania and it was printed in Sibiu in 1525 by the typographers Lukas Trapoldner and Valentin Corvinus. With their content, the printings seem that had served a double goal: to strengthen the faith, and to serve or to propagate the cult of Holy Mary.

⁴³ BORSA Gedeon: *Magyarország számára nyomott naptárak a Mohács előtti évekből*. In: Uő: *Könyvtörténeti írások II. i. h.* (1. jegyz.) Elképzelhető, hogy a 15. század végén és a 16. század elején tevékenykedő könyvkereskedők a magyarországi használatra megrendelt könyvek mellett az idézett tanulmányban említett naptárakon kívül még más kalendáriumok nyomtatását is megrendelték. A könyvkereskedőkre lásd: KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Bp. 1997. 36–43, 52–63.

⁴⁴ Vö. MOLLAY Károly: *Középkori soproni naptárak*. = Soproni Szemle (16.) 1962. 215. Két példa Sopronból: Uo. 307–311. (egy 1509. évi, Nürnbergben kiadott falinaptár); Uő: *Kovács I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. (recenzió). = Soproni Szemle (44.) 1990. 84. (egy bécsi naptár néhány levele az 1524. évi adójegyzék kötésében).

⁴⁵ A címléírások P. Vásárhelyi Judit munkája, amelyet ezúttal is köszönök.

FÉNYKÉPMELLÉKLETEK

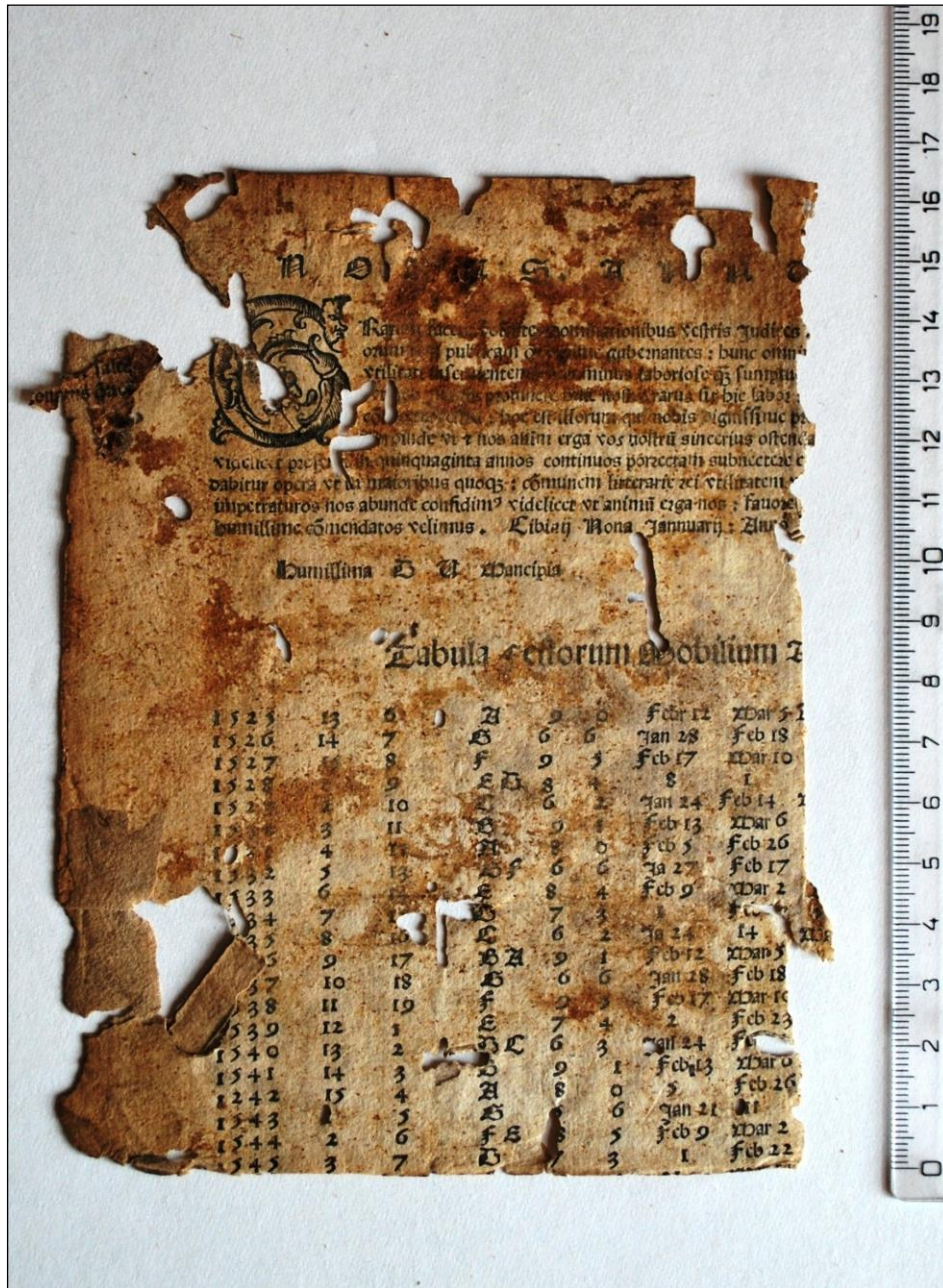
1. A naptár felső fele

2. A naptár felső fele

3. A naptár felső fele

4. A naptár bal felső negyede

5. A naptár alsó fele

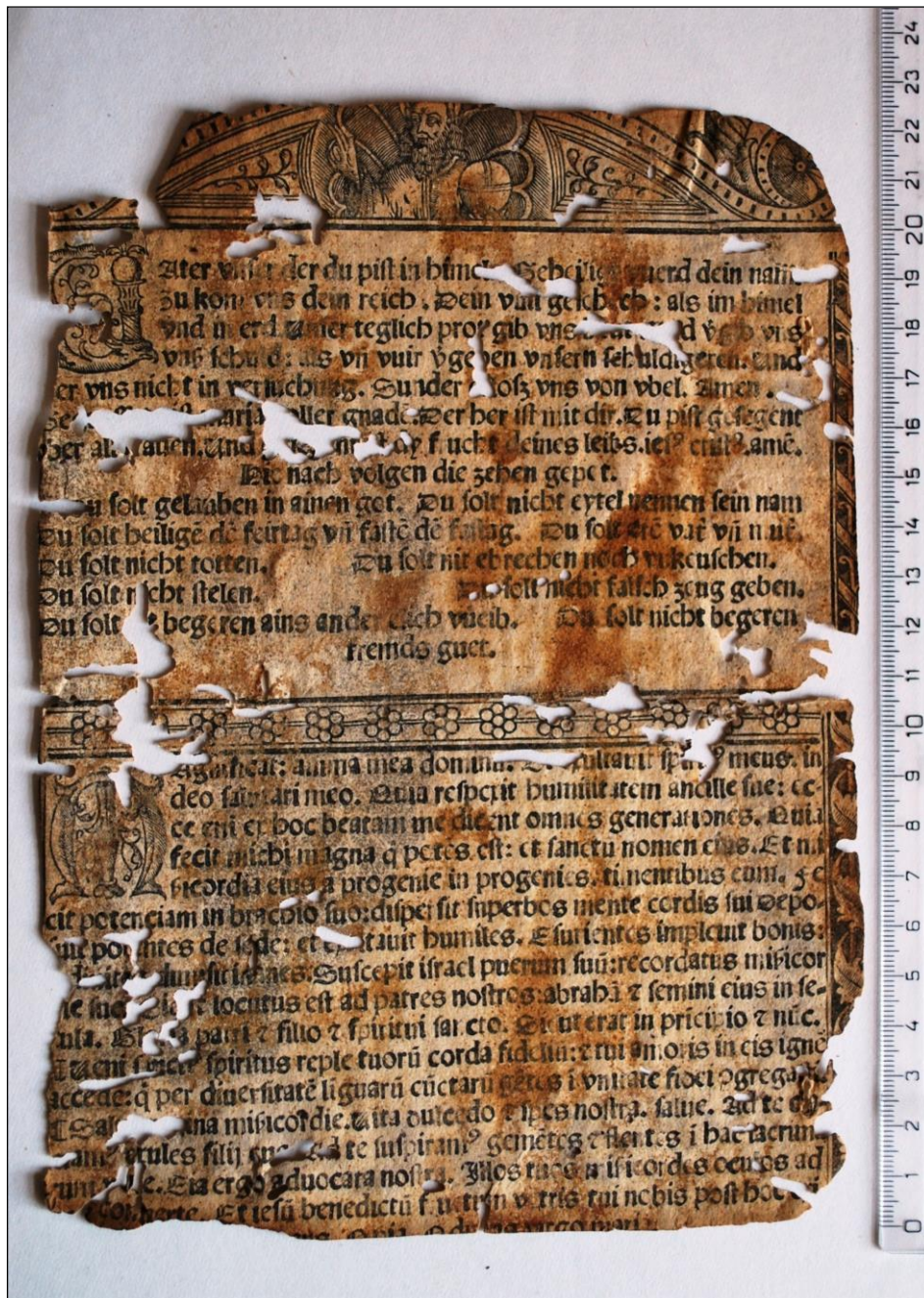
6. A naptár jobb alsó negyede

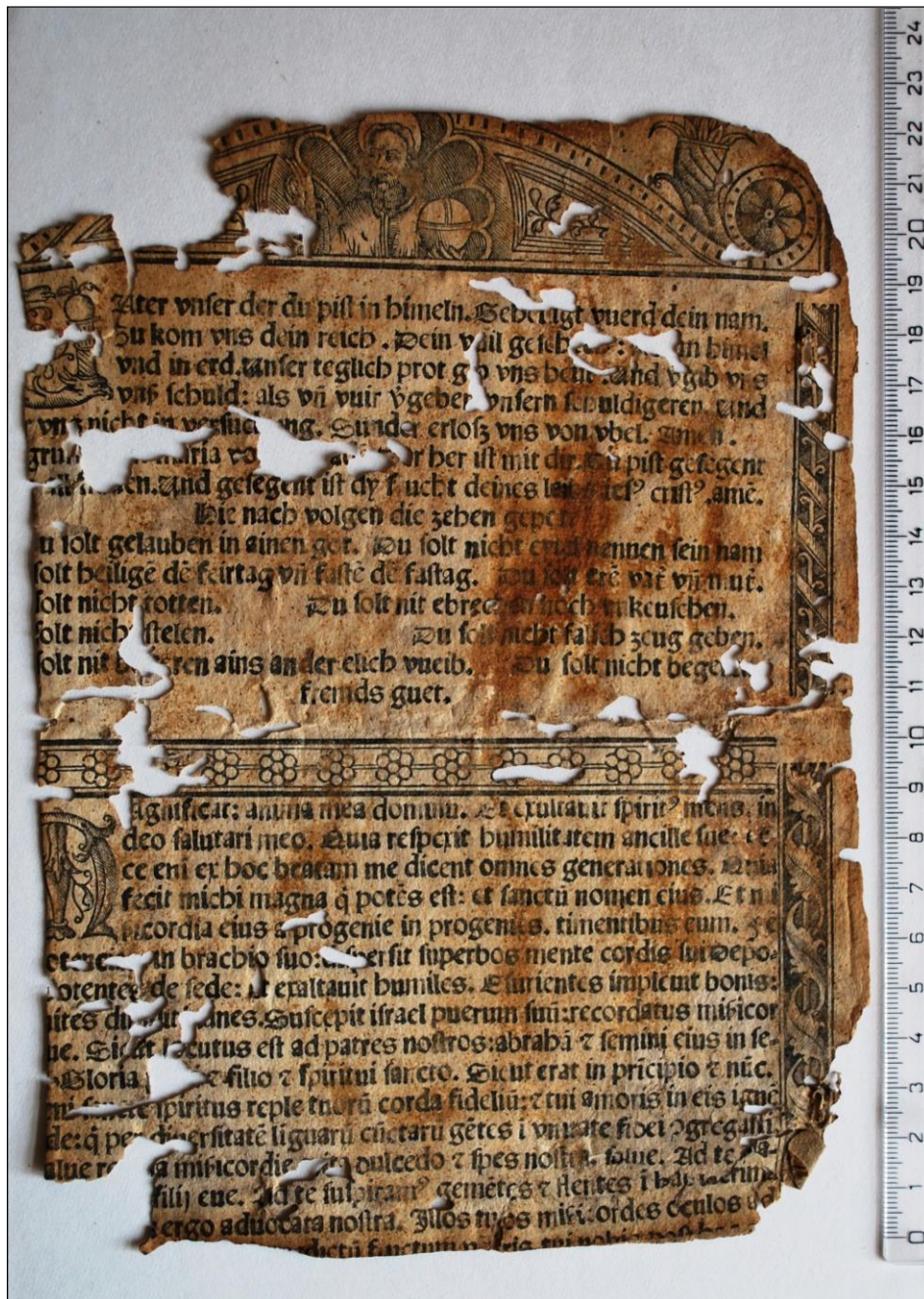
7. A naptár jobb alsó negyede

8. A naptár jobb alsó negyede

9. A miatyánk, az Ave Maria, a tizparancsolat, a Magnificat, a Veni sancte spiritus és a Salve regina szövegét tartalmazó nyomtatvány

10. A miatyánk, az Ave Maria, a tízparancsolat, a Magnificat, a Veni sancte spiritus és a Salve regina szövegét tartalmazó nyomtatvány

11. A miatyánk, az Ave Maria, a tízparancsolat, a Magnificat, a Veni sancte spiritus és a Salve regina szövegét tartalmazó nyomtatvány

12. A miatyánk, az Ave Maria, a tízparancsolat, a Magnificat,
 a Veni sancte spiritus és a Salve regina szövegét tartalmazó nyomtatvány

13. A hiszekegy szövegét tartalmazó nyomtatvány

14. A hiszekegy szövegét tartalmazó nyomtatvány

15. A hiszekegy szövegét tartalmazó nyomtatvány

16. A hiszekegy szövegét tartalmazó nyomtatvány

NAGY LEVENTE

Luigi Ferdinando Marsili és a budai könyvtár(ak)*

Luigi Ferdinando Marsiliról (1658–1730) általában minden corvinakutató, valamint magyar könyv- és könyvtártörténész tudja, hogy 1686 szeptemberében nyomban Buda bevétele után, nem törődve a sebesülése okozta fájdalmakkal, elindult felkutatni Mátyás király könyvtárát: „Noha sebeim elgyöngítettek, a fosztogatás második napján mégis a palotába mentem azon határozott szándékkal, hogy a híres könyvtárról tudomást szerezzek.”¹ A könyvtár felkutatásáról a *Discorso intorno alla libreria famosa di Buda da tradursi in latino e preporsi all’Elenco già cominciato dei libri M[anu]s[critti] Orientali che si conservano nella libreria dell’Ill[ustrissimo] e Ecc[elentissimo] conte L. F. Marsili quando quello sarà terminato* c. írásában számolt be (a továbbiakban: *Discorso*). Ebből a hosszú címből kiderül, hogy a beszámolót latinra kell fordítani, majd a keleti kéziratokat tartalmazó lista elé kell elhelyezni, amikor az elkészül. A keleti kéziratok listája minden bizonnyal az 1720-ban már biztosan kész Assemani-féle katalógus.²

Marsili beszámolója mellett készült egy jegyzék is azokról a könyvekről, amelyeket 1686-ban a budai várban találtak a császáriak: *Catalogus librorum in arce*

* A tanulmány az OTKA 49677 sz. projektjének támogatásával készült.

¹ ÁBEL Jenő: *A Corvina történetéhez*. = MKSz 1880. 171. Ábel az egy évvel korábban Ercole Ricotti által kiadott *Discorso*-részletből fordította az idézett szövegrészt: RICOTTI, Ercole: *Sulla Biblioteca Corvina*. (Klny. Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino vol. XV. 1879. 8.) Az „égő üszkök közt, s az utcán heverő ellenséges hullák fölött” átgázoló és a könyvtárhoz utat törő Marsili képét a magyar Beliczay Jónás formálta meg: BELICZAY Jónás: *Marsigli élete és munkái*. Bp. 1881. /Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből, (9.) IX. / 29–32. Veress Endre megkapónak jellemezte e leírást: VERESS Endre: *Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromáról, visszafoglalásáról és helyrajzáról*. Bp. 1907. 14. (Klny. Budapest Régiségei, IX).

² Az Assemani abbé által összeállított listát lásd: *Index librorum bibliothecae marsiliana graecorum, latinorum, hebraicorum, arabicorum, turcicorum, et persicorum, necnon ruthenico, et illyrico sermone*, Biblioteca Universitaria di Bologna, ms. 2951. (A továbbiakban: *Index librorum*.) Assemani előszava 1720. augusztus 4-én készült el. Lásd: *Index librorum*, fol. 2–3. A *Discorso* eredeti kézírata: Biblioteca Universitaria di Bologna Fondo Marsili (a továbbiakban BUB FM) ms. 85., fasc. F. Másolatban megtalálható még a wolfenbütteli Herczog August Bibliothek kéziratárában is: Cod. Guelf 13. Ext 2°, valamint mikrofilmen az MTAK-ban: mf. 5108/II. A *Discorsó*ról lásd még: CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1984. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei Új sorozat 15./ 83.

Budensi repertorium 1686. Ezt a jegyzéket azonban nem Marsili, hanem egy Salm- ezredbeli tábori jezsuita pap írta. Marsili többször is igyekezett rávenni Daniel Nessel (Neselius) császári könyvtárost arra, hogy a jegyzéket kiadja, de a tervből nem lett semmi.³ Végül 1688-ban Julius Pflugk Vitus Ludovicus Seckendorffnak címzett epistolájában nyomtatásban is megjelentette. A jegyzéket később Ludovico Frati újból kiadta. A jegyzék eredeti kéziratát az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában (jelzet Sn. 370) Csapodi Csaba találta meg. Ugyancsak ő azonosította a jegyzékben felsorolt kódexeket és könyveket, és adta meg mai lelőhelyüket is.⁴

Ezek után felmerül a kérdés: mikor is írta Marsili a *Discorsót*. Közvetlenül a vár elfoglalása után? Természetesen minden jel erre mutat. De vajon már 1686-ban tudta, hogy keleti könyveiről és kézíratairól katalógust fog készíttetni? Szintén gyanús, hogy a *Discorso* nem az 1686-ban a budai ostromról írt jelentései között maradt fenn⁵ hanem az 1700-as évek elején íródott, egyébként jellemző módon nyomdászati- és könyvtártörténetet, valamint bibliográfiákat tartalmazó kéziratok között. Íme néhány cím: „Origine e progresso della stampa” (A nyomtatás eredete és fejlődése); „Catalogus librorum numismatum” (Numizmatikai könyvek katalógusa); „Proietto per formare una esatta libreria” (Tervezet a tökéletes könyvtárról), „Inventario delli ordengi per legar libri et altri per stampare et intitolare libri” (Leltár a könyvek és más egyebek bekötéséhez, nyomtatásához és címezéséhez használt eszközökről.) Ugyancsak ebben a kötetben van egy Passionei bíboroshoz 1721. május 6-án írt levél: *Lettera di prefazione a monsignore illustrissimo Passionei, che dovrà poi passare alle mani dell’ill[ustriss]imo signor abate Assemani per tradurla in latino da stamparsi alla testa dell’Elenco de i libri esotici, che sono nell’Istituto* (a továbbiakban: *Lettera di prefazione*).⁶ Ez az írás valójában nem is levél, hanem egy előszó, amelyet azért írt Marsili a bíborosnak, hogy segítségét kérje a tervezett mű kiadásához. Ez a könyv a Marsili gyűjtötte „egzotikus könyvek” jegyzéke lett volna. E jegyzék elkészítését Marsili már korábban szorgalmazta, és 1702-ben, Bécsben meg is jelent az isztambuli császári tolmács,

³ A jegyzék másolatát Marsili is megszerezte, és hagyatékában a *Discorso* után található: BUB FM ms. 85., fasc. F. (számozatlan). Marsili és Nessel viszonyáról lásd: *Discorso*, 6v. Vö. még: CSAPODI: *i. m.* 5–6.

⁴ Lásd: CSAPODI: *i. m.* Pflugk jegyzéke: PFLUGK, Julius: *Epistola ad [...] Vitum Ludovicum Seckendorff [...] praeter fata Bibliothecae Budensis, librorum quoque in ultima expugantione repertorium catalogum exhibens.* Jena, 1688. FRATI kiadása: *Della Biblioteca Corvina.* = Rivista delle biblioteche e degli archivi. 1893, nr. IV. 7–16. Vö. még: FRAKNÓI Vilmos–FÖGEL József–GULYÁS Pál–HOFFMANN Edith: *Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára.* Bp. 1927. 30–31.

⁵ Ezeket lásd: VERESS: *i. m.*

⁶ Kézirata: BUB FM ms. 85. Kiadta SORBELLI, Albano: *Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili, raccolti e pubblicati nel centenario della morte.* a cura del Comitato Marsiliano. Bologna, 1930. 169–186. A *Proietto per formare una esatta libreria* c. iratot kiadta GHERARDI, Raffaella: *Il ‘politico’ e ‘altre scienze più rare’ in due inediti marsiliani del primo settecento.* = Annali dell’istituto Storico Italo-Germanico in Trento I. 1975. 137–141.

Michele Talman összeállításában a jegyzéknek egy része: *Bibliotheca orientalis sive Elenchus librorum orientalium manscriptorum; videlicet graecorum, arabicorum, persicorum, turcicorum et deinde haebraicorum et antiquorum latinorum tum manscriptorum, tum impressorum, quos partim in bello turcico et partim in itinere Constantinopolim suscepto ipse collegit, coetimque*. Véleményem szerint a *Discorso* címében az *elenco già cominciato dei libri manuscritti orientali* (a keleti kéziratos kódexek már elkezdett jegyzéke) erre a Talman-féle elenchusra vonatkozik. Ha ez így van, akkor a *Discorso* minden bizonnyal csak 1702 után íródhatott. Mivel a *Discorso* címéből az is kiderül, hogy az Assemani-féle jegyzék még nem készült el, ezért a *Discorso* 1702–1720 között íródott, mivel tudjuk, hogy Assemani jegyzéke 1720-ban már készen volt. A *Discorso* és a *Lettera di prefazione* alábbi tartalmi összehasonlításából az is kiderül, hogy a *Discorso* nagy valószínűséggel 1702–1704 között keletkezhetett.

A fentiek alapján a Marsili által tervezett kiadvány szerkezete a következő lett volna: 1. *Lettera di prefazione* (amelyben Marsili valójában a könyvek, kódexek és kéziratok összegyűjtésének a történetét mondja el); 2. *Discorso*, (hogy a budai könyvtárról készített leírást minek szánta a szerző azt biztosan nem tudnám megmondani: valószínűleg amolyan könyvtárelméleti, és -történeti bevezető tanulmánynak.) 3. Az Assemani-féle katalógus. Marsili a *Lettera di prefazione*-t, és a *Discorsót* olaszul írta meg. Assemaninak kellett volna lefordítani azokat latinra, de csak a *Lettera di prefazione*-nek készült el a fordítása, és ezt Assemani be is illesztette a katalógusba, az általa írt előszó után.⁷ Az előszó-levélnek latin változatából a budai könyvtárra vonatkozó részt Szilády Áron már 1868-ban közzétette. Később Ludovico Fratti az olasz nyelvű változathoz közölt részeket, a teljes szöveget pedig, mint már említettem Albano Sorbelli adta ki 1930-ban.⁸ A tervezett könyvből végül a következő részeket állította össze Assemani: 1. az általa írt előszó; 2. a *Lettera di prefazione* latin fordítása; 3. a budai várban talált könyvek jegyzéke; 4. török, arab, perzsa, görög, héber, latin, illír (ósláv), rutén (szerb) könyvek és kéziratok jegyzéke.⁹ Ugy tűnik, Assemani már nem tartotta a kötetbe illőnek a *Discorsót*, vagy a *Lettera di prefazione* mellett egyenesen feleslegesnek vélte azt.

Az előszó-levélnek a budai könyvtárra vonatkozó részéből megtudjuk, hogy Marsili Buda bevételének másnapján kapott engedélyt Lotharingiai Károlytól, hogy a még mindenütt lángoló várba menjen. Elsőként a főmecsetet kereste fel. Itt egy kis szobában talált rá a győztes katonák által meggyilkolt főpap tetemére, amely körül könyvek heverték. Később más mecseteket is felkeresett, ahol szintén talált könyveket. A török mecsetekben talált könyvek főleg jogi, nyelvtani, lexikai és vallási tárgyúak voltak.¹⁰

Aztán a zsidó negyedbe ment, ahol szintén talált könyveket, amelyeknek címei a jezsuita pap által készített jegyzékben megtalálhatók. Ezek után kereste fel Mar-

⁷ *Index librorum*: fol. 4–27.

⁸ FRATTI: *i. h.* 7–16; SZILÁDY ÁRON: *Jelentés bolognai útvjáról*. = Akadémiai Értesítő 1868. 134–135.

⁹ Lásd: *Index librorum*.

¹⁰ *Lettera di prefazione*: 180; SZILÁDY: *i. h.* 134.

sili a még mindig lángoló királyi palotát abban a reményben, hogy Mátyás király híres könyvtárának (la famosa Biblioteca Corvina) nyomaira bukkan. Az eredmény azonban kiábrándító volt:

„néhány kőből készült boltívűből álló szobába léptem, mely kapák, fejszék, lapátok raktározására szolgált. E szerszámok között szanaszét heverték a könyvek, melyeket a katonák a szobában található ládákból dobáltak szanaszét. A ládákat, mivel súlyuk alapján azt hitték, hogy arany, vagy ezüst van bennük, szétfeszítették, majd fenekes-tül felforgatták. Néhány katona segítségével összeszedtem a könyveket, majd üzen-tem Rabatta grófnak, hogy küldjön egy komisszáriust egy ilyen fejedelmi zsákmány biztonságos elhelyezése végett. Míg ez megtörtént volna, minden válogatás nélkül azt a néhány latin nyelvű kéziratot, mely szintén a listán szerepel, magamhoz vettem. Címeiket lásd a jegyzékben.”

A könyveket a bécsi udvari könyvtárba szállították, majd, mint már említettem, két évvel később Julius Pflugk nyomtatásban is kiadta a könyvekről készült jegyzéket.¹¹

Marsili a budai expedíció után is kutatott Mátyás könyvtára után.

„Erdélyben létemben, a Bethlen család egyik igen művelt tagja (*Betlem molto erudito*) – akinek szándékában állt Erdély fejedelmeinek történetét megírni azoktól az időktől kezdve, mikor ez a szép, gazdag és termékeny tartomány a Porta adófizetője lett, egészen, az akkor még élő Apafi Mihályig – azt mondta nekem, hogy a budai könyvtár nagy részét Erdélybe szállították. Amikor ugyanis Szulejmán szultán ügyes mesterkedéssel elfoglalta Budát, az onnan Erdélybe menekülő magyarok sok kéziratot és nyomtatott könyvet hoztak magukkal. Az erdélyi szász nemzetnek mindig is az volt a szokása, hogy a leghíresebb németországi egyetemekre küldte fiait tanulni. Ezért aztán különös érzékük van a tudományok megbecsülése iránt, főként a brassóiaknak, akik Erdély Görögország felé eső részének, legtávolabbi szegletében laknak. Konstantinápoly eleste után, az onnan menekülők számos könyvet hoztak magukkal Brassóba, ahogyan a brassóiak a későbbiekben a budai könyvtárból is igyekeztek könyveket beszerezni. Sajnos három vagy négy évvel azelőtt, hogy a császár győzedelmes seregei ismét a magyar korona vazallusává tették Erdélyt, ebben a szép városban rettenetes tűzvész pusztított, melyben odavesztek a Konstantinápolyból és Budáról beszerzett könyvek is.”¹²

Szilády Áron és Csapodi Csaba után jómagam is úgy véltem, hogy az a bizonyos „*Betlem molto erudito*” nem lehetett más, mint Bethlen Miklós.¹³ Mostanra azon-

¹¹ *Lettera di prefazione*: 180; vö. még: CSAPODI: *i. m.* 6. A Marsili által elrekkentett hat latin nyelvű kódexet már Szilády azonosította: SZILÁDY: *i. h.* 136–137. Részletes elemzésüket lásd: CSAPODI: *i. m.* 38–40.

¹² *Lettera di prefazione*: 181.

¹³ „Mít Marsili e levélben Mátyás király könyvtáráról Bethlen Miklós után mond, kétségkívül hiteles adatnak vehető ama nagy hírű kincs elenyészése történetéhez.” (SZILÁDY: *i. h.* 136.) „Brassóra vonatkozólag pedig Marsili, Bethlen Miklóstól vett közlése alapján csak arról tudósít...” (CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* = MKsz 1961. 414.) Vö. még: NAGY Levente: *Bethlen Miklós „ezer vagy kétezer szavas” latin-magyar-román szójegyzéke.* = MNy 2000. 328.)

ban egy kis gyanúm támadt. A fenti idézetből világos, hogy Marsili még I. Apafi Mihály fejedelem idejében találkozott a jeles férfúval, tehát 1690. április 15. előtt (ekkor halt ugyanis meg Apafi). Az is világos Marsili szavaiból, hogy ez a bizonyos Bethlen meg akarta írni Erdély történetét 1541-től egészen I. Apafi Mihályig. Arról, pedig nem tudunk, hogy Bethlen Miklósnak lettek volna ilyen szándékai. Ezek után természetesen nyomban Bethlen János juthatna eszünkbe, csak hogy ő már 1678 februárjában meghalt (tehát semmiképp sem találkozhatott Marsilival), ráadásul az ő Erdély-története csak az 1629–1663 közötti időszakot tárgyalja. Egyébként Bethlen János műve megvolt Marsili könyvtárában.¹⁴ A következő potenciális családtag: Bethlen Farkas. Ő valóban megírta Erdély 1526–1608 közötti történetét, csak hogy 1679 decemberében ő is meghalt, tehát Marsilival nem beszélhetett, mivel a bolognai gróf 1688-ban lépett először Erdély földjére. Nos, ezek után már csak egyetlen lehetséges személy marad, és ez nem más, mint Bethlen Elek (megh. 1696. november 3.) Tudjuk, hogy Bethlen Elek 1684-ben Keresden nyomdát állított fel és megkezdte testvéreinek, Farkasnak Erdély-históriáját kinyomtatni. Thököly 1690. évi erdélyi betörése alkalmával a nyomtatás azonban félbe szakadt. Bethlen Elek erről a műről beszélt Marsilinak, és nem volt teljesen alaptalan az az állítása, hogy ő a szerző, hisz öccse művét nemcsak kiadta, hanem néhány helyen át is írta azt.¹⁵ Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy igencsak színvonalas könyvtára volt. A Bethlen család tagjai közül a 17. század végén könyvtárügyben tehát ő volt a legilletékesebb. Ezért állítom azt, hogy Mátyás király könyvtárának sorsáról Marsili tőle kaphatott információkat.¹⁶ A fennmaradt adatok alapján persze tudjuk, hogy Bethlen Eleknek nem voltak corvinái. De hogy tudott a Brassóba került esetleges corvinákról, az azt bizonyítja, hogy érdekelte Mátyás király könyvtárának a sorsa. Csapodi Csaba már részletesen ismertette az erdélyi fejedelmek azon törekvéseit, hogy megszerezzék Mátyás király könyvtárának maradványait. Sajnos azonban, mind Bocskai István, mind Bethlen Gábor, mind I. Rákóczi György próbálkozásai sikertelenek voltak.¹⁷ Jakó Zsigmond mutatta ki, hogy a Brassóba került corvinák leg-

¹⁴ *Instrumentum donationis [...] domini comitis Aloysii Ferdinandi de Marsiliis favore illustrissimi et excelsi senatus et civitatis Bononiae in gratiam novae in eadem Scientiarum Institutionis*, BUB FM, ms. 146. fol. 13. (A továbbiakban: *Instrumentum*.) Az *Instrumentum* Marsili azon könyveinek a jegyzékét tartalmazza, melyeket 1711-ben felajánlott az általa alapított bolognai tudományos intézet (Istituto delle Scienze) számára.

¹⁵ LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen-család története*. Bp. 1927. 354; JANKOVICS József: *Bethlen Farkas és műve*. In: BETHLEN Farkas: *Erdély története I.* (1526–1538). Ford. BODOR András. Jegyz. PÁLFFY Géza. Bp.–Kolozsvár, 2000. Enciklopédia Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 176.

¹⁶ Ezt a lehetőséget egyébként korábban Jakó Zsigmond is felvetette: JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976. Kriterion Könyvkiadó, 336. Bethlen Elek könyvtáráról lásd: *Erdélyi könyvesházak 1563-1757*. III. S. a. rend.: MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. Scriptum KFT. /Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3./ 194–216.

¹⁷ CSAPODI: *A budai királyi palotában ... i. m.* 43–44.

dáját az erdélyi szász történetíró Christian Schesaeus (1538–1585) alkotta meg a *Ruinae Pannonicae* (1571) című eposzában.¹⁸

Marsili a *Discorsó*ban részben ugyanazt írja le, mint a *Lettera di prefazione*ban. A budai könyvtárra vonatkozó részt a *Discorsó*ból Ercole Ricotti már 1879-ben kiadta, majd egy évvel később, csípős kritika kíséretében, Ábel Jenő Ricotti közlésének körülbelül egyharmad részét, amelyben a könyvek megtalálásának körülményeiről van szó, magyarra is lefordította. Később az 1939-ben Franciaországba emigrált és egy évvel később a német megszállók elleni harcban elesett, Hevesy András jelentette meg Mátyás könyvtárának történetéről írt kismonográfiájában a *Discorsót*.¹⁹ Azonban a teljes szövegnek ő is csak a felét közölte. A magyar szakirodalomban általában mindenki Ricotti és Ábel közleményére hivatkozott, de azt senki sem vette észre, hogy sem Ricotti, sem Ábel, sem Hevesy nem közölte Marsili *Discorsó*jának teljes szövegét. Ezért alább szeretném részletesen bemutatni Marsili beszámolóját, mert így talán közelebb juthatunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy miért is érdekelte Marsilit Mátyás könyvtára, és egyáltalán valóban olyan fontosnak tartotta-e, ahogy azt a későbbi szakirodalom szeretne volna láttatni.

Bármiről írt Marsili, szinte mindig a tárgy meghatározásával kezdte. A *Discorso* esetében sem történt ez másképp. A dokumentumokról és a könyvtárról adott meghatározása ma már akár közhelyesnek is tűnhet, de árulkodik arról az erőfeszítésről, mely a „notitia rerum publicarum”-elv alapján azt tűzte ki célul, hogy legyenek mindenről pontos adataink. Az első dokumentumok nem mások, mint táblákra, vagy fakéregbe metszett számok és rovások – írja Marsili. Később színek és más hozzávalók segítségével már papírra írtak, festettek képeket, gesztusokat, mozdulatokat. Mindez mire volt jó? Az emberi lélek hasznára, valamint arra, hogy megfékezze az indulatokat, lehetővé tegye az emberi együttélést, és a legnemesebb tudományt eljuttassa azokhoz, akik arra vágnak (az eruditusokhoz). Nos ha ezeket a különböző tárgyú fatáblákat, köteteket, könyveket összegyűjtjük, akkor jön létre a könyvtár, amelynek komoly társadalmi funkciója van. Ezért természetesen már az ókori Egyiptomban, Görögországban és Itáliában is gyűjtötték a könyveket. Itt meg is jegyzi Marsili, mintegy saját magának, munkatervként: itt felsorolni a nyomtatás feltalálása előtti leghíresebb régi könyvtárakat (qui si farà menzione delle più famose biblioteche degl’antichi sino all’invento della stampa).²⁰

A nyomtatás feltalálása előtt, főleg a sokszorosítási nehézségek miatt – írja Marsili – a könyvtárak nagyon ritkák. Ezért illeti meg különleges hely a budai könyvtárat, mert Mátyás király uralkodása épp azokra az időkre esett, amikor feltalálták a nyomtatást, ezért lehetősége nyílt a magyar királynak egy vegyes (kéz-

¹⁸ JAKÓ: *i. m.* 170.

¹⁹ RICOTTI: *i. m.*; ÁBEL: *i. h.* 170–173. HEVESY, A[ndrás] de: *La bibliothèque du roi Matthias Corvin.* Paris, 1923. /Publications de la Société Française de la Reproduction de Manuscrits et Peintures/ 53–58.

²⁰ *Discorso*: 1r.

iratokból és nyomtatványokból) álló könyvtár létrehozására.²¹ Marsili szerint ennek hamar híre ment az akkori literátorok között, és sokan írtak is róla. Az ő forrása ez ügyben Oláh Miklós, akinek a Mátyás könyvtárára vonatkozó leírását kéziratból idézi:

„Questa fu sempre stimata per un tesoro di lettere per tante relazione tradizioni, che disperse qui, e li si veddono in vari autori, e particolarmente di Nicolo Olahi stato arcivescovo d’Ungaria, che nelli suoi manoscritti, che furono da 50 anni dopo dell’Unione di questa libreria così nara dove descrive Buda il palazzo regio: ‘Atque praetera situs et architecturam tum regiam tum corpore divi Ioannis Elimosinarii, insignis fuit tum ob bibliothecas Matthiae regis memorabilis et admirandos. E poi: qua itur ad sacellum divi Ioannis due sun[t] aedes concamerate, altera voluminibus grecis partim e medio Graecie, partim ex aliis orientis regionibus, per regum non minorem curam, quam laborem eo congestis referta erat. Altera interior continebat codices totius linguae, latinae a primis rudimentis ad arcem usque scientiarum per capsulas, et loculamenta ordine quosque suo distinctos. Tegebat horum quodlibet velum sericeum coloribus auroque variegatum cum indice discipline et professionis in quas libri erant discreti. Maxima voluminum pars constabat membranarum colligata serico, umbilicis fibulisque argenteis auro lucidis. Audivi a maioribus Matthiam regem, dum viveret, aluisse semper ad triginta servos amanuenses pingendi peritos, quorum ego plerosque illo mortuo noveram. Horum erant opera omnes fere, et greci, et latini codices conscripti. Praeter has et aliae due erant bibliothecae in locis diversis arcis sed prioribus inferiores.”²²

A Marsili által idézett szövegrész Oláh Miklós *Hungariájából* való. Marsili a legmegbízhatóbb forrásnak tartotta Oláh szövegét, egyrészt a szerző személye, másrészt, pedig amiatt, hogy Oláh valóban már félévszázad (pontosabban 57 év) után felkereste a budai könyvtárat. Az biztos, hogy Oláh 1527. október 16–28 között, Mária királynő kíséretében járt Budán, de az is biztos, hogy itt szerzett élményeit csak majd tíz évvel később (1536) vetette papírra. Mivel a *Hungaria* csak 1735-

²¹ „Fra le famose dei tempi inferiori fu quella di Buda fatta da Matteo Corvino re d’Ungaria, che eletto nell 1452 [sic!] fu con la sua esaltatione coetaneo all’invento del stampo, che col corso della sua regia vita sino al 1490 andò sempre crescendo ed anche il primo, che potesse dare fondamento ad una regia biblioteca promiscuo di manoscritti, e libri impresi.” (*Discorso*: 2r.)

²² *Discorso*: 2r. Íme az eredeti Oláh-szöveg magyar fordításban: „Amerre az út a belső könyvtár oldaláról a Szent János kápolnához átfűrt fülkéhez vezet, ahonnan a király misét szokott hallgatni, két boltíves termet találunk, az egyik görög könyvekkel volt tele, melyeket részben Görögország szívéből, részben más keleti vidékekről hordatott össze a király nem kis gonddal és fáradsággal. A másik belső terem őrizte a teljes latinság kódexeit az elemi dolgoktól kezdve egészen a tudományok csúcsáig, könyvtartó dobozokban és állványokon a maguk rendje szerint megkülönböztetve. Mindegyiket selyemborítás fedte, színes és aranyos díszítésű, rajta volt a tudományág és a tudományszak jelzése, ezek szerint voltak a könyvek osztályozva. A könyvek legnagyobb része selyemmel összefűzött pergamenlapokból készült, sarkaik és csatjaik aranyozott ezüstpáncsokból ragyogtak. [...] Volt ezenkívül még két egyéb könyvtár is a fellegrárbán, bár az előbbieknél csekélyebb jelentőségűek.” (OLÁH Miklós: *Hungária. Athila*. Ford. és jegyz. KULCSÁR Péter és NÉMETH Béla. Bp. 2000. Osiris Kiadó. /Milleniumi Magyar Történelem, Források/ 19–20. A latin szöveget lásd: OLÁHUS, Nicolaus: *Hungaria – Athila*. Ediderunt Colomannus EPERJESSY et Ladislaus JUHÁSZ. Bp. 1938. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, saeculum XVI/4./ 8–9.

ben jelent meg először nyomtatásban, nagy a valószínűsége annak, hogy Marsili a jelenleg az Österreichische Nationalbibliothekben (Cod. Lat. 8739) található, Oláh Miklós autográf bejegyzéseit tartalmazó kéziratot használta.

Marsilinak azért volt erre az Oláh-szövegrészre szüksége, mert kontrasztként lehetett állítani azt az 1686 szeptemberében talált állapotok mellé. És ezt Marsili meg is tette:

„e beszámoló alapján [Oláh Miklósról van szó] vontam hát párhuzamot a könyvtár akkori és mostani, 1686. évi állapota között, mikor visszakerült a kereszténység kezébe. Szükségesnek tartom azonban, hogy néhány megjegyzést fűzzek ehhez [azaz az Oláh Miklós] a beszámolóhoz.”²³

Marsili hozzászólásai szörszálhasogatásnak tűnnek, de az egyikből annyi kihámozható, hogy Mátyás érdemeit akarta kicsinyíteni. Oláh szövegének egyik részéhez (Voluminibus grecis, partim e medio Graecie, partim ex aliis orientis regionibus, per regum non minorem curam, quam laborem eo congestis referta erat) a következő megjegyzést fűzte hozzá:

„a könyvtárban lévő görög kéziratokat tehát nem egyedül Mátyás, hanem az elődei is gyűjtötték, ahogy azt a *regum curam* kifejezés világosan mutatja.”²⁴

Marsilinak minden bizonnyal igaza lehet, habár a legújabb magyar *Hungaria*-fordításban ez áll: „a király [azaz Mátyás] nem kis gonddal és fáradsággal.” Holott a 'regum' az többes szám birtokos eset, tehát helyesen: „a királyok nem kis gonddal és fáradsággal”. Igen ám, csakhogy a kritikai kiadásban szintén a 'regem' alak található: „per regem non minori cura”.²⁵ Marsili néhány szócserét, valamint azt leszámítva, hogy a kihagyott részeket nem tüntette fel, pontosan idézett, kivéve ezt az egy szót. Ebben az esetben két megoldás kínálkozik: Marsili más forrást használt, mint a kritikai kiadás sajtó alá rendezői, Eperjessy és Juhász. Ezt még el is lehetne fogadni, habár Marsili azt írja, hogy Oláh kéziratát használta, ez pedig nem lehet más, mint a már említett bécsi kézirat (ez alapján készült a kritikai kiadás is), hisz a 17. századból csak egy másik, 1631-ben Kölnben készült, másolatról van tudomásunk.²⁶ A „regum curam”-hoz fűzött magyarázkodásával azonban

²³ *Discorso*: 3r–3v.

²⁴ „Dunque questa biblioteca constava di volumi greci manoscritti raccolti non solo da Corvino, ma da più di lui predecessori, come si vede chiaro per la parola *regum curam*.” (*Discorso*: 3v.)

²⁵ OLÁH: *i. m.* 19.; OLAHUS: *i. m.* 8.

²⁶ KULCSÁR Péter: *Oláh Miklós élete és terve*. In OLÁH: *i. m.* 143. Íme Oláh latin szövege a kritikai kiadásból: „Haec preter situm atque architecturam tum regiam, tum corpore divi Ioannis Elimosinariii insignis fuit, tum ob bibliothecas Matthiae regis memorabilis et admiranda. Qua itur ad stationem ex latere interioris bibliothecae ad sacellum divi Ioannis perforatam, unde rex sacrum audirre consuevit, duae obviae sunt aedes concameratae, altera voluminibus grecis partim e medio Graecie, partim ex aliis orientis regionibus, per regem non minore curam, quam laborem eo congestis referta erat. Altera interior continebat codices totius linguae, latinae a primis rudimentis ad arcem usque scientiarum per capsulas, et loculamenta ordine quosque suo distinctos. Tegebat horum quod-

szerintem végképp elárulta magát Marsili: érezte nem tiszta a könyvtár gyűjteményének gyarapításában Mátyás szerepét kicsinyíteni akaró igyekezet, ezért a hamisításról el akarta terelni a figyelmet. Arra nem gondolt, hogy épp a magyarázkodásával terelte rá azt.²⁷

A másik ilyen kákán csomót kereső megjegyzését Marsili a következő mondat-hoz fűzte: „Altera interior continebat codices totius lingue latine”. Erre Marsili: „itt nem pontosítja a szerző, hogy kéziratokról, vagy nyomtatványokról van szó, holott ezen a nyelven mind a kétfajta dokumentumból volt a könyvtárban, amint azt a megfelelő helyen majd kifejtem.”²⁸ Nos, itt úgy tűnik Marsili nem annyira Mátyás érdemeit akarta kicsinyít, mint inkább saját személyének fontosságát szeretne volna kiemelni. Arról van ugyanis szó, hogy, amint fentebb már idéztem, valóban elrekkentett hat latin nyelvű könyvet a zsákmányból, amelyeket Csapodi Csaba azonosított is. Biztosan volt azonban még a könyvek között egy kézirat is, mert az Instrumentum egyik tétele ez: „Manoscritto trovato nella Biblioteca di Buda scritto in lingua latina in foglio”.²⁹ Ezek alapján javította hát ki Marsili Oláh Miklós „hiányos” szövegét.

Érdekes módon Marsili teljesen figyelmen kívül hagyta Oláh Miklósnak legmegbízhatóbb megjegyzését. Azt tudniillik, hogy Mátyás könyvtárát 1526. szeptember 8-án a törökök, ha nem is pusztították el teljesen, de jócskán megrongálták. Marsili szerint ugyanis a könyvtár fénye és használata egészen a királyi trónra befurakodott Szapolyai János özvegyének, Izabellának az idejéig megmaradt. Sőt ismerve a nagy Szulejmán nemes természetét még Buda elfoglalása után is megmaradhatott a könyvtár, hisz a törökök minden harc és ostrom nélkül, csellel foglalták el a várat, így az ágyúk nem tehettek benne kárt. A törökök egyébként is nagy becsben tartják a könyveket, nem szokásuk azokat összetépni és szétszaggatni.³⁰ Konstantinápolyi tapasztalatai alapján Marsili inkább úgy gondolta, hogy

libet velum sericeum coloribus auroque variegatum cum indice discipline et professionis in quas libri erant discreti. Maxima voluminum pars constabat membranis colligata serico, umbilicis fibulisque argenteis auro lucidis. Audivi a maioribus Matthiam regem, dum viveret, aluisse semper ad triginta servos amanuenses pingendi peritos, quorum ego plerosque illo mortuo noveram. Horum erant opera omnes fere, et greci, et latini codices conscripti. *Praefectus his felix Ragusinus Dalmata et ipse iam senex mihi cognitus, qui non modo graece et latine, sed Chadaicae et Arabice doctus; praeter in ipsa quoque pictura exercitatus sedulo advertibat, ne quis error in describendis libris committeretur.* Praeter has et aliae due erant bibliothecae in locis diversis arcis sed prioribus inferioribus.” (OLAHUS: *i. m.* 8–9. A kiemelések a Marsili által kihagyott részeket, és szócsereket jelzik.)

²⁷ Az elírást Hevesy is észrevette, de ő Marsili egyszerű tévedésének tartotta azt. Az is lehetne természetesen, ha utána nem következne a magyarázkodás. Vö. HEVESY: *i. m.* 55.

²⁸ *Discorso*: 3v.

²⁹ *Instrumentum*: fol. 43.

³⁰ Marsilinak a 20. század elején is akadt e téren követője Emil Jakobs személyében, aki, mint azt Csapodi írja: „mindenáron meg akarta szabadítani a törököket a könyvtár elpusztításának vádjától.” (CSAPODI: *Mikor pusztult el... i. h.* 413.; Vö. JAKOBS, Emil: *Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel.* = Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. 1919. 137–145.)

a törökök titokban ellopkodták és eladták a könyveket, vagy a szultánok elajándékozták az arra érdemes literátoroknak. Lehetségesnek tartotta azt is, hogy az özvegy Izabella királyné a királyi levéltárral együtt corvinákat is vitt magával Erdélybe, de a legszorgalmasabb keresés mellett sem sikerült ezeknek a nyomára bukkannia. A *Discorsóban* is megismétli a *Lettera di prefazione*-ben írottakat a brassói corvinákról, de a brassói könyvtár kapcsán inkább már arról ír, hogy oda főleg a konstantinápolyi császári könyvtár görög könyvei kerültek törökök elől menekülő előkelő görögök révén.

Ez után következik a Ricotti által kiadott, és az Ábel Jenő által magyarra fordított rész a könyvek megtalálásáról. Marsili persze meg volt győződve arról, hogy a budai várban talált mintegy háromszáz könyv a Mátyás könyvtárából származik. Csapodi Csaba, aki, mint említettem, azonosította a Marsili által megtalált kódexeket és könyveket, kimutatta, hogy egyházi gyűjtemény maradványairól van szó, amelyben minden valószínűség szerint egyetlen corvina sem volt.³¹ De Marsilinak mintha jól jött volna a dísztelen papírkódexek látványa. Mintha épp erre vágyott volna, mintha épp erre lett volna szüksége. Hogy miért? Nos, valószínűleg azért, mert így kisebbíteni lehetett Mátyás érdemeit. A *Discorsóban* ugyanis többször és hosszan ecseteli azt, hogy Mátyás könyvtára sohasem lehetett olyan nagy, amilyennek híresztelték, de ha esetleg mégis, akkor már Buda törökök általi elfoglalása előtt széthordták azt:

„Két órán át kutakodtam a szétszórt könyvek között abban a reményben, hogy görög nyelvű kéziratot találok, de sajnos nemhogy kódex, de még csak egy szótág sem került a kezeim közé. Találtam ugyan néhány latin könyvet, de azok jórészt nyomtatványok voltak. Látván a híres könyvtár mind mennyiségileg, mind minőségileg siralmas látványt nyújtó maradványát, zavaromban néhány latin kéziratot és nyomtatványt magamhoz vettem, annak bizonyítékként, hogy ez a könyvtár talán sohasem volt olyan híres ahogyan azt híresztelték, vagy ha igen, akkor már Buda elfoglalása előtt tönkrement.”³²

A Ricotti által ki nem adott részben Marsili még világosabban kifejtette ezt:

„Ezen előzetes értesüléseim [itt Oláh Miklósról és Peter Lambeckre, róla lásd alább, utal], valamint Buda visszafoglalása után szerzett személyes tapasztalataim alapján tanúsíthatom, hogy, ennek a könyvtárnak – vagy a hízelkedés, vagy azért mert Magyarországon [értsd: a nyugat-európai értelmiség számára valamilyen eldugott, egzotikus helyen] található – sokkal nagyobb volt a híre, mint amilyen az a valóságban volt.”³³

Ezek után már azon sem csodálkozhatunk, hogy a *Discorso* címe félrevezető. Hisz a cím alapján (*Discorso intorno alla libreria famosa di Buda*) azt várnánk, hogy jórészt Mátyás könyvtáráról olvashatunk majd. Csakhogy a tizennégy lapnyi

³¹ CSAPODI: *A budai királyi palotában... i. m.* 81–82. Vö. még: MONOK István: *Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében*. In: *A holló jegyében. Fejezetek a Corvinák történetéből*. Szerk. MONOK István. Bp. 2004. Corvina Kiadó–OSZK, 56.

³² RICOTTI: *i. m.* 9–10. Ezt a részt Ábel Jenő nem fordította le magyarra.

³³ *Discorso*: 4v.

szövegből mintegy négy lapon keresztül ír Marsili a budai könyvtárról, összehasonlítva Oláh Miklós leírását saját 1686. évi tapasztalataival. Nem is igazán értem, miért ezt a címet adta „discorso”-jának, hisz sokkal nagyobb terjedelemben ír a volt konstantinápolyi császári könyvtárból származó görög kódexek, valamint a szerb és görög kolostorokban rejtőzködő ógyházi szláv, vagy szerb (Marsili szóhasználatában illír) nyelvű könyvek és kéziratok felkutatásáról, mint Mátyás corvináiról. Nagyrészt a *Lettera di prefazione* szövegét követi a *Discorsóban* is, néhol sokkal részletesebb, és aprólékosabb módon. Az „illír” nyelvű könyveket nagyrészt kolostorokból gyűjtötte. Sajnálkozott is azon, hogy ezekben a könyvekben és kódexekben szinte kizárólag egyházi és teológiai jellegű szöveget talált. Az a csekély mennyiségű történeti információ, amely ezekben a szövegekbe is beszivárgott csak a kolostort alapító világi személyről közöl néhány adatot. Igaz ezek alapján is össze lehetne állítani, Marsili szerint, a bolgár és a szerb uralkodók listáját.³⁴ A *Discorsónak* ebből a részéből megtudjuk azt is, hogy Marsili maga fordított le olaszra egy, a szerb deszpoták történetéről szóló könyvet: „Lásd a szerb deszpoták történetéről szóló kéziratban, melyet én fordítottam le olasz nyelvre.”³⁵ Meg kell mondanom, hogy Marsilinak ezt a kijelentését kissé gyanakodva fogadom. Kéziratai között valóban van egy „Historia delli despota di Servia” című irat, de ez „illír” nyelvű, nincs lefordítva olaszra. Egyébként is kétlem, hogy tudott volna olyan szinten valamelyik délszláv nyelven, hogy egy ógyházi szláv nyelvű iratot le tudott volna fordítani. Kéziratgyűjteményében ez az irat, a 103. sz. kötetben található („Documenta rerum Croaticarum et Transilvanicarum”).³⁶ Mivel Marsilinak délszláv ügyekben az egyik legfontosabb tudósítója Vitezović Ritter volt, ezért szerintem a szerb deszpoták történetéről szóló iratot is Vitezović fordíthatta le Marsilinak, aki aztán a „Descrittione” címmel tervezett monográfiájának olasz változatába bele is dolgozta azt. „Descrittione”-ből azt is megtudjuk, hogy ezt a bizonyos illír nyelvű kéziratot a Studenica kolostorban szerezte be Marsili: „secondo da un manuscritto in lingua illirica ritrovato nel monastero Studunizza, ho raccolto”.³⁷

³⁴ *Discorso*: 7v–8r.

³⁵ *Discorso*: 7v.

³⁶ A kötet tartalmát és szerkezetét Bene Sándor elemezte: BENE Sándor: *Acta pacis – béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására.* = Hadtörténelmi Közlemények. 2006. 348–349.

³⁷ Lásd: *Descrittione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie e Illirico libri quattordici*, BUB FM ms. 108. fol. 93v. Az 1699–1701 között készült és tizennégy könyvre tervezett *Descrittione* Dacia, Illíria és Moesia természeti, katonai és társadalmi (civile) leírása lett volna. A műből mindössze nyolc könyv készült el: Dacia általános bemutatásán kívül Erdély, Moldva, Havasalföld, Bulgária, Szerbia, Thrákia, valamint, amolyan mellékletként, a krími tatárok leírása, de azok is kéziratban maradtak. Marsili és Ritter viszonyáról lásd: BENE Sándor: *Pavao Ritter Vitezović levelei Luigi Ferdinando Marsilihoz (1699–1700)*. In: *Croato-Hungarica. Uz godina hrvatsko-madžarskih povijesnih veza – A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Szerk.: Milka JAUŠK-PINHAČ, KISS Gy. Csaba, NYOMÁRKAY István. Zagreb, 2002. 167–179.

A másik titokzatos és legendás könyvtár, amelynek maradványait kereste Marsili, az a bizánci császári könyvtár. A szultáni udvarban, a szerájban, az előkelő görögök házáinál, valamint a fontosabb görög kolostorokban, és elsősorban az Athosz hegyen kutakodott utána. A szerájban való keresgélésben legfőbb segítője egy livornói renegát, Mehemed aga volt, akiről a *Lettera di prefazione*-ben is ír, igaz ott Musztafának nevezte.³⁸ Nem ír viszont a *Lettera di prefazione*-ben a franciák fondorlatos machinációról, akik a tudós és eruditus Colbert gazdasági miniszter vezetésével sem pénzt, sem fáradságot nem kímélve, szinte már az összes görög nyelvű könyvet és kéziratot felvásárolták. A franciákról szóló negatív megnyilatkozás, azt bizonyítja, hogy a *Discorso* 1704, azaz a breisachi ügy, előtt íródott. Marsili ugyanis 1703 szeptemberében feladta Breisach várát a franciáknak, ezért rangjától megfosztották és kizárták a császári hadseregből. Az ítéletet 1704. február 18-án hajtották végre Bregenz főterén. Ezek után felvette a kapcsolatot a franciákkal, és 1706 telén XIV. Lajos is fogadta őt. A II. Rákóczi Ferenc megsegítésére küldendő francia csapatok vezetését nem fogadta el Marsili, de az ezután készült irataiban már sokkal árnyaltabban írt az addig a Habsburgok ösellenségeként bemutatott franciákról.³⁹ Az 1720-ban elkészült *Lettera di prefazione*-ben már egy szót sem ír Marsili a franciákról, holott a *Discorso*-ban még azt írta, hogy az utóbbi harminc évben a franciák úgy kifosztották a szeráj könyvtárát (elsősorban az örök megvesztegetése és lefizetése által), hogy hiába vette igénybe az egyik legtapasztaltabb ember, a már említett livornói renegát, Mehemed aga, segítségét, a régi császári könyvtár maradványaiból semmit sem sikerült megtalálnia.⁴⁰ A francia követek közül az egyik legnagyobb gyűjtő Pierre de Girardin volt, aki 1685–1687 között tartózkodott Konstantinápolyban. Marsili értesülései pontosak, mert Girardinnek Louvois márkhoz írt jelentéseiből is az derül ki, hogy egy olasz renegát révén jutott a könyvekhez. A renegát, Girardin szerint, a szultán kegyencének a szeliktárnak (a szeráj első tisztje) a szolgálatában állt, és ajándékként kapta a görög kódexeket, amelyeket aztán eladott Girardinnek.⁴¹

Marsili szerint azonban nemcsak a franciák, hanem a bécsi udvar is megtett mindent annak érdekében, hogy a Délkelet-Európában esetlegesen szétszóródott konstantinápolyi könyvtár maradványait megszerezze. Még Szulejmán idejében a Portára küldött bécsi követ, egy bizonyos Uslequio – maga is művelt ember lévén – számos, a konstantinápolyi császári könyvtárból származó, könyvet és kéziratot összegyűjtött, amelyekből halála után megalapították a bécsi császári könyvtárat. Egy másik ilyen nagy gyűjtő akiről Marsili megemlékezik az Peter Lambeck (Petrus Lambecius, 1628–1680). Ő, 1663 óta volt császári könyvtáros, és 1666-ban azzal

³⁸ *Lettera di prefazione*: 182.

³⁹ Minderről lásd: NAGY Levente: *Magyar kutatógenerációk és a Marsili-hagyaték*. In: *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Szerk.: BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás. Debrecen, 2007. /Studia Litteraria XLV/. 256–266.

⁴⁰ *Discorso*: 8r–8v, 9r, 10v.

⁴¹ FRAKNÓI-FÖGEL–GULYÁS–HOFFMANN: *i. m.* 32.; HEVESY: *i. m.* 43.; DELISLE, Leopold: *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale. I.* Paris, 1868. 298.

a küldetéssel jött Budára, hogy megszerezze Mátyás könyvtárát a bécsi császári könyvtár számára, de mindössze három kötetet vihetett magával Bécsbe. Ezek valójában a Marsili által megtalált egyházi gyűjteményből, és nem Mátyás corvinái közül származtak.⁴² Az igazság az, hogy közvetlenül Mátyás halála után (1490) még az igazi literátus uralkodó hírében álló I. Miksa sem igazán érdeklődött a budai könyvtár iránt. A korabeli bécsi humanisták azonban annál inkább: Johannes Cuspinianus (1473–1529) budai diplomáciai küldetése alkalmával 1510–1515 között kilenc corvinát szerzett meg. Cuspinianus követőinek a 16. század folyamán Johann Grempernek, valamint Johann Alexander Brassicanusnak szintén sikerült néhány tucat corvinát megszerezni. Mindhármójuk könyvtárát a bécsi püspök, Johann Fabri vásárolta meg, így ezek a könyvek a bécsi ciszterci nővérek Szent Miklós kolostorának könyvtárába kerültek. A kolostor könyvtárának egy része 1578-ban bekerült a császári könyvtár (Hofbibliothek) anyagába, de a teljes könyvvállományt csak Mária Terézia idejében olvastották be a Hofbibliothekba.⁴³ Abban viszont igaza van Marsilinak, hogy Konstantinápoly eleste után a Habsburg uralkodók igyekeztek beszerezni a Bizánci Birodalom fővárosából a latin és görög nyelvű könyveket. Abban sem tévedett Marsili, hogy a 17. század közepén, elsősorban szintén Lambecknek köszönhetően, többször is kísérlet történt arra, hogy a Mátyás budai könyvtárának anyagát megszerezzék Bécs számára: 1665-ban a I. Lipót konstantinápolyi követe, Walter Leslie (1606–1667) ugrott be Budára ez ügyben, de nem járt sikerrel. A következő év februárjában Lambeck személyesen utazott Budára. Tíz évvel korábban, 1655-ben, pedig Lambeck elődje, Matthäus Mauchter (1608–1663) császári könyvtáros által készített jegyzékben is felbukkan egy újabb corvina: ez jelenleg bécsi Nationalbibliothek 2271. sz. kódexe, amely Ptolemaiosz művéhez fűzött kommentárokat tartalmaz, és eredetileg 1400-ban készült IV. Vencel cseh király számára, és csak később került Mátyás birtokába.⁴⁴ A Szulejmán idejében Konstantinápolyban könyvet gyűjtő rejtélyes Uslekio személyét nem sikerült kiderítenem. Minden bizonnyal elírás lehet, és szerintem Augerius Busbeckről (1522–1592) van szó, aki 1556–1562 között volt a Habsburg Monarchia konstantinápolyi követe. Az Oszmán Birodalom fővárosában általa gyűjtött görög nyelvű

⁴² *Discorso*: 3v–4r., 10r–10v. Vö. még: CSAPODI: *A budai királyi palotában... i. m.* 44. Lambeck nyolc kötetben írta meg a császári könyvtár történetét: *Comentarii de Augustissima Bibliotheca Vindobonensi*. Bécs, 1665–1679. Lambeckről lásd: STREBL, Laurenz: *Die Barocke Bibliothek (1663–1739)*. In: *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek. I. Die Hofbibliothek (1368–1922)*. Hrsg. Josef STUMMVOLL. Wien, 1968. Georg Prachner Verlag. /Museion Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek, Neue Folge/ 165–184. (A továbbiakban: GÖN.) Budán 1666. február 25-e és március 24-e között járt. Lásd *De itinere Budensi*. In: *Comentarii. II.* 989–994.

⁴³ FÖLDESI Ferenc: *Budától Bécsig*. In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulójára, 2002. május 16 – augusztus 20.* Szerk. KARSAY Orsolya. Bp. 2002. OSzK. 91–95.; STREBL: *i. m.* 175.

⁴⁴ UNTERKIRCHER, Franz: *Hugo Blotius und seine ersten nachfolger (1575–1663)*. In: GÖN. 158.; STREBL: *i. m.* 175.

kódexek és könyvek közül 270 darab ma is megtalálható a bécsi Nationalbibliothekban.⁴⁵

Úgy tűnik, hogy a könyvgyűjtés terén a franciák, és a Habsburgok közti rivalizálásnak volt politikai üzente is. Minden bizonnyal a könyvek fölötti hatalom szimbolikusan egyben politikai hatalmat is jelentett. A breisachi kaland után írt *Lettera di prefazione*ből Marsili ki is hagyta az egész ügyet. Sem a franciákról, sem Lambeckről, sem a rejtélyes Uslekiőről nem ír egyetlen szót sem. Ekkor már kínoosan vigyázott arra, hogy semmilyen politikai áthallás ne maradjon a szövegben. Így a könyvtárakról (főleg a budairól, a konstantinápolyiról és a szerbiai kolostorokban lévőkről), valamint a könyvek és kódexek beszerzéséről szóló diskurzus a *Lettera di prefazione*ban magasztos civilizatorikus aktussá nemesedett:

„Beszámolóm végén remélem sikerült meggyőznöm a művelt világot arról, hogy a győzedelmes császári seregek előrenyomulását kihasználva, én lehettem az első, aki megpróbálta felszínre hozni a műveletlen népek között eltemetett műveltségbeli kincseket, melyeket így mások tovább értelmezhetnek.”⁴⁶

Említettem már, hogy Marsili a *Discorsót* azzal kezdte: a könyvtár az emberi lélek hasznára van, mivel megfékezi az indulatokat és így lehetővé teszi az emberi együttélést, valamint azt, hogy a legnemesebb tudomány eljusson azokhoz, akik arra vágyanak (az eruditusokhoz). A humanista gyakorlatot követve a 17. században a könyvgyűjtés ismét valóságos divattá vált, mivel már nemcsak az uralkodók és a főurak, hanem az olyan vándorkatona-értelmiségiek is megengedhették maguknak azt, mint Marsili. Ezzel párhuzamosan vált nagyon népszerű műfajjává az összegyűjtött könyvekről készült katalógusok kiadása. Marsili vállalkozása is ebbe a vonulatba illeszkedik, de a *Discorsó*ban nem pusztán ennyiről van szó, hisz a politikai szándék minduntalan átsüt a szövegen. Monok István vetette fel azt az érdekes hipotézist, hogy a Corvina széthullása a 16–17. századi magyar politikusok és gondolkodók körében az ország széthullásának volt a jelképe. Ha ez így van, akkor a Corvina megszerzésére irányuló kísérleteknek (a bécsi udvar, az erdélyi fejedelmek, vagy a magyarországi jezsuiták) szintén volt szimbolikus politikai üzenete. „Ahogy a magyarországi (és erdélyi) politikai gondolkodás központi gondolata az ország újraegyesítése volt (Habsburg párt, törökösök, önálló magyar nemzeti törekvések), úgy a Bibliotheca Corvina megmentése, újra összeállítása szimbóluma lett annak, hogy a ’magyarországi’ kultúra önállóan is létezik” – írja Monok István.⁴⁷ Sokat elárul e tekintetben I. Rákóczi Györgynek 1633. február 15-én a szultánhoz írott levele:

„Az nagy emlékezetű Bethlen Gábor fejedelem, látván, hogy a bölcs emberekre mely nagy szüksége volna ez országnak, kezdett volt az oda fel, az felső országokra küldözni és taníttatni ugyan számosan mint úri főrendeket és közember gyermekeit is ugyan sok költséggel, kik közül némelyek visszajövén nagy tudománnyal, mindazol-

⁴⁵ UNTERKIRCHER, FRANZ: *Vom Tode Maximilians I. bis zum Ernennung des Blotius (1519–1575)*. In: GÖN. 71.

⁴⁶ *Lettera di prefazione*: 186.

⁴⁷ MONOK: *i. m.* 56.

ta ez ideig hazájoknak nagy haszonnal szolgáltak. De nem kevesen beiván a német humort, pápistákká löttek, és most nem hasznára, hanem romlására szolgálnak hazájoknak, nemzetségeknak. Melyre képest igen eszesen gondolkozván róla, ugyanitt: Fejérvárott indított volt meg életében a magunk vallásán való egy derekas nagy scholát, melyet soha el nem végezhetett, de oly állapottal hagyta, hogy immár nem sok híja lévén, Isten engedelmeből elvégződik. Kinek hírére mindenfelől nem kevés számmal is gyülekeznek immár is mind tanuló ifjúság és bölcs emberek is. Az volna reménységem, ezután nem kellene pápa birodalmában bocsátanom az ország fiait, Hatalmasságod országának nagy kárára. Vagyon mindazonáltal ilyen nehézségem, hogy könyveim scholámban kevesen vagyon, ki nélkül igen szűkes lévén, ez nagy zűrzavarjában oda fel való országoknak szerét nem tudom tenni. Tudván lenni hiszen Hatalmasságodnál, mikor Budát a szentséges szultán Szulimán, az Hatalmasságod boldog emlékeztető eleje, kézhez vette volna, noha nevezet szerént még a párnákon is megengedte volt, hogy kihúzzák onnan, de akkor Fejérvárott is elegendő könyvek lévén, és az urak is inkább mind pápisták lévén, mivel azok a könyvek kik ott voltak, nem hitünkön való szent írárok voltak, azokat nem vitték ki onnan, hanem most is ott vannak. Mivel azoknak ott való tartásában semminemű haszna nem lehet Hatalmasságodnak, méltóztassék Hatalmasságod azokat kiadatni, hadd ne kellessék hazafiait sok költséggel a németek között félneveltetni, kik az valamikor beszítették, soha országára csendességben nem lehetett.”⁴⁸

Azért idéztem ilyen hosszan Rákóczi levelét, hogy világossá váljon: több helyen sem stimmel ez a szöveg. Az még rendben van, hogy minden bizonynal propagandisztikus céllal készült levélről van szó, amely azért íródott, hogy a szultánt rávegye: adja ki a budai könyvtárban lévő könyveket. E cél elérése érdekében a retorika minden eszközét be is vetette Rákóczi. De, hogy azt miért állította, hogy a budai könyvtárban nem pápista, hanem protestáns könyvek vannak, amelyek garantálják a hazafiak helyes nevelését, nem tudom. A Mátyás által gyűjtött könyvek között biztosan nem lehettek a reformáció szellemében írott művek, a másik egyházi könyvgyűjtemény, melyet a 17. század folyamán többen is láttak, és Marsili 1686-ban meg is talált, pedig par excellence katolikus jellegű volt.⁴⁹ Egy biztos: Rákóczi azt írta: a budai könyvek garantálják az ifjak helyes nevelését, és megvédik őket a katolikus német befolyástól. Az szinte biztosra vehető, hogy a budai könyvek nem védtek volna meg az erdélyi ifjakat ettől a veszélytől, de a fontos számunkra az, hogy Rákóczi így gondolta. És ez arról árulkodik, hogy a 17. századi Erdélyben úgy vélték: aki birtokolja a budai könyvtárat, az – ha nem is reálisan, de szimbolikusan minden bizonynal – birtokolja az ország szellemi irányítását is. Valószínűleg a bécsi udvar is így gondolta, és meg is tett mindent azért, hogy a Bibliotheca Corvina állományát megszerezze. Ez Rákóczinak egy másik 1633. július 21-én portai követéhez írt leveléből derül ki, miszerint „az mint mi halljuk, még ezelőtt sok idővel igen kiadták volt római császár öfelségének az javát [a budai törökök].”⁵⁰ Ha valóban protestáns szellemű könyvek voltak Budán, akkor miért

⁴⁸ Rákóczi levelét kiadta: SZILÁGYI Sándor: *A Corvina történetéhez.* = MKsz 1882. 338.; Lásd még: FRAKNÓI-FÖGEL-GULYÁS-HOFFMANN: *i. m.* 29.

⁴⁹ CSAPODI: *A budai királyi palotában...* *i. m.* 80–81.

⁵⁰ SZILÁGYI: *i. h.* 339. Vö. még: JAKÓ: *i. m.* 178.

lett volna szüksége azokra a katolikus Habsburg udvarnak? Talán épp azért, hogy ne terjeszthessék tovább a hamis tanokat?

Minden bizonnyal a bizánci császári könyvtár maradványainak megszerzése körüli francia–osztrák rivalizálásnak is volt politikai üzenete. Ezt megnyugtatóan csak további kutatások után lehetne tisztázni, de hipotézisként talán már most felvethető, hogy a konstantinápolyi császári könyvtár a római császári címmel volt szimbolikus kapcsoltban. A franciák talán úgy gondolták, hogy a könyvtár megszerzésével ők is részesülhetnek némiképp a római császári dicsőségből, amely címet a Habsburg uralkodó viselte. Az Oszmán Birodalomban és annak fővárosában egyébként masszívan jelenlévő angol és holland követek ilyen jellegű próbálkozásairól Marsili nem ír.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy Mátyás király szinte teljes mellőzése Marsili műveiben, szintén politikai okokkal magyarázható. Magyar vonatkozású írásai-
ban csak a „Monarchia Hungaricá”-ban olvashatunk néhány, minden értékelést nélkülöző, száraz adatot a magyar királyról.⁵¹ Mátyás és a Bibliotheca Corvina az ország politikai és kulturális nagyságát és függetlenségét jelentette. Marsili viszont minden Magyarországról és Erdélyről szóló írásában azt bizonygatta, hogy a két ország I. Ferdinánd, magyar király révén immár a Habsburg Monarchia része. Ezért kellett csökkenteni az olyan régi magyar királyok, így Mátyás érdemeit is, akik függetlenségi nosztalgiákat ébreszthettek a magyarokban, akik között a 17. században élénken élt a Mátyás-kultusz.⁵² Az 1686-ban megtalált budai könyvtár, amelyet Marsili Mátyás könyvtárának gondolt, Bécsbe szállítása az ország szimbolikus szellemi megszállását és ellenőrzését is jelentette Marsili és a bécsi udvari körök értelmezésében.

⁵¹ *Monarchia Hungarica in sua regna, principatus et ducatus divisa, nimirum: Hungariam veram, Bosnam, Serviam, Croatiam, Sclavoniam, Erzegovinam, Moldaviam, Valachiam, Transylvaniam, Banatum Temesvariensem, Bulgariam.* BUB FM ms. 28. fasc. 2. fol. 22.

⁵² MONOK: i. m. 58. Habár a 17. századi magyarországi és európai Mátyás-kultusz monografikus feldolgozása még várat magára, elég csak e tekintetben Zrínyi Miklós Mátyás-elmékedéseit felemlíteni.

LEVENTE NAGY

Luigi Ferdinando Marsili et les bibliothèques de Buda

Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730), en septembre 1686, juste après la prise de Buda, s’est mis à la recherche de la bibliothèque du roi Matthias. De cette entreprise il a rendu compte dans son écrit intitulé *Discorso intorno alla libreria famosa di Buda*. En outre de son compte-rendu, une liste a été dressée des livres que les impériaux avaient retrouvés dans la forteresse Buda: *Catalogus librorum in arce Budensi repertorum 1686*. Cette dernière n’est pas l’ouvrage de Marsili, mais d’un prêtre de campagne jésuite de la compagnie Salm. Marsili avait essayé à plusieurs reprises convaincre le bibliothécaire impérial Daniel Nessel (Neselius) de la publication de ce catalogue Marsili était intéressé par la bibliothèque de Matthias, et s’il l’avait jugée véritablement aussi importante que la postérité aurait voulu faire voir.

Le *Discorso* de Marsili, en outre de ses intérêts d’histoire de Corvina et de bibliothèque, présente des rapports politiques également. Son but principal est la diminution des mérites du roi. Pour ce final, il a été même capable à falsifier le texte de Miklós Oláh. De même, il est notable, que dans ses ouvrages ayant rapport à la Hongrie, Marsili avait presque totalement négligé le roi Matthias. Seul dans son ouvrage, resté en manuscrit, „*Monarchia Hungarica*” peut on lire quelques données sèches, sans aucune estimation du roi hongrois. Cela peut-être expliqué certainement par le fait que la Bibliotheca Corviniana représentait la grandeur et l’indépendance politiques et culturelles du pays. Par contre, Marsili, dans tous ses écrits au sujet de Hongrie et de la Transylvanie voulait prouver que les deux pays, par le roi hongrois Ferdinand I^e sont déjà devenus parties intégrantes de la Monarchie Habsbourg. C’est pour cela, qu’il a été obligé de diminuer les mérites des anciens rois de Hongrie, tels que Matthias également dont le souvenir pouvait ressusciter des nostalgies d’indépendance au milieu des Hongrois, pour qui, au 17e siècle, le culte du roi Matthias était plus que vivant. La remise à Vienne de la bibliothèque retrouvée en 1686, estimée par Marsili bibliothèque Corviniana, avait symbolisée dans l’interprétation commune de Marsili et les milieux de la cour de Vienne, la conquête et le contrôle intellectuel du pays.

MANHERCZ ORSOLYA

**Ferenc József 1857-es magyarországi utazása
a *Times* hasábjain**

Az 1857-es út

Ferenc József 1857-ben nem először tett hosszabb utazást Magyarországon. 1852-ben, akárcsak 1856–57-ben, meglátogatta a birodalom itáliai tartományait, majd a Magyar Királyságot. 1857-ben azonban már nem csupán mint a fiatal császár utazott, hanem mint férj és családapa. Ekkor „mutatta be” Erzsébetet és két gyermekét, Zsófiát és Gizellát itáliai és magyarországi alattvalóinak.¹ Az utazás célja másfelől az volt, hogy a császár betekintést nyerjen a tartományok életébe, saját szemével győződjön meg azok állapotáról.

A magyarországi látogatás általános programját már 1857. február elején megküldték Bécsből a budai hatóságoknak.² A szervezésben nagy szerepet játszott Albrecht főherceg, a Magyar Királyság katonai és polgári kormányzója. Ő gondoskodott az előre megadott program pontos betartásáról, a nemesség, a polgári és katonai hivatalnokok, valamint az egyházi előljárók részvételéről, a beszédek és a sajtó ellenőrzéséről. Mindehhez igénybe vette a rendőrségi szervezetet is.³ A rendelkezések szinte percről percre meghatározták a császári utazás általános rendjét. A változatosság helyett az ellenőrizhetőségen volt a hangsúly.

Az utazás május 4-én kezdődött, ekkor hajózott le a császári pár a Dunán Bécsből Budára. Az ünnepélyes pest-budai bevonulás díszleteit a császári látogatáshoz méltóan készítették el. A városok lakói hatalmas diadalkapukat és obeliszkeket emeltek. Ferenc József és Erzsébet az egyházi főméltóságok és a nemesség kí-

¹ Az évszámra tekintve meg kell említeni, hogy a krími háború vége után egy évvel, amikor az olasz egységtörekvések élharcosa, Szárd-Piemont szövetségesekre talált, az osztrák birodalom viszont szövetséges nélkül maradt, Ferenc Józsefnek még inkább ügyelnie kellett birodalma belső egyensúlyára.

² Magyar Országos Levéltár (MOL) Abszolútizmuskori Levéltár D 120 Kaiserreise 1. csomó, 25–28., 240–242.

³ Nagy szerepe volt az előkészületekben és az ellenőrzésben Josef Protmann pesti rendőrigazgatónak. – MOL D 120 Kaiserreise 1. csomó, 119., 178–182., 138–142., ill. 2. csomó, 13–15., 625–626., 701–723.

séretében vonult be a testvérfővárosokba azzal a szándékkal, hogy egy rövidebb ott-tartózkodás után bejárja az országot.⁴

Május 5-én érkezett meg az uralkodópár két leánya, Zsófia és Gizella, és ezen a napon került sor a bemutatásokra az udvarnál.

A következő napokban a császári pár látogatásokat tett civil és hivatalos intézményekben, részt vett a tiszteletükre adott bálokon, kiállításokat tekintett meg, küldöttségeket fogadott és audienciákat adott. A két város mindent megtett, ami ilyen alkalmakkor elvárható: volt kivilágítás és díszszemle, hajószentelés a kis főhercegnők tiszteletére, az alkalomra írt operaelőadás, tűzijáték stb.

Május 12-én kezdődött volna az országos körút, azonban a császári gyermekek megbetegedése miatt csak május 23-án indultak el a szülők Jászberénybe, amely az országos körút nyitóállomása volt. Egy hét alatt Ferenc József és Erzsébet az ország délkeleti-keleti részét járták be Szegedtől Debrecenig. Útba ejtették Nagykőröst, Kecskemétet, Gyulát, Nagyváradot és Kolozsvárt. Debrecenbe érkezve a császárt és a császárnét távirat várta Zsófia állapotának rosszabbra fordulásáról. Az uralkodópár azonnal visszaindult Budára. Május 29-én érkeztek vissza, így még búcsút vehettek haldokló gyermeküktől, aki aznap este „elszenderült”.⁵

A gyermek holttestét 31-én a vártemplomban ravatalozták fel, onnan június 1-jén szállították Bécsbe.⁶ Az utazás megszakadt, a gyászos esemény miatt Erzsébet és Ferenc József is visszatértek Bécsbe.

A császár Albrecht-höz intézett kézirata „legörvendetesebb benyomások”-ról szól a megkezdett körúttal kapcsolatban, és a nép számára is tartalmazott üzenetet: „Jelentse ki nékiek ezért az Én és a Császárné legmelegebb köszönetét, és azt, hogy Én a szándékomhoz hiven mielőbb visszatérendek”.⁷

Ferenc József egy nagy birodalom uralkodója volt és jó hivatalnok. Tudta, mi a kötelessége: befejezni a magyarországi utazást, hiszen a magyarok továbbra is nagy előkészületekkel várták őt. Augusztus 8-án lépte át ismét a magyar határt, és egy hét alatt a Dunántúl jelentősebb városait látogatta meg: Sopront, Zalaegerszegt, Keszthelyt, Füredet, Veszprémet, Székesfehérvárt.

Augusztus 15-től 22-ig ismét megszakadt a körút, a császár Laxenburgba távozott, így születésnapját távollétében, mégis fényesen ünnepelte az ország. Ezt követően Ferenc József a Felvidéken felkereste többek között Pozsony, Balassagyarmat és Losonc városát.

A Felvidék beutazása után, Vácon zárult a császári körút, amelynek második része, immár Erzsébet nélkül talán kevésbé szólt a reprezentációról, mint a májusi és júniusi ittlét, és sokkal inkább szolgálhatta az uralkodó törekvését, hogy megszemlélje az ország állapotát. A császár igazán széles körben és

⁴ Az uralkodó és Erzsébet az előzetes tervek szerint május 5-től 11-ig maradt volna Budán. Az utazás részletes programját a *Budapesti Hirlap* (BH) 1857. március 7-i száma tette közzé.

⁵ BH 1857. május 31. 1.

⁶ BH 1857. május 31. 1.

⁷ BH 1857. június 7. 1.

részletesen

megttekintette a Magyar Királyságot. Figyelme kiterjedt a katonai és a polgári hivatalokra, a büntető- és nevelőintézetekre, ugyanakkor a kulturális eseményekre és a népi ünnepekre is.

Az utazás magyar és német nyelvű sajtója

Ahhoz, hogy értékelni tudjuk a *Times*ban megjelenő cikkek újdonságtartalmát, röviden át kell tekintenünk, hogyan jelenítette meg az utazást a magyarországi és a birodalmi sajtó, illetve a korszakban az egyik legjelentősebb közép-európai lapnak számító augsburgi *Allgemeine Zeitung*.

A hazai és a bécsi újságok keze meg volt kötve a tudósítások tekintetében. Egyrészt az 1852-es sajtórendelet utasításait kellett betartaniuk, másrészt az utazás kapcsán kiadott külön rendelkezéseket is.

Az 1852-es pápens utólagos cenzúrárt írt elő, azonban a gyakorlatban ez más-képp valósult meg. A kész lapot kellett bemutatni a rendőrségnek, hírlapok esetében egy órával a megjelenés előtt, ha ez idő alatt nem érkezett letiltási parancs, a szétküldés engedélyezettnek minősült.⁸ Halász Imre visszaemlékezése szerint:

„(...) kefelevonatot küldöttek a rendőrségre és csak akkor kezdték meg a lap nyomását, ha a rendőrségnek nem volt kifogása. Sokan azt hitték, hogy ez valami preventív cenzura-féle eljárás. Pedig nem az volt. A rendőrségnek ez az előzetes ellenőrzése tényleg szívesség volt a rendőrség részéről. A lapok ezt a szívességet azért vették igénybe, hogy az elközbással járó anyagi kártól meneküljenek. A szívességből azután rendes gyakorlat lett.”⁹

A lapkiadást tovább szigorította, hogy a politikával foglalkozó lapok esetén a lap megindításakor kauciót kellett fizetni, amely a lap elleni esetleges vizsgálatokat volt hivatott fedezni. Amennyiben valamelyik időszaki kiadvány vétett a cenzúra ellen, az első két alkalommal megintéssel büntették, harmadszorra felfüggeszt-

⁸ KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története*. Bp. 1994. 107–108. (Továbbiakban: KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI)

⁹ HALÁSZ Imre: A sajtó viharos korszakából. = *Nyugat* 1914. I. 41. Idézi BUZINKAY Géza: *A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849–1860)* = *Magyar Könyvszemle* 1974. 3–4. sz. 278.

tették.¹⁰ Cenzúravétség esetén büntethető volt mind a szerkesztő, mind a nyomdász, sőt a terjesztő is, ami tovább fokozta az öncenzúrát.¹¹

Az utazás idejére pedig a főkormányzói hivatal úgy intézkedett, hogy minden nap áttekinthető leírások jelenjenek meg a császári útról és az ahhoz kapcsolódó hírekről a két hivatalos napilapban: a *Budapesti Hírlapban*, valamint a *Pest-Ofner Zeitungban*. E két újság központi sajtóirányítás alatt állt.¹² Miután a többi napi- és hetilap a hivatalos lapok tudósításait vette át, szinte kizártak voltak a sajtóvétségek.¹³

Továbbá az említett két lap tárcarovatában egy állandó rovatot kellett nyitni „Öfelségeik felséges utazása a Magyar Királyságban” címmel. Egy megfelelő személyt kellett választani, hogy ebbe a rovatba érdekes ismertetéseket írjon a körút egy-egy kiemelt eseményéről, így például a testvérfővárosok kivilágításáról.¹⁴ Ezeket a tárcacikkeket az utazás ideje alatt be kellett mutatni Albrecht főhercegnek. Ugyanakkor a szerkesztőknek minden, az utazással kapcsolatos, hosszabb cikket, amelyet megjelentetni kívántak, célszerű volt előzetesen a helytartótanácsnak, illetve a helyi hivatalnak, Pest-Budán a rendőrigazgatóságnak bemutatni.¹⁵ Mindez – ha nem is kötelező, de nagyon ajánlott – „előzetes cenzúrát” jelentett.

Mindemellett a vidéki sajtót is figyelemmel kellett kísérni. A vidéki lapok ellenőrzésével Albrecht ugyancsak a rendőrigazgatóságot bízta meg.¹⁶

¹⁰ Betiltásra egyszer került sor a korszakban, 1858-ban a *Pesti Napló* ellen alkalmazták ezt a büntetést, mert egyik cikkében magyar irodalmi összefogásra buzdított. – BUZINKAY: *i. h.* (9. jegyzet) 282.

¹¹ KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI: *i. m.* (8. jegyzet) 108.

¹² 1856-tól Falke János irányította őket, 1857-től pedig Nádaskay Lajos. – *A magyar sajtó története II./1.* 1848–1867. Szerk.: KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. 341. (Továbbiakban: KOSÁRY–NÉMETH G.)

¹³ A *Pesti Napló* is a *Budapesti Hírlap* tudósításai alapján tette közzé a császári utazást.

¹⁴ Az utazásról szóló tudósítások megírására Falk Miksa vállalkozott. A Bécsben élő újságíró volt az, aki – legalábbis az utazás első részében – az egyes részletekről és a különleges eseményekről mindkét hivatalos lap számára – lehetőleg azonos – híradásokat küldött, név nélkül. (Az utazás második felében Falke János készítette a tudósításokat a két hivatalos lapnak.) Ebben a tevékenységében a helytartósági hivatalnokoknak kellett támogatniuk Falkot, úgymint a vidéki helyszínek elérésében, illetve az ünnepségekre való bejutásban. Falk beszámolóit a lojalitás és az udvarhű szellem jellemezte, amely ellentétben állt liberális beállítottságával, illetve korábbi, a *Pesti Napló*ba írt külpolitikai írásainak sorai közé rejtett, a neoabszolutizmus ellen irányuló célzásaival, valamint a bécsi *Wanderer*nek készített, magyarokkal rokonszenvező cikkeivel. Mivel Falknak nagy családot kellett újságírói keresetéből eltartania, és mivel a magyarországi körút megírásáért Bécs nagy összeget kínált, valószínű, hogy Falk egyrészt anyagi okokból vállalta el ezt a munkát. Másrészt újságírói karrierjének is lendületet adhatott egy ilyen megbízás. – KOSÁRY–NÉMETH G.: *i. m.* (12. jegyzet) 308.; MOL D 120 Kaiserreise 2. csomó, 429., 3. csomó, 473-474.; FALK Miksa: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála*. Bp. 1984. 112. (OLTVÁNYI Ambrus utószava); *Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka II.* Szerk.: KÁROLYI Árpád. Bp. 1922. Magyar Történeti Társulat, 594. (KÁROLYI Árpád lábjegyzete) (Továbbiakban: KÁROLYI); *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elköszönt levelezése*. Szerk., bev.: ANGYAL Dávid. Bp. 1925. 216–217. (Továbbiakban: ANGYAL)

¹⁵ MOL D 120 Kaiserreise 1. csomó, 254.

¹⁶ MOL D 120 Kaiserreise 1. csomó, 254.

Az utazásról szóló hivatalos beszámolók a *Budapesti Hírlap* „Nem hivatalos rész” című rovatában jelentek meg. Ezekben az események kronologikus leírását lelkesedő és lelkesítő bekezdések szakítják meg. Terjengős mondatok és a jelzős szerkezetek túlburjánzása jellemzi a cikkek stílusát. A következő részlet a *Budapesti Hírlap* 1857. május 8-i számából való:

„Már itt, hol a szerető s várakozó nép részesült azon oly sokáig ohajtott szerencsében, miszerint Császáriját, s hön szeretett Honanyját saját körében tudhatá, a lelkesülés valódi erejében tört ki, s büszkén lehetett látni az ezer meg ezer szép nők szemeit fényleni azon érzetben, mikép folséges Honanyjok bájoló arczát tökéletesen látták, s ahhoz igen közel állottak.”

Ezek az írások az ilyenkor szokásos – fentebb már említett – események soráról tudósítottak. Ide tartozott az ünnepélyes bevonulás az adott városba, községbe, a hivatalos fogadás a hivatalnokok és előljárók részéről, továbbá az audiencia, az udvari ebéd, a bálók, az esti fáklyás felvonulás és a kivilágítás, nem maradtak ki az uralkodói látogatások katonai és polgári intézetekben, az adományozások és kegyelmezések, a császári pár számára készített ajándékok és a jól sikerült beszédek sem. Az eseménysor kisebb változtatásokkal újra és újra megismétlődött az érintett településeken és így a tudósításokban is.

A „Napihírek és események” című rovat is foglalkozott az utazással, itt rövidebb híradások szóltak minden olyan eseményről, amely kapcsolatban volt a császári pár magyarországi tartózkodásával.

Ezeket a beszámolókat egészítették ki a „Tárcza”-rovatban megjelent cikkek, amelyek ugyancsak hosszadalmas leírásokban tovább részletezték az ünnepi történéseket, így például a budai bált, amelynek „tündériesen kivilágított táncztermét” „remek festvényhez” hasonlította a szerző.¹⁷

Az utazás ideje alatt történt rendelkezéseket, kinevezéseket, kegyelmezéseket természetesen a „Hivatalos rész”-ben tették közzé. A legfontosabb ilyen hivatalos esemény a május 9-én nyilvánosságra hozott általános amnesztia volt, amelyet a magyar sajtó súlyozottan tárgyalt. A cikkek szerint a rendelet a múlt politikai tévedéseit kívánta feledtetni azzal, hogy megkegyelmezett a felségárulás, felkelés vagy lázadás miatt elítélteknek a lombard-velencei tartományon kívül is.¹⁸ A lapok természetesen nemcsak az amnesztiarendelettel foglalkoztak több számon keresztül, hanem annak következményeit, a foglyok kiszabadulását és hazatérését is figyelemmel kísérték.¹⁹ Május 26-án pedig a rendelet kiterjesztését is közölték, amely a birodalmon kívül tartózkodó, haditörvényszék által elítélt egyének számára is megkegyelmezett.²⁰

Az országban uralkodó valódi hangulatról, az utazással kapcsolatos várakozásról és a felmerülő kívánságokról nem esett szó a magyar újságokban. A kassai

¹⁷ BH 1857. május 9. 2.

¹⁸ BH 1857. május 9. 1.

¹⁹ Lásd pl. BH 1857. május 9., 1857. május 10., 1857. május 16.

²⁰ BH 1857. május 26. 1.

titkos hangulatjelentés azonban beszámol egy szervezett agitációról, amely Pestről indult, majd az egész országra kiterjedt, és a társadalom széles rétegeihez eljutott.²¹ A jelentés szerint a konzervatív arisztokrácia állt az agitáció mögött.

Ez a csoport megfogalmazott egy hódolati feliratot is a szükségesnek ítélt változtatásokról. Mindenekelőtt az ország területi integritásának visszaállítását szorgalmazták, valamint a régi közigazgatási és igazságszolgáltatási formákhoz való visszatérést. Nem 1848-hoz, hanem 1847-hez kívántak visszatérni. Nehezményezték, hogy a helyi közigazgatásban olyan hivatalnokokat alkalmaztak, „kik nem ez országban születvén, a nép viszonyait, nyelvét, szokásait és érdekeit nem ismerik.”²² Az oktatásban fellépő germanizáló tendencia ellen is felemelték a hangjukat, hiszen fontos volt, hogy az ország „nemzetiségét megőrizhesse”.²³ Hiába hangsúlyozták azonban, hogy a legfontosabb az összmonarchia biztonsága, tekintélye és hatalma,²⁴ az uralkodó a többszöri átadási kísérlet ellenére sem volt hajlandó átvenni és elolvasni a feliratot, hiszen már jóval az utazás megkezdése előtt, a március 21-i minisztertanácsi ülésen határozottan kijelentette, hogy nem célja semmiféle jelentős változtatás, és arra utasította a hatóságokat, hogy ezt tudatosítsák a lakosságban.²⁵

Sem a petíció, sem az átadására tett kísérletek nem jelentek meg a *Budapesti Hírlap*ban. Később pedig látni fogjuk, hogy nem egy egyszerű próbálkozásról volt szó, hanem az ókonzervatív csoport jelentős akciójáról, amelyben a hercegprímás, Scitovszky János is jelentős szerepet vállalt.

Az utazást Ferenc József szeptember 9-én kiadott laxenburgi kézírata zárta, amelyben az uralkodó úgy nyilatkozott, hogy elégedett a Magyarországon 1852 óta bekövetkezett haladással, ezért nem hajlandó eltérni az 1851-es szilveszteri pátensben lefektetett alapelvektől.²⁶

A *Budapesti Hírlap* természetesen közölte a kézirat teljes szövegét, kommentárokba azonban nem bocsátkozott. Maga a császár még az utazás megkezdése előtt úgy vélekedett, hogy Magyarországon a közhangulat 1857-ben rosszabb, mint a forradalom óta bármikor,²⁷ az utazás első része után pedig úgy gondolta, az ország állapota az ókonzervatívok agitációja miatt nagyon aggasztóvá vált.²⁸ A helyzet a kézirat kiadása után sem változhatott pozitív irányba.

²¹ MOL Abszolútizmuskori Levéltár, Polizei Section: Titkos iratok D 44 396.

²² *Deák Ferencz beszédei II.*, Szerk.: KÖNYI Manó, Második, bővített kiadás, Bp. 1930. 400. (Továbbiakban: KÖNYI)

²³ KÖNYI: *i. m.* (22. jegyzet) 399.

²⁴ KÖNYI: *i. m.* (22. jegyzet) 401.

²⁵ BERZEVICZY Albert: *Az absolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865. I.* Bp. 1922. [112.]

²⁶ BH 1857. szeptember 11. 1.

²⁷ SZABAD György: *Az önkényuralom kora (1849–1867)*. In: *Magyarország története 1848–1890*. Főszerk: KOVÁCS Endre. Bp. 1979. /Magyarország története tíz kötetben. VI./1./ 523.

²⁸ *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859*. Eingeleitet und herausgegeben von Josef Karl MAYR. Wien und Leipzig, 1931. 433.

Külföldi tudósítások

Az utazás iránt a német és a francia sajtó is érdeklődött. Az osztrák külügyminiszter, Karl Buol-Schauenstein gróf közlése alapján a főkormányzói hivatal tájékoztatta a helytartóságot arról, hogy Berlinből egy Burger nevű festő fog érkezni, hogy rajzokat készítsen a felséges uralkodópár utazásáról a *Leipziger Illustrierte Zeitung*nak. Mivel ennek a kérésnek a teljesítése az osztrák kormány érdekében állt, és mivel az említett lap Ausztriával szembeni magatartása elismert volt,²⁹ és a korábbi olaszországi utazásról készült illusztrációk jól sikerültek, a külügyminiszter kívánságára azonnal el kellett készíteni a nyílt parancsot a fenti cél teljesítése érdekében.³⁰

Francia részről Balleydier báró kívánta végigkísérni a császári utazást, hogy tudósításokat küldhessen néhány francia és angol napilapnak. A francia író szándékát a belügyminiszter is támogatta, és ugyanerre kérte a helytartóságokat is.³¹ A *Wiener Zeitung* számára a bécsi újságíró, Josef Tuvora tudósított az utazásról, amelyen ő is személyesen részt vett.³²

A külföldi tudósítók segítése és támogatása vélhetően egyben ellenőrzést is jelentett a magyar hatóságok részéről, ennek következtében valószínűleg a német és francia urak is csak ugyanazokat a külsőségeket láthatták, amelyeket a bécsi és a budai kormányzat látni engedett.

Érdekesebb képet kaphatunk az utazásról és az azt kísérő eseményekről a korabeli közép-európai lapok királynéjaként emlegetett³³ augsburgi *Allgemeine Zeitung* híradásaiból. Az 1798-ban alapított lap valóban rangosnak, ha nem a legrangosabbnak számított ekkoriban az európai napilapok piacán.³⁴

²⁹ Ez a német lap az osztrák kormány fizetett lapja volt. – KÁROLYI: *i. m.* (14. jegyzet) 358. (KÁROLYI Árpád lábjegyzete)

³⁰ MOL D 120 Kaiserreise 2. csomó, 433.

³¹ MOL D 120 Kaiserreise 2. csomó, 435.

³² MOL D 120 Kaiserreise 3. csomó, 491.

³³ *Splény Béla emlékiratai I. Közr.*, vál.: KENDI Mária. S. a. rend.: FÁBRI Anna. Bp. 1984. 329.

³⁴ Az alapító, Johann Friedrich Cotta szándéka egy sokoldalú és pártatlan lap létrehozása volt. Mind ő, mind fia, Georg Cotta arra törekedtek, hogy olyan levelezőktől szerezzenek híreket, akik meghatározó személyiségekként vagy közreműködőkként lehetőleg közel állnak az eseményekhez, ezen kívül pedig szívesen juttatták magukat a kormányokat szóhoz. Ausztria tekintetében a pártatlanságot némileg korlátozta az üzleti érdek, hiszen a Metternich által kialakított osztrák sajtópolitika a külföldi lapok birodalmon belüli forgalmazásába is beleszólt, engedélyhez kötötte a külföldi sajtótermékek megjelenését, előfizethetőségét a Habsburg Monarchia területén. HEYCK, Ed[uard]: *Die Allgemeine Zeitung 1798–1898. Beiträge zur Geschichte der deutschen Presse*. München, 1898. 242., 166., ill. HOEFER, Frank Thomas: *Pressepolitik und Polizeistaat Metternichs. Die Überwachung von Presse und Politischer Öffentlichkeit in Deutschland und den Nachbarstaaten durch das Mainzer Informationsbüro (1833–1848)*. = Dortmund Beiträge zur Zeitungsforschung. Band 37. München–New York–London–Paris. 1983. 64.

A korábban Metternich és a lap kiadója között létrejött együttműködés az 1850-es években is megmaradt,³⁵ hiszen mindkét félnek érdekében állt ennek megőrzése. Az 1852-es osztrák sajtórendelet ugyanis továbbra is fenntartotta a jogot, miszerint a belügyminiszter bármelyik külföldi lap terjesztését betilthatta az egész birodalom területére vonatkozóan.³⁶ Az *Allgemeine Zeitung*nak több ezer fős előfizetői tábora volt az osztrák uralom alatt álló területeken, a lap betiltása jelentős anyagi veszteséggel járt volna. Ugyanakkor a bécsi kormányzat számára fontos volt, hogy a birodalomról külföldön alkotott kép, amelyet a meghatározó orgánumnak számító augsburgi lap erősen befolyásolhatott, pozitív legyen.

Ennek megfelelően az *Allgemeine Zeitung* egyrészt rövidebb híradásokban számolt be az 1857-es utazás állomásairól, másrészt egy tizenhárom cikkből álló sorozatot közölt a címlapon „Die Kaiserreise” címmel május 11-től szeptember 11-ig, harmadrészt pedig néhány írásban az utazáshoz kapcsolódó, Bécs magyarországi politikáját érintő eseményekre is reagált, továbbá kommentárokkal látta el a jelentősebb lapok témába vágó megjegyzéseit.

A napi híradások és a cikksorozat a magyar sajtóban megjelent tudósításokhoz hasonlóan a külsőségekre koncentrálnak, bemutatják az érintett városokat és területeket, így a két testvérvárost vagy a jász-kun kerületet, a lakosságot és a különlegességeket. Többnyire hangsúlyozzák az uralkodópár lelkes és pompás fogadtatását. Sok esetben nagyon hasonló fordulatokat olvashatunk, mint a magyar lapokban: „Öfelségeik minden alkalommal a hű odaadás és a mélyen érzett, őszinte hódolat lelkes bizonyítékaival találkoznak.” – írja például május 10-én a lap melléklete.³⁷

A tényleges politikai történésekre reagáló cikkek itt is a kisebb részt alkotják, mégis több részletre világítanak rá, mint a magyarországi lapok. Az augsburgi újság többek között szembeállítja az 1849 előtti és utáni kormányzat eredményességét, természetesen az utóbbit tartva megfelelőnek a Magyar Királyság számára. Ebben a kérdésben azonban az alapító eredeti szándékának megfelelően a másik oldalt is engedi szóhoz jutni, és közzé tesz egy írást, amelyben a szerző a magyar arisztokrácia védelmében emel szót.

Az utazás kapcsán természetesen az *Allgemeine Zeitung* is főként az amnesztia-rendelet jelentőségét hangsúlyozta, illetve beszámolt a petíciós kísérletekről is. Ezeket helytelennek tartotta, hiszen ellent mondtak a kormányzati alapelveknek, így nem csupán egy felesleges próbálkozásnak, hanem egyenesen demonstrációnak tekinthetők.³⁸

Az utazáshoz kapcsolódó cikkek végkicsengése egy új korszak kezdetére, az „új Ausztria” (das neue Österreich) felemelkedésére utal, amely Ferenc József és miniszterei érdeme. Az augsburgi lap fontosnak tartotta kiemelni, hogy a legfon-

³⁵ HOEFER: *i. h.* (34. jegyzet) 46. Dortmunder Beiträge zur Zeitungsforschung. Band 37. München–New York–London–Paris, 1983. 64.

³⁶ BUZINKAY: *i. h.* (9. jegyzet) 270.

³⁷ *Allgemeine Zeitung (AZ)* 1857. május 10. 2077.

³⁸ *AZ* 1857. szeptember 7. 3989.

tosabb intézkedések mindig a császártól magától származtak, így az itáliai és magyarországi utazás gondolata is. A látogatások sikere pedig a császár helyes politikai meglátását és figyelmességét dicséri, írja a szerző gratuláció helyett Ferenc József születésnapján.³⁹

Az utazásról szóló cikksorozatot lezáró írás két tényt állapít meg eredményként. Egyrészt, hogy a nép nagy része az osztrák kormányzat mellett áll, annál is inkább, mivel érzi a javulást és az anyagi fejlődést. Másrészt, hogy a szellemiség és a hangulat is javult, és az itáliai, valamint a magyarországi látogatás sikere a szerző állítása szerint messze felülmúlja az 1852-es körútét. Szerinte a petíciós kísérletek csupán pillanatnyi nekibuzdulásnak tekinthetők, hogy egy halott dolgot életre keltsenek.⁴⁰

Az utazást magát a fentebb már említett laxenburgi kézirat kiadása zárta le. A kéziratot az *Allgemeine Zeitung* szerzője nagy jelentőségű aktusnak tekintette, amelyben az uralkodó nyíltan közzé teszi a jövőre vonatkozó szándékait, és ezzel alaptalanná teszi az egységállam lazítására való törekvéseket. Továbbá Ferenc József ezzel a nyilatkozattal köszöni meg Albrecht főherceg és a hivatalnokok fáradozásait, amelyek lehetővé tették az utazás sikeres lebonyolítását. A magyarországi hivatalnokokkal kapcsolatban a cikk írója megjegyzi, hogy nem könnyű a feladatok, mégis jól teljesítik azt. „Magyarország a hivatalnokkormány alatt 5 év alatt messzebbre jutott, mint 50 év alatt egy oligarchikus kormányzat alatt” – zárja le a cikket a szerző.⁴¹

A Times

A londoni *The Times* az 1848–49-es események idején Ausztria oldalán állt, Bécsset támogatta a magyarokkal szemben. A szabadságharc alatt külön tudósítót küldött ki, hogy beutazva az országot, felmérje a helyzetet. A küldetést támogatta maga az osztrák kormányzat is. A kiküldött tudósító személyesen ismerte Metternichet, és „fel volt fegyverezve” egy Schwarzenbergnek szóló levéllel a hercegtől. Ugyanakkor a *Times* biztosította Bécsset arról, hogy tudósítójuk mindig az igazat írja – barátságos érzésekkel Ausztria iránt.⁴²

Ez az akció Angliában a magyar-barát körök ellenszenvét váltotta ki a *Times*-szal szemben. Ugyanakkor az angol lap nem támogathatta a reakciót, a zsarnokságot és az erőszakot, amelyet nem sokkal később az osztrák kormány Magyarországon alkalmazott. A bécsi angol tudósító, T. O'M. Bird erőteljesen kritikus írásai véget vetettek a barátságos viszonyoknak.⁴³

³⁹ AZ 1857. augusztus 21. 3715.

⁴⁰ AZ 1857. szeptember 11. 4057.

⁴¹ AZ 1857. szeptember 15. 4116–4117.

⁴² *The History of The Times. The Tradition established. 1841–1884.* London, 1939. 141–142.

⁴³ *The History, i. m.* (42. jegyzet) 142.

Bird tudósításaiban heves ellenzéki ségével túllent a megfontoltság határán, amire Londonból is figyelmeztették. 1853-ban az osztrák rendőrség behatolt az újságíró házába, és zár alá vette az iratait. A későbbiekben sikerült elsimítani az ügyet. A *Times*nak szüksége volt a bécsi hírekre, hiszen a krími háború idején minden távirat Bécsen ment keresztül.⁴⁴

Összességében a londoni lap, akárcsak a viktoriánus angolok, szívesen kioktatta a külföldi kormányokat. Bírálata is érte a szerkesztőt a kritikus magatartás miatt, amely fenntartja az emberekben az elégedetlenség érzését. A lap vezetője azonban úgy érvelt, hogy feladatának tartja a kontinens rossz kormányzati rendszereinek a leleplezését, ezzel is elősegítve a fejlődést.⁴⁵

Az angol lap az itáliai és magyarországi körúttal kapcsolatban sem tartózkodott a kritikus hangvételtől. Már a lombard-velencei utazás idején azt írta a bécsi tudósító, hogy ha valaha is elérhetné egy osztrák császár a lombardok és a velenceiek ragaszkodását, biztosan nem Ferenc József lenne az, akinek ez sikerül, mert az előélete nem teszi ezt lehetővé.⁴⁶

Annak ellenére, hogy az alsóbb osztályok hangulata valamelyest javult Itáliában, a közép- és felsőosztály nem táplált nagyobb szimpátiát Ausztria irányában, mint egy évvel korábban.⁴⁷ Erről tanúskodnak Bird év eleji tudósításai is, amelyek sokkal inkább a figyelmet hangsúlyozzák az uralkodói pár fogadtatása kapcsán, mint a lelkesedést.⁴⁸

Mindehhez hozzájárulhattak azok a szigorú előkészületek is, amelyek során sok letartóztatásra került sor. Az egyik legrégebbi milánói család tagját felszólították, hogy vonuljon vissza birtokaira, mivel más nemeseket megpróbált távol tartani az udvari megjelenéstől.⁴⁹ Azonban így is sokan választották a tüntető távolmaradást.⁵⁰

Ahogy pár hónappal később Magyarországon, úgy elsőként itáliai tartományai-ban hirdetett általános amnesztiát Ferenc József. Az angol tudósító arról számolt be, hogy a hivatalos lapok szerint a kihirdetés után kereskedők és mesteremberek csoportjai vonultak az utcákra a nemzeti himnusz énekelve, és felszólították a házlakókat, világítsák ki ablakaikat. Megbízható információkra hivatkozva azonban Bird azt állítja, hogy nagyrészt rendőrségi ügynökök vettek részt az ünneplésben.⁵¹

⁴⁴ *The History*, i. m. (42. jegyzet) 142.

⁴⁵ *The History*, i. m. (42. jegyzet) 281.

⁴⁶ *The Times* (TT) 1857. január 5. 7.

⁴⁷ TT 1857. január 3. 10.

⁴⁸ TT 1857. január 13. 7.

⁴⁹ TT 1857. január 12. 7.

⁵⁰ TT 1857. február 23. 9., ill. március 7. 10. – Litta gróf például feleségével a *Corsón* sétált, míg a császárné fogadást adott. Hozzá kell azonban tenni, hogy végül ők is látogatást tettek az udvarnál. – TT 1857. január 31. 9., ill. február 9. 9.

⁵¹ TT 1857. február 2. 7.

A *Times* újságírója úgy vélte, hogy az amnesztia hatását gyengíteni fogja a hatóságok tapintatlansága és a német nyelv erőltetése.⁵² Az olaszok, a magyarok és a szlávok germanizációjára való törekvést Bird politikai baklövésnek látta. Úgy gondolta, hogy a belügyminiszter, Alexander Bach intézkedései kevesebb ellenállással találkozónak, ha nem erőltetné a német nyelv és a német szokások átvételét.⁵³

Nem enyhített jelentősen az itáliai feszültségeken az angol újságíró szerint az sem, hogy a katonai kormányzást felváltotta a polgári. Radetzky tábornok helyett ekkor került a lombard-velencei tartomány élére Ferdinánd Miksa, Ferenc József öccse. Maga a főherceg még kinevezése előtt szeretett volna változtatásokat eszközölni a tartományok irányításában, de a császári kormányzat nem értett egyet ezzel.⁵⁴ A lombardiai mérsékelt párt úgy vélte, hogy személyekben és hivatalokban talán lesznek változások, de a rendszer ugyanaz marad, mint korábban, és az itáliai tartományokat továbbra is Bécsből fogják igazgatni.⁵⁵

Az angol beszámolók alapján mind a császári pár, mind pedig az új kormányzó fogadtatása hűvös volt az itáliai városokban, és csak kevesen hittek a kedvező benyomások hosszú távú hatásában.⁵⁶ Bird azt is megjegyezte, hogy maga Ferenc József sem volt annyira elégedett az itáliai fogadtatással, mint amennyire azt a legtöbben hitték. Az újságíró szerint a császár átlátta, hogy a nép lelkesedése helyett a hivatalos tiszteletnyilvánítás volt túlsúlyban.⁵⁷

Az itáliai utazás eseményei és végkicsengése nem sok jóval kecsegtették a magyar szervezőket. A magyarországi előkészületeket az angol beszámolók szerint is Albrecht főherceg felügyelte, többször egyeztetett a magyar arisztokratákkal, akik a fogadtatásért felelős bizottság tagjai voltak.⁵⁸ Az érintett főurak biztosították a kormányzót, mindent megtesznek, ami hatalmukban áll, hogy kellemessé tegyék öfelségeik magyarországi tartózkodását, de nem felelhetnek a nép lelkesedéséért.⁵⁹

Az angol tudósító azt is megjegyezte, hogy Pesten valóban nagy előkészületek történnek a császári pár fogadtatására, de nem tudni, hogy azok a nemzet részéről történnek-e, vagy pedig hivatalos oldalról. Ugyanebben a cikkében a tudósító szóvá tette, hogy a rendőrségi hivatalok szigorú fellépése miatt a pesti sajtó szabadsága csak névleges.⁶⁰

Bird további írásaiban is azt olvashatjuk, hogy a fogadtatás külsőségei briliánsak lesznek, viszont a szívélyesség nem garantálható. A nemesség nagy része szívesen távol maradna az ünnepélyektől, azonban olyan „nyomatékos” meghívást

⁵² TT 1857. január 30. 5.

⁵³ TT 1857. február 5. 9.

⁵⁴ TT 1857. február 16. 7.

⁵⁵ TT 1857. február 25. 12.

⁵⁶ TT 1857. január 19. 7., ill. január 20. 9. és március 31. 10.

⁵⁷ TT 1857. április 15. 7.

⁵⁸ Többek között hg. Esterházy Pál, gr. Wenkheim Béla, gr. Andrássy Manó, gr. Cziráky János és gr. Zichy Félix. – TT 1857. február 18. 9.

⁵⁹ TT 1857. február 18. 9.

⁶⁰ TT 1857. március 2. 9.

kaptak, hogy nincs választásuk, meg kell jelenniük a ceremóniákon. A nemesség alsóbb osztályai viszont elutasították a részvételt azokban a bandériumokban, amelyek az uralkodópárt kísérik a különböző városok között, ezért elrendelték, hogy a községek parasztokat öltöztessenek be, ők is ugyanolyan jó lovasok, így a császári látogatók nem fogják észrevenni a különbséget.⁶¹ Az ókonzervatív arisztokraták sértődöttségük ellenére meg fognak jelenni Pesten, de nem a császári hintó mellett fognak lovagolni, hanem mögötte – írta a tudósító.⁶²

A londoni lap szerint Alexander Bach belügyminiszter és megbízottai mindent megtesznek, hogy a fogadtatás megfelelő legyen. A községeket erőteljesen ösztönzik, hogy lojalitásukat a felállítandó diadalkapuk, obeliszkek stb. méretével és pompájával bizonyítsák.⁶³ A községeknek teljesíteniük kell a hivatalnokok parancsait, és ez panaszra ad okot. Ugyanakkor a bürokrácia tagadja, hogy bármilyen morális nyomást gyakorolna az emberekre.⁶⁴ Az utazás lezárultával az angol tudósító arra a véleményre jutott ezzel kapcsolatban, hogy néhány túlbuzgó hivatalnok talán a lelkesedés növelése céljából olyan ígéreteket tett, amelyeknek nem volt alapja. Viszont pozitívnak látta, hogy a felsőbb hivatalok nem keltettek reményt a magyarokban a fennálló rend megváltoztatásával kapcsolatban.⁶⁵

A *Times* cikkeiben többször is szerepel, hogy Ausztria változtatásoknak néz elébe a tartományi közigazgatás tekintetében.⁶⁶ A bécsi angol tudósító hírei szerint a kormányzat folyamatosan foglalkozik több törvény előkészítésével, így a tartományok képviselétével, a városok és községek helyzetével, a céhek és a kereskedők szabályozásával, valamint a zsidók politikai jogaival.⁶⁷

Bird azt is jelzi már az utazás megkezdése előtt, hogy ezeknél a változtatásoknál többre számítanak a magyarok, pedig az uralkodó előre kijelentette, hogy a kormányzás formájában vagy a politikai felosztásban nem lesz változás.⁶⁸ Az angol újságíró úgy látta, hogy a magyarok mindezek ellenére nem adják fel reményüket a jelentős politikai rendelkezésekre.⁶⁹ Ezt később úgy magyarázta, hogy a magyarok történelmi tényekre alapozzák a változásba vetett hitüket, emlékeztetve a szatmári békére és II. József visszavont rendelkezéseire.⁷⁰

Az utazás kezdetén a *Times* eddig „Austria” címen futó rovatát is átkeresztelték, az új cím „Az osztrák császár Magyarországon” (The Emperor of Austria in Hungary) lett, igaz, csak négy szám erejéig. A cikkek azonban továbbra is a lap 7–10. oldalán jelentek meg, az esemény nem került a címloldalra.

⁶¹ TT 1857. április 15. 7.

⁶² TT 1857. április 29. 10.

⁶³ TT 1857. április 29. 10.

⁶⁴ TT 1857. május 19. 10.

⁶⁵ TT 1857. szeptember 18. 8.

⁶⁶ TT 1857. február 16. 7.

⁶⁷ TT 1857. március 20. 9.

⁶⁸ TT 1857. április 1. 10.

⁶⁹ TT 1857. április 15. 7.

⁷⁰ TT 1857. május 9. 9.

Bird maga is Pestre utazott a császári látogatás alkalmából, és egy hosszabb írásban számolt be a fogadtatásról. Tudósított arról, hogy Pest és Buda lakói izgatottan várják a nagy eseményt, a hivatalnokok el vannak foglalva az előkészületekkel, míg a magyarok általánosságban a múlt felett lamentálnak, és a jövőről spekulálnak. Az angol újságíró természetesen bemutatta a két testvérvárost és a pompás dekorációt. Megemlítette, hogy az ország minden részéből sokan érkeztek, hogy tanúi lehessenek a császári pár ünnepélyes bevonulásának. Bird szerint öfelségeiket hangos éljenzés és harsogó trombitaszó fogadta, azonban utal arra is, hogy a magyarokra jellemző jókedvű elevenség hiányzott.⁷¹

Az újságíró másnap már vissza is tért Bécsbe, azonban szemtanúktól úgy értesült, hogy a fogadtatás „nem-hivatalos” részről szívélyes volt, de nem lelkes. A nemesség pedig nagyobb számban várta előző nap Albrecht főherceget, mint ahányan megjelentek a császári pár palotabeli fogadásán.⁷² Tovább növelte a kellemetlen benyomást, hogy Ferenc József osztrák uniformisban jelent meg alattvalói között.⁷³ Ezt némileg ellensúlyozta, hogy Erzsébet viszont gyakran öltötte fel a magyar nemzeti viseletet, ami jó hatást tett az alsóbb osztályokra.⁷⁴

Az angol cikkek szerint császári látogatókat az országban a hivatalnokság és a lakosság mindenütt jól fogadta, de a nemesség általában távol maradt. Bird egy személytől, aki jól ismerte az elmúlt 3–4 hónap magyarországi történéseit, azt az információt kapta, hogy az uralkodói körút kevés haszonnal járt, a nemesség és a középosztály ugyanolyan elégedetlen és rosszkedvű, mint korábban. Viszont az alsóbb rétegek kezdenek kibékülni a dolgok állásával.⁷⁵

A Nemzeti színházbeli – erre az alkalomra készült – díszelőadásról a *Times* bécsi tudósítója azt írta, hogy a hivatalos fogadás után a császári pár bevonulása alatt egyetlen kéz sem mozdult, és ez így is maradt az előadás végéig. Amikor a színpadon arról volt szó, hogy a király a nép atyja, akkor lett hangos a nézőtér, és a közönség hosszan éljenzett.⁷⁶

A *Times* április 21-i számában esett először szó a magyar ókonzervatív párt holdati feliratáról, amely a régi privilégiumok elvesztését sajnálja, és a közigazgatás javulását, az ország hatékony képviseletét, illetve a minisztériumoktól független tartományi kormányzatot kíván.⁷⁷ Egy későbbi cikkben Bird arról is beszámolt, miszerint nemcsak az ókonzervatívok, hanem a liberálisok is úgy gondolják, hogy az adminisztráció nem felel meg a Magyar Királyság szükségleteinek.⁷⁸ A továbbiakban az angol újságíró még egyszer kitért a liberális pártra, amelyet szerinte a nemzet kilenced-tized része alkot, és amelynek sokkal elfogadhatóbbak a kíván-

⁷¹ TT 1857. május 8. 7.

⁷² TT 1857. május 9. 9.

⁷³ TT 1857. május 11. 9.

⁷⁴ TT 1857. május 15. 9.

⁷⁵ TT 1857. szeptember 12. 8.

⁷⁶ TT 1857. május 12. 10.

⁷⁷ TT 1857. április 21. 9.

⁷⁸ TT 1857. május 16. 10.

ságai az ókonzervatívokénál. A liberálisok elismerik, hogy Szent István alkotmánya már nem felel meg a kor kívánalmainak, ugyanakkor egy bizonyos fokú önállóságra tartanak igényt, valamint egy kevésbé hibás közigazgatásra és a germanizáló tendencia megszüntetésére.⁷⁹

A petícióról és az átnyújtására tett kísérletről az angol tudósító többször beszámolt, egyre több részlettel egészítve ki az események feltételezett menetét. Elsőként csak arról írt, hogy a közel kétszáz aláírást tartalmazó emlékiratot a hercegprímás már május 12-én bemutatta az uralkodónak.⁸⁰ A következő információ szerint az iratot az uralkodó azonnal vissza is adta a hercegprímásnak.⁸¹

Bird végül május 25-én szolgált részletes beszámolóval, amely feltehetőleg közel áll a valós történésekhez. Eszerint számos magyar nemes jelent meg a budai Palotában, de csak a hercegprímás volt hivatalos audienciára az uralkodóhoz. A császár a legnagyobb szívéllyességgel viselkedett a primással, de nem vette át a nyilatkozatot. Mindezt öfelsége azzal magyarázta, hogy az olyan kívánságokat tartalmazhat, amelyeket nem áll módjában teljesíteni, másrészt pedig nem akarja tudni az aláírók névsorát. A várakozó nemesség körében ez nagy csalódást okozott, nem vesztegették tovább az idejüket, elhagyták Pestet, Bécsbe vagy vidéki birtokaikra távoztak.⁸²

Az angol tudósítás szerint a körút augusztusi folytatása idején is készült egy újabb nyilatkozat, amelyet Eperjesen kívántak átnyújtani az ottani nemesek, erre azonban nem adódott alkalom.⁸³ Albrecht főherceg mindent elkövetett, hogy megakadályozza az újabb kísérletet, kemény szavakat intézett a felvidéki nemességhez ez ügyben.⁸⁴

Az amnesztiarendeletről kapcsolatban a május 14-i számban azt találjuk, hogy kihirdetése lelkesedést váltott ki, de ez nem tartott sokáig.⁸⁵ Később Bird 220 kiszabadult személyről számol be,⁸⁶ majd pedig a *Wiener Zeitung* alapján további kegyelmi intézkedésekről, amelyek az elkobzott vagyonok visszaadásáról és a megvont járadékok újbóli folyósításáról szólnak. Ekkor jegyzi meg az angol újságíró azt is, hogy bizonyos személyek, akiknek a nevét ő ismeri, de nem teszi közzé, ki vannak zárva az amnesztiából.⁸⁷ Június 4-i cikkében, azonban mégis említ egy nevet, Perczelét, aki szerinte a legkegyetlenebb magyar parancsnok volt a felkelés alatt.⁸⁸

⁷⁹ TT 1857. május 25. 9.

⁸⁰ Mivel a dokumentum nem felelt meg a kormányzat „izlésének”, nem hozhatták nyilvánosságra. – TT 1857. május 15. 10.

⁸¹ TT 1857. május 22. 10.

⁸² TT 1857. május 25. 9., június 1. 9., ill. szeptember 12. 8.

⁸³ TT 1857. szeptember 1. 8., ill. szeptember 8. 8.

⁸⁴ TT 1857. szeptember 12. 8.

⁸⁵ TT 1857. május 14. 9.

⁸⁶ TT 1857. május 21. 9.

⁸⁷ TT 1857. május 30. 10.

⁸⁸ TT 1857. június 4. 9.

Ahogy Itáliában, úgy Magyarországon is megjelent egy időre a belügyminiszter, Alexander Bach. Bird már korábban megjegyezte, hogy Bach jelenléte nem lesz jó hatással az uralkodó megítélésére.⁸⁹ Az angol később kritizálta a belügyminisztert, amiért néhány megbízottját rosszul választotta meg. Az újságíró úgy gondolta, hogy változások lesznek a magyar közigazgatásban. Azt is megemlítette, hogy Albrecht főherceget esetleg bátyja, Vilmos váltja fel a magyar kormányzó pozícióban, mert Albrechttel szemben a légkör nem kedvező.⁹⁰

Az utazás második felében Bird tudósítása szerint már kevésbé volt kedvező Ferenc József fogadtatása, mint korábban, mivel világossá vált, hogy nem lesznek lényeges változások Magyarország viszonyaiban.⁹¹

A magyarországi hangulatot valószínűleg tovább rontotta a laxenburgi kézirat, azonban Bird nem ismerte a pontos helyzetet, mivel a bécsi és a magyar sajtó nem nyilatkozhatott a kézirat fogadtatásáról. Az angol újságíró néhány érdekes eseménnyel igyekezett megvilágítani a valós magyarországi állapotot. Ezek szerint sem Veszprémben, sem pedig Pécsen nem fogadták szívesen a német színtársulatokat. Előadásaikon alig jelent meg közönség. Ehhez tartozik az a tény is, hogy Pesten a Nemzeti Színházban viszont állandóan teltház van, míg a német színészek üres székek előtt játszanak.⁹²

Összességében az angol tudósító írásai alapján már egy kevésbé sikeres utazás képe bontakozik ki. Bird többször is hangot ad az osztrák kormányzat kritikájának, ami a korábbi tudósítások után igencsak szokatlan.

Az utazásról szóló írások mellett érdemes kitérni azokra a szövegrészekre is, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a látogatás témájához, de árnyalják az angol lap Ausztriáról és a magyarokról alkotott képét.

A múltra visszatekintve érdekes, hogy 1848–49, illetve a reformkor és a korszak jelentős személyiségei hogyan jelennek meg a vizsgált időszak cikkeiben. A nevek közül néhány az *Allgemeine Zeitung* hasábjain is megjelent, a magyar hírlapokban ezekről a személyekről nem esett – nem eshetett – szó.

Bird 1848–49 kapcsán párhuzamba állítja a Magyar Királyságot és az itáliai tartományokat. Az angol újságíró szerint a magyarok kevésbé bűnösök, mint az olaszok, hiszen valójában nem akartak kiválni a birodalomból, az olaszok viszont nyíltan kijelentették elszakadási szándékukat.⁹³

Kossuthot a *Times* tudósítója úgy említi, mint akit az ultraradikális párt – amely Lamberg gróf meggyilkolásáért felelős – bízott meg a diktatórikus hatalommal.⁹⁴

⁸⁹ TT 1857. április 21. 9.

⁹⁰ TT 1857. május 11. 9.

⁹¹ TT 1857. augusztus 14. 8.

⁹² TT 1857. szeptember 18. 8.

⁹³ TT 1857. február 9. 9.

⁹⁴ TT 1857. február 9. 9. – Kossuth Lajos az *Allgemeine Zeitung*ban mint az osztrákellenes frakció vezetője szerepel, akik meglepetéssel szerzett győzelmük után az osztrákbirodalom szétszakítására tettek kísérletet, és ezzel túllépték a változásoknak azt a határát, amit követőik többsége kívánt. – AZ 1857. április 23. 1797.

Széchenyi nevét a londoni újság nem írja le, csupán utal reformkori tevékenységére Metternich aktuális írása kapcsán. Ez az írás⁹⁵ Magyarország 1844-es állapotáról szól, és Bird csak annyit emelt ki belőle, hogy Metternich kigúnyolja benne a magyar hazafiakat, akik „kaszinót”, nemzeti színházat és hidat építettek, viszont utakat nem, hogy összekössék az ország különböző részeit. Az angol újságíró nem tartotta érdemesnek, hogy Metternich írása ennél több helyet kapjon lapja hasábjain⁹⁶ szemben az augsburgi lappal, amely részleteket közölt Metternich művéből, megjegyezve, hogy a herceg nem volt a magyar alkotmány ellensége.⁹⁷

Batthyány Lajos neve is szerepelt az angol tudósításokban. Bird hírt adott arról, hogy a gróf vagyonát az özvegye vissza fogja kapni. Az újságíró hozzátette, miszerint a birodalom néhány első emberének az a véleménye, hogy Batthyányt nem kellett volna halálra ítélni a polgári törvényszék által.⁹⁸

Érdekes, hogy Andrassy Gyulát a *Times* nem említi, viszont az *Allgemeine Zeitung* beszámol arról, hogy Andrassy büntetlenül visszatérhet Magyarországra, és elkobzott vagyonát is visszakapja.⁹⁹

Összegzés

Egy jelentős előkészületeket igénylő, több hónapos és nagy területet érintő uralkodói utazás mindenképpen a lapok hasábjaira kerül. Fokozza az érdeklődést, hogy Ferenc József osztrák császár látogatja meg birodalmának azokat a tartományait, amelyek néhány évvel korábban fegyverrel küzdöttek a Habsburg-dinasztia ellen.

Bécsnek egyértelműen az az érdeke, hogy a sajtó hangsúlyozza az utazás sikerét, az uralkodó pozitív fogadtatását, vagyis a birodalom belső egyensúlyát. Azonban, ha térben eltávolodunk az esemény helyszínétől és ezzel együtt az osztrák kormányzat befolyásától, a tudósítások már másképp mutatják be a látogatás lefolyását és eredményét.

A *Times* cikkei azért is szolgálnak fontos adalékokkal Ferenc József körútjától, mert olyan részletekről is beszámolnak, amelyek a birodalmi sajtóban nem jelenhettek meg. A bécsi angol tudósító – egy-két kivételtől eltekintve – tartózkodik a külsőségek hosszas leírásától, a sok apró részlet helyett a lényeges események kiemelésére törekszik, a lehetséges okokra és magyarázatokra koncentrálnak. Az angol tudósító fogalmazása tömör és lényegre törő, közelebb áll a mai újságíráshoz, mint a korabeli magyar, osztrák vagy német újságírók terjengős és mai szemmel kissé nehézkes stílusa.

⁹⁵ METTERNICH, [Clemens Lothar Wenzel] Fürst von: *Aphoristische Bemerkungen über die ungarischen Zustände zu Ende des Jahres 1844*. H. n., é. n.

⁹⁶ TT 1857. május 18. 9.

⁹⁷ AZ 1857. május 28. 2361.

⁹⁸ TT 1857. május 25. 9.

⁹⁹ AZ 1857. július 5. 2973.

A stílusbeli eltérést nemcsak a tudósítók nemzetisége magyarázza, hanem a tudósítások különböző célja is. Különösen érződik ez Ferenc Józseffel kapcsolatban, akinek alakját a magyar, az osztrák és a német újságírók igyekeztek mitizálni, és ezzel együtt megteremteni az „új Ausztria” mítoszát. Velük szemben az angol újságíró több cikkében is kritikával illette az osztrák uralkodót és kormányzatát.

A valósághoz feltehetőleg Bird tudósításai állnak a legközelebb, azonban ezeket is fenntartással kell kezelni, hiszen az információk forrásait – néhány utalást kivéve – nem ismerjük. Az eddig feltárt anyagok az utazás megítélésével kapcsolatban főként szélsőséges leírásokkal, véleményekkel szolgáltak. Az angol újságíró beszámolóit éppen a szélsőségektől való tartózkodás jellemzi, objektivitása ezért tűnik hitelesnek.

Meg kell említeni ugyanakkor, hogy később, többek között az utazás ötvenedik évfordulóján, már a magyar sajtó is nyíltabban beszélt az utazás eseményeiről és körülményeiről. Ezeknek a cikkeknek a hangvétele ironikus és kritikus az abszolútista kormányzat tevékenységével kapcsolatban. Ballaagh Aladár 1907-ben például a „birodalmi politika bűbajos varázsáról” írt, amely a külföld előtt eljátszotta Ausztria és a magyar nép megbékélését és egymásra találását.¹⁰⁰

Angyal Dávid a korszak sajtójáról szóló írásában egy érdekességre hívja fel a figyelmet. A *Budapesti Hírlap* 1857. május 26-i számában, a tárcában Falk Miksa a Potemkin nevet említi, ami értelmezhető utalásként a Patjomkin-falvakra.¹⁰¹ Ugyanakkor Kecskeméthy, a kor másik jelentős újságírója¹⁰² is Katalin cárnő híres – „a nép boldogságát s elégedtségét jelző dekorációkkal” lefolyt – utazásához¹⁰³ hasonlította az 1857-es magyarországi körutát.¹⁰⁴

A hírlapokba utalásoknál több nem kerülhetett, azonban a visszaemlékezésekben és a személyes levelezésekben nem volt akadálya a valódi véleménynyilvánításnak.

Szögyény-Marich László, az ókonzervatív arisztokrácia tagja kétségbe vonta, hogy a császári körútnak lett volna haszna,

„mert a felség semmit sem látott a maga természetes és valódi állapotában; minden mesterkéltnak, a bajok eltakartottak, embereket és dolgokat ünnepies köntösbe öltöztettek; a császár közdolgokról csak hivatalnokokkal szólt, kik saját érdekükben

¹⁰⁰ BALLAAGH Aladár: *Ferencz József Magyarországon. Ötven év előtt.* = Vasárnapi Újság 1907. június 16. 480.

¹⁰¹ ANGYAL: *i. m.* (14. jegyzet) 217.

¹⁰² Kecskeméthy a korszak egyik legellentmondásosabb alakja, 1851-től Bécsben könyvvizsgáló hivatalnok, vagyis a rendőri szervek cenzúrázási feladatait ellátó alkalmazott, mellette a *Budapesti Hírlap* bécsi levelezője, 1857-től Széchenyi szűkebb döblingi társaságának tagja. – KOSÁRY–NÉMETH G.: *i. m.* (12. jegyzet) 305–306.

¹⁰³ II. Katalin orosz cárnő 1787-es krími utazása.

¹⁰⁴ KECSKEMÉTHY Aurél: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála.* Bp. 1987. 47.

mindent a legjobb, legkedvezőbb színben írtak le; független férfiakkal pedig csak közömbös dolgokról beszélt; a néppel pedig éppen nem érintkezett.”¹⁰⁵

Jósika Miklós brüsszeli emigrációjából tudósította Fejérváry Miklóst az utazásról:

„Ferenc Józsi 3 holnapot fog Pesten tölteni, s onnan excurrálni [ellátogatni] az aprószeres városokba, mint a rácok közé Temesvárra, aztán Kassára etc. Rútul készülnek Pesten – Augusz magurai báró¹⁰⁶ már te és tu még a primi anni [itt: legifjabb] mágnás úrfiakkal is – csak hogy az obligát vivátokban [kötelező éljenekben] és lé-csapásban hiba ne legyen. (...) – Mindezből világos, pajtás! Hogy nagy dolgok lesznek, s igen szép mártásban fognak a pudlicumnak [!] föltálatatni. (...) Aztán a commendans [parancsnok] az egész ünnepélyben Bach úr lesz – jobbra magyar és tricolor [háromszínű], bal kézre német és schwarzgelb [fekete-sárga] kosztümben.”¹⁰⁷

Széchenyi István döblingi irataiban egyenesen komédiának nevezte a látogatást,¹⁰⁸ majd még gúnyosabb hangnemben Bach szájába adta a következő mondatokat:

„Felséged mondom, maga tapasztalhatta, rövid idő alatt mily jó komédiások lettek a magyarok és ez persze az én s kivált báró Stephan Hauernek¹⁰⁹ érdeme; mert hiszen mindenütt úgy kiabáltak, jubiliroztak, nyargaltak és császárkodtak, miszerint mindenki, ki nem tudta, hogy ezen festett kép alatt nincs semmi is, rá mert volna esküdni, hogy mindezen parfaitement eljátszott demonstráció a szívnek és léleknek legmélyebb pinczéjéből merült ki, mint valami természetes, el nem mesterkélte, el nem romlott, valóságos genus tokaji, sőt grinzingi essentia.”¹¹⁰

Ezek alapján a vélemények alapján jól látható, hogy a magyar kortársak is értékelték az utazás visszasságait, azonban nem nyilatkozhattak minderről olyan szabadon, ahogyan tette azt T. O'M. Bird a *Times* hasábjain.

¹⁰⁵ *Idősb Szögyény-Marich László emlékiratai. II.* 1849–1859. Kiadja fia. Bp. 1917. 99–100.

¹⁰⁶ Augusz Antal, 1850-től a budai kerület főispánja, 1853-tól a budai helytartóság alelnöke. – BERZEVICZY: *i. m.* (25. jegyzet) 215., 329.

¹⁰⁷ Jósika Miklós levele Fejérváry Miklóshoz, Brüsszel 1857. márc. 1. In: JÓSIKA Miklós: „*Idegen, de szabad hazában*”. Válogatta, a szöveget gondozta, és a jegyzeteket írta: DEÁK Ágnes et al. Bp. 1988. Szépirodalmi Könyvkiadó, 213–214. (Magyarázó jegyzetek az eredetiben.) – Köszönöm Tóth-Barbalics Veronikának, hogy felhívta a figyelmemet a kötetre.

¹⁰⁸ KÁROLYI: *i. m.* (14. jegyzet) 37.

¹⁰⁹ Hauer István, 1850-től a soproni kerület főispánja, 1853-tól a magyarországi polgári és katonai kormányzóság polgári osztályának vezetője. – BERZEVICZY: *i. m.* (25. jegyzet) 215., 329.

¹¹⁰ KÁROLYI: *i. m.* (14. jegyzet) 294.

ORSOLYA MANHERCZ

**Die Reise Franz Josephs in Ungarn im Jahre 1857
in den Spalten von *The Times***

Franz Joseph bereiste sein ungarisches Kronland als junger Kaiser erstmals in 1852. Am Anfang Mai 1857 kam er mit seiner Familie, mit Kaiserin Elisabeth und den kleinen Erzherzoginnen Sophie und Gisela. Franz Joseph stellte seine Familie den ungarischen Untertanen vor, wie 1856 den Italienern. Er wollte die Verhältnisse im Lande ermessen.

Erzherzog Albrecht, der Zivil- und Militärgouverneur Ungarns, war verantwortlich für die Organisation der Reise. Das Programm wurde gründlich vorbereitet und pünktlich durchgeführt.

Alles ging, wie es vorgeschrieben war, bis die beiden Erzherzoginnen erkrankten. Am Ende Mai starb die kleine Sophie, und die Reise wurde unterbrochen. Franz Joseph und Elisabeth konnten nur einige Städte besichtigen. Im August kehrte der Kaiser alleine nach Ungarn zurück, um die Reise zu vollenden.

Die Berichte der ungarischen Presse über die Kaiserreise wurden von Erzherzog Albrecht streng kontrolliert. Dazu benutzte er auch die Hilfe der Polizeibehörden. Die ungarischen Artikel sprechen vom Enthusiasmus der Menge und von der Versöhnung zwischen Volk und Herrscher, stellen alle festliche Einzelheiten dar, und bewerten die Reise als einen Triumphzug.

T. O'M. Bird, Korrespondent der englischen Zeitung *The Times*, zeigt uns ein anderes Bild. Für seine Schrifte ist die distanzhaltende und oft kritische Stimme charakteristisch. Bird schreibt über die vorbereitete Huldigung, über die großen Erwartungen und über die Enttäuschung der Magyaren, als sie erkannten, daß keine wirklichen Veränderungen dem Besuch des Kaisers folgen.

Von Erinnerungen, Privatbriefwechselln und später herausgekommenen Zeitungsartikeln sieht man, daß die ungarischen Zeitgenossen die Mißstände der Kaiserreise auch wahrgenommen haben, konnten aber ihre Meinungen nicht so leicht veröffentlichen.

SÁNDOR TAMÁS

**„Zsidókravall” Budapesten – az 1883-as antiszemita jellegű
zavargássorozat a korabeli sajtó tükrében¹**

*„Az antisemitismus megtámadja
a polgárok százezreinek
vagyoni, jogi, társadalmi biztonságát;
megtámadja a legszentebbet, a min
társadalmi létünk, civilizatióink nyugszik.”²*

Az 1870-es évek közepétől Magyarországon, és főként az ország gazdasági-politikai centrumában, Budapesten szinte kézzel fogható, tapintható volt a feszültség. Ennek alapjául a kiegyezésből való általános kiábrándulás, a nemzetiségek egyre agresszívbabban megnyilvánuló törekvései (például a horvát népmozgalmak), a Balkán kérdése, az orosz–török háború ügye, valamint a Monarchia szövetségi rendszerének kiépítése és az ezt körülvevő bizonytalanság szolgált.

Ilyen légkörben került sor a tiszaezlári vérvádperre, amely 1883. augusztus 3-án felmentő ítélettel zárult.³ Ezután az ország több megyéjében és nagyobb városá-

¹ A tanulmány a 2008. augusztus 30-án, a Hajnal István Kör által szervezett túrkevei konferencián elhangzott előadás („A zendülő város – antiszemita zavargássorozat Budapesten, 1883.”) szerkesztett, kibővített és átdolgozott változata.

Ezúton szeretném megköszönni a tanulmányom megírásához nyújtott segítséget Császtvay Tünde-nak, Cieger Andrásnak, Csapó Csabának, Dombovári Ádámnak, Kövér Györgynek és Tökéczki Lászlónak.

² *Mi az antiszemita izgatás célja?* = *Nemzet* (2.) 219. sz. 1883. augusztus 10. (regg. kiad.)

³ A tiszaezlári esetről és a vérvádperről lásd: BARY József: *A tiszaezlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai.* Bp. 1933. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.; BÖSZE Sándor: *Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások.* = *Somogy Megye Múltjából* (22.) 1991. 72–93.; ELEK Judit–SÜKÖSD Mihály: *Tutajosok. A tiszaezlári per dokumentumai.* Bp. 1990. Magvető Könyvkiadó.; EÖTVÖS Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége.* Bp. 1968. Szépirodalmi Kiadó.; FEJTŐ Ferenc: *Magyarság, zsidóság.* Bp. 2000. História, MTA Történettudományi Intézete. 106–113.; FISCHER, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939.* München, 1988.; FOKI Ibolya: *Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében.* = *Zalai Gyűjtemény* (25.) 1986. 217–241.; GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Bp. 2001. Osiris Kiadó, 339–350.; HANDLER, Andrew: *Blood libel at Tiszaeszlár.* New York, 1980. Boulder, Columbia University Press.; HEGEDŰS Sándor: *A tiszaezlári vérvád.* Bp. 1966. Kossuth Könyvkiadó.; HUBER Lipót: *A vérvád és vérgyilkosságok története.* Szerk.: NEMES EÖTVÖS István. München, 1998. Danubius Publishing Co., (az 1913-as, az *Egyházi Közlönyben* folytatásokban megjelent alapkiadás [*A vérvád történetének vázlatok I–L.*] válogatott és átszerkesztett változata.); KATZBURG, Nathaniel: *Antisemitism in*

ban antiszemita jellegű tömegmegmozdulásokra, zavargásokra került sor. Az indulatok első gócpontja Pozsony volt, majd Budapest, illetve a vidéki területek következtek.⁴ Jelen tanulmányunk célja az 1883 augusztusának első felében lezajlott fővárosi antiszemita jellegű zavargássorozat kronológiájának felvázolása, valamint a fennmaradt források és a korabeli sajtó alapján néhány felvetődő kérdés megvizsgálása. Forrásbázisunk álláspontunk szerint lehetőséget ad az investigációra, hiszen a rendőrségi iratok mellett tartalmazza a kormánypárti, az ellenzéki, az antiszemita, a keresztény, a zsidó sajtó termékeit, és az élclapokat is.

Hungary 1867–1914. Tel-Aviv, 1969. The Dvir Publishing House, 106–155.; KATZBURG, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* Bp. 1999. Osiris Kiadó, 121–147.; KENDE Tamás: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában.* Bp. 1995. Osiris Kiadó, 102–114.; KUBINSZKY Judit: *Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz.* = Századok (102.) 1968. 1–2. sz. 158–177.; KUBINSZKY Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890.* Bp. 1976. Kossuth Könyvkiadó.; NATHAN, Paul: *Der Prozess von Tisza-Eszlár. Ein Antisemitisches Kulturbild.* Berlin, 1892. F. Fontane & Co.; NEMES, Robert: *Hungary's Antisemitic Provinces: Violence and Ritual Murder in the 1880s.* = *Slavic Review* (66.) no. 1. (Spring 2007.). 20–44.; ÓNODY Géza: *Tisza-Eszlár a multban és jelenben.* Bp. 1883. Bartalits Imre bizománya.; PATAI, Raphael: *The jews of Hungary. History, Culture, Psychology.* Detroit, 1996. Wayne State University Press, 347–357.; RÁCSKAY Jenő: *Politikai antiszemitizmus és a tiszaezslári per hatása Vas megyében.* = *Vasi Szemle* (41.) 1987. 4. sz. 543–557.; RANKI, Vera: *The Politics of Inclusion and Exclusion: Jews and Nationalism in Hungary.* New York, 1999.; REJTŐ István: *Mikszáth Kálmán és a tiszaezslári vérvádper.* Bp. 1972. Akadémiai Nyomda.; SÁNDOR Iván: *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaezslári per körülményeiről.* Bp. 2004. Krónika Nova Kiadó.; SCHNITZER, Armin: *Zwei Predigten vor und nach dem Tisza-Eszlärer Prozess gehalten.* Bp. 1883.; VÖRÖS, Kati: *The Tiszaeszlár Blood Libel Affair: Society, Politics and the Jews of Hungary (1880–1890).* Disszertáció, University of Chicago.

Tiszaezslárról Kövér György kutatása jelenleg is zajlik.

A per több filmrendezőt is megihletett, így a német Pabst Langot és a magyar Erdély Miklóst (*Verzió*, 1979.) és Elek Juditot is (*Tutajosok*, 1990.).

⁴ A zavargássorozat a következő helyeken öltötte a legnagyobb méreteket: Somogy (Barcs, Babócsa, Berzence, Bükkösd, Curgó, Darány, Gyékényes, Istvándi, Kaposvár, Kisdobsza, Kötse, Marcali, Nagydobsza, Nemesvid, Nagyatád, Nagybjom, Szigetvár, Vízvár); Zala (Alsólendva, Badacsony, Dörög, Keszthely, Nagykanizsa, Söjtör, Sümeg, Tapolca, Tomaj, Zalaegerszeg, Zalalövő, Zalaszentgrót); Vas (Németújvár, Muraszombat, Rakicsán, Szombathely); Tolna (Bonyhád, Dunaföldvár, Szekszárd); Baranya (Pécs, Siklós, Kistelek); Sopron (Sopron, Kismarton); Komárom (Csuz); Moson (Nezsider); Veszprém (Pápa, Veszprém); Esztergom (Piszke); Pozsony (Pozsony, Nagyszombat, Losonc); Nyitra (Nyitra, Miava, Szakolca); Hont (Selmecebánya, Vámosmikola); Zólyom (Besztercebánya, Zólyom); Trencsén (Trencsén); Bars (Léva, Nagysalló); Zemplén (Tarc); Ung (Ungvár); Heves (Eger, Hatvan, Heves); Nógrád (Balassagyarmat); Pest-Pilis-Solt-Kiskun (Budapest, Kalocsa, Kecskemét, Pomáz, Vác); Csongrád (Szeged, Mágocs); Békés (Gyoma); Szabolcs (Nyíregyháza); Szatmár (Nagybánya); Szepes (Szepesbéla); Maros-Torda (Marosvásárhely); Kolozs (Kolozsvár); Krassó-Szörény (Lugos, Karánsebes); Torontál (Nagybecskerek, Perjámos); Bács (Hódás).

A településeket a levéltári források alapján felsorolja: KUBINSZKY: *i. m.* (1976.) 127–128.; KUBINSZKY: *i. h.* (1968.) 176.

A felmerülő problémákkal kapcsolatosan nem tisztünk igazságot szolgáltatni. Mindössze arra vállalkozunk, hogy a tényeket valamint az álláspontokat egymás mellé helyezzük, segítve ezzel az olvasót az eligazodásban és a továbbgondolásban, továbbgondolkodásban.

A zavargás kronológiája

A budapesti események arra vezethetők vissza, hogy 1883. augusztus 7-én a fővárosba érkezett a per egyik vádlottja, Scharf József feleségével és fiával, Móriccal, az ügy koronatanújával.⁵ A Hattyú fogadóban elfoglalták szállásukat, majd távoztak onnan, és aznap már nem is tértek vissza. Felkeresték az izraeliták országos irodáját, ahol személyesen mondtak köszönetet azért az 500 forintos támogatásért, amit az iroda a családfőnek nyújtott a per ideje alatt,⁶ valamint ellátogattak a Városligetbe, ahol az Állatkertet nézték meg, majd sétálgattak. Ezután felkeresték a család néhány ismerősét, és az éjszakát is egyiküknél töltötték.⁷ Még a délelőtti folyamán, 10 óra tájban Mátyás Hugó rendőrfogalmazó Thaisz Elek főkapitány parancsára megjelent a fogadóban, hogy értesítse Scharfot arról, hogy magát a rendőrségen elmulasztotta bejelenteni, azonban ekkor már nem találta ott.⁸

A család látogatásáról, és arról, hogy a Hattyúban szálltak meg, a szálloda ajtajára kitett nagy plakát tudósította a járókelőket, akik ennek hatására kezdhették meg gyülekezésüket.⁹ A rendőri jelentés szerint¹⁰ a tömeg este 7 óra tájban kezdett nagyobb számban gyülekezni a Weingruber-féle Hattyú Szálloda előtt, hogy a Scharf családot láthassa. Nagyjából 400 fős közönség gyűlt össze. „A tömeg egy része zsidókból, más része oly vallásu egyénekből állt, kik a várakozást megunva, Istóczyt és Szalayt kezdték éljenezni.”¹¹ Ennek hatására a jelenlévő hatósági személyek több kísérletet tettek arra, hogy a tömeget békés eszközökkel távozásra bírják, de ezek nem jártak sikerrel. A szálloda két ablakát bezúzták,¹² és a szemlélődés kezdett izgatott mozgólódássá átalakulni, ezért a rendőrök kénytelenek voltak erő-

⁵ A vérvádperek visszatérő eleme, hogy – rábeszélés, esetleg testi fenyegetés vagy egyszerűen csak szépen hangzó ígéretek hatására – egy, az adott közösségből származó gyermek lesz a vád koronatanúja. Hasonlóan történt a tisztaeszlárit megelőző két magyarországi vérvádpertben is 1764-ben és 1791-ben.

KENDE: i. m. 99.

⁶ Nemzet (2.) 216. sz. 1883. augusztus 7. (esti kiad.)

⁷ Scharf Móricz Budapest. = Egyetértés (17.) 217. sz. 1883. augusztus 8.

⁸ A tegnap esti zsidóhecc. = Budapesti Hírlap (3.) 219. sz. 1883. augusztus 9.

⁹ BARY: i. m. 607.

¹⁰ Ambrus Kamill rendőrségi fogalmazó, mint felügyelő tisztviselő jelentése a folyó hó 7-én utcai zavargás lefolyásáról (1883. augusztus 8.). MOL K 148. 87. cs. XIV. d.

¹¹ Tüntetés-pucs. = Egyetértés (17.) 217. sz. 1883. augusztus 8.

¹² Ezt a momentumot csak a rendőri jelentés emeli ki, az általunk megvizsgáltak közül egyetlen sajtótermékben sem találtunk rá utalást, bár azt több orgánus is megemlíti, hogy a tömegből néhányan köveket kezdtek keresgélni.

sítést hívni. A közeli laktanyából 25 lovas- és 50 gyalogrendőr érkezett,¹³ s ők pillanatok alatt szétkergették a sokaságot, akik a szomszédos utcákban foglaltak állást. Rövid időn belül azonban heves zápor kerekedett, így a zavargók teljesen eltűntek az utcákról. Több újságíró az 1880. januári zavargássorozatra¹⁴ emlékezett az események, amikor az első napon hasonló koreográfia szerint zajlottak le a megmozdulások.

Éjfél utánra teljesen elcsendesedett a környék, a rendőrök azonban továbbra is cikáztak a szomszédos utcákban. A jelentés értelmében az első napon a zavargásban résztvevő sokaság „gyülelésszerű népség lévén iránytalanul látszott, s a kíváncsiság által összehozott tömeg, össze-vissza ordította, néha Istóczyt éltetve, zsidóellenes értelemben is.” A korszak ókonzervatív felsőpapságának napilapja, a *Magyar Állam* szerint a rendőrség volt a felelős az események elfajulásáért, hiszen nem tetszett nekik a csoportosulás, így „a lovas rendőrök magaviselete provokálta a bajt.”¹⁵

Másnap, augusztus 8-án az események radikális fordulatot vettek, miután

„a csőcselék vérszemet kapott a tegnapi ártatlan stikli fölött a kis

csahos

kuvasz-

ból nagy bestia lett. Több száz főnyi munkásnép, jobbára inasok és mesterségeslegények, urasági cselédek és dologtalan csőcselék pár ezer ember szemelát-

tára

másfél

óra

hosz-

szat ostromolta a kerepesi-utnak a nemzeti színházzal átellenes során a földszintes boltokat, korcsmákat, kávéházakat.”¹⁶

Egész nap érezhető volt a nyugtalanság, kisebb bámészkodó csoportok tűntek fel a vendéglő előtt. Kora este Weingruber, látván a vendéglője előtt egyre növekvő tömeget, fiát a közeli kapitányságra küldte, hogy kérjen két rendőrt elővigyázatosságból, ezt azonban a kapitányságon feleslegesnek tartották, így nem teljesítették.¹⁷ Este 8 órára ezek a bámészkodók egyre hangosabbá váltak. Erre Weingruber utasították, hogy vendéglője kapuit zárja be, mert a cselédek és a vendégek gúnyolódásaikkal bosszantották a kint összecsozdult sokaságot, sőt, a háziszolga többször

¹³ Meglepő az a momentum, hogy a közeli laktanyában békeidőben ennyi rendőr tartózkodott.

¹⁴ Az 1880. januárjában lezajlott budapesti zavargássorozatról:

SÁNDOR Tamás: *Tüntetéssorozat Budapesten 1880 januárjában*. = Valóság (50.) 2007. 9. sz. 101–110.

¹⁵ *Utóhangok*. = Magyar Állam (24.) 217. sz. 1883. augusztus 8.

¹⁶ *Zsidókravall a kerepesi uton*. = Budapesti Hírlap (3.) 219. sz. 1883. augusztus 9.

¹⁷ Ennek oka az is lehetett, hogy a rendőrök előző esti beavatkozását a lapok szinte egyöntetűen elítélték, így ezen a napon nem akartak megfontolatlanul cselekedni, pedig ezzel megelőzhetők volna az esti sajnálatos eseménysorozat.

egy-egy dézsa vizet is a nép közé öntött.¹⁸ Percről percre nőtt a tömeg, és negyed 9-kor elszabadultak az indulatok.

„Egyszerre csörrenve hull alá egy tábla a »Fehér hattyu« egyik ablakából. Valami vásott inasgyerek zuzta be; azután el kezdett szaladni. Ha van, a ki megcsipi, valószínű, hogy nem oly hirtelen akadnak követői. A csörrenést azonban kacagással, tapssal, bravó, éljen kiáltással fogadta a már türelmetlenkedni kezdő tömeg egy része. A taps hódít, kábit és – lelkesít. A többi utca-gyerek vérszemet kapott. S ekkor aztán záporként kezdett az ablakokra hullani a törmelék, kisérve éktelen visongástól.”¹⁹

A megvadult tömeg betört a szálló alatti vendéglőbe, pillanatok alatt felfordítva minden asztalt és széket. A megostromlott házból a zsidók eddigre elmenekültek, a pincébe vagy a padlásra bújtak, vagy létrán a szomszéd ház bazár vakudvarára mentek.

„Mikor már nem volt a sörházban zsidó, a kit ütni lehetett, a tömeg a sörös, boros hordókra, ételekre vetette magát. Némelyek habzsolni kezdtek, mások a pénzes fiókot keresték, de a rablási szándék fölött legott urrá lett a romboló ösztön. Szétzuzni, összeapritani mindent, a mi csak törhető. Tükrök, gázlámpák, asztalok, üvegek, poharak, tányérok percz alatt törmelék, abroszok, asztalkendők rongy; az evőeszközök szertezuzva, összegömbülve, a boros, sörös hordók fenekét a dühöngők szekerczével csapják be és kizudítják a habzó folyadékot az aszfaltra.”²⁰

A zavargás a vendéglő szétzúzásával nem ért véget. Az ekkorra nagyjából 1000–1500 főre növekvő tömeg zavargó magja a szomszédos (egyébíránt általában zsidó kézben lévő) üzleteket is megtámadta, fosztogatni kezdte. Kárt tettek Freund Mór fehérnemű-üzletében, Hoffmann Adolf ékszerésznél, Kohn Dávid bútorüzletében, Kertész Jenő kereskedőnél, az Österreicher-féle kávézóban, a Kohn-féle kávézóban, Kuntser Albert vendéglősnél, Eisler Jakab pálinkamérésében és a Rosenfeld-féle kávéházban. Emellett a Kerepesi úton 152 gázlámpát rongáltak meg.²¹

A rendőrök 9 óra táján érkeztek meg – tehát a csőcselék 45 percig zavartalanul rombolhatott – és a Kerepesi utat szinte azonnal megtisztították. Innen a nép a környező mellékutcákba húzódott, ahol tovább folytatta a hangoskodást. Végül a környék éjfél körül csendesedett el teljesen.

A *Pesti Napló* álláspontja szerint a tüntetések azt az érzetet keltették, hogy meg voltak rendezve,²² ezzel szemben Thaisz Elek jelentésében kifejtette, hogy

¹⁸ Thaisz Elek jelentése Tisza Kálmán belügyminiszterhez (1883. augusztus 9.). MOL K 148. 87. cs. XIV. d.

¹⁹ *Budapesti zavargások.* = Vasárnapi Újság (30.) 32. sz. 1883. augusztus 12.

²⁰ *Rablók tüntetése.* = Egyetértés (17.) 218. sz. 1883. augusztus 9.

²¹ Thaisz Elek jelentése Tisza Kálmán belügyminiszterhez (1883. augusztus 9.). MOL K 148. 87. cs. XIV. d.

²² *Az utcai botrányok Budapesten.* = Pesti Napló (34.) 218. sz. 1883. augusztus 9.

„ezen felette sajnos mozgalomnak semmiféle jellege nem volt s csakis egyedül a tanoncok nevetlen pajkoskodásának s néhány gaznak tulajdonítható, kik a kínálkozott alkalmat a vagyonzbiztonság elleni merényletre felhasználni szándékoztak”.

Tehát a rendőr-főkapitány megpróbálta bagatellizálni az eseményeket, azonban álláspontunk szerint üzletek kifosztása, valamint 152 gázlámpa megrongálása semmi esetre sem nevezhető tanoncok nevetlen pajkoskodásának.

Augusztus 9-én – főként az előző napi zavargás és fosztogatás miatti gondos rendőri előkészületeknek köszönhetően – nem ismétlődtek meg újra az események. Pedig a reggeli történések nem ebbe az irányba mutattak. A Kerepesi úton már reggel 6 óra tájban akkora tömeg gyűlt össze, hogy

„a rendőrség netán ismétlődő zavargások kikerülése végett két század katonaságot kért s ezekkel a tegnap esti rombolás színhelyét, a kerepesi út felső végét teljesen elzáratta oly módon, hogy a katonaság kordont vont az Eszterházy utcától a síp utcáig, a gróf Károlyi utcától a műegyetemig s dohány utca sarkától a Károly körut ellenkező oldaláig.”²³

Ezzel a Kerepesi utat sikerült megtisztítani, valamint megelőzni az út két oldalán érkező tömegek egyesülését. A nap folyamán több helyen is voltak kisebb összeütközések, de estig nagyobb rendbontás nem történt.

Napközben Thaisz Elek főkapitány felhívást adott ki a főváros népéhez,²⁴ amelyben a lakosság támogatását kérte a rendőri intézkedésekhez, valamint türelmét a bevezetendő szabályozásokkal kapcsolatban. A felhívás leszögezi, hogy tilos mindenféle csoportosulás, valamint a rendőrség katonai segítséget is igénybe vehet szükség esetén, s eközben akár fegyverét is használhatja. Emellett kitér arra, hogy a zavargó elemek viselkedéséért a felelősséget mestereiknek kell vállalni, ezzel utalván a résztvevők többségének társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzetére.

Napközben elterjedt, hogy a zavargók a légszeszgyár ellen szeretnének merényletet elkövetni, hogy ezzel estére sötétségbe borítsák a várost. A gyár őrseit meg erősítették, de itt semmiféle rendbontás nem történt.

A kíváncsiság a felhívás ellenére az utcára vitte az embereket. Az esti órákban főként a külvárosok gyártelepeiről ezrével érkeztek a kíváncsiskodók. A Kerepesi út és annak környéke volt ezen a napon is az események gócpontja. Este 8 óra tájban a Rókus kórház előtt nagyobb tömeg gyűlt össze, és hangoskodásba, valamint kódobálásba kezdett. A helyszínre érkező lovas őrzőjáratot közáporral fogadták, és Osgyán felügyelőt a szeme alatt megsebesítették. A felügyelő erre többször a levegőbe lőtt, aminek hatására a tömeg hirtelen szétoszlott.²⁵

²³ *A katonai kordon.* = Budapesti Hírlap (3.) 220. sz. 1883. augusztus 10.

²⁴ A felhívást a napilapok túlnyomó többsége szóról szóra közölte.

²⁵ *A Terézvárosban.* = Budapesti Hírlap (3.) 220. sz. 1883. augusztus 10.

A rendzavarók a szomszédos utcákba távoztak, és amikor többszöri felszólításra sem oszlottak szét, a rendőrök kardot rántottak és annak lapjával kezdték ütni őket. A szétfutó tömeg a környező utcák ablakait bezúzta, a rend csak este 11 óra tájban állt helyre teljesen. A legnagyobb kravallra a Stáció utcában és környékén került sor, ahol a zavargók először betörték a Bodzafa utcai rabbiszeminárium ablakait, majd megtámadták a Günter-féle pálinkamérést, a Brandt- és a Grünhut-féle üzleteket és házakat.²⁶

A kormánypárti sajtó munkatársai egyetértettek abban, hogy

„A mai zajongások, botrányok, bár kezdetben birtak is némi antisemitikus színezettel – legalább a kurjongatásokban – később nem állottak egyébből, mint hogy daczolgattak a rendőrökkel, s az ő bosszantásukra, s maguk otromba gyönyörűségére beverték vagy száz lámpát, s néhány ezer ablakot.”²⁷

A *Budapesti Hírlap* megjegyzi, hogy az este folyamán a Kerepesi úton és környékén legalább százezer ember fordult meg,²⁸ azonban ez túlzottnak tekinthető, hiszen a ténylegesen zavargó egyének száma 1–2000 fő volt. Így álláspontunk szerint valószínűsíthető, hogy a tömeg összlétszáma nem lehetett nagyobb néhány tízezer főnél, de természetesen ez sem elhanyagolható létszám a korszak egyéb tömegmegmozdulásaihoz viszonyítva.

Augusztus 10-én nagyobb rendzavarás nem történt Budapesten. Reggel 6 óra körül a katonai kordont ismét felállították. Emellett a délelőtt folyamán két század lovasság érkezett a fővárosba, akiket távirati úton hívtak be Ceglédre. Ennek oka az volt, hogy másnapra, szombatra várták a hatóságok a nagyobb mérvű zavargásokat, mivel a munkások akkor kapják meg heti bérüket.²⁹

Az események enyhülését mutatja a *Pesti Napló* tudósítása:

„Ma is vertek be itt-ott ablakokat, ma is történtek elfogatások, ma is több ember megsebesült, ma is éltették Istóczyt. De az ablakbeverések csak elszórtan fordultak elő, a József- és a Terézváros mellékutczáin. Az elfogottak száma is a tegnapi és tegnapelőtti napokhoz képest csekély, mindössze csak kilencz embert fogtak el és kísérték be a főkapitánysághoz.”³⁰

Az egyetlen nagyobb riadalom a Józsefvárosban volt, ahol egy házból rálöttek egy rendőrré. A térdét horzsolta a lövés, a tettesek elmenekültek.

Augusztus 11-re, szombatra a hatóságok a lehető legerélyesebb intézkedéseket tettek, megkettőzték az őrzőket, és utasítást adtak a csoportosulásokkal szem-

²⁶ *A zavargások.* = *Függetlenség* (4.) 220. sz. 1883. augusztus 10.

²⁷ *Hirek – Utczai zavargások a fővárosban.* = *Nemzet* (2.) 219. sz. 1883. augusztus 10. (regg. kiad.)

²⁸ *Izgalmas est.* = *Budapesti Hírlap* (3.) 220. sz. 1883. augusztus 10.

²⁹ *Utczai zavargások.* = *Egyetértés* (17.) 220. sz. 1883. augusztus 11.

³⁰ *Utczai zavargások Budapesten és Bécsben.* = *Pesti Napló* (34.) 220. sz. 1883. augusztus 11.

ben a legszigorúbb eljárások foganatosítására. Thaisz főkapitány a nap folyamán egy felhívást tett közzé:

„Azon tapasztalás folytán, hogy a rendzavarók, midőn az utcákból eltávolíttatni szándékoltatnak, a házakba menekülnek: a fővárosi lakosság saját érdekében elrendelem, hogy a házak kapui folyó hó 11 és 12-én esti 7 órakor már bezárassanak.”³¹

Az előkészületek dacára, vagy éppen ez okból ezen a napon jelentősebb rendbontás nem történt.

Még a nap folyamán Thaisz felkérte Paupera Ferenc és Balog Albin fogalmazókat, hogy keressék fel a két legtöbb munkást foglalkoztató budapesti üzemet, a Ganz-féle gyárat és a Magyar Királyi Államvasutak Gyárat. Erre az óvintézkedésre azért volt szükség, hogy elejét vegyék a további rendzavarásoknak, hiszen a korszak rendőrsége az egyetemisták mellett a gyári munkásságot tartotta a legveszélyesebb elemnek. A munkavezetők a kiküldött biztosoknak megígérték, hogy az este folyamán dolgozóik semmilyen rendbontásban nem fognak részt vállalni.³²

Az Akácfa utcában az este közeledtével ismét megsokasodott a néptömeg. A lovas rendőrség eleinte nyugodtan szemlélte a gyülekezést, majd szétoszlatta őket. Az oszlatás közben valaki rálőtt a rendőrökre, de nem talált el senkit. A felbőszült rendőrök erre kardlappal kezdték ütni az ellenállókat, de a tettest nem sikerült elfogniuk. Emellett a Józsefvárosban és a Népszínház mögött került sor kisebb összetűzésekre.

Este 11 óra tájban Thaiszhoz magánbejelentés érkezett, amelynek értelmében a József körúton lévő Szabó-féle kávéházban nagyjából négyszáz munkás mulat, borozik és biliárdozik. 30 főnyi fegyveres rendőrt küldtek a helyszínre, akik bezáratták a szórakozóhelyet.

„Megjegyzendő, hogy a kávéházban mulatók nem hogy zsidóellenes lármát csináltak volna, – a mi eszük ágában sem volt – de még csendesebben voltak az ostromlaptopot-szerű viszonyok miatt, mint máskor.”

A tulajdonos kijelentette, hogy kieső bevétele miatt Thaisz Elek ellen kártérítési pert fog indítani.³³

A zavargások miatt tett intézkedések közül kiemelendő, hogy

„a főkapitány egyik szobájában telefont állítottak fel s azt egyelőre a távolabbi helyekkel, Ó-Budával, Kőbányával s a vasuti állomásokkal hozták összeköttetésbe. Később ez a telephon összeköttetést fog nyerni az összes kerületi kapitányságokkal s a főkapitányi hivatalnak egyik külön helyiségében központi telephon-hivatal lesz szervezve.”³⁴

³¹ *Az utcai zavargások.* = Nemzet (2.) 220. sz. 1883. augusztus 11. (esti kiad.)

³² *Utcái zavargások.* = Egyetértés (17.) 221. sz. 1883. augusztus 12.

³³ *Utcái zavargások.* = Egyetértés (17.) 222. sz. 1883. augusztus 13.

³⁴ *Az utcai zavargások.* = Nemzet (2.) 222. sz. 1883. augusztus 13. (regg. kiad.)

Augusztus 12-e még a megelőző napokhoz képest is csendesen folyt le. Mindössze egy-két helyen fordultak elő kisebb kihágások. A Kerepesi útnál megtámadták a vámnál őrségben álló rendőrt, a megérkező erősítés azonban szétkergette a zavargókat. Az eseményekkel párhuzamosan a Diófa és a Dohány utca sarkán, a pékszálló környékén is csoportosulásra került sor. Mire a rendőrök odaértek, a kapu már zárva volt. Az időközben felszaporodott 50–60 fős embertömeget szét akarták kergetni, de ekkor a szállóból megtámadták őket. A rendőrök erre karddal kezdték ütni a rendbontókat. Ketten súlyosabban megsérültek, a sokaság szétoszlott.³⁵

Augusztus 13-án a belváros teljesen csendes volt. Mindössze a külvárosban került sor rendbontásra. A Külső Váci úton, a Linczer-féle szeszgyár szomszédságában álló pékműhelynél volt zavargás, amely Brüll Bernát tulajdonában állt.

„Délután 5 órakor egy munkás asszony jött Brüll Bernát pékműhelyébe, hogy hazavigye a kenyert, melyet sütni adott. Blau Béla péksegéd átadta a kenyeret, de az asszony, kezébe véve a kosarat, azt a megjegyzést tette, hogy az a kenyér neki sötétebb lisztből süttötnék látszik, mint a milyenből ő meggyúrta.”³⁶

Erre az asszony szóváltásba keveredett a pékség vezetőjével és a zsidó péksegéddel, aki – testi erejét is kihasználva – kitéssékelte az üzletből. Nemsokára nagyobb csoport munkás érkezett a pékműhely elé, és követelte a segéd kiadását. Nagyjából 300–400 munkás csődült össze, részint a szomszédos gyárból, részint a közeli Hauszmann-féle kocsmából. A pékmester – látván, hogy a tömeg nem tágít – a ház mögötti kibúvón rendőrségért küldetett. Ekkor a munkások ostromolni kezdték az épületet, az ablakokat betörték, és törni-zúzni kezdtek. Közben a Váci útról megérkeztek a lovas rendőrök Osgyán vezetésével, akik rövid idő alatt szétkergették a tömeget.

Augusztus 14-re a főváros végleg elcsendesedett. Sehol sem történt semmilyen rendbontás, mindössze néhány kisebb (50–60 fős) összecsődülés, amelyeket azonban a rendőrség csírájában elfojtott. A rend tehát helyreállt, de

„tekintettel a küszöbön álló szent István-napi ünnepekre, amikor a vidékről felránduló közönség által a főváros utain járókelők száma mintegy megkétszereződik s az ünnepélyességek és különféle multságok egy-egy helyen nagyobb tömeget hoznak össze, mely körülmény kedvező alkalmul szolgálhat az elégedetlen csócselének újabb zavargások előidézésére, a vidékről behívott katonaság az ünnepek utánig a fővárosban marad s a laktanyában lesz elhelyezve.”³⁷

Az *Üstökös* szerint a zavargások ezekben az eseménytelen időkben még jót is tettek az újságíróknak:

„De jó, hogy van egy kis kravall

³⁵ *Az utcai zavargások Budapesten.* = Pesti Napló (34.) 222. sz. 1883. augusztus 13. (regg. kiad.)

³⁶ *Az utcai zavargások Budapesten.* = Pesti Napló (34.) 223. sz. 1883. augusztus 14. (regg. kiad.)

³⁷ *Utcái zavargások.* = Egyetértés (17.) 224. sz. 1883. augusztus 15.

Egy kis Zágráb, s egyebek!
Máskép ilyen időtájban
Az a sok nagy lap kinjában
Dinnyehéjjal telne meg!³⁸

Résztevők

Thaisz Elek és Somogyi József rendőrtanácsos fennmaradt jelentése és a korabeli újságok cikkei alapján lehetőség nyílik az 1883. augusztus 7. és 13. között letartóztatottak és megsérültek listájának összeállítására, és így a zavargássorozat néhány társadalmi összetevőjének elemzésére, értékelésére. Az általunk a fenti for-

rások adatai alapján elkészített lajstrom 206 letartóztatottat és 19 sérültet tartalmaz, változó adatokkal (név, életkor, származási hely, foglalkozás, családi állapot, vallás).³⁹ Ez a lista csak metszet, természetesen nem ad lehetőséget általános következtetések levonására, de a tömeg egyes lényegi vonásai talán meghatározhatók belőle.

A tüntetők létszáma nem állapítható meg pontosan. Augusztus 7-én még csak egy néhány száz főből álló tömeg vonult a Weingruber-féle vendéglő elé. Másnap már sokkal nagyobb volt a létszámuk, ekkor már több ezren lepték el a Kerepesi utat

³⁸ *De jó, hogy van...* = Az Üstökös (26.) 33. sz. 1883. augusztus 19. – Zágrábban a budapesti eseményekkel egyidejűleg a horvát jogpárt szervezett tüntetéseket a pénzügyi hatóságok épületein elhelyezett magyar feliratú címetáblák ellen.

³⁹ A letartóztatottak listájának összeállítása az alábbi rendőri jelentések és újságcikkek alapján történt:

Thaisz Elek jelentése Tisza Kálmán belügyminiszterhez (1883. augusztus 10.). MOL K 148. 87. cs. XIV. d.

Somogyi Ferenc rendőrtanácsos jelentése Tisza Kálmán belügyminiszterhez (1883. augusztus 24.). Thaisz Elek főkapitány elnöki rezervált iratai. BFL VI. 1. a. 159/1883.

Nemzet (2.) 219. sz. 1883. augusztus 10.; 220. sz. 1883. augusztus 11.; 221. sz. 1883. augusztus 12.; 222. sz. 1883. augusztus 13.; 223. sz. 1883. augusztus 14.

Egyenlőség (2.) 47. sz. 1883. augusztus 12.

Egyetértés (17.) 218. sz. 1883. augusztus 9.; 219. sz. 1883. augusztus 10.; 221. sz. 1883. augusztus 12.; 222. sz. 1883. augusztus 13.; 223. sz. 1883. augusztus 14.

Függetlenség (4.) 220. sz. 1883. augusztus 10.; 222. sz. 1883. augusztus 12.; 223. sz. 1883. augusztus 13.; 224. sz. 1883. augusztus 14.

Pesti Napló (34.) 218. sz. 1883. augusztus 9.; 219. sz. 1883. augusztus 10.; 222. sz. 1883. augusztus 13.; 223. sz. 1883. augusztus 14.

Budapesti Hírlap (3.) 219. sz. 1883. augusztus 9.; 220. sz. 1883. augusztus 10.; 222. sz. 1883. augusztus 12.; 223. sz. 1883. augusztus 13.; 224. sz. 1883. augusztus 14.; 225. sz. 1883. augusztus 15.

Magyar Állam (24.) 218. sz. 1883. augusztus 9.; 221. sz. 1883. augusztus 13.; 223. sz. 1883. augusztus 14.

és környékét. Augusztus 9-én már a kíváncsiskodóké volt a főszerep. Az előző napi fosztogatás nyomait rengetegen szeretnék volna látni. Így fordulhatott elő, hogy ezen a napon keresték fel a legtöbben a helyszínt, több tízezer fordult meg a nap folyamán a környéken. A további napokon a tömeg száma egyre inkább csökkent, míg a hónap közepére a zavargássorozat teljesen kifulladt. A résztvevők száma tehát kifejezetten magas volt, azonban közülük minden alkalommal csak maximum néhány százan aktivizálták magukat, a többiek – köztük sok nő és gyermek – csendes szemlélői voltak az eseményeknek.

A zavargássorozat 7 napja alatt 19 sebesültről találtunk dokumentációt, akik közül 4 volt rendőr. A sebesültek nagy része könnyebben sérült meg, általában vágott, illetve szúrt sebet diagnosztizáltak náluk. A zavargásoknak – a néhány eldördülő lövés ellenére – nem volt halálos áldozata.

A letartóztatottak listája alapján valószínűsíthető, hogy a zavargássorozatban döntően férfiak vettek részt, hiszen a 206 őrizetbe vett között mindössze egyetlen nő található. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem voltak jelen nők, csak arra mutat rá, hogy ők inkább az inaktív szemlélődők táborát növelték, és csak kis számban vettek részt a zavargásokban.

Életkorukra nézve a 206 letartóztatott közül 185-re vonatkoztatva áll rendelkezésünkre adat. Nekik több mint kétharmaduk (68,2%) a 30 év alattiak közül került ki, sőt, 33,6%-uk nem volt több 20 évesnél. Az idősebbek aránya az életkor növekedésével arányosan csökkenő tendenciát mutat (31–40 éves: 17,8%, 41–50 éves: 10,8%, 51–60 éves: 3,2%). A letartóztatottak benjáminja 13 (Szabó György péksegéd és Regner Károly), legidősebbje pedig 60 éves volt (Zollner Ferenc napzámos).

A letartóztatottak kevesebb mint felénél, 83 főnél találtunk adatot származási helyére. A 83 egyén adataiból megállapítható, hogy nekik csak 24,1%-uk származott Budapestről vagy környékéről, tehát a tősgyökeres fővárosiak alulreprezentáltak voltak a zavargássorozatban elfogottak között. Ezzel szemben a felvidékiek aránya feltűnően magas (36,1%) a lakosságban meglévő arányukhoz képest is (16,3%), ami azzal magyarázható, hogy a budapesti szlovákság⁴⁰ túlnyomó többsége – mintegy 80%-a – ipari munkásként, napszámosként vagy házi cselédként kereste kenyerét.⁴¹ Az egyéb területekről érkezettek a mintának csak kis százalékát teszik ki.⁴²

⁴⁰ Természetesen a Felvidékről való származás nem egyenlő azzal, hogy az adott személy szlovák, azonban a nevek hangzásából, valamint a péksegédek magas számából arra következtethetünk, hogy az itt megjelenő felvidékiek túlnyomó többsége szlovák nemzetiségű volt.

⁴¹ KATUS László: *Szlovák politikai és társadalmi élet Budapesten a dualizmus korában*. In: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Szerk.: GYÁNI Gábor, PAJKOSSY Gábor. Debrecen, 1999. Csokonai Kiadó.

⁴² Az adatokat vö.: FARAGÓ Tamás: *A főváros népe: sokszínűség és beolvadás*. In: *A egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Szerk.: GYÁNI Gábor. [Bp.] 1998. Városháza, 106.

Foglalkozási ágak tekintetében 8 fő kivételével mindenkiről, 198 főről találtunk adatot.⁴³ Ezen belül az iparban dolgozók aránya a legnagyobb, a minta 54%-át ők

teszik ki. Őket követik az úgynevezett „különféle foglalkozásúak” (31,4%), a kereskedelemben és forgalomban dolgozók (9%), valamint az egyéb foglalkozást űzők (5,6%). Az iparban dolgozó, a minta több mint felét kitevő csoporton belül az inasok és segédek aránya kiugróan magas (66%), míg a különféle foglalkozásúak 92%-át a napszámosok teszik ki. Ezek az arányok elsősorban azzal magyarázhatók, hogy a fővárosban dolgozó, általában távolról – esetünkben túlnyomórészt a Felvidékről – érkező, képzetlen elemeknek hiányoztak a helyi kötődései, illetve nem volt családjuk, valamint kilátástalan körülmények között éltek, így hajlamosabbak voltak kihágások elkövetésére, illetve ők alkották a tipikusnak mondható városi csöcselék kategóriáját.

A letartóztatottak vallási hovatartozásával kapcsolatban sajnos csak nagyon kis számban áll rendelkezésünkre adat, így ez nem ad lehetőséget messzemenő következtetések levonására. Mindössze 12 személynél utalt a rendőri jelentés vagy a sajtó erre az összetevőre. Közülük 9-en római katolikusok voltak, 1 fő református, 1 evangélikus és 1 izraelita vallású. Ebből álláspontunk szerint az is következhet, hogy a zavargássorozatnak nem a vallási szegmense volt az elsődleges, hanem egyfajta vágykiélés. Több sajtóorgánium is utalt rá, és nem csak a nyíltan antiszemita jellegű *Függetlenség*, hogy a fosztogatásban nagy számban vettek részt zsidók is.

Sajnos a családi állapot vizsgálatához is nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. 31 egyénnel kapcsolatban rendelkezünk ilyennel, akik közül 14-en házasságban éltek, míg 17-en egyedülállónak vallották magukat. A többi letartóztatottnál hiányzott ez az adat. Álláspontunk szerint a zavargás résztvevői, és a letartóztatottak között – a minta ellenére – túlnyomó többségben lehettek az egyedülállók. Erre három okból következtethetünk. Egyrészt a kevés adatból. Valószínűleg itt az lehetett a furcsa, ha valaki házasságban élt, így azoknál emelték ezt ki. Másrészt abból, hogy rengeteg volt az elfogottak között a bevándorló, és, mint már fentebb

⁴³ A foglalkozási megoszlás elemzéséhez a letartóztatottakat az 1881. évi népszámlálás alapján csoportokra osztottuk, így alakultak ki az alábbi kategóriák:

Ipar (különféle iparossegédek, inasok, cserépfedő, lakatos, nyomdász, gyári munkás, asztalos, fazekas, kőműves, bognár, molnár, pék, cukrász);

Különféle foglalkozásúak (törvényszéki kézbesítő, pénzügyőr, iskolaszolga, urasági szolga, napszámos);

Kereskedelem és forgalom (pincér, kereskedő, kocsis, kereskedősegéd, bolti szolga, házmester, postatiszt, kertész);

Egyéb (értelmi kereslet – népszínházi gépész, kezelőtiszt; bányászat és kohászat – vasöntő, rézöntő; földművelés és erdészet – lóitató, málházó; iskolába járó – tanárjelölt; foglalkozás nélküli – csavargó).

A kategóriák felállítását, a különböző foglalkozások beosztását vö.: *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állapotok kimutatásával együtt*. I. Bp. 1882. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 760–763.

is szó volt róla, a családi kötődések hiánya megsokszorozza a zavargók bátorságát. Harmadrészt abból, hogy a letartóztatottakon belül nagyon magas volt a 30 év alattiak aránya, akik még nagy valószínűség szerint nem állapodtak meg.

A tömeg „karaktere”

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy a zavargássorozat résztvevőinek konkrét, kézzel fogható adataiból vonjunk le következtetéseket. Ezzel szemben itt már nem az egyénekkkel, hanem a tömegként mint entitásként való viselkedésükkel fogunk foglalkozni, utalva ezzel e néhány nap mélyebb történeti összetevőire.

A zavargássorozat címzettje eleinte a zsidóság volt. A tömeg elsőként a Scharf család miatt gyűlt össze, majd a második napon került sor a legsúlyosabb rendzavarásra, amelynek alapjául nyilván a tiszaezlári vérvádperben született felmentő ítélet szolgált. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy vannak olyan komponensek is, amelyek a zendülés antiszemita irányultságával szemben állnak. Egyrészt a letartóztatottak között volt zsidó származású, másrészt a fosztogatás egy idő után már összességében a magántulajdon ellen fordult – nem figyelve arra, hogy melyik üzletnek zsidó a tulajdonosa –, harmadrészt pedig hangzottak el keresztényellenes jelszavak is. Mindebből következik, hogy az eleinte antiszemita jellegű protestálás később tulajdonképpen semmilyen konkrét jelleget nem mutatott, amint erre a rendőrség álláspontja is rámutat. Átalakult fosztogatássá, és a mob (csőcselék) szabad garázdálkodásává. A későbbi napok során már ilyen mértékben nem ismétlődtek meg az események. Ekkor már csak kisebb összecsapásokra került sor a rendőrök és a zavargók között, amely két csoport ekkor tulajdonképpen csak heccelte egymást.

Az első napon, 1883. augusztus 7-én a Scharf család Budapestre érkezett. Az e nap délutánján a Hattyú Szálloda előtt megkezdődő csoportosulás célja még teljesen békés volt. Egyszerűen látni akarták őket, Tiszaeszlár nevezetességeit, a per egyik vádlottját és a fiút, aki apja ellen vallott. Az akcióforma másnap alakult át. Ekkor jelent meg ugyanis az erőszak, valamint a gátlástalan fosztogatás. Nagyjából másfél órán át – a rendőrség tétlenkedése miatt – teljes volt a káosz, majd a rend pillanatok alatt helyreállt, és már csak a zavargás nyomai emlékeztettek a néhány órával korábbi eseményekre. A függetlenségi *Budapest* szerint

„csalódnék az, aki azt hinné, hogy a mai (augusztus 8-i) zavargást antiszemita vagy általában a főváros polgársága rendezték volna. Ha amazoknak talán volt is benne részök, az igen csekély lehet, a polgárság azonban teljesen távol állott a mai eseményektől. A mai sajnálatos zavargás okozóit sokkal alantabb: a dologtalan, foglalkozás nélküli mesterlegények, csavargók és utca-gyerekek közt kell keresnünk; abban az elembe, mely nagy előszeretettel aknáz ki minden

eseményt, a melylyel zavart idézhet elő, hogy azután abban halászhasson.⁴⁴

A következő naptól – köszönhetően a rendőrség állandó erődemonstrációjának is – megkezdődött az események kifulladásá, majd ezek teljesen meg is szűntek.

Az összetűzések gócpontja a Kerepesi út, és annak környéke volt, nyilván abból az okból, hogy itt állt a Hattyú Szálloda. Az események erre a területre koncentráltak, csak egy-egy esetben fordult elő, hogy a város külsőbb részeiben is történt rendzavarás (ilyen volt például a Külső Váci úton lévő péküzlet megtámadása augusztus 13-án), egy-egy zsidó érdekeltségű hely közelében.

A tömeg összecsendülése spontánnak tekinthető. Bár a sajtó egy része úgy gondolta, hogy az események rendezve voltak, ez nem nyert megerősítést. A tömeg egy kisebb csoportja egyszer-egyszer belekezdett Istóczy Győző⁴⁵ és Verhovay

Gyula⁴⁶ éltetésébe, de ez nem terjedt át mindenkire. Szervezettségről tehát nem beszélhetünk, a tömeg nem néhány vezető unszolására, tudatosan csinált az összecsendülésből kravallt. Azonban amikor megkezdődött a fosztogatás, már jelentek meg olyan csoportok, amelyek szervezetten raboltak és dúlták fel a különböző üzleteket, kihasználva a városban eluralkodó fejtelenséget.

Mint már utaltunk rá, a rendőrség szerint a zavargássorozatnak semmilyen jól beazonosítható jellege nem volt. Ezzel szemben azonban a sajtó képviselői közül néhányan azt gondolták, hogy az események hátterében a szocialisták állnak. Az erre való következtetésre elsősorban azért juthattak, mert a letartóztatottak túlnyomó többsége valamiféle munkásként kereste a kenyerét, másrészt pedig azért, mert többségük a Felvidékről vagy külföldről származott, ahol ekkorra már nagyobb

⁴⁴ *Utcai zavargások a fővárosban.* = Budapest (7.) 219. sz. 1883. augusztus 9.

⁴⁵ Istóczy Győző (1842, Szentkereszt – 1915, Budapest): politikus, országgyűlési képviselő. 1880–84-ben a *12 röpirat* című antiszemita folyóirat szerkesztője. 1883. októberében Simonyi Istvánnal alapította meg az Országos Antiszemita Pártot, amelynek 1884-től parlamenti képviselője. 1896-ban vonult vissza a politikai élettől.

Életéről egyetlen – kellő kritikával kezelendő – összefoglalás látott napvilágot: BOSNYÁK Zoltán: *Istóczy Győző élete és küzdelmei.* Bp. 1940. Könyv és Lapkiadó Rt.

⁴⁶ Verhovay Gyula (1849, Nátafalva – 1906, Battonya): újságíró, politikus. 1879–1887 között a *Függetlenség* című politikai napilap szerkesztője. Radikális hangvételű cikkei miatt több botrány hőse. 1877-ben Cegléden országgyűlési képviselővé választották, de mandátumát a választásra jogosultsága regisztrálásának hiánya miatt elvesztette. 1878–84-ben függetlenségi és 48-as párti, 1884–87-ben antiszemita programmal a ceglédi választókerület országgyűlési képviselője. 1891–92-ben a *Független Újság* alapító szerkesztője. 1892-ben visszavonult, és haláláig felesége családjának battonyai birtokán élt.

Verhovay Gyula személyiségéről és életéről pontos képet rajzol: SZABÓ Dániel: *A botrányhős Verhovay.* In: *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991.* Szerk.: GERŐ András. Bp. 1993. T-Twins, 55–75.

hagyományai voltak a szocialisztikus mozgalmaknak, mint hazánkban. Az nyilvánvaló, hogy a munkáselemek nagy számban vettek részt az eseményekben, azonban ebből nem következtethetünk arra, hogy a megmozdulás szocialista jellegű lett volna. Meg kell azonban említenünk, hogy álláspontunk szerint a korai időszakban a munkásmozgalom, a munkástörekvések, illetve az antiszemizmus tulajdonképpen kéz a kézben jártak egymással.

A szocialista jelleg erősítését jelzi az az összetevő is, hogy néhány újságíró pár letartóztatott nevének olvasásakor azt gondolta, hogy ők ismert szocialista vezetők. Azonban ez a gyanú a későbbiek során nem nyert megerősítést, sőt, Thaisz Elek sem tért ki erre jelentésében.

A zavargásokkal a csőcselék tulajdonképpen semmilyen konkrét eredményt nem ért el, ha csak azt nem számítjuk annak, hogy néhány napig félelemben tartották a várost. Igaz, hogy nem jutottak sokra, de talán nem is volt határozottan körvonalazott céljuk. Inkább erejük megmutatására, megfélemlítésre törekedtek. Az alacsonyabb réteget, a „csőcseléket” a vágykiélés, és a szociális elkeseredettség vezethette, illetve a figyelemfelkeltés, a középpontba kerülés, valamint természetesen az anyagi haszonszerzés vágya.⁴⁷

Az események ideje alatt több mint 200 személyt tartóztattak le. Azonban túlnyomó többségüket csak kihágás, vétség gyanúja miatt, vagy egyszerűen csak azért, mert köveket találtak a zsebükben. Így nem adódott lehetőség arra, hogy benn tartsák őket. Az elfogottakat általában tehát adatfelvétel, vagy néhány nap fogva tartás után kiengedték, így nem kellett komoly következményekkel számolniuk.⁴⁸

Mint már fentebb is szót ejtettünk róla, a rendőrség a zavargássorozat első napján határozottan lépett fel, majd egy nappal később mintegy másfél órán át hagyta rabolni és fosztogatni a csőcseléket, míg a harmadik naptól ismét keményen megfékezte a zavargó – vagy éppen csak zavargásra készülő, arra irányuló viselkedést mutató – elemeket. Adódik a kérdés, hogy mi volt az oka a rendőrség második napon mutatott passzivitásának?

A kérdésre két válaszlehetőség adódik. Egyrészt a lapok az első nap (augusztus 7.) után felháborodva számoltak be a rendőrség brutális intézkedéseiről, és ez másnap visszatartó erőként hathatott a rendőri erőkre. A másik magyarázatot Jekelfalussy Lajos rendőrtanácsos (későbbi ideiglenes főkapitány) és Thaisz Elek ellenségeskedése adja.

„Jekelfalussy rendőrfőnök látva a közönség felháborodását, melyet a rendőrség brutális magaviselete kedden provokált, helyesen és tapintatosan meghagyta, hogy a rendőrség csak exczesszusok esetén, a szükségétől kényszerítve, nyuljon erősebb rend-

⁴⁷ HOBBSAWM, Eric: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*. Bp. 1974. Kossuth Könyvkiadó, 160–183. (A városi csőcselék)

⁴⁸ Somogyi Ferenc rendőrtanácsos jelentése Tisza Kálmán belügyminiszterhez (1883. augusztus 24.). Thaisz Elek főkapitány elnöki rezervált iratai. BFL VI. 1. a. 159/1883.

szabályokhoz. E rendeletet, mely Thaisz előtte való nap tett intézkedéseinek nem helyeslésével azonos volt, a főkapitány megörrolta és hogy megmutassa mennyire nem képes senki a rendet helyreállítani brutális eszközök nélkül, ellenséges tendenciából engedte a betörőket garázdálkodni, és csak akkor lépett fel, mikor a betörők a munkának befejezéséhez jutottak.”⁴⁹

Tehát eszerint az ellenségeskedés is lehetett a rendőri késlekedés oka.

A rendőrség fellépésének elmaradása feletti értetlenséget jól példázza a *Bolond Istók* beszámolója Thaisz jelentéséről Tisza Kálmán felé:

„Kegyelmes úr! Hátt úgy történt hogy aszongya a Bekáry tanácsos hogy kutya van ám a kertbe mer aszongya sok a csirkefogó a Fehér Hattyú elót és hátt rendnek leni muszáj hátt aszongya mi csinájunk mán most kegyelmes uram én megfontolva tselekkszem hátt aszt válaszoltam hogy ne moztitsuk a fülünkett míg nem muszáj (Tisza helyeslőleg int) hát gyün a Mártás Brúgó teczik tunnyi a konczibista hát aszongya hogy nadj ám a baj talánn már a ribiluczijó is kiütöt. Mi a nyavaja ne ízéljen maga hajja mondok. De tesen meghínyi főkapitány úr! Hát osztánd mi csinának hát aszongya verik be az ablakokat hát aszondom maragyatok nyugton had verjenek be egyptár ablakot mer hát az ablakosnak is kel ám élni meg hát edj pár ablak nem a világ és az ablaknak nem fájj a feje (Tisza zajos helyesléssel int) hát a mint rágyútok edj tsibukkra megest gyün a Mártás Brúgó hogy aszongya baj van ám mer aszongya ütik a zsidót aszongya mán a bótokat is püfölik aszongya viszik az aranyat ezüstöt aszongya! Lóduljon aszondom nem szabad elhamarkodnyi a dógot ez nem közönséges dolog ezen gondolkonyi köl aszondom (Tisza tapsol) mer tanútam Exelentzijádtól sok politikaji bölcseséget és megtanútam hogy nem szabad adig moszdúnyi míg a bottrány nem tökéletes hát a mint kiszíttam edj féltsibukot megest gyün a Mártás Brúgó és aszongya hogy aszongya kirukkót a katonaság aszongya Jó van aszondom, a policzáj maj később menyen akkczióba ha maj a rendet rendbe kő szennyi (Tisza éljenez.) ugy is vót egy óra mulva gyün megest a Mártás Brúgó és aszongya hogy aszongy nints már edj teremtett lélek se az ucczákon Úczczu mondok vorwärts az áldóját, mos kő mán elfognyi a pógárokat, de tsak azokat kő arretiroznyi a kik mán ágyba feküsznek mer azok a legnadjob gazemberek mer tetetik az alvást hogy fere vezessék a policzajt tehát aszondom a kóterbe minden embert, a ki mán lefekütt (Tisza bravóztat Cserná Tonyval.) azután osztán magam is lefeküttem és kitsibe múltt hodj a vezetésem és Exelentziád legmagasabb brotegziojja alat áló rendőrsék engemett is a dutyiban nem csuka bé vala ez van jelentteni való egyéb nincs van szolgálattyára.”⁵⁰

A további napokon a rendőrség – némelykor túlzott mértékben is – elővigyázatos volt. A felállított kordonok és a rendőri önkényeskedés az embereket ekkor már mindennapi életükben is korlátozta.

⁴⁹ *A zavargás kútfejei és okai.* = Függetlenség (4.) 224. sz. 1883. augusztus 14.

⁵⁰ *Thaisz Lexi rapportja Tiszának.* = Bolond Istók (6.) 33. sz. 1883. augusztus 19.

A zavargássorozat – hasonlóan az 1880-as, Verhovay-féle tüntetésekhez – jól látható ívet írt le. Az első napon – néhány egyén deviáns viselkedésétől eltekintve – nagyobb rendbontás nem történt. Ezt követte a második nap, amikor fosztogatásra, és nagyobb kihágásokra került sor. A későbbiek során néhány fellángolástól eltekintve a zavargássorozat kifulladt.

„A Tiszaeszlár által keltett erőszak mértéke nem csupán egy olyan országszerte elterjedt politikai kultúra megjelenését mutatta meg, amely egymástól távol eső területek politikai szereplőit kötötte össze. Azt is sugallta, hogy a vidéknek megvan a hatalma ahhoz, hogy megkavarja a status quót, sőt, akár újraírja a politikai élet szabályait. Az antiszemita zavargók, publicisták és politikusok nem pusztán a liberális nemzetépítés és zsidó emancipáció tervével fordultak szembe, a politikai viselkedés liberális normáit is elutasították. Bár az antiszemita erőszakos nyelvezete, jelképei és vezetői hamarosan elfelejtődnek, a politika általuk kínált populista víziója fennmarad.”⁵¹

TAMÁS SÁNDOR

Antisemitic movements of 1883 in Budapest in the press

Vivid antisemitic demonstrations and turmoils occurred throughout Hungary after the charges had been dropped in the blood libel affair of Tiszaeszlár. In Budapest the riots took place between August 7 and 13 of 1883 right after one of the defendants brought to court had arrived to the capital. The study attempts to sketch the events of the week that kept the citizens in profound and steady excitement relying mainly on press material due to the lack of archival records. The press material used consists of papers of both the governing party and the opposition with some christian, antisemitic, jewish related organs and humour magazines.

⁵¹ NEMES, R.: *i. h.* (2007.) 44.

Based on the press and the reports of Elek Thaisz (head of the dep.) and Lt. Jozsef Somogyi we managed to create a list of the participants gotten under arrest and/or injured so to analyze the social contents of the series of turmoils. The list includes 206 persons in custody and 19 injured with their data (first and last names, age, place of origin, occupation, marital status and religion).

We had also taken into consideration and tried to analyze the mass as an entity and its behavioral characteristics rather than the individuals themselves so to reveal. We concluded that the riots were gradually losing their antisemitic features and had turned into some plundering and pointless devastation carried out by the mass.

KÖZLEMÉNYEK

Ismerte-e Laskai Osvát Anonymus gesztáját? *Reflexiók a Magyar Könyvszemlében megjelent három dolgozatra.*

1. Bevezetés

A Magyar Könyvszemle 2004, 2005. és 2006. évfolyamaiban jelent meg Kertész Balázs három dolgozata, amely Laskai Osvát két Szent István-szermójában a magyar honfoglalást tárgyaló részek forrásaival foglalkozik.¹ A publikációk hosszabb szövegbeli azonosságot is mutatnak.²

Laskai Osvát kétségtelenül ismerte Thuróczy János krónikáját; forrásaként említi is a „magyarok krónikáját” egyik Szent László-szermójában.³ Kertész olyan megállapítást tesz, hogy „a barát olvasta P. mester gesztáját”,⁴ s ez 2005-ös közleményének címében is megjelenik. Elgondolását az alábbiakra alapozza:

– Az Álmos-mondát tartalmazó anonymusi gesztarészlet és a Laskai-féle szövegrész között olyan gondolat- és motívumpárhuzam mutatható ki, amely szerinte nincs meg a Thuróczy-krónikában.

– Mindkét szermóban a ferences szerző megemlíti, hogy Álmost, Árpád apját Titel mellett ölték meg. Titel neve a krónikákban és Thuróczynál fel sem bukkan, ezzel szemben Anonymusnál többször is, igaz Álmostól teljesen független kontextusban.

– Laskai a honfoglaló magyarok táborverését az alábbi szavakkal említi: „ubi prius castra metati fuerant”. Mivel Anonymusnál 27-szer fordul elő a „castra metati” kifejezés,⁵ elképzelhetőnek gondolja, hogy Laskai ezt „Anonymus gesztája alapján fogalmazta meg”.⁶

¹ KERTÉSZ Balázs: *A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában.* = MKsz (120.) 2004. 374–384.; KERTÉSZ Balázs: *Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. Anonymus gesztájának utóéletéhez.* = MKsz (121.) 2005. 373–384.; KERTÉSZ Balázs: *A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában.* = MKsz (122.) 2006. 464–468.

² Szövegátvételek: KERTÉSZ: *i. h.* 2004. (1. jegyzet) 382. oldal 2. bekezdéséből KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 380. oldal 2. bekezdésébe; KERTÉSZ: *i. h.* 2004. (1. jegyzet) 383. oldal utolsó és 384. oldal első bekezdéséből KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 382. oldal 2–3., és a 383. oldal 2. bekezdésébe.

³ MADAS Edit: *Sermones de Sancto Ladislao Rege Hungariae – Középkori prédikációk Szent László királyról.* Debrecen, 2004. /ΑΓΑΘΑ 15./ Sermo 19. a 236–237. oldalon.

⁴ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 381.

⁵ KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 467. oldalon a 18. lábuj.

⁶ KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 468.

2. Az Anonymus-geszta használatára vonatkozó elképzelés bírálata

2.1 Gondolat- és motívumpárhuzam az Álmos-mondában

Az Álmos-monda gondolat- és motívumpárhuzamát Kertész két pontban foglalja össze. Idézem: „1. Mindkét szerző hangsúlyozza a király-utódok szent voltát. 2. Mindkét munkában megtalálható a megtermékenyülés motívuma, azonban itt meg kell jegyezni, hogy Laskai kifejezetten megtermékenyülésről nem beszél, de ... a szent hasából kinövő fa ikonográfiai ábrázolásának gondolati háttérével minden bizonnyal tisztában volt.”⁷

Laskainál ez olvasható: „Et sic factum fuit, quare sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus, etc.”⁸ Kertész megindokolja, miért iktatta be a ferences prédikátor a fent idézett mondatot: „A mondának a krónikában olvasható változata mindössze annyit említ, hogy Álmos anyjának az ágyékából dicső királyok származtak, de egyetlen uralkodót sem nevez meg. A történet ebben a formájában... Laskai számára használhatatlan volt.”⁹ Ezen segített tehát a szent királyok, közöttük István nevének megemlékezésével, ezzel teremtette meg a kapcsolódási pontot Szent István személyéhez.

Anonymusnál a szent királyok kifejezést az Álmos-monda zárógondolata tartalmazza, amely nincs meg a Thuróczy-nál: „Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.”¹⁰ Anonymus tehát Álmos nevének az ’álmom’ szóhoz kapcsolódó magyarázata mellett egy magasztosabbat is közölt, amely a latin ’almus’ (tápláló, jótékony, áldott, kegyes) melléknéven alapult, s ezen etimológia által diktált asszociációs vonalat követte a továbbiakban: „Vagy azért hívták Álmosnak – ami latinul annyi, mint szent –, mivel az ő ivadékából szent királyok és vezérek voltak születendők.”¹¹ Anonymus a saját maga alkotta latin etimológia kiteljesítésekként utalt a szent királyokra. Tehát két, biztonsággal rekonstruálható és teljesen különböző motiváció húzódik meg a „szent királyok” kifejezés használata mögött a két műben, ezért Anonymus ismeretére Laskai szövege alapján nem következtethetünk.

Ami az érvelés 2. pontját illeti, a „gondolati párhuzamot” Laskai Osvát és Anonymus között egyáltalán nem tartom helyes érvnek, mivel Laskai szövege az Anonymusnál és Thuróczy-nál majdnem teljesen azonosan megfogalmazott „és ágyékából dicső királyok származnak” részlet parafrázisa: Anonymusnál „et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur”; Thuróczy-nál: „et de lumbis eius gloriosi reges propagati sunt”. A két megfogalmazás lényege azonos; eltérésük nem adhat alapot annak feltételezésére, hogy Thuróczy krónikája mellett Laskai Anonymus művével is találkozott volna.

2.2 Álmos Titel közelében lelte halálát

⁷ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 380.

⁸ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 373.

⁹ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 383.

¹⁰ *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Szerk.: SZENTPÉTERY Imre. Vol. I. Bp. 1937. 38. (14–15. sor.)

¹¹ *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta: PAIS Dezső. Bp. 1926. /A Napkelet könyvtára 14./ 26.

Laskai szerint Álmos Titel mellett esett el, noha az általa használt Thuróczy-krónikában – Árpádról szólva – ez áll: „Huius autem pater Almus in patria Erdelew occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.”¹² Thuróczy művében sehol nem szerepel Titel neve, Anonymus viszont említi gesztájában, például a 41. fejezet legelején. Mivel az előző fejezet végén a Tisza menti Csongrád váráról volt szó és Árpád fejedelem előkelőivel innen indulva jutott el Titelig, majd onnan Szalankamen révéig, a kontextus vitathatatlanul teszi, hogy a Tiszának a Dunába ömlésénél fekvő településről van szó.

Kertész arra gondol, hogy Laskai Titel nevét Anonymusnál olvashatta, s erre emlékezve iktatta be szerzője szövegébe. Megemlíti, hogy az ötlet nem tőle származik.¹³ Veszprémy László fogalmazott így egy tanulmányában:

„Álmos megölése történetének egy kései feltűnése a XV. századi ferences hitszónok, Laskai Osvát Szent István prédikációiban található meg. ...Magyarázképpen kétféle lehetőségünk adódik: Laskai vagy Anonymust is hasznosítva írja le a Titel nevet, vagy egy olyan, egyébként mára fenn nem maradt hagyományból merített, ami Titelnek juttatott valamiféle szerepet a honfoglalásban ...Laskai az anonymusi logikával szakítva, nem Ungnál végez Álmossal, amit csak úgy lehet megmagyarázni, hogy a ferences szerző is tudott egy, az Ungnál sokkal délebbi honfoglalás hagyományának (sic!) – és hitelt is adott annak.”¹⁴

A Veszprémytől utóbb idézett észrevétel önmagában cáfolja, hogy Laskai „Anonymust is hasznosítva” helyezte volna Álmos halálának helyét Titel közelébe, hiszen ha a geszta alapján akarta volna lokalizálni Álmos megölésének helyét, akkor azt szükségszerűen az északkelet felől történő honfoglalás útvonalára helyezte volna. Egyébként Anonymus nem végez Álmossal Ungnál, hiszen még a 20. fejezetben is hallunk róla, és különösen nem végez vele abban az értelemben, ahogy ez a krónikában olvasható. Ha Anonymus mintája lett volna Laskainak, miért követte volna a Thuróczy-krónikát abban, hogy Álmos megöléséről szól? S a harmadik súlyos ellenérv: Anonymusnál szerepel Álmos és felbukkan Titel is, de a kettőnek semmiféle kapcsolata nincs. Szeretném felhívni a figyelmet a Kertész-féle gondolatmenet súlyos logikai hibájára: ha Laskai akármilyen más, a honfoglalással kapcsolatos eseményt bármely olyan helyhez kötött volna, ami ismert forrásaiban nem kerül említésre, de Anonymusnál igen, akkor ebből ugyanennyi alappal le lehetne vonni azt a következtetést, hogy Osvát barát használta Anonymus gesztáját. Tehát a gondolatot megalapozatlannak tartom.

Annak feltehető okát, hogy miért helyezte Laskai Álmos halálának helyét Titel közelébe, arra az észrevételre alapozom, hogy a Thuróczy-krónikában olvasható ’Almus’ névalak¹⁵ helyett Laskai

¹² [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum. I. Textus* Ed.: E. GALÁNTAI et J. KRISTÓ. Bp. 1985. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. VII./ 61. (9–10. sor.)

¹³ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 378.

¹⁴ VESZPRÉMY László: *A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban.* = *Hadtörténelmi Közlemények* (103.) 1990. 1–21. Az idézet a 16. oldalról. (KERTÉSZ: *i. h.* 2005. 375./ 8. láb.)

¹⁵ [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCZ: *i. m.* (12. jegyzet) 59./22. sor, 60./4. sor, 12. sor, 61./8. sor, 9. sor.

következésként mindig 'Almas'-t ír.¹⁶ Ezt a nyelvészeti szakirodalom régóta számon tartja,¹⁷ s a szlavóniai nyelvjárásból még a 20. században is dokumentált hangalakot tükröz.¹⁸ Márpedig Laskai bizonyosan jól ismerte azt az Almás patakot, amely Titel várától néhány kilométerre északra folyt jobb kéz felől a Tiszába. Ezt a vízfolyást Győrffy György fel is tünteti Bácsvármegye-térképén, s a nyugat-keleti folyású patak mellett olvasható az Almásvölgy megjelölés. Ezt olvassuk Győrffy-nél: „E terület nagy része egyenletes síkság, melyről néhány mélyen bevágódott patak völgy fut a Tiszába. A legjelentősebb az Almásvölgy.”¹⁹

Mivel Álmos nevének az Osvát által használt, írott 'Almas' alakja azonos a Tiszába torkolló Almas patak korabeli írott alakjával, feltételezésem szerint ez az azonosság kelthette azt a képzetet Laskaiban, hogy a folyó a honfoglaló Árpád vezér apjáról vehette nevét. S úgy gondolhatta, az elnevezésnek az lehetett az oka, hogy Álmost itt, Pannónia határán ölték meg.

2.3 Laskai használja a „tábor verni” kifejezést

Kertész feltételezi, hogy Laskai az „ubi prius castra metati fuerant” kifejezést Anonymustól kölcsönözhetette. Laskai használta a Thuróczy-krónikát, s ha ebbe belelapozunk, ilyen mondatokkal találkozunk: „Cunque rex Salomon venisset ad Zegzard, et castra metatus esset super locum Kestelci, ...”²⁰ „Cumque ad Zemlin pervenissent, se in pace esse sperantes castra metati sunt.”²¹ „Borich autem cum magna multitudine Ruthenorum et Polonorum castra metatus est prope ad regem.”²² Tehát ha esetleg nem ismerte volna latin tanulmányaiból a „tábor verni” kifejezést, akkor azt Thuróczy krónikájából pótolhatta. Ehhez nem kell Anonymus ismeretét feltennünk.

3. A Kézainak tulajdonított krónika használatára vonatkozó elképzelés bírálata

Kertész feltételezi: Laskai olvasta azt a krónikasöveget is, amelyet a történeti irodalom hagyományosan Kézai Simon nevéhez köt. Erre két megfigyelés sarkallja:

– Laskai második Szent István-szermójában megemlíti, hogy a magyarok a 'Hungari' nevet az 'Ung' folyóról kapták; hasonlóan ír, mint a Kézai Simon nevéhez kapcsolt krónikasöveg, ahol a 'Hung' folyónév olvasható.²³ Anonymusnál ellenben 'Ung vára' az elnevezés forrása. Véleményem szerint a 'Huni – Hungari ~ (h)ung' (vár, folyó, megye) összekapcsolása annyira triviális etimológiai feltételezés, hogy ennek alapján egy bizonyos krónikasöveg használatát feltételezni nem lehet. Ennek igazolására idézem Ransanus magyar történetének egy részletét: „In montibus prope Marmarusam est Ungensis, quem nonnulli putant accepisse nomen ab Hunnis, sed a vulgo corruptum fuisse vocabulum Ungensem pro Hunnensem pronunciantem, id autem ego neque affirmo neque

¹⁶ KERTÉSZ: *i. h.* 2004. (1. jegyzet) 374.; KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 373.; KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 464., 465.

¹⁷ TIMÁR Kálmán: *Laskai Ozsvát glosszái.* = Magyar Nyelv (29.) 1933. 57–59.; *Régi magyar glosszárium.* Szerk.: BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor. Bp. 1984. 81., 82.

¹⁸ *Új Magyar Tájszótár. I.* Főszerk.: B. LŐRINCZY Éva. Bp. 1979. Az *álmos* címszó alatt a 206. oldalon.

¹⁹ GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.* Bp. 1963., 1987.³ 201.

²⁰ [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCZ: *i. m.* (12. jegyzet) 104./13–14. sor 357. bekezdés.

²¹ [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCZ: *i. m.* (12. jegyzet) 120./17. sor 412. bekezdés.

²² [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCZ: *i. m.* (12. jegyzet) 130./25–26. sor 448. bekezdés.

²³ KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 466.

refello.”²⁴ Ransanus művét 1489 január–februárjában kezdte el és Mátyás halála előtt fejezte be,²⁵ tehát alig hét évvel azelőtt, hogy Laskai első kiadása megjelent. Osvát barát korának egy közkezen forgó etimológiai ötletét építette be prédikációjába, ez nem köthető egyetlen krónikaváltozathoz.

– Kertész másik érve Laskai azon megjegyzése, mely szerint András, Béla és Levente közül azért Andrást koronázták meg, mert ő volt a legidősebb.²⁶ Azonban a Thuróczy-krónikában a testvérek említése mindhárom név felsorolása esetében mindig ugyanebben a sorrendben történik,²⁷ sugallva, hogy ez egyúttal a születési sorrendet is jelenti. Sőt, András megkoronázásának említése után a következőt olvassuk: „Levente pedig ugyanezekben a napokban halt meg. Ha tovább élt volna, és elnyeri a hatalmat az ország fölött, kétségtelenül megrontotta volna egész Magyarországot a pogány bálványozással.”²⁸ E kitétel alapján arra lehet következtetni, hogy Levente a már megkoronázott Andrásnál fiatalabb volt, és az ő – valamint testvérük, Béla – halála után nyerhette volna el a koronát; ez a részlet szintén András elsőszülöttségére látszik utalni.

4. A szent királyok között említett Lajos azonosításának bírálata

Kertész 2004. évi közleménye főleg azzal foglalkozik, hogy ki volt az Álmos anyjától származó, „... Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus...”²⁹ felsorolásban negyedikként említett Ludovicus. Az első három név egyértelműen I. Istvánt, fiát, Imre herceget és I. László királyt jelöli, akik az Álmos anyjától származó 6., 7., és 8. generáció tagjai voltak.

A 2004. évi cikk végkövetkeztetése: „A barát ... szent királyokat említ, azonban Nagy Lajost nem avatták szentté. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a felsorolásban szereplő Lajos név Károly Róbert fiát jelöli.”³⁰ 2005-ben már ekképpen utal erre: „A vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy a negyedik név Nagy Lajos magyar királyt jelöli.”³¹ 2006-ban pedig már az érveléshez felhasznált hipotetikus családfa bizonyossággá női ki magát és ereszt gyökeret: „Laskai a sermő-részlet megfogalmazása során egy olyan, vizuális vagy írásos forrásból ismert kompozíciót is felhasznált, amely egy családfán ábrázolta az Árpád-házi szent királyokat és Nagy Lajost.”³²

Kertész elgondolását tévesnek tartom. Az egyházi megközelítés szempontjából a szentté avatott személyek rendkívüli jelentőséggel bírnak; kizárt, hogy a szentek sorában olyan valakit is említenek Laskai, akit az egyház nem emelt fel erre a rangra.

Ludovicus azonosításához az Emericus név nyújtja a kulcsot: Imre a trón várományosaként halt korai halált; 1083. november 4-én avatták szentté. Laskai tehát annyiban rugalmasan kezelte a 'rex' titulust, amennyiben egy uralkodó fiát is ebbe a körbe sorolta. Ennek fényében kétségtelen, hogy a Kertész által említett három lehetséges jelölt közül Lajos toulouse-i püspökre gondolt a szerző.

²⁴ RANSANUS, Petrus: *Epithoma Rerum Hungararum*. Ed.: KULCSÁR, Petrus. Bp. 1977. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. II./ 67. Index II. 93. mondat. – Lásd: RANSANUS, Petrus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: BLAZOVICH László, SZ. GALÁNTAI Erzsébet. Bp. 1985. /Bibliotheca Historica/ 72.

²⁵ BLAZOVICH – SZ. GALÁNTAI: *i. m.* (24. jegyzet) A „Bevezető”-ben a 13. oldalon.

²⁶ KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 467.

²⁷ [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCY: *i. m.* (12. jegyzet) 63/6. sor; 78/13–14. sor; 84/1. sor; 85/3–4. sor; 8. sor; 15. sor.

²⁸ [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCY: *i. m.* (12. jegyzet) 89.

²⁹ KERTÉSZ: *i. h.* 2004. (1. jegyzet) 374.

³⁰ KERTÉSZ: *i. h.* 2004. (1. jegyzet) 383.

³¹ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 377.

³² KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 464.

Toulouse-i Lajos 1274-ben született a Provence tartománybeli Brignolesben és 1297-ben hunyt el ugyanott; 1317. április 7-én avatták szentté. Apja II. Anjou Károly nápolyi király, anyja V. István magyar király leánya, Mária volt. Tehát Toulouse-i Szent Lajos egyik ősanyja valóban azonos Álmos anyjával: Lajos a tőle számított 17. generáció tagja. Ilyen kapcsolata nem ismeretes a Kertész által még potenciális jelöltként említett IX. (Szent) Lajos francia királynak. Toulouse-i Szent Lajosnak a királyok közé sorolását apja uralkodói volta indokolja.

5. Következtetések

Kertész 2005. évi dolgozatában előbb még óvatosan prezentálja Anonymus használatára vonatkozó elgondolását: „Amennyiben feltételezzük, hogy a ferences barát ismerte Anonymus gesztáját, érdemes megemlíteni, hogy ...”³³ „Ha a ferences író a gesztából merítette is a Titel nevet, tévedett, amikor ...”³⁴ Később már határozottabb megállapítást tesz: „A leírtak alapján úgy gondolom, hogy a barát olvasta P. mester gesztáját.” S a publikáció címének második mondata egészen határozott megállapítást sejtet: „Anonymus gesztájának utóéletéhez.”³⁵ A 2006. évi dolgozat, hivatkozva a korábbira, a bizonyosság látszatát keltve fogalmaz ekképpen: „... a legendarészletek által keretbe foglalt szöveg pedig Anonymus gesztája ... ismeretéről tanúskodik.”³⁶ Majd később: „Elképzelhető, hogy a ferences író a magyaroknak az Ung folyónál történt táborozására utaló mellékmondatot Anonymus gesztája alapján fogalmazta meg. A feltevés megerősíti azt a korábban megfogalmazott álláspontot, amely szerint a barát olvasta P. mester művét.”³⁷ – és ehelyütt természetesen korábbi dolgozatára hivatkozik. Íme tehát a mechanizmus, amely nem megalapozott elgondolásokat bizonyítottan tetsző állításokká tud változtatni.

A címben feltett kérdésre a válasz véleményem szerint határozott NEM.³⁸

HOLLER LÁSZLÓ

Kiegészítés a Marsili-hagyaték magyar vonatkozásaihoz. Közismert tény, hogy Buda felszabadításakor Luigi Ferdinando Marsili gyűjtő szenvedélyének hódolva végigjárta a füstölgő romokat és a budai török könyvtárak, illetve a palotában talált bibliotéka maradványaiból szép számmal magához vett, illetve segédkezett a könyvek összeírásában, és Bécsbe szállíttatásában. Feltehetően Bécsben további köteteket is kiemelt saját gyűjteménye számára. Egész könyvtárát azután 1711-ben felajánlotta Bologna új, általa alapított Tudományos Intézete (Istituto delle Scienze) számára. A Budán, a palotában talált könyvekről készült katalógusnak négy másolata, és kettő közel kortárs, továbbá kettő kései kiadása ismert. Ezenkívül Marsili könyveiről számos kisebb jegyzék töredék, vásárlási feljegyzés maradt fenn, illetve kéziratos és nyomtatott katalógusa készült. Ettől függetlenül a mai napig sem mondhatjuk, hogy a Marsili-hagyatékot feldolgoztunk tekinthetjük. Még magyar vo-

³³ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 378.

³⁴ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 378.

³⁵ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 373.

³⁶ KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 464.

³⁷ KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (4. jegyzet) 468.

³⁸ Szerkesztői jegyzet: *A Magyar Könyvszemle az Anonymus ismertsége vitát lezártnak tekinti*, és a továbbiakban nem ad helyet a nem kifejezetten könyvtörténeti jellegű közleményeknek.

natkozásban sem.¹ Mostani közleményünkben a hungarica-kutatás újabb eredményeiről adunk számot, illetve a jövőbeli feladatokat fogalmazzuk meg.

Szilády Áron 1898-ban hosszabb időt töltött Bolognában, ahol többek közt az Egyetemi Könyvtár Marsili-gyűjteményében is dolgozott.² Rögön szeretném aláhúzni, hogy sem Szilády, sem a később itt kutató Veress Endre³ nem támaszkodhattak Ludovico Frati alapvető munkáira. Sem a latin kódexek katalógusára,⁴ sem a Marsili-hagyaték máig legteljesebb jegyzékére,⁵ hiszen ezek később jelentek meg. Láthatóan a 18. század elején megjelent, nyomtatott adományozási jegyzékeket,⁶ a keleti kéziratok katalógusát (Talman,⁷ Assemani,⁸ Rosen⁹) használták, és Veress Endre, úgy tűnik, csaknem valamennyi kéziratot kézbe is vette. Veress ezenkívül ismerte a legfontosabb szakiro-

¹ A hagyaték magyar kutatástörténetét NAGY Levente foglalta össze: *Magyar kutatógenerációk és a Marsili-hagyaték*. In: *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Szerk.: BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás. Debrecen, 2007. 252–273.

² SZILÁDY Áron: *Jelentés bolognai útjáról*. = A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője (2.) 1898. 128–142.

³ VERESS Endre: *A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai*. = MKsz 1906. 100–130, 211–231.; Klny.: Bp. 1906. (a továbbiakban ennek oldalszámaira hivatkozok)

⁴ FRATI, Ludovico: *Indice dei codici Latini conservati nella R. Biblioteca Universitaria di Bologna*. Firenze, 1909. B. Seeber. /Estratto degli Studi italiani di Filologia classica, vol. XVI–XVII./

⁵ FRATI, Ludovico: *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili conservati nella Biblioteca di Bologna*. Firenze, 1928. Olschki.

⁶ *Instrumentum donationis Illustrissimi Domini Comitis Aloysii Ferdinandi di Marsiliis favore Illustrissimi et Excelsi Senatus et civitatis Bononiae in gratiam novae in eadem Scientiarum Institutionis*. Nyomtatvány, sine dato, sine loco, sine typographo, in 4 maiore. (de minden bizonnyal Bologna, 1711 – mert az alábbi, második adományozási irat előszava így kezdődik: „Conservando sempre mai dopo la stipulata solenne Donatione nell’Anno 1712 li 11 Gennaio ...”) – *Strumento di una seconda donazione fatta dall’Ill. ed Eccell. Sig. Generale Conte Luigi Ferdinando Marsili all’Illustriss. ed Eccelso Senato di Bologna a favore, e comodo dell’Istituto delle Scienze in essa città ereto*. Bologna, 1727. Constantino Pisarri, in 4 maiore. (Biblioteca Universitaria di Bologna Fondo Marsili – továbbiakban: BUB FM Vol. 146, 146a)

⁷ *Elenchus librorum orientalium manuscriptorum videlicet Graecorum, Arabicorum, Persicorum, Turcicorum, et deinde Hebraicorum, ac antiquorum Latinorum, tum manuscriptorum, tum impressorum a Domino Comite Aloysio Ferdinando Marsigli ... partim in ultimo bello Turcico, et partim in itinere Constantinopolim suspecto collectorum, coemptorumque*, opera Michaelis TALMAN. Viennae Austriae, 1702. Susanna Christina, Matthaei Cosmerovii vidua, in fol. (BUB MS 593 Y 3)

⁸ *Index librorum Bibliothecae Marsiliana Graecorum, Latinorum, Hebraicorum, Arabicorum, Turcicorum et Persicorum, nec non Ruthenico et Illyrico sermone, tum manuscriptorum, tum impressorum, quos excellentissimus Dominus Comes Aloysius Ferdinandus Marsilius Bibliothecae Instituti Scientiarum Bononiensis addixit. In septem partem divisus*. Opera Josephi Simonii ASSEMANI, Sacrae Theologiae Doctoris, et linguarum Orientalium in Bibliotheca Vaticana scriptoris, et in Collegio Urbano de Propaganda Fide Professoris. (Kéziratként feldolgozott nyomtatott korrektúra(?)példány. BUB Cod. 2951)

⁹ ROSEN, Victor: *Remarques sur les manuscrits orientaux de la collection de Marsigli à Bologna*. Rome, 1885.

dalmi tételeket is, Alfredo Reumont,¹⁰ Ercole Ricotti¹¹ tanulmányait (amelyek használták a Marsili-

iratok némelyikét), de legfőként a fiatal Ludovico Frati írását,¹² amelyben kiadta a budai katalógus egy másolatát.

De térjünk vissza Budára, 1686-ba. Marsili részt vett az ostromban, majd személyesen nézett körül a vár romjai között, könyvek után kutatva. Emlékeiről feljegyzést készített olaszul, majd amikor felmerült keleti kéziratgyűjteménye katalógusának a kiadása, megírta ennek előszavaként az emlékeit újra, de már arról, hogy egész életében miként tett szert kéziratokra, könyvekre. Nem világos a katalógus kiadástörténete. 1702-ben megjelent Talman katalógusa (6. jegyzet), majd felmerült, hogy Assemani állítsa össze újra (7. jegyzet). Ez utóbbinak az előszava lett volna a második Marsili-émlékirat, latinul, ahogy Assemani le is fordította, viszont nem jelent meg nyomtatásban. Nézzük tételenen:

Fondo Marsili 85 F (említi SZILÁDY 1898. VERESS Endre 1906.)

Discorso alla libreria famosa di Buda, da tradursi in Latino e preporsi all'Elencho già cominciato, dei libri MS Orientali, che si conservato della Libreria dell' Ill.mo Eccell.mo Sig.r Luigi Ferdinando Co. Marsilli quando quello sarà terminato (sine dato) Fol. 1r–14v (Fol. 15r–v vacat), nagyobb részben Marsili autográfja

Emellett, ismeretlen kéz másolata: Fol. 16r–22r: “Catalogus Librorum in Arce Budensi reperorum anno 1686”¹³

Ezt a diszkurzust idézi tartalmilag röviden RICOTTI, Ercole: *Storia delle Compagnie di Ventura in Italia*, Vol. IV. Torino, 1845. G. Pomba, Capitolo sesto: *Vita del conte Luigi ferdinando Marsigli*. 295–296.:

¹⁰ REUMONT, Alfredo: *La Biblioteca Corvina*. = Archivio Storico italiano. 4. serie, tom. IV. Firenze, 1879. 59–73. idézi a Ercole RICOTTI írását *Storia delle Compagnie di Ventura in Italia*. Torino, 1845., vagyis ő közvetve tudhatott a BUB FM 85 F kéziratról.

¹¹ RICOTTI, Ercole: *Sulla Biblioteca Corvina*. In: *Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino*. Vol. 15. 1879–80. Torino, 1879. G. B. Paravia. 307–315. ennek függelékeként kiadja BUB FM 85 F Budára vonatkozó részét (Fol. 5v–8v), olaszul, és pontosítja a REUMONT (lásd az előző jegyzetben) által általánosságban említett budai eseményeket.

¹² FRATI, Ludovico: *Della Biblioteca Corvina*. = Rivista delle biblioteche. (4.) 1893. 7–16. Ebben idézi a BUB FM 85 F, 85 E iratokat, és függelékben kiadja az 1686-os katalógust.

¹³ Ennek a katalógusnak a bolognai kettőn kívül van még kettő korabeli másolata: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, s. n. 370.; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 13. Ext. 2°; BUB FM 85 F, Fol. 16^r–22^r; 2. példány: Cod. 2951. Fol. i^r–q^v; Talán a bécsi alapján készült első kiadása, amelyet követett az 1702-es, illetve erről készült az *Adattár* 13/4 közlése is: PFLUGK, Julius: *Epistola ad Vitum a Seckendorf, praeter fata Bibliothecae Budensis, librorum quoque ultima expugnatione reperorum catalogum exhibens*. Jenae, 1688. 60–106.; *De bibliothecis atque archivis virorum clarissimorum libelli et commentationes. Cum praefatione de scriptis et bibliothecis antediluvianis*. Antehac edidit Joachimus Joannes MADERUS. Secundam editionem curavit Joannes Andreas Schmidt. Helmstadi, 1702. 335–352.; *Adattár* 13/4. 139–151.; A bolognai 85 F példányt adta ki Frati (11. jegyzet). Az egész könyvanyagot és a történetet elemzi: CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1984. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának tudományos közleményei 15(90)./

„Nel 1685 la diligenza da lui usata nel ridurre a difesa la città di Strigonia ossia Gran nell’Ungheria inferiore, gli fruttò il grado di luogotenente colonello. Con questo grado ritornò all’assedio di Buda; dove il suo ingegno e il suo coraggio riuscirono molto proficui. Fu anche suo il parere di darle un assalto generale; il che venne eseguito felicemente. Avresti allora non senza meraviglia mirato il Marsigli superare il dolore di una grave ferita, e fra il tumulto dei cobattenti, di sotto alle macerie, di mezzo alle fiamme aprirsi la strada alla biblioteca Corvina per salvarne i preciosi codici, di cui più tardi arricchiva il patrio Istituto.”

Erre a kivonatra hivatkozott aztán Alfredo Reumont (10. jegyzet), amire – a félreértés elkerülése végett – Ercole Ricotti reagált (11. jegyzet), és kiadta szöveg szerint az olasz discorso Budára vonatkozó részét (BUB FM 85 F, Fol. 5v–9v)

Fondo Marsili 85 E (említi SZILÁDY 1898. VERESS Endre 1906.)

Lettera di Prefazione a Mons. Ill.mo Passionci, che dovrà poi passare alle mani dell’Ill.mo Sig. Abbate Assemanni per tradurla in latino da stampare alla testa dell’Elenco dei libri esotici che sono nell’Istituto – Marsili autográfja, kiegészítve és összefirkálva más kéz által. Címlap+Fol. 1r–17r

Ennek (85 E) fordítása a **Cod. 2951**-ben található:

Index librorum Bibliothecae Marsiliana Graecorum, Latinorum, Hebraicorum, Arabicorum, Turcicorum et Persicorum, nec non Ruthenico et Illyrico sermone, tum manuscriptorum, tum impressorum, quos excellentissimus Dominus Comes Aloysius Ferdinandus Marsilius Bibliothecae Instituti Scientiarum Bononiensis addixit. In septem partem divisus. Opera Josephi Simonii ASSEMANI, Sacrae Theologiae Doctoris, et linguarum Orientalium in Bibliotheca Vaticana scriptoris, et in Collegio Vrbano de Propaganda Fide Professoris.

Itt van Marsili levele (85 E) kéziratban latin fordításban (de végül nem jelent meg), és az 1686. évi budai katalógus egy újabb másolata. A kötet elejére levelek lettek kötve ezeket betűkkel paginálták. Marsili levele Fol. a^f–h^f, a katalógus: Fol. i^f–q^v

Marsili levelének latin szövegét Victor Rosen (9. jegyzet) adta ki könyve előszavában, és a Budára vonatkozó részt, az erdélyi történettel, hogy Marsili beszélt valamelyik Bethlennel¹⁴ Apaffi Mihály corvina szerzéséről, kiadta Szilády Áron is.¹⁵

Az olasz levelet tartalmilag kivonatozza FANTUZZI, Giovanni: *Memorie della vita del Generale Co. Luigi Ferdinando Marsigli ...* Bologna, 1770. Lelio dalla Volpe, 53–56.: 1686, Buda

„Fu superata la piazza, battuto nuovamente, e disperso il primo Visire, posto a fil di spada il presidio, e la città tutta alla fiamme. Funesto frutto della vittoria; ma altro assai migliore per se ne colse il Marsigli.

L’amore dello studio avea sempre accompagnato fra lo strepito delle armi questo valoroso soldato, l’avea sollevato fra le fatiche del campo, ed occupato nell’ozio dei quartieri d’Inverno.

Erano per lui i libri, e la spada un eguel oggetto di virtuosa passione: perciò informato dalla lettura, e dalle notizie dei letterati esservi stato un tempo in Buda una famosa biblioteca di Libri Orientali, divenne affanoso per lo pericolo di spoglie così preziose.

Il giorno seguente alla resa della piazza, corse sollecito al supremo Generale per ottenere la permissione di colà entro portarsi. Ottenutala non lo trattenne nè la debolezza delle sue forze, nè il dolore, che tuttavia sentiva delle sue ferite. Fra le fiamme,

¹⁴ Erről lásd NAGY Levente tanulmányát jelen számunkban.

¹⁵ SZILÁDY Áron: *i. h.* 134–135.; magyar fordítása ennek a résznek: ÁBEL Jenő: *A Corvina történetéhez.* = MKSz 1880. 170–173.

i cadaveri, e la calca di coloro, che tutt'altro cercavano, si mise in traccia di questi libri.

Di primo slancio si gittò dentro ad una Moschea, che al tempo, che quella piazza fu in poter dei Cristiani, era Tempio sacra Dio, e Metropolitana di quella Città, ed era fortunatamente restata illesa dalle fiamme. S'introdusse in due piccole camere, che trovò all'intorno guarnite di libri, in mezzo a' quali era stato poc' anzi decapitato dai Soldati Cristiani il supremo Ministro. Ne sece quello spoglio maggiore, che poté accomodarsi con la difficoltà del trasporto in quella confusione di cose.

Indi si trasferì ad altra Moschea, la quale gli somministrò non minor preda. Passò agli alloggiamenti degli Ebrei attualmente alle armi dei soldati, e che trasportando le ricchezze, che vi trovavano, ben volentieri cedevano al Marsigli i libri, spoglia per loro inutile, e che non conoscevano.

Erano questi molti bensì, e diversi libri, che rinveniva qua, e là sparsi il Conte Luigi, ma non erano l'intera biblioteca, della quale andava in traccia. Si volse perciò al Castello, dove era il Palazzo, era fu già del re d'Ungheria, e si lusingò d'ivi trovarla. Il luogo era stato diroccato dal canone, e dalle bombe. Fra quelle ruine penetrò sotto certi volti di pietra, che allora servivano ad uso di magazzino di zappe, badili, man-naje, ed altri attrezzi di guerra. Osservò fra quegli arnesi alcune casse, che aperte avevano delusa l'avidità dei soldati, e vide alquanti volumi qua, e là gittati in contras-segno della lor rabbia.

Fu la sua allegrezza corrispondente all'idea, che avea formata di quella biblio-teca. La credette una spoglia di diritto del Principe, e spedì avviso al Conte Rabatta Generale Commissario dell'Esercito, acciocchè inviase uno dei suoi a porle in sicuro. Fratando il Marsigli si approfittò d'alcuni manoscritti come gli vennero alle mani, consegnano il rimanente al ministro.

Ma questa sì famosa raccolta non esisteva più che nella fama, e nella relazione degli Autori, e giunte le casse di quei libri a Vienna, non vi si trovò che un imperfetto avanzo delle varie vicende, che quella biblioteca avea sofferte. (21)

(21) In questa occasione il Marsigli stese una dissertazione sopra le reliquie della famosa Libreria Corvina ed ivi prende occasione di parlare di tutti gli avanzi di Librerie antiche, le quali può verisimilmente credersi, che rimangano nell'Im-perio Ottomano, e pensò ancora di darla alle stampe, ma tutt'ora resta inedita fra' suoi manoscritti Capsula 3. segnata 85 E.

La suppellettile ammassata allora di manoscritti, fu poi di molto accresciuta in altre simili congiunture. Moltissimi ne acquistò col denaro; non pochi per la liberalità degli amici; altri gli furono offerti in omaggio al suo merito. Tutti poi passarono a formare uno dei maggiori pregi della biblioteca dell'Instituto. (22)

(22) Tutto ciò, che qui sopra si è detto, rilevasi dalle memorie, e dalla lettera a modo di Prefazione, che il Conte Luigi scrisse a Monsignor Passionei, e che dovea poi passare alle mani dell' Abate Assemani per tradurla in latino da stamparsi alla testa dell'Indice de'Libri Esotici, che sono nell'Instituto. Come altresì da altre lettere precedenti rilevasi, che l'Indice di questi libri fu stampato a Vienna l'anno 1702 per opera di Michele Tolmar(!), ma fu lasciata la stampa imperfetta, perchè Leopoldo Cesare impiegò questo Soggetto per Residente alla porta Ottomana.¹⁶ Questo indice, dice il Conte Luigi, servi moltissimo, all'Abate Assemani per la sua Biblioteca Orientale. Era esso un Libro diviso in tre Tomi, che formava il cata-logo per più secoli di tutti gli Scrittori Arabi, Persiani, e Turchi sopra tutte le materie.

¹⁶ Erről az ügyről nem találtam semmi szakirodalmat. Giuseppe FUMAGALLI is csak azt rögzíti, hogy Marsili írt egy bevezetést, levél formájában, ezt elküldte Luigi ASSEMANINAK, amit ez utóbbi latinra fordított, de végül nem jelent meg. Vö. FUMAGALLI, Giuseppe: *Cataloghi della Biblioteca della R. Università di Bologna*. Bologna, 1915. Mareggiani. 1.

Questi tre Tomi per ordine di Nostro Signore furono trasportati a Roma, e copiati, indi rimandati gli originali a Bologna, si conservano tutt'ore nell' Instituto. MSS Capsula 3. fascicolo E segnato 85.

Ludovico Frati, látva a nagy érdeklődést Marsili budai könyvszerzésével kapcsolatban (hivatkozik is Ricotti és Reumont írásaira), az olasz levél (85 E) Budára vonatkozó részét betűhív átirásban idézi (12. jegyzet). Az egészet kiadta Albano Sorbelli 1930-ban.¹⁷

Veress Endre ismerte a 19. század második felének olasz szakirodalmát, így nem is lépett tovább, vagyis annak ellenére, hogy külön írt a Fondo Marsili (= FM) 1079-ről (Manoscritto in lingua Tedesca trovato nella Biblioteca di Buda),¹⁸ sem a német kéziratokat nem kutatta tételesen, a görög és a keleti ügyeket pedig (nyilván a nyelvi kompetencia hiánya miatt) teljesen kikerülte.

BUB MS 593 Y 3

Fol. 1r–9v. Marsili keleti könyveinek összeírása: „Catalogus librorum Orientalium”

Fol. 10r–v vacat

Fol. 11r–12v: Trineh Meunet Aga (livornói konvertita) által lopott görög kódexek felsorolása.

Fol. 13r–15r. „Elenchus Librorum Latinorum”

Ezeket hozzákötötték: *Elenchus librorum orientalium manuscriptorum videlicet Graecorum, Arabicorum, Persicorum, Turcicorum, et deinde Hebraicorum, ac antiquorum Latinorum, tum manuscriptorum, tum impressorum a Domino Comite Aloysio Ferdinando Marsigli ... partim in ultimo bello Turcico, et partim in itinere Constanipolim suspecto collectorum, coemptorumque*, opera Michaelis TALMAN. Viennae Austriae, 1702, Susanna Christina, Matthaei Cosmerovii vidua, in fol. – Talman nem foglakozik a provenienciával.

Ennek a Szilárdy és Veress által nem ismert kéziratnak több érdekessége van. A livornói renegát ugyanis sok, a feljegyzés szerint 200 görög kódexet lopott el a szultán gyűjteményéből. Ezeket eladta, részben a francia követnek, Girardinnek,¹⁹ és mások mellett Marsilinak is.²⁰

A másik érdekesség a latin könyvek elenchusa. Az első hat tétel bizonyítottan Budáról való. Szilárdy és Veress írásai alapján Csapodi Csaba is foglalkozott velük.²¹ A három nyomtatvány mindegyike megvan a bolognai Egyetemi Könyvtárban, de nem budai példányok. Miután a duplumok többször eladásra kerültek, könnyen lehet, hogy a sérült budai példányoktól vált meg a könyvtár.

Elenchus Librorum Latinorum

¹⁷ SORBELLI, Albano: *Lettera-prefazione al catalogo dei manoscritti orientali*. In: *Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte*, a cura del Comitato Marsiliano. Bologna, 1930. 173–183.; a magyar szakirodalomban az illír ügyek miatt idézi BENE SÁNDOR: *Acta Pacis – Béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke irántainak kiadására*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (119.) 2006. 336–338.

¹⁸ És rögtön jelezte, hogy csupán egyetlen levélminta a latin formulás könyvből német, a többi latin. VERESS Endre: *i. h.* 31–32., FRATI 1909. Nr. 583. is latin kéziratként írja le.

¹⁹ A KERÉKES Dóra által kiadott naplóban erre nem történik utalás, de érdemes körülnézni Párizsban. Vö. *Pierre de Girardin francia követ feljegyzései az Oszmán Birodalomról (1685–1689)*. Sajtó alá rend., a bev. írta KERÉKES Dóra. Paris–Bp.–Szeged, 2007. /*Documenta Hungarorum in Gallia III.*/

²⁰ BERNASCONI, Angelo: *Un gruppo di codici greci Bolognesi provenienti dalla biblioteca del sultano Mustafa I.* = *Scriptorium* (60.) 2006. 254–268.

²¹ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. Akadémiai Kiadó. /*Studia humanitatis* 1./

- I.
 Nicolai de Lyra Postillae in Quatuor Euangelia
 Eiusdem in XIV Epistolas Pauli
 Eiusdem in Actus Apostolorum
 Eiusdem in Epistolam Canonicam Jacobi
 Eiusdem in duas Canonicas Petri
 Eiusdem in duas Canonicas Joannis

Codex in fol. magno, mutilus initio et fine scriptus iussu Egidij Cartularij Bononiensis per Henricum de Colonia anno Domini 1462 die 2 Junij, ut liquet ex Annotatione quae legibus ad calceri commentariorum in Euangelia (SZILÁDY 1898. 136.; FRATI 1909. Nr. 563.; CSAPODI 1973. Nr. 446.; CSAPODI 1984. 40. Nr. 17.)

- II.
 Lexicon Latinum mancriptorum in folio.

(SZILÁDY 1898. 136.; VERESS 1906. 37.; FRATI 1909. Nr. 515.: „Lexicon medicum, in quo praesertim peregrina vocabula declarantur. Optabat Galenus discere et dicere posse”; CSAPODI 1973. Nr. 855.; CSAPODI 1984. 40. Nr. 15.)

- III.

Diuisio agrarum spectantium ad varias Hungariae Ecclesias ab anno Domini 1500 ad annum 1527 Codex ms. in folio (SZILÁDY 1898. 136–137.; VERESS 1906. 37–38.; FRATI 1909. Nr. 383; CSAPODI 1973. Nr. 805.; CSAPODI 1984. 39. Nr. 9.)

- IV.

Variae quaestiones Anonymi de Augustissimo Altaris sacramento. Codex ms. in 4 mutilus initio (SZILÁDY 1898. 137.; FRATI 1909. Nr. 664.; CSAPODI 1973. Nr. 951.; CSAPODI 1984. 41. Nr. 21.)

- V.

Anonymi tractatus de Auctoritate Papae
 Petri de Valfredinij ad Sigismundum Imp(eratorum) Epistola

Codex in 4o qui ad Praedicores Vornatiae spectabat, ubi adnotatum ad marginem folij primi (SZILÁDY 1898. 137.; FRATI 1909. Nr. 725.; CSAPODI 1973. Nr. 784.; CSAPODI 1984. 39. Nr. 8.)

- VI.

Anonymi Expositio in Regulam S. Francisci
 Registrum super omnes Sacrae Scripturae Libros

Codex ms in 4o qui olim ad Bibliothecam Matthiae Corvini Hungariae Regis pertinebat (SZILÁDY 1898. 138–139.; VERESS 1906. 38–39.; FRATI 1909. Nr. 400.; CSAPODI 1973. Nr. 167.; CSAPODI 1984. 39. Nr. 6.)

- XX.

Lexicon Graeco-Latinum, impressum Venetijs apud Alexandrum Bruciolum 1545, in fol. desideratur primum folium. (BUB A VI. C. III. 4.: nem a Budáról elhozott példány, teljes, nincsen hiány; BUB A VI. C. III. 4.: ugyancsak teljes, nincsen hiány – a címlap tényleg hiányozhatott, mert a kolo-

fonban van az 1545., a címlapon 1546. A katalógusok szerint a kötetet Arnoldus Arlenius állította össze. Az alább felsorolt szerzők műveit az egyes fejezetek említik, mint forrást a kötet összeállításához.)

Cyrilli opusculum de Dictionibus, quae accentu variant significatum
 Ammonij de similitudine ad differentia dictionum
 De re militari ueterum, et nominibus praefectorum Libellus
 Orbicij de ordinibus exercitus
 In quibus dictionibus addatur, uel abijcitur, ex Cherobosco
 Quod uerborum canones omnium exacte inuestigari non possim ex eodem
 De proprietate Linguae Graecae, ex Joanne Grammatico, Plutarcho et Corintho
 De passionibus dictionum, ex Tryphone Grammatico
 De uerbis anomalis
 De inclinatis, encliticis et synencliticis
 De mensibus, ex Philippo Melanchtone

XXI.

Homeri Vlissaea
 Eiusdem Batrachomyomachia
 Eiusdem Hymni XXXII.

Codex in 8o impressus Florentinae in Aedibus haeredum Philippi Iuntae anno a Virginis nuncio 1519 (BUB RARO A 56 – nem Marsili példánya, mert benne van Charles Stanhope, Earl of Harrington (1753–1829) ex librise)

XXII.

Hesiodus Graeco-Latinus, cum Annotationibus Georgij Henischij Bartfeldensis

Codex in 8. impressus Basileae in Officina Oporiana anno 1580²² (BUB A V. AA. 6.18 – nem hiszem, hogy ez a példány Marsilié volt, bejegyzése: „Andreas Adolphus Argentoratensis est uerus hujus libri possessor anno 1581”)

Ez a kis töredék is felhívja a figyelmet arra, hogy nem tudjuk, hány könyvtár volt a török kori Budán. A katalógus VII–XIX. tételeiről kár lenne bármit is feltételezni. A jelölt tételek azonban a 16. század második felében jelentek meg, vagyis volt olyan könyvtár, amely ekkor is gyarapodott.

Kutatási beszámolómm figyelmeztetés, hogy a corvina könyvészetét össze kell állítani: olyan szöveggyűjteményt, amely 1850-ig *valamennyi*, a corvinára vonatkozó szövegemlítést rögzít, redundáns módon, akárha szó szerint ismét valaki megelőző textust is.

MONOK ISTVÁN

Jablonski Bibliája – avagy könyvészeti által-állatozás. Esze Tamás 1945-ben Varga Zsigmond könyvtártörténetét¹ (okkal) bírálva levéltári adatokat közölt és következtetésül kimondta, hogy

²² Vö.: *Adattár* 13/4. 152–153.

¹ VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége.* Debrecen, 1945.

1706-ban „a debreceni könyvtárnak csak töredékét tudták összeszedgetni a nagy pusztulás után”.² Idéz bizonyosságul Lassu István *Közhasznú esméretek tárából*: „Rákóczi zendülése alkalmával is igen sanyargatott Debreczen Rabutintól, midőn a dühös katonaság az itt levő jeles könyvtárt a tudományok kimondhatatlan kárára elpusztította”.³ Tanulmánya címét innen merítette. A pusztulás mértékére több példát sorol. Dolgozatából jelenlegi tárgyunk a könyvtári szabályozás és vele összefüggésben ama Biblia elpusztult példányai, illetve ennek elvételeket halmozó azonosítása.

„A Pósházi [recte: Pósalaki János!]⁴ hozzávetésénél jelentősebb mérvű károsodásra utal a könyvárban elhelyezett 1685-ös amszterdami Bibliák számának csökkenése is. 1702-ben »Debreczen város tanácsa Isten dicsőítése iránti buzgalomnál fogva, bőv adakozással a szent bibliának 40 példányát Cs. Komáromy György főbíró gondoskodásából, külföldi országokból megrendelvé a debreczeni kollégium használatára, annak könyvtárába szállította és helyezte«. Az átadásra kiküldött egyházi és városi vegyes bizottság szabályzatot alkotott használatukra nézve: »a könyvtárnok a tanárok híre és beleegyezése nélkül csak egy példányt is semmi szín alatt kiadni ne merészeljen«. Négy esztendő múltán, az 1706. évi katalógizálás alkalmával már csak 26 példány volt meg. Nyilván nem azért, mert a könyvtárosok vétettek a szabályzat ellen, hanem azért, mert 14 példány a könyvtár feldúlásakor elpusztult”.⁵

Később ismételtlen – óvakodás és helyesbítés nélkül – hivatkoztak erre a következtetésre és ezekre az adalékokra, vagy Varga Zsigmondra (néha további kommentárral).⁶ Esze Tamás azt jól

² A debreceni kollégium könyvtárának pusztulása. = *Egyháztörténet* (3.) 1945. 57. – A folyóirat csak 1947-ben jelent meg!

³ *I. m.* 61, 12. lábjegyzet.

⁴ PÓSALAKI János (1652–1727) debreceni bíró és országgyűlési követ nevét ismételtlen összekeveri a hitvitázó pataki professzoréval.

⁵ *I. h.* 57–58.

⁶ Például CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. Csupán Varga Zsigmondra támaszkodik, az 1. lábjegyzetben említett könyve címét hiányosan említve (*A kollégiumi nagykönyvtár*). Kölcsönzési szabályzatról beszél, noha itt kizárólag Biblia kölcsönzéséről van szó, tanulmányi célra, az ifjúság könyvtárából: „A város ugyanis 1702-ben elrendelte, hogy a könyvtáros csak a rektor engedélyével adhat kölcsön könyveket. [...] Ha valaki nagyobb kárt okozott bennük, fizesse meg a könyv vételárát” (96). Később is visszavetített és egybemosott fogalmakat használ: „1702-ben készült el első könyvtári utasítása, mely szigorú kölcsönzési szabályokat vezetett be, csak a városban lakók kölcsönözhetnek könyveket, s csak a rektor engedélyével. [...] A könyvtári utasítást katalógizálás követte. Említést érdemel, hogy meglehetősen korán láttak hozzá szakkatalógus készítéséhez. 1704-ben [sic!] készült az első ilyen címjegyzék, majd 1714-ben egy új, betűrendes katalógus” (128–129). Természetesen szakkatalógusról szó sincs, a könyvek jegyzékülésének nincs köze a drága külföldi Bibliák használatának szabályozásához. Hasonlóan Esze Tamás hibás adatainak gyanútlan ismétlésével találkozunk a Református Kollégium jubileumi történetében. „A [...] felsorolt számos debreceni kiadású [...] bibliafordítás [...] melynek az 1706-os katalógusban nem találjuk a nyomát, nyilván közvetlenül a használók tulajdonában volt, vagy [...] idők folyamán elhasználódott és kiselejtezésre került. Ezért szerepel a XVII. század közepe előtti magyar bibliafordításokból oly feltűnően kevés az 1706. évi katalógusban, míg a Tótfalusi Kis Miklós-féle 1685. évi amszterdami magyar bibliából 26 darabot tartottak mintegy »raktáron« az eljövendő diáknemzedék számára, valószínűleg nem is csak kikölcsönzésre, hanem

állítja, hogy a könyvtári rendelkezés a Biblia 40 példányának használatára vonatkozik, csak éppen más Bibliára, mint amit képzel.⁷ Mások a használat szabályozását általános könyvtári törvénynek tekintették, és pedig a Debreceni Református Kollégium történetében a legkorábbinak. Mindkét vélekedés hamis. Volt szabályozás a 17. században, csak hogy az iratok többsége valóban megsemmisült, a korábbi katalógusok sem maradtak meg. Jáнки Péter (1698/1699–1783) önállóan beiktatta katalógusa élére a Bibliákra vonatkozó szabályzatot, mintegy könyvtárkezelési előírássá kiterjesztve. Ez azonban később történt, 1738-ban. A megszorítások nem ilyen célra és nem általános

érvénnyel születtek. Nem is ott találjuk ezeket és nem is olyan összefüggésben, ahol Esze Tamás megjelöli.

Szívderítő tévesztés, hogy Tótfalusi Kis Miklós *Aranyas Bibliáját* vásároltatta volna meg ifjabb Komáromi Csipkés Györggyel Esze Tamás. Ezt az áthallást a tárgyalt Bibliára hibásan (minden ok és bibliográfiai hivatkozás nélkül) ráfogott 1685. évi keltezés sugallhatta. A jegyzékben van Tótfalusi-féle *Aranyas Biblia*. Csak éppen nem 26, hanem egy.

Újabb metamorfózis tüneményével is gazdagodtunk Esze Tamás véleményét hasznosítván, azaz Komáromi Csipkés bibliafordítását vásárolta meg Debrecen városa 1702-ben, nem győzvéen várni arra, hogy kinyomtassák 1717-ben.⁸ Ez aztán tündéres átváltoztatása eme bibliográfiai tételnek, mintegy hatott, hogy Komáromi Csipkés György (kortársaival egyezően) a 'transsubstantiatio' magyarázatoként használta az „által-állatozás”-t.⁹ Az igen hatékony és szívósan fennmaradt „állatoztatások” után helyesbítésüknek szenteljünk figyelmet. A könyvtári szabályozást, a város menekülését, a könyvtár menekítését tovább taglalunk jelenlegi tárgyunk szempontjából szükségtelen. Lényeges az illető Biblia azonosítása.

Ifjabb Komáromi Csipkés György 40 darab héber Bibliát vásároltatott a Debreceni Református Kollégium diáksága számára, nem *Aranyas Bibliát*, nem is a Lejdában (Leidenben) később megjelent bibliafordítást.¹⁰ Apja a bibliai héber nyelv kiváló tudósa volt, Utrecht egyetemének doktora. Johannes Leusden tanítványa. Ifjabb Komáromi Csipkés György mégsem az Athias kiadótól való, vagy Leusden híres németalföldi kiadásából vásároltatott, hanem a Leusden 1667. évi kiadására

eladásra is.” MAKKAJ László: *Debrecen iskolájából ország iskolája*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. BARCZA József. Bp. 1988. 53.

⁷ A szabályozás szövegét lásd: *Partiumi könyvesházak 1623–1730*. Sajtó alá rendezte FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András. Bp.–Szeged, 1988. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14./ 145–146. (A továbbiakban *Partiumi könyvesházak...*)

⁸ Az Egyháztörténet idézett 3. évfolyamában Komáromi Csipkés elkobzott fordításának sorsáról is van egy tanulmány SZIMONIDESZ Lajos tollából (*A „Debreceni Biblia” viszontagságai és elnyomása*. = 1945. 65–91.). Ez is sugalmazhatta a következő óvatlan félreértelmezést. „A Csipkés-Biblia 40 példányát a lelkész fia Komáromi Csipkés (II.) Görgy debreceni főbíró megrendelte, és 1702-ben a könyvtárban el is helyezte.” Írja CSORBA Dávid: „*A' sovány lelket meg-szépíteni*”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Debrecen, 2008. Hernád Kiadó. /Nemzet, egyház, művelődés V./ 242. (218. lábjegyzet). Vö. még MARGÓCSI Dániel: *A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben*. = MKsz (124.) 2008. 15–26.

⁹ *RMK* I. 1060; e munkájában „a' kenyérnek és bornak Christus valóságos testévé vérévé való által-állatoztatásának” tana ellen tanít. Az álnéven és koholt nyomdahellyel megjelent munkát Sárospatakon nyomtatták. Vö. V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*. Bp. 1996. Borda Antikvárium, 17. tétel.

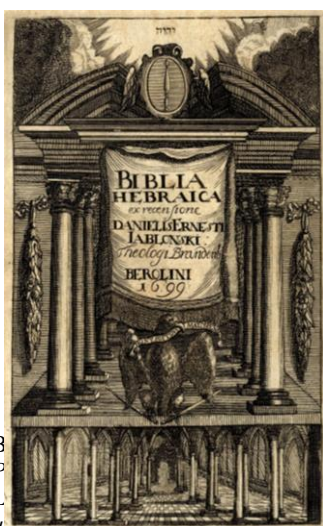
¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Kézirattár, R 71/8, bejegyezte Jáнки Péter. Vö. *Partiumi könyvesházak...* 150–151.

alapozó, de szorgos és tudós munkával tovább javított szövegváltozatot, amelyet Daniel Ernst Jablonski (1660–1741) gondozott. Berlinben bocsátotta ki 1699-ben.

Esze Tamás elvettette a könyvjegyzék megnevezését (nem tekinthetjük minden további nélkül igazi katalógusnak), amelyikbe a Bibliák valahány példányát beírták. Nem az 1706. évi. Elszámolta, hogy hány példány maradt a magyarrá átminősült héber Bibliából. Tudniillik 1714-ben 15 darabot jegyzékelt Szilágyi Pap István könyvtáros deák a polcon, de a mutatóban csak 14 darabot írt. Tehát 25, illetve 24 hiányzott a 40-ből. A hiány nem csupán a pusztítás következménye, abból szintén eredhet, hogy a többi példányból (nem tudjuk mennyi), diákok vagy professzorok kezén volt. Tanultak és tanítottak belőle. Arra is volt lehetőség, hogy a rongált példányt megváltás. Jablonski kiadásából azonban a mai napig megvan egy példány.¹¹

Kétségtelen, hogy semmi másról, héber Bibliáról van szó. 1706-ban – ismételt hangoztatnom kell –, az immár hagyományos állítással ellentétben egyetlen példányt sem említ Naszályi János könyvtáros deák, mikor újból jegyzékeli a könyvtár könyveit (noviter delineata; jegyzéke nem teljes; az elmenekített könyvek töredékes jegyzéke csak Zalatnáról maradt fenn). Szilágyi Pap István aztán az 1714-ben ezeket írta (ezeket persze nem találjuk Esze Tamásnál, sem azoknál, akik őt idézik): „*Biblia Jablonczki Tredecim*”; „*Biblia Haebraica Jablonczki*”; illetve 14× egymás után: „*Jablonski Biblia Hebraica*”.¹² A héber Biblia (Sacrum Codex) példányainak kölcsönzésére vonatkozó intézkedés szintén ebben a jegyzékben található, nem az 1706. éviben. Nem volt visszaható érvénye az 1706. évi jegyzékelésre. Bevezető részét elhagyva (amelyből látszik, hogy kizárólag héber Bibliákra vonatkozik a kölcsönzés szigorítása) ugyanezt másolta át az 1738-as katalógusba Jánki Péter, az utolsó olyan diák-könyvtáros, aki professzori felügyelet nélkül működött, „*Leges Bibliothecarii 1738*” címen.¹³

A 40 példányban vásárolt Bibliát helyesen azonosító bibliográfiai tétel tehát: *Biblia Hebraica: Cum Notis Hebraicis Et Lemmatibus Latinis. Ex recensione Danielis Ernesti Jablonski, Sereniss. Elect. Brandenb. à Sacris & Ecclesiarr. Unit. FFrr. per Polon. major. & Pruss. Senioris. Ad calcem subjungitur Clar. Viri Joh. Leusden Catalogus posthumus 2294. selectorum versuum, quibus omnes voces V.T. continentur. Edita Operâ & Impensis Johannis Henrici Knebelii, Collegæ Gymnasii Electoralis Joachimici. – Berolini, 1699. – 8° a⁸–c⁸, A⁸–Z², Aa⁶, Bb⁸–Zz⁸, Aaa⁸–Zzz⁸, Aaaa⁸–Ssss⁸,):(7⁺¹ = [1], [24], 178, 508, [9] folia (a számokat héber betűk jelölik).*

¹¹ B

¹² P

¹³ L

Múzeu

, 274–275.
nki Péter munkássá
–331.

A Déri

A Debrecenben csonkán megmaradt egyetlen példány adatai jellemzik a használatot. Vegyük szemügyre ezt is. „Numero 47. quadragesimoseptimo”. A 19. századi átkötés tájáról való az előzéken olvasható bejegyzés. Ez azt jelenti, hogy a diákság számára legalább ennyi példányban volt kölcsönözhető héber bibliakiadás, bizonytalannal nem mind Jablonski-féle. A kötet 18. századi használatáról nem maradt adatunk, mert elhasználódás és rongálódás miatt újra kellett köttetni a Bibliát, ekkor a kötéstáblákon vagy a címlapon egykor följegyzett valamennyi korábbi adalék odaveszett. A kötetet egészen pontosan nem keltezhetjük, ez nem sokkal, legfeljebb néhány évvel az ismételt állományba iktatás előtt történhetett. Ennek bizonyossága nem a kötet valódi elején, hanem a héber szerinti szöveg utózáján olvasható: „Liber Bibliothecae J(illustrissimi) Collegii Ref(ormatorum) Debrec(inensi). Sig(navit) die 13^a Nov. 1827 Caroli Szűts Ord(inarius) B(iblio)thacar(ius.)” Sima, ötbordás, sávozással keretezett barna bőrkötése, piros-kék mintás előzékpapírja és piros metszése egyaránt beleillik az 19. század első felében közönséges használatra való tartós de nem költséges kötetek stílusába. A 19. század második feléig használták a kötetet, ez mutatják a bejegyzések. Akkor duplumok közé került, jelzik kék ceruzával: „II. dupl. 160.” A 19. század második felében tehát az egyik főlös példányokat tartalmazó szekrényben tárolták, és akkor Debrecenben volt még ebből a kiadásból másik példány is. A 20. századi gumibélyegző is ezt erősíti (DEBRECZENI REF. FŐISKOLA DUPL. KÖNYVTÁRA.) Mikor E 1806 jelzettel a két világháború között visszaiktatták az állományba, akkor már nem volt ebből a kiadásból más példány, valószínűleg eladták az épet (épeket) időközben, vagy pedig kellő gondossággal nélkül kielejtették. A könyvtártörténeti szempontból értékes adatokat tartalmazó példányokat még a 20. század első felében sem becsülték meg.

A használók között ceruzás bejegyzés található a Jablonski bevezető értekezésének 3. levelén:

Erdélyi József Prof. 1846.

A többi használó így jegyezte bele nevét tintával:

Fuit in usu Ludovici Szalai ab 11^a Novembr. A 1829. ad diem 2^{am} Julii. – Sub cura Jos. Somogyi a. d. 21^a Novembr. 1827. – Nyikos Lajos gondviselése alatt. 1837/8. – Szondi Lajos gondviselése alatt. 1837/8. – Szántó Károly gondja alatt. [Nincs keltezés.] – Lakatos József gondja alatt. 1838/39. – Tóth Károly gondja alatt 1841/2. – Somogyi István gondja alatt 1846. – Kiss Gábor gondja alatt 1854. A verzón található folytatás: Csécsi Imrénél 1843. Jan. 30. – Sutha Bertalan gondviselése alatt Nov. 24. 1847. – Lévai Lajos használatában 1856. – Krucsó Lajos használatában 1864. A kötet elején is van ceruzás, keltezellen bejegyzés: Sub cura Sutha Bertalan. – Vecsei József Quadragesimoseptimo.

Az irkafirkák között értelmezhető:

Koln Staub v. veres fogpor. Tamási I Xr káromkodásért.

Utóljára fél évszázada Révész Imre írt tanulmányt Jablonskiról.¹⁴ Illő, hogy itt néhány adatot nevével és életével kapcsolatban említsünk.

Héber Bibliája megjelenési évében (1699) választották a Cseh-Morva Testvérek püspökének Jablonskit. Ároni családból származott, anyja Comenius (Jan Amos Komenský) Elisabeth nevű lánya, apja a morva testvérgyülekezet prédikátora volt, Peter Figulus (1617–1670), aki Lesznóban (Lissa) tanult, és mikor a cseh-morva atyafiakat kiutasították, apósával Magyarországra jött. Aztán Dancka (Gdańsk) udvari prédikátora lett 1654-től. A közeli falucskában született Daniel Ernst (Mokry Dwór, Nassenhuben). Ő is a Figulus nevet viselte 1685-ig. Ekkor apja szülőfaluja (Jablonné nad

¹⁴ RÉVÉSZ Imre: *Comenius unokája. Daniel Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára.* = Századok (96.) 1962. 1–24.

Orlicí) nyomán alkotott családnévet választott. Odera-Frakfurt, Németalföld és Nagybritannia egyetemlein tanult Johann Theodor Jablonski (1654–1731) nevű később történész testvérével együtt. Magdeburg református gyülekezetének prédikátora lett tanulmányai után, aztán előbb Lissa rektora és prédikátora, majd Königsberg, végül Berlin prédikátora élete végéig.¹⁵

3. ábra. Jablonski arcképe
(F. W. Wiedemann festménye)

4. ábra. Egy lap a Bibliából
(Királyok 2. könyve 25. fejezet)

Kora tudományos köreibe tartozott Leibniz barátjaként. Törekvései közül keveset valósíthatott meg. A lutheránusok és kálvinisták egyesítésében sem, az anglikán liturgiának poroszok használatára való lefordításában sem járt sikerrel. Oxfordban elismert tudósként (díszdoktori címet nyert 1706-ban) alapítványt létesített és nyomdát állított, 12 kötetben kiadta a Talmudot a zsidóság áttérítésének reményében (*Das Babilonische Talmud*. 1715–1721.). Bibliája a kritikai héber szöveg megállapításában komoly állomás, a legjobb 18. századi kiadások építettek rá.

¹⁵ Vö. http://www.archive.org/details/MN40301ucmf_17 <http://www.uni-stuttgart.de/hifnz/jablonski.html> Révész Imre tanulmánya kiterjed a magyar kapcsolatokra, ezek kutatása lezáratlan. Korábbi irodalom (részben a Révész által nem említett munkák): *Allgemeine Deutsche Bibliographie*. Leipzig, 1881. 13, 523–527. Továbbá: *Sammlung einiger vertrauten Briefe ... zwischen ... Leibnitz und ... Jablonski, auch andern Gelehrten ...* Hrsg. Johann Erhard KAPP. Leipzig, 1745. – KAPP, Johann Erhard: *Sammlung vertrauter Briefe des Freiherrn von Leibnitz und Hofpredigers Jablonski*. Leipzig, 1747. – HERING, C. W.: *Geschichte der kirchliche Unionsversuche*. II, 313 sköv., Leipzig, 1838. – GUHRAUER, G. E.: *G. W. Freiherr von Leibnitz*. II. 177sköv., Breslau, 1846. – RICHTER, A. L.: *Geschichte der evangelischen Kirchenverfassung in Deutschland*. Leipzig, 1851. – BRANDES, F.: *Geschichte der kirchlichen Politik des Hauses Brandenburg*. Vol. I., Gotha, 1872. – RITSCHL, A.: *Geschichte des Pietismus*. III. 302sköv., Bonn, 1886. – KVAČALA, J.: *Fünfzig Jahre im preussischen Hofpredigerdienste*. Dorpat. 1896. – KVAČALA, J.: *II. Rákóczi Rerenc porosz összeköttetései történetéhez*. = Századok 1898. – *Neue Beiträge zum Briefwechsel zwischen D. E. Jablonski und G. W. Leibnitz*. Dorpat, 1899. – SIKES, Norman: *D. E. Jablonski and the Church of England. A Study of an Essay towards Protestant Union*. London, 1950. A Stumpff Memorial Lecture.

Jablonskinak voltak magyar kapcsolatai, részletesebb földérítésük hiányzik, Pápai Páriz Ferenc albumában is megvan a beírása,¹⁶ akivel levelezett. Nagyenyedi diákoknak ösztöndíjat járt ki a választófejedelemnél Odera-Frankfurt egyetemére (1696). Rákóczi szabadságharca idején Ráday Pál-

¹⁶ Vö. <http://ppf.mtak.hu/en/026a.htm>

lal levelezett. Nem tudjuk, milyen tanácsok vagy összeköttetések alapján választotta a héber Bibliának ezt a kiadását ifjabb Komáromi Csipkés György. Szóba jöhet politikai szereplése, a szatmári béketárgyalásokban vállalt vezető szerepe és Rádayval való kapcsolata. Jablonski héber Bibliájából Ráday Gedeonnak is volt egy példánya, ma is megvan a Ráday gyűjteményben. A további kapcsolattörténeti kutatás itt még feltárhat ismeretlen részleteket.¹⁷

Ifjabb Komáromi Csipkés György választása igen korszerű volt a maga idején a héber bibliai szöveg és az oktatás szempontjából, ezt egyéb vallási és politikai kapcsolatok is motiválhatták.

A neves héber Biblia és kiadója egyaránt érdemli, hogy közlemények és kézikönyvek ne a téves, bár szívet derítő „által-állatozás”-t ismételjék, hanem a valós bibliográfiai adatokat.

FEKETE CSABA

A szubjektivitás megjelenése Illyés András prózai műveinek előszavában. – „*Én még gyermek lévén, mihent olvasni, és írni megtanoltam ming'árt könyveket kezdettem csinálni.*”¹ Illyés András erdélyi püspökről keveset ír történetírásunk, keveset ír irodalomtörténetünk. Bár amíg neve említés szintjén sem szerepel a Magyarország történetét tíz kötetben összefoglaló munkában és önálló történeti tanulmány sem köthető nevéhez,² addig a magyar irodalomtörténet nagylelkűbben járt el vele szemben, amikor neve irodalomtörténeti és -elméleti összefoglalók, ha nem is állandó, de gyakori szereplője. Irodalmi működéséről bővebb ismertetést három összefoglaló munkában és két tanulmányban olvashatunk, ezekből úgy tűnik, hogy munkásságának megvan a helye a magyar irodalom történetében,³ a továbbiak megmaradnak az említés szintjén, legtöbbször egy-egy mondatra korlátozva az ismeretek bővítését. Bár ezekben Illyést mint „a magyar barokk jelentős” képviselőjét említik, mindezen sommás megállapítások ellenére a róla szóló szakirodalom ezen a tudományterületen is igen szegényes.⁴ Az utóbbi közel fél évszázadban nem jelent meg vele kapcsolatban tanulmány, és csupán két önálló irodalmi ismertetés köthető a nevéhez.⁵

1682–1813

Annak ellenére, hogy Illyés püspök kora demográfiai viszonyai között igen magas kort ért meg (1637–1712), a fenti alcím nem Illyés András életének mérföldköveit jelzi. És mégis. Hiszen egy író addig él, amíg megjelennek könyvei, olvassák munkáit, mert „a szöveg csak úgy létezhet, ha létezik az olvasó is, aki értelmet ad neki”.⁶ Illyés nagy életművet hagyott hátra, amely teljes egészében még feldolgozatlan. 1682 és 1813 között tizenhét önálló munkája látott napvilágot és szinte minden

¹⁷ Jelzete: O, 1739

¹ ILLYÉS 1691. Előljáró beszéd az olvasóhoz, 4r.

² *Magyarország története*, 1989.

³ *A magyar irodalom története. II.* 1964, 422–423; BARTÓK 1998, 258, 272, 288, 296, 304, 309, 315, 322, 328; BITSKEY 1996, 172–173; HOLL 1954, 572–574; KOLTAY-KASTNER 1927, 24–31.

⁴ V. ECSÉDY 1999, 135.

⁵ HOLL 1954, 572–574; KOVÁCH 1966, 81–82.

⁶ *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Szerk.: Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER. Ford. SAJÓ Tamás. Bp. 2000. Balassi K. 9.

könyve több kiadást is megélt. Egészen 1813-ig negyvenhét alkalommal jelentek meg munkái – Bécs, Nagyszombat és Buda nyomdáiban. A gyakori edíciók, az évről-évre többször is kiadott munkák azt a vélekedést támasztják alá, hogy Illyés nagyon is népszerű volt saját korában. Kovách Zoltán kutatásai során 1962-ben is fedezett fel tőle új könyvet, az 1710-ben, Nagyszombatban megjelent *IGAZ/Keresztyén Emberek Életének, és erkölcsinek ISTENI Rendelése, és Böl-cseséges /TUDOMÁ-NYA/* címűt, amely a latin nyelven 1696-ban, *Divina vitae, morumque hominum fidelium institutio* címen kiadott mű magyar fordítása volt, így a későbbiekben is van rá lehetőség, hogy eddig ismeretlen vagy kallódó Illyés-műre bukkanjunk.⁷

Bitskey István Illyést mint „e kor egyik legnépszerűbb, legnagyobb hatású s tipikusan a római kollégium szellemét közvetítő írója”-ként tarja számon, s a következőképpen foglalja össze munkásságának vezérlő elveit: „...tanítás, türelem, morális nevelés, a devóció elmélyítése révén lehet a magyarokra hatni, nem polémiával, még kevésbé erőszakkal. Az Illyés által Rómában olvasott, onnan Magyarországra átplántált könyvek ezt a szellemet erősítették, a misztika segítségével a lelkek belső átfőrmálását akarták szolgálni, az erények propagálásával és a műveltség terjesztésével kívánták a katolicizmus ügyét előrevinni”.⁸ Illyés a jezsuita aszketikus irodalmon nőtt fel, és írói működése is ennek töretlen folytatásának tekinthető. Munkái mind műfaj, mind téma tekintetében karakterisztikusan képviselik a 17. század magyar egyházi irodalmát, s a korszak vezető vallási műfajához, az ájtatossági irodalomhoz elsősorban fordításai révén kapcsolódik. Irodalmi munkássága és élete összeforrt. Egyházi írónak egyaránt vezette a lelki készítés, és ezzel együtt – ettől el nem választható módon – a gyakorlati cél. Könyvei mind téma, mind műfaj tekintetében igen változatosak, hiszen vallásos és erkölcsi tanulságokat szolgáló elmélkedéseket, szentéletrajzokat, egyházi beszédeket és énekeskönyveket egyaránt megtalálunk munkái között. Egy-egy művét aprólékos gonddal többször is átdolgozta, javította; ez a filológiai pontosság és igényesség megmutatkozik lírájában és prózájában is. 1696-ig írói működésének meghatározója a próza volt: latin és magyar nyelvű prédikációskötetei és fordításai jelentek meg.⁹

Az ajánlások mint írói memoárok

Ebben az időben a könyvek elé írt „Lectori salutem”-ek az irodalomtörténet számára fontos forrásértékkel bírnak. Az ajánlások mindig is összekötő kapocsként működtek a szerző, a mű és az olvasó között, így ezek részletesebb vizsgálata elengedhetetlen feltétele a művek jobb megértésének. Bár Illyés Andrásnak nincs „krónikája”, mint testvérének, Illyés Istvának,¹⁰ mégis műveinek ajánlásait olvasva úgy tűnik, mintha rövidített, a kor irodalmában oly divatos memoárokat olvasnánk. Illyés ajánlásaiban szívesen beszél irodalmi műveiről: más publicisztikai lehetőség hiányában így hívhatja fel a figyelmet könyveire. Ezek alapján pedig pontosabban rekonstruálható műveinek háttere.

Az előszavak, illetve az ajánlások tipológiai szempontból külön műfajnak is tekinthetők, amennyiben elfogadjuk Kenyeres Ágnesnek az előszavakra vonatkozó műfaji besorolását, és alkalmi írásművekként kezeljük őket.¹¹ Mert – ahogy Kenyeres írja – az előszó „konkrét szükség-

⁷ KOVÁCH 1966, 81–82; ILLYÉS 1710a; ILLYÉS 1696b

⁸ BITSKEY 1996, 172, 173.

⁹ ILLYÉS 1682; ILLYÉS 1683; ILLYÉS 1688; ILLYÉS 1690; ILLYÉS 1691; ILLYÉS 1692a; ILLYÉS 1692b; ILLYÉS 1692c; ILLYÉS 1693; ILLYÉS 1694; ILLYÉS 1695; ILLYÉS 1696a; ILLYÉS 1696b

¹⁰ KNAUZ 1865, 809–832; 881–919.

¹¹ KENYERES 1964, 7.

letből keletkezik, konkrét céllal, s a mű megírása szolgál hozzá indítékul.”¹² Az ajánlásoknak számos kötött eleme volt, amelyeket a szerzők mint iratlan doktrínákat tartottak be. A prefációk két nagy részre oszthatók aszerint, hogy kihez szólnak. Általában a mecénáshoz, a könyv fizikai megjelentetését lehetővé tévő személyhez intézett köszöntő rész az első, amellyel az író bevezeti a művet. Illyés esetében kevés a könyv megjelenését segítő mecénás. Az előszavakból az derül ki, hogy műveit legtöbbször saját költségén jelentette meg. A *Megrövidített Ige* 1696-os keltezésű előljáró beszédében azt írja, hogy ez idáig huszonnyolc könyvet írt, amelyből huszonkettőt a saját költségén jelentetett meg:

„Az Isteni gondviselés kegyelmessen rendelvén: és a’ kegyelem irgalmasson segitvén. Huszon nyolcz esztendőknék folyása alatt, sok jeles Autorokból Olasz, Deák, és Magyarokból, huszon nyolcz igen hasznos, és szükséges Egyházi Könyveket, és nagy szorgalmatos igyekezettel, és fáradsággal megírtam: mellyek közül huszonket-tőt világhosságra is tulajdon költséggel bocsátottam”.¹³

Az RMK-kötetek rendelkezésre álló adatai alapján 1696-ig nem tudunk összeszámolni huszonnyolc Illyés által írt könyvet, ezért azt feltételezhetjük, hogy miután gyermekkorát mondja irodalmi pályafutása kezdetének, a huszonnyolc mű között olyanok is szerepelnek, amelyek az iskolai, vagy egyetemi fakultás elvégzéséhez szükséges munkák voltak, illetve – ha megjelentek –, még kallódnak.¹⁴ Mindenesetre Esterházy Pál nádor volt a mecénása *A’ Keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek es a tekelletességnek gyakorlatossága* című könyv II. részének, de a könyv megjelentetését támogató pártfogóhoz nem Illyés, hanem a nagyszombati nyomda testülete írt dicsőítő szavakat.¹⁵ Más – általam vizsgált – könyvei előszavában nem található mecénásra utaló köszöntő, ezért kellő óvatossággal ugyan, de kijelenthető, hogy a nyomda, illetve ő maga volt műveinek kiadója. Ez utóbbi esetben nem meglepő az olvasókhöz írt bevezetőkből a saját írói hivatására és személyes életútjára vonatkozó gyakori utalás. Hiszen az ajánlásban így egy helyen kellett szerepeljen a mű olvasására, olvasatára vonatkozó irányító jellegű szerzői utasítás és egy helyütt – az író és kiadó relációjában – az író személyére vonatkozó információtöbblet, amelyről az olvasó máshonnan nem szerezhetett volna tudomást. Olyan ajánlási szövegrészek ezek, amelyeket a későbbi korok „modern” könyvei már a fülszövegben jelentettek volna meg. Illyés azonban nemcsak az előljáró beszédekben, de például a *Pretiosa Margaritában*, az „utóiratban” is megszólítja olvasóit. Itt *A’ keresztyeni életnek példaja vagy tüköre, Az-az: A’ szentek elete* című munkája a következő hónapban történő második kiadására hívja fel az olvasók figyelmét, sőt azt is megmondja, hogyan és hol lehet hozzájutni a könyvhöz: „Qui volunt habere, invenient in Collegio PR. PP. Societatis JESU, hic Tyrnaviae”.¹⁶ Könyvei magyar nyelvű kiadásában két helyen van arra példa, hogy művét, illetve őt magát egy testület vagy külső személy ajánlja olvasói figyelmébe. *A’ Szerzetesi Tekelletességnek, és Joságos Cselekedeteknek Gyakorlatossága* fordítása előljáró beszédeként a nagyszombati nyomda társasága intézi hozzá a köszöntést, „Illustrissime ac Reverendissime Praesul” megszólítás alatt.¹⁷ A másik példa *A’ keresztyeni életnek példaja vagy tüköre, Az-az: A’ szentek elete* című művében található. Ennek a könyvének van a leghosszabb és a legsokrétűbb bevezető része és itt olvasható egy Illyés Andrásról méltató vers is, a testvére, Illyés

¹² KENYERES 1964, 7.

¹³ ILLYÉS 1691, 5r. Huszonnyolc könyvét említi az ugyancsak 1696-ban megjelent *Novae, Spirituales, ac Morales* című kötetében is, a LX-as énekben. ILLYÉS 1696c, 25.

¹⁴ ILLYÉS 1691. Előljáró beszéd az olvasóhoz, 4r.

¹⁵ ILLYÉS 1701.

¹⁶ ILLYÉS 1707, 56.

¹⁷ ILLYÉS 1708.

István által írt „Epigramma in Authorem” című, amely az emblémaköltészet egy karakterisztikus példáját képviseli. A vers, a több könyvének is a címlapjára nyomtatott püspöki címer jelképes magyarázatát adja.¹⁸

Személyes tapasztalatok

Illyés nem szigetelődik el olvasóitól, hiszen könyvei prefációi az olvasóval folytatott párbeszédnek is tekinthetők. Az előszavak alaphangja a közvetlenség és a közvetlen párbeszédre irányuló kezdeményező szerep, amelyben erős hangsúlyt kap az egyéni tapasztalatoknak az olvasóval történő megosztása.

Egy távoli, általánosan értelmezhető személyes élmény lehetne az, amely a legátfogóbban érzékelteti Illyés írói működésének küldetésvállalását. A megfogalmazás régmúltba helyezett időmegjelölése is ezt a fentebb megfogalmazott állítást támasztja alá. *A' keresztyeni életnek peldaja vagy tüköre, Az-az: A' szentek elete* előszavában egy régi élményére hivatkozva jelöli meg műve indítékát:

„Midőn ennek előtte sok esztendőekkel Erdélyben és Magyarországon által menék, és azoknak a részeknek el pusztúlt és eretnokséggel gonoszúl megrúttított szint szemlélném: még akkor meg-indulni és minden igyekezetemet arra fordítani kezdtem, hogy naponként üdvösségnek gonoszabb veszedelmére esendő édes hazámnak, csekély értékemmel segítséget nyujtanék.”¹⁹

Minden lehetőség, amely adatott számára, arra sarkallta, hogy ennek minden tudásával és tehetségével megfeleljen. A régmúltat idéző általánosan mozgósítható empiria a következőkben már konkrét idő- és helyszín-megjelölést kap. A tíz esztendei plébániákon való szolgálat, a közvetlen személyes tapasztalat indította két könyve megírására is. Az egyik egy „szép Magyar Énekes Könyv” tervezete, a másik pedig prédikációsköteteinek megjelentetése. Mindkettő megírásában a hangsúly a jobbító, a tudatlanságot megszüntető szándékon van. *A' Keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek es a tekketteseknek gyakorlatossaga* I. részének előszavában így ír a tervezett énekeskönyv megírásának okáról:

„...mint hogy tíz esztendeig lakván Plébániákon, láttam, hogy némely régi Magyar Énekeket meg-vesztegettek a' magyar szókbán némely Iskola Mesterek, kik nem tudták azokat jól meg-írni magyarul, mivel hogy sok helyeken nem találtatván jó Magyar Iskola Mesterek, oly Deákokra, kik magyarul jól nem tudtak, szorult a' Magyar kösség, mely miat még a' jó magyar gyermekek-is, kik azoktul olvasni, és írni tanultak, meg-fogyatkoztak, és vétkeztek némely magyar szókbán.”²⁰

Ebből két dolgot tudunk kiolvasni: az egyik, hogy nagyon kevés a képzett magyar iskolamester, ezért a község olyanokra kénytelen a gyermekek taníttatását bízni, akik nem tudnak jól magyarul. Ennek pedig az a következménye, hogy a gyerekek rosszul tanulják meg használni anyanyelvüket; másrészt – az előbbivel szoros összefüggésben – Illyésnek a magyar nyelv iránti elkötelezettségére hívja fel a figyelmet. Az új katolikus énekeskönyvet végül aztán nem ő, hanem testvére, Illyés

¹⁸ Illyés András püspöki címere a *Cantiones Spirituales, ac Morales* címlapján. ILLYÉS 1710b

¹⁹ ILLYÉS 1682. Praefatio Ad Lectorem, 5r; ILLYÉS 1743. Az előszó részletét idézi: KOLTAY-KASTNER 1927, 25.

²⁰ ILLYÉS 1688. Előljáró beszéd az olvasóhoz, 2r. Az előszó részletét idézi: BARTÓK 1998, 309.

István írta és jelentette meg, *Soltari Énekek [...] és Halottas Énekek* címmel, amelynek darabjait elsősorban a dunántúli katolikusok olvastották be népi énekkincsükbe.²¹ Az énekeskönyv megírásának oka és az ebből fentebb levont következtetés, amely Illyésnek a magyar nyelv iránti elkötelezettségére mutat rá, más műve előszavában is megjelenik, így a *Megrövidtetet Ige* előjáró beszédében is, kiegészítve azt a dogmatikai tudatlanság megszüntetésére irányuló szándékával:

„Mint hogy tiz esztendeig lakvan Plebaniakon probalva tudom, hogy az egygyű kösség igen tudatlan az igaz Hit fő Agazatinak dolgaiban; nem érkezőn némely Plebanusok azoknak szükséges megmagyarázására.”²²

A művek létrejöttének körülményeire vonatkozó közlések

Az ajánlásokból derül ki, hogy két fordítása is a Rómában töltött évekhez köthető: *A' keresztényi életnek példája vagy tüköre, Az- az: A' szentek eleje és A' Keresztényi Jossagos-Cselekedeteknek és tekelletességnek gyakorlatossága*. A 17–18. században az olaszból fordított vallásos művek elsősorban a Római Collegiumban tanult exalumnusok révén kerültek Magyarországra.²³ Illyés 1663 és 1668 között volt a Collegium tagja, amely annak matriculája szerint, 1663. november 1-jén, mint baccalaureatust²⁴ vette föl növendékei sorába:

„Andreas Josephus Illyés Csikiensis [Hungarus] Transylvanus, natus patre Joanne et matre Catherina Szmona catholicis semper. Absolvit Humaniora Claudiopoli et Cas-soviae, logicam vero et physicam Tynaviae. Fuit sodalis B. Virginis. Commendatus ab Illustrissimo archiepiscopo Strigoniensi venit ad Collegium 1. Novembris 1663. Annum agit 24. Destinatus ad metaphysicam. Juramentum fecit 8. Novembris 1663.”²⁵

A kollégiumban a szigorú és a rendszerességre szoktató életvitel lehetőséget teremtett az elmélyült és magas szintű munkára. A tanárok koruk legképzettebb, nagy tisztelettel övezett jezsuita oktatói közül kerültek ki, akik a leghatékonyabbként számon tartott jezsuita pedagógia szerint oktattak.²⁶ Ennek köszönhető, hogy a növendékek nemcsak papokként, hanem tudós lelkészekként kerültek ki a kollégium falai közül, akik „mindennek eredményeképpen egységes képzettséggel felvértezett, homogén szellemű papság”-ként tértek vissza hazájukba.²⁷ Illyés jámborságával, munkaszorgalmával és a katolikus egyház iránti elhivatottságával valószínűleg kitűnt már Rómában is növendéktársai közül, hiszen a pápa bizalma jeléül őt bízta meg, hogy vigye el Szelepcsényi Györgynek az érseki palliumot.²⁸ 1668. január 28-án szentelték pappá, és nem sokkal ezután haza is indult, poggyászában magával hozva többek között a két későbbi fordítás alapjául szolgáló műveket – egyiknek a kivonatát, a másiknak az eredetijét. Az alumnusok a teológiai fakultás alatt ki-

²¹ ILLYÉS ISTVÁN 1693.

²² ILLYÉS 1691. Előjáró beszéd az olvasóhoz, 4v.

²³ HERPEI 1969, 285.; KOLTAY-KASTNER 1927, 24.

²⁴ A Nagyszombati Egyetemen a fokozatot 1663-ban szerezte meg. Vö. BOGNÁR 2002, 157.

²⁵ VERESS 1917, I, 60.

²⁶ BITSKEY 1996, 115–116.

²⁷ BITSKEY 1996, 107.

²⁸ „*detulit a papa pallium archiepiscopale Georgio Szelepcsényi archiepiscopo Strigoniensi*” VERESS, 1917, I, 61.

válón megtanulták az olasz nyelvet, hiszen a Collegium szabályzata előírta, hogy a növendékek egymás között olaszul beszéljenek, az étkezések alatt pedig olasz nyelvű könyveket olvassanak fel. Ezek közül az első helyen a legendagyűjtemények álltak.²⁹ A római évekhez köthető tehát *A' szentek elete*, amelynek olasz verzióját – eredetije Alonso Villegas műve – a Collegium alumnusaként 1665–1668 között kivonatolta, majd hazatérve, ahogy írja:

„tiz esztendő alatt, sok helyeken sok lelkeknek üdvössége keresésében Megyész Pap szolgáltam. Az idő alatt választott órákon Szent dologban foglalatoskodtam: és azon Szenteknek életit, melyeket Olasz nyelven meg-irtam vala, Magyar nyelvel is meg-ajándékoztam.”³⁰

Másik könyvéről, *A' Keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek és tekelletességnek gyakorlatossága* címűről ugyancsak maga mondja, hogy azt Rómában vásárolta. A fordításban azonban nagy segítségére volt, hogy Vid László – akinek rábeszélésére belefogott ennek a műnek a fordításába – elküldte neki Alonso Rodriguez meditációs könyvének latin fordítását:

„mert ahol edgyikben homályos értelem volt, világoson volt a' másikban; mindazáltal inkább követtem az Olasz Autort a' szoknak, vagy igiknek folyására nézve.”³¹

Ezen utóbbi megjegyzését Bitskey a következőképpen értékeli: „Úgy látszik, olaszul jobban tudott, mint latinul, mással aligha lenne indokolható a választása”.³² Mindenesetre tudós módjára bírta mind az olasz, mind a latin nyelvet. A *Megrövidített Ige* II. részének előszavában pedig még háromnyelvű versét is olvashatjuk.³³

A *Megrövidített Ige* című prédikációs-köteteit – ahogy ez a címből kiderül – a már elmondott, a gyakorlatban is kipróbált prédikációi alapján állította össze. Az első egyházi beszédekből összeállított könyvét 1691-ben adták ki, majd 1696-ig szinte minden évben megjelent egy-egy gyűjteménye, hol latin – a magyar cím tükörfordításaként: *Verbum Abbreviatum* címmel –, hol magyar nyelven.³⁴ A nyomtatásban megjelentetett prédikációnak száma – a magyar és a latin kiadásokat is összeadva – majdnem hatszáz darabra tehető. Ezekkel a könyvekkel segítséget kívánt nyújtani a plébániákon szolgáló papoknak, mivel – folytatva a fent már megkezdett idézetet –

„nem érkezőn némely Plebanusok azoknak szükséges megmagyarázására, mivel-hogy sok Innepek esnek egyszer s' mind, és magokat jo modgyával nem készithetik a' Predikatiokra...”³⁵

Prédikációgyűjteményének II. kötete a szentekről szóló beszédeit tartalmazza, és mint maga is írja összeállításakor „Olasz Authorok” írásait is felhasználta, vagyis a már korábban kiadott legendagyűjteményét ő maga is hasznosan forgatta a prédikációk elkészítésekor.

²⁹ KOLTAY-KASTNER 1927, 24–25.

³⁰ ILLYÉS 1682. Praefatio Ad Lectorem, 4r. ILLYÉS 1743. Az előszó részletét idézi: KOLTAY-KASTNER 1927, 25.

³¹ ILLYÉS 1688. Előljáró beszéd az olvasóhoz, 2v. Az előszó részletét idézi: BARTÓK 1998, 315.

³² BITSKEY 1996, 172.

³³ ILLYÉS 1692a, 4r–4v.

³⁴ ILLYÉS 1691; ILLYÉS 1692a; ILLYÉS 1692b; ILLYÉS 1692c; ILLYÉS 1693; ILLYÉS 1695; ILLYÉS 1696a.

³⁵ ILLYÉS 1691. Előljáró beszéd az olvasóhoz, 4v.

A megcélzott olvasóközönség

Illyés András kétnyelvű író volt, latinul és magyarul egyaránt írt műveket. A latin nyelvnek fontos, kezdeményező szerepe volt és egyúttal az egységes katolicizmus nyelvét hordozta. A latinból, illetve az olaszból fordított vallásos művek a magyarországi katolikusoknak közvetítették az európai vallásos irodalmat, míg az általa írt, vagy összeállított latin nyelvű könyvek az európai vallásos irodalomba kapcsolták be a magyarországi katolikus literatúrát, ezzel is hangsúlyozva az államhatárokat nem ismerő katolikusság létjogosultságát. E megfontolás mellett azonban nagy szerepet játszhatott az ország, illetve Pozsony és Nagyszombat – ahol életének nagy részét töltötte – etnikai megoszlása is. Hiszen a „katolikus-egyetemességbe” nemcsak a magyarokat, de a nagyszámú német ajkút és a vidék szlovákságát is igyekezett bekapcsolni: protestáns hitéről visszateríteni, vagy katolikus hitében megerősíteni. Illyést Bartók István a „középutas” fordítók közé sorolja, mint azt a szerzőt, aki „a »középutas« elképzelés jegyében nem az olvasók egyik vagy másik rétegéhez fordul, hanem különféle szélsőségek képviselőinek egyaránt szeretne hasznára válni”.³⁶ A „minden renden-levő”, azaz a legszélesebb közönségnek hasznára váljon „középutas” magatartás több fordítása előszavában is kifejezést nyer:

„Vedd-eszedbe, hogy én ez könyvet (némely igiket változtatván) ugy alkalmaztattam, hogy minden renden-levő Magyarul tudó keresztyéneknek tulajdonképpen szolgállyon: mert Deákul fő-képpen a’ Szerzetesekhez volt alkalmaztatva.”³⁷ és „Annak okáért minden embereknek hasznos a’ Szentek életét tudni, mert minden rend-béli ember, talál ottan példákat, mellyeket kövessen a’ joságos cselekedetekben.”³⁸

KISS J. ADRIENN

Bibliográfia

A magyar irodalom története II. 1964 = *A magyar irodalom története. II.* Főszerk. SÓTÉR István. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. Akadémiai Kiadó.

BARTÓK 1998 = BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Bp. 1998. Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó.

BITSKEY 1996 = BITSKEY István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Bp. 1996. Nemzeti Tankönyvkiadó.

BOGNÁR 2002 = BOGNÁR Krisztina–KISS József Mihály–VARGA Júlia: *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói, 1635–1777*. Bp. 2002. /Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 25./

HEREPEI 1969 = HEREPEI János: *A XVII–XVIII. századi hazai könyvforgalom történetéhez* = MKsz 1969. 284–293.

HOLL 1954 = HOLL Béla: *A legrégebb nyomtatott legendáskönyvünk*. = Vigilia 1954. 11. sz. 572–574.

ILLYÉS 1682 = *A’ keresztyeni életnek példaja vagy tüköre, Az - az: A’ szentek elete. [...] Olaszbol Magyarra fordittatot, s’ rendesen ött Rézsre osztatot. ILLYES ANDRAS, Posoni kanonok által. I, III–V. Nagyszombat, 1682. RMK I. 1291.*

³⁶ BARTÓK 1998, 258.

³⁷ ILLYÉS 1690. Előljáró beszéd az olvasóhoz, 3v. Az előszó részletét idézi: BARTÓK 1998, 272.

³⁸ ILLYÉS 1682. Előljáró beszéd az olvasóhoz, 6r.

ILLYÉS 1683 = *A' keresztyeni életnek példája vagy tüköre. Az - az: A' szentek elete. [...] Olaszbol Magyarra fordítottot, s' rendesen ött Részre osztatot. ILLYES ANDRAS, Posoni kanonok által. II. Nagyszombat, 1683. RMK I. 1291.*

ILLYÉS 1688 = *A' Keresztyeni Jóssagos-Cselekedeteknek es a' tekelletességnek gyakorlatossága. [...] Olaszból, és Deákból szorgalmaztasson meg-magyarázott ILLEYS [sic!] ANDRAS-által. Nagyszombat, 1688. RMK I. 1370.*

ILLYÉS 1690 = *A' Kristus Jesus Elete és tudománya [...] AVANCINUS Miklos Pap-által. Es Szorgalmaztasson meg-magyarázott [...] ILLYES Andras-által. Nagyszombat, 1690. RMK I. 1395.*

ILLYÉS 1691 = *Megrövidített Ige Az-az: Predikációs Könyv, Melyben hetven négy Prédikációk foglaltatnak, mellyekben az Igaz Hit fő Agazatinak nagy titkai, a' Szent Atyák által megmagyarázottatnak, és szép üdvösséges tanuságok adatnak. I. Nagyszombat, 1691. RMK I. 1415.*

ILLYÉS 1692a = *Megrövidített Ige az az: Predikációs Könyv, Melyben kilenczven Prédikációk foglaltatnak a' Szentekről [...]. II. Bécs, 1692. RMK I. 1416.*

ILLYÉS 1692b = *Megrövidített Ige, az az Prédikációs Könyv, Melyben ötvennégy Prédikációk foglaltatnak, minden Renden és Allapotban lévő Keresztyén embereknek Hármás Tükört adván elejébe. [...] III. Bécs, 1692. RMK I. 1417.*

ILLYÉS 1692c = *Verbum Abbreviatum. id est; Liber Concionum, In quo quinquaginta quator Conciones continentur [...] edidit ANDREAS ILLYES. III. Bécs, 1692. RMK III. 3724.*

ILLYÉS 1693 = *Verbum Abbreviatum. Id est Liber Concionum, In quo septuaginta quator Conciones continentur [...]. I-II. Bécs, 1693. RMK III. 3789.*

ILLYÉS 1694 = *Exemplum seu Speculum Vitae Christianae: hoc est; Vita Sanctorum [...] nunc porro Latinitate quoque donavit [...] ANDREAS JOSEPHUS ILLYÉS. Bécs, 1694. RMK III. 3864.*

ILLYÉS 1695 = *Verbum Abbreviatum. id est: Liber Concionum Dominicalium [...] I-II. Bécs, 1695. RMK III. 3928.*

ILLYÉS 1696a = *Megrövidített Ige, Az az; Vasárnapi Prédikációknak Könyve [...]. Bécs, 1696. RMK I. 1485.*

ILLYÉS 1696b = *Divina vitae, morumque hominum fidelium institutio, et doctrina sapientissima. id est: selectissimae sententiae divinae [...] in lucem edidit: ANDREAS ILLYES. Bécs, 1696. RMK III. 3985.*

ILLYÉS 1696c = *Novae, Spirituales, ac morales duarum linguarum Cantionculae. [...] in lucem edidit [...] ANDREAS ILLYÉS. Bécs, 1696. RMK I. 1497.*

ILLYÉS 1701 = *Keresztyeni Jóssagos cselekedeteknek es Tekelletessegnek Gyakorlatossága [...] Olaszból és Deákból szorgalmaztasson meg-magyarázott ILLYES ANDRÁS erdélyi Püspök által. II. Nagyszombat, 1701. RMK I. 1639.*

ILLYÉS 1707 = *Pretiosa Margarita Idest Vita Sanctae Margaritae Ungarae Virginis [...]. Nagyszombat, 1707. RMK II. 2295.*

ILLYÉS 1708 = *Szerzetesi Tekelletessegnek, és Jóssagos cselekedeteknek Gyakorlatossága [...] Végezetre Olaszbol, es Deákból szorgalmaztasson megmagyarázott ILLYES ANDRAS Erdélyi Püspök által. [...] A' Szerzetesi állapothoz tartozandó Jóssagos Cselekedeteknek Gyakorlatosságáról. Nagyszombat, 1708. RMK I. 1753.*

ILLYÉS 1710a = *Divina Vitae, morumque Hominum Fidelium Institutio, Et Doctrina Sapientissima. Id est: Selectissimae Sententiae Divinae [...] Igaz/Keresztyén Emberek Életének, erkölcsinek Isteni Rendelése, és Bölcsességes /Tudománya/ [...]. Nagyszombat, 1710. RMK II. 2406.*

ILLYÉS 1710b = *Cantiones Spirituales, ac Morales [...], Nagyszombat, 1710. RMK II. 2407.*

ILLYÉS 1743 = *Keresztyeni életnek példája avagy tüköre, az az: a szentek elete. [...]. Nagyszombat, 1743. PETRIK II. 208.*

ILLYÉS ISTVÁN 1693 = *Soltári Énekek A' Magyar Anyaszentegyház vigasztalására és Halottas Énekek A' Szomorú Temetések alkalmatosságára. Hozzá-adatván röviden. A jól meg-haláshoz való készület.* Nagyszombat, 1693. *RMK* I. 1446.

KENYERES 1964 = KENYERES Ágnes: *A kegyes Olvasóhoz!* Összeáll. KENYERES Ágnes. Bp. 1964. Gondolat Kiadó.

KNAUZ 1865 = KNAUZ Nándor: *Illyés István krónikája 1650–1711.* = *Magyar Sion* 1865. 809–832; 881–919.

KOLTAY-KASTNER 1927 = KOLTAY-KASTNER Jenő: *XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink.* = *EPhK* 1927. január–június, 24–31.

KOVÁCH 1966 = KOVÁCH Zoltán: *Illyés András szentírási szentenciás könyvecskéjének magyar fordítása és latin születésnapjára köszöntése.* = *MKsz* 1966. 81–82.

Magyarország története 1989 = *Magyarország története 4/1.* Főszerk. PACH Zsigmond Pál. Szerk. EMBER Győző és HECKENAST Gusztáv. Bp. 1989. Akadémiai Kiadó.

Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban 2000 = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Bp. 2000. Balassi Kiadó.

V. ECSEDY 1999 = V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. Balassi Kiadó.

VERESS 1917 = VERESS Endre: *Fontes Rerum Hungaricum. A Római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. I. Anyakönyv (1559–1917).* 1917.

FIGYELŐ

Új kiadványok Anonymus Gesta Hungarorumáról. Rendkívül örvendetes, hogy a hazai vonatkozású lengyel medievisztikai kiadványok sora egy újabbal, a magyar Névtelen (P. Mester) művének latin–lengyel kiadásával gyarapodott. (*Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*. Ford. Aleksandra KULBICKA, Krzysztof PAWŁOWSKI, Grażyna WODZINOWSKA-TAKLIŃSKA. Előszó és jegyzetek Ryszard GRZESIK. Kraków, 2006. 198 l.). A posztgraduális tanulmányait Budapesten, a CEU-n befejező poznaíi medievista, R. Grzesik az előszóban átfogóan és kiterjedt szakirodalmi tájékozódás alapján foglalja össze a gesztáról a legfontosabb tudnivalókat, s vázolja a magyarországi kutatás legfontosabb eredményeit. Az idegen olvasónak sokszor talán túl részletes is, mint például amikor bükki turistatérképekre hivatkozik, vagy Békásmegyernél még azt is megadja, hogy az Budapest melyik kerületében található.

A magyarországi kutatási eredményeknek megfelelően a szerzőt III. Bélához kapcsolja, s a legújabb eredményeknek megfelelően datálja a fennmaradt kézirat korát is a 13. század második harmadára. A hazai „communis opinio”-t követve a P. 'dictus' értelmezés mellett foglal állást, s a források közül kiemeli Dares Phrygiust, valamint az *Exordia Scythica* című műveket. Érdeklődésének megfelelően nagy teret szentel a szláv–magyar együttélés kezdeteinek, s a szláv vonatkozásoknak. A névanyagot a magyar írásmódnak megfelelően közli, amelyhez gyakorlati okokból egy magyar kiejtési mutatót is csatol. A magyar szakirodalomból feltűnően sokat ismer, s kimerítően használja a Gabriel Silagi-féle 1991-es német–latin kiadást. Igaz, nem tud az SRH naprakész bibliográfiával bővített kiadásáról a Nap Kiadótól és az Osiris Kiadó sorozatában 1999-ben megjelent legújabb magyar fordításról és annak jegyzeteiről (és értelemszerűen új eredményeiről). Ennek ellenére sokat lehet tanulni a lengyel kiadás lábjegyzeteiből és irodalomjegyzékéből. Rögton lehet bővíteni és pontosítani az új SRH reprint irodalomjegyzékét a szlovák és lengyel tételekkel: így SASINEK, F. V.: *Slovenský letopis pre historiu, topografiu, archeologiu a ethnografiu* 2, 1877. 1–32., miként nem jegyeztük eddig W. Swoboda címszavát sem a *Słownik starożytności słowiańskich* 7. kötetében (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1986. 365–367.) Ismeri a legújabb irodalomból Madgearu művét, de igen mértéktartóan használja csak fel.

A geszta modern kori recepciójának egyik legfontosabb területe hagyományosan Románia volt. Tudjuk jól, hogy addig, amíg a szerző számos Magyarországon nagy számban megtelepedett népcsoportot nem említ, mint például a németeket, addig a mai Románia területén vlachokról tud. A magyar kutatás mindig is megosztott volt abban, hogy e vlachokban kiket lásson, s a legkülönbözőbb vélemények születtek e kérdésben. Én a magam részéről nem vonnám kétségbe, hogy 1200 körül, akár évtizedekkel korábban is élhettek román-vlach pásztorok Erdélyben, s ezekről a szerzőnek lehetett tudomása. Más a helyzet a gesztát benépesítő hősök történeti valóságát illetően. Ezekről, s különösen a magyarok ellenfeleiként emlegetett figurákról a magyarországi kutatás szinte egyhangzóan kétkezzel nyilatkozott és nyilatkozik; fiktív, a szerző által életre hívott szereplőként tartja őket számon.

A legújabb román monográfiára is az jellemző, hogy kiáll Anonymus történeti értesüléseinek, s az általa felsorakoztatott szereplők történeti hitele mellett. A kötet szerzője Alexandru MADGEARU, a mű címe pedig *The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum, Truth and Fiction* (Cluj-Napoca, 2005. Romanian Cultural Institute.), amelynek első kiadása, románul 2001-ben jelent meg *Români în opera Notarului Anonim* címmel. A szerző műve abból a szempontból is a hagyományos eljárást követi, hogy nem áll távol tőle a mű keletkezését időben minél inkább visszahelyezni. Ennek megfelelően ő leginkább a 12. század középső évtizedeit tartja a legelfogadhatóbb időpontnak, mégpedig a következő érvek alapján. Elsősorban utal arra, hogy a 12. század végén a Bizánci birodalom válságos éveiben nem lehet arról beszélni, hogy a bolgárok alávett hűbéresei lettek volna a bizánci császárnak. Továbbá nagy jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy a szöveg cseh hercegről ('dux', fejedelemről) beszél, s nem cseh királyról.

A szöveggel kapcsolatos alapvető álláspontja az, hogy Anonymus olyan szóbeli mondákat, történeteket, genealógiákat örökített meg, amelyek jó néhány esetben történeti valóságot őriztek meg. Az erdélyi vajdaságokra vonatkozó személyeket és történeteket vitán felül ebbe a kategóriába tartóznak gondolja. Előre bocsátom, hogy jelen sorainkkal egyáltalán nem kívánjuk érinteni a magyarok és románok erdélyi beköltözését/betelepülését illető kérdéskört, noha a könyv már címében is erre utal. Most a könyvnek csak a gesztát érintő vonatkozásaira utalunk, hiszen Madgearu kimondottan is a névtelen szerző művét tekinti az előbbiekre vonatkozóan a legrégebb fennmaradt írott történeti forrásnak (s az érveknek ebből a csoportosításából nincs is túl nagy jelentősége, hogy 12. század közepi, vagy éppen végi a szöveg lejegyzése, hiszen a 9–10. századra vonatkozóan azt hitelesnek tartja.) A kötet másik módszertani jellemzője, hogy a névtelen szerző hitelét a régészeti ásatásokkal igyekszik bizonyítani. Vagyis, azok a helyszínek, ahol korabeli emlékművek előkerültek, s a szöveg is említi, bizonyosság annak ősisége és autenticitása mellett. Megjegyezzük, hogy a nyelvészeti-történeti és régészeti emlékművek összekapcsolását nem is olyan régen LANGÓ Péter kritizálta (*Amit elrejt a föld...* Bp. 2007. L'Harmattan.), de ezt korábban Herwig WOLFRAM is kritikával illette (Történelmi Szemle 2001). Az általa „kevert érvelésnek” (gemischte Argumentation) nevezett módszer lényege, hogy a tudományos érvelés különböző diszciplínákat kapcsol egybe, úgy, hogy azok érvrendszerében a bizonytalan egy bizonytalanul odakapcsolható adattal nyer értelmet. A mi esetünkben egy olyan, az eseményeket követően több száz évvel papírra vetett, egyébként is sok tekintetben vitatott írásműnek és 10. századi régészeti leletegyüttesnek kellene egymás tanúságát erősíteniük. A Névtelen műve esetében a régészeti leletek megléte vagy hiánya teljesen irreleváns, mivel a szerző figyelmét (közvetlen tapasztalásból vagy hallomásból) csak a föld felszínén kívüli emlékek, leginkább még álló római romok (Aquincum, Meszesi kapu stb.) keltették fel.

Madgearu műve megjegyzéseink kritikai éle mellett is figyelemreméltó, s jelentős lépés a korábbi kritikátlan történetírói szemlélet meghaladásában, ami mindenáron a magyar honfoglalás előtti román jelenlétet igyekezett bizonyítani (8–9.). Persze, a munka végeredménye az előbbi állítást támasztja alá, érvelése mégis finomabb és árnyaltabb, mint azt a dogmatikus korszak munkáitól megszokhattuk. Bibliográfiai ismereteinket a romániai szakirodalmat illetően naprakésszé teszi, s az SRH bővített kiadásának bibliográfiáját is kiegészíthetjük újabb tételekkel, így CURTA, Florin: *Transylvania around a. d. 1000*. In: *Europe around the Year 1000*. Ed. P. URBANCZYK. Warsaw, 2001. 145–165., vagy Dennis DELETANT tanulmányát tanulmánykötetében, a *Studies in Romanian History*. București, 1991. 332–351. (igaz, a szerző sem tud az SRH bővített kiadásáról, ill. Deletantnak a Péter László által szerkesztett kötetben (Boulder, 1992) a fentivel közel azonos írásáról).

A datálás kérdésében helyesen fogadja el korjelzőnek a Budavár használatát, noha nem világos, hogy ennek 1223-hoz bármi köze lenne; s nem kevésbé, hogy jelentősnek látja a bolgárok alávetését a bizánci császárnak, ezt 1185 elé datálva, végül utal a cseh hercegi cím használatára, amivel a megírást szerinte 1158 elé helyezi. (E legutóbbi érvet érdemes lett volna alaposabban kidolgozni,

hiszen 1230 előtt igencsak véletlenszerűen használják a cseh királyi címet). Végül pedig nem zárkózik el a III. Béla kori datálással szemben sem, s ebben az esetben a Györffy György által javasolt budai prépostra gondol (20.). Ám a későbbiekben ezt a lehetőséget elejti, s inkább 12. századnak tekinti a művet.

A szerző célkitűzésnek megfelelően egész fejezetet szán a Névtelen műve hitelességének a bizonyítására: a mű a szóbeli hagyomány alapján alapjában hű képet nyújt a honfoglalás korának történelméről. Igaz, elismeri bizonyos anakronizmusok előfordulását („modern” kifejezések használatát, mint ’balista/vetőgép’, ’auxilium et consilium/segítség és tanács’), vagy éppen a szerző tendenciózusságát, sőt akár manipuláló szándékát, például a lech-mezei csata tárgyalása esetében. Ezután azonban a Névtelen által használt személyneveket nem teszi vizsgálat tárgyává, hanem azokat általában hitelesnek fogadja (Galád, Salanus, Ménmarót, Gyalu, Zobor stb.), a bizonyítéknak pedig éppen a helynevekhez való kétségbevonhatatlan kötődésüket említi. Szerinte a Névtelen a személyeket a szóbeli hagyományból ismerte meg, s azok a gesztától függetlenül földrajzi nevekben is előfordulnak. Így a nevek egymástól független továbbélése erősíti a geszta hitelét. Szóbeli hagyományokkal persze a magyar kutatás is számol, sőt egyes esetekben fel is teszi, hogy a geszta valóban tükrözheti a hősénekek anyagát, ám az egészet illetően ez nyilván nem áll. Sajnos, az újabb nem-magyarországi szakirodalmat általában jellemzi, hogy Benkő Lorándnak a geszta tulajdonnévi anyaga feldolgozásának szentelt tanulmány-füzérét nem ismerik, s nem is férnek hozzá. (Így például Madgearu Esküllő nevével hosszán fejtegeti a lehetséges etimológiákat, de magyar ’eskü’ szóval való hasonlóságra nem utal, 89–90.) A nyelvtörténeti megalapozottságú névanyagvizsgálat nélkül pedig elhamarkodott a más forrásból nem adatolt szereplők történetiségéről messzemenő következtéseket levonni. E magyar tanulmányokból egyébként még elmélete számára is bőven meríthetett volna további helynév-előfordulásokat. Ezt követik a ’Blachi’ azonosításának, a ’pastores Romanorum’ kifejezés értelmezésének, valamint az Erdély területére lokalizált, szerinte 900 körül román és szláv etnikumból kialakult Gyalu-féle fejedelemség és magyar nemzetségek vizsgálatának szentelt hosszabb elemző fejezetek. A geszta hitelességét növeli a szemében az is, hogy az orosz évkönyvek is említik a magyarok Kijev melletti elvonulását. A gesztával szorosabban nem függnek össze a pannóniai római és romanizált népességről írott fejezetei, amelyek a kontinuitás lehetséges útjait veszik elemzés alá. Kitér többek között a 796-os Duna menti zsinatra, vagy Adrianus és Monanus 9. századi skóciai, de 1509-ben pannóniai származásának mondott szenteket is bevon fejtegetéseibe, majd a románok pannóniai, általa 9. századra tett betelepülésével, illetve a magyarok 930-as évekre tett erdélyi betelepülésével, a bolgárok erdélyi jelenlétének a problémájával folytatja. Összességében az a véleményünk, hogy a geszta, illetve az 1200 körüli feltételezett hősénekek nem alkalmasak a 9–10. századi politikai viszonyok Kárpát-medencei politikai viszonyok rekonstrukciójára.

Az előbbi logikát követi Vasile MARCULET is tanulmányában, a nála 903 körüli magyar támadás áldozatának tekintett Ménmarót fejedelem és a Bizánci Birodalom közötti kapcsolatokat tárgyalva (*Transylvanian Review* (26.) 2007. 2. 11–25.) Az ő gondolatmenetében sincsen a névtelen szerző korának különösebb jelentősége, hiszen az általa leírtak attól függetlenül hitelt érdemlőek. Egyébként a párbeszédokről megengedi annak lehetőségét, hogy azok fiktívek és a szerző szándékait tükrözik. A cikkben küzd az ellen a román vélemény ellen, miszerint Ménmarót bolgár vazallus lett volna.

Tudor SALAGEAN német nyelvű írásában a névtelen szerzőt I. Béla korába helyezi, s a geszta datálásával foglalkozik. (*Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Hermannstadt* (50.) 2007. 7–30.) Madgearuhoz hasonlóan a III. Béla-kori kereszties szövegekkel való közvetlen kapcsolatot – egyébként joggal – nem érzi meggyőzőnek, miként helyesen vonja kétségbe, az éppen korábban Madgearunál érvként szereplő cseh hercegi cím datáló erejét, vagy ügyesen következtet Itália nagyobb szerepére a műben. Ugyanakkor nem számol a névtelen művének egyes bizonyított forrásainak da-

táló szerepével, így a „Rationes dictandi”-val, más esetben pedig meglepő eredményekre jut, mint amikor a határon élő népeket (Aliminus) Alemannak nevezi, vagy abból a tényből, hogy Bihar előfordul, de Várad nem, messzemenő következtetéseket von le. Hasonlóképpen nehezen felfogható, hogy a 12–13. századi olvasóközönség miért ne értette volna a „more paganismo” szokásokat?

Teljesen más, összehasonlító megközelítésben tárgyalja a gesztát BAK János, aki először Leedsben adta elő gondolatait, majd a *Majestas*ban jelentette meg („Legitimization of Rulership in Three Narratives from Twelfth-Century Central Europe”, *Majestas* (12.) 2004. 43–60.). Elegánsan hasonlítja össze a lengyel Anonymus Gallusnak, a magyar Névtelennek és a magyar krónikakompozíció korai fejezeteinek az uralkodók legitimitására vonatkozó nézeteit. Számba veszi a leszármazás fontosságát, a hadban győztes uralkodó erényeit, az égi büntetés és az isteni gondviselés hangsúlyozását s próbálja a művekben felsorakoztatott bőséges irodalmi és jogi érvanyagot a rekonstruálható politikai és társadalmi valósággal szembesíteni.

Végül a készülő angol fordítás kapcsán visszatérnénk a geszta egy érdekes szókapcsolatára, a „potenter et pacifice” (42, 44, 50, 57 fejezetek) értelmezésére és fordítására. Utoljára Szovák Kornél vizsgálta a geszta ezen előfordulásait, s joggal mutatott rá, hogy használatuk a királyi oklevelek hasonló ’pacifice’ és ’feliciter’ formulái hatását tükrözi. Igaz, együtt a magyar oklevelekben nem fordulnak elő (Ungarn-Jahrbuch 1991. 8–9.). Különösen a ’potenter’ alak fordítása okoz gondot, ami egyébként inkább későbbi hatalmaskodásokat leíró szövegekben bukkan fel. A korábbi fordítói ajánlatok a legkülönbözőbbek voltak: Silaginál a „machtvoll und friedlich” formát találjuk, Paisnál „erőszakkal és szépszerével”, „békében és hatalomban”, „hatalommal és szépszerével” változatokat; Szabó Károlynál „hatalommal és szépszerével”, „békében és hatalmasan”; saját fordításunkban „erős kézzel és békésen”, „békében és erejük tudatában” megoldásokat olvashatjuk. Rády az angol változat előzetesen közzétett szövegében a „rábeszélés”-t érezte a ’pacifice/békésen’ alakhoz illeszkedőnek.

Annál érdekesebb, hogy a külföldi okleveles gyakorlatban (aminek használatát az internetes források megkönnyítik, (vö. www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/noticia.2008.szeptember08), ahonnan a következő példákat is vettük) előfordul a kapcsolat, mégpedig egészen hasonló kontextusban, I. Jakab aragóniai király egyik 1224-es birtokadományában (1224. aug. 29.): „Volumus igitur et statuentes firmiter precipiendo mandamus, quatinus omnia illa quecumque a predictis predecessoribus nostris vobis et monasterio vestro data sunt et concessa ullo modo, vos et monasterium vestrum et omnes successores vestri habeatis semper libere, et teneatis *potenter et pacifice* expletetis...” Hasonlóan érdekes Blasco de Alagón adománylevele 1234. május 4.-ről (GARCIA EDO, Vicent: *Nuevas aportaciones documentales sobre don Blasco de Alagón*. = Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura 1989. 296.), ahol ezt találjuk: „Ita, quod predictam hereditatem habeatis, teneatis et possideatis *potenter* iure hereditario...”. Hasonlóan az ispotályos rend és Blasco de Alagón 1235. április 20.-i oklevelében (quod predictum terminum de Cervaria, sicut superius assignatus, divisus et fixuratus est, de cetero habeatis, teneatis, possideatis et expletetis *secure, potenter, integre, sicut vestrum proprium alodium liberum*). Ugyanennek a Blascónak egy 1239-es oklevelében is hasonló megfogalmazást találunk (EDO, Barreda-ENRIC, Pere: *La carta de població de Benassal*. 1988. 29. skk.) „possideatis omnes insimul et unusquisque per se vestram hereditatem, cum omnibus supradictis et successores vestri *potenter*, iure hereditario, franche, libere et *quiete*, sine interdicto et contrario aliquo et mala voce totius viventis persone”. A szóhasználat tartósan tovább él, s 1320 körül is hasonló fordulatokat találunk, mint Jordà d’Arenós 1320. május 25.-i oklevelében „dictum castrum et alqueriis, cum suis terminis, facere et habere, tenere et possidere, *quiete, potenter, et in bona pace*, contra omnes personas conquerentes, vel aliquid perturbantes...” Egyáltalán nem közvetlen magyar–hiszán kapcsolatra gondolunk, inkább arra, hogy a formuláskönyvek egy olyan csoportjának kellett lennie, amely ezt a megoldást javasolta. Maga szókapcsolat egyébként elő-

fordul Aachen Albert keresztes krónikájának 9. könyvében (13. fejelet, „*pacifice et potenter omnia disponens*”), így semmiképpen nem tekinthető a geszta szerzője invenciójának.

Utólag elismerhetjük, hogy Gabriel Silagi új német–latin kiadása, bár számos jogos kritikai észrevételt váltott ki a hazai kutatóktól, igen nagy szolgálatot tett a Névtelen műve és az azzal kapcsolatos hazai szakirodalom népszerűsítésében. Azóta megjelent a geszta szlovák–latin kiadása (*Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum*. Ed. Vincent MÚCSKA. Bratislava, 2000., vö. Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 2. sz. 267–269.), lengyel (2006), s legújabban Martyn Rady angol fordításának előzetes kézírata olvasható a világhálón (<http://www.ssees.ac.uk/prospect/GestaHungarorum.pdf>, 2008. 07. 19. állapot, „The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla”). A műnek a nemzetközi vérkeringésbe való bekerülése ugyan még nem hozta magával azokat az új szempontokat és eredményeket, amelyek joggal elvárhatók, de az új publikációk magas száma már biztatóan mutat ebbe az irányba.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A szegedi Somogyi-könyvtár kiállításai (2001–2008). A magyarországi könyvkultúra gazdagságát nem akkor láthatjuk igazán, amikor a retrospektív nemzeti bibliográfia kötetét kézbe vesszük. Így, a magyarországi könyvtörténetírás megközelítésmódja is mindig más, mint a nagy könyvtermelő kultúrák szakembereié. Mi a befogadás, a recepció gazdagságát állítjuk a szegény könyvtermés mellé. Könyvtörténészeink, tudós könyvtárosaink pedig közelebb állnak a könyv tartalmához, mint a nyugat-európai könyvtörténészek, akiknek adatott alkalom olyan mértékig specializálódni, hogy a teljes könyveket nem is kell látniuk (életművek épülhetnek egy-egy betű formájának a kutatására, vagy valamely formai motívum sorsa alakulásának kiderítésére). Nálunk a könyvtárak sem olyan gazdagok, mint Itáliában, Franciaországban, Németországban, vagy éppen Angliában. A gyűjtemény őrzői tehát csaknem valamennyi darabbal barátságot köthetnek évtizedes munkájuk alatt. Ilyen könyvtár a Somogyi-könyvtár is, és ilyen könyvtáros Szőkefalvi-Nagy Erzsébet. Szerelmese a könyvtárnak, a műemlék gyűjtemény darabjainak. Ha valaki szerelmes, akkor elfogult. A kérdés az, hogy mennyire? A kezünkben tartott nyolc kiállítási katalógus alapján azt mondhatjuk, hogy csak annyira, amennyire illik is egy szerelmeztől. Az illő kívülről történő szemlélést Szőkefalvi-Nagy Erzsébet esetében az európai és a magyarországi könyves kultúra mélyebb ismerete biztosítja, mint ahogyan azt csak a Somogyi-könyvtárban meg lehetne tanulni. A kiállítások, és a katalógus méreteinek megválasztása láthatóan nem egyszerűen anyagi korlát, hanem a kiállítások koncepciója diktálta okos választás az anyagnak. Ugyanígy a bevezetők összefogottsága – eléggé informatívak, de nem feleslegesen ismétlők –, és a kiállított könyvek (tárgyak) leírásának mélysége jól bizonyítják felkészültségét.

A szövegek alapossága leginkább az első kiállítási katalógusban feltűnő („*Ment-e a könyvek által a világ elébb?*” *A magyar könyves kultúra évszázadai*. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2001. július 16–október 20. A kiállítást rendezte, az ismertetőt írta és szerk. SZŐKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged, 2001). A szerző láthatóan régóta készült erre a kiállításra (talán a támogatók bőkezű(bb)-sége is megengedte a részletesebb tárgyleírásokat). A kiállítás didaktikus volta azt is bizonyítja, hogy annak rendezője számított a diák csoportokra, ide értve a Szegeden nagyszámú könyvtár szakos hallgatókat is. A könyvtörténet itt is irodalomtörténeti megközelítésben tárgyalt, ahogy ennek Magyarországon erős hagyományai élnek, ugyanakkor a könyvművészet külön fejezetet (és vitrint) is kapott. Külön érdeme a kiállításnak a bártfai városi könyvtár ritka, 1588-as nyomtatott ex librisének bemutatása, a könyvtár típusának értelmezése, illetve az, hogy Szeged könyvtörténete jól szerkesztetten külön is megjelenik.

A Biblia-kiállítás a magyar Biblia történetét csak felvillantja, sokkal inkább egyetemes jellegű. Az európai nyelvek mellett a kínai, a bagheli, a kawi vagy éppen a nogaj is megjelenik, mutatva, hogy a keleti nyelvek szegedi kutatása, oktatása nem csupán az Egyetemi könyvtár gazdag keleti gyűjteményére alapozhat. A kiállítók külön is felhívták a figyelmet a „szép” Bibliára is, vagyis a könyvművészeti szempontból kiemelten értékelendő darabokra (*Ezer nyelvű Biblia. Ritka bibliakiadások a Somogyi-könyvtár gyűjteményében*. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2002. július 15–október 22. A kiállítást rendezte, az ismertetőt írta és szerk. SZÓKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged, 2002).

Az útleírások azok számára, akik nem utaztak, sokáig az egyetlen kapcsolatot jelentették azokkal a területekkel, amelyek a nagy utazók bemutatásában jelentek meg a könyvek lapjain. A leírásoknak ezért érdekeseeknek, ugyanakkor szakszerűeknek kellett lenniük, és a szöveget kötelezően elkísérték térképek és illusztrációk. A nagy gyorsasággal (ma úgy mondanánk: hatékonyan) elpusztított népekről sokszor csak ezek az útleírások adnak hírt. Az útleírás hitelessége, a bemutatott népek, öltözetek, szokások, állat-, és növényvilág, természeti kincsek és jelenségek leírásának szakszerűségén alapul egyes népek önismerete is (ilyen önismeretre ugyanis, akármilyen furcsa is ez sokak számára, szükség van). Az európai és a magyar utazási irodalom kezdeteinek emlékei tehát nem egyszerű kuriózumok, hanem nagyon komolyan elemzendő szövegek, képek (*Nagy utazók – híres utazások. Régi útleírások a Somogyi-könyvtár gyűjteményében*. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2003. július 16–október 15. A kiállítást rendezte, az ismertetőt írta és szerk. SZÓKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged, 2003).

Tematikusan talán a legnehezebb kiállítást 2004-ben rendezte a könyvtár: *Európa szívében. Az egyesült Európa a Somogyi-könyvtár régi és ritka könyveinek tükrében*. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2004. július 15–október 16. A kiállítást rendezte, az ismertetőt írta és szerk. SZÓKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged, 2004. A téma nehézsége elsősorban abból ered, hogy Európa mindenkinek mást és mást jelent. Ahogy ma az EU működik, ez a másik világháború után, gazdasági alapról csupán pénzügyi irányban elcsúszott Európa: a világban teret veszített európai, amerikai vállalkozások számára időlegesen kevés túlélést biztosít sok európai nép rovására. Ez az EU azt az Európát rombolja, amelyet a Római Birodalom után nagy fáradtsággal építettek fel nemzetek: egy az uralkodó családoknak, a társadalmaknak és persze gazdasági érdekeknek is kedvező, de a közös keresztény kultúrára alapozódó Európát. Ennek szöveges emlékei az országleírások, a genealógiai táblák, a békeszerződések, a közös szentkultuszok, illetve a mindenütt ismert tudományos eredmények, irodalmi alkotások. Kiállítani ezt lehet: könyvelők és európai bürokraták hadát nem.

Európának nem csak földrajzi régiói vannak, kulturális zónák is léteznek aszerint, hogy melyik kibocsátó kultúra határozza meg egy-egy befogadó terület kulturális arculatát. Nem kultúrfőlény ez, hanem kulturális arculatformálás. A kibocsátó kultúra mindig közvetít más hatásokat is, felhívja a figyelmet más tudományos, művészeti, irodalmi értékre. Magyarország és az itt élő összes nép számára a német hatás az ország létezésétől kezdve mindig az első volt, és maradt. A könyvkultúra különösen ilyen terület. Az első nyomdász mesterek, az első könyvkereskedők németek voltak, a magyarországi könyvkiadók és könyvkereskedők, a németországiakkal házasodtak. Augsburg, Bécs, a német Prága, Lipcse, München, Halle an der Saale, és még számos más kulturális központ közvetítette a magyarországi értelmiség és polgárság felé a német, de a francia, vagy angliai szellemi áramlatokat is. A Somogyi-könyvtár abban az évben, amikor a frankfurti könyvvásár vendége Magyarország volt, ezt a könyves kultúrákra gyakorolt hatást mutatta be (*Hess Andrástól Landererig ... – Német hatások a magyar könyves kultúrában – a Somogyi-könyvtár régi és ritka gyűjteményében*. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2005. július 18–október 22. A kiállítást rendezte, az ismertetőt írta és szerk. SZÓKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged, 2005).

A Könyvtár 2006-ban ünnepelte alapításának 125. évfordulóját, ugyanebben az évben 195 éve született az alapító, Somogyi Károly. A nagyvonalú adományozó emléke előtt könyvtára bibliofil

arcának bemutatásával tisztelegtek az utódok: *Könyvművészet a Somogyi-könyvtár régi és ritka könyveinek tükrében*. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2006. július 17–október 23. A kiállítást rendezte, az ismertetőt írta és szerk. SZŐKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged, 2006. A kiállítás nemcsak a Somogyi Károlytól kapott mives könyvemlékeket mutatta be, hanem a magyarországi könyvművészet 20. század eleji remekeit is.

Ma minden könyvtár egy kis könyvtártörténet egyben. Ha lenne elegendő könyvtáros szám-bavenni valamennyi kötet külön történetét, látnánk, hogy a könyvgyűjtők személyes szándéka, vagy a rideg történelmi valóság, vagyis az erőszak, érdekes vegyületeket alkotott. Ma a szegedi Somogyi-könyvtár gyűjteményének proveniencia-jegyei nemcsak azt mesélik el, hogy Anton Fugger könyvei hogyan kerültek Lippay György esztergomi érsekhez, hanem azt is, hogy az érseki könyvtár és a kanonok magánkönyvtárai között is volt könyvcseré. Ahogy azt is tudjuk (innen is), hogy a nagy alapítóknak nem elég hálás az utókor: Széchényi Ferenc könyveiből bőven selejtezett a nemzeti könyvtár, így ma Szeged városa büszkélkedhet a somogyi főispán könyvével is. De minden könyvtárnak voltak híres könyvtárosai is, akiknek a munkája jelkép értékűvé vált kisebb közösségükben. Szeged így emlékezik Reizner Jánosra, Móra Ferencre, Tömörkény Istvánra, vagy az első szakképzett könyvtáros nőre, a Moholy-Nagy László által megfestett Fischhof Ágotára. Szegedi az az író is (Darvasi László), aki az elnőiesedett könyvtáros szakma által uralt könyvtárakban való eligazodás görbe tükrét megírta: 'Hogyan csábítsuk el a könyvtároskisasszonyt?' (*Régi híres könyvtárak – régi híres könyvtárosok a Somogyi-könyvtár régi és ritka könyveinek tükrében*. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2007. július 12–október 22. A kiállítást rendezte, az ismertetőt írta és szerk. SZŐKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged, 2007).

A természettudományi könyvek a könyvtörténetben elfoglalt helye kicsit más, mint humán filológiai alapú tudományok szakok emlékei. Ez utóbbiak inkább a Gutenberg-galaxis szövegtriumphusának emlékei, míg a tudományos könyv az ábrázolásnak mindig másfajta pontosságát követelte meg. Az orvosi könyvek pontosságának kérdése mindig (csaknem) szó szerint húsbavágó volt. Ma a régi orvosi könyvek nem csupán képi anyaguk érdekesege okán, hanem az egyes nyelvek szakmai szókincsének kialakulás-története miatt is népszerűek. A kiállítás egy kicsit a gyógyítás történetét is bemutatja, vagyis a népszerű, köznapi gyógyászati ismeretek elterjedését, vagy a keleti orvoslási módszerek európai megjelenését is (*Az orvoslás története Galenustól Herczel Fülöpig a Somogyi-könyvtár régi és ritka könyveinek tükrében*. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2008. július 15–október 22. A kiállítást rendezte, az ismertetőt írta és szerk. SZŐKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged, 2008).

A kiállítások tárgyának megválasztása láthatóan alkalmazkodik az országos kulturális kampányokhoz (a millenniumi ünnepektől kezdve az Ungarn Akzent in Deutschland-on át, a Pécs 2010 Európa Kulturális Fővárosa 2008-as felvezető évének hivatalos programjáig), ugyanakkor nem rejthető el az sem, hogy a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kiállítási témái is visszaköszönnék a tematikai sorban. Jól is van ez így, hiszen az internetes szolgáltatások bővítése mellett a könyvtárak is szolgáltatókká degradálódnak, és meg kell mutatni a gyűjteményeket másként is. A régi és ritka könyvek megmutatása – és a társadalomnak erre igénye is van – már komolyabb szakmai tudást igényel, amely a Somogyi-könyvtárban láthatóan megvan. A helyi régi és ritka dokumentumokon keresztül a szűkebb pátria lakossága ugyanakkor tartalmasan bővítheti ismereteit a világról, sokkal inkább, mintha csak az ezekről szóló információval találkozhatna a képernyőjén. A nem helyi lakosok a kiállítási katalógusból (az idegenek a mindig közölt angol nyelvű összefoglalásokból) szembesülhetnek a Somogyi-könyvtár gazdagságával.

MONOK ISTVÁN

Hungarus Digitalis. Német nyelvű sajtó a Magyar Királyság területén a 18. század második felében – digitális kiadás. „A nyelvről és kollektív identitásról szóló német nyelvű diskurzus a Magyar Királyság területén 1740 és 1918 között. Kommentált digitális forráskiadás” – ezzel a címmel működik a Bécsi Egyetem Európai és Összehasonlító Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében 2006 októbere óta egy kutatási projekt, amelynek első, hároméves szakasza a 18. század végén a Magyar Királyság területén kiadott német nyelvű folyóiratokkal foglalkozik.¹

A projekt-team alapvető célja, hogy digitalizált formában kiadja azokat a német nyelvű hungarikumokat,² amelyek a 18. század második felében jelentős szerepet játszottak a magyar kultúra német nyelvterületen történő közvetítésében, valamint az európai kultúra és tudomány magyarországi recepciójában. Ebben a kulturális cserefolyamatban a korszak időszaki sajtója meghatározó szerepet játszott, s így különös figyelmet érdemel.

A választott forrás: a folyóirat

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a magyar sajtó gyökerei csupán a 18. század 60-as éveire nyúlnak vissza, s hogy ezek a szövegek az első húszéves időszakban kizárólag német nyelven jelentek meg. A Magyar Királyság területén kiadott első újság, a *Pressburger Zeitung* 1764-től hetente kétszer jelent meg Pozsonyban, az akkori fővárosban, a Landerer nyomdában,³ és kiadójaként – bár ennek magán a periodikumon belül nincs írásos nyoma – Karl Gottlieb von Windisch⁴ pozsonyi kereskedőt és magántanárt tartják számon. A magyar sajtónak ugyanez a buzgó támogatója adta ki újságja mellékleteként elsőként a Magyar Királyság területén az első szórakoztató, illetve „féltudományos” lapokat *Freund der Tugend*,⁵ *Vernünftiger Zeitvertreiber*⁶ és *Preßburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste*⁷ címmel – német nyelven. Mindenesetre 1782-ig tartott, míg Magyarország első kifejezetten tudós folyóirata, az *Ungrisches Magazin*⁸ megjelent, szintén Karl Gottlieb Windisch kezdeményezésére, aki nemcsak dolgozatokat írt a lap számára,

¹ A projekt-team öt tagból áll. A projekt jelenlegi első szakaszát az Oszták Tudományos Kutatástámogatási Alap (Österreichischer Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung, FWF) finanszírozza.

² Vö. TARNÓI László kategorizálásával. *Literatur und Kultur im Königreich Ungarn um 1800 im Spiegel deutschsprachiger Prosatexte*. Bp. 2000. 664

³ *Preßburger Zeitung*. Karl Gottlieb WINDISCH [1764–1773], Mathias KORABINSKY [ab 1774], u.a. Preßburg: Landerer u.a. 1764–1929. 8° ÖNB, Wien UB, OSzK, PrLycB

⁴ Karl Gottlieb Windisch (1725–1793), Pozsony polgármestere, kiadó (*Preßburger Zeitung*, *Ungrisches Magazin*, *Neues Ungrisches Magazin*), történész, író.

⁵ *Der Freund der Tugend*, eine Wochenschrift. Karl Gottlieb WINDISCH. 3 Bde. Preßburg: Landerer 1767–1769. 8° WSTB, OSzK, Budapest UB

⁶ *Der vernünftige Zeitvertreiber*. Karl Gottlieb WINDISCH. 4 kötetben. Preßburg: Landerer 1770. 8° OSzK

⁷ *Preßburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften, und Künste*. Karl Gottlieb WINDISCH. 128 Stk. Preßburg: Landerer 1771–1773. 8° WSTB, OSzK, PrLycB

⁸ *Ungrisches Magazin oder Beyträge zur ungarischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der darin eingeschlossenen Litteratur*. Karl Gottlieb WINDISCH. 4 kötet. Preßburg: Löwe 1781–1787. 8° ÖNB, WSTB, OSzK, MTA, KHELB, PrLycB, Coburg LB. (A kilencvenes években rövid időre folytatódott a lap kiadása *Neues ungrisches Magazin* címmel. Karl Gottlieb WINDISCH. 7 füzet. Pressburg, Wien: Schauf; Alberti 1791–1792. 8° ÖNB, WSTB, OSzK, MTA, PrLycB.)

hanem a szerkesztői munkát is ő maga végezte.⁹ A projekt keretében a fent említett lapokat digitalizáljuk és kommentáljuk, valamint egy további német nyelvű periodikumot, a Ludwig Schedius által szerkesztett *Zeitschrift von und für Ungern*¹⁰ címűt, amelynek megjelenése már a francia forradalom utáni időszakra, a századfordulóra esik, s amely koncepciójában még Windisch követi, hozzá képest mégis jelentős megújulást mutat. A projekt egy következő szakaszában publicisztikai írások, magán- és tudós levelezések, valamint kultúr- és társadalomtörténeti érdekű szövegek, például útleírások feldolgozását tervezzük – amennyiben megkapjuk hozzá a szükséges finanszírozást.

A folyóiratok szerzői

Azoknak a szövegeknek a szerzői, amelyeket a projekt első szakaszában adunk ki és kommentálunk, túlnyomórészt német anyanyelvű magyarok.¹¹ Ez a fogalom a Magyar Királyság azon alattvalóit jelöli, akiknek – többnyire német bevándorlók leszármazottaként – az anyanyelve nem magyar volt, mégis a magyarok lojális honfitársai voltak a művelődés, a művészetek, sőt a politika terén is. Kétnyelvűségüknek köszönhetően fontos közvetítő szerepet játszottak: egyrészt jelentősen hozzájárultak az ország szellemi fejlődéséhez, másrészt törekvésükké vált, sőt mindent átfogó kultúrpolitikai koncepciójukká, hogy Magyarországról, erről a 'terra incognita'-ról, az ország életéről, a sokféle egymás mellett élő nyelvről és szokásról pozitív és lehetőleg objektív képet rajzoljanak, s ezáltal hozzájáruljanak a régi, egész Európában elterjedt előítéletek megszűnéséhez, és a Nyugat-Európa számára távoli, elszigetelt országról a hiányzó vagy téves ismeretek pótlásához, illetve korrigálásához.

Sehen wir in die verflossenen Jahrhunderte zurück, und betrachten den Unger, vergleichen ihn mit dem, der er itzt ist; wem wird nicht sogleich ein erheblicher Unterschied auffallen? Doch hat er immer die nämliche Organisation; und würden Luft, Speise, Trank, Gewohnheiten eines der vorigen Jahrhunderte, — würde eine der weitesten entgegengesetzte Staatsverfassung angenommen; so würde auch nichts hinderlich seyn, daß der Unger das wieder würde, was er dazumal war!¹²

– ezt olvassuk az *Ungrisches Magazin* első cikkében egy orvos, Zacharias Huszty tollából. A jövőben ez másképp lesz: a magyarok figyelmüket az európai kulturális folyamatokba bekapcsolódó, felvilágosult magyarra irányították.

⁹ Az *Ungrisches Magazin* képezi a jelenlegi első szakaszban a projekt elsődleges tárgyát. Még a 2008-as év folyamán hozzáférhetővé szeretnénk tenni az interneten az érdeklődők számára.

¹⁰ *Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*, herausgegeben von Ludwig von Schedius. Szerk. Ludwig SCHEDIUS. 6 Bde. Pest: Patzkó 1802-1804. 8° ÖNB, OSzK, MTA, KHELB, PrLycB

¹¹ A magyar-fogalom meghatározásához vö. pl. TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita...* Bp. 1969. 83.; VAJDA, György Mihály: *Ungarisch-deutsche Literaturbeziehungen*. In: *Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen* (Hg.): Leopold MAGON, Gerhard STEINER, Wolfgang STEINITZ, Miklós SZABOLCSI und György Mihály VAJDA. Berlin 1969. 13.; CSÁKY, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien, 1981. 158 sk.; S. VARGA Pál: *A nemzeti költészet csarnokai*. Bp. 2005. 159 sk.

¹² HUSZTY, Zacharias: *Versuch über den Menschen in Ungarn, nach seiner physischen Beschaffenheit*. = *Ungrisches Magazin* oder *Beyträge zur ungarischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der darin eingeschlossenen Litteratur*. Bd. 1. Heft 1. S. 4. Hrg. Karl Gottlieb WINDISCH, Preßburg: Löwe 1781–1787.

Azoknak a tudósoknak a hálózatáról, akiknek ez a gondolkodásmód és az ehhez kapcsolódó élénk tudományos tevékenység köszönhető, s amely hálózat Magyarország egész területét átfogta, még túl keveset tudunk. Biztosra vehető azonban, hogy összekapcsolta őket a közös nyelv, a német használata. Egyes kutatási eredményekből eddig csak sejteni lehetett, mekkora feltáratlan ismeretanyag található még ennek a tudós körnek a tevékenységéről levéltárakban és feldolgozatlan 18–19. századi szövegekben.¹³

A projekt a kiválasztott szövegek interpretációján keresztül az európai német nyelvű országok és Magyarország közötti kulturális közvetítésnek, az úgynevezett 'kultúrtranszfernek' a folyamatával foglalkozik.

Több nemzetiség és többnyelvűség

A projekt e célkitűzéssel fontos alapkutatósi lépést tesz előre a Habsburg Birodalom történelmi és kultúrtörténelmi folyamatainak megértésében. Bekapcsolódik a közép-európai térség különböző etnikai csoportjai közötti kulturális azonosságokról és különbségekről folyó diskurzusba. Ezek a viták 1918 óta, a Monarchia bukása óta, folyamatosak voltak ugyan, de csak a kelet-európai országokban 1990-ben bekövetkezett politikai fordulat, és Ausztria keleti szomszédainak 2004-es Európai Unió csatlakozása által került a nemzeti és kulturális identitás kérdése új dimenzióba. A szocializmus idején etnikai és nemzetiségi kérdésekről nem lehetett tudományos vitákat folytatni, a többszörös nemzetiségi identitással és többnyelvűséggel kapcsolatos kutatásokat egyoldalú kultúrtörténelmi szemlélet alapján tudatosan megakadályozták. A megelőző korszakokban hasonló mulasztás történt az egyoldalú nacionalista szemlélet miatt. Csak 1990 után kezdődhetek el Közép-Európában az első plurális kulturális igényű kutatások.¹⁴ Törekvéseik arra irányulnak, hogy az etnikai és nemzetiségi tudat mai megjelenési formáját történelmi gyökereinél és legkorábbi megnyilvánulásainál, változásainál és törésvonalainál ragadja meg.

Bár az osztrák kultúratudományi kutatás intenzíven foglalkozik identitás-diskurzusokkal,¹⁵ még nem vizsgálták az egykori Habsburg Birodalom kultúrtörténelmi helyzetét minden releváns – és meglévő – forrás elemzésének bevonásával. Ennek egyik döntő oka az lehet, hogy alapvető források nehezen hozzáférhetőek és olvashatók.¹⁶ Ezért pontatlanok az osztrák történelmi tudatban (de

¹³ Mindenek előtt a médiakutatás területén történt már előrelépés ebben a tekintetben, hiányzik azonban a tudománytörténelmi források átfogó feltárása, amelynek az lenne a célja, hogy hozzáférhetővé váljanak Karl Gottlieb Windisch fent említett tudós körének, vagyis a pozsonyi tudományos életnek nyomtatott és kéziratos dokumentumai, valamint a velük kapcsolatos szepességi és erdélyi források. Az utóbbiak feldolgozása még ma is nehéz feladatot jelent.

¹⁴ Példaként hivatkozhatunk a korszak identitásmodelljeivel, valamint a hungarus-értelmisséggel kapcsolatos egyes kutatásokra. Az identitásmodellekről: DEBRECZENI Attila: *Nemzet és identitás a 18. század második felében.* = ItK 2001. 5–6. sz. az irodalmi életben fellépő legfontosabb hungarusról: DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. (Toldy Ferenc és a magyar irodalom-történet.)* Bp. 1994., továbbá fontos megemlíteni S. Varga Pál és Margócsy István publikációit.

¹⁵ Lásd mindenek előtt Csáky Moritz munkáit.

¹⁶ A 18. századra vonatkozóan itt el kell mondanunk, hogy a források egy része már csak egy-egy példányban található meg különböző európai könyvtárakban. Korszerű kritikai kiadások teljesen hiányoznak. Olyan periodikák, amelyek az identitás-kutatás szempontjából különösen hasznosak lennének, eddig alig kerültek feldolgozásra, illetve nem lettek forrásként figyelembe véve.

a magyarban is) a magyar nemzeti-többszemzetiségi identitással kapcsolatos elképzelések, s a fehér foltok azt eredményezték, hogy a Duna-térség kultúrtörténetének képe marginalizálódott.

A kultúratudományi-filológiai kutatás szempontjából sürgetőnek látszik a feladat, hogy egy korszaknak – a 18. század végének és a 19. század elejének – éppen ezeket a német nyelvű forrásait, amelyekben a mai identitás-struktúrák kialakulásának kezdetét látjuk, egy alapkutatói projekt keretei között megvizsgáljuk. Ezzel hozzá kívánunk járulni a földrajzi egységben élő etnikumok kultúrtörténetének lehetséges újra- vagy továbbértelmezéséhez, amelynek során megtörjük a térség egyoldalú nyelvi-nemzeti identitás szerinti szegmentálását, egy olyan modellét, amely a 19. század közepe óta minden más lehetőséget kioltva érvényesül Magyarországon, s a figyelmet a többnyelvű és számos etnikumból álló társadalomban meglévő komplex nyelvi és szociális adottságokra irányítjuk.

... In keinem Lande der Welt sind vielleicht mehrere Sprachen, und eben deswegen auch viele Völkerschaften einheimischer als in Ungern.... Ein so grosser Zusammenfluß der heterogensten Zungen und Völker, von welchen keines dem anderen, an Geschliffenheit und an Kultur viel überlegen war, die Unbekanntschaft ferner der herrschenden Nation mit Vortheilen der Herrschaft ihrer Muttersprache, und das Bestreben der ungrischen Könige der Vorzeit, auf die Mannigfaltigkeit der Völkerschaften und Zungen der Monarchie, ihr Ansehen, und die Stärke und Festigkeit ihres Reichs zu gründen, mußte die Ungern sehr früh zum Lande der Polyglotten machen. Dies ist dasselbe noch gegenwärtig, und überaus merkwürdig ist dieser seltene Sprachen- und Völkerunterschied.¹⁷

– írta Martin Schwartner alapművében a *Statistik des Königreichs Ungarn*-ban, 1798-ban – vagyis egy olyan időszakban, amikor II. József nyelvrendelete óta eltelt 15 év, amikor a magyar nyelvújítók Kazinczy Ferencsel és körével az élen már részben megírták alapműveiket, és amikor a latin már régen újra hivatalos nyelv volt Magyarországon.

A digitalizált szövegek

– mit digitalizálunk?

A fenti tematikai szempontok alapján hozzuk létre azt a digitalizált adatbázist, amely egyrészt fontos forrásanyagot jelenthet a kollektív identitásmodellek kialakulásával foglalkozó, valamint azon kutatók számára, akik a felvilágosodás és a Monarchia felbomlása közötti időszakban a Magyar Királyság területén kialakuló és kibontakozó tudományosságot vizsgálják, másfelől alapvető forrásként áll majd rendelkezésre annak a kutatásnak a számára, amely azzal a közvetítő szereppel foglalkozik, melyet a német nyelv betöltött a 18. és 19. században Közép-Európában. Ezenkívül a szövegek kommentált kiadásával a Bécs–Pozsony–Budapest háromszög sajtótörténetének kutatói először juthatnak megbízható, publikált forrásokhoz.

¹⁷ SCHWARTNER, Martin: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest, 1798. 118. Később számos kiadást megért, többek között 1813-ban Frankfurtban is megjelent francia nyelven.

A tervek szerint több mint 60 000 oldalnyi gót betűs nyomtatott szöveg beszkennelésére kerül sor, amelyet az „ABBYY FineReader XIX für Fraktur” nevű digitalizáló szoftver segítségével szövegfájlokká alakítunk át.

Eredetileg FolioViews-zal terveztük a források publikációját, de sikerült egy még alkalmasabb programot találni, az Opensource-Software *Twikit*,¹⁸ amely egy WIKI – változat, hasonlóképpen a *Wikipédia* Online-Lexikon által általánosan ismert és kedvelt *Mediawiki*¹⁹ programhoz. A projektben használt program és a *Wikipedia* között egyebek közt az a különbség, hogy nem engedi meg a felhasználónak, hogy az adatbázisban változtatásokat hajtson végre. A szoftver másik fontos előnye, hogy már a több éves projekt befejezése előtt lehetőség nyílik a szövegek folyamatos publikációjára. Megteremti továbbá azt a kedvező technikai feltételt, hogy több munkatárs egyidejűleg dolgozhat a kommentárokon. A nyílt szerkezet által nemcsak a szövegtörzs válik tetszőlegesen bővíthetővé, hanem folyamatosan kiegészíthető további kommentárokkal; s nem utolsósorban a transzparens munkafolyamatból következően utólagos ad hoc javításokra is lehetőség nyílik. Ebben az összefüggésben magától értetődik, hogy együttműködésre törekszünk a korszakkal foglalkozó más kutatóhelyekkel is.

A források hozzáférhetőek egy kereshető digitalizált szöveg formájában, de valamennyi oldal megtekinthető kép formátumban is,²⁰ ezáltal bármely szöveghelynél azonnal megjeleníthető és ellenőrizhető a faksimile kép. A wiki-formátum kényelmes navigációt tesz lehetővé a kereshető szövegek, az oldalak képei és a kommentárok között. Ezenkívül lehetőséget ad bármely szövegnél vagy kommentárnál a kereszthivatkozások, vagyis más szövegek és kommentárok előhívására. Ezáltal létrejön egy hálózatszerű szövedék, amely láthatóvá teszi a szövegek közötti összefüggéseket.

– *Mit kommentálunk?*

Két kommentár-típust különböztetünk meg. A „külső kommentárok” a szövegek háttérét világítjuk meg. Ez a rész tartalmaz a forrásszövegek szerzőire és kiadóira vonatkozó információkat, utalásokat az aktuális tudományos eredményekre, és a forrásokkal kapcsolatos publikációkra, valamint egyes tanulmányokra is. A „belső kommentárok” megkönnyítik a szövegek olvasását és tudományos feldolgozását. Elsősorban az előforduló személyneveket, művek címeit, fogalmakat és helyneveket kommentáljuk. A fonetikus leírt neveket, monogramokat és rövidítéseket megpróbáljuk feloldani, a nem német nyelvű szövegrészeket és idézeteket németre fordítjuk. Különös hangsúlyt fektetünk azoknak a neveknek a dokumentálására, amelyek nem szerepelnek német nyelvű lexikonokban. Azokhoz a személyekhez, akik a kortárs tudományos életben fontosabb szerepet játszottak, részletesebb kommentárt fűzünk. Történelmi személyiségeknél csak a legfontosabb adatokat szerepeltetjük. Az információk forrásait rövidítve megadjuk a kommentár szövegében, a teljes hivatkozást pedig egy külön forrásjegyzékben. Az *Ungrisches Magazin* első digitalizált és kommentált füzetei előreláthatólag 2008 őszétől lesznek hozzáférhetőek az interneten, a Bécsi Egyetem Európai és Össze-

¹⁸ <http://www.twiki.org>

¹⁹ <http://www.mediawiki.org/wiki/MediaWiki/de>

²⁰ a képek mérete és felbontása optimális képernyős megjelenést biztosít

hasonlító Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében működő Finnugor Tanszék honlapján keresztül.²¹

Kutatási eredmények – külső kommentárok

A projekt munkatársainak kutatási eredményeit és publikációit a már említett külső kommentárok oldalán publikáljuk. Már részletes kutatási eredmények állnak rendelkezésre Johann Seivert erdélyi lelkész és történész munkáiról.²² Kutatások folynak az *Ungrisches Magazin* további munkatársaival, valamint a hungarus-identitással kapcsolatban is.²³

Kitekintés

A projekt első szakaszát három évre, 2009 októberéig terveztük. A projekt-team egyrészt bízik benne, hogy az Oszták Tudományos Kutatástámogatási Alap (Österreichischer Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung, FWF) meghosszabbítja a támogatását, másrészt további kapcsolatokat is keresünk, többek között nagyobb könyvtárakkal. Az első fontos együttműködés már létrejött az Országos Széchényi Könyvtárral, amely egyrészt forrásokat bocsát a rendelkezésünkre, másrészt a szövegek egy részének beszkennelésével támogatja projektünket.

Másoktól is örömmel fogadunk minden kooperációs lehetőséget, segítséget és ösztönzést.

Bernád Ágoston Zénó–Blaskó Katalin–Seidler, Andrea– Seidler, Wolf-
ram²⁴

²¹ <http://www.univie.ac.at/finno-ugristik/>

²² BERNÁD, Ágoston Zénó: „*Ich sah es also für ein Opfer an, das ich unsern verdienten Vätern schuldig wäre...*”. *Zur Werkgenese und Editionsgeschichte von Johann Seiverts Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*. = Wiener Elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik, 2006/7. (<http://webfu.univie.ac.at/texte/zeno3.pdf>); BERNÁD, Ágoston Zénó: *Ein Eremit wider die Schooßsünde der Geschichtsschreiber. Forschungsbedingungen und wissenschaftliche Arbeitsweise des Johann Seivert anhand seiner Schriften im Ungrischen Magazin*. In: *Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*. (Hgg.): Norbert BACHLEITNER, Andrea SEIDLER. Wien, LIT Verlag, 2007. /Finno-Ugrian Studies in Austria, Bd. 4./ 97–117.; BERNÁD, Ágoston Zénó: *Wissensvermittlung zur Ehre der Nation. Das Programm des Ungrischen Magazins und die Informationsvermittlung über Siebenbürgen am Beispiel der Beiträge des Johann Seivert* [megjelenik 2008-ban, Harrassowitz Verlag, „Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich” sorozat]; BERNÁD, Ágoston Zénó: *Zum Bild der Rumänen und Ungarn in den Schriften von Johann Seivert* [megjelenik 2008-ban, Bremen: Edition Lumière].

²³ BLASKÓ, Katalin: *Narrative sächsisch-siebenbürgischer Geschichtsschreibung anhand von Martin Schechs Beitrag im Ungrischen Magazin (1782)* [megjelenik 2008-ban, Bremen: Edition Lumière].

²⁴ A projekt-team (Bernád, Blaskó, Seidler, Seidler) köszönete illeti Valerie Seidlert, aki a szövegek szkennelését és transzkripcióját végzi.

NEKROLÓG

Varga Imre (1912–2007). A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a régi magyar irodalom történetét kutató munkaközösségek nevében búcsúzom egykori intézeti kollégámtól, a szakma széles körben tisztelt és szeretett doyenjétől, a jászberényi gimnázium egykori tanárától, atyai barátomtól, Varga Imrétől.* Ez a szakmai közösség, azon belül az Irodalomtudományi Intézet, s személy szerint én is nagyon sokat köszönhetek neki. Több mint fél évszázadon át szolgált az Intézetnek és a magyar irodalomtudománynak, s alapvető kézikönyvek, szövegkiadások, monográfiák és tanulmányok sorát hozta létre.

Munkássága a 17–18. századi költészet és a drámairodalom körül kristályosodott ki. Óriási mennyiségű magyar és latin nyelvű vers- és drámaszöveget tárt fel, rendezett sajtó alá, tett közkinccsé és értékelt. Ezzel a munkával jelentősen előmozdította az irodalomtörténetírást, s hozzájárult átfogó eszme- és művelődéstörténeti folyamatok megértéséhez. Az irodalomtudománynak teljes műfaji skáláját művelte. Bibliográfiát készített, hasonmás kiadásokat gondozott, antológiát szerkesztett, forrás- és irodalomjegyzékeket állított össze, s nemzetközi szinten képviselte szaktudományunkat. Alapító tagja, irányítója és ösztönzője volt a XVIII. századi Osztály mellett működő drámakutató közösségnek. Munkásságából egy átfogó irodalomtörténeti koncepció körvonalai bontakoznak ki. E koncepció három alappillére a beható szövegismeret, az összehasonlító szemlélet, valamint az irodalom- és eszmetörténet szoros összetartozása.

Neve olyan szellemi örökséget hordoz, amelyennél tiszteletre méltóbbat keveset ismerek szakmánk utóbbi évtizedeiben. Tudósi alkatát a személyes becsvágy teljes háttérbe szorítása, a fáradtságot nem kímélő erőfeszítés, az alázat és a folyamatos önkritika képessége jellemezte. Az Eötvös Collegium felszabadító levegőjében kialakított módszerességéhez végig hű maradt. Ehhez elfogulatlan tárgy- és munkaszeretet, önmagával szembeni igényesség, magas teljesítőképesség és az új feladatok vállalásának kedve kapcsolódott. Személyiségének alapvető jegye volt emberségtől áthatott melegszívűsége, az együttműködési készség, s hogy mindvégig nyitott és párbeszédre képes volt a fiatal kutatókkal is. Olyan tudományos közösségi szellemet képviselt, amelyben a szemléleti különbségek kölcsönösen megszívlelt eszmecserékhez vezettek és segítették az egyéni teljesítmények elismerését.

Ahányszor kézbe veszem egy-egy munkáját, mindig elgondolkozom, hogyan tudott létrehozni ilyen életművet olyan körülmények között. Ez az életmű alighanem ki fogja állni az idők próbáját. Filológusi szaktudása példa lehet a jövőben, még akkor is, ha némely körökben ma már divat melleszni az ilyesmit.

A szakma egésze mellett személy szerint én is nagyon sokat köszönhetek neki. Ő volt egyetemi disszertációm egyik bírálója. Máig őrzöm írásos véleményét és az értekezésnek azt a példányát, amelyben ceruzás bejegyzései tanúsítják a legapróbb részletre is kiterjedő figyelmét. Amikor az

* Elhangzott Varga Imre búcsúztatásán 2007. júl. 10-én a jászberényi Fehértói temetőben.

Intézethez kerültem, ő már nyugdíjba vonult, mégis rendszeresen bejárt a XVIII. századi Osztályra. Első találkozásunkkor bizalmába fogadott, s minden lehetséges módon segítette beilleszkedésemet. Beszélgetéseink során önzetlenül adta át tudását és tett tanúságot emberségéről. Ami akkor egyáltalán nem volt magától értetődő: többször meghívott magához a lakására, s ma is élesen emlékszem otthonának puritán egyszerűségére, a munkát középpontba állító szellemiségére.

Intézeti látogatásai az utolsó években egyre ritkultak, nem sokkal 90. születésnapja előtt azonban még nagy sikerű előadást tartott a XVIII. századi Osztály egyik vitaülésén. Amikor 90. születésnapján köszöntöttük kollégáimmal, megindult szavakkal mondott köszönetet, s azt hangsúlyozta mennyi mindent kapott *ő* az Intézettől. Amikor a születésnap tortája felvágása következett, megkért, segítsék neki, s fogjam meg a kezét. Ma is szívem mélyén őrzöm ennek az érintésnek az emlékét.

Egészen a legutóbbi időkig érdeklődött az intézeti hírek és szakmai események iránt, amelyekről rendszeresen beszámoltam neki. Utoljára május 3-án beszélünk telefonon, amikor elmondtam, hogyan zajlott le a Sorbonne egyik professzorának az ő kutatásaival is érintkező előadása. Az előadónak azt a latin nyelvű drámakötetet adtam emlékebe, amelyet ő rendezett sajtó alá két munkatársával, s amely életében megjelent utolsó nagyobb munkája volt. Soha nem fogom elfelejteni vendégünk meglepett arcát, melyen a kötet átlapozása után a csodálattal párosult őszinte elismerés tükröződött.

Nem hátra, hanem mindig előre nézett. Terveket kovácsolt, munkára serkentett, s hitt a közös munka erejében. Optimista volt: vigasztalta a kétkedőket, akik panaszkodtak a könyvkiadás őt is sújtó nehézségei miatt. Mindvégig a munka erkölcsé vezette: az a hagyomány, amely a legszélsőségesebb körülmények között is arra ösztönözte a szellemi élet résztvevőit, hogy dolgozzanak akkor is, ha reménytelennek ítélik helyzetüket.

Tudósi életműve rendkívül gazdag, veszteségünk mégis pótolhatatlan. A 95. születésnapra tervezett tisztelegő tanulmánykötet most már emlékkönyvként fog megjelenni.* A ránk hagyott szakmai örökség egyszerre több feladatot jelöl ki. Ezek között első helyen áll kéziratok hagyatékának feldolgozása és különböző helyeken megjelent tanulmányainak kötetbe gyűjtése.

De kihez fordulhat ezután az iránymutatást váró kezdő tehetség, a barát és pályatárs, aki velem együtt biztatta magát és kutatótársait? Ki lesz az, aki tanácsot fog adni a készülő új irodalomtörténeti kézikönyv munkálataiban? Ki az, aki az övéhez hasonló bölcsességgel, tévedhetetlen logikával és valóságérzékkel tudna eligazítást adni napjaink útvesztőjében? Kimeríthetetlen tudásánál és élettapasztalatánál is fájóbban fogjuk azonban nélkülözni szeretetét, hitében gyökerező emberségét.

Legyen néki könnyű a föld. Nyugodjék békében.

TÜSKÉS GÁBOR

* *Színházvilág – világszínház*. Szerk. CZIBULA Katalin. Bp. 2008. Ráció Kiadó.

SZEMLE

Kulturkosmos der Renaissance. Die Gründung der Bayerischen Staatsbibliothek. Katalog der Ausstellung zum 450-jährigen Jubiläum 7. März bis 1. Juni 2008 und der Schatzkammerausstellung »Musikschätze der Wittelsbacher« 9. Juni bis 6. Juli 2008. Hrsg. von der BSB. Red. von Claudia BUBENIK, Béatrice HERNAD, Cornelia JAHN. Wiesbaden, 2008. Harrassowitz Verlag, 352 l. /Bayerische Staatsbibliothek. Ausstellungskataloge Nr. 79./

Európa egyik legjelentősebb könyvtárát, a Bayerische Staatsbibliothekot a reneszánsz gondolat és egy herceg gyűjtőszénvedélye hívta életre 450 évvel ezelőtt. A sors és az „északi Athénba” költözött istenek úgy akarták, hogy a 16. század közepén rövid idő alatt létrehozott pompás gyűjtemény e reneszánsz gondolat és az európai szellemi örökség valódi asyllumává váljon és maradjon napjainkig.

A könyvtár központi jubileumi kiállításával az alapítás körülményeinek és a kezdeti állománynak a bemutatását tűzte ki célul. Az időhatárokat az alapítás éve, 1558, valamint a századvég jelöli ki, amikor a könyvtárat elköltöztették első, számára kialakított, reprezentatív otthonából.

A kiállítás és a katalógus címe, *Kulturkosmos der Renaissance*, Rolf Griebel, a BSB főigazgatójának bevezető szavai szerint nem csupán az alapítás éveiben uralkodó szellemi légkörre kíván utalni, hanem azokra a meglepően széles tudományos és művészeti távlatokra is, amelyek már a kezdet kezdetén jellemezték a gyűjteményt.

A kiállítás rendezőelvével azok a korábbi magán-gyűjtemények jelentették, amelyek megvásárlá-

sával a 16. század végére kialakult a müncheni hercegi könyvtár törzsállománya. A megvásárolt gyűjteményeket már a kezdetekkor sem tartották egyben, anyaguk fokozatosan elvegyült egymással. A kiállítás megalkotói mindenekelőtt Otto Hartig, a könyvtár egykori nagy tudású custosa kutatásaira támaszkodtak az egyes gyűjteménycsoportok felállításában. Hartig *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V. und Johann Jakob Fugger* című, 1917-ben, Münchenben megjelent, a könyvtár történetére nézvést máig alapvető munkájában elsősorban a könyvekben szereplő régi jelzetek, valamint a történeti katalógusok bejegyzései és egykori könyvtárosok megfogható működése alapján rekonstruálta a könyvtár alapításának történetét, a törzsállomány összetételét és a könyvek egykori felállítását. A kiállítás messzemenően felhasználta Hartig kutatási eredményeit, egy-egy, Hartig számára még kérdéses provenienciájú kötetnél pedig pontosította azokat.

A katalógus híven tükrözi a kiállítás szerkezetét. Az előszókat, valamint a kiállítás kurátora, a BSB Kézirat- és Régi Nyomtatványok Tárának vezetője, Claudia FABIAN által írt bevezetést két tanulmány követi, amelyek tömören összefoglalják az alapítástörténetet V. Albrecht herceg uralkodásának tükrében (KELLNER, Stephan: Albrecht V. – die Macht und das Geld, die Kunst und die Bibliothek; HERNAD, Béatrice: Ein Gemach für die »Liberey«. Die Gebäude der Hofbibliothek /1558–1598/99/). A tulajdonképpeni katalógusrész az egykori törzsállomány legjellegzetesebb, legkiemelkedőbb darabjait mutatja be, korábbi possessoraik szerint csoportosítva a kéziratosokat és a nyomtatványokat. A csoportok

élén a meglehetősen részletes tételleírásokat összefoglaló tanulmányok vezetik be, amelyek röviden vázolják a megelőző tulajdonos személyét és annak könyvtárát. Az egyes állományrészeket követően külön fejezet foglalkozik a könyvtár korai működésével, a könyvtárosok személyével és a katalogizálás módjaival, hasonlóképpen a Kunstammerben őrzött, mai fogalommal muzeálisnak nevezhető könyvekkel is. (A Kunstammer fennmaradt inventariuma, amelyet J. B. Fickler állított össze 1598 és 1600 között, az 1-től a 121. tételig sorol fel könyveket. Az inventariumot hamarosan ki fogják adni.) Mivel a Wittelsbach hercegek szenvedélyes zenebarátok voltak, a törzsállomány bemutatása nem lett volna teljes, ha az alkotók nem szenteltek volna önálló fejezetet a könyvtár egészen rendkívüli zenei gyűjteményének, amely különösen a 16. század második felének zenei anyagában gazdag.

Ez utóbbi tárgyhoz kapcsolódik a kötet utolsó előtti fejezete, amely valójában különálló katalógusnak is tekinthető, hiszen a benne foglalt anyagot a kötetek tekintélyes méretei miatt nem a központi kiállításon mutatták be, a pompás karkönyveket külön kamarakiállítás alkalmával tárták a nagyközönség elé „Musikschätze der Wittelsbacher” címmel. A kamarakiállítást Hartmut SCHÄFER rendezte, de tőle származik a bevezető tanulmány („Musikschätze der Wittelsbacher. Illuminierte Prachtchorbücher aus dem 16. Jahrhundert”) és a legtöbb tételleírás is. Közülük kiemelkednek a Hans Mielich müncheni festő által illuminált világhírű karkönyvek Cipriano de Rore (Kat. 110, Mus.ms. B) és Orlando di Lasso műveivel (Kat. 111a-b, Mus.ms.A).

V. Albrecht (1528–1579) 1550-ben erőskezű, művelt uralkodó lépett a bajor hercegi trónra. Hatalmát fokozatosan szilárdította meg a bajor rendekkel szemben, fellépett a protestantizmus ellen, és – ami tárgyunk szempontjából a legfontosabb – nagyívű kulturális víziókkal rendelkezett, amelyeket maradéktalanul sikerült megvalósítania. Úgy tűnik, hogy szellemi életét zeneszeretete és gyűjtőszervevénye határozta meg. Az általa támogatott művészek egyik legnevesebbike Orlando di Lasso, akit 1556-ban sikerült megnyerni a müncheni udvar számára, ahol 1563-tól

a Hofkapelle főzeneigazgatójának tisztét töltötte be. A hercegi udvar kulturális életében fontos szerepet játszott a híres augsburgi kereskedőcsalád tudomány- és könyvszerető sarja, Johann Jakob Fugger, aki tanácsai mellett saját ágenseit is a herceg rendelkezésére bocsátotta, köztük a padovai Jacopo Stradát és Niccolò Stoppiót. Segítségükkel V. Albrecht következetes és céltudatos gyűjtőtevékenységet folytatott, amelynek három, valójában összetartozó gyűjtemény-intézmény köszönhette a létrejöttét, az Antikensammlung, a Kunstammer és a Hofbibliothek.

A könyvtár tudatos kialakításában az első lépést az orientalista és diplomata Johann Albrecht Widmanstetter körülbelül 1100–1500 kötetes könyvtárának megvásárlása jelentette. A következő fontos állomás 1571, amikor a tanácsadó és barát, Johann Jacob Fugger hatalmas, mintegy 10 000 kötetet kitevő gyűjteménye adósságtörlesztés fejében szintén a bajor udvari könyvtárba vándorolt. A méreteiben ily módon jelentősen megnövekedett könyvtár ugyanebben az évben költözött át ideiglenes lakhelyéről, az Alter Hof kancelláriájáról reprezentatív új otthonába, az úgynevezett Antiquariumba. Ezt a pompás, máig fennmaradt kétszintes teret (egykor különálló épület volt) V. Albrecht kifejezetten azért alakította ki, hogy helyet adjon a könyvtárnak és az antik gyűjteménynek. A könyvtár az épület felső szintjét foglalta el. Leírásokból tudjuk, hogy a hosszúkás termet fáburkolat díszítette, két végén pedig kisebb helyiségeket hoztak létre, amelyek a feltételezések szerint alkalmi ’studio-li’-ként szolgálhattak a herceg számára. A berendezést két pompás glóbusz, egy földgömb és egy éggömb egészítette ki, amelyeket V. Albrecht rendelt meg kifejezetten az új könyvtárterem számára. A földgömb Philipp Apian, az éggömb a jezsuita Heinrich Arboreus tudományos bűvár-latai nyomán készült. Mindkettő ma is a Bayerische Staatsbibliothek ékessége. Figyelemre méltó, hogy az általános gyakorlattal ellentétben a Kunstammert a könyvtártól és az antik gyűjteménytől elkülönítve, egy új, részben e célból emelt épületben helyezték el.

Mind a könyvtár, mind a muzeális gyűjtemények felállításában és elrendezésében figyelembe

vették a korábban Fugger-alkalmazott belga orvos, Samuel Quiccheberg vonatkozó elméleti traktátusát (*Inscriptiones vel tituli Theatri amplissimi, complectentis rerum universitatis singulas materias et imagines eximias...* München, 1565), amely munka Németországban elsőként foglalkozott a múzeumelmélet alapvető kérdéseivel.

Meglepő az a teljesség, amellyel V. Albrecht herceg saját reprezentációs rendszerét megálmodta és kialakította. Finom játék szövődött a tudatosan elrendezett és felállított gyűjtemények egymáshoz és a nekik helyet adó, nekik tervezett épületekhez való viszonyából. Noha a herceg végrendeletében kijelentette, hogy a gyűjtemények elidegeníthetetlenek és változatlanul megtartandók, utódai már a 16. század végén megbontották ezt a harmonikus egyensúlyt.

Az udvari könyvtár magvát a Wittelsbachok viszonylag csekély méretű, de annál értékesebb magángyűjteménye képezte. (Vö.: GULLATH, Brigitte: *Die Bücher der Münchener Herzöge.*) Legkorábbi IV. Albrecht herceg (1447–1508) gyűjteményéből maradtak fent könyvek, közöttük legelsőként Ulrich Füetrer műve, az Artúr-mondakörrel és a Grál-legendával foglalkozó „Buch der Abenteuer”, amely a 15. század utolsó évtizedeiben keletkezett (Kat. 3, Cgm 1). A kiállított darabok jól tükrözik a hercegi udvar érdeklődését és ízlésvilágát. Értékes bibliák és breviáriumok mellett Konrad Grünenberg „Wappenbuch”-ja (Kat. 5, Cgm 145), a híres 15. századi vívómester, Hans Thalhoffer rajzokkal szemléltetett vívóiskolája (Kat. 4, Cod. icon. 394 a), továbbá egy gyönyörűen illusztrált Valturius (Kat. 7, Clm 23467) tűnik fel. Különleges darab Christoph Sesselschreiber technikai kézikönyve a 16. század elejéről, amelyben a szerző rajzokkal illusztrálva többek között az ágyúöntést, kivégzőeszközök, felvonók készítését, a különféle vízi technológiákat és a bűvárokodás mikéntjét mutatja be. A harangöntésről szóló rész a legrégebbi német nyelvű források egyike a témában (Kat. 6, Cgm 973).

V. Albrecht vásárlásai közé tartozik Paul Hektor Mair 730 darab fél vagy egész oldalas illusztrációval díszített „De arte athleticá”-ja, amelyben a szerző a lovas és gyalogos párbajok válfajait mutatja be a teljesség igényével. Érdekes adalék,

hogy Mair munkája során két vívómestert is szerződtetett, akik a gyakorlatban ellenőrizték az általa összegyűjtött módozatokat (Kat. 8, Cod. icon. 393–2).

IV. Albrecht hercege volt az az igen értékes, 13. századi, alsó-ausztriai kézirat, amely a kései Minnesänger, Ulrich von Lichtenstein „Frauendienst”-jét tartalmazza. A mű csupán ebben a kötetben hagyományozódott (Kat. 1, Cgm 44). V. Wilhelm (1548–1626) herceg könyvei közé tartozott egy 9. századi, bíborral átítatott pergamenre másolt evangeliarium, két lapján Jézus életéből vett jelenetekkel (Kat. 15, Clm 23631).

Egy Firenzében készült, fehér indafonatokkal díszített, 15. századi aprócska kéziratnak, amely Ovidius „Metamorphoses”-ét tartalmazza, magyar vonatkozása is van. Az előzéklap bejegyzése szerint a kötetet Zsámboki János ajándékozta 1572. szeptember 9-én az éppen Bécsben tartózkodó V. Wilhelm hercegnek. Az ajándékozás tényét Zsámboki saját kezű aláírása hitelesíti. A katalógustétel szerzője, Wolfgang-Valentin Ikas szerint elképzelhető, hogy Zsámboki esetleges könyvtárosi szolgálatait kívánta ily módon a leendő bajor uralkodónak felajánlani, akivel egyébiránt az elkövetkezendő években is kapcsolatban maradt, egyik ágenseként működött a kéziratbeszerzések terén. A választás talán nem véletlenül esett a szóban forgó kódexre – így Wolfngang-Valentin Ikas –, hiszen V. Wilhelm pár évvel később, immár uralkodóként a müncheni Residenz közelében emelt Neuer Gartenbau-t a „Metamorphoses”-ből vett jelenetekkel díszítette (Kat. 16, Clm 927).

A bajor udvari könyvtár alapítását attól az esztendőől számítják (1558), amelyben V. Albrecht megvásárolta Johann Albrecht Widmanstetter (1506–1557) könyvgyűjteményét. (Vö.: REBHAN, Helga: *Johann Albrecht Widmanstetter und seine Bibliothek.*) A híres orientalista és fényes karriert befutott diplomata számos más humanistához hasonlóan maga is szenvedélyes könyvgyűjtő és bibliofil volt. Könyvtára körülbelül 1100–1500 kötetet tett ki, melyek nagy részét itáliai tartózkodása alatt szerezte. Tudományos sokoldalúságát könyveinek tematikai összetétele is jól tükrözi, de gyűjteménye főként keleti vonatkozású anya-

gáról, keleti kéziratáról volt igazán híres. Ebben az időszakban bármely keleti nyelv alapos ismerete önmagában is ritkaságnak számított, Widmanstetter mégis szír stúdumaival vált igazán jelentőssé az európai orientalisztika történetében. Ezen a tudományterületen ugyanis valóban úttörő munkát végzett. Neki köszönhető az Újtestamentum első szír nyelvű kiadása (Kat. 32, Rar. 155), valamint egy szír grammatika összeállítása. Mindkét kiadvány 1555-ben jelent meg Bécsben.

Az arab nyelvvel való kapcsolatának Koránkiadása állít emléket, az ún. Nürnberger Koran 1543-ban látott napvilágot (Kat. 25, Res/4 A. or. 1590). A hebraisztika és a judaisztika terén elsősorban a Talmud és a Kabbala tanulmányozásával foglalkozott. Ő is osztozott ugyanis kortársai azon véleményében, hogy a Kabbala szövegéből, ha azokat helyesen értelmezik, alapvető keresztény hittételek nyernek bizonyítást. A zsidó Kabbala legfontosabb műve, a „Zohar” szintén megtalálható volt Widmanstetter könyvtárában, a kéziratok példány margójára maga is készített héber nyelvű jegyzeteket (Kat. 29, Cod. hebr. 217).

Widmanstetter politikai pályafutásának csúcspontját jelentette kinevezése I. Ferdinánd király kancellárjává 1552-ben. Az orientalista nem habozott kihasználni a lehetőséget, és az oszmánokkal folytatott diplomácia során az udvarba érkező, arab írással írt, török nyelvű okiratokat tanulmányozás végett elkérte az uralkodótól. Ezt annál is inkább megtehetette, mert ez idő tájt Bécsben az oszmán okiratoknak nem az eredetijét, hanem azok latin vagy olasz nyelvű fordításait archiválták. Néhány eredeti fermán Widmanstetter tulajdonában maradt, köztük az is, amelyet a nagyvezír, Ibrahim pasa címzett I. Ferdinánd királynak 1530. december 12. és 21. közötti keltezéssel (Kat. 106, Cod. turc. 122). 1530-ban I. Ferdinánd Joseph Ritter von Lamberg zu Schneeberget és Jurisich Miklóst követként Isztambulba küldte, hogy ott béketárgyalásokat folytassanak, és kieszközöljék I. Szulejmántól, hogy ismerje el I. Ferdinándot Magyarország királyának. A nagyvezír hallani sem akart erről az örültségről, és válaszában éppen az ellenkezőjét követelte, nevezetesen, hogy Ferdinánd álljon el az ilyen

jellegű szándékaitól. Ennek a tényállásnak a dokumentuma a Widmanstetterhez, majd a müncheni hercegi gyűjteménybe került okirat, ahol rendkívülisége folytán nem a könyvtárban, hanem a Kunstkammerben helyezték el.

Hasonlóképpen Widmanstetter gyűjteményével került Münchenbe egyik legfontosabb nyelvemlékünk, a „Müncheni Kódex” is a négy evangélium magyar nyelvű fordításával (Kat. 36, Cod. hung. 1). Nem csupán a jelen kiállítás rendezői, hanem a régi müncheni könyvtárosok is figyelemre méltó ritkaságnak tartották a kéziratot, ugyanis a katalógusok tanúsága szerint a címeliák között őrizték. Bizonyos elképzelések szerint Widmanstetter a kódexet Nádasdy Tamástól kaphatta, aki szintén gyakorta megfordult a bécsi udvar köreiben. A tételleírás szerzője nemrégiben közreadott tanulmányában részletesen foglalkozik a kódex történetével a 16. századtól kezdődően egészen a 19. század közepéig (TAFFERNER, Lioba: Der „Münchener Kodex”. Sein Weg nach München und seine Entdeckung in der Kgl. Hof- und Staatsbibliothek. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. Hrsg. von Zsolt K. LENGYEL. Ungarisches Institut München, 2005–2007, 199–228.) Widmanstetter hagyatékában más hungaricumok is felbukkantak, ez is bizonyítja a tudós érdeklődését a magyar nyelv iránt.

Amikor a Widmanstetter-állomány 1558-ban Münchenbe érkezett, katalógus is kísérte, amely azonban azóta elkallódott. Ezért nem rekonstruálható pontosan az eredeti gyűjtemény. A nyomozásban mindenekelőtt a Widmanstetter-könyvtárban előszeretettel alkalmazott, jellegzetes fehér vaknyomásos bőrkötés, valamint a tulajdonos kézírása segíthet. Widmanstetter ugyanis saját kezűleg tüntette fel az egyes kötetek címét a könyvborítón, az első oldalak egyikére pedig bejegyezte saját nevét mint tulajdonos: „Joannis Alberti Widmanstadii”.

Johann Jakob Fugger kétségtelenül a 16. század legjelentősebb könyvgyűjtői közé tartozott. (Vö.: HAJDÚ, Kerstin: Johann Jakob Fugger und seine Bibliothek.) Az ő 10 000 kötetes könyvtárával, amely 1552 óta már Hartmann Schedel gyűjteményét is magába foglalta, a bajor hercegi

könyvtár hirtelen európai jelentőségűvé lépett elő. (A Fugger-könyvtár részeként Münchenbe érkező Schedel-gyűjteményről, Hartmann Schedel sajátos könyvhasználati és olvasási szokásairól Bettina Wagner ad a katalógusban igen értékes összefoglalót: „Hartmann Schedel und seine Bibliothek”.)

A Fugger-könyvtár legfontosabb gyűjtőköre az ókortudomány és a klasszika-filológia volt, de jelentős anyaggal rendelkezett a teológia, a történelem, a földrajz, a jogtudomány, az éreteman, valamint a képzőművészet és a zene tárgyköréből is. A gyűjtemény körülbelül 900 kéziratot foglalt magába – ebből 400 a Schedel-könyvtárból származott –, amelyben meglepően magas volt a görög kéziratok száma. A 186 görög kódex közül 60 darab régi bizánci másolat volt, elképzelhető, hogy ezekhez Velencében jutottak hozzá Johann Jakob Fugger ágensei. A maradék kétharmadot a 16. század közepén Itáliában, többnyire Velencében másolt görög nyelvű kötetek teszik ki, amelyeket elkészültük után közvetlenül Augsburgba szállítottak. Viszonylag magas a héber nyelvű kéziratok száma is, a 90 kötet között vannak régi és újabb, velencei másolatok is.

Az óriási gyűjteményben Johann Jakob hamarosan kénytelen volt hozzáértő könyvtárosokat alkalmazni, köztük az egyik legnevesebb a híres grécista, Hieronymus Wolf volt. Őt a már említett Samuel Quiccheberg követte a Fugger-könyvtár élén, aki katalógizáló munkatársakat is kapott. Kettőt közülük név szerint is ismerünk: Carolus Stephanusnak köszönhető a Fugger-könyvtár három fönmaradt katalógusa, amelyek Wolf előmunkálataira mehetnek vissza, Wolfgang Prommer pedig hűségesen elkísérte a könyvtárat akkor is, amikor azt Johann Jakob eladta V. Albrechtnek, és attól kezdve a hercegi könyvtár bibliothecariusaként dolgozott, gyakorlatilag ugyanabban a gyűjteményben.

A Fugger-könyvtárban a könyveket alapvetően két nagy csoportra, latin és nem latin nyelvűekre osztották. Az első csoport tagjait szakonként rendezték el. A jelzet aszerint állt össze, hogy az adott kötet a könyvszekrény hányadik polcán (statio), azon belül pedig hányadik helyen (nu-

merus) volt található. Például: Stat. III. No. 5. A jelzeteket nem csupán a katalógusban, hanem az egyes köteteken kívül, az első kötéstábla jobb felső sarkában is feltüntették. Az 1552-ben beérkező Schedel-könyvtárat külön katalogizálták és külön állították fel. A jelzetelés ugyanúgy zajlott, azzal a különbséggel, hogy a 'statio' és a 'numerus' után egy nagy B betűt is feltüntettek.

A Fugger-beszerzések gyakran maradtak eredeti kötésükben, az új megrendelések között azonban jó párat egyszerű fehér bőrbe kötöttek, míg egy körülbelül 350 kötetes csoportot vörös és zöld bőrkötéssel láttak el.

Miután a Fugger-gyűjtemény Wolfgang Prommerrel együtt a müncheni udvari könyvtárba vándorolt, a jelzetelés alapelvét megtartották, ám a könyveket már új rend szerint állították fel, ennek következtében a 'statio-numerus' számok megváltoztak. Az udvari könyvtár legelső, Wolfgang Prommer által összeállított katalógusa 1582-ben már az új jelzeteket tartalmazza, amelyeket Prommer vörös tintával a kötetek előzéklapjára is felvezetett. A jubileumi kiállítás katalógusában valamennyi tételnél feltüntették a kiállított kötetek e legkorábbi, 'statio-numerus' rendszerű jelzetét.

A Fugger-gyűjteményből egy olyan csoportra kívánunk röviden utalni, amely – noha Fugger-provenienciájú – nem található meg a jelen katalógusban. A Münchenben őrzött nyolc darab corvina-kézirat közül a hat latin nyelvű ezzel a gyűjteménnyel érkezett a bajor hercegi könyvtárba. Hartig ugyan feltételezi, hogy közülük némelyik esetleg a Schedel-könyvtárból származik, ez azonban a jelzetelésben egyáltalán nem mutatkozik meg. Corvináink azért nem szerepelnek a jelen kötetben, mert a Bayerische Staatsbibliothek külön kamarakiállítással emlékezett meg törzsállományának erről a különleges csoportjáról a jubileumi kiállítássorozat keretein belül, 2008 februárjában. A kiállításához bajor és magyar szakemberek együttműködésével katalógus is készült, az év végére pedig mind a nyolc kötetet digitalizálták.

Egyelőre nyitott kérdés, hogy miként kerültek Hunyadi Mátyás egykori könyvtárának darabjai

a Fuggerek birtokába, annyi azonban biztosra vehető, hogy kirendeltségvezetők, a sokszor igen művelt faktorok nagy szerepet játszhattak uraik könyvbeszerzéseiben. Az egyik müncheni corvinát, amely Beda Venerabilis és Seneca műveit tartalmazza (CIm 175), például Georg Hörmann, a tiroli Schwatzban működő faktor ajándékozta urának, Johann Jakob Fuggernek 1544-ben. Minderről a kódex kiragasztott előzéklapján olvasható bejegyzés tájékoztat, amely fölött pedig Hörmann pompás, nyomtatott-színezett ex librise látható. A kézirat tehát korábban Hörmann tulajdonában volt, a faktor ez esetben nem egyszerű beszerzőként vagy közvetítőként működött, hanem valódi ajándékozásról volt szó. Ismeretes, hogy egy másik neves Fugger-faktor, Hans Dernschwam tulajdonában is voltak corvinák. Dernschwam már Johann Jakob apjának, Raymund Fuggernek is nyújtott hasonló „kulturális szolgáltatásokat”, hiszen római feliratokat is gyűjtött neki Magyarországon területén.

Noha V. Albrecht hercegnek feltehetően nem ez volt a legfőbb szándéka, de a Widmanstetter-, a Schedel- és a Fugger-gyűjtemény megvásárlásával könyvtárát a késő középkori, kora újkorai kultúrkincs egyik legfontosabb mentősvárává tette. Az udvari könyvtárát igen hamar, már az alapítás éveiben megnyitották az érdeklődő nyilvánosság előtt, sőt külön engedéllyel még kölcsönözni is lehetett. Claudia FABIAN a katalógus zárótanulmányában („Der Gründungsbestand – Verpflichtung zur Kontinuität. Ein Bogen über 450 Jahre”) hangsúlyozza, hogy a modern Bayerische Staatsbibliothek eszméi, céljai és funkciói milyen nagy arányban azonosak a fiatal bajor udvari könyvtár a maga korában feltehetőleg még kimondatlan alapelveivel. A Bayerische Staatsbibliothek aktuális projekteinek, digitalizálási programjainak nem kis hányada érinti a gyűjtemény legkorábbi rétegét. A régi állomány – így a kiállítás kurátora – kötelez, ugyanakkor impulzusforrást és útmutatást is jelent.

A bajor kollégák példaértékű összmunkával nagyszerű kiállítást alkottak, és ahhoz méltó, magas színvonalú, rendkívül gazdag katalógust

bocsátottak közre. A katalógus borítóján szereplő gyönyörű fotó, amely az Antiquarium számára készített éggömb egy részletéről, az Androméda-csillagképről készült, találóa illusztrálja a 16. századi reneszánsz emlékének álomszerűvé vált, tünékeny világát.

ZSUPÁN EDINA

Die Ottheinrich-Bibel. Das erste illustrierte Neue Testament in deutscher Sprache. Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 8010. Begleitbuch zu den Ausstellungen anlässlich der Zusammenführung der Ottheinrich-Bibel im Jahre 2008. Hrsg. von der BSB. Red. Claudia FABIAN und Jürgen SCHEFZYK. [München]: BSB; [Luzern]: Faksimile Verlag Luzern, 2008. 215 l., ill. /Kulturstiftung der Länder, Patrimonia 334. – Bayerische Staatsbibliothek, Ausstellungskataloge 80./

A Bajor Állami Könyvtár (BSB) 2008-ban ünnepelte – az alapító V. Albrecht bajor herceg korára emlékezve – alapításának 450 éves évfordulóját. Ebből az alkalomból nagyszabású jubileumi kiállítást és nyolc kamarakiállítást rendeztek. Ezekhez járult kilencedikként az Ottheinrich-Biblia bemutatása 2008. július 10. és augusztus 10. között. A jubileumi kiállításnak a 79. számú katalóguskötet (*Kulturkosmos der Renaissance*), az Ottheinrich-Bibliának a 80. kötet állít maradandó emléket. Már itt le kell szögezni, hogy szívet-lelket melengető szép könyv mindkettő, sok-sok jó minőségű képpel gazdagítva.

A katalóguskötet címe rögtön tájékoztat bennünket a legfontosabb tudnivalókról: a kódex egy gazdagon illusztrált német nyelvű Biblia, pontosabban az Újszövetség, amelynek részei a történelem sodrában különböző könyvtárakba kerültek. (Nem ismeretlen nekünk az ilyen eset. Gondoljunk csak az első magyar nyelvű Bibliára, amelynek három része három helyen van: az úgynevezett Bécsi kódex, 1932 óta szerencsére már Budapesten, az OSzK-ban, a Müncheni kódex éppen a BSB-ben, az Apoc-kódex pedig a Székely Nemzeti Múzeumban, Sepsiszentgyörgyön.)

Az Ottheinrich-Biblia nyolc részéből a BSB-ben 1950 óta három kötetet őriztek. 2008-ban a kódex részei végül Münchenben egyesültek. Kétszáz éve nem volt ehhez mérhető értékű gyarapodása a BSB-nek.

Az Újszövetség másolására 1430 körül VII. (Szakállas) Lajos (1365–1447) bajor-ingolstadti herceg adott megbízást. E kódex német szövege, illetve nyelvezete és az Augsburgban 1350-ben másolt Bibliáé közös forrásra vezethető vissza. Ez a szöveg azonban nem hagyományozódott tovább. Érdekes, hogy a tervezett illusztrációknak kihagyott helyeken a festőnek szóló utasítások mégis latin nyelvűek. (Biztos, ami biztos, értse bármely nemzetiségű festő!) A 307 leveles pergamenkézirat díszítésének azonban akkor csak mintegy az ötöde készült el. Azok a művészek – a kutatás három különböző mestert vagy műhelyt állapított meg – regensburgiak voltak, s a Biblia kifestésében való részvételük szerint Jeromos-, Máté- és Márk-mester néven tartják őket számon. A többi díszítés, vagyis a miniatúrák, iniciálék és képek zömét száz évvel később, 1530–32 között a lauingi mester, Mathis Gerung készítette, Ottheinrich (1502–1559) pfalz-neuburgi választófejedelem megbízásából – immár reneszánsz stílusban. Ez az Újszövetség az egyik leggazdagabban illusztrált a hasonló létező Biblia-kéziratok között. 146 részint egész oldalas kép látható benne. A képek Jézus életének, csodatetteinek, a példázatoknak, az Apostolok cselekedeteinek és természetesen az Apokalipszisnek a fantáziát mindig erősen megmozgató ábrázolásai. Különösen ez utóbbi ábrázolására erősen hatottak a „nagyok”, Albrecht Dürer és Hans Burgkmair hasonló témájú képei. Ez a kódex, nyelvét és Regensburgban készült illusztrációit tekintve, a késő középkori német udvari kultúra kiemelkedő alkotása.

Ottheinrich herceg az elkészült pergamenkódexet Heidelbergbe vitte. De száz év se telt el, s a harmincéves háborúban mint hadizsákmányt kétszer vitték el, 1622-ben Münchenbe, tíz évvel később onnan Weimarba, ahonnan azonban hamarosan Gothába került, s lett a gothai hercegi könyvtár egyik legnagyobb kincse. E századok-

ban, amíg ott volt, Gothai Biblia néven ismerték. (Egyébként a könyvbarát Ottheinrich hercegnek az egész gyűjteményét, a Bibliotheca Palatinát elvitték Heidelbergből, s a mai napig a Vatikán könyvtárában van.) Az Ottheinrich-Bibliát – ahogy aztán a 20. század közepétől nevezték – a 19. század második felében szedték nyolc részre, és kötötték így újra. Fennmaradt 19. század eleji kötése, de korábbi, eredeti kötése elveszett. Az 1., a 2. és a 7. kötet Coburgba, majd 1950-ben a BSB-be került. (Az 1. és 2. kötetet 2002-ben Luzernban faksimile kiadásban megjelentették.) A többi öt kötet, két id. Lucas Cranach-festményért kölcsönbe, 1936 óta ki volt állítva a heidelbergi Kurpfälzisches Museumban. 2003-ban adták vissza a tulajdonosnak (ki az igazi?), a „Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha'sche Stiftung für Kunst und Wissenschaft” alapítványnak. 2007-ben a Sothebynek Londonban árverésre kínálták. És ekkor sokak összefogásával és szponzori támogatásával megegyeztek a vételárban, és néhány nappal az árverés előtt megmentették az Ottheinrich-Bibliát. A BSB számára ennél szebb születésnap ajándékot aligha lehetett volna szerezni. 2008-ban tehát a BSB-ben újra egyesült ez az Újszövetséget tartalmazó rendkívüli szépségű pergamenkódex, s reméljük, hogy kálváriájának vége, ott is fog maradni, amíg világ a világ.

A kiállítási katalógus, amint ezt az elmúlt években itthon és külföldön már megszoktuk, tanulmánykötet is egyben. A szerzők és a szerkesztők átfogó képet akartak nyújtani az Ottheinrich-Bibliáról; inkább a látogató közönség igényeihez közelítettek, és csak a legfontosabb irodalmi hivatkozásokra szorítkoztak. A kiállítást és a katalógust bámulatosan rövid idő alatt hozták létre. Részletes tudományos vizsgálatokra nem volt lehetőség, de az alkalom és a kötet további kutatásokra adhat ösztönzést. A bevezetőt Claudia Fabian és Jürgen Schefzyk írta. A katalógus-fejezetben reprodukálták a kódexből a 2008-as és a további tervezett kiállításokon bemutatandó oldalakat. Külön fejezetben, egyenként elemzik, más művészi megformálásokkal összehasonlítva, a kódex képeit és miniatúráit. Az egyes tanulmányok tárgya és szerzői: a kódex keletkezése,

illusztrálása, további sorsa (Brigitte Gullath); a kódex fizikai leírása, állapota, restaurálása – bár a tanulmány címe kodikológiai leírást vagy vizsgálatokat is ígér (Luise Karl, Christl Beinhofer és Irmhild Schäfer); az Ottheinrich-Biblia sajátos, korai német nyelve, összefüggése az Augsburgi Bibliával, egyáltalán a németre lefordított Újszövetség-variánsok (Elisabeth Wunderle); Udo Thom egy igen érdekes teológiai kommentárt írt az Ottheinrich-Biblia kapcsán; Karl-Georg Pfändtner a kódex művészi kivitelezését elemezte. A Függelékben Manfred Kramer írt az első két kötet faksimile-kiadásáról, Jürgen Scheffyck pedig a majna-frankfurti 'Élménymúzeumról', ahol a látogatót egy szcenírozott bibliai világba kalauzolják, nomád sátorral, s a Krisztus korában használatos halászhajó másolatával.

Hogy egybekötik-e újra az Ottheinrich-Bibliát, nem tudni; mindenesetre a kiállításon kifejezetten előnyt jelentett, hogy nyolc klimatizált, minden biztonsággal és – a kódex szempontjából – optimális fényvel megvilágított tárlóban láthattuk ezt a kincset érő kódexet nyolc helyen kinyitva. Hogy tényleg láthattuk, az a személyes jó kapcsolaton, a BSB Kézirattára vezetője, Dr. Claudia Fabian segítőkészségén múlt. Az OSZK Restaurátorműhelyének nemrég nyugdíjba ment vezetője, Kastaly Beatrix ugyanis egy délnémetországi, szakmai látogatásokkal egybekötött utat szervezett egy busznyi restaurátornak és azok oktatóinak 2008. augusztus 9–17. között. A csoport augusztus 11-én látogatta meg Európa egyik legtekintélyesebb restaurátorműhelyét, a BSB-ét, s a kedvünkért egy fél nappal meghosszabbítva a kiállítást, mi még augusztus 11-én hétfőn délelőtt Dr. Brigitte Gullath szakszerű vezetésével megtekinthettük. Hálás köszönet érte! A tervek szerint egyébként a BSB 2009–2010-ben további kiállításokra adja az Ottheinrich-Bibliát Frankfurtba, aztán Berlinbe, majd Gothába, végül Bambergba. Ha valaki ezekbe a városokba akkorra tervez utat, jó, ha tud erről.

ROZSONDAI MARIANNE

A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda, 1745–1804. Összeáll., bev.: EMÓDI András. Bp.–Nagyvárad, 2004. Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár–Országos Széchényi Könyvtár, 271 l.

Emódi András évek óta módszeresen tárja fel a nagyváradi lelőhelyű, 1800 előtti, egyházmegyei vagy szerzetesi könyvvállományt, s több munkát is publikált már ebben a témakörben. Ezek a kötetek az értékes adatközlések mellett bizonyos pontokon ki is egészítik egymás anyagát. A fenti mű, szemben az előbbiekkal, nem valamely gyűjtemény leírását tartalmazza, hanem a helyi, papneveldei nyomda működését és termékeit foglalja össze. A kötet tulajdonképpen egy emlékkiállítás katalógusának szerepét tölti be, összeállításának apropója a szemináriumi nyomda megszűnésének 200. évfordulója alkalmából rendezett tárlat volt; alapossága és új tételei, valamint a korábbi ismeretek módosításai következtében azonban túlnő ezen az alkalmon.

A bevezető tanulmány röviden ismerteti a töröktől visszafoglalt Nagyvárad művelődési, oktatási viszonyait egészen 1806-ig, a második Ratio Educationis megjelenéséig. Az újra intézményszerű katolikus papnevelés, a római és a görög katolikus püspökség, a különböző szerzetesrendek, valamint a református egyház differenciált, bár egy körülírható szellemi körön belül maradó igényeket teremtettek a nyomdászat, könyvkiadás számára. 1776-ban ráadásul Nagyvárad tankerületi központ lett. A szerző ezeken a határokon belül helyezi el a szemináriumi nyomdát, s megállapítja, hogy néhány nagyobb hírre és elterjedésre jutott kiadványa ellenére, csak helyi jelentősége volt, fő szerepe a lokális intézmények kiadványokkal és nyomtatványokkal való ellátásában volt.

Ezt követően áttekinti a nyomdára vonatkozó korábbi szakirodalmat. Pontosítja az alapítás idejét, s a rendelkezésre álló adatok alapján meghatározza működésének helyét. Felsorolja név szerint a ténylegesen működő nyomdászokat. A kulturális centrumoktól távol eső tipográfiaiak

működését a 17–18. században végig befolyásolta, hogy nyomdászaik többnyire rövid időt töltöttek egy-egy helyen, tehát Nagyváradon is. E tényben egyfelől az igényeknek és a lehetőségeknek az anyagiak szűkössége általi determináltsága, másfelől Tótfalusi Kis Miklós sorsának visszfénye sejthető. Mindenesetre a nagyváradi tipográfia működésében is vannak évek, amelyekből nem maradt fenn semmiféle termék, 1755 és 1761 között hosszabb pauza is volt, s az újonnan jötteknek legtöbbször az elődeik utolsó időszaka alatt elhanyagolt állapotba került, nem egy esetben huzamosabb ideig munkás nélkül álló nyomda rendbehozatalával kellett kezdeni tevékenységüket. Nem egyedi esetről van szó, hiszen hasonló körülmények figyelhetők meg például a közeli, nagykarolyi nyomda esetében is, amelynek alapítására gróf Károlyi Ferenc 1755-ben nyert engedélyt Mária Teréziától.

Mivel minden egyes leírás kézbevétele és részletes tartalmi feltárás után készült, a szerző több helyen módosítja a korábbi szakirodalom megállapításait, főként azokban az esetekben, amikor egy-egy terjedelmesebb, más nyomdahelyen készült kiadvány elejére kötöttek be egy néhány oldalas helyi nyomtatványt. Amennyire lehetséges a nyomda által használt, többször megújult betű- és nyomdai díszkészlet eredetére és utókorára vonatkozóan is megjegyzést tesz. A 18. század beköszönte előtti években felmerült a nyomda eladásának gondolata, amit részben motiváltak II. Józsefnek a katolikus egyházzal kapcsolatos elképzelései, illetve a jelentkező nyomdai vállalkozók ajánlattételei. Utóbbiak kérdéses pontja az volt, hogy a nyomdai betűkészlet megújítása kinek a költségére történjen, s a papnevelde azt a jelentkezőt választotta, aki az evvel járó költséget magára vállalta. Ez a tipográfus Máramarosi Gottlieb Antal volt, aki először bérelte, majd másfél évvel később a nyomdát megvásárolta. Ő mint tapasztalt szakember egyaránt megújította a nyomás eszközeit és kiadványainak tematikai bővítéseként szépirodalmi alkotásokat is megjelentetett. Munkásságával az itt készült nyomdai termékek a papnevelde szűkebb felhasználói igényei közül kilétek egy tágabb érdeklődésű meg-

rendelői és vevőkör felé. A volt szemináriumi nyomdát 1808-ban mégis továbbadta, amikor egyébként már a városban konkurens cég is működött.

A részletes, lelőhelyeket, szükség esetén annotációkat tartalmazó leírások alátámasztják, hogy az itt készült kiadványok egy-két kivételtől eltekintve valóban csak helyi jelentőségűek voltak, mindemellett hatásuk, fontosságuk Nagyvárad 17–18. századi önképének kialakulásában tagadhatatlan. A város falain túlmutatnak azonban Karl Ditters von Dittersdorff szövegkönyvei: a zeneszerző Michael Haydn utódaként 1764 és 1769 között öt évet töltött Nagyváradon. Ugyancsak több helyi jelentőségű eseményről, hogy 1799. március 19-én József nádort Mozart zenéjére előadott köszöntővel fogadták, a *Magyar Kurir* április 5-én, a *Magyar Hirmondó* pedig április 9-én adott hírt erről. A jelenkor felfokozott érdeklődése ad különös jelentőséget „...a’” cizgányságnak jó rendben szedésekről” szóló helytartó tanácsi rendeletnek, míg a gazdaságtörténészek számára feltehetően a selyemhernyó tenyésztéséről és hasznáról szóló írás jelent korai érdekességet. Különleges egyleveles nyomtatvány Hügel Ferenc állatorvosi instrukciója. A közköltészet, néprajz kutatóit a 242., 243. és 247. számú tételek énekei villanyozhatják fel, míg a ponyvák bibliofil rajongóit a 243. és 247. számú tételek; utóbbi a nyúl éneke Szentmártoni Bodó János változatában. Végül, de nem utolsósorban természetesen meg kell említeni Csokonai Vitéz Mihály *Dorothyját*, valamint a Rhédei Lajosné Katsándy Terézia temetésén elmondott búcsúverseit, személyes elmondásuknak, a temetésen való részvételnek a következménye közismert.

A kötet második része gazdag illusztrációs anyagként közli az összes fellelhető példány címoldalát, a szemináriumi nyomda könyvdíszzeit és néhány fényképet. A címoldalak megmutatják a betűkészlet állapotát, a változásokból következtetni lehet a csere, felújítás vélhető idejéről, emellett egy tipográfiai merevségét lassan elvesztő, illusztrációkkal, nyomdai körzetekkel, változatosabb betűtípusokkal esztétikailag tetszetősebb kiadványtípus felé mutató professzionálisabb ter-

vezést illusztrálnak. Az utolsó tételek címlapjai már átmenetet képeznek a kora reformkor rokkó és klasszicista stílusának egymás mellett létező tipográfiájába.

BUDA ATTILA

Knížičná a informačná veda, XXI. Zost.: Anna ČABRUNOVÁ. Bratislava, 2007. Univerzita Komenského, 139 l. /Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského/

A magyar humántudományok képviselőinek munkáiból gyakran jelennek meg olyan tanulmánykötetek, amelyek egy adott szakterület valamely kiemelkedő személyiségének életműve előtt tisztelegnek. A pozsonyi Komenský Egyetem „Könyvtár- és informatikatudomány” című sorozatának XXI. számú kötete szintén ebbe a kiadványtípusba sorolható, mivel a szlovák könyvtörténet és könyvtártudomány kiemelkedő alakja, Gabriella Žibritová előtt tiszteleg annak 65. születésnapja alkalmából.

Gabriella Žibritová tudományos pályája elválaszthatatlanul összefonódott a pozsonyi Komenský Egyetem Könyvtár- és Informatikatudományi Tanszékének elmúlt, csaknem fél évszázadával. Az ekkor még más névre hallgató szak elvégzése után ugyanis itt kezdte a pályafutását tanársegédként 1963-ban, majd ezt követően több fokozatot is végigjárt a tudományos és oktatói ranglétrán. Kandidátusi értekezését 1983-ban védte meg, 1988-ban habilitált, 1990-ben pedig docens lett. Kutatásai során fokozatosan az információközlés kommunikációjára és a könyvkultúra történetére specializálódott. Ez utóbbi rendszeréről még a nyolcvanas években írt munkája máig e szakterület megkerülhetetlen elméleti alpművének számít. Egyetemi és doktori képzés folyamán hallgatók sokaságát képezte, miközben otthon és külföldön több alkalommal nyert el ösztöndíjakat és hívták meg konferenciákra előadni, bár ezen utóbbiakra már jórészt 1990 után került sor.

Maga a kötet a szerkezetét tekintve sokban eltér a hasonló típusú magyar kiadványoktól. Egy-

részt az itthoni gyakorlattal ellentétben ez nincs cím szerint is Gabriella Žibritovánek ajánlva, ami így talán kissé paradoxonszerűen hangzik, bár tematikájában és felépítésében jelentős szerepet kap a neves szakember munkásságának ismertetése. Az is komoly eltérést jelent, hogy a kiadványban nincs benne az ünnepelelt személyi bibliográfiája, csak egy internetes hivatkozási cím ennek kapcsán, ugyanakkor életművének méltatása mégis egyfajta keretbe foglalja az ott szereplő írásokat.

Mivel jubileumi kiadványról van szó, ezért maga a kötet két rövid köszöntővel indul, ami egyfajta áttekintést ad a neves kutató munkásságáról. Ezt követően az ünnepelelt egyik tanulmánya olvasható, amelynek témája a tudományos dolgozók felkészítése a könyvkultúra történetének kutatására. Bár ez a cím így talán egy kissé általánosnak tűnik, ám ez az írás rövid, szlovák szempontú áttekintést ad az egyetemi képzésnek erről a fajtájáról 1951-es megindulásától napjainkig. Ez a kezdetben egyszakos volt, amit a hallgatók irodalmi vagy technikai ismeretekkel egészíthettek ki. 1969-től már egy másik szakot is lehetett választani emellé, ami a legtöbbször valamilyen társadalomtudományi tárgy, egy világnyelv vagy a latin volt. Komoly viták folytak arról is, hogy könyvtári képzésen belül konkrétan milyen tárgyakat oktassanak a hallgatóknak, különösen azoknak, akik könyvtörténeti szakirány felé orientálódtak. Bár a könyvkultúra története korábban is kötelező tárgy volt az első évfolyamban, ám ettől kezdve harmadévtől további specializációra is lehetőség nyílt, amelynek során többek között történelmi segédtudományokat, latin paleográfiát és a könyvillusztráció fejlődését oktatták. A képzéshez ötödévben még egy háromhetes gyakorlat is hozzátartozott a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár történeti fondjaiban, ám ez a kísérlet anyagi okok miatt elhalt, és a hallgatóknak maradtak a pozsonyi könyvtárak. Az egyetemi képzés befejezése után is volt további lehetőség az ilyen irányú képzésre, a könyvtörténeti témák pedig a doktori iskolában is nagy népszerűségnek örvendtek, bár annak elvégzése után a szakiránynak megfelelő állásra vajmi kevés lehetőség volt.

A könyvet záró tanulmány szintén Žibritovától származik. A szerző ebben egyfajta önvalomásként, saját életútján és személyes élményein keresztül mutatja be e képzési forma és szaktudomány történetét a pozsonyi Komenský Egyetemen, ami egyben értékes tudománytörténeti dokumentuma is a husáki Csehszlovákiának. A neves kutató például egy véletlenül észrevett újsághirdetésnek köszönhetette, hogy végül erre az irodalmi szakiránnyal párosított könyvtáros szakra jelentkezett. Mivel e terület iránt az akkori politika, más szakokkal ellentétben nem mutatott különösebb érdeklődést, és a családi háttere sem jelentett kizáró okot, így a gimnázium befejezése után gond nélkül megkezdhetette egyetemi tanulmányait, egyik-másik kevésbé szerencsés osztálytársával szemben, akiket például iskolájuk származási alapon más szakterületre irányított át. Tanulmányainak befejeztével a tanzséken maradt, ahol könyv-, írás- és nyomdatörténetet tanított, majd egyik Amerikából visszatért kollégájának köszönhetően 1970-től elkezdték a szociális kommunikáció szakirányú oktatását is. Mivel Žibritová a prágai tavasz leverését követően kilépett a pártból, a normalizáció éveiben emiatt komoly hátrányba került „alkalmazkodóbb” kollégáihoz képest. Évekig nem publikálhatott, mintegy két évtizedig nem mehetett Nyugatra, különösen nem szakmai célból, docensi kinevezését pedig 1988-ban politikai okokból visszautasították, így ezt csak a bársonyos forradalom után kaphatta meg.

A kötetben szereplő írások másik nagy tematikus csoportja a felső-magyarországi szlovák régió, vagy mai Szlovákia 16–18. századi könyvkultúrájának történetéhez kapcsolódik. Ez alól csak Krzysztof Migoń és Voit Krisztina tanulmányai jelentenek kivételt, amelyek a bibliológia és az ex libris történetével foglalkoznak európai, illetve magyarországi viszonylatban. A többi írás viszont az adott időszakon belül tematikai szempontból viszonylag széles spektrumban mozog. Marta Fórišová a pozsonyi könyvkiadás tizenhetedik, míg Ivona Kollárová annak tizennyolcadik századi történetével foglalkozik, ráadásul ezt az előbbi regionális, míg az utóbbi országos összehasonlításban teszi. Miriam Poriežová a nagy-

szombati egyetemi nyomda kiadó tevékenységét ismerteti működésének utolsó két évtizedében, míg Lucia Lichnerová a 16. században megjelent német vitairatokat vizsgálja. Zuzana Vavrinová a 16–18. században kiadott kottákat és zenei nyomtatványokat mutatja be, míg Katarína Deverová az antik szerzők recepcióját elemzi a fennmaradt német városi könyvtárak állománya alapján, amelynek során a felső-magyarországi régió középső- és keleti részéből hét várost vizsgál meg. Bár ezek az írások tartalmi szempontból meglehetősen eltérnek egymástól, ám egy-egy terület, mint például az egyes nyomdák kiadói tevékenységének és a kiadványaik típusainak bemutatása, ha kissé mozaikszerűen is, de jó képet ad e három évszázad könyvkultúrájának konkrét eredményeiről.

A kiadvány ugyanakkor elkerüli azt a komoly szakmai hibát, ami sajnos északi szomszédainknál viszonylag gyakran tapasztalható, hogy a szerzők egynyelvű, tehát kizárólag csak szlovák szakirodalom és forrásanyag alapján készítik el tanulmányaikat. Írásaik emiatt szakmai szempontból nemegyszer féloldalasra sikerülnek, hiszen sokszor komoly tudományos értékkel bíró magyar és német nyelvű forráscsoportok és feldolgozások maradnak ki a kutatásaikból. A kötetben szereplő szerzők viszont elkerülték ezt a csapdát, tanulmányaikban pedig a korabeli felső-magyarországi nyelvhasználatnak megfelelően többségében a szlovák mellett német, magyar és latin nyelvű anyagokat is felhasználtak, ami kizárja ezt a fajta szakmai egyoldalúságot.

A kötetben szereplő írások többsége a felső-magyarországi régió könyvkultúrájának a történetével foglalkozik a 16–18. században, jó képet nyújtva az erről folytatott szlovák kutatásokról. A kiadvány igazi jelentőségét azonban mégsem ez, hanem Žibritová két írása adja. Ezekből ismerhető meg ugyanis az a közeg, amelyben a könyvtáros- és könyvtörténeti képzés, illetve kutatás zajlott északi szomszédunknál az elmúlt fél évszázadban, ráadásul ezt a szerző két szempontból is, mind szakemberként, mind a rendszer által „hátrányos helyzetbe” szorított értelmiségiként mutatja be.

VESZTRÓCZY ZSOLT

HELTAI János: Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655). Bp. 2008. Universitas Kiadó–OSzK, 376 l. /Res Libraria II./

Heltai János monográfiája az OSzK által indított könyvtörténeti sorozat második kötetként jelent meg, s a magyarországi könyvkiadás egyik legjelentősebb időszakának, a 17. század első felének produktumát, kiadványstruktúráját veszi tüzetes vizsgálat alá. Módszerében is újszerű a vállalkozása: eddig a bibliográfiai feltáráson volt a hangsúly, most pedig az összegzésre, a könyvkiadás össztermésének mérlegelésére került sor. Minthogy a szerző az OSzK-ban működő RMNy-műhelynek közel három évtized óta aktív tagja, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok III.* kötetét pedig ő szerkesztette, szinte predesztinálva volt erre a feladatra, hiszen a 17. század első felének minden magyarországi nyomtatványát alaposan ismernie kellett a bibliográfiai előmunkálatok során. 1769 nyomtatványról van szó, ezek jelentették a korszak nyomtatott nyilvánosságát, ebben a tekintélyes mennyiségű könyvanyagban kellett Heltainak tájékozódnia, rendszert teremtenie, s a korszak könyvkiadási tendenciáit jellemeznie.

Elemzéseinek filológiai háttere érthető módon az *RMNy* II. és III. kötete. A monográfia által felvetett alapvető kérdések a következők: hogyan működött e nyomtatványok megjelenése nyomán a nyilvánosság Magyarországon a 17. század első felében? Milyen igények alakították ki a nyilvánosságnak azt a terét, amely a nyomdatermékek elterjedése révén alakult ki? Milyen témák és műfajok jelentek meg, s milyen eszmei, felekezeti, pragmatikai vagy pszichológiai szempontok határozták meg e korszak olvasási szokásait és befogadói elvárásait?

A vizsgált másfélezernél is több nyomtatványt Heltai négy nagy csoportra osztva elemzi: az egyházi-vallási, az oktatási-iskolai, az alkalmi nyomtatványok és a jogi-politikai kiadványok tömbjein belül különíti el azután az alcsoportokat. A felállított műfaji szisztémáról joggal – és hozzátehetjük: kellő és indokolt óvatossággal – jegyzi meg, hogy azt nem teoretikus, hanem esz-

közjelleggel használja. Jól tudjuk, hogy még a kiadványok darabszámának megállapítása sem egyszerű feladat e korra nézve (a kolligátumokra gondolunk), az egyértelmű tematikai, műfaji elkülönítés pedig egyes esetekben szinte lehetetlen, így csak helyeselhető, hogy Heltai a nyomtatványok funkcióját tekinti a rendszerezés alapjának. Az áttekintés logikáját a tartalomjegyzékben is világossá teszik a számozott főfejezetek és alfejezetek, a hierarchikusan felépített tartalomjegyzék kézenfekvő módon emeli ki a vizsgálat szempontjait.

Az értekezés meggyőzően mutatja be, hogy mind mennyiségi, mind tartalmi szempontból a legelső tömb, az egyházakhoz és vallásgyakorláshoz kapcsolódó irodalom a legterjedelmesebb, ez alkotja a hazai könyvkiadás fő vonulatát. Egyetértünk a szerzővel, amikor ennek okairól ezt írja: „A teológiai irodalom a szellemi életnek szinte egyetlen területe, amely megőrzi virulenciáját, ezért tűnik a többihez képest túlburjánzósnak. Ez az a terület, ahol a válság, a hanyatlás ellenére még lépést tartunk Európával, ezért 17. század eleji szellemi életünk legizgalmasabb jelenségei valószínűleg éppen az egyházi-vallási irodalom elemzéséből bonthatók ki” (25). A meggyőző érvelés nyomán indokoltnak tartjuk, hogy az értekezés ennek a csoportnak fejtje ki legalaposabban a használati rendszerét, funkcióváltásait, konfeszcionális, nyelvi, kronológiai és nyomdatechnikai összefüggéseit.

A szerző 766 tételt sorolt végül is ebbe az első kategóriába, az egyházi-vallási kiadványok közé. A besorolás egyes eseteit természetesen lehetne vitatni (például a kétségtelenül határesetet jelentő katekizmusokat magunk részéről inkább az iskolai funkcióhoz osztanánk be, mivel a hitoktatás tantárgy volt), azt azonban be kell látnunk, hogy teljesen egyértelmű osztályozás létrehozása egyáltalán nem lehetséges. A társadalom tagoltsága, a felekezetek közötti viszonyok tarkasága, a könyveket létrehozó szándékok sokfélesége és a szövegek gyakori műfaji kevertsége ezt nem teszi lehetővé, viszont a tudományos rendszerezés kívánalma, a korra jellemző általános tendenciák megragadása mégis megköveteli valamely objektivitásra törekvő szempont alkalma-

zását. Ezt az ellentmondást Heltai célszerűen és magas szintű szakmai kompetenciával oldja meg: tudatában van az átfedéseknek, ugyanakkor következetesen és elsődlegesen a nyomtatvány funkcióját tartja szem előtt, noha sok egyéb szempontra is figyelnie kell. El kell tehát fogadnunk az általa választott csoportosítást, amely a jelen vizsgálódás kitűzött céljának pontosan megfelel. Érdeemes lett volna ide beiktatni azt az igen jól áttekinthető táblázatot, amelyet egy nemrég tartott előadása mellékleteként a „Libri de libris” sorozatban éppen ő publikált, ugyanis az egyházi műfajok általa kialakított rendszerét ez igen szemléletesen tárja elénk (*Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2001. OSzK–Osiris, 23.).

A funkciójuk alapján elkülönített négy szövegcsoporthoz alapján Heltainak valóban sikerül kirajzolnia azt a kiadványstruktúrát, amely a 17. század első felének nyomdászatát a Kárpát-medencén belül meghatározta.

Az első csoportban, az egyházzal-vallással kapcsolatos kiadványok között érthető módon állnak első helyen a Biblia-kiadások, s a Szentíráshoz kapcsolódó egyéb szövegek (exegetikai munkák, perikópák, bibliai idézetgyűjtemények, bibliai verses históriák). Ezt követik a prédikációk és postillák, majd a különféle felekezeti énekeskönyvei, amelyeknek tipológiájáról tanulságos táblázatot is kapunk (73). Ebből kiderül, hogy a három fő típus (a gyülekezeti, iskolai és magánáhitatoló szolgáló kiadvány) közül mennyiségileg és jelentőségét tekintve is kiemelkedik a magyar nyelvű protestáns gyülekezeti énekeskönyv, aminek beszédes példája, hogy csupán Szenci Molnár zsoltárait tizenhatszor adták ki egy fél évszázad alatt.

Igen jelentős irodalom- és lelkiségtörténeti tanulsággal jár az imádság- és elmélkedésgyűjtemények áttekintése. A szerző meggyőző megfigyelése az, hogy míg korábban az alkalmakhoz kötődő közösségi vallásgyakorlathoz készült kiadványok voltak túlsúlyban, addig a tendencia határozottan az individuális vallásos élményt elősegítő nyomtatványok számának növekedését jelzi. A katolikusoknál Krisztus élete és szenvedéstörténete, egyéb bibliai személyek és a szen-

tek életmintái, a négy végső dolog és az 'aethernitas' témái, a protestáns spiritualitásban pedig a lelkiismeret, a bűnbánat és a megtérés kérdései kerülnek előtérbe (84–86, ill. 87–90). „Természetesen – állapítja meg Heltai – valamennyi teológiai témakör előfordul mindkét oldalon, de erősen eltérő arányokban. Ez is bizonyítja, hogy két erősen elváló, mégis közös alapon nyugvó tendenciáról kell itt beszélni” (103). Erőteljesebbé váló olvasói igény, egyéni devóció és az ezzel járó anyanyelvűség: ezek azok a jellegzetességek, amelyek Heltai vizsgálata alapján e kiadványcsoport szerkezetét meghatározzák.

A monográfiának mégis talán legmarkánsabb, legtöbb tanulsággal járó részlete a hitvitákról szóló, mintegy 70 lapnyi elemzés. Heltai találó kifejezésével itt valóban „hitvitabokrok”-ról lehet beszélni, hiszen egymásnak feleselő, egymást citáló vagy éppen kigúnyoló, ugyanazon argumentumokat egymás ellen fordító íráskor igen nagy számban, s meglepően gyors egymásutánban jönnek ki az officinákból. E témakör vizsgálatának számos konkrét eredménye közül ezúttal csak néhányat emelhetünk ki. Új és meggyőző attribúció az, amelyik a korábban Alviczi művének tartott *Itinerarium catholicum* szerzőségét végre tisztázta: Heltai meggyőzően érvel amellett, hogy e fontos írás szerzője Szegedi Dániel volt, akit éppen ennek a könyvnek a megírása nyomán neveztek ki debreceni prédikátornak 1616-ban. Az RMNy 1104 sz. tétele tehát ennek megfelelően helyesbítendő, s a jövőben az *ÚMIL* újabb kiadásaiban is helyet kell kapnia Szegedi Dániel nevének.

A korabeli hitviták természetéről Heltai számos értékes megfigyelést rögzít. Csupán példaként említjük ehelyütt azt, amelyik a hitvitázó szövegek retorikájának két síkját regisztrálja. Ez katolikus oldalon Balásfi Tamás fellépésével vált szembeötlővé: ő vállalta a durvább, támadó hangot, az ellenfél személyének lejáratását célzó stílust, míg Pázmány az ekkortájt készült iratokban érvelőbb, ironikusabb, finomabb tónust ütött meg, s ez a „munkamegosztás” különböző társadalmi csoportokat szólíthatott meg, más és más elvárásoknak felelhetett meg, noha természetesen ugyanazon célt szolgált. Találó itt Heltai meg-

jegyzése, mely szerint „a hitvitáknak a hitelvek körüli érdemi, tartalmi érvelésen túl egyre inkább a másik fél személyi dekonstrukciója a terepe” (118).

További fontos hozadéka e kiadványcsoport elemzésének, hogy az irénikus mozgalom eszmei útját a korábbiaknál árnyaltabban kísérhetjük végig, amikor az idevágó kiadványokat a szerző kronológiai rendben és összefüggéseikkel együtt mutatja be. Nem kétséges, hogy Samarjai János *Magyar Harmoniája* itt a csúcspont, az általa képviselt s több kiadványban megmutatkozó békéltetési törekvések voltak e téren a legszínvonalasabbak, arra viszont ehelyütt Heltai sem tér ki, hogy miért volt Lethenyieiek részéről az evangélikus válasz oly mereven elutasító (162–163). Ez viszont már kifejezetten teológiatörténeti kérdés, amelynek megválaszolása a könyv- és nyomdatörténet kompetenciáján túlmutató feladat.

Ugyancsak egy további kutatási témára irányítja a figyelmet az értekezésnek az a fejezete, amelyik a református-unitárius polémiákat tárgyalja (165–167). Milotai *Speculum Trinitatis* és Alsted *Prodromusa* méltán kerül e fejezet középpontjába, mivel azonban az unitáriusok a 17. század közepe táján egyre kevésbé juthattak nyomdához, a vitapartnerek írásai nem ismereteseek, éppen ezért lenne célszerű az 1630-as évek két kolozsvári antitrinitárius vitairatát (*RMNy* 1588, ill. 1646. számút) érdemben megvizsgálni, az össz-kép így lenne teljesebb.

További árnyalt megfigyelésekre ad alkalmat az értekezésnek az a fejezete, amelyik a vitairatok ajánlásainak címzettjeit és költségviselőit veszi szemügyre (172–174). Eszerint a protestáns vitairatok címzettjei gyakran a szerzők saját világi patrónusai, viszont a katolikusok esetében más a helyzet: egyházi előljáróikhoz, frissen konvertált vagy éppen más vallású főurakhoz szól a dedikáció, nem egyszer mintegy párbeszédet kezdeményezve velük, nyilvánvalóan a térítés szándékával a háttérben. Mivel más vallásúakat kívánnak megnyerni, nem célszerű az „önmegszólító” kiadvány, amely esetleg riasztóan hatna a vitapartnerekre. Csak első látásra meglepő a megfigyelés, amely szerint katolikus szerző saját felekezeti világi mecénásnak nagyon ritkán aján-

lotta munkáját, Heltai mindössze három ilyen esetet regisztrál (173–174.), de még ezek közül is kérdéses, hogy az *RMNy* 2279 négy beszercebányai címzettje mind valóban katolikus lett volna.

Az egyházi-vallási kiadványok másik műfaját a hittani oktatások, hitvallások és katekizmusok címszavaival foglalja össze a szerző. Meghatározása szerint „ha a helyes tanítás megtalálása és/vagy kifejtése a legfőbb cél, s ez nem a régi egyházzal, vagy kialakuló más új irányzattal való polémiában történik meg, hanem öntörvényűen, értekező formában, akkor beszélhetünk tulajdonképpen vallási tanításról” (175). Egyetértünk a meghatározással, más kérdés viszont, hogy a polemikus írásoktól való elválasztás a gyakorlatban igencsak nehézkes, sok az átfedés, gondolkunk itt akár Pázmány *Kalauzára*, vagy Matthias Hafenreffer *Loci communes*-ére, amelyet Zvonarics Imre fordított magyarra. Az utóbbi rendszeres evangélikus teológiai összegzés lenne, azonban *Praefatiója* heves támadás a *Kalauz* ellen, majd az ezt követő *Protestatio* ugyancsak Pázmány-ellenes vitairat öt nyugat-magyarországi vezető lelkész aláírásával. Heltai persze nagyon is jól látja az ilyenféle – jobb híján mondjuk így: kevert funkciójú – művek csoportba rendezésének nehézségeit, s azokat megfelelő magyarázatok révén áthidalja, többnyire mindkét csoportban megemlítve, számon tartva őket. Csakis ilyen módon, árnyalt elemzések révén oldhatók fel végül is azok az ellentmondások, amelyek egyfelől a csoportokba rendezés kényszere, másfelől a szövegek multifunkcionalitása között feszülnek. Érthető módon e kiadványcsoport tárgyalása jóval kisebb (mintegy feleannyi) terjedelmet kap, mint a vitairatoké, ide sorolja Heltai a konfessziókat, katekizmusokat, ágendákat, lelkészi kézikönyveket, egyházi kánonokat. Nem tűnik azonban elég világosnak, hogy az irodalomtörténeti szempontból valóban legjelentősebb műcsoport, a vallásos olvasmányoké még ide soroltatik-e, mindenesetre egyetértünk azzal, hogy külön fejezetbe kerüljenek, minthogy határesetet jelentenek a vallásos funkció, valamint szórakoztató szándék között. Balassi, Rimay és Nyéki Vörös vallásos versei, Bocatiusz zsoltárparafrázisai, Lépes Bálint és Vá-

sárhelyi Gergely művei kerülnek itt szóba, aligha kétséges, hogy a 'pietas' és 'ars' ismérve, a 'movere' és 'delectare' szándéka egyaránt jelen van ezekben, így az előbbi csoporttól való elkülönítésüket még határozottabban is indokoltnak láthatjuk.

Lezárva ezzel a vallásos indíttatású vagy kötődésű nyomtatványok áttekintését, áttér Heltai az iskolai kiadványok tárgyalására. 261 tételt sorol ebbe a kategóriába, közülük 61 már korábban szóba került vallási tartalma miatt, így itt 155 tankönyv, ill. pedagógiai tárgyú, vagy iskolaszervezéssel kapcsolatos kiadvány számbavételére kerül sor. Ezeknek részletező bemutatása természetesen nem tárgya jelen monográfiának, az összkép arányainak érzékeltetésére viszont szemlézésük indokolt. A tankönyvek, szótárak és az iskolai színjátás nyomtatványai adják e kategória többségét, sok az alkalmi kiadvány is, továbbá kiténik a vizsgálatból, hogy protestáns részről csak Lőcse, Gyulafehérvár és Trencsén nyomdájában, katolikus oldalon pedig Nagyszombatban folyt intenzív tankönyvkiadás. Rajtuk kívül még a váradi és a sárospataki református tipográfia mutatott a század középső évtizedeiben valóban tervszerű kiadási elképzeléseket, a többi nyomdának nem volt önálló tankönyvkiadási programja, olyan elképzelése, mint például a debreceni Csáktornyai nyomdának az 1590-es években.

A Heltai által vizsgált korszakban az alkalmi nyomtatványok között két nagy csoport látszott elkülöníthetőnek: a kalendáriumoké egyfelől, s a különféle ünnepi kiadványoké másfelől. Ez utóbbiba tartoztak a születésnapok, névnapok, keresztelők, lakodalmak, újesztendők, templomszentelések és egyéb alkalmak köszöntői, valamint a gyászversek és halotti orációk. A másik műfaj, a kalendárium az 1600–1655 közötti bő fél évszázad összes hazai nyomdatermékének több mint húsz százalékát tette ki, összesen 356 napárt regisztrálnak az *RMNy*-kötetek. Mindez azonban Heltai értekezésében csupán a statisztikai arányok érzékeltetése miatt kapott helyet, ezeknek számbavétele nélkül nem lehetne átfogó képet alkotni a korszak nyomdai és könyvkiadási viszonyairól.

A tárgyalt fél évszázad kiadványszerkezetének áttekintése révén a szerző mintegy félszáz olyan kiadványt sorol fel, amely nem volt beilleszthető egyik funkcionális kategóriába sem, ezek az irodalom újabb kori fogalmával leírható, elsődlegesen szórakoztató céllal készült olvasmányok, amelyeknek ha vannak is didaktikus szándékaik, azokat „az általuk létrehozott narráció folyamatában vagy fikciós világuk virtuális valóságának közvetítésével sugallják” (293.). Nem kétséges, hogy ennek az arisztokratikus regiszterbe illeszkedő, magas műveltségű szerzőtől származó kiadványcsoportnak a csúcspontján Zrínyi kötete, az *Adriai tengernek Syrenája* áll.

A részletekbe bocsátkozó, olykor mikrofilológiai tüzetességű elemzések végén meggyőző a felrajzolt összkép: Európa nyugati tájaihoz viszonyítva féloldalas a magyar könyvkiadás helyzete. Csupán két területen mutat ki Heltai számottevő méretű fejlődést: az egyházi-vallási kiadványok és az iskolai használatra készült könyvek terén. Mindkét csoportban dominál a magyar nyelvűség, ami a műveltség emelkedését, a rendszeres gondolkodás igényét, az érvelés logikájának megismerését hathatósan elősegítette. Ezen túl az egyéni vallásosságot szolgáló kiadványok számának növekedése az 1640-es évektől a modern ember lelkeségének kiformalódását segítette elő. Meggyőző Heltai végső konzekvenciája, mely szerint elsősorban a vallásos műfajok tagoltsága, „virulenciája” biztosította az Európa-szerte érvényes etikai, mentalitásbeli, kulturális értékrend hazai meghonosodását, s ezeknek a kiadványoknak köszönhető, „hogy mégsem szakadtunk ki végzetesen Európa szellemi vérkeringéséből” (304).

Anélkül, hogy ehelyütt további részletekbe bocsátkozhatnánk, megjegyezzük, hogy az értekezés az említettekén kívül is számos kiadástörténeti, irodalomszociológiai és eszmetörténeti összefüggést tud a kiadványok funkcionálisan értelmezett tematikai-műfaji csoportjainak részletező áttekintésével felvázolni. Ki kell emelnünk ehelyütt is vállalkozásának merészségét: egy fél évszázad több mint félezer nyomdatermékének összegező bemutatása, a könyvkiadás tendenciáinak és főbb erővonalainak hiteles megrajzo-

lása – túlzás nélkül mondható – heroikus vállalkozás, s ez jelen esetben eredményesen zárult. Az ilyen jellegű munka természetesen nem oldhat meg minden részletkérdést, erénye azonban éppen az, hogy ráirányítja a figyelmet a megoldatlan filológiai problémákra, fehér foltokra, az eddigi ismereteket számos ponton korrigálja, s mindezt Heltai könyve igen magas szakmai színvonalon teljesítette.

BITSKEY ISTVÁN

FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes: Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger. Wiesbaden, 2008. Harrassowitz Verlag, 299 l.; CD mell.

A „Buchwesen” szó jelentéstartalmát, a könyves szakma, vagyis a nyomdákkal, a könyvkereskedelemmel és a könyvkiadással foglalkozó területek egészét a magyar nyelvben nem lehet egyetlen szóval kifejezni. A Halász–Földes–Uzonyi-féle német–magyar nagyszótár ajánlotta „könyvészet” szó a magyarban inkább a bibliográfia régies elnevezéseként honosodott meg. A könyvtörténet talán még a megközelítőleg legjobb kifejezés.

Peter R. Frank professzor és Johannes Frimmel munkája egyedülálló vállalkozás, egy európai nagyváros, Bécs könyves szakmáinak adatait tartalmazza az 1750 utáni egy évszázadból. A kötet nem a történeti áttekintés szándékával készült, hanem annak mintegy előmunkálata, az ahhoz szükséges alapot dokumentálja. Ugyanakkor nem pusztán a Bécsben, a korszakban működött nyomdászok, könyv-, zenemű- és műkereskedők, kiadók, könyvkötők, litográfusok, réznyomók lexikon-szerű névjegyzéke, hanem a hozzájuk fűzött kommentárokon keresztül egy korszak nyomda- és könyvtörténetének számos adatát összefoglaló segédkönyv.

A kötet összeállítói azért ezt a korszakot tették vizsgálatuk tárgyává, mert Mária Terézia és II. József reformjainak következtében, a cenzúra enyhülésével a könyvnyomtatás és a könyvke-

reskedelem hatalmas fejlődésen ment keresztül Bécsben.

Ausztria Németországgal való összehasonlítása meglehetősen nehézkes. A központosított Ausztriával ellentétben Németország történelmileg kialakult decentralizált helyzete – 1871-ig több száz kisebb-nagyobb államra tagolódott szét – elősegítette a könyvnyomtatás és -kiadás számos központjának létrejöttét. A másik eltérés, amiről az előszóban is szó esik, az az, hogy Németországgal szemben a Monarchia többnyelvű, többkultúrájú ország, amelyben Mária Terézia uralkodása alatt az állam központosítása még nagyobb méreteket öltött. A német széttagoltság azt is jelentette, hogy a cenzúrát is könnyebb volt kikerülni. Bár ez Ausztria esetében a Magyarországon való nyomtatás lehetőségét eredményezte.

Magyarországon e munkához hasonló vállalkozás még nem volt. Csak megemlíthjük, hogy a magyar könyves szakmára vonatkozó szakirodalmat Kovács Máté gyűjtötte össze *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* (1963) című munkájában. Az egyes területekről kitűnő történeti összefoglalások, részfeldolgozások születtek az utóbbi években, itt kiemelendő Kókay György *A könyvkereskedelem Magyarországon* (1997) című munkája, amely korábban már megjelent német nyelven is, és amelyet a jelen kötet összeállítói is jól ismernek. A másik részterület a nyomdászattörténet. V. Ecsedy Judit 1800-ig dolgozta fel a magyar nyomdatörténetet (*A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800*. Bp. 1999.). Ez a munka azonban sajnos ismeretlen a szerzőpáros előtt. A magyar nyomdászattörténetének összefoglaló bemutatása még várat magára, egyes városok (például Temesvár, Veszprém, Szombathely, Szeged) nyomdászattörténetéről, illetve egyes nyomdákról, valamint nyomdászinasztiákról rendelkezünk már történeti munkákkal. Budapest, illetve Pest-Buda vonatkozásában azonban a feldolgozás nem történt még meg.

Az osztrák könyvkereskedelem összefoglaló bemutatása Norbert Bachleitner, Franz M. Eybl és Ernst Fischer munkája (*Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Wiesbaden, 2000). Bécs

nyomdászattörténetéről egy 19. századi feldolgozás áll rendelkezésre, Anton Mayer könyve (*Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*. Wien, 1883.). Mária Terézia, majd II. József uralkodása alatt a bécsi nyomdászat fellendülését Mayer elsősorban az iskolaügy reformja következtében a tankönyvek iránti igény megnövekedésének, valamint a jogalkotás újraszabályozása miatt az adminisztráció számára szükséges nyomtatványok előállítására megszorodásának tudja be. Részletesen foglalkozik viszont a korszak cenzúraviszonyaival és azok jogi hátterével.

Az előttünk fekvő adattár felépítése a következő: először a cég vagy a cégtulajdonos neve szerepel, majd a cég fennállásának megközelítő időtartama az előd, illetve az utódintézmény nevének feltüntetésével, a cég tevékenységének (könyvkötészet, könyvnyomda, könyvkereskedés, könyvkiadó) meghatározása, szintén a megfelelő időhatár megjelölésével. A nem osztrák cégek esetében közlik a cég valós vagy feltételezett nemzeti hovartartozását. Ahol lehetséges volt, a szerzők röviden összefoglalták a cég tevékenységét, beleértve a tulajdonos életrajzi adatait, a cég történetét (előd-utód vállalkozás), bizományosi kapcsolatait, majd az esetleges nyomdakatalogusokra és a szakirodalomra történik utalás. A könyvkiadók, könyv-, zenemű- és műkereskedők, nyomdászok, papírmalom-tulajdonosok névsora után a réznyomók és a bécsi könyvkereskedelemben résztvevő külföldi személyek nevei következnek. A kötetet egy CD egészíti ki, amelyen még további adatok találhatóak a cégek privilégiumaival, címekkel és életrajzi adatokkal.

A legjelentősebb, leghosszabb ideig fennálló nyomdász, könyv-, mű- és zeneműkereskedő-dinasztiák egyedi bemutatásából, amelyeknek tevékenysége több évtizedes és átnyúlik a 18. századból a 19.-be (ilyenek, mint az olasz származású Artaria, a Gerold, Ghelen, Gräffer, Grund, Mechetti, Mollo, Pichler, Sammer, Schmid, Trattner, vagy a Wallishausser család), kirajzolódik Bécs könyvkultúrájának egy évszázados története. A kitérő és házagpótló adattár megjelenését csak üdvözölni és dicsérni lehet. Minket természetesen az érdekel, hogy milyen szerep jutott a magyaroknak a bécsi könyvkiadásban, könyvkeres-

kedelemben, a nyomdászatban és a sajtóban. Magyar szempontból átnézve a kötetet, csak a legjelentősebb kapcsolódási pontokat szeretném kiemelni.

Az adattárban szereplő nyomdászok történetileg mindenképpen két különböző korszakhoz tartoznak, az őket elválasztó határ természetesen nem esik egybe pontosan az évszázad határával, de a 18. század vége, amelybe belemosódnak a 19. század első évei, még erőteljesen kapcsolódik a felvilágosodás áramához, a 19. század első fele, beleértve az 1848/49-es év eseményeit már a nemzeti megújulás, a Vormärz, illetve a reformkor időszaka. Az első korszak irodalmára, amely a korszak sajtóját is megtölti, a nyugati országokhoz képest a Habsburg Birodalomban elkésztett jelentkező felvilágosodás, majd – ez is sajátos jelenség – a romantika vele egyidejű jelenléte, később a korszak közepe-vége felé, Ausztriában és Magyarországon a biedermeier térnyerése és uralkodó stílussá válása jellemző.

A magyar könyvkereskedelem fejlődése a 18. században, a felvilágosodás eszméi által fellendülő szellemi életben indult meg. A magyar felvilágosodás egyik első képviselőjének, Bél Mátyásnak ötkötetes, megyékre bontott összeállítása (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*) a Bécsbe menekült német Paul Straub kiadásában jelent meg 1735 és 1747 között, és a Ghelen nyomdában nyomtatták.

A magyar nyelvű sajtó legintenzívebb kapcsolatának kezdetei a bécsi nyomdászattal is erre az időre tehetőek, több magyar nyelvű periodikumot ekkor Bécsben élő magyar szerkesztők itt adtak ki. Miután a nyomdászoknak sikerült megakadályozniuk, hogy az akkor még elkötelezetten jozefinista Szacsvey Sándor szerkesztő új lapot jelentessen meg Pozsonyban, Bécsben 1786. december 2-án megindította *Magyar Kurír* című lapját. Ezt a később már jelentős változáson átvitt, s a nemzeti törekvéseket támogató, 1833-tól *Bécsi Magyar Kurír* névre átkeresztelt periodikumot, majd 1832-től 1834-ig mellék-lapját, a *Sokfélé*t szerkesztette 1827-től Márton József. Nyomdászai az elsőnek Anton Haykul, a másodiké Anton Pichler voltak. A *Magyar Ku-*

rikt korábban a bécsi Siketnémák Nyomdájában (Taubstummeninstitut k. k. Buchdruckerei) nyomták, erről említés is történik a kötetben, a kiadvány nevének megjelölése nélkül: „egyetlen magyar nyomtatványa ismert”.

Márton Józsefre Ferdinand Cosandier neve alatt bukkanunk először, aki „Márton József litográfiai intézetét vezette”. De Haykunnál és Pichlernél, akiknek a nyomdájában a *Magyar Kurír* sokkal hosszabb ideig nyomtatták, nincs a folyóirat megemlítve cím szerint. A *Magyar Kurír*-nak létezett egy *Magyar Musa* című irodalmi melléklapja, 1785-től 1789-ig Szacsvey szerkesztésében. A melléklap hozta a tudományos és az irodalmi jellegű közleményeket, sok verset is közölt. A *Magyar Musát* Franz Anton Schrämbly nyomdájában nyomtatták, aki számos, szép kiállítású és gondosan szerkesztett utánnomást (francia és olasz klasszikusokat), valamint sok térképet adott ki. Márton Józsefről egyébként külön szócikk is szól, az az állítás, hogy működése nem teljesen ismert, egyszerűen nem állja meg a helyét. Már Szinnyei felsorolja műveit, Mikó Pálné pedig több kisebb publikációja mellett 1986-ban monográfiát is szentelt neki. Sajnos a magyar nyelvű, de esetleg német nyelvű rezümét tartalmazó szakirodalom nem ismerése a kötet egészében több helyen is fel-felbukkanó hiányosság. Jó lett volna a magyar személy- és helységneveket is helyesírásuk szempontjából magyar anyanyelvű lektorral átnézetni.

A *Magyar Kurír*hoz még egy magyar szerkesztő, Pánczél Dániel neve kapcsolódik, ő 1793-ban, mikor Szacsvey után Decsy Sámuel vette át a lap szerkesztését, *Bétsi Magyar Merkurius* címmel új lapot indított. A *Bétsi Magyar Merkurius*nak 1793 és 1795 között *Bétsi Magyar Bibliotheca* című, főként természettudományos művek recenzióit hozó melléklete is volt. A *Bétsi Magyar Merkurius* aztán 1799-ben beolvadt a *Magyar Kurír*ba.

A Franz Gräfferről és a *Pannoniáról* szóló szócikkhez szolgáljon egy kis kiegészítés. Franz Gräffer (1785–1852) osztrák író 1820 végétől 1821. augusztus 31-ig társszerkesztője volt gróf Fesetics Károly Albert vállalkozásának, az 1819 és

1822 között Pesten megjelenő *Pannonia. Ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren* című, az első pesti, tisztán szépirodalmi tartalmú folyóiratnak, és sok könyvismertetést, esszét, költeményt publikált itt. Gräffernek a *Pannoniában* megjelent írásait Szemző Piroska mutatja be *Német írók és pesti kiadók a 19. században* című könyvében.

Szintén Bécsben jelent meg 1789-től a patrióta nemesi-értelmiségi mozgalom híveinek lapja, a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által szerkesztett *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, illetve ennek folytatásaként 1792-től *Magyar Hirmondó* néven, amely az első magyar nyelvű lap címe is volt, ezekről adatok a két szerkesztő nevével találhatók. Az előbbinél a bemutatás Görög Demeter neve alatt szerepel Kerekes Sámuellel együtt, utalás történik itt Márton Józsefre is, említik még az általuk kiadott térképeket, valamint azt is, hogy Görög Demeter Ferenc és József főhercegek nevelője volt.

Gróf Galánthai Fekete János költő és műfordító neve Rudolph Sammernál kerül elő, aki Fekete írásait Cesare Beccaria neves milánói író, publicista, a modern büntetőjog és a felvilágosodás jelentős alakja munkájaként adta ki. Fekete irodalmi jelentőségéhez csak egy anekdotát idézünk fel, amely szerint franciául írt verseit elküldte Voltaire-nek, aki állítólag azt válaszolta: „bora jobb, mint verse”.

A magyar felvilágosodás vezéregyéniségének, Bessenyei Györgynek 1781-ben Bécsben anonim kiadott, bár csak hét füzetet kitevő lapjának, a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung*-nak magyar szempontból nagy jelentősége van. Ezért is szembetűnő az, hogy vele ellentétben a kevésbé jelentős Görög Demeter és Kerekes Sámuel mint lapszerkesztők saját nevük alatt kerültek felvételre. A folyóiratok szerkesztőinek a magyar irodalom- és kultúrtörténetben betöltött helyének bemutatásában bizonyára az adattár összeállítói segítségére lehetett volna magyar részről valaki. Bessenyei lapja nemcsak a magyar felvilágosodás szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hanem mert a bécsi felvilágosodás követőinél is modernebb eszméket, Helvetius,

Rousseau és Herder nézeteit közvetítette német nyelven. Bessenyei az abszolutizmus, még a felvilágosodott abszolutizmus minden formáját is elutasította.

Az első magyar gazdasági folyóirat megindításának kísérlete az egyik legjelentősebb, szer-teázgó nyomdászati tevékenységet folytató bécsi udvari nyomdász, műkereskedő és kiadó, Johann Nepomuk Ferdinand von Schönfeld nevéhez fűződik. A *Magyar Újság*ot 1796-ban ő kezdte kiadni Bécsben, majd fél év múlva Pethe Ferenc (1763–1832) mezőgazda, szakíró lett a szerkesztője. A lap címe több változáson ment át, végül *Vizsgálódó Magyar Gazda* lett, majd 1797 végén érdektelenség miatt megszűnt. Pethe később 1814-ben még egyszer próbálkozott Bécsben magyar nyelvű gazdasági szaklapot kiadni, ez a *Nemzeti Gazda* volt, melyet Haykul nyomtatott. 1816-ban Pethe hazavitte a lapot Pestre, ahol aztán egészen 1827-ig jelent meg.

A 19. század elején Magyarország politikai, gazdasági és szellemi súlypontja Budára és Pestre helyeződött át. Conrad Adolf Hartleben könyvkiadó, könyvkereskedő és nyomdász magyar vonatkozásairól annyi áll a neve alatt következő összefoglalásban, hogy kiadóhivatallal egybekötött könyvesboltját 1803-ban nyitotta meg Pesten, és hogy támogatta a fiatal magyar írókat, Eötvöst, Jókait és Petőfit. Számos német író munkáit is kiadta, erről is bővebben olvashatunk Szemző Piroska már említett könyvében. Tőle tudhatjuk meg azt is, hogy Hartleben már 1801-ben először Budán volt Ivánits Zsigmond könyvkereskedő üzlettársa. Sajnos azonban életrajzá-nál egy téves adatra bukkanunk, mert Hartleben 1844-ben székhelyét Bécsbe tette át és 1863. április 5-én nem Budapesten (azaz Pest-Budán), hanem Bécsben halt meg. A pesti céget unokaöccsére, Adolf Hartlebenre hagyta, és a cég 1870-ben szűnt meg Pesten.

Talán nem a kiadvány kevésbé ismert címénél (*Geistliche Leihbibliothek*) kellett volna felvenni az adattárba az élete utolsó éveiben a vallási miszticizmus felé fordult gróf Széchényi Ferenc és felesége által saját költségen kinyomtatott, 1819 és 1823 között Bécsben kiadott vallásos munkákat tartalmazó sorozatot, amelyből öt kötet látott napvilágot.

Dicséretes a magyar származású, budai születésű Piatnik Nándor kártyagyáros bemutatása, aki annyiban kötődik Bécshez, hogy ott vette át 1842-ben Anton Moser halála után annak kártyafestő üzemét, amit aztán Piatnik két évtized alatt Közép-Európa legjelentősebb kártyanyomdájává fejlesztett. Az ő neve a magyar kártyáról ismert, és öt mi magyarnak tartjuk.

Anton Strauß 1802 és 1827 között működő bécsi nyomdász és kiadó neve alatt sok más a korszak meghatározó lapja között (*Vaterländische Blätter, Österreichischer Beobachter, Hormayr Archivja*) hiába keressük a hosszú életű (1814–1873), 1848 után a liberalizmus egyik vezető orgánumává vált és magyarbarátságáról ismert, számos magyar munkatárssal bíró *Der Wanderer*, amelyet Strauß halála után felesége vett át, majd később férje unokaöccse, a szintén kiváló nyomdász, Leopold Sommer vitt tovább.

Franz Tandler könyvkereskedő és kiadó adta ki többek között gróf Mailáth János ötkötetes történeti összefoglaló munkáját *Geschichte der Magyaren* (1828–1831). Mailáth egyébként 1848-ig maga is Bécsben élt, számos fordításával sokat tett a magyar irodalom népszerűsítéséért német nyelven, ugyanakkor rossz anyagi helyzete miatt a bécsi rendőrség besúgója lett, ez vezetett későbbi meghasonlásához és öngyilkosságához: lányával a starnbergi tóba vetették magukat.

A lovasberényi születésű, de pályája kezdetén kívül egész életében Bécsben élő író, újságíró és szerkesztő Moritz Gottlieb Saphirt (1795–1858) munkássága alapján egyértelműen a német nyelvű, azon belül is az osztrák irodalom-történet tartja számon. A II. József-féle reformok óta emancipálódó és asszimilálódó zsidóként Magyarországon született, de német nyelven publikáló újságírók közül kétségtelenül az egyik legtehetségesebb, aki azonban a reakció szolgálatában állt, az irodalmi élet közismert és kritikái miatt rettegett alakja, a satirikus humor megteremtője, a *Der Humorist* (1837–1848) című lap szerkesztője volt Bécsben.

A kötetet a szakirodalom felsorolása zárja; az adattár használatát három mutató segíti, ezek a személy- és cégnev-, valamint helynév-mutató, az említett periodikumok, almanachok és

naptárak listája, valamint egy tárgymutató, legvégül található egy rövid időrendi áttekintés. A kiválóan szerkesztett, hatalmas anyagot tartalmazó munka a bécsi nyomdászat történetét, a helytörténetet kutatók, a művészettörténészek, a könyvtárosok és a disszertációt írni készülők megkerülhetetlen segédeszköze lesz.

RÓZSA MÁRIA

WEIDHAAS, Peter: A Frankfurti Könyvvásár története. Bp. 2008, Kossuth Kiadó, 359 l.

A frankfurti könyvvásár több évszázada műfaja világszerte legnagyobb és legjelentősebb rendezvénye. Peter Weidhaas, aki negyed évszázadon keresztül (1975–2000) volt a könyvvásár igazgatója, ismereteinek és személyes tapasztalásainak bő tárházából merítve mutatja be a könyvvásár történetét a kezdetektől a 20. század végéig. A népszerű Suhrkamp zsebkönyvsorozatban való megjelenés rögtön árulkodik arról, hogy nem egy, a téma szakértőinek könyvespolcáról nélkülözhetetlennek számító, vaskos „örök darab” látott napvilágot, hanem sokkal inkább egy, a tárgyi ismereteket és tényeket anekdotákkal átszótt, olvasmányosabb, sajátos szemléletű kiadvány. A háttérinformációkkal, kulisszák mögé való betekintéssel kecsegtető könyv megvilágítja a frankfurti könyvvásár felvirágzásának folyamatát és okait, különös figyelmet szentelve a háború utáni időszaknak.

A kiadvány kronologikusan három fő részre tagolódik. Az első a „rég” frankfurti könyvvásár történetét ecseteli 1454-től 1764-ig bezárólag és terjedelmében a könyv mintegy egy-negyed részét teszi ki. Ezt követi egy rövidebb fejezet, amely a frankfurti vásár visszaesésével párhuzamosan megerősödött nagy rivális, Lipcse hegemoniájával foglalkozik és konkrétan az 1764 és 1861 közötti időszakot tárgyalja. A harmadik, legterjedelmesebb rész a frankfurti könyvvásár 20. századi változásait mutatja be, azon belül is különös figyelemmel és részletességgel az 1949 utáni időszakot, a vásár történetének hihetetlenül progresszív korszakát.

A könyv egy regényszerű, fiktív leírással veszi kezdetét, amelyben maga Gutenberg igyekszik a könyvvásárra. A szál azonban nem vezetődik tovább, hanem tudományosabb formai keretek közé siklik át, és a továbbiakban tényszerűen, tárgyilagosan mutatja be a vásár kora újkori történetének alakulását. Az adatok mellett azonban rávilágít a fejlődés összefüggéseire is: a gutenbergi technikai újítások nyújtotta lehetőségektől kezdve a politikai és vallási konfliktusok folyamatában megérő és kibontakozó általános híréhségig, melyek együttesen aztán termékeny talajt biztosítottak a nyomtatott médiumok gyors fel-futásához.

Weidhaas kitér a könyvvásárok üzletmenetét beárnyékoló császári cenzúrahatalóságok tevékenységére is, amelyek tiltott könyvek, utánnyomatok után kutattak, a kötelezően benyújtandó példányok leadására emlékeztettek, illetve az árak alakulásába is bele kívántak folyni. Élvezhető stílusban mutatja be továbbá a vásár szerkezeti átalakulását is: hogy hogyan vált elavulttá és formálódott át az a rendszer, amely szerint csakis vásárok ideje alatt lehetett könyveket árusítani. Weidhaas megvilágítja tehát a könyvhatóságok működésének, a szerkezeti felépítésnek, a könyvvásár 17. század végi visszaesésének illetve a rivális vásárváros, Lipcse fel-futásának összefüggéseit.

A legrövidebb „Lipcse hegemoniája (1764–1861)” címet viselő második rész azt az időszakot mutatja be, amikor a Frankfurt és a nagy riválisa között fennálló szinte örök rivalizálásban Lipcse vette át a vezető szerepet és a Frankfurti Könyvvásár másodhegedűsi szerepbe szorult vissza.

A két vásárváros már a középkortól kezdve egyrészt szoros kapcsolatban, másrészt éles konkurenciaharcban állt egymással. A reformáció, illetve az általános árucere útvonal-átrendezésének következményeképpen a 18. századra átalakult a Birodalom szellemi és gazdasági központjainak térképe, és a mérleg Lipcse javára billent. Weidhaas elfogulatlanul mutatja be Lipcse elvitathatatlan érdemeit is, így például egy olyan könyvkereskedelmi rendszer kialakítását, amely akkoriban a világ legkifinomultabb és leg-

haladóbb rendszerei közé tartozott, és amelyet – nagyrészt máig érvényes jogi alapjaival és magatartási szabályaival együtt – máig használ a német könyvkereskedelem.

Bár a fő címek évszámhatárai első pillantásra megtévesztőek lehetnek (a második rész 1861-gyel zárul, a harmadik pedig 1920-szal kezdődik), a leírás mégis folyamatos, időbeli kihagyás nélkül siklik át az olvasó a harmadik, legterjedelmesebb részbe, a Könyvvásár 20. századi történetére.

A 20. századon belül az 1949-es „főnixi újjászületés” utáni időszak bemutatása a legmélyrehatóbb. A Frankfurti Könyvvásár minden gazdasági nyomás és a külföldi kiadók fenntartásai ellenére is érvényesülni tudott, és rövid időn belül ismét elismerést nyert. Már az ötvenes években sikerült a Frankfurti Vásár területén biztos és egyre növekedő árusítóhelyet találnia és mind a mai napig megőrizni és bővíteni azt. A vállalkozás és újjászületés sikerét mutatja, hogy már 1953-ban a külföldi kiadók számbeli fölényben voltak a német vállalkozásokkal szemben. A szövegben elszórt (például a kiállítás területi méreteire, a kiállítók számára stb. vonatkozó) statisztikai adatok értékes adalékát képezik a könyvnek. Az 1949 utáni időszak bemutatásán belül négy téma kap kiemelten jelentős teret.

Az egyik a német könyvkereskedelem Békédíja, amelyet először 1951-ben adtak át, és amely napjainkban is (csak a német nyelvű szerzőkre korlátozódó) Büchner-díj mellett a legjelentősebb német irodalmi kitüntetés. A díj több mint 50 éven keresztül a díjazottak és a díjátadók köreiben számos még ma is élő prominens személyt fogott össze és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Frankfurti Könyvvásárt – a közvetlenül a vásár eseményeiben érdekelt kiadók és könyvkereskedők körein túl – szélesebb körökben is népszerűvé és a kulturális élet szilárd részévé tegye.

A második kiemelt jelentőséggel kezelt téma a vásáron való képviseltség kapcsán felmerülő politikai panaszok és sérelmek, főként a korábbi két német állam között, de a kelet-európai államokat illetően is. Bármennyire távolinak tűnik

is mai szemmel ez a kérdés, de még a nyolcvanas években is diplomáciai bonyodalmak okozója volt.

A harmadik megkülönböztetett témát az 1968-as Könyvvásáron – egy afrikai politikus-író Békédíjjal való kitüntetése körül – kibontakozó zavargások és összeütközések bemutatása és magyarázata képezi. Ehhez kapcsolódóan világítja meg Weidhaas a „vásártanács” felállításának és a „vásári-charta” megfogalmazásnak körülményeit és célkitűzéseit. A chartában lefektették többek között, hogy a Frankfurti Könyvvásár „mindenekelőtt a tájékoztatást szolgálja, és a demokratikus nyilvánosság kritikus megítélése alá esik”, illetve, hogy a „Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényének az Egyesült Nemzetek emberjogi nyilatkozatával megegyező rendelkezései irányadóak lesznek”. A „vásár nyilvánossága” számára pedig a kiállított könyvekről és egyéb termékekről folytatott békés párbeszédet tűzte feladatul.

Terjedelmes fejezetet képez végül azoknak a hatalmas erőfeszítéseknek a bemutatása, amelyekre a vásár vezetése különösen a nyolcvanas, kilencvenes években rákényszerült, hogy összhangba hozza a standok iránti egyre növekvő igényeket a vásár területi korlátaival. Weidhaas részletes fejtegetése szerint, ez főképpen az USA kiadóitól indult, akik felfedezték és hatalmas erővel képviselték érdekeiket és igényeiket. Kirajzolódik a leírásból, hogy egy masszív anglo-amerikai érdeklődés állt szemben a vásárvezetés közzétett és hosszú éveken át sikeresen képviselt érdekeivel és céljával, amely arra irányult, hogy a Könyvvásáron résztvevő nemzeteket (a csarnok lefedettségét és a standok kapacitását illetően) a lehetőségekhez mérten egyenrangúan kezelje.

Weidhaas nagy érdeme, hogy igazgatói szerepét nem elhallgatja, hanem újra és újra tematizálja, megemlítve például a gazdasági kényszerhelyzeteket, amelyek alól még ez a meglehetősen szuverén, általánosan elismert Könyvvásár sem bújhat ki. A kényszerhelyzetek ellenére a vásárvezetés a szerkezeti intézkedések révén gondoskodott arról, hogy a vásár a kiadóknál, a könyvkereskedőknél, a szakközönségnél és különösképpen

a médiában tartós érdeklődésnek örvendjen. Ilyen jól bevált ötlet volt például –, hogy csak egyet említsünk a Könyvvásár repertoárjából –, a hetvenes évek óta működő súlyponti- és országspecifikus témák bevezetése.

A könyv a teljesség igénye nélkül (amit az irodalomlista szubjektív megválasztása is tükröz) mutat be időszakokat, eseményeket, így például az „Irodalom, irodalom” című fejezetben a hatvanas évek szerzőinek említése is inkább csak íze-

lítő, mintsem precíz számbavétel, de a kezdeti időszakra vonatkozó információknál is a szakirodalmi tények és újdonságok számbavétele helyett inkább az olvasmányosságra és bizonyos összefüggések megvilágítására törekszik. Adatokat, ténytudásokat, szakirodalmi ismereteket olykor irodalmi stílussal ötvözni próbáló olvasmány az erre fogékonyaknak.

VARSÁNYI KRISZTINA

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségükhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kéziratához kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

125. ÉVFOLYAM 2009. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő-helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Telefonközpont: 279-2760
Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>
(Keresés: Magyar Könyvszemle)
Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

TARTALOM

<i>Viskolcz Noémi</i> : Peter Lambeck budai utazása a corvináért 1666-ban	149
<i>Zsoldos Endre</i> : John Herschel, a Hold és Magyarország	189

KÖZLEMÉNYEK

<i>Lázs Sándor</i> : Martin von Amberg dedikációja Nagy Lajos udvari lovagjának, Johannes von Scharfenecknek	203
<i>Körmendy Kinga</i> : A Bakócz-graduale lehetséges megrendelője és possessora	212
<i>Schmidt Szonja</i> : Ibrahim Müteferrika szerepe a 18. századi oszmán reformokban. Er-Risâletü'l-Müsemâ bi-Vesiletü't-Tibâ'a – A nyomda szükségessége	220
<i>Fekete Csaba</i> : Az 1817-es öszvér énekeskönyv	229
<i>Zsupán Edina</i> : Csontos János szerepe Vitéz János könyvtárának rekonstrukciójában	239
<i>Dörnyei Sándor</i> : Szinnyei József Repertórium és tiszteletdíja	245

SZEMLE

Marinelli-König, Gertraud: Oberungarn (Slowakei) in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Wien, 2004. (<i>Rózsa Mária</i>)	251
Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. von Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Stuttgart, 2006. /Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte; Bd. 64./ (<i>Verók Attila</i>)	255
Bibliographie der österreichischen Zeitschriften 1704–1850. Hrsg. von Helmut W. Lang und Ladislaus Lang unter Mitarbeit von Wilma Buchinger. Bde. 1–3. München, 2006. /Österreichische Retrospective Bibliographie (ORBI) Reihe 3 Österreichische Zeitschriften 1704–1945./ (<i>Rózsa Mária</i>)	259
Klosterberg, Brigitte: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz. Halle, 2007 (<i>Verók Attila</i>)	262
Világfigyelő tető. Mozzanatok az Erdélyi Helikon történetéből, 1928–1944. Szerk., jegyz.: Mózes Huba. Miskolc, 2008. (<i>Botka Ferenc</i>)	266
Eredics, Péter: Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2008. /Debrecener Studien zur Literatur 14./ (<i>Bozay Réka</i>)	268

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Viskolcz, Noémi</i> : Voyage à Bude de Peter Lambeck en 1666 pour acquérir les corvinas	149
<i>Zsoldos, Endre</i> : John Herschel, la Lune et la Hongrie	189

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Lázs, Sándor</i> : Dédication de Martin von Amberg adressée à Johannes von Scharfeneck, chevalier de cour du roi Louis I ^e , le Grand	203
<i>Körmendy, Kinga</i> : Le prétendant et possesseur potentiel du Gradual de Bakócz	212
<i>Schmidt, Szonja</i> : Le rôle de Ibrahim Müteferrika dans les réformes osmanes du 18 ^e siècle. Er-Risâletü'l-Müsema bi-Vesiletü't-Tibâ'a – La nécessité de l'imprimerie	220
<i>Fekete, Csaba</i> : L'hymnaire mixte de 1817	229
<i>Zsupán, Edina</i> : Le rôle de János Csonosi dans la reconstruction de la bibliothèque de János Vitéz	239
<i>Dörnyei, Sándor</i> : Le Répertoire de József Szinnyei et son honoraire	245

REVUE

Marinelli-König, Gertraud: Oberungarn (Slowakei) in der Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Wien, 2004. (<i>Rózsa, Mária</i>)	251
Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen von 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. von Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Stuttgart, 2006. /Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte; Bd. 64./ (<i>Verók, Attila</i>)	255
Bibliographie der österreichischen Zeitschriften 1704–1850. Hrsg. von Helmut W. Lang und Ladislaus Lang unter Mitarbeit von Wilma Buchinger. Bde. 1–3. München, 2006. /Österreichische Retrospective Bibliographie (ORBI) Reihe 3 Österreichische Zeitschriften 1704–1945./ (<i>Rózsa, Mária</i>)	259
Klosterberg, Brigitte: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz. Halle, 2007. (<i>Verók, Attila</i>)	262
Le toit d'observation du monde. Éléments de l'histoire de 'Erdélyi Helikon', 1928–1944. Réd., et notes: Huba Mózes. Miskolc, 2008. (<i>Botka, Ferenc</i>)	266
Eredics, Péter: Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New-York–Oxford–Wien, 2008. /Debrecener Studien zur Literatur 14./ (<i>Bozzay, Réka</i>)	268

VISKOLCZ NOÉMI

Peter Lambeck budai utazása a corvinákért 1666-ban

Bevezető gondolatok

1990-ben – Mátyás király halálának ötszáz éves évfordulójának alkalmából s talán egyben életművének lezárásaképpen is – Csapodi Csaba a következőképpen határozta meg a corvina-kutatás feladatait: a filológia végezze el a szövegek kritikai vizsgálatát, készüljön egy új Zolnai, azaz egy új szakbibliográfia, és fedezzen fel a tudomány még új, ismeretlen corvinákat.¹ Nos, az azóta eltelt tizenhét évben a megjelölt három területen, ha lassan is, de történtek jelentős előrelépések: a kifejezetten filológiai vizsgálatok csak legújabban indultak be,² a bibliográfia azonban még várat magára,³ új corvinák pedig csak úgy kerültek elő, hogy voltaképpen nem is nevezhetők corvináknak.⁴ Ugyanakkor 2000 után megnőtt a corvinák történetével kapcsolatos konferenciák, kiállítások, tanulmánykötetek⁵ száma, és beindult az Európai Unió Kulturális Bizottsága által támogatott „Bibliotheca Corviniana Digitalis” program,⁶ 2008-ban, a Reneszánsz Évében számos tudományos tanácskozást rendeztek, vagyis a kutatás új ösvényeket vágott magának. Tanulmányomban a könyvtár történetének egy 17. századi aspektusát vizsgálom, egy a meg-

¹ CSAPODI Csaba: *A Corvina-kutatás újabb eredményei és feladatai.* = Magyar Tudomány (10.) 1990. 1146.

² BEREGSZÁSZI Magdolna: *Egy Suetonius-kódex rejtélye, avagy ki a nyitrai corrector*; DOMOKOS György–VIDA Máté: *A budapesti Dante-kódex nyelve*; NÉMETH András: *Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. kódexének új vizsgálata és a benne szereplő Phalarisz-levél fordítása.* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* (XII.) 2005. 13–89.

³ A legújabb a müncheni corvinákat dolgozza fel: *Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus.* Hgg. von Claudia FABIAN und Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. /Bavarica et Hungarica I. Supplementum Corvinianum I./

⁴ DILLON BUSSI, Angela: *Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról.* In: *Uralkodók és Corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása.* Szerk. KARSAY Orsolya. Bp. 2002. 55–62.

⁵ *Uralkodók és Corvinák: i. m.* (4. jegyzet); *A holló jegyében. Fejezetek a Corvina történetéből.* Szerk. MONOK István. Bp. 2004.; *Ex Bibliotheca Corviniana. i. m.* (3. jegyzet)

⁶ www.corvina.oszk.hu

szerezésére tett késői kísérletet mutatok be 1666-ból, amikor I. Lipót császár és magyar király könyvtárosa, Peter Lambeck Budán járt a maradványokért.⁷

A Bibliotheca Corviniana kora újkori története Zolnai Klára 1942-ben kiadott annotációira támaszkodik. Zolnai a forrásfeldolgozás és -kivonatolás során a kortársaknak a híres budai könyvtárhoz való viszonyulását is rögzítette.⁸ Innen is jól kiolvasható, hogy a könyvtár kifosztását már II. Ulászló uralkodása alatt megkezdték bécsi humanisták,⁹ majd 1541-ben Buda elfoglalásával végképp megpecsétlődött a könyvek sorsa. Ám a török lakta Budán és azon túl is makacsul tartotta magát az a legenda, hogy még ott rejtőznek a könyvtár maradványai. Nem tudni, hogy az ilyen típusú hírek terjesztésében mekkora szerepe volt a törököknek, s mekkora a humanistáknak, tudósoknak. A szöbeszédet Lambeck 1666-os sikertelen akciója sem tudta hitelteleníteni, s csak Buda visszavételével, 1686-ban zárult le végérvényesen a corvinák kora újkori története, amikor az itáliai hadmérnök, Luigi Ferdinando Marsili Bécsbe szállíttatta az általa talált köteteket.

Peter Lambeck

Peter Lambeck 1628-ban Hamburgban született protestáns családban.¹⁰ Amszterdamot, Leident, Párizst és Rómát magába foglaló peregrinációs körútjáról 1651-ben tért vissza Hamburgba, ahol a gimnázium történelemprofesszora lett, majd a neves tudós, Joachim Jungius halála után rektora. Az ezekben az években Hamburgban tartózkodó Krisztina svéd királynővel jó kapcsolatot ápolt, végül 1662-ben elhagyta szülővárosát, és felkereste Bécset.¹¹ I. Lipót császárnak személyesen nyújtotta át *Rerum Hamburgensium* (Hamburg, 1661) című művét, s cserébe egy aranyláncot (Gnadenkette) kapott a császár képével díszített medállal.¹² Innen még ugyanabban az évben Velence, Padova, Bologna érintésével Rómába utazott, ahol júliusban nyilvánosan áttért a katolikus vallásra. Augusztus 20-án fogadta VII. Sándor pápa, akinek a magánkönyvtárát is meglátogathatta, s melyről elragadtatással nyi-

⁷ Ennek egy rövid ismertetését közreadtam már: VISKOLCZ Noémi: *Kié a könyvtár? I. Lipót kísérlete a Bibliotheca Corviniana maradványainak megszerzésére.* = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (XXIX.) 2006. /Ötvös Péter Festschrift/ 283–288.

⁸ MONOK István: *Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében.* In: *A holló jegyében: i. m.* (5. jegyzet) 45.

⁹ FÖLDESI Ferenc: *Budától Bécsig.* In: *Uralkodók és Corvinák: i. m.* (4. jegyzet) 91–95; VISKOLCZ Noémi: *Corvinák Bécsben a 16–18. században.* = Magyar Könyvszemle (124.) 2008. 272–292.

¹⁰ Peter Lambeck életrajzi adatait a következő irodalmakból vettem: STREBL, Laurenz: *Die barocke Bibliothek. Peter Lambeck (1663–1680).* In: *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek.* Hrsg. von Josef STUMVOLL. Erster Teil. *Die Hofbibliothek (1368–1922).* Wien, 1968. 165–170; KÖNIG, Gebhard: *Peter Lambeck (1628–1680). Leben und Werk mit besonderer Berücksichtigung seiner Tätigkeit als Präfekt der Hofbibliothek in den Jahren 1663–1680.* Diss. Wien, 1975.

¹¹ KÖNIG: *i. m.* (10. jegyzet) 27.

¹² Uo. 29.

latkozott.¹³ Szeptember 28-án érkezett vissza Bécsbe, ahol hamarosan kinevezték udvari történésznek és alkönyvtárosnak évi 900 arany fizetéssel.¹⁴ A fiatal császár bizalmát szemmel láthatólag elnyerte, hiszen I. Lipót 1662 végén újabb audienciára hívta, ahol három-négy kincsekkel teli szekrényt mutatott meg neki, sőt, a több mint tizenötezer érmét tartalmazó gyűjteményét is elé tárta, s végül megint megajándékozta, ezúttal a Schatzkammer féltett kincseiről – a híres acháttájról és Albrecht Dürer „Tízezer keresztény vértanúsága” című képéről – készült rézmetszetekkel.¹⁵ Matthaues Mauchter császári könyvtáros halálát követően 1663 májusában nevezték ki a könyvtár élére, s ezt a tisztséget tizenhét éven át 1680-ig, haláláig töltötte be.

Lambeck óriási lendülettel vetette magát a munkába, amely elsősorban a könyvtár kéziratának és könyveinek rendszerezését, katalogizálását jelentette. A nyilvántartás szándékával megtervezett egy 25 kötetből álló könyvsorozatot „Commentarii de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi” címmel, amely kultúrtörténeti keretben egyfelől a császári könyvtár történetét, másfelől állományát kívánta bemutatni az olvasóknak. A kötetek a következőképpen tagolódtak volna:

- 1–9. kötet: Bécs története, a görög, latin, német kéziratok rövid leírása
- 10–15. kötet: a latin kéziratok
- 16. kötet: keleti kéziratok
- 17. kötet: éremgyűjtemény, antikvitások
- 18. kötet: levelezések
- 19–24. kötet: nyomtatványok
- 25. kötet: irodalomtörténet

A tervből végül nyolc, különlegesen szép és igényes, rézmetszetekkel gazdagon ellátott fóliókötet valósult meg, ezek 1665 és 1679 között jelentek meg a bécsi udvari kiadónál, Matthaues Cosmeroviusnál.

Az 1660-as évek közepén különleges feladatokat is magára kellett vállalnia a császár megbízásából. 1665-ben – miután a tiroli Habsburg-ág ebben az évben kihalt – II. Ferdinánd főherceg (1529–1595) ambrasi könyvgyűjteményét szállította Bécsbe: az 583 kézirat és 1489 nyomtatvány novemberre érkezett az Udvari Könyvtárba.¹⁶ Lambeck egy naplóban örökítette meg az ambrasi utat,¹⁷ és a „Commen-

¹³ Uo. 31–32.

¹⁴ Uo. 37.

¹⁵ Uo. 39. Ma mindkét műtárgy bécsi gyűjteményekben található (Kunsthistorisches Museum illetve Albertina)

¹⁶ IRBLICH, Eva: *Die Ambraser Handschriften in Wien. Wege in den Jahren 1665, 1806 und 1936.* In: *Natur und Kunst. Handschriften und Alben aus der Ambraser Sammlung Erzherzog Ferdinands II. (1529–1595).* Hgg. von Alfred AUER, Eva IRBLICH. Wien, 1995. 20–23.

¹⁷ Az 1665. szeptember 10. – november 15. közötti utazásról két kéziratban is maradtak feljegyzések: Österreichische Nationalbibliothek (a továbbiakban: ÖNB), Handschriftensammlung Cod. 8291* és 12462 ill. KÖNIG: *i. m.* (10. jegyzet) 61–64.

tarii” második kötetében 500 kézirat bibliográfiai leírását adta közre. A következő évben pedig Budára látogatott, hogy megszerezze a törököktől a Corvina maradványait.

A budai utazás forrásai

Lambeck útjának szerencsés módon sok nyoma maradt: a nagykövet, Walter Leslie levelei mellett Lambeck naplója, majd az ennek az alapján készült és a császári könyvtár történetét taglaló kommentárjaiba illesztett útleírás, valamint Lambeck levelezése. Az 1665–1666-os nagyszabású követségről született egy hivatalos beszámoló is, melyet szintén Cosmerovius adott ki 1668-ban latinul, majd utána a század folyamán többször is megjelent németül.¹⁸ A művet a jezsuita Paul Taferner jegyezte – aki Leslie udvari papjaként vett részt az utazáson – *Caesarea Legatio, Quam Mandante Augustissimo Rom. Imperatore Leopoldo I. Ad Portam Ottomanicam suscepit, perfecitque Excellentissimus Dominvs, Dominvs Walterus S.R.I. Comes de Leslie* címmel.¹⁹

Lambeck utazása a szakirodalomban

A budai úttal többször foglalkozott az osztrák kutatás. Gebhard König Lambeckről írta disszertációját, ahol külön fejezetet szentelt az 1666-os eseményeknek a „Kommentárok” és Lambeck levelei alapján, ugyanitt a naplót elveszettnek nyilvánította. 2005-ben, miközben az Österreichische Nationalbibliothekben található forrásokat dolgoztam fel, az ottani kézirtattár munkatársa közölte a budai utazás naplóját.²⁰ Christian Gastgeber azonban sem König eredményeit nem hasznosította, sem a többi forrást nem vonta be vizsgálódásai körébe, és a legfrissebb magyar kutatásokat sem vette figyelembe.²¹

Lambeck utazását a „Kommentárok” második kötetéből Mátyás könyvtárának magyar kutatói is ismerték, de a több oldalra rúgó úti beszámolóból csak azt tartották érdemesnek kiemelni, ahogy és ahol Lambeck rátalált a kódexekre. Többnyire nem is az eredeti első kiadásból idéztek, hanem a jó száz évvel későbbi, Adam

¹⁸ Wien, 1670; Wien, 1672; Breslau, 1680; Leipzig, 1700.

¹⁹ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, BE. 7.T.101, a jezsuita a művet Jacob Leslie-nek ajánlotta, első német kiadása 1670-ből származik.

²⁰ GASTGEBER, Christian: *Auf der Spur der Bibliotheca Corviniana. Peter Lambecks Reisebericht nach Buda aus dem Jahr 1666.* = *Biblos* (54.) 2005. 43–64.

²¹ Ezen kívül több tévedés is van cikkében. Például Mátyás könyveinek számát 4000–5000-re becsüli, másutt Oláh Miklóst bratislavai érseknek nevezi („Erzbischof von Bratislava”). GASTGEBER: *i. h.* (20. jegyzet) 43, 46.

Franz Kollar udvari könyvtáros által megjegyzetelt másodikból.²² Legelőször és legrészletesebben Gulyás Pál foglalta össze Lambeck kísérletét 1927-ben, a Mátyás könyvtáráról szóló díszes kiadványban.

„Nem sokkal utóbb, 1665-ben, a budai könyvtár ügye ismét szóba került a magas portánál. Ezúttal I. Lipót magyar király és német császár konstantinápolyi követe, Leslie Walter gróf tette szóvá a Corvina budai maradványait, még pedig ura, Lipót kezdeményezésére. Leslie megbízatását sikeresen végezte el. A padisah fölhatalmazta, hogy Bécsbe utaztában átvizsgálhassa Budán a Corvina maradványait s ura számára tetszése szerint válogathasson belőlük. E felhatalmazás alapján Leslie arra kérte az uralkodót, küldené Budára elébe könyvtárnokát, aki segítségére legyen a könyvek átvizsgálásában. Lipót a Hofbibliothek vezetőjét, Lambecket szemelte ki erre a miszsióra, aki 1666. március 3-án Budára érkezett. A könyvtár ajtaja azonban csak hosszús tárgyalások után, március 10-én nyílt meg Lambeck és két társa előtt. Egy »ciklopsi barlanghoz hasonló kriptában« akadtak rá a Corvina régtől áhított maradványaira, mindössze 300 vagy 400 kötetre, mely por és piszoktól vastagon belepve garmadával hevert a földön. A taláalomra kihűzgált darabokról legott kiderült, hogy »legnagyobb részük nyomtatvány és kevés vagy semmi értékkel sem bír«. Azonban bármily értéktelen volt is az elébük táruló könyvhalmaz, Lambeck nem volt hajlandó üres kézzel távozni s a törökök nagy nehezen megengedték, hogy a nyomtatványok közé keveredett kéziratok közül hármat kiválaszthasson s emlékül magával vihessen.»²³

1942-ben Zolnai Klára már említett bibliográfiájában is helyet kapott a budai utazás.²⁴ A későbbiekben pedig Csapodi Csaba tárgyalta röviden a corvinák megszerzésére irányuló akciók hosszú sorában.²⁵ A *Commentariorum*-beli budai útinaplónak készült egy kivonatos magyar fordítása az 1960-as évek elején, de visszhang nélkül maradt.²⁶ Az újabb szakirodalom ezek után mindig Csapodira hivatkozva tette meg kijelentéseit. A kutatók azonban nem foglalkoztak Lambeck többi – Mátyás könyvtárára vonatkozó – megállapításával. Így csúszhatott olyan tévedés a corvinákról szóló, több kiadást is megért kiadványokba például a híres Philostratus-kódexről, hogy az csak 1756-ban került a Hofbibliothekbe,²⁷ miközben díszcímlapjának gyö-

²² LAMBECK, Peter: *Commentariorum De Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*. Ed. Altera, Opera et Studio Adami Francisci KOLLARII. Vindobonae, 1766–1790.

²³ GULYÁS Pál: *A könyvtár állapota 1541–1686*. In: *Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára*. Bp. 1927. 30.

²⁴ *Bibliographia Bibliothecae Regis Mathiae Corvini, Mátyás király könyvtárának irodalma*. FITZ József közreműködésével összeállította ZOLNAI Klára. Bp. 1942. 16.

²⁵ CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* = Magyar Könyvszemle (82.) 1961. 406., a lábjegyzetben a *Commentariorum* 1769-es kiadásának 948. oldalára hivatkozik. Ugyanez CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1984. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 15./ 44.

²⁶ *Petrus Lambeck bécsi császári könyvtáros a corvina maradványairól 1666*. In: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Összeáll. KOVÁCS Máté. Bp. 1963. 122–126.

²⁷ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Negyedik, bővített kiadás. Bp. 1990. 40.

nyörű rézmetszete már 1669-ben a *Commentariorumban* szerepelt, és Lambeck a könyvtár egyik legszebb kézirataként tartja számon.²⁸ Ráadásul a budai utazáson kívül Lambeck művében számos érdekes magyar vonatkozású adalék is helyet kapott, így Istvánffy Miklós levele Hugo Blotiusnak²⁹ vagy az az információ, hogy Pázmány Péter esztergomi érsek egy arab nyelvű kéziratot ajándékozott Sebastian Tengenagel császári könyvtárosnak.³⁰

A vasvári béke és 1666-os budai utazás

Lambeck próbálkozása a corvinák megszerzésére korántsem a saját ötlete volt. A terv I. Lipóttól származott, aki meglepő tudatossággal készítette elő a tárgyalásokat. A különösen jól dokumentált vállalkozás súlyát jelzi, hogy egy diplomáciai tárgyalássorozat – a Vasváron 1664. augusztus 10-én megkötött béke ratifikálási folyamatának – kényes pontja volt. Lipót kíváncsiságát az erdélyi fejedelem hasonló akciója ébreszthette fel, amelyről csak gyér forrásanyaggal rendelkezünk: Cserei Mihály jegyezte föl a *Históriájában*, hogy 1663-ban Apafi Mihályt, Érsekújvárról visszatérőben, beengedték a törökök a könyvtárba:

„Visszajövő útközből Budára bemegy a fejedelem, annak a régi híres dicsőséges magyar királyok residentijának meglátására, ott mind a várost, mind a várat megvizsgálván, sőt a Mátyás király fegyveres és könyvtartó házaiba is beeresztetvén (a hova a törökök kevés keresztyén embert szoktanak volt beereszteni, magok pedig nagy vigiliával őrzötték mindenkor és sem a fegyverekhez, sem a könyvekhez különben nem nyultanak, hanem mikor az rozsdától a fegyvereket, a portól a könyveket esztendőként megtisztogatták), a városból kijött, a Dunán által akarván jönni Erdély felé.”³¹

R. Várkonyi Ágnes kutatásai azt bizonyítják, hogy az abszolutista berendezkedés bevezetése nem a Wesselényi-szervezkedés után történt, hanem már 1663-tól fokozatosan kiszorították a magyar állami intézményeket az ország ügyeiből. A vasvári béke (melynek alapja a zsitvatoroki volt, az azóta kötött szerződésekkel kiegészítve) szövegét egy darabig titokban tartották, és Paul Hocher főkancellár a béke országgyűlési becikkelyezését sem tartotta kívánatosnak. A békében az oszmánok és az osztrákok augusztus 10-én állapodtak meg Vasváron, ezt az uralkodó szeptember 9-én hagyta jóvá, végül egy kiáltványban tették közzé 1664. szeptember 27-én.³²

²⁸ A Lambeck-féle kiadásra Csontos is hivatkozik, CSONTOSI János: *Mátyás és Beatrix arcképei a Corvin-codexekben*. = Archeológiai Értesítő, Új folyam (VIII.) 1888. 212.

²⁹ LAMBECK: *i. m.* (22. jegyzet) I. 55.

³⁰ Uo. 176. „Liber Arabicus, quem Sebastiano Tengenagelio donavit Petrus Pasmannus, ex Patre Societatis Jesu Archiepiscopus Strigoniensis, ac demum Cardinalis.”

³¹ CSEREI Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. Kiad., bev., jegyzetek BÁNKÚTI Imre. Bp. 1983. 55–56.

³² R. VÁRKONYI Ágnes: *A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1664–1671*. In: *Tanulmányok Székely Ferenc emlékére*. Kiad. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György. Bp. 2002. 458–459.

A béke kölcsönös elfogadását hosszasan készítették elő a bécsi udvarban, majd az aláírási aktust minden addig főlülműló ünnepségek és ajándékokkal megrakott követségek kísérték, ezekből a magyarokat teljesen kizárták. A császári küldöttség Walter Leslie gróf – friss aranygyapjas lovag – vezetésével 1665 májusában indult a Dunán lefelé hajózva, május 18-án Pozsonyban is kikötöttek, ahol a magyar főrendek üdvözölték őket. Végül augusztus elsején ünnepélyesen bevonultak Konstantinápolyba. Közben ezzel párhuzamosan az oszmán követség június 8-án Bécsbe érkezett (Komáromban találkoztak június elején).³³ Leslie december 31-én befejezte működését, és visszaindult Bécsbe, de Budán, a császár kívánságára megszakította az útját.

Walter Leslie (1606–1667) skót származású nemesember volt, aki II. Ferdinánd szolgálatában katonaként szerzett érdemeket. 1650-ben tábornok, 1665-ben titkos tanácsos lett. Ugyanebben az évben nagykövetnek nevezte ki I. Lipót, és Konstantinápolyba küldte. Nem sokkal később, 1667-ben halt meg utód nélkül.³⁴ A császár a béke elismertetése mellett azzal is megbízta, hogy a corvinákról tárgyaljon. I. Lipót először 1665. november 3-án kapott Leslie-től tájékoztatást, hogy reménykedhet a könyvtár ügyében, de ehhez egy könyvtáros segítségét kérte Budán, mert attól tartott, valami olyasmit vinne őfelségének, aminek nem örülne:

„Ich hab gleich iz wider ein Hoffnung bekommen, wegen der Bibliothec, verlaß mich aber nicht darauf, Euer Kay. May. wollen sich allerg(nä)d(igi)st belieben laßen dero Bibliothecarium mit dem Currir der mich nothwendig zu Offen empfangen wardt müeßen, dahin zuschickhen, damit Ich nicht umb sonst müeh und unkosten anwende, und Euer Kay. May. etwas bringe darumb sie mir nicht dancken würden. Dann ich in der Welt nichts mehr verlang, alß Euer Kay(serlichen) May(estät) in allen Satisfaction zugeben.”³⁵ – Megint reménységem támadt a könyvtár ügyében, bár nem bízom benne. Őcsászári felségét alázatosan kérem, hogy könyvtárosát azzal a hírnökkel együtt, akinek engem Budán fogadnia kell, küldje oda, hogy költséget és fáradságot feleslegesen ne fordítsak olyan dolgokra és ne hozzak olyasmit, melyeket Őcsászári Felsége nem köszönné meg. Mert a világon nem vágyom semmi másra, mint Őfelségének megelégedésére lenni.

Lipót a levél kézhez vétele után november 24-én magához rendelte Lambecket, és beszélt neki a budai utazás szükségességéről. 1665. december 5-én azt jelentette Leslie, hogy a nagyvezírtől megkapta az engedélyt nemcsak a könyvtár meglátogatására, hanem néhány könyv elhozatalára is:

³³ G. ETÉNYI Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háborúk hírei a 17. századi német újságokban*. Bp. 2003. 254–255.

³⁴ KERÉKES Dóra: *Egy császári tolmács megfigyelései. Giorgio Cleronome magyarországi utazása 1664-ben*. = *Lymbus Magyarástudományi Forrásközlemények* (2.) 2004. 70–77.

³⁵ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Hausakten 1665/9–10, f. 9. r–v. Litera Dni Comitís Leslai ratione reliquiarum Bibliothecae Corvinianae Budensis. A kéziratokat bemutatták Bécsben is az 1983-as oszmán kiállításon, vö. *Österreich und die Osmanen*. Gemeinsame Ausstellung der Österreichische Nationalbibliothek und des Österreichischen Staatsarchivs. Red. Rudolf NECK, Helmut NADER, Christine VONWILLER, Ernst D. PETRITSCH. Wien, 1983. 11. A részletet közölte LAMBECK: *i. m.* (22. jegyzet) 990, az ő nyomán KÖNIG: *i. m.* (10. jegyzet) 72.

„Der Vezier hatt mir durch den Panaioti sagen lassen, das Er mir ein schreiben mitgeben wolte an den Vezier von Ofen, mich nit allein die Bibliothec sehen zulassen, sondern etliche Bücher, die mir gefallen mochten, außzuklauben. Nun wann nicht ein anderer wird sein, als Ich der sich besser auf dergleichen alte Sprachen verstehet, würde Ich nicht wissen, wo Ich hingreifen sollte. Wann der Bibliothecarius nicht hinkommen kann, wird vonnöthen sein, Jemand sonsten unter einem andern praetepel, hinabzuschicken, der Manier dorten verarte?“³⁶ – A nagyvezír azt üzenté Panaiotival,³⁷ hogy ad nekem egy írást a budai vezírhez, mellyel nem csak a könyvtárat láthatom, hanem egynéhány nekem tetsző könyvet ki is választhatok. Ám ha nekem és nem másnak kell e régi nyelveken értenem, akkor nem tudom, hova nyúljak. Ha a könyvtáros nem tud odajönni, szükséges lesz, hogy valaki mást küldjenek oda, aki jártas az ottani szokásokban.

I. Lipót örömeinek hamar híre ment: a bécsi pápai nuncius 1666. február 6-án tudósította a Vatikánt, hogy Leslie nagykövet felhatalmazást nyert a könyvtár megtekintésére (a pápák korábban is élénken érdeklődtek a budai könyvtár iránt).³⁸ A *Theatrum Europaeum*, a legjelentősebb német nyelvű történeti évkönyv is beszámolt az izgalmas kísérletről a következő címmel – „Ungarische Bibliothec zu Ofen wird vom Groß-Türcken abfolgen zu lassen verwilliget“ (A budai magyar könyvtár kiadását engedélyezték az oszmánok), s maga a hír – leszámítva a könyvtár nagyságára vonatkozó téves adatot, az értesülés pontos volt – így szólt:

„Weiln auch der Türkische Sultan, auff deß Herrn Grafen Anhalten, die berühmte Bibliothec zu Ofen, in 50000 Stück Büchern bestehend, so denen Hungarischen Königen zuständig gewesen, und man vor diesem grosses Geld dafür geboten, niemals aber selbige erhalten können, folgen zu lassen verwilliget; als ist der Käys. Bibliothecarius dahin geschickt worden, solche zu empfangen“³⁹ – a török szultán a gróf úr kérésére a híres budai könyvtár – mely vagy 50 ezer kötetből áll, s a magyar királyokat illette, és ezelőtt nagy pénzt ajánlottak érte, de soha nem kapták meg – kiadását engedélyezte. A császári könyvtárost már oda is küldték az átvételére.

Látogatás egy pincehelyiségben

A császár 1666. február 22-én utasította Lambecket, hogy készüljön fel az útra, mégpedig Jacob Leslie, a nagykövet unokaöccse társaságában. Két nappal később személyesen látta el könyvtárosát ajánlólevelekkel és részletes utasításokkal. Lam-

³⁶ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Hausakten 1665/9–10, f. 10.

³⁷ Panayoti Nicoussios Mamonas portai főtolmács, KERÉKES Dóra: *A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején.* = Századok (138.) 2004. 1204.

³⁸ FRAKNÓI Vilmos: *Adalék a vatikáni levéltárból a Corvina történetéhez.* = Magyar Könyvszemle (2.) 1894. 94; MONOK: *i.h.* (8. jegyzet) 55.

³⁹ ABELINUS, Johann Philipp: *Das ist der historisch-fortgeführten Friedens- und Kriegs-Beschreibung Vierder oder deß Theatri Europaei Zehender Theil.* Bd. 10. Frankfurt, 1677. 177. A kötetek kiadása csak jó nagy időtávolsággal követte az adott éveket, jelen esetben tehát 11 évvel később jelent meg a könyv.

beckék másnap hajóra szálltak a melléjük rendelt Daniel MacKay báróval és Johann Totzmann háborús számvevővel. Március 3-án értek Budára, ahol Lambeck azonnal találkozott Walter Leslie gróffal, aki arról tudósította, hogy az oszmánok korábbi ígéreteik ellenére nem akarják beengedni őket a könyvtárba. A következő nap közösen felkeresték a budai vezírt, a pompás fogadáson a megbeszélések hosszúra nyúltak – mindenféle eredmény nélkül. Néhány napos tétlenség következett Lambeck számára (városnézéssel és fürdőzéssel töltötte az időt), miközben a császári diplomácia megfeszített erővel dolgozott: Heinrich Julius Wogin császári török tolmács többször tárgyalta a nagyvezírral, aki március 7-ére engedélyt adott a látogatásra, de a könyvtár bejárata előtt megtiltotta a belépést. Az oszmánok tárgyalási technikája mit sem változott az évtizedek alatt, hazudtak, tagadtak, időt húztak,⁴⁰ majd március 10-én váratlanul fordult a kocka: a legnagyobb titokban bementek – a császári követség tudta nélkül – három számukra jelentéktelen embert: Lambecket, az ifjú Leslie-t és a tolmács Wogint. 12–15 fegyveres török által közrefogva Mátyás palotájának a belső udvarára lovagoltak. Itt felnyitották a pecsétet, és körülbelül húsz lépcsőfokot mentek lefelé, amikor is egy egyetlen ablakkal ellátott, sötét helyiségbe jutottak. Lambeck a földön piszokban és porban heverő könyvek számát 300–400-ra becsülte, nagyobb részüket nyomtatványnak látta. Könyörgésükre mindhárman kiválaszthattak egy-egy kéziratot emlékként, két pergamenkódexet, egy Gregorius Nazianzeni és egy Augustinus-kötetet, valamint egy papírkódexet Janus Pannonius verseivel. Amikor visszatértek, Lambeck beszámolt látogatásukról Leslie-nek. Március 14-én a nagykövet társaságában indultak vissza Bécsbe, ahová 24-én érkeztek meg. A császár azonnal audienciára rendelte Lambecket, és a könyvtáros vigasztaló szavai ellenére sem tudta leplezni dühödt csalódottságát.

A könyvtár helye és állapota

A szigorúan, pecséttel zárt könyvtár a budai várban volt, mégpedig a palota egyik belső udvarából nyílt egy ajtó, ahonnan Lambeckéknek lefelé kellett ereszkedni egy igen rosszul, csak egy félköríves nyílással megvilágított helyiségbe. A könyvek a földön összevisszaságban kallódtak, valószínűleg úgy, ahogy ledobálták őket. Lambeck a *Commentariorum*tól kissé eltérően, egy a budai utazást követő levelében részletesebben is elmesélte, hogy milyen jellegű anyagot látott:

„A legtöbb nyomtatvány volt, régi misekönyvek, breviáriumok és más teológiai, filozófiai és grammatikai művek. Csak néhány kézzel írott volt köztük, de majdnem mind papír és értéktelen.”⁴¹

⁴⁰ FEKETE Lajos–NAGY Lajos: *Budapest története a török korban*. Bp. 1986. /Különlenyomat a *Budapest története II.* című műből/ 79.

⁴¹ Peter Lambeck levele Berthold Mollernek, Wien, 1666. április 24. In: LACKMANN, Adam Heinrich: *Miscellanea Litteraria*. Hamburg, 1721. 43–52. műve alapján közli KÖNIG: *i. m.* (10. jegyzet) 274–276.

A megszerzett kódexek

A jelenlévők három kódexet ragadtak ki a poros halomból. Lambeck naplója szerint mindegyiküknek jutott egy, s ő hiába könyörgött társainak a kéziratokért, Leslie és Wogin vagy maguk akartak a császár kedvébe járni példányukkal vagy meg akarták tartani azokat. Lambeck a *Commentariorum*-ban viszont már egyáltalán nem tért ki erre az epizódra. Melyik ez a három kódex?

1. Gregorius Nazianzenus: *Libri apologetici*

Jelzet: ÖNB, Cod. 759 (előző jelzete: Theol. 257)

Lambeck naplója szerint ezt Jacob Leslie kapta, ám a címlapon egy Lambeck kezétől származó bejegyzés arról tanúskodik, hogy később megszerezte tőle: „Liber hic mihi Petro Lambecio Hamburgensi S. Caes. Maiestatis Consiliario, Historiographo et Bibliothecario Aulico donatus fuit a Tursis in Arce Budensi A. 1666. d. 10. Martij.” Lambeck korabeli jelzete a belső táblán: Cod. Ms. Theol. Lat. 3458.

Maga a mű Zsámboky János kiadásában már nyomtatásban is megjelent 1568-ban (jelzet: ÖNB 227.566-B), tehát nagy filológiai értéket nem képviselt.

2. Janus Pannonius: *Poëmata*

Jelzet: ÖNB, Cod. 3274 (előző jelzete: Philol. 337)

Lambeck naplója alapján ez éppen neki jutott, de semmi erre utaló bejegyzés nincs a kódexben. A humanista kurzívval írt lapok egy kéztől származnak, de egy második kéz is belejavított és aláhúzott a szövegben.⁴² Maga a kódex a Janus Pannonius-szöveg-hagyomány egyik, ha nem a legfontosabb darabja, hiszen erre támaszkodik a Teleki Sámuel és Kovásznai Sándor-féle 1784-es utrechti összkiadás, miután Franz Adam Kollar felhívta Teleki figyelmét a könyvtárban rejtőző kéziratra.⁴³ Maga Teleki is Mátyás király könyvtárból származónak gondolta, ezt alátámasztandó részletesen idézte Lambeck kommentárjából a budai utazást.⁴⁴ A megítélés ellentmondásosságára világít rá, hogy bár Csapodi szerint a Lambeck által 1666-ban látott, és Marsili által 1686-ban megtalált könyvek nem a Bibliotheca Corvinianába tartoztak, hanem a királyi kápolnához, ennek ellenére a Janus-kódexet is felveszi a rekonstruált állományba.⁴⁵ Újabb Mayer Gyula vizsgálta meg a papírkódex vízjelét, és ennek alapján 1502 körülre datálta keletkezését, így Janus és Mátyás halála utánról származna a kézirat, tehát nem lehetett része a Mátyás-kori könyvtárnak.⁴⁶

3. Augustinus: *Sermones de verbis Domini*

Jelzet: König nem tartotta azonosíthatónak,⁴⁷ Ernst Trenkler⁴⁸ és Christian Gastgeber⁴⁹ azonosítása (mindkettő ÖNB, Cod. 706-ot adta meg) helytelen, mert ez a kötet a korábbi Rec. jelzet alapján csak a 18. században került be a könyvtárba, Csapodi nem találta az ÖNB-ben, őrzési helyét ismeretlennek jelölte.⁵⁰ Talán ez utóbbi a leg-

⁴² *Österreich und die Osmanen: i. m.* (35. jegyzet) 66–67.

⁴³ MAYER Gyula: *Janus Pannonius műveinek utrechti kiadása*. In: *Iani Pannonii Poëmata. Janus Pannonius műveinek utrechti kiadása*. Hasonmás. Kiad. KÖSZEGHY Péter. Bp. 2002. 15.

⁴⁴ Uo. II. 332–333.

⁴⁵ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library, history and stock*. Bp. 1973. 254.

⁴⁶ MAYER: *i. h.* (43. jegyzet) 5.

⁴⁷ KÖNIG: *i. m.* (10. jegyzet) 76.

⁴⁸ TRENKLER, Ernst: *Peter Lambeck und seine „Commentarii“*. = *Biblos* (26.) 1977. 180–181.

⁴⁹ GASTGEBER: *i. h.* (20. jegyzet) 64.

⁵⁰ CSAPODI: *i. m.* (1984) (25. jegyzet) 42.

elfogadhatóbb verzió, Lambeck naplója szerint ugyanis Wogin tolmács kezébe jutott a kódex, aki feltehetően nem adta oda a császárnak.

Lambeck jó filológusként azonnal utánanézett a szerzemények értékének a császári könyvtárban, és megállapította, hogy ez viszonylag csekély, mert mindegyiknek létezett már nyomtatott kiadása a 16. századból. Lambeck magyarországi útja során – a három kéziraton kívül – még egy fölió méretű nyomtatványt is vásárolt egy kálvinista lelkésztől, amelyet az állítólag a budai könyvtárból lopott, de Lambeck nem nevezte meg a kötetet, s egyelőre nincs is nyoma.

A Pirckheimer–Arundel-könyvtár ügye

Lambeck utazása más érdekes adalékokat is kínál a corvinákkal kapcsolatban. A főkönyvtáros Budán és a Duna menti erődítményekben olyan magas rangú diplomátákkal, követekkel, tolmácsokkal és katonákkal találkozott, akik résztvettek a konstantinápolyi követségben, de később is szerepet játszottak a török elleni harcokban illetve a velük való tárgyalásokban (Herberstein, Fünfkirchen, Pálffy). Közülük is kiemelkedő az előkelő angol főnemessel, Henry Howarddal (1628–1684, a későbbi 6th Duke of Norfolk) Budán és Pesten folytatott megbeszéléssorozata. A gróf a nevezetes Arundel-család leszármazottja, nagyapja az a Thomas Howard (1586–1646, 2nd Earl of Arundel), akit a kor leghíresebb gyűjtőjeként ismertek Angliában. Antik márványszobrainak, híres kortárs festményeinek már a korban csodájára jártak.⁵¹ Az 1666-ban Budán időző Henry az ekkor formálódó Royal Society jeles tagja, s egyben nagylelkű mecénása volt.⁵² Lambeck számára már ekkor felmerült az angol tudóstársasággal egyfajta hivatalos kapcsolatfelvétel lehetősége, ez a későbbiekben valóra is vált, hiszen fennmaradtak a Henry Oldenburggal váltott levelei.⁵³ Henry Howard Angliába visszatérve felajánlotta londoni palotáját a Royal Societynek ülésezni (1667–1674 között), és könyvtárát, illetve mintegy 500 kéziratát is odaajándékozta a tudós testületnek.⁵⁴ De vajon mit kere-

⁵¹ ANGELICOUSSIS, Elizabeth: *The collection of classical sculptures of the Earl of Arundel, „Father of Vertu in England”*. = *Journal of the History of Collections* (16.) 2004. 143–159.

⁵² WELD, Charles Richard: *A History of the Royal Society with Memoirs of the Presidents*. London, 1848. 193–194; PECK, Linda Levy: *Uncovering the Arundel Library at the Royal Society: changing meanings of science and the fate of Norfolk donation*. = *Notes & Records of the Royal Society* (52.) 1998. 3–24.

⁵³ EVANS, R. J. W.: *Das Werden der Habsburgermonarchie 1550-1700*. Wien–Köln–Graz, 1989. 257.

⁵⁴ WELD: *i. m.* (52. jegyzet) 196–197; PECK, *i. h.* (52. jegyzet) 4–9; MALCOLM, Noel: *The Library of Henry Oldenburg*. = *The Electronic British Library Journal*, 2005. A könyvtárát a későbbiekben eladták különféle aukciókon, pl. a British Museum is vásárolt belőle. Ugyanakkor Peck szerint elképzelhető, hogy a Royal Society könyvtárában maradt kötetek közül előbukkan még Mátyás-féle ősnomtatvány, PECK: *i. h.* (52. jegyzet) 21.

sett Budán? S miért lovagolt olyan lelkesen Mátyás egykori könyvtárának megtekintésére a budai várba?

Annyi bizonyos, hogy a főúr – 1664 februárjában elhagyva Dovert – régi ismeretség okán csatlakozott Walter Leslie követségéhez azzal a céllal, hogy megismerje a törököket és a Kelet fővárosát, Konstantinápolyt. Úti élményeit egyik kísérője, John Burbury foglalta össze,⁵⁵ és 1671-ben Londonban meg is jelentették *A Relation of a Journey of the right Honourable My Lord Henry Howard from London to Vienna, and thence to Constantinople, in the Company of his Excellency Count Lesley* címmel. Ebben a budai könyvtárra vonatkozóan a következőket jegyezték fel (bár mint láttuk, az angolok nem vehettek részt a látogatáson, valószínűleg a hallottakat összegezték):

„Buda jelenleg olyan leromlott állapotban van, hogy ha Nagy Szulejmán feltámadna, megváltoztatná, visszavonná azt a véleményét, miszerint ez a világ legszebb városa. Ami pedig a könyvtárat illeti, a vezér megengedte, hogy megtekintsük, de ami hajdan a világ csodája volt, mert ezer ritka és jól megválogatott kötetet bírt, a keleti egyház kiváló szerzőitől, most módfelett szánalmas egy hely, nagyon is eltér a hírtől, s a régi fénytől, amely körülvette, mert az a pár könyv, ami még itt van, alig, vagy egyáltalán nem használható, szinte teljesen elpusztították a molyok, a patkányok és a por.”⁵⁶

Azt már a Corvina 19. századi kutatói kinyomozták, hogy a nagypapa, Thomas Howard 1636-ban – bécsi követjárása idején – megvásárolta a nürnbergi humanista, Willibald Pirckheimer (1470–1530) nagyszerű könyvtárát.⁵⁷ Ez az akció a korban is ritkaságszámba ment, mert egy ilyen különleges gyűjteményt nagyon nehéz volt megszerezni, és igen sok pénzbe került. Az angol szakirodalomban ezzel kapcsolatban számos helyen felbukkan egy állítás, mely szerint Pirckheimer könyvei egyharmadát corvinák tették ki, így tehát Thomas Howard ezekhez is hozzájutott volna.⁵⁸ Pirckheimer katalogizált és jól felépített könyvtára mintaként szolgált a humanisták számára, például Aldus Manutius görög nyelvű kiadványaiból teljességre törekedett.⁵⁹ Pirckheimer levelezett Cuspinianus-szal, utóbbi arra hívta fel a figyelmét 1515-ben, hogy a budai királyi könyvtárban számos őt érdeklő történeti munka található.⁶⁰ Neve akkor is szóba került a corvinák ürügyén, ami-

⁵⁵ TIERNEY, M. A.: *The History and Antiquities of the Castle and Town of Arundel*. Vol. 2. London, 1834. 516.

⁵⁶ *Henry Howard magyarországi utazása 1665-ben*. In: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon, 1542–1737*. Kiad. GÖMÖRI György. Bp. 1994. 62.

⁵⁷ *Káldy Lajos jelentése Londonból*. = Magyar Könyvszemle 1877. 346.

⁵⁸ PECK: *i. h.* (52. jegyzet) 6–8.

⁵⁹ ANKWICZ-KLEEHOVEN, Hans: *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian. Gelehrter und Diplomat zur Zeit Kaiser Maximilians I.* Graz, Köln, 1959. 120–122; Willibald Pirckheimer. In: *Lexikon des gesamten Buchwesens*. Hgg. von Severin CORSTEN, Stephan FÜSSEL, Günther PFLUG. Bd. VI. Stuttgart, 2003. 19; JOHNE, Renate: *Ex Libris Pirckheimer I. Bemerkungen zum Aufbau der Pirckheimerschen Familienbibliothek*. = *Marginalien* (79.) 1980. 61–67.

⁶⁰ A levelet kiadta FREYTAG, Theodor Friedrich: *Virorum doctorum epistolae selectae*. Lipsiae, 1831. 7. Az adatra Monok István hívta fel a figyelmem.

kor I. Miksa császár a Budáról kölcsönkért Joannes Zonaras-kéziratot vele akarta lefordíttatni 1513–1515-ben,⁶¹ de hogy ténylegesen is birtokolt corvinákat, erről megbízható adataink vannak. Az ő környezetéből jött az a Vincentius Opsopoeus, aki több corvinát is kiadott nyomtatásban, egyiket – Basilius Magnus et Gregorius Nazianzenus leveleit görögül – éppen Pirckheimer könyvtárából.⁶² Egy másik, ugyancsak budai származású Gregorius Nazianzenus-kódexet Georg Spalatinnak írt levelében említ a nürnbergi tudós.⁶³ De hogy ennél sokkal több Magyarországról való kézirata lett volna, az eléggé elképzelhetetlen. A Pirckheimer- s nyomában az Arundel-könyvtár corvináinak elrajzolt mennyisége feltehetőleg a Mátyás könyvtáráról terjedő korabeli legendák egyike, amellyel egy-egy könyvtár értékét feljebb lehetett tornáztatni.

Lambeck és Edward Brown

A híres angol utazó, Edward Brown, 1669-ben Bécsben járva megismerkedett Lambeckkel, össze is barátkoztak, s a császári könyvtáros instrukcióit követve elutazott Magyarországra. Visszatérve Bécsbe, a Szönyben (az ókori Brigetiónál) a földben talált pogány római kori tárgyakat Lambecknek ajándékozta. A nyomtatásban pár évvel később megjelent útleírása Bécsről és Magyarországról értékes forrás az 1660-as évek végéről (*A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia*. London, 1673.).⁶⁴ Ebben Budáról és Mátyás könyvtáráról is közölt információkat, ezeket elsősorban Lambecktől nyerhette, szinte szó szerint idéz Lambeck *Commentariorum*-jából. Egy újdonság azonban megfontolandó, tőle halljuk először, hogy 1669-ben óriási tűz pusztított, amely a budai könyvtár maradékát is megsemmisítette:

„De a magyarok joggal dicsekedhetnek azzal, hogy korán felkarolták a tudományokat és mintegy kétszáz évvel ezelőtt Corvin Mátyás királyuk, a híres Hunyadi fia, egy igen remek könyvtárat emeltetett Budán. Ez több ezer könyvből állt, különösen bővelkedett ritka és másutt nem található [és meg nem vásárolható] görög és latin kéziratokban. Amikor Szulejmán rácsapott erre a városra, egy részüket szétszórta-
ták

⁶¹ FÖLDESI: *i. h.* (9. jegyzet) 93.

⁶² CSAPODI: *i. m.* (1973) (45. jegyzet) 156. A mű Hagenauban jelent meg 1528-ban, Opsopoeus előszavában ezt írja: „Cum nuper inspiciendum mihi obtulisset ex Bibliotheca tua... Georgius Lentius codicem epistolarem Basilii et Gregorii, quem cum ob literatum caractere, tum ob vetustatem vehementer videre cupiebam. Est enim, ut mihi coniecturam facienti visum est ante ducentos aut ampliores annos descriptus, inque regis Ungariae Bibliothecam repostus”

⁶³ CSAPODI: *i. m.* (1973) (45. jegyzet) 236. „Nactus praeterea sum codicem Graecum eiusdem Gregorii ex Ungariae spoliis, ultra quinquaginta opuscula eiusdem sanctissimi ac doctissimi viri continentem.”

⁶⁴ Részfordításai magyarul: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Kiad. SZAMOTA István. Bp. 1891; *Edward Browne észak-magyarországi és Duna menti utazása 1669-ben*. In: *Angol és skót utazók...*, *i. m.* (56. jegyzet) 64–74.

a török tartományokba, egy jókora részüket pedig később, Cuspinianus könyvtárosa idején, a bécsi császári könyvtár szerezte meg, ezek között nem egy meg van jelölve Mátyás címerével, egy hollóval, amely aranygyűrűt tart a csőrében. E könyvek számos más könyvajándékkal együtt, amelyet Busbecq, Wolfgang Lazius, Fugger és mások adtak, továbbá a legválogatottabb kéziratokkal együtt, amelyeket az Innsbruck közelében levő Ambras könyvtárból hozott el Petrus Lambecius, a jelenlegi könyvtáros, tesz ki azt a 80000 kötetet, amelyet a császári könyvtár most is tartalmaz. [Ennek a kiváló személynek a különleges kegyéből volt szerencsém látni nem csak a legválogatottabb és legmutatósbab (könyveket) más nemes ritkaságokkal együtt azon a helyen, hanem a magánzállásomra vihettem számos hasznos könyvet is. S eljövetelemkor nekem adott egy néhány száz alkimista kéziratot tartalmazó katalógust, melyek megtalálhatók a könyvtárban, s ezt bemutattam a Royal Societynek, hogy Angliába hozhassák vagy lemásolthassák Bécsben, ha úgy teszik nekik.]⁶⁵ S hogyha azt a három nagyszerű bronzszobrot, amely Corvin Mátyás palotájának budai bejárata előtt állt, nem vitette volna el magával Szulejmán, s nem öntette volna össze őket Konstantinápolyban, nem lehetetlen, hogy ma ezek is ott állnának Bécsben. Mintegy 400 könyv, a budai könyvtár maradványai és szemetje nemrégén még ott volt Budán, ahol nem volt könnyű dolog látni őket, de ezeket a törökök olyan gondatlanul kezelték, hogy azok férgek, egerek és patkányok martalékává lettek volna, ha az 1669-es budai tűzvész az egészet el nem pusztítja.”⁶⁶

Bél Mátyás és a „Commentarii”

Bél Mátyásnak különleges szerepe van a magyar történeti kéziratok felkutatásában és kiadásában a 18. században. Ő is bejáratos lett az udvari könyvtárba, s keresgéléseiről, illetve a corvinákról a következőket jegyezte fel:

„Utolsó reményem tehát, ami különösen éltetett, a bécsi császári könyvtárba vetetem. Teljesen meg voltam ugyanis győződve, hogy a korvinák idekerült maradványai között legalább néhány töredéket föllelhetni a mi írásunkból. De hát

... *vágya becsapja szegénykét.*

Mert amint hozzáfértem a könyvtárban féltve őrzött kincsekhez, s ott szívesen fogadtak, és amikor a császári könyvtár vezetőjétől, a tudása, hivatalának méltósága és páratlan embersége miatt egyaránt kiemelkedő tridenti lovag Johann Benedikt Gentilotti von Engelbrun úrtól behatóbban s egyszerismind kitartóbban érdeklődtem a tervemmel kapcsolatban levő dolgokról, azt a választ kaptam, hogy a császári könyvtárban

⁶⁵ Ez a rész kimaradt a modern magyar kiadásból, itt az én fordításomban olvasható a következő kiadás alapján: BROWNE, Edward: *A brief account of some travels in divers parts of Europe, viz. Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli: Through a great part of Germany, and The Low-Countries*. London, 1685. 8. „by the especial Favour of wich worthy Person, I had the honour, not only to see many of the choicest and most specious thereof, together with many Noble Rarities in that Place, but to have any useful Book unto my private Lodgings. And at my coming away, he gave me a Catalogue of some hundreds of Alchymical Manuscripts, wich are in that Library, wich I presented to the Royal Society, from him; with leave to have any of them brought into England, or to be Transcribed at Vienna, if they pleased.”

⁶⁶ *Angol és skót utazók...*, i. m. (56. jegyzet) 69.

semmi ilyesféle régiség nincsen, s a magyar történelemre vonatkozólag semmit nem őriznek, legfeljebb a múlt századból, de onnan is csak keveset. Eközben bőséges alkalmam nyílt, hogy átvizsgáljam a görög és latin kódexeket, a Korvin-könyvtár értékes ritkaságait (úgyhogy nem tudom: a nagy király édes emlékezetétől remegett-e inkább a szívem vagy e gazdag könyvtár kincseinek páratlan látványától). De ha kérded a nagy hiány okát, hát én onnan származtatom, hogy mikor Mátyás király az erős olasz kapcsolatok hatására főként s nem is ok nélkül a latin és a görög kódexeket becsülte igen sokra és gyűjtötte, a hazaiakról, mint az történni szokott, megfélemlített. Hiszen mikor az ember jobbára a külföldi dolgok után törekszik, semmibe veszi a sajátját. Hozzájárul az is, hogy Krisztus megismerése után minden közügyet latinul foglaltak írásba, s nem volt senki, aki valamit is magyar betűvel és magyar nyelven írt volna. S minden bizonnyal szép számmal lehettek magyar kéziratok a világhírű budai könyvtárban, de könnyen megeshetett, hogy részben a város erőszakos elfoglalása során szétépték és elpusztították, vagy máshová hurcolták azokat, részben a török zsarnoki uralma idején Konstantinápolyba kerültek, úgyhogy ha valahol, hát a más nyelven írott kéziratokhoz hasonlóan a magyarok is bizonyosan a török szultáni palotában keresendők. [...]

14. §. Így hát, bár föl kellett adnom a reményt (ami pedig egyedül éltetett), hogy valami segítséget kaphatok a bécsi császári könyvtárból, mégis átlapoztam Peter Lambeciusnak e könyvtárról írt kommentárjait – lelkiismeretem megnyugtatóására vállalt feladatként, de mégsem felületesen – hátha e mélyen elrejtett kincsek tárházában valami nyomra bukkanok, s ezt föl is használhatom. De ezzel is csak az időt vesztegettem...” [Déri Balázs ford.]⁶⁷

A császári könyvtár felirata

Bécsbe visszatérve Lambeck azzal nyugtatta a csalódottságát palástolni nem tudó uralkodót, hogy az udvari könyvtár amúgy is számos corvinával rendelkezik már. Hogy pontosabban mennyit jelentett a „számos”, arról a Berthold Mollernek írt levelében olvashatunk. Ebben kétszáznál is több olyan nagyszerű pergamenkódexet említett, amelyekben Mátyás király címere megtalálható („zweihundert und mehren vortrefflichen codicibus manuscriptis membranaceis, so in der hiesigen Kaiserl. Hof-Bibliothek vorhanden und mit dem Wappen regis Matthiae Corvini gezeichnet sein”), ezért külön kötetet tervezett a corvinák bemutatására („quamvis autem specialem eorundem recensionem alio posthac commodiori tempore his Commentariis inserturus sim, ut interim tamen in antecessum appareat”), de ezt az ötletét végül nem valósította meg.⁶⁸

Lambeck a „Commentarii” első kötetében azt állította, hogy a könyvek és kéziratok rendezése, feldolgozása során a könyvtár bejárata fölé egy latin nyelvű márványtáblát készíttetett 1663-ban, melyben röviden összefoglalta a könyvtár történetét. Ugyanitt közölte a tábla feliratát is:

⁶⁷ BÉL Mátyás: *Tanulmányok a régi hun-szkíta irodalomról*. In: Uő: *Hungariából Magyarorszáig felé*. Bev., vál. TARNAI Andor. Bp. 1984. /Magyar ritkaságok/ 115–116.

⁶⁸ A korai újkorban a császári könyvtárban található corvinákról egy másik tanulmányomban írok: VISKOLCZ: *i. h.* (9. jegyzet)

„Quod bonum, felix, et faustum sit, Augustissimam Bibliothecam Caesaream Vindobonensem, a Gloriosissimo Romanorum Imperatore Maximilano I., partim quidem ex Maiorum suorum libraria supellectile, partim vero ex pecunia sua et sacro fisco, circa Annum Aerae Christianae M.CCCC.XCV. fundatam: deinde autem non tantum subsequentium Imperatorum diligentia et impensis, verum etiam magna parte Librorum Serenissimi Regis Hungariae Matthiae Corvini, nec non Clarissimorum Virorum Conradi Celtis, Joannis Cuspiniani, Joannis Fabri Episcopi Vindobonensis, Joannis Derschwammii, Wolfgangi Lazii, Joannis Sambuci, Augerii Busbeckii, Richardi Streinii, Hugonis Blotii, Tychonis Brahe, Sebatiani Tegnagelii, et Philippi Eduardi Fuggeri praestantissimis Bibliothecis, aliisque varijs maximi pretij Accessionibus adeo locupletatam, ut nunc minimum Octoginta Millibus selectissimorum tam Manuscriptorum, quam Impressorum Voluminum in omni Facultatam, Scientiarum et Artium genere constans, Nulli totius Terrarum Orbis Bibliotheca, vel numero et praestantia Librorum, vel varietate Linguarum cedat...” – Minden legyen jó, boldog és szerencsés: a császári könyvtárát Bécsben a legnevezetesebb római császár, I. Miksa alapította részben elődei könyvtárából, részben saját eszközeivel és a szent államkasszából a keresztény idősámítás szerinti 1495. év körül. De nemcsak a császári utódok gazdagították tovább a könyvtárat, hanem a legboldogabb magyar király, Corvin Mátyás könyveinek nagy része és olyan híres embereké, mint Conrad Celtis, Johann Cuspinian, a bécsi püspök, Johann Fabri, Johann Derschwamm, Wolfgang Lazius, Zsámboky János, Augerius Busbeck, Richard Strein, Hugo Blotius, Tycho Brahe, Sebastian Tegnagel és Philipp Eduard Fugger kiváló könyvtárai, sőt különböző más nagy értékű gyűjtemények is úgy, hogy a jelenleg legkevesebb nyolcvanezer válogatott kézirat és nyomtatvány minden szakot, tudományt és művészetet felölel, s nincs még egy könyvtár a világon, mely számban, a könyvek kiválóságában és a nyelvek sokféleségében a közelébe kerülhetne...⁶⁹

A felirat későbbi sorsáról keveset tudunk. Az új barokk könyvtár felépítésekor sehol nem tesznek róla említést, hogy vajon átvitték-e az új épületbe, szükség volt-e rá. A magyarok azonban a 18. századtól kezdve rendíthetetlenül hivatkoznak rá. A 19. század végén a tudós Csontos János eredt a corvinák nyomába, és gondosan áttekintette az állományt. Szerinte I. Miksa azokkal a könyvekkel vetette meg a Hofbibliothek alapjait, melyeket Mátyás budai könyvtárából szerzett meg:

„Erről tanúskodik az udvari könyvtárnak 1663-ból származó, ma is látható emléktáblája, hol a többi közt ez áll: Bibliothecam Caesaream Vindobonensem magna ex parte librorum Serenissimi Regis Hungariae Mathiae Corvini... locupletatam... fundavit etc., továbbá Mátyás királynak azon márvány relief arczképe, melyet 1726-ban, midőn az udvari könyvtár táját építették, annak emlékére, hogy az udvari könyvtár főképen Mátyás könyvtárából gyarapodott, a díszteremben állították fel, hol az jelenleg is látható. Ezen adatokból következtethetjük, hogy a Corvinából a bécsi udvari könyvtárba került könyvek száma igen jelentékeny volt, mert csak ez indokolja az emléktábla felírását és Mátyás arczképének a díszteremben való elhelyezését, és semmikép sem redukálható csupán azon 30 Corvin-kódexre, melyeket a bécsi császári könyvtárban ekkorig ismerünk, mivel ezekből alig tíznek van közvetlen budai prove-

⁶⁹ LAMBECK: *i. m.* (22. jegyzet) I. 72. és 73. oldal között. A Kollar-féle 1766-os második kiadásából hiányzik. KÖNIG: *i. m.* (10. jegyzet) 50.

nientiája, míg a többi 20 későbbben és pedig harmadik, negyedik kézből került az udvari könyvtárba.”⁷⁰

Tehát Csontososi még látta a feliratot 1890-ben. Siklóssy László a corvináknak külön fejezetet szentelt a magyar múkincsekről szóló könyvében, s idézte a bejáratnál lévő emléktábla pontos szövegét.⁷¹ Fitz József hasonló szellemben nyilatkozott a felirat meglétéről.⁷² Gulyás Pál szerint a felirat állításai „csak cum grano salis értendők”, hiszen összesen csak 28 corvinájáról tudott.⁷³ Jakó Zsigmond azt állította, hogy „a mai osztrák Nemzeti Könyvtár patinás barokk palotájába belépőt régi felirat fogadja, mely a XVII. század közepe óta hirdeti, hogy e világhírű gyűjtemény gazdagságát mindenekelőtt az egykori Corvina kincseivel alapozták meg.”⁷⁴ Csapodi Csaba is tudott róla, hogy „a bécsi császári könyvtár kapuja fölött pedig a XVII. században ott volt a felirat, hogy alapjai közt fontos helye van Mátyás király könyveinek.”⁷⁵ Gárdonyi Klárának a hiánya tűnt fel, mert beszámolt egy bécsi ösztöndíjas utazása során végzett nyomozásáról ez ügyben.⁷⁶ Kérdéseire az Österreichische Nationalbibliothek tisztviselői Lambecket ravasz hamburginak titulálták, és a legendák körébe utalták a felirat létezését. Gárdonyi Klára szerint soha nem emésztették meg, hogy a velencei egyezmény értelmében számos kódexet kellett átadniuk a magyaroknak.

A mai látogatót természetesen semmilyen felirat nem fogadja. A barokk lépcsőházban a díszteremhez vezető lépcsősort valóban márványtáblák kísérik, de ezek a római korból (többek között Erdélyből) származnak és egyik sem Lambecké. Vajon hová tűnt a felirat?

Az új könyvtár freskói és Mátyás király

Lambeck neve még egyszer felmerül a Bibliotheca Corviniana és a császári könyvtár kapcsolatát illetően. 1722-ben ugyanis új könyvtárépületet építését határozta el VI. Károly császár. Johann Bernhard Fischer von Erlach tervei alapján

⁷⁰ CSONTOSI János: *Könyvbúvárlatok Ausztriában*. = Magyar Könyvszemle (15.) 1890. 29–30.

⁷¹ SIKLÓSSY László: *Múkincseink vándorútja Bécsbe*. Bp. 1919. 42.

⁷² FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 41. „A Miksa által alapított bécsi udvari könyvtár felirata még ma is hirdeti: Magna parte librorum serenissimi segis Mathiae Corvini locupletata [Nagy részben Mátyás király könyveivel gyarapítottat].”

⁷³ GULYÁS: *i. h.* (23. jegyzet) 60.

⁷⁴ JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina* In: Uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976. 169.

⁷⁵ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Harmadik, bővített kiadás. Bp. 1981. 27. Csapodi itt az első kiadás alapján dolgozott, s lábjegyzetben részletet közöl a feliratról is.

⁷⁶ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Humanista kódexek nyomában*. Bp. 1978. /Gyorsuló idő/ 55.

fia három év alatt (1723–1726) felhúzta a ma a Josefsplatzon álló barokk stílusú palotát, majd megkezdődött a díszterem kifestése. Ehhez egy komplett szöveges ikonográfiai program állt Daniel Gran festő rendelkezésre, melyet Conrad Adolf Albrecht von Albrechtsburg írt, és két példányban is ránk maradt.⁷⁷ A mennyezeten ez alapján egyrészt a császár apoteózisát, másrészt a könyvtár allegorikus történetét ábrázolták. A szöveggönyvbe bekerült Mátyás király is:

„der Andere des Hungarischen Königs Matthiae Corvini, in Marmor gegrabenes Brust-Stuck: so von zweyen Türckischen Gefangenen unterstützt wird: betrachtet, dessen Königs von Ofen anhero gebrachte zahlreiche Bücher-Vermehrung annoch heute ein vornehmes Monumentum doctrinae abgibt“⁷⁸ – a másik a magyar király, Corvin Mátyás, akinek márványba vésett mellképét két török fogoly támasztja, tekintve a budai könyvtárból idehozott számos könyv-gyarápítást, mely még ma is egy élőkelő doktrína.

Gran pedig a szöveget követve felfestette a mennyezetre a magyar uralkodót, ahogy az egyébként ma is látható. A könyvtár épületének modern monográfusa, Walther Buchowiecki azonban egy különös megjegyzést fűz a Mátyás-képhez: szerinte Albrecht szükségtelenül emelte be Mátyást a freskóciklusba, s hogy ez nála „kétségtelenül Lambeck Kommentárjainak tanulmányozásából és történeti tévedéseinek átvételéből fakadt”.⁷⁹ Vagyis Buchowiecki – akárcsak a Gárdonyi Klára által említett osztrák könyvtárosok – megkérdőjelezte Lambeck hitelességét. Feltűnő azonban, hogy az osztrák szakirodalom Lambeck szavahihetőségét mindig csak egy ponton vonja kétségbe: ez pedig a corvinák ügye.⁸⁰

⁷⁷ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. Lat. 8334 (fehér pergamenkötésben, rajta a császári sassal) – ez feltehetőleg a császárnak dedikált példány maga. A másik – Cod. Lat. 7853 – egy rövidített szövegváltozat.

⁷⁸ BUCHOWIECKI, Walther: *Der Barockbau der ehemaligen Hofbibliothek in Wien, ein Werk J. B. Fischers von Erlach*. Wien, 1957. /Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien/ 100. A rövidebb szövegvariánsban ez a rész nem szerepel.

⁷⁹ BUCHOWIECKI: *i. m.* (78. jegyzet) 117. „Wie Albrecht selbst erklärend hinzufügt, wurde damals die Bedeutung des »Letzten Ritters« für die Geschichte der Wiener Hofbibliothek ebenso verkannt, wie die des Ungarnkönigs Matthias Corvinus und seiner zu Ofen zusammengebrachten Büchersammlung. Die Einführung dieser Persönlichkeiten ist ohne Zweifel durch das Studium von Lambecks Commentarii und die Übernahme seiner Geschichtsiirrtümer zu rechtfertigen.”

⁸⁰ A legszembeszökőbb ez az igyekezet Hermann-nál, aki az 1930-as évek elején – amikor a legkeményebb tárgyalások folytak a Magyarországnak átadandó kéziratok és kódexek ügyében – állította össze katalógusait. Számos, korábban corvinának tartott kódexnél jelentette ki, hogy Lambeck tévedett: HERMANN, Hermann Julius: *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance*. Teil 3. *Toscana, Umbrien, Rom*. Leipzig, 1932. 63. Itt az ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. Lat. 23-as Plutarchus-kódexet írja le ezzel a megjegyzéssel: „Lambeccius ...nahm ohne Grund an, daß die Handschrift aus der Bibliothek des Königs Matthias Corvinus stammte.” Időközben a pergamenlap átvilágítása igazolta, hogy a kivakart címer Mátyásé volt.

A budai káptalan könyvei

Végül Lambecket és a corvinákat érintően még egy problémára ki kell térni. 1686-ban, húsz évvel Lambeck látogatása után, egy másik külföldi is keresett és talált könyveket a budai palotában. Luigi Ferdinando Marsili gróf⁸¹ – aki Buda visszavételében hadmérnökként jeleskedett – egy jezsuitával íratta össze a Bibliotheca Corviniana maradékának vélt köteteket, és a jegyzéket a könyvekkel együtt Bécsbe küldte. Marsili a következőképpen öntötte szavakba a látványt:

„a második udvarban jobbra egy bolthajtásos szobát találtam, mely igen élénk színű, azonban itt-ott nagyon megrongált freskó-arabeszekkel volt díszítve, a padlót ásók, kapák, fejszék és más hadiszerszámok és fanemük borították, melyek közt számos nyomtatott könyv és kézirat hevert szanaszét... Beléptem a szobába és mindjárt az első pillantáskor szemembe ötlött tíz faláda, ötödfél láb hosszú, másfél láb magas és kétszer olyan széles, cserzetlen borjúbőrrel betakarva. Össze voltak törve az ütésektől, melyeket a fosztogatók rajtok vágtak, azon szándékból, hogy tartalmukat kezükbe kerítsék; mert a ládák súlya fölkelte a kíváncsiságot, főleg miután gondosan beszegezve és betakarva voltak. Hogyan bánt el a könyvekkel a tudatlan nép, mely mással, mint aminek készpénz értéke volt, nem törődött, azt mindenki elképzelheti. Azon véleményben, hogy legalább a láda alján talál valamit, fölkaavart mindent, a könyveket széttépte, részben töltényekhez használta, s a padlón szétszórta. Fájdalommal eltelve a látványon, szétnéztem a szomszédos, szintén boltozott kamrában, mert el nem képzelhettem, hogy az, ami a szemem előtt volt, legyen az egykor oly híres könyvtár maradványa. Bármily gondosan kutattam át a palota többi helyiségét, mégsem találtam más könyvek nyomát, úgy hogy végre azt kellett következtetnem, hogy ez képezi a könyvtár állományát, melyet az ostrom kezdetén idehoztak, hogy a tűz ellen megvédjék.”⁸²

Csapodi Csaba szerint a Lambeck által látottak „ugyanazok a könyvek voltak, amelyeket Marsili húsz év múlva megtalált és Bécsbe szállított.”⁸³ Ha azonban Lambeck és Marsili leírásait összevetjük, ez nem valószínű, hiszen

1. nem egyezett meg a helyiség: Lambeck egy sötét, alagsori vagy szuterén szobába ereszkedett le, ezzel szemben Marsili a második udvar egy freskókkal díszített, földszinti bolthajtásos szobájában járt. Marsili szerint ugyan éppen a tűz és az ostrom elől szállították oda a könyveket faladákban, tehát előtte más helyiségben lehettek, de a törökök vajon miért óvták volna ilyen gondosan a számukra értéktelen, évtizedekig pincében hányódó piszkos és pusztulófélben lévő könyveket?
2. Lambeck egymásra hányt köteteket figyelt meg a porban és koszban, ellenben Marsili szétdobált és széttépett könyveket, melyeket szemmel láthatóan az ott lévő, borjúbőrrel letakart faladákban szórtak ki nem sokkal azelőtt.

⁸¹ Marsilihez: JÁSZAY Magda: *Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török-kor alkonyán.* = Történelmi Szemle (41.) 1999. 31–52; újabban NAGY Levente, BENE Sándor és F. MOLNÁR Mónika tanulmányai hozzá: *Hadtörténelmi Közlemények* 2006. 2. sz. 303–388.

⁸² ÁBEL Jenő: *A Corvina történetéhez.* = Magyar Könyvszemle (2–3.) 1880. 171–172.

⁸³ CSAPODI: *i. m.* (1984)(25. jegyzet) 44.

3. Lambeck túlnyomórészt nyomtatványoknak becsülte a köteteket, míg a Marsili által találtak között (320 kötet) 126 kézirat volt, ez az anyag majdnem negyven százaléka. Egy gyakorló könyvtáros, mint Lambeck, nem panaszkodott volna, hogy alig tudtak kéziratokat kihalászni a könyvhalomból.

Míg tehát a Marsili-féle összeírás valóban a budai káptalani könyvtár maradékát rögzíthette, addig Lambeckék – véleményem szerint – Mátyás és utódai könyvtárának kevésbé értékes részében, a nyomtatványok és az egyszerű, díszítetlen kéziratok között nyomozhattak. Még egy szomorú eseményt el szoktak felejtetni Buda és a könyvtár történetében kutakodók: 1669-ben egy óriási tűzvész söpört végig a várban, mely a talán még meglévő köteteket is elpusztíthatta.

Konklúziók

Peter Lambeck a korai újkor legkiválóbb könyvtárosa volt Bécsben. Kezén szinte az egész kéziratok állomány megfordult már, amikor 1666-ban I. Lipót Budára küldte a corvináért. Bár összesen három kéziratot, valamint egy nyomtatványt sikerült csak társaival együtt megszereznie, útja számos tanulsággal és egyben fontos ismeretségekkel szolgált. Naplója révén betekintést nyerünk egy 17. századi értelmiségi mindennapjaiba, s tudjuk, nem kevés kétkedéssel és idegenkedéssel figyelte a Bécstől alig pár tucatnyi kilométerre fekvő furcsa világot. Őt közel sem érintette olyan mélyen a sikertelen akció – a budai könyvtárról szóló török hazugságok –, mint az uralkodót. Az általa látott könyvek nem azonosak a később Marsili által jegyzékbe vett és a császári könyvtárba küldött könyvanyaggal. Lambeck valóban a maradványokat láthatta, azokat, amelyek a törökök számára értéktelennek bizonyultak, lévén nyomtatott könyvek vagy egyszerű kéziratok papírkódexek.

Dokumentumok

1. LAMBECK, Peter: *Diarium Itineris Budensis*

Lelőhely: Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod 8291*⁸⁴ A kézirat jellemzői: 17. századi papírkódex, 72 lap, autográf, a budai utazáson kívül (1.r.–28.v.) az ambrasi utazás feljegyzéseit is tartalmazza.

Kiadás: GASTGEBER, Christian: Auf der Spur der Bibliotheca Corviniana. Peter Lambecks Reisebericht nach Buda aus dem Jahr 1666. = *Biblos* (54.) 2005. 43–64.

⁸⁴ Kiállították az 1983-as bécsi török kiállításon, vö. *Österreich und die Osmanen...*, i. m. (35. jegyzet) 111–112.

(f.1r) A. 1666. Die 25 Februarij am Donnerstag
Abgefahren zu Schiff von Wienn ümb 12 Uhr zu Mittag in gesellschaft H. Obristen
Leütenand Pommers, H(ernn) Feldkriegszahlmeisters Dotzman und eines Englischen
Hauptmans Hamilton
Die Nacht zu Regelsbrun, ein Dorff von Wienn 6 Meil

(f.2r) D(ie) 26. Februarij am Freytag
Den Mittag zu Pressburg gegessen von Regelsbrun biß Pressburg 4 Meil
Der Ungrische Obrister Leutenant von Comorren ist mitt uns abgefahren von
Pressburg.
Die Nacht zu Pandorff 3 Meil ünter Pressburg

(f.3r) D(ie) 27. Februarij am Sonnabend
Den Mittag im Schiff gegessen.
Die Nacht zu Sap, Calvinistisches Dorff, da lauter Edelleute gewohnet.

(f.4r) Den 28. Februarij am Sontag
Von Sap biß Comorren 10 Meil.
Den Herrn General Feldmarschalk de Souche besucht.
Die Nacht gegessen und geschlaffen bey dem Ungrischen Obristen Leutenant in
der Vestung in gesellschaft des jungen H(ernn) Graffen de Souche.
Masqueraden.

(f.5r) Den 1. Martij am Montage
Die Herrn Grafen Lesle, Trautmansdorff und Balfi sein über Rab per posta nach-
kommen.
Gegessen den Mittag mit dem Herrn General Feldmarschalk de Souche, den ich
ein Exemplar libri primi Commentariorum de Bibliotheca Caesarea verehrt.
Die Nacht zu Motsch.

(f.6r) Den 2. Martij am Dienstage
Den Mittag zu Barkan gegen Gran über, da habe den Beg von Gran besucht und
regaliret.
Folgendes Wischegrad fürbey gefahren.
Die Nacht zu Totfalo.

(f.7r) Den 3. Martij an Mittwochen
Den Mittag zu Ofen, und Ihm Excellenz H(ernn) Botschaffter das Schreiben Ihrer
Kaysrerlichen Majestät, unsers Allernädigste Herrn, überliefert: auch mit demselben
zum ersten mahl gegessen.
Nach Mittag bey dem H(ernn) Botschaffter allein: da ich vernommen, dass wegen
der Bibliothec keine Hoffnung mehr, dieselbe zu sehen.

(f.8r) Den 4. Martij am Donnerstage
Vormittag Ihrer Excellenz öffentliche Audientz bey dem Vesir zu Ofen.
Ich hab geritten ein schwarzes Roß, d(as) der Caimecan zu Constantinopel Ihrer
Excellenz verehret.

(f.9r) Den 5. Martij am Freytag
Frü gebadet im warmen Bade gegen Wienn zu in gesellschaft der Herrn Graffen
Trautmansdorff, Balfi, und des Freyherrn von Fünffkirchen.
Den Ursprung des Bades gesehen.

Den Nachmittag des Palatium Regis Matthiae Corvini heimlich allein besehen, und den Disdar wegen der Bibliothec vergebens besucht.

Mit Ihrer Excellenz den Bibliothec wegen zu unterschiedlichen mahlen geredet.

Der Interpre Paquie ist auch deswegen zum Vesir etzliche mahl gesand worden: hat aber allzeit abschlägige Antwort gebracht.

(f.10r) Den 6. Martij am Sonabend

Vor Mittag hat Ihr Excellenz bey den Vesir privat Audientz gehabt.

Nachmittag auff dessen Befehl zu dem P. Taverna gangen wegen die Bibliothec, aber vergeblich.

(f.11r) Den 7. Martij am Sontage

Frü mit Ihrer Excellenz und denen Herrn Graffen Arundel, Herberstein, Leßle, Trautmansdorff und Balfi hinauff geritten das Schloß zubesehen: aber wegen der Bibliothec vergeblich, weil sie versiegelt gewesen.

Den Mittag gegessen bey dem Herrn Residenten Reninger.

Den abend den Ziegeünertanz gesehen.

(f.12r) Den 8. Martij am Montage

Nachmittag von dem Calvinischen Praedicanten ein gedrucktes Buch in folio gekauft, d(as) von diesen auß der Ofenischen Bibliothec gestolen worden.

(f.13r) Den 9. Martij am Dienstage

Nachmittag ein Türckisches Kloster und die Begräbnuß eines Heiligen besehen auff einem Berge.

(f.14r) Den 10. Martij Aschermittwoche

Hinauff geritten und die Bibliothec gesehen mit dem jungen Herrn Grafen Lesle und dem Dollmetsch Paquie.

Der H(err) Graff Lesle hat heraußbekommen S. Gregorij Nazianzen(sis) Sermoes Apologetici in lat. In membrana Mst. Großquart.

Ioannis Episcopi Quinque-Ecclesiensis Poemata varia latina (Epigrammata incerti Autoris áthúzva) qui vixit tempore Regis Matthiae Corvini: lat. in 4to vel groß octav. Mst. in Chart.

Der Dolmetsch Paquie hat bekommen S. Augustini Sermones de Verbis Domini fol. in membr.

Ich habe diese Bücher von ihnen begehret für Ihr Kayserl. Mayestät: aber vergeblich, weil sie selber dieselbe offeriren wollen.

(f.14.v) Abschied begehret und erhalten von Ihrer Excellenz: weswegen dann umb die Träger und Convoy zu dem Vesir gesand worden.

Dem H(ern) Residenten, mit welchem ich in Gegenwart Ihrer Excellenz geredet, verehret ein Exemplar libri primi Commentarior(um) de Biblioth(eca) Caesar(ea)

Desgleichen dem jungen Herrn Graff Lesle eines.

(f.15r) Den 11. Martij am Donnerstage

Vor bereitet zu der Wegreise

Den Nachmittag auff und wieder abgeladen wegen ankauff des Courier Gabriel

Zwey Brieffe empfangen von Ihrer Excellenz den H(ern) Botschaffter an Ihre Kayserl(iche) Majestät, und dieselbe wieder zurück gegeben.

Die Bäder besehen, so gegen Constantinopel sein.

(f.16r) Den 12. Martij am Freytag
Nachmittag sein die Herren Grafen Lesle, Trautmansdorf und Balfi sampt dem Feldkriegszahlmeister Dotzman verreiset mit Post Caleschen nach Wienn.

(f.17r) Den 13. Martij am Sonabend
Frü mit dem H(ern) Grafen Heinrich von Arundel und dem Hauptman Camell und einem Patre Ordini Minorum gefahren nach Pest und allda Messe gehört.
Angelandet bey den ruderibus incognitarum Antiquitatum Romanorum.
H(ern) Graffen von Arundel verehret ein Exemplar Commentarior(um) de Biblioth(eca) Caes(aria) und mit ihm geredet wegen meiner künfftigen Correspondenz cum Societate Regiae illustrium Virorum doctorum Londini, wie noch wegen eines Griechischen Schreibers.

(f.18r) Den 14. Martij am Sontag
Frü verreiset von Ofen im Wagen mit den H(ern) Obristen Leutenant Lahay.
Den Mittag in einem grossen Türckischen Stall gegessen.
Die nacht allda geschlaffen bey dem H(ern) Obristen Leutenant Lahay.

(f.19r) Den 15. Martij am Montage
Des morgens frü auff zu 2 Uhr.
Den Mittag zu Gran gegessen im kalten schnewetter
Von Ofen auß hat uns convojiret der Bascha vom Posega.
Auß Gran ist uns entgegen kommen eine gute Meil der Beg.
Die Nacht zu Gran.

(f.20r) Den 16. Martij am Dienstage
Zu Gran still gelegen und besehen das Schloß, sampt der alten Kirchen: der Turm ist 96 Staffel hoch.
Reliquias Cladis Forgatschianae nach der mahlzeit gesehen mit dem H(ern) Barone de Fin.

(f.21r) Den 17 Martij am Mittwoch
Zu Gran still gelegen.

(f.22r) Den 18. Martij am Donnerstage
Nach der mahlzeit die rechte Hand verrenckt und folgendes auch verbrand.

(f.23r) Den 19. Martij am Freytag
Frü verreiset von Gran mit der Ofenisch- und Granischer Convoje.
Die Nacht gelegen in einem Dorff, so anderthalb meilweges ünter dem abwechslungsorte.

(f.24r) Den 20. Martij am Sonabend
Frü umb 4 Uhr verreiset nach den 3 Seüler, und da angelanget umb 7 Uhr
Folgens alda den gantzen Tag in freien Felde und sehr kalten windigen Wetter ohn essen und trincken gestanden biß 6 Uhr zu abend, da tandem aliquando die abwechslung geschehen.
Die Nacht zu 9 Uhr angelangt in das Dorff, d(as) 2 Meil(en) ober der Abwechslung.

(f.25r) Den 21. Martij am Sontage
Umb 11 Uhr Vormittag angelanget zu Rab.
Des Morgens frü, es sein verreiset, hab Ich abschied genommen von Ihrer Excellenz dem H(ern) Botschaffter und ein Schreiben empfangen an Ihre Kayserl(iche) Majestät.

Gegessen bey Ihrer Excellenz dem Herrn General Leutenant Montecucoli.
Umb 5 Uhr zu Abend bin ich allein von Rab mit 2 Postwagen abgereiset, con-
voyiret von 4 Husarn.

Die erste Post biß Hochstrasse.

Die andere Post biß Wiselburg, da ich die Nacht geblieben.

(f.26r) Den 22. Martij Am Montage

Von Wiselburg durch ungrisch Altenburg biß teutsche Pandorf die dritte Post.

Von teütsch Pandorf biß teütsche Altenburg die vierte Post.

Von teütsch Altenburg biß nach Vischa die fünffte Post, da ich zu Nach geblieben.

Die 4 Husaren hab ich von mir gelassen zu Elend, nach dem ich den Hartwald
vorbey gewesen ein Mail unter Vischa.

(f.27r) Den 23. Martij am Dienstage

Von Vischa durch Schwechat nach Wienn die sechste Post.

Angelanget umb 11 Uhr zu Mittag.

Magyar fordítás

(f.1r) 1666. február 25. csütörtök

Hajóval elutazás Bécsből 12 órakor Pommer főhadnagy úr,⁸⁵ Dotzmann háborús
számvevő úr⁸⁶ és egy angol kapitány, Hamilton társaságában.

Az éjszaka Regelsbrunnban,⁸⁷ egy falu Bécsből 6 mérföldre.

(f.2r) Február 26. péntek

Ebéd Pozsonyban, Regelsbruntól Pozsonyig 4 mérföld

A komáromi magyar főhadnagy velünk utazott Pozsonyból

Éjszaka Parndorfban,⁸⁸ 3 mérföld Pozsony alatt.

(f.3r) Február 27. szombat

Ebéd a hajón.

Éjszaka Szapban,⁸⁹ kálvinista falu, ahol csupa nemesember lakik.

(f.4r) Február 28. vasárnap

Szabpól Komáromig 10 mérföld.

Meglátogattam de Souches⁹⁰ tábornokot.

Éjszaka a magyar főhadnagnál az erődben ettem és aludtam az ifjabb Souches⁹¹
gróf úr társaságában.

Álarcosbál

(f.5r) Március 1. hétfő

Leslie gróf úr,⁹² Trautmansdorf⁹³ úr és Pálffy úr⁹⁴ Győrön keresztül postakocsival
jöttek utánunk.

⁸⁵ Máshol Daniel de Mackaynak nevezi Lambeck.

⁸⁶ Johannes Totzmann (máshol Dotzmann), háborús számvevőmester

⁸⁷ Regelsbrunn, Ausztria

⁸⁸ Parndorf (Pándorfalu), Ausztria

⁸⁹ Szap a Duna bal partján, ma Szlovákiában (Sap) fekvő település

⁹⁰ Souches, Louis de, tábornok (1608–1683), ebben az időben Komárom főkapitánya

⁹¹ Souches fia

Ebéd de Souches tábornok úrral, akit megajándékoztam a *Commentariorum de Bibliotheca Caesarea* első kötetének egy példányával Éjszaka Mocsban.⁹⁵

(f.6r) Március 2. kedd
Délben Párkányban, Esztergommal szemben, meglátogattam az esztergomi béget és megajándékoztam.
Következőkben elmentünk Visegrád mellett.
Éjszaka Tótfaluban.⁹⁶

(f.7r) Március 3. szerda
Délben Budán, ökegyelmessége követ úrnak⁹⁷ átadtam ócsászári felsége, a mi legkegyelmesebb urunk írását, s először étkeztem vele.
Délután egyedül a követ úrnál: ott hallottam, hogy a könyvtár megtekintésére nincs többé remény.

(f.8r) Március 4. csütörtök
Délelőtt ökegyelmessége nyilvános kihallgatása a budai vezírnél.⁹⁸
Egy fekete paripát lovagoltam meg, mellyel a konstantinápolyi caimecan⁹⁹ tisztelte meg ökegyelmességét.

(f.9r) Március 5. péntek
Korán fürdőztem a Bécs irányában lévő fürdőben Trautmansdorf gróf úr, Pálffy és Fünfkirchen báró úr¹⁰⁰ társaságában.
Láttam a fürdő forrását.
Délután egyedül titokban megnéztem Corvin Mátyás király palotáját, és a dizdárt¹⁰¹ a könyvtár miatt meglátogattam – hiába.
Ökegyelmességével a könyvtár miatt többször is beszéltem.
A tolmács Paquint¹⁰² is néhányszor a vezírhez küldték emiatt, de mindig elutasító választ hozott.

⁹² Jacob Leslie, a követ unokaöccse, később a magyarországi török harcokban jeleskedett.

⁹³ Georg Sigmund von Trautmannsdorf

⁹⁴ Pálffy János Károly gróf (1645–1694), Buda visszavívásakor császári vezérnagyként jelentős érdemeket szerzett, később is fontos katonai tisztségeket tölt be.

⁹⁵ Motsch, Dunamocs, ma Szlovákia (Moča)

⁹⁶ Ma Tahitótfalu a Duna partján

⁹⁷ Walter Leslie gróf, császári nagykövet

⁹⁸ Gévay Antal jegyzéke szerint éppen 1666. márciusának utolsó harmadában halt meg a budai vezír, Gurdzsi Muhammed pasa, őt áprilisban Dzserráh Kaszim pasa követte áprilisban. A naplóban ennek még semmi jele: GÉVAY Antal: *A' budai pasák*. Bécs, 1841. 46.

⁹⁹ Vagyis a konstantinápolyi kormányzó

¹⁰⁰ Johann Ernst von Fünfkirchen (1634–1690), Eleonóra császárné testőrségének a vezetője

¹⁰¹ Várparancsnok

¹⁰² Wogin tolmács másik megnevezése, Ferdinand Heinrich Julius Wogin – Konstantinápolyban szolgáló török tolmács, 1663-ban nevezték ki, a Leslie-követségben is résztvett, visszatérte után a Haditanács kötelékében dolgozott: KERÉKES: *i. h.* (37. jegyzet) 1198, 1219.

(f.10r) Március 6. szombat

Dél előtt ökegyelmessége magánkihallgatáson volt a vezírnél.

Az ő parancsára délután a Taverna atyához¹⁰³ mentem a könyvtár miatt, de hiába.

(f.11r) Március 7. vasárnap

Ökegyelmességével, Arundel gróf úrral,¹⁰⁴ Herbersteinnal,¹⁰⁵ Leslievel, Trautmansdorffal és Pálffyval korán fellovagoltam a kastélyt megnézni, de a könyvtár miatt hiábavalóan, mert le volt pecsételve.

Ebéd Reniger von Reningen rezidens úrnál.¹⁰⁶

Este láttam a cigánytáncot.

(f.12r) Március 8. hétfő

Délután a kálvinista prédikátortól egy fólió méretű nyomtatott könyvet vásároltam, amit ez a budai könyvtárból lopott.

(f.13r) Március 9. kedd

Délután egy török kolostort és egy hegyen egy szent sírhelyét láttam.¹⁰⁷

(f.14r) Március 14. hamvazószerda

Fellovagoltam és láttam a könyvtárat az ifjabb Leslie gróffal és Paquin tolmáccsal.

Leslie gróf S. Gregorius Nazianzeni Sermones Apologeticit kapta latinul, hártya kézirat, nagy negyedrért.

János pécsi püspök Poemata varia latina (az Epigrammata incerti Autori áthúzva), aki Corvin Mátyás király idejében élt, latinul, negyedrért vagy nagy nyolcadrért papír kézirat

Paquin tolmács Szent Ágoston Sermones de Verbis Domini fólió méretű hártya kézirat.

Kértem tőlük a könyveket ősászári felsége számára, de hasztalan, mert ők maguk akarták neki ajánlani.

(f.14.v) Búcsúra vágytam és kaptam ökegyelmességétől, ezért a teherhordók és a hajóraj miatt a vezírhez küldtek.

A rezidens urat, akivel ökegyelmessége jelenlétében beszéltem, megtiszteltem a Commentarium de Bibliotheca Caesarea első kötetének egy példányával.

Ugyanúgy az ifjabb Leslienek egyet.

(f.15r) Március 11. csütörtök

Előkészület az elutazásra.

Délután föl, majd újra lepakolás Gabriel futár¹⁰⁸ vásárlása miatt.

Két levelet kaptam ökegyelmességétől, a követ úrtól ősászári felségéhez, és ugyanazeket visszaadni.

Megnéztem a Konstantinápoly felé eső fürdőket.

¹⁰³ Feltehetőleg a nagykövet társaságában lévő jezsuita Paul Tafferner atya

¹⁰⁴ Henry Howard (későbbi Duke of Norfolk), a híres angol Arundel család sarja, neves gyűjtő, könyvtára egy részét a Royal Societyre hagyta

¹⁰⁵ Johann Josef Herberstein

¹⁰⁶ Simon Reniger von Reningen, állandó konstantinápolyi követ 1649–1665 között, vö. KERÉKES: *i. h.* (34. jegyzet) 74.

¹⁰⁷ Ez Gül Baba türbéje lehetett Budán, mely a legjelentősebb budai derviskolostor mellett állt.

¹⁰⁸ Gabriel Lenori, császári futár Bécs-Konstantinápoly között, vö. KERÉKES: *i. h.* (34. jegyzet) 75.

(f.16r) Március 12. péntek

Délután Leslie gróf úr, Trautmansdorf és Pálffy elutaztak Dotzman háborús számvévmesterrel együtt postakocsival Bécsbe.

(f.17r) Március 13. szombat

Korán reggel Heinrich von Arundel gróf úrral és Camell kapitánnyal és egy minorita szerzetes atyával Pestre mentem és misét hallgattam.¹⁰⁹

Az ismeretlen ókori római romoknál értünk partot.¹¹⁰

Arundel gróf úrnak ajándékoztam a de Bibliotheca Caesarea egy példányát, és beszéltem vele a londoni Royal Society¹¹¹ kiváló doktor férfiúival való jövőbeni levelezésemről, mint ahogy egy görög írnokról is.

(f.18r) Március 14. vasárnap

Korán elutaztam kocsival Budáról Lahay főhadnagy úrral.

Ebéd egy nagy török istállóban.

Éjszaka Lahay hadnagy úrnál aludtam.

(f.19r) Március 15. hétfő

Reggel korán keltem 2 órakor.

Esztergomban ebédeltem hideg havas időben.

Budáról csatlakozott hozzánk a pozsegai basa.

Esztergomból elénk jött jó egy mérföldet a bég.

Éjszaka Esztergomban.

(f.20r) Március 16. kedd

Esztergomban pihentem s megtekintettem a kastélyt az öreg templommal, a torony 96 lépcsőfok magas.

Étkezés után láttam a Forgách-féle vereség¹¹² maradványait de Fin báró úrral.

(f.21r) Március 17. szerda

Esztergomban tértem nyugovóra.

(f.22r) Március 18. csütörtök

Étkezés után a jobb kezem kificamodott és a következőben meg is égett.

(f.23r) Március 19. péntek

Korán reggel elutaztam Esztergomból a budai és esztergomi hajórajjal.

Éjjel egy fáluban aludtam, mely másfél mérföldre van a váltóhelytől.

¹⁰⁹ Pesten a 17. század harmincas éveitől működött újra katolikus gyülekezet, mégpedig a budai és pesti bosnyákok kérésére a ferencesek egy kisebb templomban hirdettek igét, eljárójuk – Benlich Máté – kérésére I. Lipót 300 forintot adott nekik a Magyar Kamara jövedelmeiből 1666-ban: FEKETE-NAGY: *i. m.* (40. jegyzet) 86; MOLNÁR Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bp. 2003. /METEM Könyvek 44./ 171–174.

¹¹⁰ Ez feltehetőleg Aquincum volt.

¹¹¹ Royal Society, angol tudományos társaság, mely 1660-ban alakult Londonban.

¹¹² Forgách Ádám érsekújvári főkapitány 1663. augusztus 7-én próbálta visszavenni a törököktől Esztergomot, de komoly vereséget szenvedett.

(f.24r) Március 20. szombat
 Korán 4 órakor elutaztam a három hadoszlop után és 7 óra körül érkeztem oda.
 Következőkben egész nap a szabad mezőn álltam, nagyon hideg, szeles időben,
 evés és ivás nélkül hat óráig, amikor végre valahára megtörtént a váltás.
 Éjjel 9 órakor érkeztem a váltás helyétől két mérföldre fekvő faluba.

(f.25r) Március 21. vasárnap
 Dél előtt 11 órakor megérkeztem Győrbe.
 Korán reggel, az elutazáskor, elbúcsúztam öxcellenciájától a követ úrtól, s egy
 öcsászári felségéhez szóló levelet kaptam.
 Étkezés Öxcellenciájánál, Montecuccoli tábornok úrnál.¹¹³
 Este 5 órakor egyedül utaztam el Győrből két postakocsival, négy huszár kísé-
 rében.
 Az első posta a Hochstrasséig.
 A második posta Mosonig,¹¹⁴ ahol éjszakára maradtam.

(f.26r) Március 22. hétfő
 Wiselburgból Magyaróváron¹¹⁵ keresztül Pandorfig a harmadik posta.
 Német Pandorfból német Óvárig¹¹⁶ negyedik posta.
 Német óvárból Vischáig ötödik posta, ott maradtam éjszakára.
 A négy huszárt szélnek eresztettem, miután Hartwaldot Vischa alatt egy mé-
 rfölddel elhagytam.

(f.27r) Március 23. kedd
 Vischából Schwechaton keresztül Bécsbe a hatodik posta.
 Megérkeztem délelőtt 11 óra körül.

2. LAMBECK, Peter: *De Itinere Budensi*

Lelőhely: LAMBECK, Peter: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*. Liber Secundus. Vindobonae, 1669. 989–996.

Kiadás: 1. GASTGEBER, Christian: *Auf der Spur der Bibliotheca Corviniana*. Peter Lambecks Reisebericht nach Buda aus dem Jahr 1666. = *Biblos* (54.) 2005. 43–64;
 2. Peter Lambeck bécsi császár könyvtáros a Corvina maradványairól (1666). In: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében: az államalapítástól 1849-ig*. Összeáll. KOVÁCS Máté. Bp. 1963. 122–126. (részlet)

Caput IX. De Itinere Budensi, quod clementissimo S. Caes. Maiestatis jussu peregrini A. 1666. a die 25. Februarii usque ad d. 24. Martii, propter reliquias celeberrimae istius Bibliothecae Regis Hungariae Matthiae Corvini, cujus interitu & dissipatione jam superiori seculo Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensis amplissimo incremento aucta est.

¹¹³ Raimondo Montecuccoli (1609–1680), császári tábornagy

¹¹⁴ Moson (Wieselburg), ma Mosonmagyaróvár

¹¹⁵ Magyaróvár, ma Mosonmagyaróvár (Ungarisch Altenburg)

¹¹⁶ Németóvár, ma Deutschaltenburg (Ausztria)

Quamvis non mediocriter jam defatigatus, tam animo, quam oculis exiguum laboris intermissionem valde necessariam esse sentiam, multis tamen gravissimisque causis cogor, ut, priusquam secundo huic Commentariorum libro imponam finem, desiderio illorum adhuc satisfaciam, qui ex me scire cupiunt, quo in statu invenerim celeberrimam, nec solum hoc (1. vide supra pag. 599. et passim), sed & praecedente libro (2. Vide Librum primum horum Commentariorum. Pag. 69.) primo aliquoties a me laudatam, Regis Hungariae Matthiae Corvini Bibliothecam, ad cujus reliquias visendas An. 1666. a S. Caesarea Majestate Budam missus sum. Paucis igitur rem expediam, &, quid gestum sit, cursim quidem & sincere tamen & bona fide recensebo.

Primam Itineris hujus Budensis mentionem Caesar erga me fecit An. 1665. d. 24. Novembris, ubi solita clementia & benignitate mihi ostendit ac propria manu tradidit literas Legati sui, Excellentissimi Illustrissimique Domini Dn. Walteri Comitis Leslaei, Constantinapoli d. 3. Novembris datas, quibus inter alia significabat, denuo sibi factam esse spem de Bibliotheca Budensi, cui promissio licet ipse non haberet fidem, utile tamen sibi videri, ut S. C. Majestas me sibi obviam mitteret Budam, ne in seligendis libris committeretur error, si forte nonnullorum impetrandorum copia fieret.

Ipsa illarum literarum germanica verba erant haec: Ich hab gleich ietz wieder eine Hofnung bekommen wegen der Bibliothec, verlasse mich aber nicht darauf. Eur Kay. Majestät wollen sich allernädigst belieben dero Bibliothecarium mit dem Currier, der mich notwendig zu Ofen empfangen wird müssen, dahin zu schicken, damit ich nicht onsonst müh und unkosten anwende, und Eur. Kays. Majestät etwas bringe, darumb Sie mir nicht dancken würden. His itaque literis mihi traditis, non minori dein humanitate subjunxit Caesar, se non tantum satis mature mihi indicaturum, quo tempore esset proficiscendum, verum etiam solícite tunc provisurum, ne quid Itineri necessarium deficeret.

Id vero contigit An. 1666. d. 22. Februarii, quippe ubi S. Caesarea Majestas proprio ore mihi significavit, tertio post die esse discedendum, simulque injunxit, ut cum Illustrissimo Domino Comito Jacobo Leslaeo, qui eodem tempore Patruo suo obviam iturus esset, de societate itineris colloquerer. Quo sequenti die 23. Februarii circa horam octavam matutinam facto, revisi S. Caesaream Majestatem non solum post meridiem ejusdem diei, verum etiam proximo die 24. Februarii, ubi liberalissimo viatico efficacissimisque literis commendatitiis instructus, & post sacrae dexterae humillimam osculationem clementissime dimissus sum.

Die igitur 25. Februarii conscendi navem paulo post meridiem, & cum Generosissimo Domino Daniele Barone de Mackay, vulgo dicto Pomer, Nobilissimoque Domino Joanne Totzmanno, S. Caes. Majestatis Quaestore bellico, qui eandem navem jam intraverant, secundo Danubio perrexi ad pagum Regelsbrun, ubi pernottavimus. Die 26. Februarii circa horam decimam matutinam appulimus Posonium seu potius (1. Vide Wolfgangum Lazium Commentar. De Rep. Rom. Lib. 1. sect. 2.) Pisonium, vulgo nunc Presburg appellatum, sumptoque prandio, continuavimus iter, & secundo post die, qui erat vigessimus octavus Februarii, venimus circa vesperam Comaronium, vulgo Comorn, munitissimum contra Turcas Propugnaculum Hungaricum, a cujus Supremo Praefecto, Excellentissimoque atque Illustrissimo Domino, Dn. Ludovico Radevico Comite de Souchez, quem honoris causa sine mora invisimus, humanissime sumus excepti.

Sequenti die nempe Calendis Martii, advenit etiam illuc supra memoratus Illustrissimus Dominus Comes Jacobus Leslaeus una cum Illustrissimis Dominis Comitibus Georgio Sigismundo de Trautmansdorf & Joanne Carolo Palfi, quibus hanc itineris partem terra conficere placuerat. Post prandium ejusdem diei, quod apud Excellentissimum Dominum Comitem Souches non minus jucunde & hilariter, quam splendide & laute celebratum est, cum benignissimo Hospiti pro percepta humanitate debitas egissemus gratias, regressi omnes in navem, promovimus iter, & ex Christiana in Turcicam ditionem transgressi postero die secundo Martii attigimus Strigonium, vulgo dictum

Gran, a cujus Vrbs Bego in opposito Munimento Barcan publica nobis audentia concessa est.

Sequenti demum die tertio martii paulo ante meridiem feliciter pervenimus Budam, & statim post adventum magna cum laetitia admissi sumus ad Excellentissimum Dominum legatum Caesareum, cui ego, post gratulationem de felici ex Aula Constantinopolitana reditu, literas, quas a S. Caesarea Majestate attuleram, debita observantia reddidi. Itum deinde est ad prandium, quo finito, curavit Dn. Legatus me solum ad se accersi in cubiculum, indicavitque mihi, id omne, quod sibi Constantinopoli de bibliotheca Budensi a Turcis esset promissum, meram esse fraudem, merumque mendacium, nec impetrandae tantum istius Bibliothecae, sed & vix videndae spem, ullam superesse, omnem tamen se adhibiturum diligentiam, ut absconditus ille thesaurus literarius mihi saltem monstraretur, si plus nequiret obtineri.

Die quarto Martii interfui primae post reditum audentiae publicae, quam Excellentissimus Dn. Legatus splendidissimo apparatu & pompa spectatu dignissima apud Vezirium Budensem habuit. Die quinto Martii invisi ante meridiem celeberrimas Thermas, quae ante portam Vrbs Budensem Vindobonam versus sitae sunt, & curiositatis causa cum Dn. Comite de Trautmansdorf, Dn. Comite Palfi ac Dn. Barone de Fünfkirchen inter circumnantes Turcas in iis lavi, tanta profecto cum voluptate, ut eam barbarae illi nationi Turcicae etiam nunc invadeam. Post meridiem autem cum uno Janizzaro & famulo quodam Christiano, Turcicae linguae paululum perito, securitatis & interpretationis causa in societatem assumptis, contuli me clanculum ad perlustrandum Palatium Regis Hungariae Matthiae Corvini, maxima ex parte nunc ruinosum & foede deformatum, licet pristinae magnificentiae ejus satis multa satisque perspicua supersint indicia.

Nihil vero tunc mihi gratius fuit, quam videre per occultum quoddam foramen cryptam illam sive cellam subterraneam, in qua Bibliothecae Corvinianae reliquias ajebant adservari. Quo non absque Turcarum, qui curiositati meae supervenerant, indignatione prospere peracto, redii ad hospitium, & mox etiam ad Excellentissimum Dn. Legatum, quem de tota re gesta feci certiozem, simul etiam vicissim ex eodem intellexi, Interpretem Caesareum Dn. Henricum Julium Woginum aliquoties jam a se missum esse ad Vezirium Budensem pro impetranda licentia videndae Bibliothecae Corvinianae, sed eum semper cum repulsa ad se rediisse.

Hinc igitur die sexto Martii ipse Dn. Legatus, cum apud Vezirium ad privatam audentiam esset admissus, inter alia hoc quoque negotium instanter ursit, & tandem hoc generale seu potius ambiguum accepit responsum, sibi & aliis septem, quos e comitatu suo delecturus esset, mane sequentis diei permissum iri, ut antiquum Palatium Corvinianum pro lubito inviserent & contemplerentur. Proximo itaque die septimo Martii, & quidem constituta hora matutina, equitavit Dn. Legatus in Arcem Budensem, assumptis praeter me & Interpretem Dn. Woginum Illustrissimis Comitibus Dn. Henrico Arundelio, Dn. Joanne Josepho ab Herberstein, Dn. Georgio Sigismundo de Trautmansdorf, Dn. Joanne Carolo Palfi, & Dn. Jacobo Leslaeo fratris sui filio.

Perlustravimus deinde totum Palatium Regis Hungariae Matthiae Corvini non absque singulari admiratione pulcherrimi prospectus in Danubium & oppositam Vrbs Pesthanam. Postquam autem perventum est ad illam cryptam, in qua reliquiae Bibliothecae Corvinianae adservabantur, contra omnem opinionem facultas intrandi denegata est, hoc falso praetextu, quod ille locus publico ipsius magni Vezirii signo esset obsignatus, nec sine speciali ejusdem mandato sub poena capitis a quoquam posset aperiri. Sic ergo a Turcis delusi, praecipua re infecta in hospitium revertimus. Eodem die pransus sum apud Perillustrem & Generosissimum Virum, Dn. Simonem de Reningen, S. Sepulchri Hierosolymitani Equitem, & S. Caes. Majestatis Ferdinandi III. ac Leopoldi I. Consiliarium, cum quo ob summam ejus non solum experientiam, sed & eruditionem magna cum jucunditate non vulgarem contraxi amicitiam.

Die octavo & nono Martii denuo actum est cum Vezirio Budensi de videndis Bibliothecae Corvinianae reliquiis: qui cum haud obscure indicasset, veram nuperae repulsae causam fuisse nimiam multitudinem eorum, qui ex Legationis comitatu contra constitutum numerum & praeter voluntatem ipsius Dn. Legat per varias obliquas vias in Arcem tunc confluerant, tandem tamen promisit, se promissorum, ut Dn. Legatus cum aliis tantum duabus personis, quas is secum adducturus esset, in cryptam illam librariam intromitteretur. Quo accepto responso, jussit Dn. Legatus quam maxime illud celari, vicemque suam fratris sui filio Dn. Comiti Jacobo Leslaeo demandans, praecepit, ut is die decimo Martii, & quidem summo mane, ne reliquo Legationis comitatu quidquam innotesceret, cum me & Interprete Dn. Wogino se conferret in Arcem Budansem, & an Turcae tandem aliquando tunc servaturi essent fidem, ultimum experiretur.

Quo secundum praescriptum ordinem fideliter facto, invenimus duodecim circiter vel quindecim Turcas in atrio Palatii Corviniani nos praestolantes, a quibus cum satis officiose essemus excepti, reserata sine mora est supra memorata crypta, descendimusque in eam dextram versus per scalam lapideam viginti circiter graduum. Lumen autem subministrabat unica tantum fenestra semicircularis satis magna, quae in aversa parte collocata, respondebat januae. In hac igitur crypta, tanquam cyclopico quodam antro, invenimus quidem celeberrimum illum & ab omnibus eruditis tam diu tamque vehementer desideratum Bibliothecae Corvinianae thesaurum, sed nec famae nec expectationi respondentem. Constabat enim is in universum trecentis circiter vel summum quadringentis libris, cumulatim in terra jacentibus & pulverulento situ ac squalore adeo coopertis, ut nullum ejus generis vel fodius vel miserabilius spectaculum unquam viderim.

Postquam autem nonnullos hinc inde arreptos, & ex foetore protractos aperuimus, statim apparuit, plerosque eorum esse impressos, & exigui aut nullius fere pretii. Neque vero dubitandum est, quin ipsos Turcas arcani hujus detecti puduerit, nec alia fuerit gravior causa, cur iidem in concedenda istius loci licentia adeo se praeberint difficiles. Caeterum ne labor noster, camerinae illi movendae impensus, omni prorsus careret compensatione, haud gravatim nobis permissum est, ut ex paucis Codicibus manuscriptis, quos, impressis libris permixtos, obiter inspexeramus, seligeremus tres, & ad perpetuam rei memoriam nobiscum auferremus.

Primus itaque eorum Codicum, quos dono accepimus, erat membranaceus in quarto, ut vocant, majori, continebatque S. Gregorii Nazianzeni (1. Extant ii Tomo primo Operum S. Gregorii Nazianzeni, Lutetiae Parisiorum typis Regiis apud Claudium Morellum a Jacobo Billio graece et latine A. 1609. editorum in folio. Operae haec translatio latina cum ipso contextu Graeco accurate conferatur. In principio hujus Codicis MSti Budensis extat hic titulus: Suspice Sancte tui munus Benedicte Georgi, Quod sibi persolvas in Coelis, nunc ubi regnas. In hoc Libro continentur libri apologetici Sancti Gregorii Nazianzeni Episcopi numero novem.) Sermones apologeticos novem, e Graeca in Latinam linugam translatis. Secundus erat membranaceus in folio, continebatque S. Augustini (2. Extant ii Tomo decimo Operum S. Augustini, editorum Antverpiae Anno 1577. in folio) Sermonis de Verbis Dominis, tertius denique erat chartaceus in quarto, continebatque (3. Vocatur is alias Janus Pannonius, eamque praenomine mutationem ipse excusat hoc Epigrammatae JOANNES fueram, JANVS quem pagina dicit, Admonitum ne te, Lector amice, neges. Non ego per fastum sprevi tam nobile nomen, Quo nullum toto clarius Orbe sonat, Compulit invitum mutare vocabula, cum me Lavit in Aonio flava Thalia lacu.) Joannis Episcopi Quinque-Ecclesiensis, qui tempore Regis Hungariae Matthiae Corvini claruit, (1. Collegit illa primus omnium et edidit Joannes Sambucus Wienae Austriae typis Casparis Stainhoferi).

Cum his ergo tribus libris revertimus ad Excellentissimum Dn. Legatum, & quomodo demandatum nobis negotium successisset, ipsa jam memorati speciminis exhibitione indicavimus. Substiti posthaec Budae integrum adhuc triduum, atque interea die undecimo Martii invisi Thermas Budenses, quae Constantinopolim versus sitae sunt.

Die autem decimo tertio Martii trajeci mane Pestham, ibique in Sacello quodam Reverendorum Patrum ordinis Minorum S. Francisci audiivi Sacrum una cum supra memorato Excellentissimo atque Illustrissimo Dn. Comite Henrico Arundelio, cujus summam benignitatem & singularem erga me affectum nullis verbis satis possum praedicare.

Per jucundum certe tunc nobis fuit colloquium de celeberrima illa doctissimaque Societate Regia Anglicana Londinensi, cujus acutissimis meditationibus ingeniosissimisque experimentis variae rerum naturalium arcanae causae & admirandae operationes adeo sagaciter investigatae & relectae, adeoque clare ac solide demonstratae sunt, ut vix ullum seculum haec in re nostro fuerit felicius. Sequenti die decimo quarto Martii discessit Excellentissimus Dn. Legatus Buda, comitantibus eum honoris & securitatis causa ducentis selectis equitibus Turcicis, die autem decimo quinto Martii paulo ante meridiem pervenimus Strigonium: cujus loci Begus cum quingentis equitibus & duabus peditum cohortibus per integrum milliare Germanicum honoris causa obviam processerat.

Substitutimus ibi totum triduum, nempe usque ad diem decimum nonum Martii, quo, post acceptum nuncium de Legati Turcici ex Vrbe Vindobona discessu, perreximus ad legationis commutandae limitem, eumque proximo die vigesimo Martii bene mane attigimus. Durissimus profecto ille fuit totius hujus Itineris dies, utpote quo ab hora octava matutina usque ad vesperam in vasta & aperta planitie cum intentissimo frigore & saevissimi vento conflictantes, & quidem jejuni atque impransi, expectavimus adventum Legati Turcici, qui Comaronii non minus inopinatum, quam injustam movit controversiam de quodam pensionis sibi assignatae residuo, nec prius inde discedere voluit, quam insolenti rusticitati suae & sordidae avaritiae plus quam abundanter esset satisfactum.

Appropinquante igitur jam nocte, cum Legatus Caesareus, verso curru, Budam se rediturum minaretur, vix tandem aliquando advenit barbarus ille cunctator, praesentiaque sua non solum nos magna liberavit molestia, sed et ipsos Turcas, qui nos comitati, eandem totius diei incommoditatem cum multa indignatione sustinuerant. Facta ergo Legationis commutatione, pernottavimus in pago quodam Turcis tributario; postero autem die vigesimo primo Martii circa horam undecimam matutinam feliciter pervenimus Arrabonem, seu, ut vulgo appellatur, Jaurinum: a cujus munitissimae Urbis Supremo Praefecto, Excellentissimo Illustrissimoque Dn. Comite Raymundo de Montecuccoli, tanquam affine suo, Dn. Legatus splendidissime magnificentissimeque exceptus est.

Constitueram quidem ego sine mora cursu publico petere Vindobonam, eamque ob rem mane ejus diei valedixeram Excellentissimo Dn. Legato, et literas ad S. Caesarem Majestatem ab ipso acceperam, verum enim vero humanissimae Excellentissimi Dn. Comitatus de Montecuccoli invitationi haud potui denegare, quin opiparo lautissimoque convivio, quod in adventum Dn. Legati praeparaverat, usque ad horam quintam vespertinam interesssem. Qua percepta honorificentissima benignitate, maximeque, ut par erat, actis gratis, discessi inde duobus cursus publici vehiculis, pro me famulisque duobus et sarcinis conductis, et comitatus a quatuor equitibus Hungaricis, vulgo Husaren appellatis, quos Excellentissimus Dn. Comes de Montecuccoli securitatis causa mihi, assignaverat, secundo post die, qui erat vigesimus tertius Martii, paulo ante meridiem salvus atque incolimus Vindobonam redii.

Post prandium itaque curavi reditum meum S. Caesariae majestati indicari, & ad audentiam clementissime admissus, perbenignum hoc accepi responsum, ut crastino die post meridiem ad Se reverterer, & magis tunc vacaturo successum itineris prolixius referrem. Quo debita diligentia & fide facto, corollarii demum loco feci mentionem amplissimi istius incrementi, quo Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensis jam superiori seculo aucta est beneficio multorum tam Graecorum, quam Latinorum Codicum MStorum, qui ex eadem supra memorata Regis Matthiae Corvini Bibliotheca Budensi sunt.

Quamvis autem specialem eorundem recensionem alio posthac commodiori tempore his Commentariis inserturus sim, ut interim tamen in antecessum appareat, quomodo plerique jam memorati Codices Insignibus Regis Matthiae Corvini gentilitiis notati exornatique sint, exhibero e regione hujus paginae. Titulum unius, quo continentur Philostrati Heroica, Icones, Vitae Sophistarum & Epistolae, ab Antonio Bonfinio e Graeca in Latinam linguam translatae, & Regi Matthiae dedicatae prolixa quadam Praefatione, quae tota est historica, & ad illustrandas illorum temporum res gestas alio posthac commodiori loco integra a me publicatur. In jam memorato igitur Titulo non solum expressa sit mentio Bibliothecae Corvinianae, verum etiam extat ibidem ipsa Regis Matthiae Corvini effigies una cum Insignibus ejusdem gentilitiis, quemadmodum ex apographo hic inserto videre est.

Et haec quidem hac de re in praesens sufficiant. Caetera autem, quae tam de eodem jam memorato Codice MSto Philostrati, quam de compluribus aliis Bibliothecae Corvinianae Codicibus MStis qui in Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi nunc adservantur, dicenda restant, necessario reservanda sunt sequentibus horum Commentariorum Libris, utpote cum mens mea manusque & oculi, nimiae Libri hujus secundae magnitudini pariter jam succumbentes, simul & illius abruptionem, & modicum requietis intervallum desiderent.

Magyar fordítás

IX. fejezet. A budai utazásról, melyet őcsászári Felső kegyelmes rendelkezésére az 1666. évben február 25-től március 24-ig tettem Corvin Mátyás, Magyarország királyának ünnepelt könyvtárának maradványaiért, mely hanyatlása és szétszóratása során már a múlt században jelentősen gyarapította a bécsi császári felső könyvtárát.

Mivel nem kevésbé elfáradtam, s mind a lelkemnek, mind a szememnek egy kis pihenő szükséges, mégis sok súlyos ok arra kényszerít, hogy még a Kommentárok második könyvének befejezése előtt teljesítsem azt a kívánságot, melyet tőlem tudni akarnak, hogy milyen állapotban találtam az oly híres s általam már dicsért (lásd az 599. oldalt és vonatkozókat ill. Kommentárok első könyv 69. oldalt) Corvin Mátyás, Magyarország királyának könyvtárát. A maradványok megtekintésére a 1666-ban őcsászári felső Budára küldött engem. A történeteket el fogom mesélni néhány szóban, őszintén és a valóságnak megfelelően.

A budai utazásról a császár először 1665. november 24-én tett nekem említést, amikor szokásos kegyességével és jóindulatával megmutatta és sajátkezűleg átadta nekem követe, a kegyelmes és méltóságos úr, Walter Leslie gróf Konstantinápolyban november 3-án keltezett levelét. Ebben többek között azt jelenti, hogy ismét remény támadt a budai könyvtár ügyében, s bár neki nem sok bizalma van az ígértben, mégis hasznosnak látszik, hogy őcsászári felső engem küldjön Budára hozzá, nehogy a könyvek kiválasztásában hibát kövessen el, ha esetleg néhányat meg lehet szerezni.

Így szól németül ez a levél: Ich hab gleich ietz wieder eine Hofnung bekommen wegen der Bibliothec, verlasse mich aber nicht darauf. Eur Kay. Majestät wollen sich allernädigst belieben dero Bibliothecarium mit dem Currier, der mich notwendig zu Ofen empfangen wird müssen, dahin zu schicken, damit ich nicht onbsonst müh und unkosten anwende, und Eur. Kays. Majestät etwas bringe, darumb Sie mir nicht danken würden. Miután átadta nekem a levelet, a császár nem kevés emberséggel hozzátette, hogy nem csak azt fogja gyorsan közölni, mikor keljek útnak, hanem arról is gondoskodik, hogy ne szenvedjek hiányt semmiben.

Ez valóban megtörtént 1666. február 22-én, amikor őcsászári felső személyesen adta értésemre, hogy három nap múlva indulni kell, egyszersmind hozzátette, hogy a nagyságos gróf úrral, Jakob Leslivel – aki ugyanebben az időben utazott nagybátyjához – beszéljek az úti társaságról. Ami február 23-án körülbelül nyolc óraker meg is történt, és őcsászári felsőjét nem csak ugyanaz nap délután, hanem másnap, február

24-én is felkerestük nagyjából ugyanekkor, s a legbőkezűbb útiköltséggel és a leghatósabb ajánlólevelekkel látott el, s szent jobbjának legalázatosabb csókja után a legkegyelmesebben elbocsátott bennünket.

Február 25-én tehát röviddel dél után hajóra szálltam és a legnemesebb Daniel de Mackay báró úrral (közönségesen Pomernek hívják), a legnemesebb Johann Totzmann úrral (császári háborús számvevőmester), akik ugyanerre a hajóra szálltak, a Dunán lefelé Regelsbrunn faluba mentünk, ahol éjszakáztunk. Február 26-án körülbelül dél előtt tíz órakor kikötöttünk Pozsonyban (Posonium vagy inkább Pisonium, vö. Wolfgangus Lazius *Commentar. de Rep. Rom. Lib. 1. sect. 2.*), közönségesen Pressburgnak hívják, megreggeliztünk, majd folytattuk az utat, és két nap múlva, február 28-án estefelé Komáromba (Comaronium, közönségesen Komorn) értünk, mely a legerősebb magyar véderőmű a török ellen, s melynek legfőbb parancsnoka a kegyelmes és legnagyobbasabb Ludovicus Radevicus de Souches gróf úr, akit a tisztelet okán haldéktalanul felkerestünk, s aki a legbarátságosabban fogadott bennünket.

A következő nap, nevezetesen március 1-én ide érkezett a már feljebb említett nagyságos Jacob Leslie gróf úr, a nagyságos Georgius Sigismundus de Trautmansdorf gróf úrral és Johann Carol Pálffyval együtt, akik az utazásnak ezt a részét szárazföldön kívánták megtenni. Ugyanezen a napon, a Souches gróf úrnál elköltött – az éppúgy kellemesen és jókedvűen, mint pompásan és előkelően ünnepelt – ebéd után megköszöntük jóakarátú vendéglátónknak a barátságos fogadtatást, s minden visszatértünk a hajóra, folytattuk az utazást, és a keresztény fennhatóságából törökre értünk. Március 2-án kikötöttünk Esztergomban (Strigonium közönségesen Gran), mely város bégie a szemközt fekvő erődítményben, Párkányban nyilvános kihallgatásra rendelt minket.

A következő nap, március 3-án végre röviddel dél előtt szerencsésen elértük Budát, és mindjárt a megérkezés után, nagy örömmel beeresztettek minket a császári követhez, a legtiszteletreméltóbb úrhoz, akinek én – miután gratuláltam neki a konstantinápolyi udvarból való szerencsés visszatéréhez – az őt megillető tisztelettel átadtam a császár magammal hozott levelét. Ezután ebédeltünk, melynek végeztével a követ úr engem egyedül a kamrájába hívott, s elmondta, hogy mindaz, amit neki a törökök Konstantinápolyban a budai könyvtárról megígértek, szintiszta csalás és hazugság, és ha létezik is a könyvtár, aligha van remény még a látására is. De ami őt illeti, mégis minden befolyását latba veti, hogy ezt az elrejtett tudós kincset legalább megmutathassa nekem, ha már birtokba venni nem lehet.

Március 4-én jelen voltam a visszatérés utáni első nyilvános kihallgatáson, melyet a budai vezérnél tartott a kegyelmes követ úr a legragyogóbb pompával és legillőbb látványos fényűzéssel. Március 5-én délelőtt a híres hévizeket látogattam meg, melyek Buda város bécsi kapujával szemben fekszenek, és kíváncsiságból megfürödtem benne Trautmansdorf gróf úrral, Pálffy gróf úrral, valamint Fünfkirchen báró úrral, miközben a törökök körülöttünk úszkáltak olyan valóságos gyönyörrel, hogy e barbár török nemzetet megirigyeltem. Délután pedig egy janicsárral és keresztény szolgálójával – utóbbi a török nyelvben kissé jártas volt, és a biztonság és tolmácsolás okán vettem társaságunkba őket – titokban megtekintettem Corvin Mátyásnak, Magyarország királyának palotáját, mely most nagyobb részt rom és elcsúfított rutság, habár egykori nagyságának még elég sok látható jele maradt.

Semmi nem lett volna kedvesebb nekem akkor, mint hogy bepillantassak abba a kriptába vagy földalatti pincébe egy rejtett nyíláson keresztül, ahol a Bibliotheca Corviniana maradványait állítólagosan őrzik. Mindezt a törökök – akik kíváncsiságnak elébe vágta – nehezítelésével, de szerencsésen véghezvittem, visszatértem a szállásra, majd ezt követően a követ úr öméltóságához, akit az egész történetről tudósítottam. Egyszerűsödtem én is megértettem tőle, hogy néhányszor már elküldte a császári tolmácsot, Henricus Julius Woginus urat a budai vezérhez, hogy a Bibliotheca Corviniana megtekintésére engedélyt szerezzen, de ő mindig elutasítással tért vissza hozzá.

Ezért március 6-án maga a követ úr, akit a vezírhez magánkihallgatásra bocsátottak, tárgyalásai során többek között ezt is nyomatékosan sürgetette, és végül azt az általános vagy inkább kétértelmű választ kapta, hogy neki és mások – a kíséretéből kiválasztott – hét (személynek) a következő nap reggelén engedélyezik, hogy a hajdani Corvin-palotát tetszés szerint meglátogassák és megszemléljék. A következő nap, március hetedikén, a kitűzött reggeli órában a követ úr a budai várba lovagolt, rajtam kívül Wogin tolmács úr, Henricus Arundel méltóságos gróf úr, Georg Sigismund de Trautmansdorf úr, Johann Carol Palfi úr és bátyja fia, Jacob Leslie úr társaságában.

Bebarangoltuk Magyarország királya, Corvin Mátyás egész palotáját, csodálva a gyönyörű, páratlan kilátást a Dunára és szemben Pest városára. Miután ahhoz a kriptához értünk, melyben a Bibliotheca Corviniana maradványait őrzik, minden várakozás ellenére megtagadták a belépés lehetőségét azzal a hamis kifogással, hogy ama közönséges helyiség a nagyvezír pecsétjével van lezárva, s az ő különleges engedélye nélkül, fejvesztés terhe mellett senki nem nyithatja ki. Tehát a törököktől becsapva, dolga végezetlenül tértünk vissza szállásunkra. Ugyanaz nap a méltóságos és nagyságos Simon de Reningen úrnál ebédeltünk, aki jeruzsálemi Szentsír lovagrend lovagja, és öcsászári felsége III. Ferdinánd illetve I. Lipót tanácsosa, és aki tizenhét éve az ottomán portához rendelt követ, s akivel nem csupán tapasztalata, hanem óriási műveltsége miatt élvezettel kötöttem nem mindennapi barátságot.

Március nyolcadikán és kilencedikén újból tárgyalás volt a budai vezírral a Bibliotheca Corviniana maradványainak megtekintéséről: ő világosan megjelölte, hogy a minapi visszautasítás igazi oka az a nagy tömeg, mely a megszabott szám ellenére a követ kíséretéből – és az ő akarata ellenére – a várba vezető különböző oldalsó utakról összesereglett, mindazonáltal végül megígérte, hogy a követ urat két másik személlyel, akiket ő visz oda magával, beengedik abba a könyvtári kriptába. A válasz átvételekor a követ úr megparancsolta ennek a legnagyobb titokban tartását, s maga helyett bátyja fiára, Jacob Leslie úrra bízta (az ügyet), s elrendelte, hogy március tizedikén korán reggel – hogy a követség többi tagja ne szerezzen erről tudomást –, én és Wogin tolmács úr Buda várba menjünk, és utoljára próbát tegyünk, hogy akkor a törökök vajon mégis megtartják-e a szavukat.

Miután ez az előírás szerint rendben végbe ment, a palota udvarában körülbelül 12–15 ránk várakozó törökre találtunk, akik eléggé készségesen fogadtak minket, és a fent említett kriptát késedelem nélkül kinyitották, majd abba jobbfelé körülbelül húsz kölépcsőn leereszkedtünk. Fény csupán egy elég nagy, félköríves ablakon keresztül jutott be, mely a hátsó részben, az ajtóval szemben helyezkedett el. Nos, ebben a kriptában, mint valami küklopsi barlangban találtuk meg ama dicsőített s minden tudóstól oly régen és hevesen vágyott Bibliotheca Corviniana kincsét. De ez sem a hírének, sem a várakozásoknak nem felelt meg. Összesen nagyjából 300 vagy legfeljebb 400 könyvből állt, melyek a földön heverték egymásra halmozva, porral és piszokkal annyira belepve, hogy soha csúfabb vagy nyomorúságosabb látványban nem volt részem. Miután néhányat innen-onnan kivettünk, és a koszból kiragadva kinyitottunk, nyomban kitűnt, hogy közülük számos nyomtatvány, s nincs vagy csak csekély az értékük. Nem kétséges, hogy maguk a törökök is szegyenkeztek e felfedett titok miatt, és semmi más komoly oka nem volt, hogy annyi nehézséget okozzon az engedély megadása erre a helyre. Fáradozásunk egyébiránt, hogy e kamrácskát elvigyük, nem veszték teljesen kárba, s vonakodás nélkül engedélyezték nekünk, hogy a nyomtatott könyvekkel összekeveredett kevéske kéziratos kódexből, melyekbe mellelleg bepillantottunk, hármat kiválasszunk, s örök emlékezetre magunkkal vigyünk.

Az ajándékba kapott kódexek első darabja pergamen volt, negyedré és ahogy mondják, nagy negyedré, s Nazianzi Szent Gergely Sermones apologeticus novem című, görögből latinra fordított művét tartalmazza (1. e megvan S. Gregorii Nazianzeni műveinek első kötetében, Párizs, királyi nyomda, Claudius Morellusnál görögül és latinul 1609-ben folióméretben kiadva. Ez a mű a latin fordítás és a görög szöveg

egymással pontosan összevetve. A budai kézirat kódex elején ez a cím áll: *Suspice Sancte tui munus Benedicte Georgi, Quod sibi persolvas in Coelis, nunc ubi regnas.* Ebben a könyvben Szent Gregorius Nazianzeni püspök kilenc apologetikus könyve van.)

A második folió pergamen volt, s Szent Ágoston *Sermonis de verbis Dominis* művét tartalmazza (megvan Szent Ágoston műveinek tizedik kötetében, Antwerpen, 1577, folio). A harmadik pedig egy negyedréte papír, mely János pécsi püspök néhány vegyes epigrammáját tartalmazza, aki a magyar király, Corvin Mátyás idejében lett híressé (akinek összes versét összegyűjtötte és kiadta Zsámboky János az ausztriai Bécsben Caspar Steinhofernél).

Ezzel a három könyvvel visszatértünk követ úr öngyűlöletéhez, a ránk bízott tárgyalás eredményéről beszámoltunk, s megmutattuk az említett példányokat. Ezután még három napot maradtam Budán, s március 11-én ellátogattam a Konstantinápoly irányában fekvő budai hévízbe. Március 13-án átkeltem Pestre, ahol egy kápolnában Szent Ferenc minorita rendjének egy tiszteletreméltó atyjától misét hallgattam Heinrich Arundel gróf úr öngyűlöletével, akinek felém mutatott páratlan jószágát eléggé nem lehet szavakkal kifejezni. Akkoriban ugyanis egy nagyon kellemes beszélgetést folytattunk a híres és tudós londoni angol királyi társaságról, mely legeszesebb elmélkedései és legtalálékonyabb kísérletei a természet különféle rejtett és csodálatos dolgait nagyon okosan kutadják és felfedezik, hogy nincs más kor, mely ilyen áldott lenne, mint a miénk. A következő nap, március 14-én követ úr öngyűlöletével elutazott Budáról, tiszteletből és biztonsági okból kétszáz válogatott török lovas kísérte. Március 15-én röviddel dél előtt elértük Esztergomot, ahol a helyi bég tiszteletünkre ötszáz lovassal és két gyalogos csapattal egy teljes német mérföldet elénkbe jött. Ott maradtunk három egész napot, március 19-éig, ahonnan, miután megkaptuk a hírt, hogy a török követ elindult Bécs városából, követcsere a határhoz igyekeztünk, melyet a következő nap, március huszadikán jó korán elértünk. Az egész utazás legkegyetlenebb napja volt az, reggel nyolc órától körülbelül estig egy széles és nyílt síkságon a legnagyobb faggal és a legvadabb széllel küzdöttünk, mindezt étlen-szomjan és üres gyomorral, a török követ jövetelére várva, aki Komáromban egy váratlan és igazságtalan vitába jutott egy neki megítélt hátralékos fizetéséről, s azelőtt nem akart eltávozni, míg öntelt faragatlanságát és szégyentelen kapzsiságát még búsasabban ki nem elégítették.¹¹⁷ Ahogy közeledett az éjszaka, és a császári követ megfordított kocsival Budára való visszatéréssel fenyegetett, az a barbár késlekedő végül csak megjött, és jelenlétével nem csak bennünket szabadított meg nagy kellemetlenségtől, hanem azokat a kísérőnkben lévő törököket is, akik a nap minden kényelmetlenségét sok bosszúsággal viselték. Tehát a követcsere megtörtént, s egy török adó alá tartozó faluban éjszakáztunk, s a következő nap, március 21-én körülbelül 11 órakor délelőtt szerencsésen megérkeztünk Győrbe, közönségesen Jaurinumba. Ennek az erődített városnak a legfőbb parancsnoka a kegyelmes és legnagyobbasabb gróf Raymundo de Montecuccoli úr, aki a követ urat a legragyogóbban és legpompásabban, mint egy rokot, fogadta.

Végül úgy döntöttem, hogy egy közönséges kocsival késedelem nélkül visszatérek Bécsbe, s ezért ennek a napnak a reggelén elbúcsúztam a méltóságos követ úrtól, s átvettem öcsászári felségének szóló levelét, de a méltóságos Montecuccoli gróf úr jószágos meghívását a gazdag és előkelő lakomára – amit a követ úr jövetelére készített elő – nem utasíthattam vissza, s mintegy este 5 óráig részt vettem rajta. Miután ezt a legkitüntetőbb jószágot megtapasztaltam, s ahogy szokás, megköszöntem, két közönséges kocsival elutaztam, melyeket magamnak, két szolgáltnak és csomagjaimnak bérletem, és négy magyar lovas (közönségesen huszár) kíséretében, akiket a kegyelmes

¹¹⁷ Evlia Cselebi török utazó a másik oldal szemzőgéből rögzítette a Komárom melletti találkozást: *Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Kiad. KARÁCSON Imre. Bp. 1904. 135–137.

Montecuccoli gróf úr a biztonság okáért rendelt mellém, két nappal később, március 23-án röviddel dél előtt egészségesen és sértetlenül visszatértem Bécsbe.

Ebéd után jelentették öcsászári felségének visszatértemet, és kegyesen audienciára bocsátottak, ahol azt a jóindulatú választ kaptam, hogy következő nap dél után térjek vissza hozzá – akkor több ideje lévén, és az utazás kimeneteléről részletesen számoljak be. Ami a neki kijáró alapossággal és őszinteséggel meg is történt, végül megemlítettem azt az igen jelentős növekedést, ami a felséges császári könyvtárban Bécsben a múlt században végbement, számos görög és latin kéziratok kódex került be adományként, amelyek a fent említett Corvin Mátyás budai könyvtárából származnak. Ezek különleges számbavételét pedig később, más és alkalmas időben e Kommentárokhoz illeszttem, egyelőre hogy mégis előzetesen megmutassam, hogy miként díszítették Corvin Mátyás király családi címerével a már említett kódexek legtöbbjét, ez látszik az átellenben lévő oldalon, mely Philostratus Heroica Icones, Vitae Sophistarum et Epistolae címlapját tartalmazza. Antonio Bonfini fordította görögről latinra, s Mátyás királynak ajánlotta egy hosszú előszóban, mely tele van történeti vonatkozásokkal, és ama idők történelmének illusztrálására később megfelelő helyen teljes egészében közzé fogom tenni. A mondott címlapon nem csak a Bibliotheca Corvinianát említik, hanem ott van Corvin Mátyás király képe és családi címere, ahogy azt az ide beillesztett másolatból látni lehet.

Erről ezúttal most legyen ennyi elegendő. Minden más mondandómat az említett Philostratus-kódexről és számos, Bibliotheca Corvinianából származó és a felséges császár könyvtárában Bécsben őrzött kéziratról a Kommentárok következő könyveire kell tartogatnom, merthogy az értelmem, kezeim és szemeim egyaránt a második kötet óriási terjedelmétől elfáradtak, ennek megszakítására és egy csekély pihenőidőre vágnak.

3. Peter Lambeck levele Berthold Mollernek, Wien, 1666. április 24.

Lelőhely: LACKMANN, Adam Heinrich: *Miscellanea Litteraria*. Hamburg, 1721. 43–52.

Kiadás: KÖNIG, Gebhard: Peter Lambeck (1628–1680). Leben und Werk mit besonderer Berücksichtigung seiner Tätigkeit als Präfekt der Hofbibliothek in den Jahren 1663–1680. Diss. Wien, 1975. 274–276.

Von meiner Ofenischen Reise, welche ich den 25. Februarii styl. novo angefangen, bin ich den 28. Martii glücklich wieder zu Wien angelangt. Die Verrichtung aber, soviel die bibliothecam regis Matthiae Corvini betrifft, ist ziemlich schwer und dabeneben schlecht gewesen, dieweil der Groß-Wezir seiner Zusage, so er dem Hn. Graf Lesle getan, nicht nachgekommen und an den Wezir zu Ofen dieser Sache wegen nicht geschrieben. Weswegen dann jetzgedachter Ofnischer Wezir, der sonst, wie ich selbst in der Tat verspürt, in allen andern Dingen sich sehr freundlich und höflich gegen uns erzeigt, die Beshung der Bibliothek uns anfänglich zu unterschiedlichen Malen rund abgeschlagen mit Vorwendung, daß sie mit des Diffdar oder großen Kammer-Präsidenten zu Konstantinopel eigenen Petschaft versiegelt, und er das Siegel bei Verlust seines kopfes nicht brechen dürfte.

Gleichwol haben wir endlich durch vielfältige heimliche Geschenke und Gaben erlangt, daß er mir und dem jungen H. Grafen Lesle, welcher seines Vettern des Hn. Großbotschafters Stelle vertreten, und dem Dolmetscher H. Pakin erlaubt hat, die Bibliothek ohne Zulassung einiger Diener oder anderer Gesellschaft zu besichtigen. Welches auch geschehen den 10. Martii st. n., da wir drei des Morgens, und zwar zu

Vermeidung großen Aufsehens gar in der Früh, in der Oberstadt und folgend ins Schloß hinaufgeritten und in Begleitung etlicher Türken, so unser allda gewartet, in die cryptam subterraneam, darinnen die reliquiae obgemeldeten Bibliothek vorhanden, hingelassen worden sein.

Es hat hie wohl recht geheißt: *spectatum admissi risum teneatis amici!* Denn die ganze Anzahl derselben Bücher, davon bishero so viel Geschrei gewesen, ist in alles bestanden in ungefährlich auf höchste dreihundert Stück, welche alle in unglaublicher Unordnung über einem Haufen gelegen, zerrissen, verfault und so unsauber, daß man sie für Staub kaum erkennen können. Die meisten sein gedruckte alte Missalia, Breviaria und andere *quisquiliae theologicae, philosophicae, grammaticae*: etliche wenige sein geschrieben, aber fast alle in papier und nicht nützig.

Aus allen haben wir drei geschriebene herausgeklaubt, um welche wir gebeten, daß sie uns gegen eine gute Verehrung heimlich verehrt und zum Gedächtnis mitgegeben werden: nämlich 1. S. Gregorii Nazianzenis *Sermones apologetici latine in membranis* in fol., 2. S. Augustini *Sermones de Verbis Domini lat. in membran.* in fol. 3. Joannis Episcopi *Quinqueecclesiensis Poemata latina, tempore Regis Hungariae Matthiae Corvini composita* in chart. in 4to. Dieses ist der ganze Schatz, den wir heimgebracht haben von Büchern: und zwar hab ichs Ihrer kaiserl. Majestät zu unterschiedlichen Malen vorher gesagt, daß diese Reise also ablaufen würde, und daß zu Ofen nichts Sonderliches mehr hinterstellig wäre.

Dann die fürnehmsten Sachen sein entweder in Rauch aufgangen oder aber zerstreut worden, wie aus zweihundert und mehren vortrefflichen *codicibus manuscriptis membranaceis*, so in der hiesigen kaiserl. Hof-Bibliothek vorhanden und mit dem Wappen regis Matthiae Corvini gezeichnet sein, zu ersehen ist. So oft ich nun gegen Ihre kaiserl. Majest. gedacht, daß wir zu Ofen nichts mehr finden würden, so der Reise wert wäre, ist allemal die allergnädigste Antwort gewesen: wann ich schon kein einziges Buch heimbrächte, so wäre Ihr doch lieb, daß ich die Reise täte, um die christliche ungarische Grenzen und den Anfang der Türken kennen zu lernen.

Es hätten auch Ihr Majest. gerne gesehen, daß ich gleich anfangs mit der großen Botschaft als *Legations-Secretarius* gar bis nach Konstantinopel gereist, dieweil ich mich aber mit höchstwichtigen Ursachen entschuldigt und mich daneben anerbotten, mit Ihrer kaiserlichen Majest. selbst die beiden reisen nach Unser Lieben Frauen Zell in der Steiermark und nach Innsbruck dafür zu tun, so haben Sie mich der konstantinopolischen Reise dafür dasmal erlassen mit diesen Worten: wer weiß dann, was inkünftig ein ander Mal geschehen kann.

Das liebste, so mir auf dieser Ofenischen Reise wiederfahren, ist, daß ich im Hinabreisen mit dem H. General-Feldmarschall de Souches zu Comorren und im wieder Heraufreisen mit dem Hn. General-Lieutenant Montecuccoli zu Raab, so wie Ihre Maj. selbst beehrte, in gute Freundschaft und Vertraulichkeit geraten bin, und daß ich mit eigenen Augen gesehen habe, wie leichtlich Gran und Ofen hätten neulich können wieder erobert werden, wann man Canische hätte liegen lassen und *recta* auf die jetztgedachte beide Orte in Eil fortgezogen wäre. Aber hievon vor diesmal genug. Ein Mehrers aber wird inkünftig zu vernehmen sein aus der völligen *Relatione itineris mei Budensis*, so an Ihrer Kais. Maj. Unsern allergnädigsten Herrn selbst den 22. und 24. martii mündlich und schriftlich getan und innerhalb vier oder fünf Wochen durch den Druck ans Licht kommen wird.

Magyar fordítás

A budai utazásomról, melyet az új naptár szerint február 25-én kezdtem meg, március 28-án szerencsésen visszatértem Bécsbe. Az ügyintézés azonban, ami Corvin Mátyás könyvtárát illeti, elég nehéz és mellette rossz volt, mert a nagyvezír Leslie gróf úrnak tett ígéretét nem teljesítette, és a budai vezírnek nem írt a dolog miatt.

Ezért az említett budai vezír, aki különben, ahogy a valóságban is éreztem, minden más dologban nagyon barátságosnak és udvariasnak mutatkozott velünk, a könyvtár látogatását kezdetben több alkalommal kereken elutasította azzal az ürüggyel, hogy azt a Diffdar¹¹⁸ vagy a konstantinápolyi nagy kamara elnöke saját pecsétjével lezárta, és a pecsétet – fősztés terhe mellett – nem szabad feltörni. Ugyanakkor sokféle titkos ajándék és adomány révén végül elértük, hogy nekem, a fiatal Leslie gróf úrnak, aki unokafivérét, a nagykövet urat képviselte, és Pakin tolmács úrnak engedélyezte, hogy a könyvtárat szolgáljunk vagy más társaság nélkül meglátogassuk. Ami meg is történt március 10-én, amikor három óraker hajnalban, s azért ilyen korán, hogy elkerüljünk minden feltűnést, a Felsővárosba, majd azt követően a kastélyba lovagoltunk, s néhány ott ránk váró török kíséretében beengedtek abba a földalatti kriptába, melyben a fent említett könyvtár maradványai találhatóak.

Helyesen mondták itt: ha ilyen a látvány, visszafojtjátok-e a nevetéseket, barátaim!¹¹⁹ Mert a könyvek száma, melyekért eddig oly sok hühhó volt, az egész állomány körülbelül legfeljebb háromszáz darab, s mind hihetetlen rendtelenségben egy halomba zsúfolva feküdtek, szétépve, elrohadva és olyan koszosan, hogy a portól alig lehetett felismerni őket. Legtöbbjük öreg nyomtatott misekönyv, breviárium, és más szedett-vedett teológia, filozófia, grammatika, csak néhány kézírásos, de majdnem mind papír és hasznavehetetlen. Az összesből hármat ragadtunk ki, ezeket kértük, hogy titokban jó ajándékért cserébe és emléke nekünk adják, nevezetesen 1. S. Gregorii Nazianzenis Sermones apologetici latinul hártában, folió, 2. Augustini Sermones de Verbis Domini latinul hártában, folió, 3. Joannis Episcopi Quinqueecclesiensis Poemata latina, Magyarország királyának, Corvin Mátyásnak az idejében állították össze, papír, negyedré. Ez az összes kincs, amit a könyvekből hazahoztunk, és bár öcsászári felségének több alkalommal mondtam előtte, hogy az utazás így fog végződni, s hogy Budán már semmi különös nem maradt hátra. Mert a legelőkelőbb dolgok vagy füstbe mentek vagy szétszóródtak, mint ahogy a kétszáz és több kitűnő kézíratos hártakódexből – melyek az itteni császári udvari könyvtárban vannak és Corvin Mátyás címerével díszítették őket – ez látható. Hányszor fejttem ki öcsászári felségének, hogy Budán már semmit nem fogunk találni, mely megérné az utazást, erre mindig az volt a legkegyelmesebb válasz, hogy ha egyetlen könyvet sem hoznék haza, neki akkor is kedves lenne, ha a keresztény magyar határt és a török (vidék) elejét megismerném. Azt is szívesen vette volna öcsászári felsége, ha a nagykövetséggel már rögtön a kezdetén Konstantinápolyba utazok, mint követségi titkár, de mivel a legfontosabb okokkal kimentettem magam és emellett arra kínálkoztam, hogy ehelyett öcsászári felségével mindkét utazást Mariazellbe és Innsbruckba megteszem, ezért a konstantinápolyi utazást elengedte nekem ezekkel a szavakkal: ki tudja, mi történhet egy más alkalommal a jövőben.

A legkedvesebb, amit ezen a budai utazáson tapasztaltam, hogy az odaúton Souches tábornok úrral Komáromban, visszafelé Montecuccoli tábornok úrral Győrben, úgy, ahogy őfelsége kívánta, jó barátságba és bizalomba kerültem, s hogy saját szememmel láttam, milyen könnyen lehetne Esztergomot és Budát ismét meghódítani, ha Kanizsát hagynák és egyenesen a most említett két helyre vonulnának gyorsan. De elég ebből. Többet majd nem sokára a teljes budai útjelentésemből, melyet öcsászári felségének, legkegyelmesebb urunknak március 22-én és 24-én szóban és írásban tettem és négy vagy öt héten belül nyomtatásban is napvilágra fog kerülni.

¹¹⁸ A defterdár eltorzított alakja

¹¹⁹ Idézet Horatius Ars poeticájából

NOÉMI VISKOLCZ

Peter Lambecks Reise nach Ofen im Jahre 1666

Es war zwar weltweit bekannt, dass die berühmte Bibliotheca Corviniana am Anfang des 16. Jahrhunderts weit verstreut war. Dennoch ging eine gewisse Anziehungskraft von der Ofener Burg aus. Deshalb wurde der kaiserliche Gesandte in Konstantinopel, Walter Graf Leslie, beauftragt, 1666 auf seiner Rückreise nach Wien zu versuchen, die Bibliothek zu besichtigen und Codices anzukaufen. Der Kaiser schickte auch seinen Bibliothekar, Peter Lambeck (1628–1680), als Experte nach Ofen, der mit zwei Begleitern das geheime Gewölbe in der Burg endlich betreten durfte und drei Handschriften mitnehmen konnte. Von den in Ofen erworbenen drei Codices lassen sich heute zwei in der Österreichischen Nationalbibliothek nachweisen, darunter die Gedichte des berühmten ungarischen Dichters Janus Pannonius.

Peter Lambeck tröstete den enttäuschten Kaiser und ungarischen König Leopold I. damit, dass die Hofbibliothek bereits über zahlreiche Corvinen verfügte. Darüber wollte er ein Buch veröffentlichen, doch das blieb aus. Die Geschichte der Ofener Reise wurde von ihm aber mehrfach bearbeitet: in seinem Tagebuch, in seinem Briefwechsel und in seinem Kommentar zur Geschichte der kaiserlichen Bibliothek. Mit der Veröffentlichung dieser Quellen können wir einen Blick aufs türkische Ofen und auch auf die Verhandlungen Lambecks in Ungarn werfen.

ZSOLDOS ENDRE

John Herschel, a Hold és Magyarország*

„A’ híres angol csillagvizsgáló Sir John Herschel csakugyan elútazott a’ föld golyóbisa déli felére, a’ mi már régolta feltett szándéka volt. E’ végre hajóra ült Sir Benjamin Urban generállal a jó reménység foki új kormányzóval. A’ szép csillagvizsgáló torony azon a’ fokon nem messze fekszik a’ várostól, egy nagy síkság közepén, ’s itt fogja ő sokat ígérő vizsgálatait végrehajtani. A’ nagy hajó csillagzatot, a’ déli keresztet, Magellan foltját ’s a’ déli égboltozatnak minden más nevezetességeit, melyeket ő még eddig csak leírás után ismert, most maga fogja iszonyú messzelátó csövével megvizsgálni. Mielőtt Európába visszatér, megfogja látogatni Herschel úr a’ szomszéd Mauritius szigetét, ’s ott is minden eszközöket fog találni, a’ miket csak nyújthat egy nem rég épült kis csillagvizsgáló torony.”¹

Az európai újságokhoz hasonlóan,² a magyar sajtó is beszámolt arról, hogy Sir John Herschel elutazott Dél-Afrikába, hogy ott folytassa csillagászati megfigyeléseit. A cél természetesen a déli égbolt vizsgálata volt: főleg ködök és kettőscillagok megfigyelése, az Angliában megkezdett munka kiterjesztése a déli égboltra. A dél-afrikai tartózkodás igen gyümölcsöző volt, eredményeit egy hatalmas könyvben publikálta,³ amely nagy sikert aratott Londonban.⁴ A nagyközönség számára – Európában is, de főleg Amerikában – Herschel dél-afrikai útja azonban éppen nem a csillagászati eredmények miatt maradt nevezetes.

A Herschel család tagjai – William (1738–1822), húga Caroline (1750–1848) és fia John (1792–1871) – jelentős szereplői voltak a 18–19. századi Európa csilla-

* A kutatást a K62845 sz. OTKA pályázat támogatta. Köszönettel tartozom Farkas Gábornak és Szeidl Bélának a cikk elkészítésében nyújtott segítségükért.

¹ *Herschel útazása.* = Hasznos Multságok 1834. március 19. 179.

² Például *Sir John Herschel.* = The New Monthly Magazine and Literary Journal 1834. Part I. 117–118.

³ HERSCHEL, John: *Results of Astronomical Observations Made During the Years 1834, 5, 6, 7, 8, At the Cape of Good Hope; Being the Completion of a Telescopic Survey of the Whole Surface of the Visible Heavens, Commenced in 1825.* London, 1847. Smith, Elder and Co. – A budai csillagda is kapott belőle tiszteletpéldányt.

⁴ RUSKIN, S. William: *When London viewed the southern skies: The reception of Sir John Herschel's Cape Results.* = Journal of the British Astronomical Association (107.) 1997. 325–331.

gászatának.⁵ William (azaz ekkor még Friedrich Wilhelm) Herschel Hannoverból vándorolt ki Angliába 1757-ben. Eredeti mestersége zenész volt, de hírnévre hobbija, a csillagászat révén tett szert, amikor 1781-ben felfedezte a Naprendszer egy, addig még ismeretlen bolygóját.⁶ Herschel, királyi támogatásban bízva III. Györgyről nevezte el az újonnan megtalált bolygót („Georgium Sidus”). Várakozásában nem is csalódott, az uralkodó kinevezte „a király csillagászának” („King’s Astronomer”), nem keverendő össze az „Astronomer Royal”-al, azaz a Királyi Csillagással, aki Neville Maskelyne volt ebben az időben).⁷ A csillagásztársadalom később azonban az Uránusz nevet fogadta el a felfedezője által adományozott helyett. Igen nevezetesek voltak Herschel hatalmas távcsövei is, amelyekkel a hagyományos pozíciós csillagászat helyett kettőscsillagokat és ködöket észlelt. Megpróbálta meghatározni a Tejútrendszer alakját is.⁸ Ezt a munkát szándékozott fia, John folytatni a déli féltekén.

John Herschel dél-afrikai útját saját zsebéből fizette. Amikor kitudódott, hogy hova készül, az angol kormány felajánlotta, hogy anyagi támogatásban részesíti. Herschel azonban ezt, függetlenségét megőrzendő, visszautasította.⁹ Hazatérte után azonban már nem tudta elkerülni a kiténtetéseket. Ebédet rendeztek a tiszteletére,¹⁰ ahol számtalan előkelőség megjelent.¹¹ Bár se John Herschel, se apja, William Herschel nem pozíciós csillagászatot műveltek – amelynek komoly gyakorlati haszna volt a hajózásban –, a meghívott vendégek között volt olyan, aki beszédében épp

⁵ A Herschelekről szóló irodalom hatalmas. Csak néhány példa: CLERKE, Agnes M.: *The Herschels and Modern Astronomy*. London, 1895. – HOSKIN, Michael: *William Herschel and the Construction of the Heavens*. London, 1963. – HOSKIN, Michael: *Vocations in Conflict: William Herschel in Bath, 1766–1782*. = *History of Science* (41.) 2003. 315–333. – OGILVIE, Marilyn Bailey: *Caroline Herschel’s Contributions to Astronomy*. = *Annals of Science* (32.) 1975. 149–161. – HOSKIN, Michael: *Caroline Herschel: ‘The Unquiet Heart’*. = *Endeavour* (29.) 2005. 22–27. – CHAPMAN, Allan: *An Occupation for an Independent Gentleman: Astronomy in the Life of John Herschel*. = *Vistas in Astronomy* (36.) 1993. 71–116.

⁶ Eleinte üstökösnek gondolta. HERSCHEL, William: *Account of a Comet*. = *Philosophical Transactions* (71.) 1781. 492–501.

⁷ Például CLERKE: *i.m.* 1895. (5. jegyzet)– LEY, Willy: *Watchers of the Sky*. London, [1963] 1964.

⁸ HERSCHEL, William: *On the Construction of the Heavens*. = *Philosophical Transactions* (75.) 1785. 213–266.

⁹ RUSKIN, Steve: *Private Science and the Imperial Imagination: John Herschel’s Cape Voyage*. = *Endeavour* (25.) 2001. 23–27.– RUSKIN, Steven: *John Herschel’s Cape Voyage. Private Science, Public Imagination and the Ambitions of Empire*. Ashgate, 2004.

¹⁰ The Times, 1838. május 21. 5. col. B.: „It is intended to give to Sir John Herschell [sic] a public dinner in due and proper commemoration of his safe arrival in England...”

¹¹ Felsorolásuk megtalálható az ebédről publikált beszámolókbán. *The Herschel Dinner*. = *The London and Edinburgh Philosophical Magazine and Journal of Science* (13.) 1838. 75–77. – *The Herschel Dinner*. = *Athenaeum* 1838. 423–427.

ezt emelte ki: „... their distinguished guest [azaz John Herschel] stood foremost as one of those by whose labours and research the British Navy was enabled to cross the pathless ocean in security and in confidence.”¹² Herschel magánvállalkozása, amelyet saját maga finanszírozott, a Brit Birodalom érdekében végrehajtott tudományos expedícióvá vált a köztudatban.¹³

Mint említettem, mégis egy nem kifejezetten csillagászati esemény miatt vált nevezetessé a dél-afrikai utazás. A cikk további részében ezzel foglalkozom részletesebben.

Az ókor óta népszerűek voltak a repüléssel kapcsolatos elbeszélések, akár mesterséges szárnyal, akár más módon. A repülés végpontja számos esetben a Hold volt,¹⁴ amely amúgy is jelentős szerepet játszott az európai emberek képzeletében.¹⁵ A Holdra érkezés után nyilván holdlakókkal találkoztak az utazók, ami mutatja, hogy a földönkívüli intelligencia nem a 20. századi science fiction találmánya. A földönkívüliek létezéséhez különbözőképp viszonyultak a középkorban és később, s a felmerülő teológiai–filozófiai kérdésekre is más és más válaszokat adtak.

A földönkívüliek létezése kérdésének vizsgálatát nagyban segítette az 1277. évi párizsi elítélő határozat, amely tévesnek nyilvánított számos – főleg arisztotelészi – tételt.¹⁶ Ezek közt volt az, mely szerint Isten nem tud több világot teremteni.¹⁷ Miután így elhárult az arisztotelészi akadály, a filozófusok lelkes gondolkísérletek során azt is megvizsgálták, lehetségesek-e valóban e hipotetikus világok, és azok jobbak-e, mint sajátunk. E világoknak természetesen lehettek lakói – ez további problémát vetett fel a megváltással kapcsolatban.¹⁸ A 15. században Nicolaus Cusanus már teljes természetességgel említi más csillagok, a Nap és a Hold lakóit:

„Más csillagok lakói – bármilyenek legyenek is – nem hasonlíthatók ennek a világnak lakóihoz; ... Csak gyanítjuk, hogy a Nap régiójában napszerűbb, világos és megvilágosult szellemi lények élnek; és ezek szellemibbek, mint a Holdon élők, melyek inkább holdszerűek.”¹⁹

¹² *The Herschel Dinner*. = Athenaeum 1838. 426. A szónok Sir C. Adam admirális volt.

¹³ RUSKIN: *i. h.* 2001. (9. jegyzet) 27.

¹⁴ NICOLSON, Marjorie Hope: *Voyages to the Moon*. New York, [1948] 1960.

¹⁵ MONTGOMERY, Scott L.: *The Moon and the Western Imagination*. Tucson, 1999.

¹⁶ CROWE, Michael J.: *A History of the Extraterrestrial Life Debate*. = *Zygon* (32.) 1997. 147–162. – GRANT, Edward: *The Condemnation of 1277, God’s Absolute Power, and Physical Thought in the Late Middle Ages*. = *Viator* (10.) 1979. 211–244. – REDL Károly: *Az 1277-es párizsi elítélő határozat*. Bp. 1987.

¹⁷ CROWE: *i. h.* 1997. (16. jegyzet) 149.

¹⁸ MCCOLLEY, Grant–MILLER, H. W.: *Saint Bonaventure, Francis Mayron, William Vorilong, and the Doctrine of a Plurality of Worlds*. = *Speculum* (12.) 1937. 386–389.

¹⁹ CUSANUS, Nikolaus: *A tudós tudatlanság*. Bp. 1999. 131–132. – CUSA, Nicolai de: *Opera Omnia, I. De Docta Ignorantia*. (Eds.: E. HOFFMANN, R. KLIBANSKY.) Lipcse, 1932. 107–108.

Az új csillagászati felfedezések a 16–18. században új lendületet adtak a földön-kívüliekről való spekulációnak, mind a tudományban, mind az irodalomban.²⁰ Az irodalomban a holdutazások mellett megjelentek a jövővel kapcsolatos elmélgedések.²¹ A holdi élet lehetősége is magától értetődően merült fel prózában és versben egyaránt.²² Felbukkantak csillagászati könyvekben is, a newtoniánus James Ferguson teljesen természetesnek tartotta például, hogy a bolygóknak és más csillagok bolygóinak is vannak intelligens lakosai.²³ William Herschel úgy képzelte, hogy a Nap felszíne olyan, mint a bolygóké (a fényt a feljebb levő világító felhőréteg adná), és rajta értelmes lények élnek!²⁴ A 19. században sem változott a helyzet, William Whewell hasonlóan – bár kissé visszafogottabban – írt a Naprendszer

²⁰ FONTENELLE, Bernard le Bovier de: *Entretiens sur la pluralité des Mondes*. Paris, [1686] 1724. 57–129. – Magyarul FONTENELLE, Bernard le Bovier de: *Beszélgetések a világok sokaságáról*. Bp. 1979. 43–89. – GUTHKE, Karl S.: *Nightmare and Utopia: Extraterrestrial Worlds from Galileo to Goethe*. = *Early Science and Medicine* (8.) 2003. 173–195.

²¹ NICOLSON: *i. m.* 1960. (14. jegyzet) – CLARKE, I. F.: *The Pattern of Expectation 1644–2001*. London, 1979.

²² Kepler és Cyrano művei jól ismertek, de távolról sem ők voltak az egyedüliek. KEPLER, Johannes: *Somnium*. Frankfurt, 1634. – Magyarul: KEPLER, Johannes: *Álom*. In: *Piknik a senkiföldjén*. (Szerk. ÁGOSTON Hugó.) Bukarest, 1985. 5–21. – CYRANO DE BERGERAC, Hercule Savinien: *Histoire comique*. Paris, 1657. – Magyarul: CYRANO DE BERGERAC, Hercule Savinien: *Holdbéli utazás*. Szeged, 2002. – MADDEN, Samuel: *Memoirs of the Twentieth Century*. London, 1733. 136. „...you may discern evidently with this, not only the Hills, Rivers, Vallies, and Forests, but real Cities in the Moon, that seem nearly to resemble our own, and what is still more, even Mountains and Seas in Venus and the other Planets.” – TENNYSON, Alfred: *Timbuctoo*. In: *Suppressed Poems of Alfred Lord Tennyson 1830–1862*. Warwick–New York, 1904. 1–12. „I saw / ... / The Moon’s white cities, and the opal width / Of her small glowing lakes,...” – Tennyson 1829-ben írta ezt a verset, mely Gruithuisen hatását mutatja (l. később).

²³ FERGUSON, James: *Astronomy Explained Upon Sir Isaac Newton’s Principles*. Philadelphia, [1756] 1809. 36. „These similarities leave us no room to doubt, that all the planets and moons in the system, are designed as commodious habitations for creatures endowed with capacities of knowing and adoring their beneficent Creator. ...Thousands of thousands of suns, multiplied without end, and ranged all around us, at immense distances from each other; attended by ten thousand times ten thousand worlds, all in rapid motion, yet calm, regular, and harmonious, invariably keeping the paths prescribed them; and these worlds peopled with myriads of intelligent beings, formed for endless progression in perfection and felicity!”

²⁴ HERSCHEL, William: *On the Nature and Construction of the Sun and fixed Stars*. = *Philosophical Transactions* (85.) 1795. 46–72. „Its similarity to the other globes of the solar system with regard to its solidity, its atmosphere, and its diversified surface; the rotation upon its axis, and the fall of heavy bodies, leads us on to suppose that it is most probably also inhabited, like the rest of the planets, by beings whose organs are adapted to the peculiar circumstances of that vast globe.” – KAWALER, Steven–VEVERKA, J.: *The Habitable Sun: One of William Herschel’s Stranger Ideas*. = *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* (75.) 1981. 46–55.

bolygónak lehetséges lakóiról.²⁵ A legfantáziadúsabb kétségtelenül Franz von Paula Gruithuisen volt,²⁶ aki hosszú cikkekben számolt be a holdlakók által épített struktúrák megfigyeléséről.²⁷ Következtetéseit természetesen jelentős szkepszis fogadta,²⁸ mivel a Holdról gyanították, hogy nincs atmoszférája. Mint Bessel megjegyezte: „Die Erde hat eine Atmosphäre, der Mond hat keine.”²⁹

A csillagászokon kívül a teológusok is egyetértettek az élet gyakori előfordulásával mind a Naprendszerben, mint az egész univerzumban. Különösen nagyhatású volt Timothy Dwight, Thomas Chalmers és Thomas Dick.³⁰ Dwight a Yale egyetemen előadott prédikációban emlékezett meg a földönkívüliek sokaságáról.³¹ Még jelentősebb Thomas Dick hatása. Ő számos könyvben keverte vallásos elkép-

²⁵ WHEWELL, William: *Astronomy and General Physics Considered with Reference to Natural Theology*. London, [1833] 1834. 269–270. „No one can resist the temptation to conjecture, that these globes, some of them much larger than our own, are not dead and barren; – that they are, like ours, occupied with organization, life, intelligence.” – Whewell a későbbiekben elutasította az élet lehetőségét a többi bolygón, l. SNYDER, Laura J.: *‘Lord Only to the Ruffians and Fiends’? William Whewell and the Plurality of Worlds Debate*. = *Studies in History and Philosophy of Science A* (38.) 2007. 584–592. – CROWE, Michael J.: *The Extraterrestrial Life Debate 1750–1900. The Idea of a Plurality of Worlds from Kant to Lowell*. Cambridge, 1986.

²⁶ ZAJACZKOWSKI, Thaddäus–ZAMANN, Anton Michael–RATHERT, Peter: *Franz von Paula Gruithuisen (1774–1852): Lithotrity Pioneer and Astronomer. On the 150th Anniversary of His Death*. = *World Journal of Urology* (20.) 2003. 367–373. – BAUM, Richard: *The Man Who Found a City in the Moon*. = *Journal of the British Astronomical Association* (102.) 1992. 157–159. – HERRMANN, Dieter B.: *Franz von Paula Gruithuisen und seine „Analekten für Erd- und Himmelskunde”*. = *Die Sterne* (44.) 1968. 120–125. „Dennoch hatte Gruithuisen in jenen Jahren bereits eine zweifelhafte Berühmtheit durch seine spekulativen Publikationen erlangt, in denen er mit erstaunlicher Hartnäckigkeit die Idee der Existenz von Mondbewohnern und belebten Himmelskörpern verfocht. Seine Studie „Über die Natur der Kometen”, in der er Untersuchungen über die Bewohnbarkeit dieser Objekte anstellte, trägt das Erscheinungsdatum von 1811...”

²⁷ PAULA-GRUTHUISEN, Franz von: *Entdeckung vieler deutlicher Spuren der Mondbewohner, besonders eines colossalen Kunstgebäudes derselben*. = *Archiv für die gesammte Naturlehre* (1.) 1824. 129–171. (2.) 1824. 257–322.

²⁸ BAUM: *i. h.* 1992. (26. jegyzet) 157. „Sadly, his attachment to pluralism, coupled to an over active imagination induced expectations that affected his objectivity, a weakness that caused Carl Friedrich Gauss to complain of his ‘mad chatter’, and Wilhelm Olbers to call him ‘peculiar’”.

²⁹ BESSEL, Friedrich Wilhelm: *Ueber die Mond*. In: *Populäre Vorlesungen über wissenschaftliche Gegenstände*. Hamburg, 1848. 601–636.

³⁰ CROWE: *i. h.* 1997. (16. jegyzet) 155.

³¹ DWIGHT, Timothy: *Theology Explained and Defended*. Vol. I. New York, [1818] 1846. 285. „Such worlds, therefore, are with the highest reason supposed to exist; and to be, like the earth, the residence of Intelligent beings, of incalculable numbers, and endless diversities of character; all supported, governed, and blessed, as the worlds, which they inhabit, are sustained, regulated, and moved, by the hand of the Almighty Being, who created them, and whose kingdom ruleth over all [Zsolt 103,19].”

zeléseit a földönkívüliek létéről való meggyőződésével.³² A jelen cikk tárgyát képező eseményeket is Dick egy anonim írása indította el. 1826-ban több folyóiratban megjelent egy rövid cikk, amely Gruithuisen munkásságáról számolt be.³³ Ebben többek között szóba került a holdlakókkal való kommunikáció lehetséges módja is, amivel – a cikk írója szerint – Gauss is egyetértett.³⁴ A hír természetesen Magyarországra is eljutott:

„De Gruithuisen, kinek általában igen sok észrevételeket és megjegyzéseket köszönhetünk a’ holdról, a’ felületen is több helyeket vett észre, mellyek a’ földnek műveltetésére ’s mértföldre terjedő épületekre gyanítanak.”³⁵

Kicsit szkeptikusabban és név nélkül a *Rajzolatok* is beszámolt róla:

„Egy külföldi csillagász a’ holdban várost, várerősségeket ’s egyebeket vél vizsgálatival feltaláltaknak, mellyek a’ hold népesedését bizonyítják. – E’ jámbor csillagászról is elmondhatni, hogy várokat épít magának a’ holdban.”³⁶

Ilyen előzmények után jelent meg 1835. augusztus 21-én a *New York Sun*ban egy rövid hír, ami rendkívüli csillagászati szenzációról szóló

³² DICK, Thomas: *The Christian Philosopher*. London, 1823. – Uő.: *The Philosophy of Religion*. Glasgow, 1826. – Uő.: *Celestial Scenery*. In: *The Complete Works of Thomas Dick, Ll. D.* Vol. III., Hartford, 1849. – Ez utóbbiban (135.) Dick kiszámolta a Naprendszer lakóinak számát (még a Szaturnusz gyűrűinek is voltak lakosai!), az eredmény 21 894 974 404 480, azaz majdnem 22 billió lélek. – Magyarul: GALÁNTAI Zoltán: *Marscsatornák, idegen világok, angyalok, földönkívüliek: A földönkívüli élet kutatásának kultúrtörténete*. Bp. 1996. 162–189.

³³ *The Moon and its Inhabitants*. = The Edinburgh New Philosophical Journal 1826. 389–390. – *The Moon and its Inhabitants*. = Annals of Philosophy (12.) 1826. 469–470.

³⁴ *The Moon and its Inhabitants*. = The Edinburgh New Philosophical Journal 1826. 390. „Gaus [sic] answered, that the plan of erecting a geometrical figure on the plains of Siberia corresponded with his opinion, because, according to his view, a correspondence with the inhabitants of the moon could only be begun by means of such mathematical contemplations and ideas, which we and they must have in common.” – A hírt az Annals of Philosophy szerkesztői (Richard Phillips és Edward William Brayley) rögtön kommentálták is: „As to the alleged conversation between MM. Gruithuisen and Gauss, the latter must, we conclude, have intended to laugh in his sleeve at the strange speculations of the former, whilst he seemed to enter into his wild, extravagant views.”

³⁵ *A holdlakók*. = Fillértár 1835. augusztus 8. 212–213., augusztus 15. 222.

³⁶ *Rajzolatok* 1835. november 21. 256.

beszámolót ígért az olvasóknak.³⁷ Augusztus 25-én robbant a bomba, a *Sun* közölte a csodálatos felfedezések első részét.³⁸

„Great Astronomical Discoveries Lately Made by Sir John Herschel, L.L.D., F.R.S., &c. At the Cape of Good Hope [From Supplement to the Edinburgh Journal of Science].”

A folytatás augusztus 31-ig jelent meg, összesen hat részben (vasárnap kivételével). Az első nap a bevezetés volt, a szerző leírta az előzményeket – tévesen, mert például királyi támogatást tételezett fel, amit a valóságban Herschel elutasított. Az utána következő részek fokozatosan adagolták a feltételezett felfedezéseket a Holdon: először a növényzet, majd az állatvilág, végül pedig a denevérszerű, szárnyas Hold-lakók maguk, „tudományos” nevükön „Vespertilio Homo” (a negyedik részben). A leírásokban keverednek a valós és kitalált elemek. Az elbeszélő, egy bizonyos Dr. Andrew Grant nem létezett, de az első részben idézett Sir David Brewster természetesen igen, és a hivatkozott optikai cikke is valóságos. Szintén létezett a „hydro-oxygen microscope”,³⁹ amely lehetővé tette a cikk szerinti hatalmas nagyítást. Ugyanakkor a 24 láb átmérőjű távcső ismét a fantázia szülötte, ez több mint hét méternek felel meg – ekkora távcsövet természetesen még Herschel sem tudott készíteni abban az időben. És végül, maga a forrásként megjelölt folyóirat sem jelent meg ebben az időben.

A lebukás hamar bekövetkezett, kiderült, hogy az egész szenzáció Richard Adams Locke, a *Sun* újságírójának műve.⁴⁰ Locke – a filozófus John Locke leszármazottja –, saját bevallása szerint nem átverésnek szánta az írást, hanem a korábban említett Thomas Dicket akarta kifigurázni.⁴¹

Akár átverésnek szánta Locke, akár nem, a siker fantasztikus volt. Egész Amerika elhitte az állítólagos felfedezéseket (természetesen az egyetemeken voltak hitetlen professzorok, de ők nagyon népszerűtlenebbek lettek pillanatok alatt),⁴² és

³⁷ O'BRIEN, Frank: *The Story of the Sun*. New York, n. d. [c. 1918.]. 68. „Celestial Discoveries – The Edinburgh Courant says – »We have just learnt from an eminent publisher in this city that Sir John Herschel, at the Cape of Good Hope, has made some astronomical discoveries of the most wonderful description, by means of an immense telescope of an entirely new principle.«”

³⁸ A *Sun* nem állt rendelkezésemre. A Museum of Hoaxes website (<http://www.museumofhoaxes.com/>) közli a teljes szöveget napi bontásban, és több szövegkiadás elérhető a Google Bookson keresztül is.

³⁹ *The Hydro-oxygen Microscope*. = The Times 1833. február 21. 3. col. B. – *Hydro-oxygene Microscope*. = The Gentlemen's Magazine and Historical Chronicle (103.) 1833. 628. – Magyarországon is ismertették, N. J.: *Oxyd-hydrogen nagyító*. = Hasznos Multságok 1836. szeptember 17. 184.

⁴⁰ O'BRIEN: *i. m.* [c. 1918.]. (37. jegyzet) 86–87.

⁴¹ GRIGGS, William N.: *The Celebrated „Moon Story,” Its Origin and Incidents; with a Memoir of the Author, and an Appendix*. New York, 1852.

⁴² MARTINEAU, Harriet: *Retrospect of Western Travel*. Vol. III. London, 1838. 23. „...it was some time before many persons, except professors of natural philosophy, thought of doubting its truth. The lady of such a professor, on being questioned by a company of ladies as to her husband's emotions at the prospect of such an enlargement of the field of science, excited a strong

amikor híruk átkerült Európába, itt is rögtön népszerűvé váltak. A hatalmas igények miatt Amerikában kiadták könyv alakban is a cikksorozatot, amely később természetesen átkerült Európába: Anglián kívül megjelent Németországban, Itáliában, sőt még Walesben is a helyi nyelven.

Legendák is születtek. A későbbi leírásokban emlegetnek bizonyos csillagász-professzorokat a Yale Egyetemről, akik felutaztak volna New Yorkba, hogy az eredeti kéziratot megvizsgálják. Denison Olmsted és Elias Loomis foglalkoztak ott csillagászzal ebben az időben, de igen kétséges, hogy ők lettek volna azok, akik felutaztak. A Halley-üstökös megjelenése volt várható ez idő tájt, és őket nyilván lekötötte ennek észlelése. Augusztus 31-én hajnalban sikerrel is jártak, és Amerikában elsőként észlelték a nevezetes égitestet.⁴³ Egy másik történet arról számol be, hogy lelkes hívők bibliákat akartak eljuttatni a szegény holdlakóknak.⁴⁴ A történet még sokáig élt különféle visszaemlékezésekben és történeti művekben.⁴⁵

Érdeemes megnézni, John Herschel hogyan fogadta az eseményeket. Általában a Long Islandon levő Jamaicából származó Caleb Weeksnek tulajdonítják, hogy először értesítette Herschelt „felfedezéseiről”, és átadta neki az újságkivágásokat és az amerikai pamfletet.⁴⁶ Az európai újságok azonban más személyt említenek.⁴⁷ Ezek szerint egy bizonyos Caldwell nevű hajóskapitány lett volna az első, aki felvilágosította Herschelt az amerikai eseményekről.⁴⁸ Így szerepel Herschel levelezésében is.⁴⁹ Herschel eleinte viccesen fogta fel az egészet, mint a levél is mutatja:

feeling of displeasure against herself. She could not say that he believed it, and would gladly have said nothing about it; but her inquisitive companions first cross-examined her, and then were angry at her scepticism.”

⁴³ OLMSTED, Denison–LOOMIS, Elias: *Halley's Comet*. = New-York Spectator 1835. szeptember 3. col. C. – A szerkesztőség szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy „It has no connexion with the Supplement of the Edinburgh Journal of Science.”

⁴⁴ Ilyen esetről számol be MARTINEAU: *i. m.* 1838. (42. jegyzet) 23., de csak hallomásból.

⁴⁵ Néhány példa: ALEXANDER, James W.: *Forty Years' Familiar Letters of James W. Alexander*, D.D. Vol. I. New York, 1860. 231–232. – BOOTH, Mary L.: *History of the City of New York from Its Earliest Settlement to the Present Time*. New York, 1860. 738–739. – BARNUM, P. T.: *The Humbugs of the World*. New York, 1866. 259–272. – SARGENT, Nathan: *Public Men and Events from the Commencement of Mr. Monroe's Administration, in 1817, to the Close of Mr. Fillmore's Administration, in 1853*. Vol. I. Philadelphia, 1875. 301–306. – BOMBAUGH, C. C.: *Gleanings for the Curious from the Harvest-Fields of Literature*. Hartford, Conn., 1875. 270.

⁴⁶ GRIGGS: *i. m.* 1852. (41. jegyzet) 37–39. – Újabban LEY: *i. m.* 1964. (7. jegyzet) 268–275. – SHARP, Harold S.: *Footnotes to American History: A Bibliographic Source Book*. Metuchen, N. J., 1977. 96–97.

⁴⁷ Weeks hiánya Herschel levelezéséből és naplójából már Ormond Seavey-nek is feltűnt. – SEAVEY, Ormond: *Introduction*. In: LOCKE, Richard Adams: *The Moon Hoax; or, a Discovery that the Moon Has a Vast Population of Human Beings*. Boston, 1975. vii–xxxvi (az 1859. évi kiadás reprintje).

⁴⁸ Például: *L'ami de la religion* (89.) 1836. 511. – Wiener Zeitung 1836. július 4. 847.

⁴⁹ *A Calendar of Correspondence of Sir John Herschel*. (Eds.: Michael J. CROWE, David R. DYCK, James R. KEVIN.) Cambridge, 1998. 164. (Továbbiakban: *Correspondence*). – A levél 1836. január 5-re van datálva, a sorszáma #3239.

„Sir John Herschel presents his compliments to Captain Caldwell, and begs to thank him for his communication of the extraordinary and most celebrated hoax in the New-York Journal of Commerce for Sept. 2, 1835, which he (Sir J. H.) will be glad to be suffered to retain, partly as a curiosity...”⁵⁰

Lelkesedése a későbbiek során alábbhagyott, mivel

„I have been pestered from all quarters with that ridiculous hoax about the Moon – in English French Italian & German!”⁵¹

Egy ilyen zaklató személy a hannoveri Frau Witte, aki a Gruithuisen által a Holdon látott erődítmények rajzát kérte Herscheltől.⁵² Caroline Herschel, William húga már Hannoverben élt ebben az időben, és személyesen is ismerte a szóban forgó hölgyet, aki lelkes Hold-rajongó lehetett, mivel egy Johnhoz írt levelében Caroline úgy hivatkozott rá, mint „Mde. Witte (the Moon)”.⁵³ Nemrég került elő Herschel egy publikálatlan levele, amelyet az Athenaeum szerkesztőjének címzett, és elhatárolódott a neki tulajdonított „felfedezésektől.”⁵⁴

Mielőtt rátérek a magyarországi fogadtatás vizsgálatára, érdemes egy pillanatra megnézni, hogy fogadta az egészet Anglia, Herschel hazája. A *Times* március 21-én számolt be először az állítólagos felfedezésekről – átverésnek tartva az egészet – francia forrásokra hivatkozva.⁵⁵ Az *Athenaeum* először az április 2-i számában említette az abszurd, de jól megírt beszámolókat. Később még egyszer visszatért a témára, az időközben megjelent könyv kapcsán.⁵⁶ A könyv hűségesen követi az újságban megjelent szöveget.⁵⁷ Az átverés gyorsan beépült a brit köztudatba, amint azt egy, az írországi vallási kérdéstről szóló cikk jól mutatja:

⁵⁰ *Sir John Herschel and the Moon Hoax*. = Portsmouth (New Hamp.) Journal of Literature and Politics (47.) 1836. április 23. 1. – Eredetileg a New York-i Journal of Commerce-ben jelent meg, ami nem állt rendelkezésemre (*Correspondence* (49. jegyzet) #3239).

⁵¹ EVANS, David S.–DEEMING, T. J.–EVANS, Betty H.–GOLDFARB, S.: *Herschel at the Cape. Diaries and Correspondence 1834-1838*. Rotterdam, 1969. 280–282. – Sir John levele nagynénjéhez, 1837. január 10-én.

⁵² *Correspondence* (49. jegyzet) 189, #3732. – A levél dátuma 1838. július 25.

⁵³ HERSCHEL, Mrs. John: *Memoir and Correspondence of Caroline Herschel*. London, 1876. 302–303.

⁵⁴ RUSKIN, Steven W.: *A Newly-Discovered Letter of J. F. W. Herschel Concerning the „Great Moon Hoax”*. = Journal for the History of Astronomy (33). 2002. 71–74.

⁵⁵ *Herschel*. = The Times 1836. március 21. 6. col. G.: „The account of the pretended discoveries appeared first in an American paper, and was evidently a hoax, though the French papers have not seen through it.”

⁵⁶ *Extraordinary discoveries by Sir John Herschel*. = Athenaeum 1836. 244. – „The great Astronomical Discoveries lately made by Sir J. Herschel at the Cape of Good Hope.” = Athenaeum 1836. 415.

⁵⁷ *Some Account of the Great Astronomical Discoveries Lately Made by Sir John Herschel, at the Cape of Good Hope*. London, 1836. – Érdekes módon egy edinburghi újság fordításnak tartotta: *The Wonders of the Moon*. = Caledonian Mercury 1836. június 11. 4: „The publisher of the English translation...”

„But instead of unjustly scolding the commissioners for not reporting an amount of Irish Protestantism, which is not to be found except in the moon (where Sir John Herschel might be requested to make an instant search for it with his powerful instruments)...”⁵⁸

A „felfedezések” híre Magyarországra a német kiadáson keresztül jutott el. Ez a könyvecske Hamburgban jelent meg Johann Philip Erienél,⁵⁹ és igen jól mutatja, hogyan próbálták hitelesebbé tenni a benne levő szöveget. Az előszóban hosszasan idéznek a *Brockhaus Real-Encyclopädie* Hold címszavából, majd függelékként egy valódi Herschel-levelet közölnek kettőscsillagok és ködfoltok megfigyeléséről.⁶⁰

Mint már láttuk, Herschel utazását figyelemmel kísérték hazánkban is. Beszámoltak elutazásáról, megérkezéséről és korai munkájáról.⁶¹ Az átverést magát először a *Rajzolatok* adta hírül március 9-i számában:

„A’ *Theaterzeitung* egy berlini hírlapból következő felette érdekes czikkelyt közöl, mellyet tisztelt olvasóinkkal sietünk tudatni: Ifjabb Herschel a’ holdban uj felfedezéseket tőn, mi mindent, a’ mi eddig a’ Selenographiában történt, igen felülmúl. A’ dolog sokak előtt hihetetlennek fog látszani, kik igen bölcseknek tartják magukat, de egészen meg vagyok győződve, hogy valamint a’ legbárdolatlanabb tudatlanság csudálkozásra indítatik valamelly tudomány által, szintugy vannak újabb dolgok is, mellyek felől az akkori tudomány nem tudhatja, miként nyuljon hozzá.”

Nem maradt ki a lényeg se, az ember-denevérek:

„Végre egymásra következő nagy szárnyas állatok’ négy csoportai jelentek-meg. Dr. Herschel holdi embereknek tartá őket, ’s azok szerint, a’ mit később láttak, e’ véleménynél kellett maradniok. Egy olly lencsét vetek-elő, melly ezen állatokat 240 lábnyi látszatos közelre hozá ’s e’ szerint még következő jegyzéseket tettek. E’ szárnyas

⁵⁸ *The Irish Church Question*. = *The Examiner* 1836. július 10. 1–2. – Természetesen a humoristák se hagyták szóltanul az esetet: *Ass-tronomer Herschel to the Satirist*. = *The Satirist* 1836. április 24. 3.: „...as the most audacious falsehoods generally have some slight portions of truth as their foundation, which is one reason why they are so eagerly swallowed, so have the falsehoods published by this scoundrel in my name, for I have certainly made some rare and curious discoveries concerning the moon, but which I now, through the medium of your journal, whose orbit compasses the whole circumference of the globe, diffusing light and life in all directions, for the first time make known to the world.”

⁵⁹ *Neueste Berichte vom Cap der guten Hoffnung über Sir John Herschel’s höchst merkwürdige astronomische Entdeckungen, den Mond und seine Bewohner betreffend*. Hamburg, 1836.

⁶⁰ HERSCHEL, John: *Extract of a Letter from Sir John Herschel to Francis Baily, Esq., dated Cape of Good Hope, October 22, 1834*. = *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* (3.) 1835. 75–77. – *Correspondence* (49. jegyzet) #3019.

⁶¹ L. 1. lábjegyzet. – NOVÁK Dániel: *Herschel*. = *Regelő* 1835. május 21. 325–327.: „Ő jelenleg a’ jó reménység fokán tartozkodik, ’s itt folytatja ég-vizsgálatit, mit azon levélből tudhatni, mellyet ő juniús 10-kén 1834-ben írt vala Struve statustanácsnokhoz Pétervárra.”

emberek – Herschel őket alfaj gyanánt *vespertilio homo* névvel nevezé – körülbelül 4 lábnyi magasak, az arcot kivéve rövid, sima, rézszerű szőrrel voltak födevezve. A' szárnyok vékony, rugalmas bőrből állottak szőr nélkül 's midőn mentek, vállaktul lábikrájukig hátul összegöngyölték azokat. Arczuk, sárgás hússzínű, valamivel nemesebb vala, mint az Orang-Utangé, legalább nyiltabbnak és okosabbnak látszott. Szájak igen előre állott; azonban emberi ajakkal ellátva, állukon sűrű szakál függött. Hajuk még sötétebb volt, mint egyéb szőrük, sűrűn fűrtözve 's két különös félkörben fekvék az előfej vakszemein. Lábaik igen vékonyoknak látszottak 's nagyon előnyuló sarkuk vala. E' szárnyas emberek' mozgásai igen szenvedélyesek és erőteljesek valának; ezt a' vizsgálók beszélgetésre és értelemre magyarázhatónak vélték, bárha következő hónapban a' szivárványtó' partain még sokkal tehetségesebb teremtményeket födeztek-föl. E' szár-

nyas emberek felett dr. Herschel által olly dolgok fognak közöltetni, mellyek, a' gyarmat' polgári és katonai törvényhatóságai által hitelesítve, az álmétkodást legfőbb lépcsőre csigázhatják. Előlegesen csak annyi mondatik, hogy azon lények' némelly tulajdonságai a' mi decorumunkkal rosszul illenek össze."⁶²

A *Rajzolatok* ezután se szakadt el a Holdtól. Augusztusban először egy ismeretterjesztő cikket közöltek róla hölgyek számára, mely bár említi a holdlakókat, ettől eltekintve korrekt leírást adott.⁶³ A lap következő száma azonban ismét az átverést propagálja, ezúttal már a Hamburgban megjelent német kiadás alapján.⁶⁴ A cikk ismerteti a teljes átverést, de újat is nyújt. Beszámol arról, hogy Herschel az eredmények kiadását könyv alakban is tervezi, és megadja a tervezett tartalmat is:

„Sir John Herschel' munkája, melly Londonban sajtó alatt van, nem kevesebb mint négy negyedréti kötetet fog tenni 's egy kötet réznyomatokat nagy rétbén. E' nagy munka' első kötete a' holdi felfedezéseket foglalandja magában, második a' nap' leírását, harmadik a' bolygó-csillagokét, negyedik az állókét és ködfoltokét. A' kiadó, Murray úr, London' könyvárosainak egyik legjelesbiké; két kiadást jelentet-meg egyszerre: egy pompás kiadást a' leirt módon, mellynek ára 40 font sterling (1000 frank), 's egy másik kiadást, tizenketted rétbén négy kötetet teendő, sűrűn nyomtatva, fametszetekkel a' lezke közt.”

Herschel könyve más kiadónál (Smith, Elder and Co.), más tartalommal jelent meg, a forrásul szolgáló német kiadványban ez a rész nem szerepel, úgyhogy e tervezett kiadást a magyar szerző hozzájárulásának kell tekintenünk.

⁶² *Felfedezések a' Holdban.* = *Rajzolatok* 1836. március 9. 153–154.

⁶³ *A' Hold.* = *Rajzolatok* 1836. augusztus 13. 516–517.: „Remélljük, hogy kivált szép olvasónéink fogják venni ezen égi testnek egy rövid leírását, mellyhez részint már foházkodtak, részint fohász-kodni fognak szerelmes andalgásaikban, 's főleg ezen idő igen alkalmas éjszakáink' királynéjáról valami bizonyost mondhatni, midőn az emberek a' híres Herschel által rajta olly sokfélét láttak... Ujabb időkbén Gruithuisen Münchenben foglalatoskodék a' holddal, 's főleg a' rajta található mivelés' és lakóinak egyéb nyomairól beszélt.”

⁶⁴ *Látszatos bizonyítása Herschel felfedezéseinek a' Holdban.* = *Rajzolatok* 1836. augusztus 17. 523–525.: „E cím alatt jelent meg nem rég Erie János Fülöpnél Hamburgban egy iromány, melly tagadhatatlanul bizonyítja, hogy a' holdban tett csillagászati felfedezéseket nem költemé-nyeknek, hanem a legbuzgóbb vizsgálódások' következményinek kell tekinteni.”

A *Rajzolatok* a továbbiakban nem foglalkozott az átveréssel – bár a Holdhoz egyszer még visszatértek (l. később). A hiszékeny közönség azonban így sem maradt olvasnivaló nélkül. Egy kalendárium, *A' magyar házi-barát*, 1838. évi számában felelevenítette az átverést, az első három részt (a *Sun* 1835. augusztus 25–27. közötti számai) kicsit tömörítve közlővén.⁶⁵ A próbálkozás feltehetőleg sikeres volt, mert még két hasonló cikk jelent meg benne az évek során.⁶⁶

A korabeli újságok azonban a *Rajzolatok*knál jóval kritikusabban szemlélték az eseményeket. A Brassai Sámuel által szerkesztett *Vasárnapi Ujság* a *Rajzolatok* első cikkére reagálván kijelentette, hogy:

„Több újságokban kihirdeték Herschel nevű égvizsgálónak (ki most a' Jóremény fokánál foglalkozik tudományos nyomozásokkal) bizonyos felfedezéseit, mi szerint a' hólóban emberek 'sat. látott volna egy roppant messzelátó csővel. Erről, azoknak kik néltalan abból csak valamit is elhittek volna, bizvást jelenthetjük, hogy egy szó sem igaz az egészben. Herschel egy betűt sem írt a' félét, 's oly szerszáma nincsen.”⁶⁷

Brassai határozott elutasítása nem meglepő, a későbbiekben is kevés türelmet tanúsított az emberi hiszékenység iránt.⁶⁸ Áprilisban ismertették a holdlakókat már „felfedező” Gruithuisen véleményét is:

„A' hóló körül tett szinte 40 évi vizsgálatiról nevezetes csillagvizsgáló Gruithuisen, Herschelnek a' hólóba tett felfedezéséről megjegyzi: A' természeti tudományokba jártas, kézzel foghatólag látja az ez iránt közlött hazugságát; akar mi nagyító üvegen át nem lehet a' levegő lebegő mozgása miatt a' hólóba a' növények és állatok formáit, így a' különböző színeket látni; a' hólóba nincsenek tengerek 's tűz okádó hegyek; ezen roppant kristályokat az eddigi messzelátó csőkön is lehetett volna látni 'sat. De nem igazán iratik erről a' Hamburgba 1836 kijött tudósításba, hogy ez az Edinburgi philosophical magazine 36dik számából vétetett volna, mert erről ottan említés sincsen, hanem ez eredetileg a' New York Evening Post ámerikai újság hazug szüleménye 'sat.”⁶⁹

A magyar újságok is beszámoltak Caldwell kapitány szerepéről. Először a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* említette:

„A' Journal of Commerce levelet közöl Sir J. Herscheltől Caldwell ámerikai hajókapitányhoz, ki megküldötte neki az említett hírlapnak azon példányát, mellyben e' híres csillagásznak a' holdban tett felfedezéseiről vala szó. Herschel köszöni e' neve-

⁶⁵ *Legújabb tudósítások a' Jó-remény'-fokából Herschel János úr' igen nevezetes felfedezéseiről, a' holdra és lakosaira nézve. Hamburgban 1836.* = *A' magyar házi-barát*, 1838-ra, V^{dik} év, 71–76. – Részleteket újraközölt URBÁN János: *Halhatatlan holdlakók*. Bp. 1988. 44–51.

⁶⁶ *A' csillagok lakhatóságáról és lakosairól.* = *A' magyar házi-barát*, 1841-re, VIII^{dik} év, 127–130. – *Elmélkedések az üstökösökről és lakosairól.* = *A' magyar házi-barát*, 1845-re, XII^{dik} év, 17–19.

⁶⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1836. március 27. 104.

⁶⁸ BRASSAI Sámuel: *Az 1854-ben látott üstökös csillagról*. In: *A magyar nép könyve*. (Szerk.: CSENGERY Antal és KEMÉNY Zsigmond.) Pest, 1854. 21–39. Az első fejezet címe: „Melyben azon óhajítás van kifejezve, hogy bár minden embernek volna esze.”

⁶⁹ *Pótlék a Holdról*. = *Nemzeti Társalkodó* 1836. április 12. 240. – Természetesen nem a *Post* közölte az átverést, hanem a *Sun*.

zetes és éles ésszel kidolgozott tréfának megküldését, 's azt mondja, hogy e' lapot meg fogja tartani, részint mint nevezetességet, részint mint örökös emlékeztetést arra, hogy a' felfedezések, mellyeket eddig kikiáltott esmeretinkkel tettünk, vagy a' jövő századokban tehetnénk, milly csekélyek azokhoz képest, mik a' természetben még esmeretlenek 's figyelembe nem vétettek. Arra is felszólítja Caldwell kapitányt, hogy őt látogassa-meg, és saját szemével győződjék-meg arról, mi kis mértékben sikerültek az ő csillagvizsgálatai."⁷⁰

A „Nagy Hold Átverés” célja valójában nem átverés volt. Locke a Naprendszer minden zegzugát, még a Szaturnusz gyűrűit is értelmes lényekkel benépesítő, abszurd nézeteket figurázta ki. Ez viszont túl jól sikerült, a Dick és társai művein felnőtt közönség hitt neki.⁷¹ Nem Locke volt az egyetlen, aki holdlakókról írt ebben az időben, kicsit korábban jelent meg Edgar Allan Poe elbeszélése egy holdbéli utazásról.⁷² Locke írását Hugo Gernsback is szatírának tekintette, sőt, science fictionnek, mivel az 1926-ban indított *Amazing Stories* szeptemberi számában újraközölte a cikket.⁷³ Ugyancsak science fictionként tartja számon Groff Conklin 1946-ban megjelent antológiája előszavában.⁷⁴

Most térünk vissza a *Rajzolatokhoz*. Urbán László kutatásai szerint az első magyar science fiction Ney Ferenc műve, az „Utazás a' Holdba,” mely a *Rajzolatok*-ban jelent meg a Holdról és a „felfedezésekről” szóló beszámoló után.⁷⁵ Ezt pedig minden kétséget kizáróan Locke műve ihlette, mint az már az elbeszélés elején ki is derül:

⁷⁰ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1836. május 28. 341. – Hasonló az Erdélyi Híradó, 1836. május 31. 364. is. – *Correspondence* (49. jegyzet) #3239.

⁷¹ Az átverés szatíra jellegét hangsúlyozza CROWE: *i. m.* 1986. (25. jegyzet) 213–215. – CROWE, Michael J.: *New Light on the Moon Hoax*. = *Sky and Telescope* (62.) 1981. 428–429.

⁷² POE, Edgar A.: *Hans Phaall – a Tale*. = *Southern Literary Messenger* (1.) 1835. 565–580. – Magyarul: POE, Edgar Allan: *Hans Pfaall páratlan kalandja*. In: *Mellonta Tauta*. Szeged, 1998. 62–111.

⁷³ LOCKE, Richard Adams: *The Moon Hoax*. = *Amazing Stories* (1.) 1926. 556–575. – Gernsbackról l. ASHLEY, Mike–LOWNDES, Robert A. W.: *The Gernsback Days*. Holicong, PA, 2004. – A korai science fiction magazinokról l. ASHLEY, Mike: *The Time Machines: The Story of the Science-Fiction Pulp Magazines from the Beginning to 1950*. Liverpool, 2000. /Liverpool Science Fiction Texts and Studies/.

⁷⁴ CONKLIN, Groff : *Introduction*. In: *The Best of Science Fiction*. (Ed. Groff CONKLIN.) New York, 1946. xv–xxviii.: „Today *The Moon Hoax* is dreary and prolix reading; but in its time it set a pattern upon which practically the whole development of science fiction as a species has been based. ... *The Moon Hoax*, ... though probably not the first, was the most famous of the early »scientific« fiction stories.”

⁷⁵ NEY Ferenc: *Utazás a' Holdba. Agyrém*. = *Rajzolatok* 1836. november 23. 745–748., november 26. 753–758., november 30. 761–764., december 3. 769–772., december 7. 778–781. – Újrakiadvá: NEY Ferenc: *A fekete sugár*. (Szerk. URBÁN László.) Bp. 1989. 11–53. – URBÁN László: *A magyar fantasztikus irodalom kezdetei*. = *SF Tájékoztató* 1976. 17. sz. 14–24 (Neyt tévesen Károlynak nevezi). Egy korábbi tanulmányában, URBÁN László: *A magyar SF-irodalom kezdetei*. = *SF Tájékoztató* 1974. 13. sz. 43–70., Ney még nem szerepel.

„Ekkor beszélt el neki barátja az utolsó lapnak tett jelentését, hogy a Jóreménység fokán oly csuda erejű látcsőt irányoztak a Holdra, melynek lencséje az égőpontban összeszorított sugárok segédelmével oly közel húzta a Holdat, hogy az a csőtől csak egy ölnyire állana...”⁷⁶

Mivel az „agyrem” szerzője Ney, Urbán feltételezte, hogy a többi Holdról szóló cikket is ő írta.⁷⁷ Ez teljesen logikus feltételezés, bár Ney bibliográfiájában a cikkek nem szerepelnek.⁷⁸

ENDRE ZSOLDOS

John Herschel, the Moon end Hungary

John Herschel's work in South Africa has been a success astronomically. His stay in Africa is, however, connected to the „Great Moon Hoax”, too, a very successful hoax by Richard Adams Locke. Appearing in the *New York Sun* in August 1835, it purported to be a description of the wonderful lunar discoveries of Herschel, made with an enormous telescope. Locke claimed his goal was to satirize the excesses of such writers like Thomas Dick, who filled the whole Solar System, even Saturn's rings, with intelligent beings. The text was successful in Europe, too, it had several editions in various languages. News of it reached Hungary, where the papers already faithfully informed their readers about the voyage of Herschel to South Africa and his activity there. The supposed discoveries were described in detail in *Rajzolatok*, the other papers only mentioned it briefly being more sceptical about their reality. A side effect of the hoax in Hungary was the birth of the first science fiction story, *Utazás a Holdba* by Ferenc Ney.

⁷⁶ NEY: *i. h.* 1836. (75. jegyzet) 746. – NEY (Szerk. URBÁN): *i. m.* 1989. (75. jegyzet) 12.

⁷⁷ URBÁN: *i. h.* 1976. (75. jegyzet)

⁷⁸ NEY Klára Mária: *Ney Ferenc élete és munkássága*. Bp. 1943. – Ney Ferenc (1814–1889) tanár, az óvodák létrehozásának híve, az Akadémia levelező tagja volt.

KÖZLEMÉNYEK

Martin von Amberg dedikációja Nagy Lajos udvari lovagjának, Johannes von Scharfenecknek. *A Gewissenspiegel keletkezése (1378) és terjedése.* – „gebette willen dez wol geporn grauen und hern hern hansen von Scharffenecke dez hoch geporn und durchleuhtigsten und hern hern ludewigez künigez von ungeru dalmatzen und hoster rat” – így ajánlotta Martin von Amberg prédikátor és inkvizítor a *Gewissenspiegel* címen emlegetett, német nyelvű teológiai művét Nagy Lajos udvari lovagjának és tanácsosának Johannes von Scharfenecknek.¹

A *Gewissenspiegel* a latinul nem tudó világiak számára foglalja össze a legfontosabb keresztény hittételeket, úgy, ahogy azt az 1355-ös prágai tartományi szinódus elrendelte.² Martin felhívja a szülők figyelmét arra, hogy kötelességük gyermekeiket a keresztény hitre nevelni, hiszen az „orden dez cristenleichen gelawbens ist aller peste” (14). A *Gewissenspiegel* tartalmazza a katekétikai művek legfontosabb elemeit.³ Hasonló tartalmú mű Martin von Amberg *Gewissenspiegel*ének elkészültéig alig forgott közkézen, így aztán igen kedvelt lett, több mint huszonegy másolatban maradt ránk a teljes szöveg⁴, ezeken kívül számos részlete, kivonata terjedt az akkori német nyelvterületen.

Martin von Amberg műve a német romantika irodalomtörténete számára elsősorban babonakatalógusa miatt volt érdekes. A *Gewissenspiegel* – azaz a lelkítükör első nyomtatott – kiadása (1958) Martin munkájának egyéb vonatkozásaira is felhívta a figyelmet, azonban a német kutatás

¹ MARTIN von Amberg: *Der Gewissenspiegel*. Ed. Stanley NEWMAN WERBOW. Berlin, 1958. 12. /Deutsche Texte des späten Mittelalters 7./A továbbiakban, ha a szöveget idézem, akkor a *Gewissenspiegel* kiadása szerinti sorszámot írom zárójelben a citált sor mögé, ha a kiadás előszavát: *A Gewissenspiegel kiadása*. Az idézett hely: *Gewissenspiegel* 4–5 sorhoz tartozó jegyzet. A forrás: Berlin, Staatsbibliothek Ms. germ. oct. 631.

² BAHLMANN, Paul: *Deutschlands katholische Katechismen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Regensburg. Münster, 1894. 4.

³ WEIDENHILLER, P. Egino: *Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters – Nach den Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek*. München, 1965. /Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 10./ 13–24. A *Gewissenspiegel* fontosságát jól mutatja, hogy Weidenhiller munkájában a katekétikai irodalom jellemzésekor főként Martin von Ambergre hivatkozik.

⁴ *Gewissenspiegel kiadása* (19. skk) huszonegy kéziratot ismertet, ezt egészíti ki újabb nyolc töredékes másolattal Kurt RUH recenziója Werbów munkájáról = Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur. Tübingen, 1960. 423. Azóta előkerült egy újabb kézirat: Annaberg-Buchholz (Erzgebirge), a Szent Anna Templom könyvtára, Cod. 329 (korábban D187). A kódex említése: PENSEL, Franzjosef: *Reimfassung einer Predigt Bertholds von Regensburg über die Messe* = Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 1995. 65–91.

nem foglalkozott sem a magyar kapcsolatokkal, sem a mű címzettjével, főként nyelvjárási és textológiai vizsgálatokat végeztek.⁵

A mű keletkezési idejének meghatározása a dedikáción nyugszik: Nagy Lajos király 1382-ben hunyt el, a kézirat tehát csak korábban készülhetett. Az eddigi kutatás szerint a „terminus ad quem”-et támogatja, hogy létezik egy olyan szövegváltozat is, amelyben Martin prédikátor „gebette willen der durchlewchtigisten Furstynn Elysabeth Pfallnenczgrafinn bei Rein herzoginn in Beirn”-nek (4–6) is felajánlotta volna a lelkítükröt.⁶ A figyelmes olvasó azonban felfedezheti, hogy az ajánlás nem magától a szerzőtől származik, az egy későbbi interpoláció. A másoló nem alakította át a *Gewissenspiegel* végén lévő elajánlást, benne maradt a Johannes von Scharfenecknek szóló dedikáció egy darabkája: „herczen lieber herre und gunner” (1320). Így aztán ezt az Erzsébethez szóló interpolációt aligha kell figyelembe venni, hiszen még az sem tisztázott, hogy kinek szól ez a későbbi – elszigetelt és további másolatokban nem hagyományozott – ajánlás.⁷

Az eddigi kutatás számára nem derült ki, hogy mikor keletkezett a *Gewissenspiegel*. Martin lelkítükrében számos helyen kimutatták Johannes von Neumarkt hatását.⁸ Ezek szerint a *Gewissenspiegel* csak az után íródhatott, hogy 1375-ben Johannes von Neumarkt, IV. Károly kancellárja, a későbbi olmützi püspök a pseudo-Eusebius, -Ágoston és -Cyrillus Hierosolymitanus levelek alapján németre fordította Szent Jeromos életét.⁹ Nem csak Johannes von Neumarkt stílusa hatott a *Gewissenspiegel*re, a szerző részleteket is áttemelt a fordításból. Számunkra közülük mindenekelőtt az ajánlás a fontos: Martin részben átvette Johannes dedikációját, amelyben a Jeromos-életrajzot Morva Erzsébetnek ajánlja. Feltételezték, hogy Martin ezt csak Johannes 1380-ban bekövetkezett halála után tehette meg, így a *Gewissenspiegel* 1380 után készült volna, de ez az érv más kutatók számára nem meggyőző, ők 1371-et jelölik meg a *Gewissenspiegel* keletkezése legkorábbi dátumának.¹⁰

A „terminus post quem” azonban tovább szűkíthető, mégpedig a mű szerves részét képező bevezető és befejező ajánlás alapján.¹¹ A vizsgálatok eddig nem vették figyelembe Martin pártfogójának, jóakarójának – „gunner”-nek – tevékenységét. Hans von Scharfeneck magyarországi ténykedéséről

⁵ Martin von Amberg életéről és a *Gewissenspiegel*ről, valamint az eddigi szakirodalom összefoglalásával és értékelésével: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon VI*. Begründet von W. STAMMLER und K. LANGOSCH. Zweite Auflage von Kurt RUH und B. WACHINGER. Ed. Christiane STÖLLINGER-LÖSER. Berlin–New York, 1987. 143–149.

⁶ Heidelberg, Cod. Pal. germ. 439. A kézirat a 14. század végéről származik; leírása: *Die Codices Palatini germanici in der Universitätsbibliothek Heidelberg (Cod. Pal. germ. 304–495)*. Ed. Karin ZIMMERMANN und Matthias MILLER. Wiesbaden, 2007. /Kataloge der Universitätsbibliothek Heidelberg 8./

⁷ Szóba jöhet a pfalzi örgróf, I. Ruprecht felesége, Elisabeth von Namur (1329–1382), és elképzelhető volna a kézirat címzettjének III. Ruprecht felesége, Elisabeth von Hohenzollern is. Vö. *Die Codices Palatini germanici in der Universitätsbibliothek Heidelberg* (6. jegyzet) Cod. Pal. germ. 439.

⁸ *Schriften Johans von Neumarkt. Gebete des Hofkanzlers und des Prager Kulturkreises*. Ed. Joseph KLAPPER. Berlin, 1935. /Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung, IV./ xlvii. skk.

⁹ BENEDICT, Anton: *Das Leben des hl. Hieronymus in der Übersetzung des Bischofs Johannes VIII. von Olmütz*. 1880. /Bibliothek der mittelhochdeutschen Literatur in Böhmen III./ a fordítás koráról: VL VI. (5. jegyzet) 145.

¹⁰ Vö. *Gewissenspiegel kiadása*. 12 és WEIDENHILLER: *i. m.* (3. jegyzet) 135.

¹¹ A bevezető ajánlást a későbbi kéziratok gyakran elhagyják, és csak a 13. sortól másolják a *Gewissenspiegel*et. A befejezés ajánlása azonban rendszerint megmaradt. Vö. WEIDENHILLER: *i. m.* (3. jegyzet) 135.

a legkorábbi adat 1376-ból származik. A dedikációban elhangzó címzésből következtetve ez az év lehetne a legkorábbi, amelyben Martin befejezhette művét. Ebben az időben Martin még Prágában tevékenykedett – ez megmagyarázza, hogyan került kapcsolatba Johannes von Neumarkt körével, s hogyan tudott a kancellár fordításából részleteket átvenni. Ez az időszak alkalmas volt a *Gewissenspiegel* magalkotására, ugyanis a későbbi időszakokban Martinnak az inkvizitőrassal járó elfoglaltságok és utazások miatt aligha lett volna erre ideje.¹²

Hogy pontosabban meghatározhassuk a mű keletkezését, ahhoz a szerző és a mű címzettjének életútját kell bemutatnunk.

Martin 1340 táján a felső-pfalzi Ambergben született.¹³ Tanulmányai befejeztével hosszabb ideig Prágában lekipasztorkodott, a püspök és kancellár Johann von Neumarkt köréhez tartozott. Márton egy oklevél így említi: „Martinus presbyter et altarista in ecclesia beate Marie virginis ante letam curiam maioris civitatis Pragensis” – innen vette egyik nevét is: Martin von Prag. A magyar egyháztörténeti irodalom csak így, Prágai Márton néven ismeri.¹⁴

Martin inkvizitori tevékenységét – mint „inquisitor hereticae pravitatis” – 1384-ben Strassburgban kezdte meg, 1390-ben Regensburgban, majd Würzburgban és Erfurtban folytatta, ahol számos eretneket adott át a világi bírának, hogy máglyahalálra ítéljék őket. Nürnbergben is több eretneket juttatott tűzhalálra. Úgy látszik, meg is hálálták tevékenységét, 1399-ben egy nürnbergi oklevél említi „Mertin ketzermeister”-t, aki megkapta a város csapszékében az italmérés jogát.¹⁵ Ezekben az években Márton már Petrus Zwickerrel, egy celesztinus szerzetessel osztotta meg a feladatát, az oklevelekben együtt emlegetik őket. 1400-ban és a következő évben Martin Stájerországban, majd Sopronban és Nagyszombatban járt a valdenses nyomában Petrus Zwickerrel.¹⁶ A két inkvizitor Magyarországon sok valdenst visszatérített, feloldozott és vezeklésre ítelt. Sopronban a megszentelt temetőben az eretnek hírében lévő holtakat sírjaikból kiásatták, és csontjaikat máglyára hányták, a házakat, ahol a valdensesk összegyűltek, leromboltatták.

A *Gewissenspiegel* ajánlása felveti a kérdést, mi köze volt ambergi Martin prédikátornak Magyarországhoz, Nagy Lajos udvari tanácsosához Hans von Scharfeneckhez.

Nagy Lajos tanácsnokáról viszonylag keveset tudunk, néhány oklevél tanúskodik tevékenységéről. A család az 1300-as évek közepére nehéz anyagi helyzetbe került. A Rajna-Pfalzban fekvő Scharfeneck lovagvárát¹⁷ a speyeri püspöknek elzálogosították és a pfalzi választófejedelem familiárisai lettek.¹⁸ 1360-ban I. Ruprecht örökös pohárnokává tette meg Johannest, aki egyébként édesapja révén metzi származású volt.

A család 1376-ban már Magyarországon élt. Áttelepülésük körülményei ismeretlenek. A későbbiekből kiderül viszont, hogy Nagy Lajos király hívhatta szolgálatába Johannes de Scharfenecket, akinek katonai képességei mellett német származása is fontos szerepet játszott az uralkodó döntésében. A lovag megbízható, hűséges és jó diplomáciai érzékkel megáldott ember lehetett, mert a király

¹² Vö. VL VI. (5. jegyzet) 144.

¹³ VL VI. (5. jegyzet) 144.

¹⁴ HÁZI Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron, 1939. 12.

¹⁵ HAUPT, Herman: *Waldenserthum und Inquisition im südöstlichen Deutschland seit der Mitte des 14. Jahrhunderts*. = Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1890. 348–367.

¹⁶ KIECKHEFER, Richard: *The Inquisition in Fourteenth Century Germany*. Diss. The University of Texas at Austin. 1972. 176–180.; PETRASCHOVSKY, Alexander: *Quellen zur böhmischen Inquisition im 14. Jahrhundert*. = Quellen zur Geschichte des Mittelalters 1975. 129, 11 és 12. jegyzet.

¹⁷ „... wie eine gebannte, unnahbare Zaubenburg” *Burgen in der Südpfalz*. Ed. Alexander THON. Regensburg, 2005. 122–127.

¹⁸ ÜBEL, Rolf: *Burg Neuscharfeneck bei Dernbach, Kreis Südliche Weinstraße*. Landau, 1998.

1376-ban Avignonba küldte követként.¹⁹ Johannes ekkor családja ügyében is eljár XI. Gergely pápánál, aki kérésére elrendeli, hogy az erdélyi püspök Johannes de Scharfeneck lovag fia, Frigyes klerikus számára szülőföldjén, a pfalzi Speyer székesegyházában kanonoki stallumot és javadalmat szerezzen.²⁰ Úgy látszik azonban, hogy Johannes von Scharfeneck nemcsak saját ügyét intézte sikeresen, hanem a királyét is. Honorként ugyanis várat kapott, 1376-ban az Erdélyben fekvő királyi erődítmény Talmács²¹ várnagya.²²

A várnagság tekintélyes tisztség volt, a castellanust a király nevezte ki. A várnagy beiktatásakor a király parancsot küldött a várhoz tartozó falvak bíráinak és jobbágyainak, hogy az adót a castellanusnak szolgáltassák be. A „pro honore” adomány fejében a várnagnak meg kellett védenie a rábízott erősséget, annak jövedelmét be kellett hajtania és képességei szerint növelnie is kellett azt, hogy legyen miből a katonai feladatokat ellátni.²³ Az adó mellett rendszeres ajándék is járt a jobbágyoktól a vár urának, aki a közhatalmi feladatokat végezte, fenntartotta a rendet és bíraskodott a jobbágyok felett.²⁴ A befolyt jövedelem jelentős gazdasági erőt biztosított a várnagyoknak.

Johannes úgy látszik, bevált, mert már a következő, az 1377-es év újabb honoradományt hozott, a lovag két másik királyi vár, Törösvár²⁵ és Sebesvár²⁶ ura lett.²⁷ Törösvárat az ő kapitánykodása alatt építették újjá.²⁸ Bár a várak jövedelme jelentős volt, úgy látszik, Johannes von Scharfeneck mégis elégedetlenkedett. 1377-ben néhány kolozsvári polgár és hospes a királyhoz fordult segítségért, mert „magister Sophornik [sic!] castellano de Sebuswar” ősi kiváltságaik ellenére adót szedett tőlük. A panaszok nyomán I. Lajos megtiltotta lovagjának a hatalmaskodást²⁹, de úgy látszik, nem neheztelt komolyabban, mert 1378 augusztusában Johannes újabb fontos tisztséget töltött be: „Johannes dominus in Scharpenek [sic!] et in Brassow comes necnon de Lanczkrona castellanus”,³⁰ azaz Brassó ispánja, ahogy a szászok nevezték, a város grófja volt.³¹

¹⁹ ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I.* Bp. 1996. / História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5./ 438. (Továbbiakban: *Magyarország világi archontológiája I.*)

²⁰ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen 1342–1390. II.* Ed. Franz ZIMMERMANN, Carl WERNER, Georg MÜLLER. Hermannstadt, 1897. Nr. 1051. (Továbbiakban: Ub)

²¹ Névváltozatok: Landskron, Talmaci.

²² *Nobilis viri Domini Ioannis Domini de Scharpenek castellani castris Lanczkron vocati.* FEJÉR, *Codex Diplomaticus* 9. 5. 131.

²³ FÜGEDI Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Bp. 1977. /Értekezések a Történeti Tudományok Köréből – Új sorozat 82./ 71.

²⁴ FÜGEDI: *i. m.* (23. jegyzet) 74–75.

²⁵ Mai neve: Bran, korábban: Bran-Poarta, németül: Törzsdorf.

²⁶ *Magyarország világi archontológiája I., i. m.* (19. jegyzet) 408.

²⁷ A várat nem minden esetben a castellanus irányította, hanem megbízottjával végeztette, hiszen – mint Hans von Scharfeneck esetében is látjuk – gyakran több vár vezetését is rábízták egyetlen emberre. A várnagyok ilyenkor vicecastellanust neveztek ki. Johannes von Scharfeneck helyettese Sebesvárott egy Gottfridus nevű német ember volt. ENGEL Pál: *Honor, vár, ispánság.* = Századok 1982. 894 skk.

²⁸ A várak megerősítésének oka részben a kereskedelmi útvonalak védelme volt, de Lajos király már a török fenyegetése miatt is kénytelen volt előkészületeket tenni.

²⁹ Ub II. (20. jegyzet) Nr. 1073.

³⁰ Ub II. (20. jegyzet) Nr. 1099.

³¹ Nagy Lajos valószínűleg a Lackfyak nyomasztó hatalmát akarta megtörni. Nem járhatott sikerrel, Johannes von Scharfeneck csak ebben az egyetlen évben töltötte be ezt a tisztséget. Vö. KILLYEN, Franz: *Stadtwerdung Kronstadts.* = Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen. Ed. Paul PHILIPPI. Köln–Wien, 1984. 62.

Johannes von Scharfeneck a székekben élő szászok ügyeiben járt el az uralkodó nevében. 1376-ban Nagy Lajos király tanácsosaként a nagyszzebeni, segesvári, szászsebesi, szászvárosi céhek statútumát fogadta el a mesterekkel egyetértésben,³² 1377-ben pedig a szászok kiváltságlevelét kellett oklevélbe foglaltatnia;³³ ezeken kívül még több iratban találkozunk vele, mint relatorral, azaz a király oklevéladási parancsainak kézbesítőjével.³⁴ Úgy tűnik fel, Lajos király szükségesnek látta, hogy német embert nevezzen ki castellanusnak, és a szászok ezt el is várták. Az említett 1377-es kiváltságlevelél 1380-as átiratán egy megjegyzés van, hogy a király németet helyezzen a várak élére: „ut rex solum Teutonicum possit eis dare in castellanum.”³⁵ Johannes von Scharfeneck neve pár évre eltűnik az oklevelekből, legközelebb és egyben utoljára 1381-ben tűnik fel ismét, még mindig Talmács várnagyaként.³⁶

Johannes von Scharfeneck az ország valódi urai közé tartozott, még akkor is, ha nem lehet őt a bárók, az ország vezetői közé sorolni,³⁷ mindenképpen a királyi udvar tagja. Nagy Lajos király egy oklevélben úgy írta le kíséretét, mint amely bárókból, valamint az udvar lovagjaiból és ifjaiból áll.³⁸ XI. Gergely pápa már idézett oklevelében³⁹ katonának, lovagnak nevezi Johannest: „Friedrich natum nobilis viri Johannis de Scharfeneck militis”. Ebből nem következne még, hogy Johannes udvari lovag volt, lehetett volna egyszerű katona is. Azonban tudjuk, hogy mindazok, akik a királyi oklevelek relatoraként megjelennek, szinte kivétel nélkül mindannyian az udvar fent leírt köréhez tartoznak.⁴⁰ Ha mindez nem volna elegendő bizonyíték, akkor álljon itt Johannes egy másik megszólítása, közvetlenül magától Nagy Lajos királytól: „Lodouicus dei gratia rex Hungariae ... suo magistro Sophornik castellano de Sebuswar ... salutem et gratiam”.⁴¹ A 'magister' titulus általában kijárt minden udvari embernek, hacsak nem volt nagyon magas rangban.⁴²

Johannes von Scharfeneck legmagasabb rangja a Brassó ispánja cím volt.⁴³ Ez a német ajkú lakosság szóhasználata szerint a grófi titulushoz felelt meg, és így is emlegették Barcaság come-

³² Ub II. (20. jegyzet) Nr. 1057. A céhszabályzat jelentőségéről: *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens: 12. Jahrhundert bis 1848*. Ed. Carl GÖLLNER. Bukarest, 1979. 48–49. és WEIDLEIN, Johann: *Hungaro-Suebica. Gesammelte Beiträge zur Geschichte der Ungarndeutschen und der Madjaren*. [h. n.], 1981. 60–63.

³³ Ub II. (20. jegyzet) Nr. 1085. Az oklevél jelentőségéről: PHIPPI, Maja: *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert: Untersuchungen zur Geschichte und Sozialstruktur einer siebenbürgischen Stadt im Mittelalter*. Köln-Wien, 1986. /Studia Transylvanica 13./ 41. skk.

³⁴ Ub II. (20. jegyzet) Nr. 1059, 1089, 1146, 1147.

³⁵ Ub II. (20. jegyzet) Nr. 1085.

³⁶ Ub II. (20. jegyzet) Nr. 1146. Vö. még *Magyarország világi archontológiája I., i. m.* (19. jegyzet) 438.

³⁷ Magyarország báróiról: SÜTTŐ Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig – 1384-1387 évi belviszályok okmánytárával*. I. Szeged, 2003. 169–172.

³⁸ ENGEL Pál: *Nagy Lajos bárói* = *Történelmi Szemle* 1985. 400. 31. jegyzet; Engel idézi a MOL. Dl. 100.079. oklevelét: *coram nobis et plurimis baronibus nostris ac militibus et iuvenibus aule nosre*.

³⁹ Ub II. (20. jegyzet) Nr. 1051.

⁴⁰ ENGEL: *i. h.* 1985. (38. jegyzet) 400.

⁴¹ Ub II. (20. jegyzet) Nr. 1073.

⁴² ENGEL: *i. h.* 1985. (38. jegyzet) 401.

⁴³ *Magyarország világi archontológiája I., i. m.* (19. jegyzet) 438. nem tud Johannes de Scharfeneck ispáni tisztségéről. A grófi címről: ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*. Pest, 1868. 281–283 és KORDÉ Zoltán: *A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*. Doktori értekezés, kézirat. Debrecen, 2003. 5–17.

sét.⁴⁴ Ezt tette Martin von Amberg is az ajánlásában, „wol geporn grauen”, azaz nemzeti grófként szólította Johannes von Scharfenecket. Nagy Lajos lovagja ezt a posztot egyetlen egy évben, 1378-ban töltötte be; az oklevelek tanúsága szerint sem korábban, sem a későbbiekben, hiszen minden esetben csak castellanusként emlegetik.⁴⁵ Martin von Amberg tehát csak ebben az évben ajánlhatta ezzel a címmel Nagy Lajos udvari lovagjának a művét. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a *Gewissenspiegel* teljes egészében ebben az évben íródott, de annyit mindenképpen, hogy az ajánlás ekkor került a szövegbe.

Martin von Amberg ennek a férfinak, Hans von Scharfenecknek, mint Lajos király legfőbb tanácsosának ajánlotta munkáját. A dedikáció azt jelzi, hogy Martin ismerte Johannes lovag tevékenységét, jól tudta, hogy tagja az udvari arisztokráciának, valamint azt, hogy mint német nyelvű ember – és gazdag mecénás – közel állt a mű keletkezésekor Prágában tevékenykedő paphoz.

A család szolgálatait Zsigmond is igénybe vette. Johannes fiai – Hermann és Frigyes – a királytól a Lajta partján, az akkori osztrák magyar határon várat kaptak, amelyet át is építettek,⁴⁶ a helység róluk nyerte elnevezését, Scharfeneck lett.⁴⁷ A család 1416-ban kihalt, Pfalzban fekvő váruk a Wittelsbachoké lett.

Sem Martin von Amberg sem Johannes von Scharfeneck életútját nem ismerjük részletesen, de több ponton keresztezhetők egymást. Martin ismert magyarországi tevékenysége a 14–15. század fordulóján az osztrák határ közelében, Sopronban, a Scharfeneck-birtoktól nem messze zajlott. Ekkor azonban már nem találkozhattak, Johannes 1387-ben elhunyt.⁴⁸ Ismeretségük korábbra nyúlik vissza. A Prágában tevékenykedő Martin a *Gewissenspiegel*t – az elmondottak szerint – legkorábban csak valamikor 1378 nyarán ajánlhatta Hans von Scharfenecknek, hiszen a lovag ekkor volt Brassó grófja. Vagyoni helyzete – már várnagyként is – megengedte, hogy adománnyal támogatja Martint.

A *Gewissenspiegel* kiadója a szövegahagyományozódás vizsgálata alapján ágrajzot készített, viszont néhány helyet elnézett, ezért az általa összeállított stemmát részben elutasítják.⁴⁹ Érdekes lett volna nyomon követni, hogy milyen útvonalon terjedt a szöveg; ez különösen magyar szempontból volna fontos. Magam, anélkül, hogy figyelembe venném a szövegek egymással való összefüggéseit, vagy a kiadásban lévő stemmát, mechanikusan időrendbe állítom az ismert kéziratokat, és keletkezési helyük szerint próbálom megrajzolni a mű terjedésének útját.⁵⁰

⁴⁴ MÜLLER, E. G: *Die Grafen des Kronstädter Distriktes bzw. des Kronstädter Provinzialverbandes*. = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1925. 307–380 különösen 309, 3. jegyzet.

⁴⁵ A hivatalból való távozás után a comes megnevezés, a grófi cím már nem illette meg korábbi viselőjét. MÜLLER: *i. m.* (44. jegyzet) 313.

⁴⁶ NAGY Imre: *A Lajta mint határfolyam*. = Századok 1871. 375 és CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában. III.* Bp. 1897. 673. és ENGEL Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. Bp. 1977. 148. /Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből – Új sorozat 83./

⁴⁷ A mai Mannersdorf melletti vár neve Mátyás korában Élesszeg lett. KISS Lajos: *Sárfenek vagy Scharfeneck?* = Magyar Nyelvőr 1994. 82–84.

⁴⁸ Halálának idejét nem ismerjük. A dátumra, csak abból következtethetünk, hogy az édesapjáról reá maradt pohárnokságot Friedrich átvette III Ruprechtől. KEINTZEL-SCHÖN, Fritz: *Die Siebenbürgisch-sächsischen Familiennamen*. Köln–Wien, 1976. 301–302. Vö. még *Magyarország világi archontológiája I., i. m.* (19. jegyzet) 407.

⁴⁹ RUH : *i. h.* (4. jegyzet) 425.

⁵⁰ Csak azokat a szövegeket veszem figyelembe, amelyeknek ismert a keletkezési helyük. Így kihagytam a valószínűleg osztrák eredetű kódexet: Bécs, Schottenkloster, Cod. 97 (Hübl 301), KNAPP, Fritz Peter: *Die Literatur des Spätmittelalters in den Ländern Österreich, Steiermark,*

Az eredeti kézirat elveszett. A Scharfeneck család 1416-ban kihalt, Moson megyei várak idegen kézre került, vagyontárgyaik – s köztük a *Gewissenspiegel* kézírata – valószínűleg elkallódtak.

A Johannes von Scharfenecknek dedikált szöveg legkorábbi ránk maradt másolata egy bécsi eredetű kódexben található. A ma Münchenben őrzött, két részre tagolódó kódex első fele, benne bécsi oklevelekkel és ítéletekkel 1375 körülről, a második fele pedig, benne Martin műve, a 14. század utolsó negyedéből származik.⁵¹ A *Gewissenspiegel* vége hiányzik, de az ajánlás megvan: „Hie hebt an puchel der gewissenspiegel genannt ... und das puchel hat czu deutsch her Mert der prediger von Amberckh durich greuzz pegir und pet hern Hansens von Scharfeneck des cunigs von Ungern hochster rat” (115v); a kódex tartalma azt bizonyítja, hogy világi kézben volt. A vele szinte azonos korú, valószínűleg a bajorországi Kühbachból, 1390-ből származó kézirat szintén világi használatban lehetett: ebben imádságok elé másolták a *Gewissenspiegel*-t.⁵² Még talán a századforduló előtről maradt ránk egy bajor-osztrák nyelvjárású – valószínűleg alsó-ausztriai – kézirat, amelyet ma Bécsben őriznek; a kódex nem árul el semmit tulajdonosáról, használatáról.⁵³

A 15. század első feléből viszont már csak egyházi könyvtárakból maradtak ránk a *Gewissenspiegel* másolatai: a melki bencés kolostorból (1421),⁵⁴ a bajorországi Indersdorf ágostonos kolostorából (1430),⁵⁵ az Erfurtban fekvő Salvatorberg karthauzi (1432)⁵⁶ a dél-morvaországi Nikolsburg (ma Mikulov) kapucinus kolostorából (1441),⁵⁷ a lambachi bencés kolostorból (1443)⁵⁸ és az

Kärnten, Salzburg und Tirol von 1273 bis 1439. Die Literatur zur Zeit der habsburgischen Herzöge von Rudolf IV. bis Albrecht V. (1358–1439). Graz, 2004. /Geschichte der Literatur in Österreich 2/2./ 23.

⁵¹ München, cgm. 1113; *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München.* Ed. Karin SCHNEIDER. Wiesbaden, 1991. Weidenhiller szerint a kézirat későbbi, a 15. század első feléből származik, de nem indokolja, hogy mi álláspontjának alapja. A kéziratot nem láttam, így a katalógus datálását fogadom el éppen úgy, ahogy azt a *Gewissenspiegel* kiadója, Werbow tette. Vö. WEIDENHILLER: *i. m.* (3. jegyzet) 124.

⁵² ÖNB Cod. 2932 [Theol 440]; MENHARDT, Hermann: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek I.* Berlin, 1960. /Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur 13./ 632–637. és UNTERKIRCHER, Franz: *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1400.* Wien, 1969. /Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich I./ I. 57. és II. 216.

⁵³ NB Cod. 2749; MENHARDT: *i. m.* (52. jegyzet) 259–260. és ROLLAND, Martin–PIRKER-AURENHAMMER, Veronika: *Ergänzende Beschreibungen zum Katalog 'Mittleuropäische Schulen II. österreichische und deutsche Handschriften ca. 1350–1410' der Reihe 'Illuminierte Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek'.* Wien, [2000.] /Codices manuscripti 32/33./ 7. és 36.

⁵⁴ Melk, Stiftsbibliothek, Cod. 329 (korábban: 411; H 24).

⁵⁵ München, Cgm 269; SCHNEIDER, Karin: *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Cgm 201–350.* Wiesbaden, 1970. /Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis V/ 2./187–189.

⁵⁶ Berlin Staatsbibliothek, Ms. germ. qu. 1526; DEGERING, Hermann: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek.* Leipzig, 1926. /*Die Handschriften in Quartformat II.*/ 250.

⁵⁷ Berlin, Staatsbibliothek, Ms. germ. qu. 1973; OPPITZ, Ulrich-Dieter: *Die deutschsprachigen Handschriften der Fürsten Dietrichstein aus Nikolsburg/Mähren. = Fata Libellorum. Festschrift für Franz Josef Pensel zum 70. Geburtstag.* Ed. Rudolf BENTZINGER, Ulrich-Dieter OPPITZ. Göppingen, 1999. /Göppinger Arbeiten zur Germanistik 648./ 203.

⁵⁸ Berlin Staatsbibliothek, Ms. germ. qu. 1860; BECKER, Peter-Jörg: *Verzeichnis der an Degering anschließenden Ms. germ. quart – Handschriften in der damaligen SBPK. Kézirat, Berlin Staatsbibliothek. 1986–1989. 9. A kódexben Berthold von Freiburg és Heinrich von Langenstein írásai olvashatóak.*

annabergi templom könyvtárából (1447).⁵⁹ A század második feléből szintén kolostori könyvtárak másolatait ismerjük.⁶⁰ Egy-egy kézirat maradt ránk a nikolsburgi kapucinusok (1479),⁶¹ a bajor fejedelemségben fekvő medingeni domonkos apácák kolostorából (1478)⁶² és egy-egy datálatlan kódex a bécsi skót bencészekről,⁶³ valamint a nürnbergi domonkos apácák Szent Katalin kolostorából.⁶⁴ A példákat lehetne szaporítani a mű teljes, kivonatos és töredékes példányainak felsorolásával, de ez nem vinne messzebbre.

A nürnbergi domonkos apácák számára készült kéziratban az ajánlason kívül egy másik magyar vonatkozás is olvasható, Szent István király neve is felbukkan a szövegben. Martin prédikátor eredetileg lovagszenteket – Sebestyént, Jánost, Pált, Mártont és Györgyöt – sorolt föl. A nürnbergi kézirat ezt a névsort egészítette ki Szent István nevével, mint olyan szentével, aki a hitetlenek ellen harcolt: „sand maurícium sand wenczlaus sand ludeweik sand steffan von ungernd sand hainrich sand kungunt sand katherin sand elspeten sand Barbara sand ursula und die anderen der an zal ist die wie sie ir ritterschaft bey den ungelawbigen fursten haben getriben und der nochgeschriben dinge nye cheincz vorgezen.”⁶⁵ A bővítés feltehetően már korábban, a nürnbergi kódex mintapéldányában megtörtént; a szentek felsorolásakor a másoló egy olyan olvasóközönség igényeit vette figyelembe, amely magyar kultúrkörben élt.

A fennmaradt kéziratok azt sugallják, hogy világiak körében a *Gewissenspiegel*t csak röviddel keletkezése után használták, Martin von Amberg tükre később egyházi közegekben hagyományozódott.⁶⁶ A szövegterjedés kiindulópontjának Bécsnek, alsó-ausztriainak kellett lennie, a *Gewissenspiegel* ezek után elég jól körülhatárolható oszták-bajor területen – amelybe a század fejedelemségben fekvő Erfurt látszólag nem illik, ám tudjuk, hogy Martin ott is tevékenykedett – talált olvasóközönségre.

Feltehető, hogy Martin von Amberget és művét szoros kapcsolat fűzte Bécshez. Stephan von Landskron ismerte és használta a *Gewissenspiegel*t, a *Himelsstrasse* című művében idéz is a belőle,⁶⁷ akárcsak Thomas Peuntner a tízparancsolat-magyarázatában.⁶⁸ Az a ma Münchenben lévő bécsi kódex is ismert, amelyből a két teológus dolgozott.⁶⁹

⁵⁹ Leírása: 4. jegyzet.

⁶⁰ Ismeretlen helyen készült kézirat 1451 után: Wien, ÖNB Cod. 14269; MENHARDT, Hermann: *Verzeichnis der altdutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. III. Berlin, 1961. /Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur 13./ 1357–1360. 1475-ből: München, Staatsbibliothek Cgm 767; SCHNEIDER, Karin: *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München, Cgm 691–867*. Wiesbaden, 1984. /Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis V./ 290–292.

⁶¹ Berlin, Staatsbibliothek Ms germ. oct 707; OPPITZ: *i. h.* 1999. (57. jegyzet) 202.

⁶² *Gewissenspiegel kiadása* (1. jegyzet) 23.

⁶³ Wien, Schottenkloster, Cod. 134 (Hübl 215); HÜBL, Albertus: *Catalogus codicum manu scriptorum qui in Bibliotheca Monasterii B.M.V. ad Scotos Vindobonae servantur*. Wien–Leipzig, 1899. 234–236 (nr. 215).

⁶⁴ Berlin Staatsbibliothek, Ms germ. oct. 631. DEGERING, Hermann: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek. Die Handschriften in Octavformat und Register zu Band I–III*. III. Leipzig, 1932. 240.

⁶⁵ *Gewissenspiegel* (1. jegyzet) 1148–1150. Berlin Staatsbibliothek, Ms. germ. oct. 631.

⁶⁶ Természetesen figyelembe kell venni, hogy a világi könyvtárak könnyebben megsemmisültek, fennmaradásra főleg főúri könyvtárakban lett volna esély.

⁶⁷ WEIDENHILLER: *i. m.* (3. jegyzet) 136.

⁶⁸ VL VI. (5. jegyzet) 148.

⁶⁹ München, Staatsbibliothek, Cgm 4595; SCHNEIDER, Karin: *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Die mittelalterlichen Handschriften aus Cgm 4001–5247*. Wiesbaden, 1996. /Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis V/7./ 228–234.

Sok kódexben Martin von Amberg *Gewissensspiegele* mellett a bécsi teológiai iskola szerzőinek írásai találhatóak, ilyen például Heinrich von Langenstein *Erchantnutz der sund*, vagy Bruder Berthold *Rechtsumme* című munkája. Ez az összefüggő szöveghagyomány is azt erősíti, hogy Bécs volt az a központ, ahonnan Martin tükre terjedt.⁷⁰ Összehasonlításképpen említem, hogy a heidelbergi, az Elisabeth hercegnőnek ajánlott kódex tartalma lényegesen elüt az összes többitől, a *Gewissenspiegel* mögött a *Vitae patrum*, a *Benedek-regula* hetedik fejezetének és Szent Ferenc *Miatyánk-magyarázatának* német fordítását, valamint Krisztus öt sebéről szóló elmélkedést találunk.⁷¹

A *Gewissenspiegel* legkorábbi kézírata 1390-es datálású, így az nem lehet az a példány, amely az egykori udvari tanácsos tulajdona volt. A többi 15. századi kéziratot sem lehet Magyarországhoz kötni, bár az biztos, hogy a nürnbergi Szent Katalin kolostor *Gewissenspiegel*-másolatnak olyan mintapéldánya volt, amely magyar környezetből származik.

A *Gewissenspiegel* terjedése viszonylag jól nyomon követhető. Azt mondhatjuk, hogy a magyar dedikációjú kézirat terjedésének Bécs környéke volt a kiindulópontja. Erdélyben nem akadunk a *Gewissenspiegel* ismeretének nyomára. Feltehető, hogy a családfő halála után az örökösök a család nyugat-magyarországi várában őrizték saját példányukat, részben ennek – Bécsen keresztül hagyományozott – másolatait ismerjük ma.

Az elmondottak ismeretében furcsa, hogy a magyar nyelvű kódexek egyike sem hivatkozik Martin von Amberg *Gewissenspiegel*ére, egyik bűnlajstrom sem támaszkodik a szövegére, mindegyik valamilyen latin forrásra megy vissza.⁷² Hozzá kell tennem, hogy más német nyelvű teológiai művek is visszhangtalanul maradtak a középkor végi magyar irodalomban, csak a Karthausi Névtelen,⁷³ valamint a nagy műveltségű Temesvári Pelbárt merített a bécsi teológiai iskola klasszikusainak munkáiból.⁷⁴

LÁZS SÁNDOR

⁷⁰ Berlin, Ms. germ. oct. 631, Ms. germ. qu. 1860, München: cgm. 269, cgm. 366, cgm. 365, cgm. 767, cgm. 4591; Bécs ÖNB: Cod. 14269, Cod. 2932.

⁷¹ *Die Codices Palatini germanici in der Universitätsbibliothek Heidelberg (Cod. Pal. germ. 182–303)*. Ed. Matthias MILLER, und Karin ZIMMERMANN. Wiesbaden, 2005. /Kataloge der Universitätsbibliothek Heidelberg 7./

⁷² NEWHAUSER, Richard: *A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtutes in Manuscripts in Hungary*. Wiesbaden, 1996. /Bamberger Schriften zur Renaissanceforschung 29./ Bűnjegyzékek: *Nagyszombati Kódex* 361r:8–366r:10; *Nádor-kódex* 345r:6–348r:6 – Vö. VARGHA Damján: *A legrégebb magyar bűnjegyzék forrása*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1914. 36–42. *A Peer-kódex töredéke*. = Nyelvemléktár II. VIII–IX. és a *Gyöngyösi-kódex* megfelelő helyei. Vö. LÁZS Sándor: *A Gyöngyösi Kódex írói és műveltségük*. = Irodalomtörténeti Közlemények (111.) 2007. 435–437.

⁷³ BÁN Imre: *A Karthausi Névtelen műveltsége*. Bp. 1976. 56. skk. A Bécsi iskoláról: LÖKÖS Péter: *A bécsi fordítóiskola és a késő középkori népnyelvű vallásos irodalom*. = Filológiai Közlöny 1998. 140–153.

⁷⁴ V. KOVÁCS Sándor: *Temesvári Pelbárt és a skolasztika bomlása. Út a reneszánsz irodalom felé*. = Uő.: *Eszmetörténet és régi magyar irodalom*. Bp. 1987. 190–191.

A Bakócz-graduale lehetséges megrendelője és possessora.* A kétkötetes Bakócz-graduale¹ megrendelőjének és tulajdonosának személyére ellentmondásos megoldási javaslatokkal rendelkezünk. Ezeknek a javaslatoknak a logikus továbbgondolása szükséges ahhoz, hogy megtaláljuk azokat az újabb kutatási szempontokat, amelyekkel egyes feltételezéseket állításokká tehetünk, vagy megcáfolhatunk.

A kódex névadója Bakócz Tamás (1442–1521)² esztergomi érsek, bíboros a Jagellók korának meghatározó politikusa, aki 1497-ben Estei Hippolittal cserélte el az egri püspökséget az esztergomi érsekségért. 1500-ban lett bíboros, 1511 végétől 1514 elejéig Rómában tartózkodott. Ezek az évszámok megkerülhetetlenek a graduale másolási idejének, megrendelőjének tulajdonosának, meghatározásában.

A kódexszel mint liturgikus és művelődéstörténeti forrással először a 19. század végén a magyar egyháztörténet két jeles alakja, Dankó József és Fraknói Vilmos foglalkozott. Az ő ismertetéseik után vált használatossá a Bakócz-graduale elnevezés.³ A kódex kutatásába a 20. század második harmadától a művészettörténészek mellett egy liturgiátörténész és egy kodikológus is bekapcsolódott. Mindegyik tudományterület a saját kutatási módszerével igyekezett meghatározni a kódex tulajdonosát.

A kézirat lehetséges keletkezési idejének megállapításában díszítettsége, a címerhasználat miatt elsősorban művészettörténeti szempontok érvényesültek. Ezek a vélemények mind más időpontot ajánlottak a kódex elkészítési idejére, és ehhez kapcsolódóan a megrendelőre, illetve a tulajdonosra. Az utóbbit elsősorban a püspöksüveges Erdődi-Bakócz címerhasználat alapján a művészettörténeti kutatások ajánlották Bakócz 1514-től zágrábi püspök unokaöccsei, Erdődi János és Erdődi Simon személyében, mert a kódex díszítését a budai miniátorműhely 1514 és 1525 közötti címerfestője, illetve segédei munkájának tartják.⁴

A kézirat tartalmi feldolgozása Szendrei Janka érdeme, aki meghatározta a graduale rítusát, zenei és liturgikus szöveganyagát feldolgozta és kiadta. A graduale tartalmi meghatározása Szendrei Janka szöveg és a zenei lejegyzés vizsgálata alapján: esztergomi rítusú graduale, kottairása a budai és esztergomi zenei emlékek írásához közeli. Másolási ideje a 15. század utolsó, a 16. század első évtizede. Megrendelője egy püspöksüveges Erdődi-Bakócz címerrel jelzett személy, aki az esztergomi Szent Adalbert székesegyház használatára másoltatta a jelzett időszakban a kétkötetes gradualét.⁵

Szendrei Janka tartalmi meghatározása, a kézirat másolási idejének megállapítása ismét megkerülhetetlenné tette a lehetséges megrendelő illetve tulajdonos, valamint a díszítettő személyének újragondolását.

* A műhelytanulmány elkészítése a K 72105 sz. OTKA pályázat keretében történt.

¹ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms I. 1a–1b.

² Részletes életrajza FRAKNÓI Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete*. Bp. 1889. /Magyar történeti életrajzok/

³ DANKÓ József: *Történelmi, műirodalmi és okmánytári részletek az esztergomi főegyház kincstárából*. Esztergom, 1880. LIII. sz. 109. – FRAKNÓI: *Erdődi Bakócz ..., i. m.* (2. jegyzet) 188.

⁴ Ismerteti SZENDREI Janka: *Graduale Strigoniense (s. XV/XVI.)* Bp. 1993. /Musicalia Danubiana 12/1./ 9–11.

⁵ SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 10–11, 13.

A díszítés időszakának megítélésben a művészettörténészek sem egységesek. Ezt az is nehezíti, hogy befejezetlenül maradt a kódex díszítése. Több miniátor közel fél évszázadon (!) keresztül dolgozott az első kötetben. A II. kötet díszítetlen.⁶

Hoffmann Edith helyezte el legelőször a gradualét a magyarországi könyvfestészetben.⁷ Az első miniátor, akinek a legszebb lapokat köszönhetjük, kancelláriai címeresleveleket festett 1514-től.⁸ Ő fejezte be György topuszkói apát, majd rozsonyi püspök és toplicai apát (1476–1498) zágrábi missaléjának díszítését. A díszítés befejezése megrendelőjének a missaléban elhelyezett püspöksüveges Bakócz-címer alapján Bakócz Tamást tartotta Hoffmann Edith.⁹ Bakócz Tamás mint a zágrábi püspökség gubernátora és tutora 1510-től haláláig jelen volt a püspökség életében.¹⁰ A missaléban a festő elhelyezte a monogramját, ezért kapta a szakirodalomban a Bakócz-monogramista nevet.¹¹ A graduale díszítés folyamatának időszaka Hoffmann Edith szerint 1514–1521.¹² Berkovits Ilona ezt az időszakot 1519-től számította¹³, míg Balogh Jolán a képeket a címerfestő tanítványai kezének tulajdonította, 1519–1521 között.¹⁴ A gradualéban számos miniatúra alapját készítette el ecsetrajzaival a címerfestő, amit azután mások fejeztek be, vagy befejezetlenül maradtak. Az első kötetben a f. 139r, 141v, 142r-v, 143r oldalakon már Oláh Miklós rajzolója dolgozott Nagyszombatban, 1557-ben.¹⁵ Mikó Árpád a Bakócz-monogramista személyéhez és köréhez kapcsolható kéziratok és címereslevelek teljes áttekintését adva, stíluselemzéssel 1514-től 1525-ig határozta meg a címerfestő és műhelyének tevékenységét.¹⁶

A graduale másolásának és díszítésének a fentiekben behatárolt időszakaszával elérkeztünk a megrendelő, tulajdonos, használó problémakörhöz. Bakócz „megrendelése” esetében a legnagyobb elentmondás a püspöksüveges címer a gradualéban, hiszen a díszítés idején Bakócz már bíboros

⁶ Üresen maradtak az iniciálék helyei. A II. kötetben Szt. Adalbert tervezett iniciáléja (f. 60v) pontosan akkora nagyságú, két hangjegysor szövegsorokkal, mint Szűz Mária ünnepeinek, és a többi általánosan tisztelt szentnek a tervezett iniciáléja, csak széles keretdísz terveztek a lapra. – A Szt. Adalbert patrocinium zenei indoklását l. SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 13.

⁷ HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilmek* (Hasonmás kiadás és újabb adatok.) Szerk. WEHLI Tünde. Bp. 1992. 180–181.

⁸ HOFFMANN: *i. m.* (7. jegyzet) 181–182.

⁹ Uo. 143, 147–152, 179, 180.

¹⁰ Uo. 180. – Uő: *Középkori könyvkultúránk néhány fontos emlékéül.* = MKsz (32.) 1925. 48. Vö. BERKOVITS Ilona: *Főszékesegyházi Könyvtár.* In: *Magyarország műemléki topográfiája. I.* Szerk. GENTHON István. Bp. 1948. 312.

¹¹ HOFFMANN: *i. m.* (7. jegyzet) 180.

¹² HOFFMANN: *i. m.* (7. jegyzet) 181.

¹³ BERKOVITS: *Főszékesegyházi Könyvtár..., i. h.* (10. jegyzet) 314. – A Berkovits által idézett, datálási alapnak vett 1519–1525 közötti címereslevelek kikerültek a Bakócz-monogramista köréből. Vö. MIKÓ Árpád: *II. Lajos király címereslevelei.* In: *Habsburg Mária. Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531.* Szerk. RÉTHELYI Orsolya, F. ROMHÁNYI Beatrix, SPEKNER Enikő, VÉGH András. Bp. 2005. 76–79. – Berkovits Ilona az 1519. márc. 23-i püspöki megerősítés időpontjától számítja Erdődi Simon zágrábi püspökségét. Erdődi Simon püspöki kinevezésének időpontja 1518. máj. 23. FÜGEDI Erik: *A XV. századi magyar püspökök.* = Történelmi Szemle (8.) 1965. 487.

¹⁴ BALOGH Jolán: *Giulio Clovio Magyarországon.* = Művészettörténeti Értesítő (32.) 1983. 129–142.

¹⁵ Török Gyöngyi részletesen jelezte az egyes festők munkáit a kódexben. L. SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 15–16. Vö. MIKÓ Árpád: *Graduale I. kötete.* In: *Pannonia regia. Művészet a Dunán-túl.* Szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre. Bp. 1994. IX–13. 430–431.

¹⁶ Vö. MIKÓ: *II. Lajos király címereslevelei ..., i. h.* (13. jegyzet) 74–76.

volt. Hoffmann Edith ezt a problémát figyelmen kívül hagyta.¹⁷ Berkovits Ilona kutatásai során először úgy gondolta, hogy Bakócz egyik unokaöccse, a zágrábi püspökségre juttatott Erdődi Simon (1518–1543) számára készítette a gradualét, és ez Bakócz halála miatt maradt befejezetlen.¹⁸ Később azonban a kéziratot már Erdődi Simon személyével – indoklás nélkül – egyenesen a zágrábi székesegyházhoz kapcsolta.¹⁹ Csapodi Csaba csak a címerkérdéssel foglalkozva a művészettörténeti szakirodalomból Berkovits Ilona korábbi véleményére támaszkodott. Bakócz megrendelői szerepét kizárta a címerhasználat miatt, mert szerinte ebben az esetben a megrendelő-donátor bíborosi címerének mindenképpen szerepelnie kellene a kötetben. A megrendelő-possessor szerinte a zágrábi püspök, Erdődi Simon.²⁰ Balogh Jolán is Erdődi Simont tartotta művészettörténeti indokok alapján a graduale megrendelőjének, de szerinte ő ezt nagybátyja, illetve a Bakócz-kápolna számára készítette.²¹

Szendrei Janka véleménye szerint egy püspöksüveges Erdődi-Bakócz címerrel jelzett személy másoltatta (rendelte meg) az esztergomi egyháznak a gradualét. „A püspöki címer tehát a terv szerint nem possessor, hanem donátor-címer.”²² Tulajdonképpen ezzel a megoldással a graduale másolása és díszítése közti datálás időbeli távolságát kívánta közelíteni, hogy a még érsek Bakóczot, mint a másoltatás lehetséges megrendelőjét ne kelljen egyértelműen kizárnia. Azonban nem nevesítette, hogy a címtulajdonosok közül kire gondol, mint a másolás megrendelőjére, akinek személyére továbbra is a díszítés idejéből következtetett. Nem fogalmazta meg a kézirat elkészítésében két különböző tevékenység megrendelésének időbeli függetlenségét.²³

A művészettörténészek, de a kodikológus Csapodi Csaba is azonosnak tartották a kódex egy-idejű megrendelését és díszítését. A kódex másolásának és a díszítésének időbeli különbségét fel sem tételezték (!).²⁴ Szendrei Janka elsősorban a tartalmi, valamint tulajdonosi, és nem a másolás és a díszítés időbeli ellentmondását vetette fel határozottan: zágrábi püspök nem rendel saját használatra esztergomi rítusú gradualét.²⁵ Mikó Árpád 1994-ben az addigi kutatások eredményeinek ismeretében a díszítés alapján, a két Erdődiben, mint zágrábi püspökökben jelölte meg a zágrábi missale és a Bakócz-graduale possessor-megrendelőit.²⁶

Összefoglalva a liturgiátörténeti, zenei és művészettörténeti kutatások eredményeit, a következőket állapíthatjuk meg a gradualéről: esztergomi rítusú graduale, a budai és esztergomi zenei em-

¹⁷ Szendrei Janka szerint valószínűleg azért, mert a családi címerhasználatot más esetekben is ingadozóan tartotta. SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 9.

¹⁸ BERKOVITS: *Főszékesegyházi Könyvtár ...*, *i. h.* (10. jegyzet) 314.

¹⁹ BERKOVITS Ilona: *Magyar kódexek a XI–XVI. században*. Bp. 1965. 84–85. Vö. MIKÓ: *II. Lajos király címereslevelei*, *i. h.* (13. jegyzet) 76.

²⁰ CSAPODI Csaba: *Bakócz Tamás, a humanista*. Bp. 1983. /Reneszánsz füzetek 57./ 60–61.

²¹ L. 14. jegyzet.

²² SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 13–14.

²³ Szendrei Janka ezt a problémát a graduale kötésével kapcsolatban érintette, mivel azt Rozsondai Marianne 1500 körülnek (előttinek) tartja. „Kérdés, hogy a miniátor munkája mikor követte a scriptorokét, notátorokét. Nem valószínű azonban, hogy az első miniátor bekötött kódexben dolgozott volna.” SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 12. Vö. Uo. 11.

²⁴ Ezt a szempontot egyedül Mikó Árpád vetette föl: „Nem téve különbséget az írás és a festés megrendelése között.” MIKÓ: *Graduale I. kötete ...*, *i. h.* (15. jegyzet) 431. De a továbbiakban nem foglalkozott a kérdéssel. Vö. SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 12.

²⁵ SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 13.

²⁶ MIKÓ: *Graduale I. kötete ...*, *i. h.* (15. jegyzet) 432. – MIKÓ Árpád: *All'antica művek és alkotók Budán és Zágrábban Mátyás király és a Jagellók idején (1480–1516)*. In: *Hrvatska/Madžarska stoljetne knjizevne i likovno-umjetničke veze. Horvátország/magyarország. Évszázados irodalmi és képzőművészeti kapcsolatok*. Szerk. Jadranka DAMJANOV. Zagreb, 1995. 320–321.

lékek írásához közeli, metzigót-magyar keveréknotációval. A budai scriptoriumban készült az esztergomi Szent Adalbert székesegyház használatára 15. század utolsó, a 16. század első évtizedében. Díszítése a Bakócz-monogramista és címerfestői körének 1514-től datálható, de befejezetlenül maradt munkája a budai miniátorműhelyből: püspöksüveges Erdődi-Bakócz címer, miniatúrák, iniciálék, lapszél díszek. A graduale díszítését Oláh Miklós rajzolja folytatta Nagyszombatban 1557 körül, de ő sem fejezte be.²⁷ Possessorai: püspöksüveges Erdődi-Bakócz címerrel jelzett személy (16/1. sz.), Oláh Miklós zágrábi püspök, majd esztergomi érsek (16 sz. közepe), Szent Adalbert székesegyház (Ecclesia Strigoniensis) (16/2. sz.) Nagyszombat.

Az eddigi vizsgálatok eredményeinek együttes értékelésével a következő kérdésekre kíséreljük meg a választást. Ki rendelte meg a graduale elkészítését (lemásolását) az esztergomi Szent Adalbert székesegyház számára? Ki adott megbízást a graduale díszítésére? Ki a püspöksüveges Erdődi-Bakócz címerrel jelzett személy? Megrendelő/possessor vagy donátor? Hol és mikor került Oláh Miklós tulajdonába a graduale?

A jelenleg rendelkezésünkre álló kutatási eredmények sajnos nem teszik lehetővé, hogy végérvényes válaszokat adjunk. Az eddigiek alapján a következőket fogalmazhatjuk meg a megrendelő és a possessor kérdésében. A graduale írása és zenei paleográfiája alapján megállapított datálási időpont, a 15–16. század évfordulós évtizede. Ez kizárja, hogy az Erdődi unokaöccsök a graduale másoltatásának megrendelői legyenek. Ők 1502–1509 között még itáliai egyetemeken tanulnak Bakócz Tamás költségén.²⁸ Ebben az évtizedben csak Bakócz lehet a megrendelő esztergomi székesegyháza számára.²⁹ Bakócz 1511–1513/1514 eleje között Rómában tartózkodott a pápaválasz-

²⁷ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms I. 1a. f. 142r.

²⁸ Erdődi János Ferrara, 1502, Bologna 1503. Vö. KÖRMENDY Kinga: *Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543*. Bp. 2007. /Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/9./ *Adattár* n. 148. – Erdődi Simon 1508–1509. Padova. VERESS Endre: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium III. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Bp. 1941. 175–176. – Erdődi Simon bécsi tanulmányai az újabb forráskiadvány alapján nem igazolhatóak. Veress Schraufra hivatkozik (VERESS: *i. m.* (28. jegyzet) 176.), akinél valóban Simon de Erdewd szerepel 1505-ben. L. *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453–1630*. Szerk. SCHRAUF Károly. Bp. 1902. /Magyarországi tanulók külföldön IV./ 159. Azonban az egyetem hivatalos főanyakönyvében Simon Tompa de Herdewd szerepel. L. *Die Matrikel der Universität Wien. II.* Hrsg. Franz von GALL. Graz–Wien–Köln, 1967. 1505/I. H 39. tehát családneve Tompa volt, és csak a származási helye Erdőd. Tüskés Anna kiadványában hivatkozik mindegyik forrásra, a mutatóban Tompa családnév, Erdőd helynév alatt fel is veszi, de elfogadja Veress 1941-ben még indokolt, de ma már tarthatatlan azonosítását. Vö. TÜSKÉS Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*. Bp. 2008. n. 6221.

²⁹ Szendrei J. véleménye az írásról az, hogy a szöveg és a kotta írása elkezdődhetett 1500 előtt, ill. azonos indokkal helyezhető a 15. század utolsó, a 16. század első évtizedére. SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 12. – Mikó Árpád véleménye az, hogy a miniatúrákat nem lehet 1500 körülre datálni. „A kötés archaikus voltát nem érzem kényszerítő erejűnek.” MIKÓ: *Graduale I. kötete..., i. h.* (15. jegyzet) 432. – Ha nagyon következetesen kizárjuk Bakócz megrendelői szerepét a kéziratban, akkor azt kell feltételeznünk, hogy az írás és a zenei lejegyzés datálása alapján 1500/1510 táján, a liturgikus használat szempontjából kész gradualét Bakócz „örökölte.” A káptalant a graduale díszkódex jellege miatt nehezen lehet elképzelni, mint megrendelőt, és milyen módon került volna ebben az esetben a kódex Bakóczhoz? Az érsek és a káptalan viszonya ebben az évtizedben és a következőben, a díszítés elfogadott idejében is ellenséges volt. A székesegyház Boldogságos Szűz (Kanizsai) kápolnájának javadalma miatt perben állt érsekével a káptalan a római kúriában. Ez is egyik oka lehetett annak, hogy a gradualét végül Bakócz nem az eredeti rendeltetési helyére juttatta. Vö. KÖRMENDY Kinga: *A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a 16. század elején. Az*

táson. Ha a díszítést Rómába való elindulásakor kezdték volna meg a címer bíborosi lenne, vagy a helyét üresen hagyták volna! Bakócz egyéniségét figyelembe véve, megkockáztatjuk a feltevést: Bakócz Rómában és Róma után az unokaöccsök egyházi javadalmainak lehetőségeit már tényként kezelhette.³⁰

Bakóczot X. Leó pápa kárpótlásul 1513 júliusában kinevezte Észak-, Közép-, és Kelet-Európa teljes körű apostoli legátusává.³¹ Rómából hazajöve Bakócz a számára nagyon fontos zágrábi egyházmegyében³² a tényleges püspöki joghatóságot egyik unokaöccse, Erdődi János (1490 körül–1521) püspöki kinevezésével biztosította 1514-ben.³³ Bakócz Tamás az ő számára rendelhette meg György topuszkói apát zágrábi missaléjának további díszítését Budán.³⁴ A nagyra törő tervekhez szövő családtámogató bizonyosan a másik unokaöcs jövőjével is foglalkozott. Erdődi Simon (1489–1543) pankotai főesperesi javadalommal 1511-től tagja volt az egri káptalannak.³⁵ Bakócz 1515 május–júniusában a Habsburg–Jagelló kettős házasság létrehozásával nagy érdemeket szerzett mindkét uralkodónál. Az országtanácsba is bekerült, és ha a rendek elismerik a császárt és a lengyel királyt II. Lajos gyámjának, Bakócz kezébe került volna az ország kormányzása.³⁶ A számos anyagi juttatás mellett számíthatott arra is, hogy az uralkodók egyházi javadalmak adományozásában is támogatják jelöltjét. A másik unokaöcsnek, az egri káptalan tagjának Bakócz szánhatott ekkor olyan püspökséget, amelynek székesegyházában az esztergomi rítusú graduale használható.³⁷ A graduale mint kóruskönyv a liturgikus használat szempontjából ekkor már készen volt.³⁸ Erdődi Simon, „a reménybeli possessor” számára megrendelhetette a graduale díszítését Budán.³⁹

esztergomi Boldogságos Szűz Mária kápolna és a káptalan uniójának annata-pere. In: *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéből.* Szerk. ERDŐ Péter. Bp. 2002. /Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Unversitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/3./ 211–223.

³⁰ Kúriai tevékenységére, javadalmaira I. FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Szentszékkal. II.* Bp. 1902. 306–320.

³¹ HORVÁTH Richárd: *Bakócz IV. Tamás.* In: *Esztergomi érsekek.* Szerk. BEKE Margit. Bp. 2003. 228.

³² A kegyúri jogokat Bakócz gyakorolta, kormányzóként intézte a zágrábi püspökség ügyeit 1510-től 1521-ig, haláláig. FRAKNÓI: *Erdődi Bakócz..., i. m.* (2. jegyzet) 175. Vö. 10. jegyzet. – Végrendeletében úgy intézkedett, ha családja kihalna, a családtagok tőle örökölt és megnevezett birtokai a zágrábi püspökség és káptalan, valamint a Bakócz-kápolna tulajdona legyen. FRAKNÓI: *Erdődi Bakócz..., i. m.* (2. jegyzet) 177.

³³ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1000–1900.* Esztergom, 1900. 122.

³⁴ Vö. MIKÓ: *Graduale I. kötete..., i. h.* (15. jegyzet) 432. – „... honnét jött a Bakócz-monogramista, hová vezetnek művészetének gyökerei ...” ezt a kérdést 2005-ben fogalmazta meg Mikó Árpád. Tényként megállapította: „A Bakócz-monogramista művei közvetlenül az után jelennek meg, hogy a bíboros-érsek hazatért Itáliából.” MIKÓ: *II. Lajos király címereslevelei..., i. h.* (13. jegyzet) 76.

³⁵ SUGÁR István: *Az egri püspökök története.* Bp. 1984. 226. – Bakócz rokonainak az egri és az esztergomi káptalanban adományozott javadalmakat. FRAKNÓI: *Erdődi Bakócz ..., i. m.* (2. jegyzet) 175.

³⁶ FRAKNÓI: *Erdődi Bakócz ..., i. m.* (2. jegyzet) 153–162.

³⁷ Esztergom érseki tartományához tartozó püspökségek: Eger, Győr, Nyitra, Pécs, Vác, Veszprém.

³⁸ L. 29. jegyzet.

³⁹ A reménybeli possessor kifejezést Szendrei Janka használja Berkovits Ilona véleményének ismertetésében. SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 10.

A graduale díszítésének megrendelésekor,⁴⁰ 1515 táján⁴¹ Bakócznak azzal a ténnyel még nem kellett számolnia, hogy 1518-ban a zágrábi püspökséget Erdődi Simonnak kell adnia.⁴² Erdődi János méltatlanná válva a nagybátyi támogatásra, 1518-ban lemondott a zágrábi püspökségről.⁴³ II. Ulászló halálával (1516. márc. 14.) Bakócz politikai befolyása csökkent, 1518-ban a tavaszi országgyűlésen nem választották be az országtanácsba.⁴⁴ Így nem volt más lehetősége a zágrábi püspökség megtartására, mint a másik unokaöcs, Erdődi Simon beültetése a püspöki székbe.⁴⁵ Ezután már nem volt sürgető indok az esztergomi rítusú graduale díszítésének Erdődi Simon számára való gyors befejezése.⁴⁶ Bakócz szellemi és anyagi energiáit lekötötte a családnak juttatott vagyon sorsának rendezése, valamint az Angyalí üdvözlés tisztelgésére építtetett temetési kápolnájának, a Bakócz-kápolnának díszítése, felszerelése, anyagi javakkal való ellátása, illetve halála esetére a kápolnának juttatott adományainak jogi biztosítása.⁴⁷

A fenti következtetéssorozat⁴⁸ időbeli összhangban van a kézirat liturgikus tartalmával, datálásával, díszítésével, és a címerprobléma megoldására is egy javaslat a lehetséges donáció tényével.

Hogyan kerülhetett a graduale, melynek díszítése befejezetlen maradt, Budáról Oláh Miklóshoz, az utolsó donátorhoz? Bakócz halála után (1521) a kódex a kancelláriai díszítőműhelyből⁴⁹ nagy

⁴⁰ Nehezen képzelhető, hogy György topuszkói apát zágrábi missaléjának és a Bakócz-graduale díszítésének megrendelője két különböző személy. Vö. „A festő – pontosabban a műhely – azonos, annak bizonyítása viszont, hogy a megrendelő különböző, meglehetősen nehézségekbe ütközik.” MIKÓ: *Graduale I. kötete ...*, i. h. (15. jegyzet) 432.

⁴¹ Bakócz a Habsburg-Jagelló házassági szerződés megkötése után (1515) vissza kívánt térni Rómába. Nem elképzelhetetlen, hogy eközben Esztergomba szánta Erdődi Simont akár vikáriusnak, akár nagyprépostnak. Vö. FRAKNÓI: *Erdődi Bakócz ...*, i. m. (2. jegyzet) 160.

⁴² Az unokaöccsök mintegy helynökei voltak, erre lehet következtetni Bakócz Erdődi Péterhez írt leveléből. 1518. jun. 22. FRAKNÓI: *Erdődi Bakócz ...*, i. m. (2. jegyzet) 175. 3. lábjegyzet.

⁴³ Bakócz megkövetelte, hogy a támogatott és javadalomhoz juttatott unokaöccsök egyházi állásuknak megfelelően. Viselkedésüket erős hangon kifogásolta Erdődi Péterhez írt levelében. L. FRAKNÓI: *Erdődi Bakócz ...*, i. m. (2. jegyzet) 175. – Erdődi János kancelláriai pályájának értékelése BÓNIS Gy.: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 319–320.

⁴⁴ Uo. 162–163. – 1518. őszén, miután csatlakozott a nemzeti (köznemesi) párthoz, ismét tag lett. Uo. 168.

⁴⁵ Uo. 175. – Ezzel viszont magára vonta Beriszló Péter veszprémi püspök, horvát bán haragját, aki szintén igényt tartott a püspökségre. Ez elmérgesítette a köztük lévő viszonyt, ami nyílt ellenségeskedésbe csapott át. FRAKNÓI: *Erdődi Bakócz ...*, i. m. (2. jegyzet) 164–165.

⁴⁶ „...ez a hatalmas mű egyetlen lendülettel kezdődött s maradt befejezetlenül ...” MIKÓ: *Graduale I. kötete ...*, i. h. (15. jegyzet) 431.

⁴⁷ FRAKNÓI: *Erdődi Bakócz ...*, i. m. (2. jegyzet) 171, 176–177, 183, 199. – BALOGH Jolán: *Az esztergomi Bakócz-kápolna*. Bp. 1955. 10.– A Bakócz-kápolnára vonatkozó iratokat l. uo. 72–75.

⁴⁸ „A minialás megrendelőjére vonatkozó valamennyi elméletnek van gyenge pontja.” MIKÓ: *Graduale I. kötete ...*, i. h. (15. jegyzet) 432. – Ez a megállapítás a továbbiakban is érvényben marad addig, amíg kétséget kizáró bizonyíték nem kerül elő a graduale megrendelőjére, díszítőjére. A problémák a díszítéssel és címerhasználattal kezdődnek. Abba is bele kell törődnie a kodikológusnak, ha ezeket a saját tudományterületének módszereivel egyelőre egyértelműen nem tudja megoldani. – „A Bakócz-graduale problémáit továbbra sem érzem megoldottnak.” MIKÓ: *Graduale I. kötete ...*, i. h. (15. jegyzet) 432.

⁴⁹ Berkovits Ilona és Csapodi Csaba véleménye szerint 1521 után is folytatódott a díszítés. Hoffmann Edith és Balogh Jolán szerint 1521-ben abbahagyták a díszítést. Az álláspontokat ismerteti SZENDREI: *i. m.* (4. jegyzet) 10–11.

valószínűséggel Zágrábba jutott Erdődi Simonhoz,⁵⁰ hiszen az általa használt püspöksüveges Bakócz-címerrel van díszítve. Ő személyes, családi örökségként, esetleg további aspirációkkal örizte Zágrábban a gradualét.⁵¹ Erdődi Simon élve tért vissza a mohácsi csatamezőről. 1527-ben sértettségből János királyhoz pártolt, mert Ferdinándtól nem ő kapta meg az esztergomi érsekséget. Még abban az évben visszatért Ferdinánd hűségére, hogy megtarthassa a zágrábi püspökséget. 1543-ban, Erdődi Simon halála után a zágrábi püspökségre a Németalföldről hazatért Oláh Miklóst nevezték ki. Oláh Miklós Zágrábban vehette magához a Bakócz-gradualét,⁵² hiszen az nem volt a zágrábi székesegyház tulajdona. Oláh 1548-tól egri püspök volt, de egri püspökként és kancellárként a királyi udvarban élt, mert az országgyűlés az egri püspökség jövedelmét már 1545-től a vár védelmére fordította, tehát tényleges székesegyházi liturgiavégzés, püspöki udvartartás ott nem volt lehetséges.⁵³ Oláh Miklós 1553-ban megkapta az esztergomi érsekséget. Az érsekség akkori székhelyére, Nagyszombatba azonban magával vitte a Bakócz-gradualét, amelyet 1555-ben az esztergomi egyháznak ajándékozott.⁵⁴

A donátor-bejegyzéseket tartalmazó lapok a bekötés idejével kapcsolatban vetnek fel elgondolkodtató kérdéseket. Az első kötetet 1882 körül restaurálták. Az első kötet veretei a második kötet veretei alapján készített másolatok. Bejegyzés mindkét kötetben van, de nem egy kéztől származnak. Az első kötetben az 1555-ben tett ajándékozást rögzítő bejegyzés eredetileg az első tábla kiragasztott előzéklapján volt. Ezt a lapot a restaurálásakor lefejtették, és repülő előzéklapként kötötték vissza. (A ragasztás nyomai ma is látszanak.) A második kötetben kiragasztott előzékként mind az első, mind hátsó kötéstáblán magának a gradualénak az első, illetve az utolsó főlíóját használták fel. Ebben a kötetben Oláh Miklós adományozást rögzítő bejegyzése az f. 2v-re került, ahol beiratlan felület volt. Ez a bejegyzés sem szövegében, sem írásképeben nem azonos az első kötet bejegyzésével.⁵⁵ Amennyire a kalligrafikus írásnál megítélhető, valamivel későbbi is lehet, mint az első kötet bejegyzése. A kiragasztott előzéknek felhasznált eredeti kódexlapokat valószí-

⁵⁰ Ha a graduale ekkor a budai díszítőműhelyből Esztergomba került volna, azonnal a székesegyház lett volna a tulajdonosa, és 1543-ban, a vár ostromakor a káptalan mint sajátját vitte volna magával Nagyszombatba.

⁵¹ A kódex nem maradhatott Budán, mert a budai könyvanyag sorsa ismeretes. CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1984. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei Új sorozat 15./ 5–9.

⁵² Berkovits Ilona Oláh Miklós könyvgyűjtő szenvedélyével indokolta a graduale megszerzését. Feltételezte, hogy Erdődi Simon utódként Zágrábban jutott hozzá. BERKOVITS: *Főszékesegyházi Könyvtár..., i. h.* (10. jegyzet) 314.

⁵³ HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München 1973². 210–211. – Oláh Miklós 1526–1542 esztergomi kanonok, komáromi foesperes, oltárigazgató, esztergomi javadalommal élt Brüsszelben. Németalföldről 1542-ben hazajött, udvari kancellár, 1543 zágrábi püspök, 1548-tól egri püspök, 1553-tól esztergomi érsek. R. VÁRKONYI Ágnes: *Oláh VI. Miklós*. In: *Esztergomi érsekek. i. h.* (31. jegyzet) 256–261 – Ezzel Radó egri proveniencia és Oláh egri possessorságának elmélete is indokolhatatlanná vált. L. RADÓ Polikárp: *Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratjai*. In: *A pannonhalmi főapátság szent Gellért főiskola évkönyve az 1940–1941-iki tanévre*. Közzéteszi KOC SIS Lénárd. Pannonhalma, 1941. 110.

⁵⁴ Bejegyzés az első kötetben, jelenleg különálló főlíon: Hoc Graduale in honorem et gloriam Dei Optimi Maximi donavit Ecclesiae suae Strigoniensi Reverendissimus in Christo pater dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus Strigoniensis Primas Hungariae etc. Anno domini Millesimo quingentesimo quinquagesimo quinto.” Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms I. 1a.

⁵⁵ „Reverendissimus Dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus donavit me Ecclesiae suae Strigoniensi etc.” Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms I. 1b. f. 2r.

nüleg az első kötet restaurálásakor (1882 körül) ugyancsak lefejtették.⁵⁶ (A ragasztás nyomai itt is látszanak mind a pergamenlapokon, mind a fatáblákon.) A kódexlapok kiragasztott előzékként való felhasználása egy liturgikus használatra kész, díszítés előtt álló kóruskönyvben, elképzelhetetlen lett volna. Ezért számomra megkérdőjelezhető a díszítetlen kódex 1500 körüli (előtti) bekötése.⁵⁷

Rozsondai Marianne szerint a „kötést díszítő motívumok igen elterjedtek voltak a 15. század végén Dél-Német- és Dél-Lengyelországban, a Felvidéken és Alsó-Ausztriában. Magyarországon is használták, de a 16. század elején az itáliai reneszánsz hatására kialakult magyar sajátosságokkal kevert úgynevezett olasz-magyar reneszánsz stílusnak megfelelően díszítették Esztergomban és Budán a kötéstáblákat, és nem ebben a 'divatjamúlt' gótikus stílusban. Ha a két hatalmas kötetet az esztergomi provinciában készítették, bekötés céljából sem vitték el onnan máshová...”⁵⁸ A bekötés helyére vonatkozó utóbbi megjegyzéshez kapcsolódva: figyelembe kell venni, hogy a kötetek a befejezetlen díszítéssel nem maradtak Budán. A kötések vizsgálatában tapasztalt, és fentebb említett megfigyelések alapján az egyébként használati célú, 'divatjamúlt' kötetet az utolsó díszítés helyén, Nagyszombatban⁵⁹ kaphatták a kötetek.⁶⁰ A kötések gótikus bélyegzői, amelyek Rozsondai Marianne meghatározása szerint elsősorban Dél-Lengyelország, Alsó-Ausztria és a Felvidéken készült kötések fordulnak elő, nincsenek ellentmondásban a nagyszombati helyi bekötéssel.⁶¹ Ezt erősíti Mikó Árpád határozott kijelentése, hogy a kódexet kötetlen állapotban díszítették.⁶²

Húsvét tervezett miniatúrája (I. kötf. 139r) főünnepként kiemelt, négy hangjegysor nagyságú iniciáléjában Oláh Miklós festőjének vázlata látható az Olajfák hegyi, a Golgota jelenettel. Az oldal alján közepén lent Oláh Miklós érseki címerének rajza. Oláh Miklós festőjének vázlatai arra utalnak, hogy a graduale díszítésének befejezése foglalkoztatta az érseket, hiszen címerét is belehelyeztette.⁶³ Főpapi szertartáskönyve azonban nyomtatott volt már, címerét ebbe is belefestette, új iniciálékkal is ki akarta egészíteni, a vörös bársony kötés köldökvereit is címere díszítette.⁶⁴ Nagyszombatban, az esztergomi székesegyházként szolgáló Szent Miklós templomban a kéziratot

⁵⁶ 1882-ben, az első nagy országos könyvtörténeti kiállításon a kézirat első, címerrel díszített lapját kivéve a kötetből külön, bekeretezve állították ki. Vö. *Könyvkiállítási emlék*. Kiad. Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum. Bp. 1882. n. 175.

⁵⁷ Az eredeti fűzés a restaurálás miatt nem rekonstruálható. – „A kötés archaikus volta elgondolkodtató, de nem érzem kényszerítő erejűnek.” MIKÓ: *Graduale I. kötete...*, i. h. (15. jegyzet) 432.

⁵⁸ ROZSONDAI Marianne: *Graduale I. kötete*. In: *Pannonia regia...*, i. h. (15. jegyzet) 432.

⁵⁹ MIKÓ Árpád: *Illuminált könyvek a kora újkori Magyarországon*. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon. (16-17. század.)* Szerk.: MIKÓ Árpád, VERÓ Mária. Bp. 2008. 71.

⁶⁰ Szerintünk a székeskáptalan köttette be, mert még az ajándékozás után, 1557-ben is rajzolt bele Oláh Miklós miniatúra (f. 142r). Ez magyarázhatja, hogy „A kötés egyébként egyáltalán nem 'pompás', kifejezetten egyszerű, használati kötés.” ROZSONDAI: i. h. (15. jegyzet) 432.

⁶¹ Rozsondai Marianne szóbeli közlése szerint elképzelhető ez a megoldás.

⁶² MIKÓ: *Graduale I. kötete...*, i. h. (15. jegyzet) 430. Vö. 23. jegyzet.

⁶³ Vö. 61. jegyzet.

⁶⁴ A római rítusú, színes fametszetekkel díszített pontificale (Venece, 1543) jelenleg nem található a Főszékesegyházi Könyvtárban. – Oláh festett címere benne volt Perényi Ferenc esztergomi rítusú missaléjában is, amely a győri Székesegyházi Könyvtárba került, jelenleg lappang. MIKÓ: *Illuminált könyvek...*, i. h. (59. jegyzet.) 71–72. – Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár még két nyomtatott, színezett liturgikus könyvet őriz a kortárs főpapok tulajdonából. MIKÓ: *Illuminált könyvek...*, i. h. (59. jegyzet) 72. – A nyomtatott könyv korszakában már nem volt érdemes egy ilyen óriási díszkéziratot díszíttetni. Vö. MIKÓ: *Illuminált könyvek...*, i. h. (59. jegyzet) 72.

esztergomi rítusú gradualéból már nem énekeltetett,⁶⁵ de megőrzéséről gondoskodott. Eredeti rendeltetési helyére, az esztergomi egyháznak juttatta.

A graduale elnevezésével kapcsolatban nem osztom Csapodi Csabának azt a véleményét, hogy el kellene hagyni Bakócz nevét a graduale megnevezéséből,⁶⁶ amit a szakirodalom két esetben meg is tett.⁶⁷ Következtetésem szerint a graduale másolását Bakócz rendelte meg, a díszítés megrendelője is ő lehetett. Erdődi Simon reménybeli, majd későbbi lehetséges possessorsága ellenére a gradualénak az az elnevezése, ami a kutatásban már több mint száz éve használatos, elengedhetetlen a kézirat egyértelmű azonosításához.⁶⁸

KÖRMENDY KINGA

Ibrahim Müteferrika szerepe a 18. századi oszmán reformokban. *Er-Risāletü 'l-Müsemâ bi-Vesīletü 't-Tibâ 'a – A nyomda szükségessége.* Az első oszmán nyomda 1729-es megalapítása egy hosszú érlelődési folyamat sikere volt az Oszmán Birodalomban, ugyanakkor kivételes és szerencsésnek is nevezhető „véletlenek” összetalálkozásának is köszönhető. Mivel azonban a Müteferrika-nyomda révén még mindig nem indult be végérvényesen az oszmán és iszlám könyvnyomtatás, érdemes foglalkozni a késedelmek okaival, összetettséggel. A nyomdaalapító erdélyi származású Ibrahim Müteferrika személyével kapcsolatban pedig sok rejtett információt nyújthatnak saját művei, nyomdájának termékei, valamint otthoni könyvgyűjteményének anyaga.

A 18. század a régi berendezkedés lassú átalakulásának, az európai kulturális és technikai újítások befogadásának és a tanzimat („újjaszervezés”) közeledtét jelző események évszázada volt az Oszmán Birodalomban. Az 1699-es karlócai békeszerződés következtében a birodalom kénytelen volt visszavonulni fejlettebb nyugati birtokairól, ezzel együtt pedig egyre fokozódtak a birodalom más részein mutatkozó bomlás jelenségei. Az átalakulás alatt, amely III. Ahmed (1703–1730) uralkodását és Nevsehirlí Dámád Ibrahim pasa (1718–1730) kormányzati idejét is jellemezte, a szultáni udvar egyre jobban elkényelmesedett, és életmódja egyre jobban pazarlóvá vált. Ugyanakkor ez a kor hozta meg az Európa felé történő kulturális nyitást, amely által a francia kapcsolatok egyre erősebbé váltak. Az oszmán társadalom befogadóbbá vált számos technikai újításra, így e léggör kialakulása nélkül aligha vált volna lehetővé a nyomdászat meghonosítása.

Számos 18. századi oszmán követjelentést ismerünk Franciaországból, amelyek alapján jól ki-rajzolódik a kép, hogyan és miben kezdtek máshogy tekinteni a keleti emberek a Nyugatra. Növekedni kezdett az a réteg, aki felismerte a világ sokszínűségét és változását. Ekkor kezdődtek meg a komolyabb szótárkészítési munkálatok is, és egyre több külföldi történelmi munkát fordítottak

⁶⁵ Ennek magyarázatára a zenetörténészek hivatottak.

⁶⁶ Csapodi Csaba nem foglalkozott a graduale írásának paleográfiájával. L. 20. jegyzet. Vö. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. Fennmaradt kötetek.* Bp. 1988. /Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 23./ n. 1185.

⁶⁷ Szendrei Janka kiadásában, a latin nyelvű címben már hiányzik a hagyományos elnevezés, a további szakirodalomban már szinte azonosíthatatlan a kódex csak a műfaja alapján. Vö. MIKÓ: *Graduale I. kötete ...*, i. h. (15. jegyzet) 428. – Ennek a gyakorlatnak szenvedői alanyai a kutatási fázisonként új névre keresztelt, így esetenként elveszettek tartott középkori kéziratok, valamint a kutatók, akik gyakran kutatástörténettel kénytelenek azonosítani az időnként új és régi névvel felváltva hivatkozott kéziratokat.

⁶⁸ Ezt a gyakorlatot követi MIKÓ: *II. Lajos király címereslevelei ...*, i. h. (13. jegyzet) 74–76.

le oszmán-török nyelvre. Ibrahim Pasa nagyvezír létrehozott egy 25 fős bizottságot, amely elrendelte a legfontosabb arab és perzsa történelmi munkák lefordítását török nyelvre, így saját maga is két világtörténelmi mű (*Hvandemir* és *Aynî* munkái) fordítására adott parancsot.¹ Valójában majd a 18. század második fele, a 19. század lesz az a korszak, amikor az oszmán értelmiségi elit ráébred arra, hogy egy másfajta intelligenciát kell létrehoznia. A nyitás azonban már a század elején elkezdődött.

Az oktatás átalakítása és ezáltal az ehhez szükséges eszközökhöz való hozzáférés megkönnyítése különösen sürgetővé vált. A muszlim főiskolák, a medreszék már nem tudták kielégíteni az értelmiségi elit igényeit. Leginkább a természettudományok területén (matematika, mérnöki tudományok, orvostudomány) volt szükség világi felsőoktatási intézmények létrehozására, minthogy az ipari forradalom szele ekkora már elérte a birodalmat is. Az első valódi török egyetem létrehozása a 19. századig várat magára, de a törekvések már ekkor elkezdődtek.

Az Európa felé való nyitással párhuzamosan gyengülni kezdtek az eddig meghatározó perzsa és arab hatások a művészet számos területén. Mindez az irodalomban és a nyelvhasználatban nyilvánult meg a legszembetűnőbb módon, a kor írói, élükön Ahmed Nedimmel egy újfajta, könnyed oszmán-török nyelvet honosítottak meg, melyben a bonyolult arab és perzsa szerkezetek helyett egyre inkább a török nyelv vált uralkodóvá. Ezzel egy időben III. Ahmed szultán palotájában, közvetlenül a trónterem mögött egy új, gyönyörű könyvtértermet építtetett fehér márványból, hatalmas ablakokkal, mely szép példája az oszmán építészetben megjelenő új, franciás trendnek.

Természetes, hogy valamilyen ellenállásra, a hatalom felől érkező szabályozásra gondolunk először, amikor a könyvnyomtatás csaknem 300 éves késedelemmel való megérkezésének okait vizsgáljuk.² A 17–18. században az Oszmán Birodalomba utazó európai hivatalnokok, megfigyelők mind arról számolnak be, hogy elsődleges oka a nyomda tilalmának a kéziratos könyvekhez való ragaszkodás. Azonban ez a ragaszkodás – mint elsőre kézenfekvőnek tűnik – nem kizárólag a hagyományokból táplálkozott. Az isztambuli művelt rétegek folyamatosan igényt tartottak könyvekre, ehhez pedig, ahogy régen is, írnokokra volt szükség.

A 16. századtól sokan érkeztek vidékről a nagyvárosokba, hogy gyermekeiket iskoláztathassák. Ezzel párhuzamosan nőtt az elemi iskolák száma. Azonban már kevesebb család engedhette meg magának, hogy a felsőbb szintű iskolákba, a medreszékbe is beírassa gyermekét. Így az írni-olvasni tudók, de több mindenhez nem nagyon értők száma hirtelen megnövekedett. Az ebbe a rétegbe tartozók mind az írnoki hivatásban kerestek megélhetést.³ A 18. század elején az Isztambulban járt Marsili beszámolója szerint már több mint kilencvenezer írnok működött a fővárosban. Tehát ekkorra már több évszázados hagyománnyal rendelkező, számottevő „iparosréteg” alakult ki a könyvek előállítására, akik nyilvánvalóan féltették megélhetésüket, amikor a nyomdák megjelenése ellen tiltakoztak. A nyomdászat meghonosítása egyben egy új, privilégiummal rendelkező céh létrejöttét jelentette.⁴ Fontos azonban megjegyezni, hogy a nyomda maga is figyelembe vette

¹ ORTAYLI, İlber: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 9.

² Az arab világban az oszmánoknál is jóval később, 1821-ben alapult meg az első valódi, arab nyelvű, arab írásos nyomda az egyiptomi Bulák szigetén. Itt adták ki 1828-tól kezdve az első arab és török nyelvű hivatalos lapot, az *al-Vakái al-miszrija*-t (Egyiptomi események); vö.: DÉVÉNYI Kinga–IVÁNYI Tamás: „Kiszáradt a toll...”: *Az arab írás története*. Bp. 1987. 97.

³ KÁLDY-NAGY Gyula: *Beginnings of the Arabic-letter Printing*. In: *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus*. Bp. 1974. 201–211.

⁴ BERKES, Niyazi: *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul, 1978. 58.

a másolók érdekeit, így csak olyan műveket nyomtattak ki, amelyeknek kéziratos sokszorosítása nehéznek és költségesnek bizonyult volna.⁵

Kevés levéltári adatunk van az Oszmán Birodalomban működő másolókról, bár egy 1716-os szultáni rendelet megtiltotta a kéziratos könyvek további exportját, mivel azok száma Isztambulban meglehetősen kevés lett. Ez utalhat arra, hogy bár sok másoló működött a birodalomban, ők nem feltétlenül kéziratos, könyvek másolásával foglalkoztak, inkább hivatalos iratok gyártásával. Káldy-Nagy Gyula szerint tehát valójában nem igazán a másolók, inkább az ulémák, a muszlim tudósok voltak a legfőbb ellenzői az újításoknak. Ezek az egyházi tudósok a Korán és az ahhoz kapcsolódó tudományokon nőttek fel, és ebben a konzervatív szellemben is folytatták munkájukat, nem szélesítve tudásukat a tudomány új ágaival.⁶

Valójában azonban nincs olyan adatunk, amely bizonyítaná, hogy az Oszmán Birodalomban bármiféle konkrét vallási ellenállásba ütközött volna a nyomda felállítása, mégis sokan ezt hozzák fel az 1730-as Patrona Halil vezette janicsárfelkelés egyik céljaként is. Bár általában véve az ulémák konzervatív nézeteket vallottak, sokan közülük kiemelkedő tudósok voltak. A főmufti, Abdullah efendi saját maga ajánlott Ibrahim Müteferrika figyelmébe két kinyomtatandó művet.⁷ A könyvnyomtatás meghonosodását, majd terjedését azonban valamennyire mégis akadályozták elvi kérdések, leginkább az arab kézírás nagy becsülete és ehhez kapcsolódóan a nyomtatott betűvel szembeni előítéletek is. Az iszlám nyomdák megjelenése után is sok helyen, leginkább a mecsetekben és más vallási intézményekben a kéziratosokat használták szívesebben.

A nyomtatás első formája, a nyomódúcos könyvnyomtatás éppen ellentétesen terjedt el: Kínából indult, és a muszlimok jóval korábban megismerkedtek vele, mint az európaiak: nyomódúccal készült Korán-részletek, naptárak, talizmánok maradtak fenn a 10. század elejétől. Úgy tűnik, ennek az eljárásnak az ismerete is hozzájárult ahhoz a viszolygáshoz, amellyel az Európából származó mozgatható betűs könyvnyomtatást fogadták a muszlim világban. A litográfiával ugyanis jobban utánozni tudták a kézírás kalligrafikus betűit, így a Birodalom egyes részein és más arabok lakta területeken (Észak-Afrikában, Perzsiában, Indiában és az iraki síita nyomdákban) a 20. századig ezt részesítették előnyben.

Maga Ibrahim Müteferrika is foglalkozott a nyomdaalapítás vallási, morális és gyakorlati kérdéseivel, több nyomtatványának előszavában érveket sorakoztatott fel a könyvnyomtatás szükségességét és előnyeit illetően. *Er-Risâletü 'l-Müsemâ bi-Vesîletü 't-Tibâ'a* (A nyomda szükségessége) című rövid értekezését 1726-ban írta meg, és benyújtotta a sejhüliiszlámnak és a nagyvezírnek.⁸ Előszavában Ibrahim Müteferrika leírja, hogy az emberiség írásos örökségének megőrzése miatt hasznos a nyomda, és hogy hiányoznak az olyan másolók, akik a nagy szótárakat hiba nélkül le tudnák másolni. Ezután tíz pontban foglalja össze a nyomdával járó előnyöket:

1. A szótárak, történelmi, asztronómiai, földrajzi és államigazgatással kapcsolatos fontos művek nyomtatás útján történő sokszorosítása fontos szerepet játszik minden társadalmi osztály iskolázottságának emelésében.
2. Az iszlám államok megalakulása óta íródott értékes művek kinyomtatása biztosítja, hogy a muszlimok között terjedjenek ezek a munkák.
3. A nyomtatással sokszorosított művek írásképe tiszta és hibátlan, ezért az azt olvasó oktatók és tanárok biztosak lehetnek helyességét illetően. A nyomtat-

⁵ KUNERALP, Sinan: *Les débuts de l'imprimerie a Istanbul au XVIIIe siècle*. In: *Turquie livres d'hier, livres d'aujourd'hui*. Strasbourg-Istanbul, 1992. 3. /Études Turques 1./

⁶ KÁLDY-NAGY: *i. h.* (3. jegyzet) 201.

⁷ BERKES: *i. m.* (4. jegyzet) 57.

⁸ Írása nyomtatott formában is megjelenik a nyomda első termékében, a *Vankulu* szótárban.

ványokat minőségi tintával készítik, ezért a nyomtatott könyvek a kéziratoknál jobban ellenállnak az olyan rossz éghajlati körülményeknek, mint például a pára.

4. A könyvnyomtatás nyereséges foglalatosság. Azzal a munkával, amellyel egy kötetet megírnak kézzel, ezer hibátlanul írt nyomtatvány készíthető. Ezáltal olcsó lesz a könyvek ára, amit így a szegényebbek, a diákok is megvásárolhatnak.
5. A nyomtatott könyvek elejére rövidebb, végére hosszabb tartalomjegyzék hozzáadásával bármilyen keresett dolog könnyen megtalálható benne.
6. Mivel a nyomtatott könyvek olcsók lesznek, bárki és bárhol, a messzibb városokban, falvakban lakók is könnyen beszerezhetik, ezáltal pedig megszűnhet a tudatlanság.
7. Isztambulban és a Birodalom többi városában a könyvnyomtatásnak köszönhetően könyvtárakat állítanak majd fel. A diákok a tanulmányaikhoz szükséges könyvekhez könnyedén hozzáférnek, a nemzet felemelkedik.
8. Az oszmán szultánok hódításaik és háborúik révén fényessé tették az iszlám hitet, és emelték dicsőségét. A könyvek nyomtatással való sokszorosítása által további nagy szolgálatot tehetnek a muszlimoknak.
9. Az európai államok tudják, hogy értékesek az arabul, perzsául és törökül írt művek, így nyomtatják azokat. Ismeretes például, hogy kinyomatták a *Kánunt*, a *Şifât*, a *Nüzhet el-Müstakot* és még sok más, e három nyelv egyikén íródott művet. De mivel olyanok nyomtatták ki ezeket, akik nem nagyon ismerik e nyelveket, ezek a könyvek tévedésekkel vannak tele és az iszlám világban nem tartottak rá igényt. Mivel e műveket a Nyugat írásával [latin] nyomtatták, nem szépek. Később találnak a keleti nyelvekhez értő embereket és a kinyomtatott műveket az iszlám országokba küldve pénzt szerezhetnek. A muszlimoknak, ahogy más területeken is előrébb tartanak a keresztényeknél, a könyvnyomtatás művészetében is meg kell előzniük őket.
10. Már régebben is fontolgatták e hasznos eljárásnak az átvételét és az állami vezetők elemezték a témát, de mivel ez egy fáradságos és gondokkal teli munka, és nem is volt, aki értett volna hozzá, annyiban hagyták. Az iszlám államok mindegyikének nagy szüksége van könyvekre. A könyvnyomtatás elfogadása és művek kinyomtatása növeli az állam dicsőségét és nagyságát.

Hogy az oszmánok arab betűs nyomdája a 18. századig váratott magára, nem jelenti azt, hogy a Birodalomban egyáltalán nem ismerték a könyvnyomtatást. Ide is viszonylag hamar eljutott Gutenberg újítása, mégpedig a Birodalomban élő kisebbségek révén, akik már a 15. század végén nyomdát nyithattak. Ismeretes, hogy az oszmánok vallási szabadságot hirdettek a meghódított területeken, ez pedig egyúttal azt is jelentette, hogy a nem muszlimok szellemi, kulturális fejlődését nem szabályozta az oszmán törvénykezés annyira, mint a muszlimok esetében.⁹ A nyomdák felállításához azzal a kitéttel kaptak engedélyt ezek a kisebbségek, hogy azokban nem nyomtathattak török és arab nyelvű könyveket. A zsidók, örmények és görögök alapította nyomdák korai jelenléte is mutatja az Oszmán Birodalom kulturális sokszínűségét és bizonyos fokú nyitottságát. Érdekes módon, az előbb említett tilalmat kikerülve, az örmény nyomdáknak megjelentek örmény írásos, oszmán nyelvű újságok és folyóiratok.

Ibrahim Pecevi oszmán történetíró is megemlékezik 1640-ben Gutenberg találmányáról egy rövid bekezdésben: „a gyaurok nyomdabetűikkel történő könyvsokszorosítása valóban furcsa egy művé-

⁹ A kisebbségek közül azonban csak a zimmi státuszúak, az ehl-i kitap (a könyv népe), tehát a keresztény és a zsidó vallásúak élvezhették ezeket az engedményeket, a többi kisebbség (pl. álevi kurdok, arabok) jóval kevesebb joggal rendelkezett.

szet (...), ha akarja valaki, ezerszer annyi könyvet is nyomtathat egy könyv betűivel...”.¹⁰ Az oszmánok már nagyon hamar felfigyeltek az Európában már folyó arab betűs könyvnyomtatásra is, így 1485-ben II. Bajazid megtiltotta bármilyen nyomdatermék birtoklását. Később ezt a tilalmat sorra erősítették meg a következő szultánok, de aztán 1588-ban III. Murad szultán egy fermánban engedélyezte az Európában nyomtatott arab betűs, oszmán nyelvű művek kereskedelmét és terjesztését két kereskedő, bizonyos Brantolon és Orazio Bandini számára. 1594-ben meg is érkezett a nyomtatott *Tahriri'l-Usulü'l Öklides*, mely dátumozása alapján (1587) minden valószínűség szerint François Savary de Brèves (konstantinápolyi francia követ) párizsi nyomdájában készült.¹¹ Ennek ellenére úgy tűnik, nem nagyon tartott igényt az isztambuli művelt réteg a nyomtatott könyvekre. Ez a közöny és ellenséges hozzáállás is hozzájárult ahhoz, hogy a 18. századig kellett várni egy hazai nyomda megalapítására. A tudásnak egyfajta monopóliumát birtokló értelmiségiek ugyanis nemigen tekintették kedvezőnek az olyan újítást, ami a szövegek sokszorosításának engedélyezésével egy szélesebb körű társadalmi tagolódást tett volna lehetővé, ahol különleges helyzetüket elveszíthették volna.

Az első oszmán nyomda kései indulása nem jelentette azt, hogy bármilyen témájú könyvet ki lehetett nyomtatni a Birodalomban. A iszlámnak a vallási művekhez való konzervatív hozzáállása, a meghamisítástól, változtatásoktól való félelem indukálta azt, hogy a nyomda engedélyezéséről kiadott szultáni kézjeggyel ellátott rendelet (Hatt-i Hümayûn) egy olyan kitéletet tartalmazott, hogy a nyomdában nem nyomtathatnak vallási témájú könyveket. Ez a rendelet Ibrahim Müteferrika nyomdájának megszűnte után is érvényben maradt, sokáig nem ismerünk olyan fétvát vagy szultáni rendeletet, amely megszüntette volna ezt a tilalmat, mindenesetre csak 1803-ban jelenhetett meg az első teológiai mű, a *Risale-i Birgivi* (Birgivi értekezése).¹² Az első, oszmán földön ki-nyomtatott Korán még ennél is jóval később, 1871-ben jelenhetett meg, de ez egy litográfiával készült változat volt. Mozgatható betűkkel az első Korán 1874-ben jelent meg. Ebben az évben szüntették meg hivatalosan a vallásos művek nyomtatásának tilalmát.

Ibrahim Müteferrika erdélyi előételét, majd birodalombeli karrierjét, gondolkodásának alakulását, így egész életútját számos elsődleges forrásból nyomon tudjuk követni. A legfontosabb talán saját iszlám hitvitázó műve, a „Risâle-i İslamiye”-nek nevezett (Értekezések az iszlámról), nyomtatásban meg nem jelent könyvecskéje. Ebben röviden a következőképp nyilatkozik erdélyi tanulmányairól:

„Tizenöt éves korom után az Ótestamentum és Dávid könyvének olvasása kötelező volt, megbíztak az abban található azon prédikációk olvasásával, melyek intelmei helyesek, magyarázatuk és értelmezésük engedélyezett volt. Azonban az Ótestamentum egyes részeinek olvasását tiltották nekem, mondván, hogy az üdvöt nem ismerő mesterektől való. Emlékszem, hogy így annak értékes részeit titokban olvastam. Ennek az elején egy jelentős verset ismertem meg, amely fényt ad azoknak, akiknek nem lát a szeme, és a gondterhelt lelkűeknek örömet adományoz. A vers görög nyelven így módon volt lefestve...”¹³

¹⁰ *Ve min tahkiki hattı basma-i küffar. İbrahim Peçevi.* = Anadolu Vol. 4. No. 1. Spring, 1994.

¹¹ KABACALI, Alpay: *Başlangıçtan günümüze Türkiye’de matbaa, basın ve yayın.* İstanbul, 2000. 13.

¹² BAYSAL, Jale: *II. Rákóczi Ferenc’in çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türklerinin ilk bastıkları kitaplar.* In: *Türk-Macar kültür münasebetleri ışığı altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar mültecileri.* İstanbul, 1976. 217–225.

¹³ „... sinn-i sabavetten beru tevatr ve İncil ve Zebur okumağa mülazım olub, maddelerinde tek-mil, tefasirlerinde me’zun-ı va’z u nasihat ile me’mur oldukda üstad-ı bî mürüvvetlerden (mensuh-dur) diyü okumasından neyh olunduğum atık ecza-i tevatrları sırran mütala’a eylemek heves-i

A kéziratban egy lapszéli bejegyzés is szerepel még itt:

„Ez az érdekes vers a könyv népe [=keresztények] által bizonyítottan Mózes öt könyvéből lett kivéve. De néhány régi ember hamis véleménye alapján készült értelmezésekben ezt eltitkolták és elrejtették.”¹⁴

Ezen megnyilatkozások alapján Berkes tanulmánya szerint Ibrahim Müteferrika a szentháromságtagadó Servetus és Dávid Ferenc eszméit is ismerte, sőt azonosult velük. Dávid Ferenc meghurcoltatásának egyik oka az volt, hogy elmélete szerint a Szentháromság-hit alapján meghamisították a Szentírást. Ibrahim Müteferrikánál is felmerül, hogy az Ó- és Újszövetségben egyaránt szereplő paraklétoz szó (jelentése: 'szószóló', 'vigasztaló', Szent Jánosnál ez a Szentlélekre vonatkozik) a régebbi keleti bibliákban periklutos-ként (jelentése: 'dicsőséges') van írva.¹⁵ Ibrahim Müteferrika a „Risâle-i Islamiye”-ben már iszlám szemszögből nézve – hibásan – azt írja, hogy ez utóbbi szó jelentése 'oltalmazó', és ez a jelentés megegyezik Mohamed egyik melléknevével, az Ahmeddel, amelynek ő az 'oltalmazó' jelentését adja meg. Ennek azonban ellentmond, hogy szótári jelentése szerint az 'ahmed' melléknév annyit tesz: 'dicséretre méltóbb, dicsőségesebb' Ibrahim Müteferrika tehát némiképp összezavarja a görög és arab szavak jelentését, mégis kétségtelenül 16. századi Szentháromság-viták érvrendszeréből merít.¹⁶

Az elmélet szerint Isten itt nem a szent szellem, vagyis a Szentlélek, hanem Mohamed eljövételét jövendölte volna meg, aki elhozza az iszlám vallást. Mint Berkes írja, művének gondos tanulmányozása után világosan látszik, hogy Ibrahim Müteferrika abban az unitárius tanokat védi, a pápaság elleni támadásokat sorakoztat fel és azt a meggyőződését fejt ki, hogy az oszmánok döntő vereséget fognak mérni rájuk és a Habsburgokra. Bibliarészleteket is találhatunk a műben, amelyek egy része latin, másik része görög nyelvű, de mindig arab írással. Lehetséges, hogy a latin nyelvű részletek Servetus híres *Biblia Sacrájából* származnak.

A fent említett elméleteket Dávid és Servetus műveikben a Szentháromság tana hamis voltának bizonyítása érdekében sorakoztatták fel. Ahogy Servetus írja, a Korán egyes szúráiban is olvasható, hogy a keresztények az emberek legjobbjai voltak és az igazat írták, a Szentháromság elméletét – vagyis hogy az isteni teremtményben három személy létezik – nem ismerték, ezt később az emberek tették hozzá. Ezek alapján is látszik, hogy az unitáriusok bizonyos vonatkozásban közeledtek az iszlámhoz, és ezt fordítva is feltételezhetjük. A „Risale-i Islamiye” gondosabb, teológiai szempontú értelmezése információkat nyújthatna a protestáns, keresztény, illetve iszlám hitvitákról, mint-hogy Ibrahim Müteferrika mindkettőben járatos volt, tulajdonképpen ide-oda közlekedett a két vallás között.¹⁷

zamire hutur idüb ibtida birle dide-i na binalara nur ve dil-i mahzunlara sürur bahş olan bir ayet-i Kerimeye muttali oldum ki zeban-ı Yunanda bu üslüb üzre nakş olunmuşdur.” (NECATIOĞLU, Halil: *Matbaacı Ibrahim-i Müteferrika ve Risâle-i Islâmiye adlı eserinin tenkidli metni*. Ankara, 1982. 56.)

¹⁴ „Bu ayet-i latife ehl-i kitabun el-an bürhan edindükleri Tevrat'dan mühredür. Lâkin bazı mütekaddiminün re'y-i batılları üzere eyledükleri tefasirlerinde ala tariki'l-inkâr masturdur.” (NECATIOĞLU: *i. m.* (13. jegyzet) 56.)

¹⁵ BERKES, Niyazi: *İlk Türk matbaası kurucusunun dinî ve fikrî kimliği*. = Belleten (XXVI/104.) 1962. 730.

¹⁶ Vö.: ZENKER, Jules Theodore: *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*. Leipzig, 1866. 16.

¹⁷ Több ponton érdekes hasonlóságot mutat Ibrahim Müteferrika személyével Murád terdzsumán, aki szintén magyar származású volt, oszmán fogságba esett, majd 1553-tól a szultán tolmácsa lett és eredeti vallását tekintve valószínűleg unitárius volt. Több prózai és verses írása ismeretes. Ezek közül nem egy – mint Ibrahim Müteferrika *Risâléja* – iszlám kegyességi munka, melyekben egy egységes iszlám Istentant mutat be a keresztényeknek ajánlva azt. Személyét és írói tevékeny-

A Szentháromság hit a keresztények nyugati és keleti egyházának is egyik legsarkalatosabb dogmája volt, annak ellenére, hogy a Bibliában nincs rá világos és egyértelmű utalás. Ennek ellenére a Bibliára építették ezt a dogmát, és így előbb a katolikus inkvizíció, de azután a reformátusok is üldözték az ez ellen vallókat. Az unitáriusok – más protestáns felekezetekhez hasonlóan – a Bibliát isteni kinyilatkoztatásnak tartják, a Biblia legfőbb tételének azonban isten egységét, egytelenségét tartják. Jézus Krisztust valóságos embernek gondolják, de éppen ezért nem emelik olyan magaslatokba, mint mások, hanem – a muszlimokhoz hasonlóan – prófétának tekintik, aki részesült az isteni elragadtatásban.

A 16. században, amikor a leghevesebben folytak a protestáns felekezetek közti hitviták Európában, egyes radikális protestáns gondolkodók előbb Erdélyben, majd egyesek onnan továbbállva Isztambulban telepedtek le, így az 1570-es évekre az oszmán fővárosban egyfajta unitárius „lobby” jött létre. A leghíresebb közöttük Adam Neuser volt, aki aztán át is tért önkéntesen az iszlámra.¹⁸ Sajnos kevés adatunk van erről a közösségről és arról, hogy meddig és milyen formában tevékenykedtek a Birodalomban, azonban talán mégsem alaptalan valamilyen összefüggést feltételezni Ibrahim Müteferrika és e csoport között.

Orlin Sabev gondos levéltári kutatásainak köszönhetően ma már ismerjük Ibrahim Müteferrika könyvgyűjteményének tartalmát is.¹⁹ A kollekció darabjai csakúgy, mint minden más, az otthonában található tárgy, a halálakor készült hagyatéki defterbe lett bevezetve. A defter legelején található az arab betűs könyvek, míg a latin betűs darabok Ibrahim személyes holmijainak számbavétele után szerepelnek. E két részt együttvéve a leltár összesen 137 mű címét tartalmazza.²⁰ Arra következtethetünk ebből, hogy Ibrahim Müteferrika saját maga is más-más helyen tárolta otthonában könyvtárának e két részét. Mindkét lista arról tanúskodik, hogy Ibrahim igyekezett minden tudományágban könyvekre szert tenni és olvasni. A listák a könyvek mindenféle csoportosítása nélkül készültek, össze-vissza találjuk benne egymás után a különböző tudományágakat. Arról sem rendelkezünk információval, hogy készült-e Ibrahim Müteferrika életében könyvtáráról bármilyen katalógus vagy összeírás.

Az arab betűs könyvek 101 darabot tesznek ki. Nagyobbik része társadalomtudományi mű, azon belül is a legnagyobb számban iszlám teológiai (17), iszlám jogi (9), történelmi (10) és nyelvészeti (10) műveket találunk. Képviselteti az arab betűs gyűjteményben még magát a politika (3), filozófia (3), retorika (2), logika (1), világi jog (1) és a szépirodalom (8) is. Találunk egy enciklopédiát és három úgynevezett risalét (értekezés), egy biográfiát, egy levélmintagyűjteményt és egy álomfejtő könyvet is itt.²¹ A természettudományok közül legnagyobb számban az asztrológia (10) és a földrajz (9) képviselteti magát, ezenkívül három-három geometriai és orvosi, két algebráról szóló és egy matematikai könyvet tartalmaz még a lista.

ségét Ács Pál ismerteti cikkében: *Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György. Bp. 2002. 15–18.

¹⁸ ÁCS: *i. h.* (17. jegyzet) 17.

¹⁹ SABEV, Orlin: (çev. Salih, Orhan): *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni (1726-1746)*. İstanbul, 2006.

²⁰ Amennyiben valóban 137 könyvből állt Ibrahim Müteferrika könyvtára, az a korabeli viszonyokhoz képest egyáltalán nem nevezhető kiemelkedőnek. Összehasonlításképpen az 1587-ben meghalt Ali cselebinék, aki Budán volt tisztviselő, hagyatéki leltára szerint 119 kézzel írott könyve volt (FEKETE Lajos: *Egy vidéki török úr otthona a XVI. Században*. = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi közleményei (XV.) 1–2. sz. 1959. 87–106.)

²¹ A Risale címmel feljegyzett művek között előfordulhat, hogy közülük egyik Müteferrika saját vallási értekezése, a „Risale-i Islamiye”.

Ezen gyűjteményrész listáját itt nem közlöm, annyit azonban fontos tudni, hogy a listában szereplő művek az iszlám világban, különösen a kor Oszmán Birodalmában elterjedt könyveknek számítottak. Az iszlám oktatási hagyomány szerint a legfontosabbak a vallással és a nyelvészettel kapcsolatos tudományok, míg az asztronómia, matematika és hasonló természettudományok főleg az ünnepek, az imaidó és vallási események meghatározása miatt számítanak fontosnak. Az iszlám jogon belül pedig az örökösödési jog játszik kiemelkedő szerepet. Ibrahim Müteferrika arab írásos könyveinek listája jól példázza ezt a felfogást, és utalhat arra, hogy medreszei oktatásban is részesülhetett. Ezt egyébként 'Efendi' megnevezése is alátámasztja, hiszen ezt a titulust a tanult muszlimok, különösen a medreszében végzettek szokták kiérdemelni. Sajnos nem derül ki az összeírásból, hogy a könyvek kéziratok vagy nyomtatottak voltak-e. Tekintettel arra, hogy ebben a korban arab betűs nyomtatott könyvként csupán Ibrahim Müteferrika nyomdatermékei voltak ismertek az Oszmán Birodalomban, valószínűsíthető, hogy a könyvek nagy része kézirat volt. Természetesen más arab országból vagy Európából is kerülhetett arab betűs könyv könyvtárba könyvkereskedőkön keresztül vagy egyéb úton.

Ennél még fontosabb számunkra a latin írásos könyvek listája, hiszen előfordulhat, hogy a lista rövid címei mögött esetleg még Kolozsváron, vagy később, magyar kézből beszerzett, akár magyar nyelvű művek bújnak meg. A hagyatéki defterben Kütüb-i Latin (Latin könyvek) cím alatt szereplő könyvekről nem derül ki egyértelműen, hogy latin nyelvűek-e, avagy latin írásos, de nem (csak) latin nyelvű művek-e, ugyanis az oszmán nyelvű cím mindkettő jelentést hordozza. Az utóbbinak azonban nagyobb a valószínűsége. Az összeírásban az alábbi 36 cím szerepel (zárójelben magyar jelentésükkel), melyeket – amennyire a rövid, általában csak a témát jelölő címek ezt lehetővé tettek – igyekeztem azonosítani:

1. Atlas minor [Kis atlasz] – Mercator: Atlas minor
2. Sagir Coğrafya [Kis földrajz]
3. Kebir Atlas [Nagy atlasz]
4. Kebir ve 'atik Atlas 2 [Nagy és régi atlasz 2]
5. İncil tercümesi [Újtestamentum. Bibliafordítás]
6. Risale-i Hendese [Geometriai értekezés]
7. Frengi Takvim [Francia (= európai) naptár]
8. Tertib-i Ceng [Háborúleírás]
9. Atlas-ı sagir [Kis atlasz]
10. Def'a Risâle-i Hendese [Megint egy geometriai értekezés]
11. Hey'et risâlesi [Asztronómiai értekezés]
12. Hendeseye müte'allik risâle [Geometriával kapcsolatos értekezés]
13. Hey'ete müte'allik risâle [Asztronómiával kapcsolatos értekezés]
14. Def'a Risâle-i Hendese [Megint egy geometriai értekezés]
15. Lugat-i Mensek [Meninski szótára]– Meninski, Francisci à Mesgnien: Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae I–II.
16. Krismân [Christmann]– Christmann, Jakob: Alphabetum arabicum
17. Atlas [Atlasz]
18. Def'a Atlas [Megint egy atlasz]
19. Tevrit ma' İncil [Mózes könyvei és az Újszövetség]
20. Ak Deniz haritası [Földközi-tenger térkép]
21. Atlas-ı Sagir [Kis atlasz]
22. Sagir Atlas [Kis atlasz]
23. Sagir Atlas [Kis atlasz]
24. Harita [Térkép]
25. Küre [Földgömb]
26. Sagir Atlas [Kis atlasz]

27. Hey'ete müte'allik risâle [Astronómiával kapcsolatos értekezés]
28. ...Lugat tercümesi [... szótár fordítása]
29. Sagir kit'a Coğrafya alâyi [Kis körcikk – földrajzi traktátus]
30. Nücüm risâlesi [Astrológiai értekezés]
31. Feylesof alâyi [Filozófiai traktátus]
32. Gramatik alâyi [Grammatikai traktátus]
33. Tıbb alâyi [Orvosi traktátus]
34. Risale-i Mantık [Logikai értekezés]
35. Haritalar alâyi mahlut [Térképek traktátusa vegyes]

A latin betűs művek többsége tehát földrajzi témájú: atlaszok, térképek, földgömb, egyéb földrajzi művek. Ezen kívül egy-egy könyvvel képviselteti magát a filozófia, a grammatika, a logika, az orvostudomány, találunk egy naptárat és három nyelvészeti művet. Ebből kettő szótár, a harmadik pedig egy arab nyelvtan. Sajnos nem derül ki, hogy a Biblia-fordítás milyen nyelvű, de mivel fordításról van szó, valószínűleg latinról fordították.

Mivel a hagyatéki összeírásban külön részben vannak felírva a nyomdában kinyomtatott, de el nem adott könyvek, feltételezhetjük, hogy sem az arab írásos, sem a latin könyvek között nem szerepelnek Ibrahim Müteferrika saját nyomdájának nyomtatványai.

A fent említett, nyomtatásban meg nem jelent „Risale-i Islamiye”-n kívül Ibrahim Müteferrika más műveket is írt, szerkesztett, illetve gondozta, javította és kiegészítette a nyomdájában megjelent művek szövegét.

A nyomdában megjelent művek közül témakörük alapján a történelmi művekből találunk a legtöbbet, pontosan tízet. Ennek oka lehet az oszmán, arab történetírás fejlett volta, de Ibrahim Müteferrika ebbéli érdeklődése is, hiszen a legtöbb ilyen jellegű nyomtatvány előszavában saját történelmi ismereteiről is tanúbizonyságot tesz azzal, hogy kiegészíti, kibővíti a mű szerzőjének írását saját, a témához tartozó, fontosnak tartott ismereteivel. Mint láttuk, Ibrahim Müteferrika ügyének tekintette az oszmán állam megreformálásának kérdését, segítségét, ehhez pedig szükségesnek tartotta, hogy az illetékesek frissen tájékozottak legyenek a világpolitika eseményeiben.

A természettudományok témakörébe tartozó nyomtatványok még inkább saját érdeklődéséről, ez irányú komoly ismereteiről árulkodnak, hiszen ezek egyikének (*Füyuzat-ı Miknatsıye* – A mágnes előnyei) saját maga a szerzője, a másiknak (*Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr* – A tengeri hadjáratok vonatkozásában választott ajándék) pedig fordítója.²²

A szótárak kinyomtatása egyértelműen az oszmán medreszék, az ott tanuló diákok érdekében történt, ahogy ennek fontosságára Ibrahim Müteferrika a nyomda hasznosságáról írt értekezésében is felhívja a figyelmet. A szótárak esetén különösen nagy jelentősége volt a hibáknak is, melyekben bővelkedtek e szótárak korábbi kézíratos másolatai. Nem véletlen, hogy a nyomda első nyomtatványa azonnal a híres arab–török Vankulu szótár lett, 1742-ben pedig még sikerült kinyomtatni a perzsa–török szótárt, a *Ferheng-i Şuûrit* is.²³

Ibrahim Müteferrika nyomtatványaihoz általában maga írt előszót, amelyben többnyire a megjelent művet méltatja, röviden ismerteti annak tartalmát és hogy kik fogják tudni haszonnal forgatni a könyvet. Emellett az első nyomtatványokban közzéteszi a nyomda alapítása során keletkezett hivatalos iratokat, valamint saját írásait. Ezeket valószínűleg elengedhetetlennek tartotta ahhoz,

²² *Füyuzat-ı Miknatsıye*. Megjelent 1144 Gurre-i Ramazan [1732. február 27.]: 23 l., 4°; *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*. Megjelent 1141 Gurre-i Zilkade [1729. május 29.]: f4], 75, [2] l., 4°

²³ *Kitâb-ı Lügat-ı Vankulu*. Megjelent 1141 Redzsep [1729. január 31.]: kétkötetes, I: 666, II: 756, [12] l., 2°; *Kitâb Lisân el Acem el-Müsemmâ bi-Ferheng-i Şuûri*. Megjelent [1742. október 1.]: kétkötetes, I: [2], 454 l., II: [2], 451 l., 2°

hogy a könyvet kézbe vevők is meggyőződhetnek arról, hogy a mű szultáni engedéllyel lett ki-nyomtatva.

Nyomdája kilencedik termékeként jelent meg az *Usul el-Hikem fi Nizâm el-Ümem* (Bölcs gondolatok a népek rendszeréről) című saját munkája, amellyel be kívánta mutatni az oszmánok európai kudarcainak okait, és reformokat javasolt az oszmán berendezkedés hibáinak megszüntetésére.²⁴ A folyamatos területi veszteségek, külpolitikai kudarcok miatt időszerűvé vált a katonai reformok kidolgozása és végrehajtása a Birodalomban. Ebben nem kis szerepe volt Ibrahim Mütefferikának is, aki először használta a később egyre többet emlegetett nizâm-i cedid (új berendezkedés) terminust e művében. Könyvében felvázolja a kormányzás modern formáit, bemutatja az államformákat, a katonai módszereket és szervezeteket. Felhívja a figyelmet arra, hogy ehhez különösen fontos a modern tudományok új eredményeinek, a földrajzi ismereteknek a felhasználása. Oroszországot is felhossa példaként, mint akik Nagy Péter vezetésével a modernizáció útjára léptek. A mű iránti európai érdeklődést jól mutatja, hogy gróf Revitzky Károly Imre lefordította franciára, amely azután nyomtatásban is megjelent (Bécs, 1769.).

Ibrahim Mütefferika már nyomdájának megnyitása előtt több térképet készített, és a nyomda termékeiben található térképek közül is több az ő nevéhez fűződik.²⁵ Valószínűleg igen alapos földrajzi ismeretei lehettek. Ezt alátámasztja az is, hogy saját magát több helyütt „földrajztudós Ibrahim”-ként mutatja be, máshol pedig egyszerűen „nyomdász Ibrahim” szerepel.

Ezek az információk mind teljesebbé teszik a képet oszmán nyomdaalapítónkról, de hogy pontosan ki volt ő, mielőtt az Oszmán Birodalomba távozott, és hogyan kapcsolódhat a magyar, erdélyi nyomdászattörténethez, nehéz megválaszolni a máig feltárt adatok segítségével. Az erdélyi kollégiumi, valamint a török levéltári anyagok ez irányú átvizsgálása azonban sok érdekes meglepetéssel szolgálhatna mind a magyar, mind a török nyomdászattörténet számára.

SCHMIDT SZONJA

Az 1817-es öszvér énekeskönyv. Debrecen nyomdatörténetében is vízválasztónak tekinthetjük, különösen pedig a debreceni énekeskönyvek történetében az 1817. évet. Utoljára ekkor jelent meg az úgynevezett „öreg debreceni énekeskönyv” (nem Debrecenben, Pozsonyban).¹ Ugyanekkor látott napvilágot az akkori új, 1806-os (Benedek-féle) énekeskönyvnek² – több 8° kiadása után – az első 4° formátumú kiadása:

²⁴ Megjelent 1144 Evaszit-i Szaban [1732. február 13.], 48 l., 4°

²⁵ A nyomdának tulajdonítható térképek a következők: 1. Márvány-tenger térkép (1919–1720) Mérete: 19×48,5 cm; 2. Fekete-tenger térkép (1724–1725). Mérete: 65×95 cm; 3. Irán térképe (1729–1730)

¹ 12° alakban változatlanul jelent meg 1723 és 1817 között. Fogalmára, utolsó kiadására (A' Debreczeni Forma szerént. Po'sonyban, Weber Simon Péter és Fijának költségével. 1817.) lásd FEKETE Csaba: *Öreg debreceni...* = Magyar Egyházzene (12.) 2004/2005. 181–186., további irodalommal. Az énekeskönyv-típus történetében Csomasz Tóth Kálmán az 1778-ban először megjelent dicséret-dallamok miatt kitérte ezt a kiadást, a legkorábbi és a legkésőbbi kiadásokat nem ismerte, nem vizsgálta. Így az „öreg debreceni énekeskönyv” fogalma a 4° formátumú kiadásokhoz (1736, 1788, 1806) tapadt; ez tartalmilag, nyomdatörténetileg és szerkesztés szempontjából egyaránt hibás.

² BENEDEK Mihály (1748–1821) névtelen előszava 1806. augusztus 24-én kelt Pesten. Szinte két évente 1920 tájáig közel száz kiadása volt; 8°, többször 4° formátumú. Aláírta 1810. június 16-án I. Ferenc császár Debrecen 1807-es folyamodványát. A helytartótanácsi iratok alapján így közli BENDA Kálmán – IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Bp. 1961. /A magyar könyv./ 123. 1812. szeptember 18-án kelt a „privilegium exclusivum pro parte Typographiae Debreczinensis”; a Trattner és Hornyánszky kiadásaiban is benne van. 1813-ban tavaszán hirdették ki. Ezért máig 1813-nak említik, bibliográfiákban és katalógusokban így írják le a Benedek-féle 1806-os énekeskönyvet. A félrevezető keltezés hivatkozási alapja CSOMASZ TÓTH Kálmán: „Nos

Közönséges Isteni Tiszteletre Rendeltetett Énekes Könyv, mely szent Dávid 'Sol-tárinn kívül magábann foglal némely kiválogatott és a' Helvétziai Vallástételt követő négy Szuperintendentzia által jóvá hagyódott Énekeket. Debreczenbenn nyomtatta TÓTH Ferentz 1817.

–)(4, A4–Z4, Aa4–Zz4, Aaa4–Zzz4, Zzzz2 = VI, 555 pp.

Új nyomdavezető Tóth Ferenc (kb. 1778–1832) provizor intézte az új énekeskönyv-típus nyomtatását. Ennek a dolgozatnak ez a csak félig Benedek-féle 4° formátumú énekeskönyv a tárgya, első-sorban a kiadvány zsolttárrésze.³

Miért öszvér ez a kiadvány?

Azért, mert ez a graduál-formátumú⁴ csak félig Benedek-féle énekeskönyv nem egységes. Két eltérő koncepciójú szerkesztmény összeházasítása. Ennek van takarékosági oka, de magyarázható azzal is, hogy a kelendőségre ügyelt a nyomdász. Az új, Benedek-féle énekeskönyvet nem szívesen, elutasítással és néhol lázongva fogadták a gyülekezeti közösségek és a kántorok. Azért, mert nem a korábbi hagyományt követte, nem a korábbi liturgikus gyakorlatba illeszkedett, hanem mesterségesen, felülről létrehozott és kötelezett, izlésváltozattal megokolt szerkesztmény volt. Bevezetése rendeletileg, erőltetéssel történt. Ilyesmi azelőtt ismeretlen a hazai protestantizmus történetében. Egyházzenei sajátosságait szakfolyóiratban részletezem, itt a kiadási és tipográfiai jellegzetességeket vázolólok.⁵

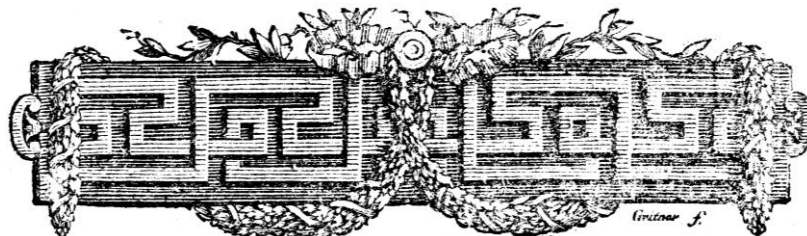
E Benedek-féle énekeskönyv meghatározásában is segítség a külön címlappal közölt genfi zsolttárok és a szintén külön címlappal közölt dicséretetek, vagy az egyes énekcsoportok előtti minden élőfejbeli dísz. 1817-ben (alább kiderül, nem először, de utoljára) a következő két fametszetes dűcot találjuk:

*Franciscus primus... ” = Református Egyház (14.) 1962. 244–246. Újra megjelent: *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*, Szerk. és sajtó alá rendezte BÓDISS Tamás. Bp. 2000. 544–547. Vö. még FEKETE Csaba: *A Benedek-féle énekeskönyv (1806) néhány kérdése*. = Református Egyház (45.) 1993. 35–38; továbbá FEKETE Csaba: *Az Óreg Debreceni Énekeskönyv keltezése*. = Magyar Egyházzene (4.) 1996/1997. 55–58.*

³ Az 1817-es kiadás korábbi tanulmányaimban hivatkozott példánya eltűnt. A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár raktározási gondok miatt lezárt keleti lépcsőházába szekrényeket telepített. Orgonagyakorlóra, énekkari és zenekari próbára feljáró diákok – vagy a velük behatoló ismeretlenek – többször felfeszítették a zárat és megdézsmálták az állományt. Az énekeskönyvnek ezt a példányát Tépe (Bihar megye) falusi bírái számára díszesen kötötték, bőrkötése miatt lopták el. Később egy csonka énekeskönyv meghatározásához és restaurálásához kértek segítséget. Ez szintén debreceni, 1817. évi kiadás (magántulajdon, Szarvas). Akkor másik példányt nem találtam, az OSzK, a Ráday és Sárospatak gyanús (vagy hasonló) példányairól sorra tisztázódott, hogy 8° alakúakat 4°-nek írtak le, vagy a következtetett évszám téves. Most előkerült egy erősen megviselt, hiánytalan, ép címlapú példány, ez 1990 tájától lappanghatott selejtpéldányok között a raktárban.

⁴ A graduál protestáns könyvműfaj (írott és nyomtatott), magyarra fordítva tartalmazta az énekes imaórák (horae canonicae), részben a főistentisztelet énekelt tételeit a kántor, lelkész és liturgikus énekkar számára. Volt az „őreg debreceni énekeskönyv”-nek graduális része (Te Deum, himnuszok, introitusok, adjutoria, benedictio stb.), ezt tekintve az elnevezés még a 19. század elején is jogosult.

⁵ *Az 1817-es énekeskönyv érdekességei*. = Magyar Egyházzene (15.) 2007/2008. 421–438.

1: Az első zsoltár fölötti fejléc (1806: A3a = 5. p., 1817: A3a = 5. p.)

A fametsző itt megörökítette nevét is („Gritner fecit”) a dúc alatt. Személyéről és munkáiról eddig nem találtam adatokat. A következő dísz szintén lehet az ő munkája, szignó nincs (a debreceni nyomda korábbi díszein sincs).

2: a dicséreték fölötti fejléc (1806: A2a = 3. p.; 1817: Oo1b = 290. p.)

A debreceni nyomda ennek a dúcnak olyan változatát is alkalmazta később, amelynek közepére a magyar címerpajzs volt beillesztve.

Ezek a dúccok tehát két énekeskönyvben is megjelentek. Nem ugyanannak az énekeskönyv-típusnak két kiadásában, erről, megkülönböztetésükről is, alább lesz szó. Nem csupán ez a két díszes fejléc, hanem az 1806-os és 1817-es énekeskönyv zsoltárainak egyéb tipográfiai részletei is azonosak. Ilyen a mutató fölötti cifrasor, illetve a zsoltárok előtti tárgymutató fölötti. Ezek közül egyesek 1806-ban a korábbi énekeskönyvben (ez még az „öreg debreceni énekeskönyv”)⁶ más helyen is fölbukkannak. Itt csupán a 19. század elején is használatos díszeket választottam; a következő évtizedek szokásos léniáit nem, amelyeket ettől kezdve a Benedek-féle énekeskönyvben találunk, és amelyek közül néhány már ebben az 1817-es kiadásban is föltűnik.

MUTATÓ TÁBLA.

3: Fejléc 1806-ban Zzz2a és Nn1a levél; 1817-ben Nn1a = [282]. p., Xx1a = 345. p., Ppp3a = p. 485

4: Cifrasor 1806-ban és 1817-ben azonos helyen (A2a levél)

⁶ Itt az „öreg debreceni énekeskönyv” harmadik és utolsó 4° alakú kiadása értendő! Ezt napjainkig összetévesztik a Benedek-féle 1806-os énekeskönyvvel; ennek az első 4° alakú kiadása nem ekkor, hanem 1817-ben, majd 1823-ban jelent meg; itt majd alább az első kiadás sajátosságairól van szó.

✿) (o) (✿)

A Tigurumi Catechesist e' következendő A, B, C, D, E, Nótákra éneklik.

5: Ugyanazon cifra, párban fejlécebe illesztve 1806-ban a dicsérek végén (Zzz1b = 546. p.),
1817-ben a zsoltárokhoz csatolt kilenc ének előtt (Ll3b= 270. p.).

6: 1806-ban a himnuszok és egyéb énekek között megtalálható a címlap verzőjén (A1b),
a zsoltárokhoz való dicsérek (azaz parafrázisok) (I3a = 69. p.),
az innepi énekek (Kk3a = 261. p.), a catechimbusból való énekek (Bbb4b = 384. p.),
valamint a külömbkülömbféle dicsérek előtt (Ddd4b = 410. p.);
1817-ben a dicsérek között többé nem fordul elő, csak a tízparancsolat-ének előtt (Ll3b = 270. p.).

Tüzetes átvizsgálás után kétségtelen, hogy nem csupán a díszek és lapszámozás meg a nyomdai füzetek leveleinek jelölése, hanem a zsoltárok minden részlete teljesen azonos a két énekeskönyv-típusban; velük együtt minden más, a zenei sajtóhibák, tördelés, füzetjelzés szintén azonos. Ennek az a magyarázata, hogy Tóth Ferenc, aki 1805 óta volt a nyomda alkalmazottja, nem szedte újra, hanem felhasználta a Csáthy György (1772–1817) kiadásának (vagy a nyomdával megörökölt, vagy az özvegytől megvásárolt) 600 krúdában maradt zsoltárpéldányát. A nyomdai elszámolásban közölt terjedelmi adatot is ez magyarázza meg. Az énekeskönyv főntebb jegyzetben leírt terjedelme nem egyezik azzal, amit a nyomdatörténet az elszámolásból ismer.⁷ Úgy kért és kapott engedélyt a nyomdász, hogy a zsoltárok az addigi (még az „öreg debreceni” típus), a dicsérek az új (Benedek-féle típus) módjára készüljenek. Az engedélyezés oka és részletei homályosak.

Nem ismerjük az 1806-os 4° kiadás (ez még az „öreg debreceni” típusa) példányszámát. Nincs az elszámolásban. Máskor is megesett, hogy a bevallottnál vagy többet nyomtattak, vagy talán hamar ismét kinyomtatták (1809-ben?)⁸ az elfogyott és keresett graduált (4° formátumú énekeskönyv típusát) ugyanarról a szedéstről. Legkevésbé az valószínű, hogy több mint tíz éven át állva hagyhatták a szedést, és Csáthy halála után erről nyomtatott volna vagy a két hónapig a nyomdát vezető özvegy,⁹ vagy már Tóth Ferenc újabb 600 példányt. A dicséreteknél egyszerűen folytatta a szedést az 'Oo' jelű füzetrel, itt kezdődnek az *Innepi és más alkalmatosságokra tartozó énekek*, de ez már a későbbi típus, a Benedek-féle énekeskönyv.

A Szenci Molnár Albert zsoltárainak kiadását, az összes tipográfiai és zenei jellemzőt, gondos-
ságot, hibát, a korábbi nyomdásznak, Csáthynek és műhelyének kell tulajdonítanunk 1817-ben. Tóth

⁷ 1806: 34¹/₂ ívet használtak a 4° graduálhoz, holott ugyanakkor 35 ív kellett a 8° énekeskönyvre, 1815-ben pedig 37 ív. 1809-ben szintén 4° graduált számolnak el – ebből példányt nem ismerünk, talán ennek is lehet maradványa a 600 példány, itt 70 ívet használtak el. A teljes énekeskönyv terjedelme kétszerese az 1806-ban elszámolt papírmennyiségnek. Vö. BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 363–366.

⁸ BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) említi az elszámolás nyomán (lásd az előző jegyzetet!), példányt ebből a kiadásból eddig nem sikerült találnom.

⁹ BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 367.

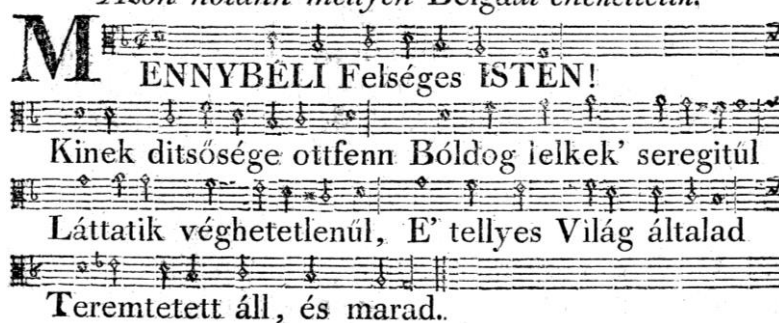
Ferenc 1806-ban már egy éve Debrecenben nyomdászkodott, tehát az akkor már régi (4° „öreg debreceni”) énekeskönyv nyomtatásában biztosan volt része, mint segédnek.

A 4° 1806-os és 4° 1817-es zsolnárikiadás között a különbség annyi, hogy a címlevelet ugyanabból a betűből, kisebb fokozattal az új (Benedek-féle) kiadáshoz igazította Tóth Ferenc. Verzőjáról elhagyta a Benedek-féle énekeskönyv szerint a korában mindig meglévő Georg Rehm-ódát, amelyet Szenci Molnárra alkalmazott Farkasfalvi Filiczki János. Szenci Molnár Albert dicséretét attól fogva nem tartalmazta többé a magyarországi református énekeskönyv. Érdekes, hogy a következő Benedek-féle 4° kiadásokban ismét megjelent (a 8° kiadásokban nincs meg többé!), ez a gesztus is mintegy a régi formához való ragaszkodással magyarázható.¹⁰

Az énekeskönyv eme 1817-es felemás kiadásának a keletkezése megmagyarázza azt is, hogy miért található meg benne kétszer a magyar *Vater unser*. A tipográfiai díszek után a két dallam közlésmódja is jellemzi ezt az öszvér szerkesztményt.

AZ ÚRI IMÁDSÁG; MAGYARÁZTATVA.

Azon nótánn mellyen Belgául énekeltek.

M ENNYBÉLI Felséges ISTEN!
Kinek ditsósége ottfenn Bóldog lelkek' seregitúl
Látatik véghetetlenúl, E' tellyes Világ általad
Teremtetett áll, és marad.

7: a zsolnárok után, 1806 és 1817: Mm3a = 278 p.

Az itt látható 1806-ban (és a vele azonos 1817-ben is megjelent) dallam hibátlan. Sajátos dallamközlési adalék tartozik a *Mennybéli Felséges Istennek* az énekeskönyv második részében még egyszer megtalálható közléséhez, ez jellegzetes hiba. Huszár Gál óta ismeretes ez a miatyánk több parafrázisával használatos dallam.¹¹ A *Mennybéli felséges Isten* kezdetű újabb, 17. századi parafrázist itthon bizonyos nem erre énekeltek eleinte, Tótfalusi Kis Miklós felirata erre utal („mellyen Belgául énekeltek”). Az újabb parafrázishoz társított dallam ötödik sorát hibásan szedték 1700 táján valamelyik énekeskönyvben. Kétszer ismétlődik egy terclépés, először kisszekund kellene. Ezt a hibát később az „öreg debreceni énekeskönyv” valamelyik kiadása helyesbítette a 18. század

¹⁰ Vö. közlését *Psalterium Ungaricum. Szenci Molnár Albert zsolnárfordításai a genfi zsolnárok dallamira*. Közreadja: BÓLYA József. [Kiadja a] Magyarországi Református Egyház Zsinata. Bp. 2003. 23.

¹¹ *RMNy* 160; 1958-ban az *RMDT* I. 131 Huszár Gál 1560-as énekeskönyvét nem ismerhette (Borsa Gedeon 1975-ben találta meg); az utóbbi években a MTA Zenetudományi Intézetében újraserkesztett és javított kiadása elkészült, ebben – ideiglenesen – az ötsoros változat 81 I–II. a hat-soros változat 82 számú. Ferenczi Ilona szerkesztőnek itt is megköszönöm a szíves tájékoztatást.

első felében. Ennek ellenére sok kiadásban hibásan találjuk később is, mert egyes nyomdáknak nem a debreceni énekeskönyv javított kiadása volt a nyomdász „exemplárja”, követett mintája (ilyen például a kőszegi Sicz nyomdában Frankfurt koholt nyomdahellyel nyomtatott több énekeskönyv a 18. század közepén).

A dicséret sorában az itt következő 1817-es változat fölött már nincs meg a Tótfalusinál (és az őt követőknél) megszokott felirat. 1806-ban ezt is, meg minden addig szokásos feliratot elhagytak, amelynek hagyománya még Szenci Molnár Albertre és Huszár Gálra tekint vissza. Magát ezt a dallamot 1817-ben is bizonyítva olyan régi kiadás nyomán szedte a nyomda (vagy esetleg írták le az énekeskönyvet sajtó alá rendezők a nyomdakéziratba) a dicséretkehez, amelyben még a dalmhibát nem helyesbítették.

M ENNYBELI Felséges Isten! Kinek ditsó
séged ott fenn Bóldog lelkek seregítől Láttatik
véghetetlenül; E' tellyes világ általad Teremte-
tett, áll és marad.

8: a 137. dicséret dallama, 1806: Hhh3a = 429. p.

Az 5. sor kezdetén van a hiba, *E' tellyes világ...* g–f–e–f–d ~ g–f–d–f–d; a nagymásoddal lecsúszott hang ↓1 e–d. Az előző példán látható a helyes dallamfordulat.

A két közlésben a dallam tördelési koncepciója lényegesen különbözik. Két rövidebb sort összevon a Csáthy-féle szedés (1806), a dallamot azonban versszerűen tördeli. Tóth Ferencnél (1817) a dicséret között folyamatos, prózaszedésű a dallam, sorokra (és a strófa felépítésére) tekintet nélkül annyi hangot és szótagot helyez el egy kottasorba és alá, amennyi éppen elfér.

Számos 18–19. századi kiadáshoz képest 1817-ben a dallamok közlése gondos és jó, de a papír minősége és a nyomtatás nem szép. A kiadások többségéből készült finom írópapírra piros-fekete címlappal párszáz példány (a példányszám körülbelül tizedrésze). Ebből a kiadásból az egyetlen ismert nem ilyen.

1817-ben egyszer téves a 'finális'. Kilenc zsolttárban vagy megfordult egy hang a szedésben (négyyszer), ez terckülönbség a helyes hanghoz képest, vagy elcsúszott egy szekunddal lefelé vagy fölfelé. Egyszer a sorkezdő hang hibás ezek közül, hétszer pedig vagy a sorban a legutolsó vagy a megelőző hang (ultima et penultima) téves. A hibajegyzék ennyi. Korabeli nyomdai felszereléshez, még a hasonló kiadásokhoz képest figyelemre méltó ez a gondosság. Nem tudjuk, elgondolható, hogy valamelyik debreceni kántor gondozta (vagy korrigálta) a dallamokat, mint Csákvári Varjas János professzor tette a Maróthi halála utáni harmóniás zsolttárok kiadásaival.

Egyes dallamokban a ritmus is mutat némi eltérést. Ez azonban szintén nem helyi és későbbi változat, csupán azt a pfalzi közlésmódot követi néhol, amelyet Szenci Molnár kiadásai elkezdtek.¹² Jóllehet a folyamatos gyülekezeti zsolttáréneklésben ezek megokoltak, a későbbi kiadások nem mindenütt követték a nyolcad (minima) sorzárás és sorkezdés helyett ilyen összevont sorokban a negyed (semibrevis) helyettesítést. Tótfalusi 1685-ös kiadása (tipografizálása és részben helyesírása is) érvényesült. Ezt a Németalföldön nyomtatott öt 18. századi bibliakiadás hatása is nyomatékositotta (utrechti kiadások), amelyekhez szintén mindenkor csatolták a genfi zsolttárokat. Néhány igazolható dallami változtatást kivéve (a pfalzi egyszólamú kiadásokból érthetőket) a többi hangjegyes eltérés közönséges zenei sajtóhiba. Nem tekinthetjük sem helyi változatnak, sem népi variálás gyümölcsének. Mindezekről másutt közlöm a szakmai részleteket. Itt még a tulajdonosi jegyzeteket kell említenem.

Családtörténeti jegyzetekkel együtt örökítette meg nevét az énekeskönyvet megvásárló újfahértói tulajdonos, akié az 1817-es öszvér kiadás volt. Halálát és fia ajándékát a gyülekezet akkori lelkésze írta a kötetbe. A későbbi, tehát 19–20. századi használatról is találunk némi adalékot. Ez is arra mutat, hogy az új (Benedek-féle) énekeskönyvet nem szívesen, és csak hosszas késéssel fogadták el.

Balogh Ferenc (†1864. július 12.) saját és családtagjai (testvérei, felesége, fiai, stb) születési meg egyéb adatait írta fel a kötetáblára és a szennylapra az énekeskönyv elején és végén 1789-től kezdve. Azonos nevű fia halála után ajándékozta a bőrkötéses könyvet Újfahértó egyházközségének azzal, hogy „folytonosan a papszékben álljon ’s tartassék, a’ Lelkész használatára” (ezt Kiss Bálint lelkész jegyezte fel 1864. augusztus 1-jén).

A kismemesi családból származó Balogh Ferenc az énekeskönyvet az 1831. évben, a Debrecenben és a környékén dúló koleravész idején vásárolta. Kelendőség miatt is, és a kiadvány keletkezése miatt is hasznos ez az adat. 1831-ben, másféle évtizeddel az 1817-es 4° megjelenése után még mindig lehetett vásárolni ebből az öszvér kiadásból. Közben 1823-tól már teljesen az új Benedek-féle kiadás szerint nyomtaták a 4° formátumú kiadást is, tehát nem öszvér-módra. Ára jóval több volt a nagyméretűnek: 42–45 krajcárt kértek a közönséges 8° énekeskönyvért, a graduálért (4°) 2 forint 30 krajcárt (kötetése, ha nem volt különösen díszes, nagyjából ugyanannyiba került).

Használták tehát a régi (az „öreg debreceni” szerint nyomtatott) zsolttárkönyvet is, a zsolttárokat is a régi módon a 19. század második felében. 1806-ban válogatott a zsolttárversekben a fél évszázadánál hosszabb ideje megújított énekeskönyv, majd 1877-től el is hagyta az egyházi vezetők által éneklésre nem javasolt strófákat és teljes zsolttárokat. Az „öreg debreceni” énekeskönyvből változatlanul átvett genfi zsolttárakban nincs meg a Benedek-féle énekeskönyv fő jellegzetessége, a gyülekezeti éneklésre épületesnek minősített zsolttárversek megcsillagozása. Csáthy György még minden zsolttárt változatlanul szedett. A szertartási használatban nem történt sem azonnali váltás, sem nem ismerték el szükségesnek azt, amit az egyházi vezetőség jónak tartott és szorgalmazott. Ennek is tanúja ez a sokat használt énekeskönyv. 1921-től már ismét új énekeskönyve volt a hazai reformátusoknak, az úgynevezett Baltazár-féle (előzményeként előbb, 1903-ban és 1916-ban próbaénekeskönyv is megjelent). Az 1817-es énekeskönyv e példányában látható ceruzás jegyzetek, áthúzások, szövegmódosítások a Benedek-féle énekeskönyvvel nem mindig egyeznek, a próbakiadások módosításai közül is csak részben magyarázhatók. Néhol az akkori lelkész saját ízlése szerinti

¹² Részletesen megokolását lásd FEKETE Csaba: *Szenci Molnár zsolttárdallamainak forrása.* = Magyar Zene (42.) 2004. 37–46. Vö. még FEKETE Csaba: *Szenci Molnár Albert zsolttárkiadásának mintája.* = MKsz (119.) 2003. 330–349., H. HUBERT Gabriella: *Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás.* = MKsz (119.) 2003. 349–356.

átdolgozást jegyzett bele. Az áthúzott zsolttárok az időközben mellőzöttek, amelyeknek kevés, vagy egyetlen versét sem csillagozta meg az 1806-os (Benedek-féle) énekeskönyv, ezek majd el is maradtak az 1877 után nyomtatott énekeskönyv egyik típusából.

Az öszvér-kiadás eme példányában huszonkét teljesen áthúzott zsolttárt találunk; ezeknek (és még másik negyvennek) egyetlen versét sem csillagozták meg 1806-ban, ezek maradtak el az 1877-től megjelent kis 8° kiadásokból, amelyeknek 16 kiadásáról tudunk az 1910-es évekig. Nincs azonban áthúzva számos helyen olyan zsolttárvers sem, amelyet pedig 1806-ban nem csillagoztak meg.

*

Az 1817-es öszvér kiadásnak nem volt folytatása. 1823-ban a nagyalakú (4°) énekeskönyv teljes mértékben Benedek-féle szerkesztmény volt, a 8° kiadáshoz hasonlóan. A *Mennybéli felséges Isten* egyszer van benne. Csillagozott zsolttárversekkel kapjuk a százötven zsolttárt. Nincs többé sorokra tördelt dallamszedés. A zsolttárok verssedése sem szokás többé. A genfi zsolttárokhoz ez az újabb kiadása 1823-ban végleg szakított az 1817-ben még elfogadott formával. Tördelésben, dallamszedésben is más utat követ. Megjelent viszont a címlap verzóján a Szenci Molnárra szabott óda ismét, de csupán a 4° formátumú kiadásokban. A 8° alakú kiadások ezt többé nem közölték.

*

Az 1806-os keltezésből és a két egymás mellett élő énekeskönyv-típus tisztázatlanságából következően nem ritkán vegyül a katalógusokban a meghatározás és leírás. Ilyesmi még egyes szakirodalmi értékelésben is megtörténik.¹³ Ezért tanácsos, hogy a két énekeskönyv-típus dicséreteinek teljesen eltérő koncepcióját és szerkezetét itt egymás mellett lássuk, az énekek sorszáma szerint.

Öreg debreceni énekeskönyv (1723–1817)	Benedek-féle énekeskönyv (1808–191?)
1– 64: <i>Hymnusok</i> [ünnepek, heted- szakiak, Te Deum] 65–167: <i>A' 'Sóltárokból Való Isteni Ditséretetek</i> [zsolttárparafrázisok] 168–243: <i>Innepi énekek</i> . [Ádventtől Szentháromságvasárnapig, <i>ditséretetek</i>] 244–251: <i>Invocatiok</i> [Az Atyához, A' Fiúhoz, A' Szent Lélekhez] 252–268: <i>A' Keresztyéni Tudomány Első Tzikkelyeiről (:Catechismusból:) való Ditséretetek</i> . [miatyánk, hiszekegy, tízparancsolat parafrázisok, Sákramen- tumi énekek, strófikus benedictio]	(1–4+1–3+1–5+1–3) A' közönséges éneklést kezdő versek. 1– 8: Újj esztendőre való énekek. 9–17: Nagy hétre és különösen Nagy péntekre való énekek. 18–29: (Húsvéti) Az Úr Jézus feltáma- dása innepére való énekek. 30–36: (Áldozó tsötörtöki) Az Úr Jézus mennybe menetelének emlékeztére va- ló énekek. 37– 48: Pünkösti énekek. 49– 54: Adventi énekek. 55– 65: Karátsoni énekek.

¹³ Az „öreg debreceni énekeskönyv” harmadik 4° kiadásának (1806) felépítését Czegle Imre úgy elemzi, mintha az a Benedek-féle énekeskönyvé volna. CZEGLE Imre: *Az egyházi ének theologiai kérdései. A himnológia elvi kérdései*. Sárospatak, 1998. [Kiadja a] Sárospataki Református Kollégium, 154–155. Említ egy másik azonos szerkezetű énekeskönyvet: Frankfurt, 1730. Ez az impresszum hamis, valójában a fentebb említett kiadásról van szó, amely több társával együtt Kőszegen 1750–1760 között készült Siess nyomdájában, 1723 előtti debreceni énekeskönyv utánnyomása; a *Vater unser* 5. dallamsora ebben is hibás. Vö. V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*. Bp. 1996. Borda Antikvárium, 73–74. tétel.

Öreg debreceni énekeskönyv (1723–1817)	Benedek-féle énekeskönyv (1808–191?)
<p>269–343: <i>Külömbkülömbféle Dicséretetek</i> [introitusok, tanító énekek, jeremiádok, háborús könyörgések, reggeli, estvéli, étel előtti és utáni, közönséges (mindenkoriak) dicséretetek, az utolsó ítéletről, himnuszváltozatok, bűnbánó és hálaadó énekek, Te Deum parafrázis]</p> <p>344–354: <i>Bizonyos alkalmosságokra való Énekek</i>. [Bűnbocsánatért, táborba szaláskor, esőért, döghalál megszűnéséért, tanulók éneke, házasok éneke, fejedelmek és előljárók választásáért való könyörgés]</p> <p>355–361: <i>Invocatio</i>k [reggeli, esti, mindenkori, békességért]</p> <p>362: <i>Litania major</i>.</p>	<p>66–77: Vasárnap reggeli énekek 78–79: Vasárnap déllyesti énekek. 80–137: Kátechismusi énekek. (I–LII. Úrnapjára.) 138–152: Köznap reggeli énekek. 153–161: Köznap estvéli énekek. 162–164: Bűnbocsánatért való énekek. 165–173: Úrvatsorájakor mondandó énekek. 174–178: Úrvatsorája után mondandó énekek. 179–183: Tavaszi énekek. 184–190: Nyári és aratáskori énekek. 191–195: Őszi és szüreti énekek. 196–200: Szárazságkor mondandó énekek. 201–202: Essőért való hálaadás. 203–206: Hosszas vagy káros essőzésekben mondandó énekek. 207–209: Házi tűz miatt lett romlás után mondandó énekek. 210–215: Káros árvizek idején mondandó énekek. 216–219: Téli időre való énekek. 220: Király koronázásakor. 221: Király utolsó tisztességtétele. 222–224: Bíró-tételkor, vagy tisztviselők megújításakor mondandó énekek. 225–229: Hadakozás idején mondandó énekek. 230–231: Békesség kötéskor. 232–234: Templom szenteléskor. 235: Prédikátor béállításakor. 236–338: Az esztendő utolsó napjára.</p>

A *Vater unser* fõntebbi példájához szükségesként csatolom még annak az énekesportnak a jellemzését, amelybe illeszkedett az ének 1817-ig (az „öreg debreceni”-ben). Ez szintén meghatározó. Változatlan szerkezetű és huzamosan megjelenő énekeskönyv-típus ilyen tartozékait címléírásban külön nem kell taglalnunk, hisz az együttes megjelentetés szándéka, azaz a zsolnárkönyvhöz tartozásuk kétségtelen. Hiányos vagy csonka énekeskönyvek meghatározásában fogódzó, hogy nyolc vagy kilenc énekből áll-e ez a szerkezeti egység, azaz megvan-e benne a *Vater unser*; ennek értelmében 1686 előtti vagy utáni.

A Szenci Molnár Albert óta (Pfalz és Genf nyomán) folyamatos hagyományt mindenben megtörte, a 150. zsolnárhoz csatolt énekeket is elhagyta a Benedek-féle énekeskönyv. Addig (Szenci Molnár óta) a következõ kantikumok, káté és egyéb énekek tartoztak ide:

- [1] Az Istennek Tízparantsolatjáról. 2Mó's. XX. A' 140. 'Sóltár' nótájára.¹⁴
Emeld fel szived, füled' nyisd meg ...
- [2] A' Simeon Éneke. Luk. II. v. 29–32. [Nunc dimittis servum tuum, Domine]
♫ *Uram, botsássad el Szolgádat békével.*
- [3] Mindennemű háborúság ellen.¹⁵ A' 35. 'Sóltár' nótájára.
Úr Isten, melly sokann vagynak...
- [4] Ének az Isten' Törvényéről. A' 6. 'Sóltár' nótájára.
Meghagyta nekünk, Úr Isten...
- [5] Ének a Szent Vatsora előtt. Az 50. 'Sóltár' nótájára.
Hallgasd meg, Úr Isten, kérésemet...
- [6] Ének a' Szent Vatsora után. A 8. Sóltár nótájára.
Óh én lelkem, dítsérjed Istenedet...
- [7] Anna Aszszony Háláadó Énekje. A 7. Sóltár nótájára.
Örül az én szívem az Úrbann...
- [8] Szűz Mária Énekje. Luk. I. [Magnificat] A 146-dik Sóltár nótájára.
Magasztalja az én szívem...
- [9] Az Úri Imádság; Magyaráztatva. Azon nótán melyen Belgául énekeltek.
♫ *Mennybéli Felséges Isten! ...*

Tótfalusi Kis Miklós adta hozzá első ízben a [9]. éneket (a 12° zsoltaáros könyvecskében, Amsterdam 1686), azaz a *Pater noster* parafrázist. Azóta ez állandó része a református énekeskönyvnek mind a mai napig.

A Benedek-féle énekeskönyv meghagyott néhány katechizmusi éneket, ezeket a dicséretek közé sorolta. Az öszvér-énekeskönyv dicséret-része 1817-ben beiktata a *Vater unser* parafrázis a 137. sorszámánál, az LII. Úrnapi énekként, a Bendek-félében ez a helye az 1921-es (Baltazar-féle) énekeskönyv megjelenéséig.

Ismertünk olyan énekeskönyveket, amelyeknek a zsoltaárrésze évekkel később készült (ilyen lőcsei több is van). Olyan is megtörtént, hogy a megkezdett énekeskönyvet másutt folytatták és fejezték be: Huszár Gál legelső énekeskönyvét Magyaróvárott kezdte, Kassán folytatta, majd végül Debrecenben hagyta el a sajtót. Megesett az is, hogy 8° formátumú kiadvány szedéséből áttördelték a dallamszedést és a zsoltaárokat 12° formátumú kiadvány számára. Itt egyik sem történt, hanem az énekeskönyv két eltérő felfogású kiadásából való a zsoltaárok és dicséretes kiadása, ezért található meg a miatyánk-ének kétszer, eltérő zenei tipográfiával, előbb hibátlanul, másodsor hibásan.

FEKETE CSABA

¹⁴ 1645-ben az Amsterdami Biblia (*RMNy* 2091), majd a protestáns Biblia minden következő kiadása 1805-ig, illetve a 17. század közepétől a protestáns énekeskönyvek 1805-ig ezeket az énekeket mindig közölték a zsoltaárokkal együtt. A 140. zsoltaár először Lyonban (1548) megjelent dallamát 1574-ben Huszár Gál belevette a Komjáti graduálba, *RMDT* I. 167; *RPHA* 1147

¹⁵ Félremagyarázva ezt az éneket (bibliai és teológiai ismeretek hiányában és zsoltaárköltőnk hitvalló elkötelezettségét negligálva) Szenci Molnár Albert „boszorkányos” hírét költötte egyik modern irodalmár. SZENTPÉTERI Márton. = *Café Babel* 1999. 2. sz. 36–45. Foglalkozott a kérdéssel előzőleg VÁSÁRHELYI Judit: *Molnár Albert és a Sátán szövetsége*. = *ItK* (81.) 1977. 395–403. Megvédte zsoltaárköltőnket SZABÓ András: *Mindennemű háborúság ellen. Szenci Molnár Albert versének hátteréhez*. In: *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*. A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai. Szeged, 2005. 361–374. Előadása elhangzott (kevés módosítással) a Református Egyházzenei Munkaközössége (ReZeM) pécsi konferenciáján is, ennek szerkesztett változata: *Közösségi hitelmény és egyéni sors a gyülekezeti énekek szövegében. Szenci Molnár Albert: Mindennemű háborúság ellen*. = *Zsoltaár* (12.) 2005. 14–20.

Csontos János szerepe Vitéz János könyvtárának rekonstruálásában.* Amikor 1873. december 10-én Losonczi Farkas Lajos gyűjteménye bekerült a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárába, ott egyetlen egy olyan kódexet sem tartottak nyilván, amely valamilyen módon Vitéz János egykori könyvtárához lett volna köthető. A számszerűleg nem túl nagy, de annál értékesebb hagyatékban 1386 nyomtatvány mellett (ezek 16–18. századi magyar irodalmi ritkaságok, klasszikus szerzők kiadásai, hungaricumok, középkori latin szerzők munkái és könyvészeti szakmunkák voltak) 223 kézirat volt található, közöttük 14 latin, görög, olasz, német és cseh nyelvű kódex. Ezek ismertetésére az ifjú könyvtári segéd, Csontos János vállalkozott, aki már ezekben a kezdeti években hitvallásává tette, szenvedélyesen üzte a középkori kéziratokkal való foglalkozást.¹

„S hogy a muzeumi könyvtár a Jankowich-gyűjtemény megvásárlása óta annyira codexszel egyszerre nem gyarapodott, eléggé indokolva lesz a jelen közlemény, mely a könyvgyűjteményhez tartozó e codexek részletes ismertetését tűzte ki célul”

– írja Csontos az induló *Magyar Könyvszemlé*ben 1876-ban.² A leírásokat két részletben adta közzé ugyanebben az évfolyamban.

A Farkas Lajos-gyűjtemény latin nyelvű kódexei között feltűnik egy 15. századi kézirat is. Csontos leírása szerint

„hártayakódex a XV-ik századból, kis 2-odrétt 289 levél, előbbi birtokosa szerint Mátyás király könyvtárából való. Finom fehér, itt-ott ügyesen foltozott hártayára, olasz kézzel szépen, de hibásan írt codex, melynek kiváló díszét aranyozott nagy Initialisok s a címlap három széleit elfoglaló arabeszkés ékítmények képezik”.³

A kódex a 6–7. században élt sinai-hegyi szerzetes, Johannes Scholasticus vagy Climacus, Klimakos, azaz Lépcsős Szent János a keleti kereszténységben máig népszerű misztikus művét, a „Scala Paradisi”-t, azaz „A Paradicsomhoz vezető lépcső”-t tartalmazza, amelynek 30 fokán végighaladva a szerzetes eljuthat a tökéletes szerzetesi lét magaslatára.⁴ A fő művet az „Ad pastorem” című rövidebb, 10 foliónyi írás követi, amely pedig a jó szerzeteseljárá alakját rajzolja meg. A tartalmi ismertetés után Csontos rátér a címer helyére festett holló problematikájára, hosszan taglalja annak szokatlan s a többi corvin-kódexben megszokottól elütő voltát, s végkövetkeztetésként a kódexet elvitatja Mátyás királytól.

Ezzel a kézirattal azonban mégiscsak egy lehetséges corvin-kódex kerül a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára tulajdonába. A corvina-állomány ekkor még nem volt számottevő. A könyvtár az alapítás évében egyetlen egy corvin-kódexszel sem rendelkezett, Széchényi Ferencnek nem volt corvinája. Jankovich Miklós gyűjteményével azonban kettő is érkezik, Pietro Ransano rövid magyar története,⁵ valamint Curtius Rufus Kr. u. 1. században született regénye Nagy Sándor életéről és hadjáratairól.⁶ 1869-ben Abdul Aziz szultán egy váratlan gesztussal a Szezi-csatorna megnyitására hazafelé tartó és a Fényes Portán tiszteletét tevő Ferenc Józsefet négy pompás kézirattal aján-

* Elhangzott 2009. február 6-án a MKE Bibliográfiai Szekciójának és az OSzK Kézirattárának Csontos-émlékülésén.

¹ CSONTOSI János: *A Farkas Lajos-féle gyűjtemény codexei a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában.* = MKSz 1876. 134–140.

² CSONTOSI: *i. h.* 1876. (1. jegyzet) 135.

³ CSONTOSI: *i. h.* 1876. (1. jegyzet) 139–140.

⁴ OSzK, Cod. Lat. 344.

⁵ OSzK, Cod. Lat. 249.

⁶ OSzK, Cod. Lat. 160.

dékozta meg Hunyadi Mátyás egykori gyűjteményéből, melyeket később a Nemzeti Múzeum Könyvtárában helyeztek el, s ezáltal ott a corvin-kódexek száma hatra növekedett.⁷ A század hatvanas éveiben a corvina-kérdés egyébiránt ismét terítéken volt, Kubinyi Ferenc, Henszlmann Imre és Ipolyi Arnold 1862-es konstantinápolyi utazása, valamint az általuk, illetőleg más külföldi szakemberek által ott összeállított kódexlista, listák fölkeltezték az Akadémia érdeklődését a tárgy iránt, a tudós intézmény azonban pénz hiányában egyelőre nem tudott további expedíciókat biztosítani a török fővárosba.⁸

A Johannes Scholasticus-kódex lett volna tehát a hetedik corvina, amely a múzeumi könyvtárba került. Azok az érvek azonban, amelyek a furcsa hollójú kódexet később mégis corvina-identitással ruházták fel, egyelőre még nem léteztek.

Csontosai a kódexleírásban a következő megállapítást teszi:

„Alább pedig violaszínű cursiv betűkkel olvasható: 'Finivi legendo et signando die 26 Septembris 1470. (Jo.)' E jegyzet a correctortól származik, kinek igazításait a szöveg közt és a lapszéleken gyakran látjuk”.⁹

Az utókor számára már egyszerű a megállapítás, hogy Vitéz János jól ismert jegyzeteiről, kiemeléseiről és szokásos záró bejegyzéséről van szó, amelyben rendszerint az olvasás helyére és idejére tesz utalást, valamint az esetleges olvasót arról is informálja, hogy a szövegjavítást milyen mértékben sikerült elvégeznie. Ekkor azonban Vitéz kézírását még nem ismerték, illetve nem is feltételezték, hogy róla lehet szó. Bár az előző tulajdonos, Farkas Lajos ragaszkodott ahhoz a véleményéhez, hogy a bejegyzés csupán Vitéz Jánostól vagy Janus Pannoniustól származhat – ő maga inkább az utóbbira hajlott, mert szerinte az íráskép fiatal kézre vall –, ám a tudós grémium egyöntetűen elutasította véleményét.¹⁰

Éppen Csontosai János volt az, aki különféle munkái során – amint látjuk – „belebotlott” Vitézbe. 1877-ben egy másik, igen megtisztelő feladatot kapott. Ebben az évben a török szultán, II. Abdul Hamid harmincöt darab kódexet ajándékozott a budapesti egyetem könyvtárának az egyetemi ifjúság iránti hálája jeléül, amiért az orosz–török konfliktusban a törökök mellett szimpátiatüntetést szervezett.¹¹ A harmincöt kódex mindegyikébe arannyal kalligrafált arab betűkkel, törökül írták be a szultáni dedikációt.¹²

Az esemény rendkívüli mértékben előmozdította a corvinával kapcsolatos kutatásokat és egyáltalán a magyar humanizmus iránti érdeklődést itthon és külföldön egyaránt. A lendület tehát, amely az 1869-es szultáni ajándékozást követően talán lassan-lassan elenyészett volna, ezzel az eseménnyel igen komoly impulzust kapott.

A *Könyvszemlében* 1877-ben közölték a Magyar Nemzeti Múzeum akkori igazgatója, Pulszky Ferenc az Akadémia előtt az év június 4-én felolvasott beszédét, amelyben röviden összefoglalja

⁷ OSzK, Cod. Lat. 121., Cod. Lat. 234., Cod. Lat. 241., Cod. Lat. 281.

⁸ Lásd MADAS Edit: *A Corvina újkori története Magyarországon*. In: *A holló jegyében. Fejezetek a Corvina történetéből*. Szerk. MONOK István. Bp. 2004. 65–81.

⁹ CSONTOSI: *i. h.* 1876. (1. jegyzet) 140.

¹⁰ FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János könyvtára*. = MKsz 1878. 1–21. (itt: 12.)

¹¹ ERŐDI Béla, DR.: *Csok jása! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve*. Bp. 2001. (Készült az 1877-es első kiadás felhasználásával.)

¹² A dedikáció szövege Erődi Béla magyar fordításában: „A törvényhozó szultán Szulejman khan ő felsége ideje óta, a topkapui császári palota könyvtárában őrzött könyvek közül való. – Az oszmani birodalom padisahja, a felséges II. Abdul Hamid khan ő felsége, Magyarország tudomány egyetemének adott ajándékba. 1294 (1877) Rebbi ül evvel 25-én”.

a Corvina maradványainak a törököktől való visszaszerzésére irányuló törekvések történetét, utal az 1862-es és '69-es eseményekre, majd rátér a szultán jelenlegi ajándékára.¹³ Közleményéhez csatolja az örmény Mordtmann, a francia Dethier és Kubinyiek Konstantinápolyban egymástól függetlenül készített kéziratlistáját. Pulszky kiemel néhány érdekesebb kéziratot a harmincötből, de az egész állomány részletes bemutatását Csontos János végzi el a Pulszky után következő tanulmányban, „A Konstantinápolyból érkezett corvinák bibliographiai ismertetése” cím alatt.¹⁴

Csontos életrajza és baráti kapcsolatai szempontjából érdemes megjegyezni, hogy közleménye elején köszönetét fejezi ki Pulszky Károlynak, amiért „a Corvinák műtörténeti részének leírásában neki segédkezett nyújtott”.¹⁵ Fennmaradt levelezésükből tudjuk, hogy Csontos és Pulszky Károly később, még Csontosnak a Múzeumból való eltanácsolása után is közvetlen baráti-szakmai kapcsolatban álltak.¹⁶

„A Konstantinápolyból érkezett corvinák bibliographiai ismertetése”, Csontos első nagyobb lélegzetvételű munkája hibáival, tévedéseivel és erényeivel együtt mérföldkővé vált mind a corvinakutatásban, mind Csontos saját tudományos pályafutása szempontjából. Maga is egyik legfontosabb munkájának tekintette, több nyelvre, köztük latinra is lefordították. Adatait az Egyetemi Könyvtár kódexeinek katalógusában újra és újra felhasználták: Ábel Jenő, Mezey László és legutóbb Tóth Péter merített a sokrétű, ötletgazdag leírásokból, amelyek több szempontból azóta is aktuálisak.¹⁷ Egyik erénye például, hogy megvizsgálja, összeveti a Dethier- és a Kubinyiek-féle konstantinápolyi kódexlistát, megállapítja, hogy melyiken szerepel, vagy nem szerepel az adott kódex, és hozzáfűzi, hogy Dethier milyen kötésben látta – ha látta – a kérdéses kötetet az 1877-es átkötés előtt. Ez természetesen csak akkor történhetett, ha a kérdéses kódex szerepelt Dethier listáján. Ez utóbbi információkat Csontos követően egyik katalógusíró sem tartotta fontosnak továbbörökíteni.

A munka során Csontosnak feltűnt egy bizonyos bejegyző kéz, amely a csoport több kéziratában is megjelent, köztük két, biztosan corvinának tartható kötetben. Ezek közül az egyik Tacitus két főművét, az „Annales”-t és a „Historiae”-t tartalmazza.¹⁸ A kérdéses ’javítnok’ – ahogy Csontos nevezi – számos jegyzetet és javítást elhelyezett a kötet margóin, a kolofont követően pedig a következőket jegyezte be: „Jo Ar. legi transcurrendo 1467 sed mansit inemendatus”. Csontosiek számára még nem volt egyértelmű a Jo. Ar. szignó feloldása.

A másik kódex, amelyben Csontos ugyanerre a kézre bukkant, Tertullianus művét (Q. S. F. Tertullianus: Adversus Marcionem Stoicum libri V) tartalmazza, amelyben a szerző cáfolja a sztoikus Markión álláspontját, miszerint az Ó- és Újszövetség között ellentmondás volna.¹⁹ A jegyzetek mellett a kódex kolofónjában ezúttal a következő megjegyzés áll: „finivi transcurrendo Nitrie die ij juny 1468. Emendare non potui propter inemendatum exemplar”.

¹³ PULSZKY Ferencz: *A Corvina maradványai*. = MKsz 1877. 145–157.

¹⁴ CSONTOSI János: *A Konstantinápolyból érkezett corvinák bibliográfiai ismertetése*. = MKsz 1877. 157–218.

¹⁵ CSONTOSI: *i. h.* 1877. (14. jegyzet) 157.

¹⁶ Lásd OSZK Kézirattár, Levelestár, Csontos János és Pulszky Károly levelezése.

¹⁷ *Catalogus Codicum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum Budapestinensis*. Budapestini MDCCCLXXXI. (A corvinák leírásait ebben ÁBEL Jenő készítette.); *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, quos recensuit Ladislaus MEZEY. Bp. 1961., *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis* revisus et auctus per Petrum TÓTH. Bp. 2006. (<http://www.konyvtar.elte.hu/kincseink/kezirat/kodexkatalogus.pdf>, 2009. 02. 23.)

¹⁸ ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 9.

¹⁹ ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 10.

Mivel Nyitra már egy megfogható viszonyítási pont volt a bejegyző személyét illetően, az ismeretlen javítók a szakirodalomban egyelőre a „nyitrai emendátor” nevet kapták. A találgatások természetesen rögvést megindultak, hogy ki is lehetett ez a tudós olvasó.

Pulszky Ferenc, említett tanulmányában, amely Csontosit előzi meg az 1877-es *Könyvszemlé-*ben, észreveszi, hogy „ugyan ezen emendator kezeirásával találkozunk egy codex végén, mely Farkas Lajos könyvtárával jutott a Múzeumba”.²⁰ (Ez az a bizonyos Johannes Scholasticus-kódex, amelynek corvina-voltát a címer szokatlansága miatt Csontos is kétségbe vonta.) Majd pedig, most már birtokában annak a bizonyítéknak, amely Csontosnak egy évvel korábban, a Farkas Lajos gyűjtemény kódexeinek bemutatásakor még nem állt rendelkezésére, tudniillik ugyanaz a kéz egyaránt feltűnt hiteles corvinákban is, nem csak a kérdéses corvina-identitású kódexben, Pulszky levonja a következtetést a Johannes Scholasticus-kódex hovatarozását illetően:

„Mátyás címere bizonyára későbbi ügyetlen hamisítás, de a kézirat mégis a Corvinahoz tartozott, mert ugyanazon kéz mint az előbbi írta végére a következő bejegyzést: 'Finivi legendo et signando die 26 Septembris 1470 (Jo.)'”.²¹

Pulszky nem áll távol a megfejtéstől, amikor így foglalja össze a három fenti kódex közös tulajdonságait:

„Mind a három kézirat a florenczi jelleggel bír, az első Mátyás címerével díszes, de mind a három aligha nem Vitéz János könyvtárából került a Corvinába, mert Vitéz volt 1467-ben, 68-ban, 70-ben a nyitrai püspökség administratora, hol úgy látszik külön leírót vagy emendatort tartott, neve a kezdő betűk tanúsága szerint Joannes Aretinus, Arezzói János lehet, kinek kezére meg a Terentius széljvívásaiban is reá ismerünk. Ki lett legyen ezen Arezzói János, azt alig lehet biztossággal meghatározni; nem lehetetlen, hogy Giovanni Tortelli Arezzóból, ki a pápa könyvtárát hozta rendbe. Leonardo Bruni ez időben Leonardus Aretinusnak írta magát, Carlo Marsuppini Carolus Aretinusnak, így Giovanni Tortello is Joannes Aretinusnak nevezhette magát. Tudjuk, hogy kitűnő humanista volt, magyarországi útjáról azonban sehol nem találunk említést”.²²

Csontos is a maga részéről feloldásként Johannes Argyropoulos nevét javasolta.²³ A neves görög humanista, a firenzei egyetem oktatója és Bésszarión kardinális barátja valóban kapcsolatban állt Magyarországgal. 1472-ben elfogadta Mátyás meghívását is, azonban a Vitéz-féle összeesküvés kirobbanása miatt utazására nem került sor. Aristotelés „De Coelo” című művének latin fordítását magának Vitéz Jánosnak ajánlotta.²⁴ Csontos arra gondolt, hogy a Vitéz által Firenzében megrendelt kódexeket Argyropoulos nézte át, s ezért kerülhettek a szövegek végére a Jo. Ar. szignóval ellátott jegyzetek. Felteszi a kérdését, hogy járt-e vajon Argyropoulos Magyarországon, amely kérdésre akkor még nem született válasz. A Farkas Lajos-féle régi hipotézishez pedig (miszerint

²⁰ PULSZKY: *i. h.* 1877. (13. jegyzet) 150.

²¹ PULSZKY: *i. h.* 1877. (13. jegyzet) 150.

²² PULSZKY: *i. h.* 1877. (13. jegyzet) 150–151.

²³ CSONTOSI: *i. h.* 1877. (14. jegyzet) 181.

²⁴ Argyropoulos magyarországi kapcsolataihoz legutóbb lásd: PAJORIN Klára: *Az első humanisták, a hatalmi reprezentáció korai ösztönzői Mátyás udvarában*. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiállítási katalógus, Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH András. Bp. 2008. 139–145.

a bejegyzések magától Vitéztől vagy Janustól kell, hogy származzanak), az érintett kutatóknak nem volt kedvük visszatérni.

A rejtély nem maradt sokáig rejtély. Az 1878-as *Könyvszemle* 1. számában megjelent egy tekintélyes terjedelmű közlemény Fraknói Vilmostól Vitéz János könyvtáráról.²⁵ Fontos tudni ugyanis, hogy a konstantinápolyi kódexek keltette – ahogyan Csontos írja – „irodalmi mozgalom” Fraknói Vilmost, Ábel Jenőt és Csontos Jánost továbbra is lelkes követői között tudta, s e három jeles szakférfi felosztotta egymás között a munkát: Fraknói Vitéz János és Janus Pannonius könyvtárának felderítésébe fogott, Ábel Jenő itáliai gyűjteményeket látogatott végig újabb adatokat, forrásokat keresve a magyar humanizmus történetéhez, Csontos pedig az európai könyvtárakban található hiteles corvin-kódexek listájának összeállítását, az egyes tételek kodikológiai és bibliográfiai adatokkal való ellátását vállalta magára Rómer Flóris nyomán.²⁶

Tanulmányában Fraknói leírja, hogy a magyar kutatás Vitéz János könyvtárával kapcsolatban mindig is azon a véleményen volt, hogy a maga korában magasztalt neves gyűjtemény régés-rég az enyészet martalékává lett. Idézi Paur Iván régiségbúvár megjegyzését, aki Vitéz esztergomi sírkövének pár évvel korábbi ismertetése során a következő megállapítást tette: „Ezen híres könyvtár festészeti műkincseiből, úgy tarthatjuk, alig menekült meg egy hártyalap is”. Fraknói azt is hozzáteszi, hogy Paur véleménye szerint a könyvtár egyetlen fennmaradt emléke egy könyvkapocs-töredék, amelyet az esztergomi vár omladékai között találtak.

„És ezt hitték mindnyájan; – írja Fraknói – hittük mi is. Csak két lelkes könyvgyűjtőnk – így tovább Fraknói – Jankovich Miklós és Farkas Lajos dicsekedett azzal, hogy oly codexek vannak kezeik között, melyek Vitéz János könyvtárából származnak.”²⁷

Egy külföldi volt az – miként az Fraknói soraiból kiderül –, a milánói Ambrosiana nagy könyvtárosa, a híres filológus, Angelo Mai bíboros, aki Vespasiano da Bisticci *Le Vitéjének* 1839-es kiadásában annak a véleményének adott hangot, hogy mind Vitéz János, mind Janus Pannonius könyveit haláluk után Hunyadi Mátyás szerezte meg, és saját könyvtárába olvasztotta.

A magyar tudós közönség azonban továbbra sem hitt a Vitéz-könyvek létezésében, és nem fogadta el azt a feltételezést sem, hogy a „nyitrai emendátor” Vitéz János volna.

Fraknói soraiból kiderül, hogy a kérdést a Magyar Történelmi Társulat Pozsony megyei kirándulásának köszönhetően sikerült tisztázni 1878-ban. (Amint látjuk, az események gyorsan követték egymást!) A társulat csallóközi bizottságának a szentantali ferences kolostor könyvtárában mutattak egy Szent Leó pápa homíliáit tartalmazó kódexet, amely állítólag Corvin Mátyás könyvtárából származott. A kódex utolsó lapján a Johannes Scholasticus-, a Tacitus- és a Tertullianus-kódex emendatorának kézírásával a következő bejegyzés állt: „Visa et emendata aequaliter Strigonii 1457. Jo. E. W. In certa autem parte Waradini completus et signatus 1458.” A szignó megfejtése pedig nem lehetett más, mint Jo[hannes] E[piscopus] W[aradiensis], azaz János, váradi püspök.²⁸

Különös véletlen, hogy bár a Vitéz-könyvtörténet szempontjából kulcsfontosságú kódexnek a történelem viharaiiban nyoma veszett – a második világháború folyamán tűnt el –, legfontosabb, bi-

²⁵ Lásd a 10. jegyzetet. A tanulmány második, befejező része ugyanebben az évfolyamban jelent meg: FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János könyvtára. Második közlemény. A Vitéz által javított kódexek.* = MKsz 1878. 79–91.

²⁶ CSONTOSI János: *A Korvina.* Melléklet A Pallas Nagy Lexikona „korvina” szócikkéhez. Bp. 1895. XXII.

²⁷ FRAKNÓI: (I.), i. h. 1878. (10. jegyzet) 12.

²⁸ A kódexet Fraknói ismertetette a *Könyvszemle*ben, a Vitéz-könyvtárról szóló második tanulmányában. FRAKNÓI: (II.), i. h. 1878. (25. jegyzet) 79–87.

zonyító érvényű utolsó oldalát egy olyan fotó őrizte meg, amely a Csontos által szorgalmazott és fejlesztett fényképgyűjtemény darabja volt. A felvételt a többi muzeális értékű másolattal együtt ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.²⁹ A kódex kötéséről Rómer Flóris készített ceruzalévonatot.³⁰

Egyébként az emendálás dátuma és helyszíne sem érdektelen, hiszen 1457-ben Vitéz Esztergomban éppen fogságban volt, amelybe V. László vetette a Hunyadi-család iránti elkötelezettségéért, a Hunyadi László meggyilkolását követő hónapokban.

A kérdés tehát megoldódott, a titokzatos bejegyző nem más, mint János, váradi püspök. Fraknói így vonja le a következtetést:

„Ekképpen kétségbevonhatatlan tény gyanánt állott előttünk az, hogy úgy a Janovich- és Farkas-féle, mint a Konstantinápolyból érkezett és a Szent-Antalon őrzött kódexek Vitéz János könyvtárához tartoztak. Abból pedig, hogy Vitéz-kódexek Konstantinápolyból kerültek vissza, természetesen azt a következtetést kellett levonni, hogy Mái bibornok feltevése alapos, hogy tehát Vitéz könyveit a Corvin-codexek között kell tovább kutatni”.³¹

Így fogott tehát Fraknói a Vitéz-kéziratok kutatásába, amely, mint látjuk, gyors eredményre vezetett. Részben az azonosított kézírás, részben pedig a főpap esztergomi sírkövén megőrződött címer segítette.

Közben Csontos János a megállapodás értelmében a corvin-kódexek nyomába indult. Itália, Németország, az osztrák területek, cseh és lengyel könyvtárak követték egymást. Utazásai több szempontból is igen gyümölcsözőnek bizonyultak. 1880-ban, a salzburgi bencés apátság könyvtárában rábukkant talán mind közül a legértékesebb Vitéz-kódexre, Tertullianus „Apologeticum”-ára.³² A kézirat rendkívüli értékét nem csupán a számos Vitéz-marginália adja, hanem mindenekelőtt az a tény, hogy magyarországi másoló készítette Magyarországon, kifejezetten Vitéz János számára, s ez a másoló meg is nevezi magát. Csontos számára a kódex azon túl, hogy egy újabb Vitéz-kéziratot talált, elsősorban azért volt fontos, mert másik hivatali feladatként a magyarországi másolók és könyvfestők táráat készítette, amely munkáról rendszeresen beszámolt a *Magyar Könyvszemle* lapjain.

A Polánkai Bereck másolta Tertullianus-kódex, amelynek a kötése is igen figyelemreméltó, Rozsondai Marianne véleménye szerint minden bizonnyal magyarországi munka, a Vitéz környezetében zajló könyvprodukciónak egyik ékes és kétségbevonhatatlan bizonyítéka.

A kéziratot Fraknói Vimos ismertette az 1880-as *Könyvszemle*-ben „Váradon írt Vitéz-kódex” címmel.³³ Briccius de Polankát, azaz Polánkai Berecket pedig Csontos is felvette az ismeretlen magyarországi könyvmásolók és betűfestők listájára a *Könyvszemle* ugyanezen évfolyamában. Így ír róla:

„Zrednai Vitéz János nagyváradi könyvmásolója. Az egyedüli leíró, kiről tudjuk, hogy hazánkfia volt és Vitéz könyvtára számára itt a hazában dolgozott”.³⁴

²⁹ Facs. I. Ms. 76.

³⁰ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1110/I. f. 8r.

³¹ FRANKÓI: (I.), i. h. 1878. (10. jegyzet) 14.

³² Salzburg, Stiftsbibliothek St. Peter, A. VII. 39.

³³ FRANKÓI Vilmos: *Váradon írt Vitéz-kódex*. = MKsz 1880. 244–247. Egy hasonmás fotóval a kódex utolsó oldaláról.

³⁴ CSONTOSI János: *Ismeretlen magyarországi könyvmásolók és betűfestők a középkorban*. = MKsz 1880. 247–254. (itt: 248.)

Vitéz könyvmásolójának felfedezése elszabadította a kutatók fantáziáját. Fraknoi felteszi például, hogy a szentantali kódex is Polánkai Bereck másolata lenne, ami azonban szemmel láthatólag nem az. Bereck másoló kézírása sokkal inkább a „Leveleskönyv” bécsi kódexének³⁵ írásához hasonlít, amely valószínűleg szintén Váradon készült, de csupán hasonlít hozzá, és nem azonos vele.

A fontos felfedezés, a Polánkai Bereck másolta Tertullianus-kódex már megjelent az Iparművészeti Múzeum 1882-ben rendezett nagyszabású könyvkiállításán is, amelynek szakmai előkészítésében és kivitelezésében Csontosinak igen nagy szerepe volt.³⁶ A salzburgiak azonban valószínűleg nem adták a kódexet, ugyanis a szervezők csupán az utolsó oldalról készített fényképmásolatot tudták kiállítani.³⁷

1839-ben még elképedéssel fogadta a magyar tudós közönség Angelo Mai bíboros javaslatát, miszerint Vitéz és Janus könyvei nem vesztek el, hanem Mátyás könyvei között keresendők. 1873-ban a Farkas Lajos-gyűjtemény megvásárlásával, majd pedig 1877-ben a corvin-kódexek érkezésével elégséges anyag gyűlt össze ahhoz, hogy 1878-ban a Pozsony megyei kiránduláson igazi felfedezés születhessen, és Vitéz írásának azonosítása révén hirtelen egy újabb ragyogó személyiség váljon könyvei révén megfoghatóvá a magyar középkorból. A századvég tudományosságának nem kis eredménye volt ez.

És valóban, a személyes bejegyzések, a könyvhasználat közvetlen nyomai és bizonyítékai miatt Vitéz könyvtára valamiképpen konkrétabb, megfoghatóbb, továbbgondolásra alkalmasabb, mint a Corvina. Mindazonáltal a Vitéz-könyvtár és a Corvina-könyvtár története menthetetlenül összefonódik. A kutatástörténetből jól érzékelhető, hogy a Corvina vizsgálata miként hívta életre a Vitéz-problematikát, és hogy a megteremtett Vitéz-könyvtár miként gazdagította, árnyalta a Corvináról alkotott képet. Csontos János az anyag, a kéziratok mélyreható vizsgálata révén nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az éledő magyar humanizmusról addig alkotott igencsak vázlatos kép jelentősen gazdagodjék. Érdemei valóban múlhatatlanok.

ZSUPÁN EDINA

Szinnyei József Repertórium és tiszteletdíja. „A Szinnyei”, vagyis Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című, bámulatra méltó méretű és alaposságú műve már egy évszázada a tudományos kutatók nélkülözhetetlen segédkönyve. Ugyanakkor szinte teljesen feledésbe merült előző – ugyancsak hatalmas – vállalkozása: a *Hazai és külföldi folyóiratok tudományos repertórium*. A megjelent három vaskos kötet és az összegyűjtött, de kéziratban maradt további nagy mennyiségű cédula is kiemelkedő bibliográfiai teljesítmény. Értékelése, félbemaradása és feledésbe merülése külön elemzést érdemelne. Szinnyei pályafutásában azonban mindenesetre mérföldkőnek tekinthetjük: ezzel tette nevét szélesebb körben is ismertté és elismertté. Ekkor lett a kis banktisztviselőből az Egyetemi Könyvtár „könyvtártisztje”.

Szinnyeiben már 1861-ben körvonalazódott egy magyar irodalmi életrajzgyűjtemény terve, s ettől kezdve egyre nagyobb céltudatossággal és szorgalommal gyűjtötte az adatokat. Már azon gondol-

³⁵ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 431.

³⁶ CSONTOSI János: *A jövő évi könyvkiállításról*. = MKsz 1881. 191–200.; Uő.: *A Budapesti Országos Könyvkiállítás*. = MKsz 1882. 142–156. és 357–370.

³⁷ Az archív felvételt az OszK őrzi. Jelzete: Facs. I. Ms. 159. A kódex leírását Csontos János készítette el a könyvkiállítás katalógusában: *Könyvkiállítási Kalauz*. 1882. Nr. 27.

kozott, hogy gyűjtésének egy részét nyomtatásban is közzé tegye,¹ de törekvései ekkor szerencsésen találkoztak a főleg a történészek körében jelentkező, bibliográfia iránti igényel.

A *Repertorium* első kötetének megjelenésekor az ismertető (Thaly Kálmán?) azt írta a *Századokban*:

„Évek óta többször fölmerült úgy a m. tud. Akadémia, mint a Történelmi Társulat ülésein egy általános magyar tudományos repertoriumnak már nagyon is érezhetővé vált szüksége”.²

1872. január 23-án azután az Akadémia II. osztályának az ülésén megtörtént a tényleges megvalósuláshoz vezető első lépés. Rómer Flóris indítványozta a repertorium elkészítését és kiadását. „Hosszas eszmecsere” után határozatban foglalmazták meg:

„Eszközölje az Akadémia egy Magyar Tudományos Repertorium összeállítását és kiadását, mely a hazai gyűjteményes munkákban, folyóiratokban és hírlapokban 1849-ig bezárólag megjelent mindennemű tudományos közlések címzeit, szakok szerint rendezve magában foglalná. Az Értekezlet fölkeri a többi osztályokat, hogy ezen javaslatát tárgyalás alá venni és pártolni szíveskedjenek.”³

Nem telt bele két hét, a repertorium ügyében ugyancsak érdekelt I. osztály 1872. január 27-én meg is tárgyalta a II. osztály javaslatát. A határozat szerint „az indítvány elvben pártolatik”.⁴

A II. osztály javaslata pár nap múlva már az „összes-ülés” elé került. 1872. január 29-én ezzel egy lépéssel előbbre jutott az ügy, a határozat ugyanis az elvi pártolás után már a gyakorlati megvalósulás felé terelte a repertorium kérdését: „Az indítvány vélemény és a kiadás iránti javaslat tétel végett közöltetik az I. osztállyal.”⁵

Ezek után, de még 1872 folyamán vették fel a kapcsolatot Szinnyeivel mint a szerkesztésre alkalmas személlyel. Ő ugyanis a már idézett, jóval későbbi cikkében emlékezett vissza egy „nem hivatalos” eseményre. Leírta, hogy Barsi József statisztikus, az Akadémia tagja elvitte Horváth Mihály püspök estélyére. Horváth Mihály akkor a II. osztály elnöke volt.

„Itt beszéltek meg a repertorium ügyét. Tervezetemet benyújtottam az Akadémiához; ez ügyben Toldy helyeslő indítványát Horváth Mihály terjesztette elő az Akadémia II. osztálya ülésén október 14-én. Tervezetem kiadatott a bizottságnak és végre hozzáfoghattam annak szerkesztéséhez.”⁶

Az október 14-i ülésen Fraknói (akkor még Frankl) Vilmos osztálytitkár bemutatta Szinnyei tervezetét, melyet a II. osztály megbízásából szerkesztett.⁷ A *Repertorium* ügyében az I. osztállyal közös bizottságot küldtek ki, ebben a II. osztályt Kerékgyártó Árpád és Pesthy Frigyes levelező tagok, valamint Horvát Árpád, a Történelmi Bizottság tagja képviselte. Az I. osztály részéről a bizottságban részt vett Toldy Ferenc, ő lett a bizottság elnöke.

¹ SZINNYEI József: *Hogyan készülnek a Magyar írók?* = Budapesti újságírók almanachja 1908-ra. Bp. 1907. 222–238. Újra megjelent: *Id. Szinnyei József emlékezete*. Piliscsaba 2002. 37–45.

² *Szinnyei Repertoriuma*. = Századok 1874. 730.

³ A II. osztály üléseinek jegyzőkönyvei. MTA Könyvtára Kézirattár. RAL K 1523.

⁴ Az I. osztály üléseinek jegyzőkönyvei. MTA Könyvtára Kézirattár. RAL K 1487.

⁵ Az összes-ülések jegyzőkönyvei. MTA Könyvtára Kézirattár. RAL K 1457.

⁶ Lásd az 1. jegyzetet.

⁷ Lásd a 3. jegyzetet.

Toldy közreműködésével a *Repertórium* ügyében az I. osztály vette át a vezető szerepet. Toldy az I. osztály 1873. január 11-i ülésén szóbeli jelentést tett a bizottsági ülések eseményeiről. A határozat kimondja:

„A jövő ülésre adassék be írásban a terv, mikor aztán az osztály tárgyalás alá veszi, azonban addig is a Repertórium előleges költségeire kéressék 1200 ft fölvétele az akadémiai költségvetés azon rovatába, mely az egész akadémia nyomtatványait illeti, minők az Értekezések, Évkönyvek stb., mert tulajdonkép a Repertórium nem az I-ső osztály, hanem az egész Akadémia körébe tartozik.”⁸

Az anyagi fedezetre vonatkozó kérés teljesítésére nem kellett sokat várni. Két hét sem telt el, s az Akadémia igazgató tanácsa 1873. január 27-i ülésén fogadta el az 1873-ra szóló költségvetést. Ebben a Kiadások VIII. pontjaként szerepel is a *Reperórium* költségeit biztosító 1200 forint.⁹

A II. osztályban Kerékgyártó Árpád 1873. március 15-én szóban számolt be a bizottság munkájáról, ezt az ülés tudomásul vette, külön határozat nem született.¹⁰

Két héttel később, 1873. március 29-én az I. osztály már megvitatta a bizottság írásbeli jelentését. Ez „némi módosítással elfogadtatik”, s 13 pontban terjesztették az „összes-ülés” elé.¹¹ A *Repertórium* elkészítésére Szinnyei József megbízását javasolták, „kit erre a könyvészeti irodalomban kifejtett jeles munkássága s az ügy iránti kiváló szorgalma egyaránt ajánlanak.” Szinnyei valószínűleg elsősorban a *Vasárnapi Újságban* 1869 óta rendszeresen közölt sajtóbibliográfiájával és hírlaptörténeti írásaival hívta magára a figyelmet.

Az elfogadott tervezet első 9 pontja meghatározza az adatgyűjtés időhatárát (Rómer Flóris eredeti javaslatában 1849 szerepelt végső határnak, ez 1870-re módosult), a feldolgozandó nyomtatványok körét (gyűjteményes munkák, folyóiratok, hírlapok, naptárak, iskolai értesítők), a szakbeosztást.

A 10. pontban Szinnyei

„ajánlata alapján a bizottság azt javasolja, hogy neki minden cikk-lapért két új krajczár fizetessék, amely díjazás, ha tekintetbe vétetik az, hogy a szerkesztő a címek megállapítása végett többször kénytelen magát az értekezést is meg olvasni, annál inkább méltányosnak tekinthető, mert a szerkesztő vallomása szerint serény munka mellett is naponként legföljebb 150 cikk-lapot készíthet el”.

A 11. pont alapján az elkészült cédulákat („cím-lapokat”) Szinnyeinek havonként kell leadnia Fraknoi Vilmosnak, az akadémiai kéziratár órének, aki „nyugtatványt adván az átvett anyagról, egyszersmind értesíti a főtitkárt a fizetendő összegről, a ki ezt utalványozza.”

A 12. pont már a kiadásra vonatkozik. A szerzői, illetőleg szerkesztői díjat a következőképpen határozták meg:

„...tenne egy sűrűn nyomott ívnek díja 10 frtot, a szerkesztés, javítás és revisio díja szintén 10 frtot. Így a Tudományos Repertóriumnak petit betűkkel szedendő két hasábos nyomtatott ívének tiszteletdíja 20 frtba kerülne.”

Az utolsó pont kimondja, hogy „A főtitkári hivatal utasítandó mind a tiszteletdíj mind a cím-írásához szükséges papír utalványozására”.

⁸ Lásd a 4. jegyzetet.

⁹ Az igazgatótanács jegyzőkönyvei. MTA Könyvtára Kézirattár. RAL K 1323.

¹⁰ Lásd a 3. jegyzetet.

¹¹ Lásd a 4. jegyzetet.

Tudományos Repertorium.

II. Szálltmány.

12. Magyar Akadémiai Értesítő-19 évfolyam 15 kötet (1840-1859)	688 oldal
13. Magyar Szócs. 1863-69	= 7 " 7 " 731 "
14. Szárospataki Füzetek 1857-63	" 13 " 1060 "
15. Zeitschrift von u. für Ungarn 1802-4.	= 3 " 6 " 550 "
16. Merkür von Ungarn 1786-87.	= 2 " 2 " 197 "
17. Siebenb. Quartalschrift 1790-1801.	= 7 " 7 " 425 "
18. Ungrische Miscellen 1805-7.	= 3 " 5 " 39 "
19. Magyar Könyvház. 1768. 1793-1804.	= 13 " 22 " 461 "
20. Szabad Könyv. 1855-1857.	= 3 " 3 " 318 "
21. Siebenb. Prov. Blätter 1805 7. 13. 24.	= 5 " 5 " 74 "
22. Marosvásárhelyi Füzetek 1833. 1839/40.	= 2 " 2 " 62 "
23. Magyar Museum 1786/9. 1792.	= 2 " 2 " 19 "
Összesen: 79 évfolyam 89 kötet	
4624 oldal	

Budapest, 1873. május 25.

Szinyei József
Egyetem-könyvtárnak.

Az en II. szálltmányba foglalt csomagolás átvettem és a 92 forint 48 krajczárnyi öppezet megalványoztatni kérem.

Budapesten 1873 május 26-án.

U. 17. elv

1873

A fennelbbi Kézenvelvénkié fe 48 for a költségeknek a II. Repertoriumra felvése rovából a 7m. példán hitelesítéssel kifizesendő.

Budapest 1873 május 26.

A fennelbbi Kézenvelvénkié forint és 48 for öppezet hiány nélkül felvettem.

Budapest 1873 május 26.

Szinyei József

Kézenvelvénkié
főosztály.

Szinyei elszámolása 1873-ból

Az I. osztály a fenti tervezetet az 1873. április 28-i akadémiai „összes-ülés” elé terjesztette. Az ülés jegyzőkönyve szerint „Jelen terv változtatás nélkül elfogadtatván”¹² Szinnyei tényleges megbízást kapott a *Repertorium* összeállítására.

Szinnyei a vállalt munkát az 1873. év folyamán el is végezte. A II. osztály 1873. december 9-i ülésén már javaslat születik a kiadási költségeknek az 1874. évi költségvetésbe történő beállítására:

„A Magyar Tudományos Repertorium anyagának összegyűjtése... befejezéshez közeledvén, az első kötetnek, mely a történelmet és segédtanait fogja felölelni, nyomtatási költségeire (mintegy 25 ív petit betűkkel) 1000 forintot, szerkesztői díjra (ívenként 10 frt) 250 forintot” kérnek előírányozni.¹³

Az Akadémia által megszavazott (és Szinnyeivel egyeztetett) tiszteletdíj értékének megítélésére figyelembe vehetjük Szinnyei könyvtári kezdő fizetését. A már idézett emlékezésében elmondta Toldy szavait: „A fizetés szerény [évi] 600 frt, még lakáspénz sem járul hozzá.”¹⁴ Összevethetjük azonban a tiszteletdíjat a korabeli piaci árakkal is: 1 kg fehér kenyér 22, barna kenyér 18, rozskenyér 16 krajcár, 1 kg marhahús 44, borjúhús 40, sertéshús 36 krajcár, 1 liter tej 12 krajcár, 1 kg vaj 1 forint 20 krajcár.

Szinnyei saját összesítése szerint¹⁵ „a 367-féle folyóirat, évkönyv és naptár 1994 kötete és a 123 tanintézet 498 darab értesítvénye 44.660 címet adott”. Így a teljes adatgyűjtés 2 krajcárjával számolva 893 forint 20 krajcárt tett ki. Az előírányozott 1200 forintot tehát Szinnyei nem merítette ki.

Az első kötet kiadásának a tervezésekor – mint láttuk – 25 nyomdai ívvel számoltak. Itt viszont jócskán alábecsülték a terjedelmet, a megjelent kötet 46 és fél ív lett. Szinnyei fenti összesítése szerint a teljes adatgyűjtésnek mintegy a fele: 21 796 cím esett a történelem és segédtudományai első kötetére.

A következő kötetekben elővigyázatosabbak voltak a tervezéskor. Az 1875. évi költségvetésbe a 2. kötet előmunkálataira 500 forintot irányoztak elő. Ez a szerkesztés költségeit jelentette, hiszen az adatgyűjtés már lezárult.

Szinnyeire valóban ráillett a „gőzhangya” megjelölés,¹⁶ amit egy földije ragasztott rá a *Repertoriumra* is hivatkozva, még a *Magyar írók* megindulása előtt. Hiszen ha az adatgyűjtés fenti számait a korábban megadott napi 150 cédula elkészítési „normával” összevetjük, akkor a 44 660 cím ki-gyűjtésére legalább 298 nap kellett.

A munkához Szinnyei 1872. október 14. után, de valószínűleg csak 1873 elején kezdhetett hozzá, az alább ismertetett második havi elszámolása ugyanis 1873. május 25-én kelt. Az adatgyűjtés 1873 végére elkészült. Az 1874. év folyamán kellett a hatalmas cédulatömeget rendezni, szakcsoportokba sorolni, a hely- és névmutatót elkészíteni. Ezekkel végezve írhatta meg az előszót, amely 1874. november 14-én kelt. Akkor már bizonyára javában folyt a nyomdai munka, Szinnyeire pedig a korrekció robotja hárult. A kötet az impresszumban is szereplő 1874 végére valóban kikerült a nyomdából, hiszen a *Századok* 1874. évi utolsó számában már ismertették.¹⁷ Szinnyei tehát szinte utólérhetetlen iramban dolgozott.

¹² Lásd az 5. jegyzetet.

¹³ Lásd a 3. jegyzetet.

¹⁴ Lásd az 1. jegyzetet.

¹⁵ *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium. Történelem és annak segédtudományai. I.* Bp. 1874. Előszó IX.

¹⁶ [KÓSSA Albert] K-t: *A „gőz-hangya”. (Egy nevezetes komáromi ember.) Írja az otthon élő komáromiaknak egy elszármazott földijük.* = *Komáromi Lapok* 1883. 1. sz. [1–2].

¹⁷ Lásd a 2. jegyzetet.

Az elmondottakból kiderül, hogy az Akadémia érdekelt szaktudósai felismerték a vállalkozás jelentőségét, s igyekeztek a megvalósítást megkönnyíteni. Ezt tanúsítja az a részelszámolás, amelynek eredeti példánya közel fél évszázaddal ezelőtt Pécsi Sándortól, a kiváló színművésztől csere útján került birtokomba, s amelyet mellékelten be is mutatok.

Ez az irat igazolja, hogy Szinnyei az elfogadott tervnek megfelelően számolt el a végzett munkával. Az 1873 májusában leadott „II. szállítmány” 12 folyóirat 79 évfolyamának 89 kötetéből gyűjtött 4624 címet tartalmazott. A 150 tételes napi „termelést” alapul véve ez nagyjából 30 napi munkának felelhetett meg, s érte 92 forint 48 krajcárt vehetett fel.

Ez az irat azonban nemcsak a végzett munkáról, az azért járó munkadíjról, hanem a kifizetés módjáról, a korabeli ügyintézésről is érdekes és tanulságos helyzetképet nyújt.

1873. május 25-én készítette el Szinnyei József a tiszteletdíj kifizetésének alapjául szolgáló elszámolást.

1873. május 26-án, tehát másnap már sikerült a gyűjtött cédulákat Fraknói Vilmosnak leadni. Ezt Fraknói mindjárt igazolta is kérve a Szinnyeinek járó összeg utalványozását.

1873. május 26-án, tehát még ugyanazon a napon Szinnyei benyújthatta a „nyugtatóványt” Arany Jánosnak, az Akadémia főtitkárának. Arany János a papírt ellátta a szükséges hivatkozási számmal és rendelkezett a pénz kifizetéséről.

1873. május 26-án, tehát ugyanazon a napon Szinnyei a Magyar Földhitelintézet, az Akadémia pénzvagyont kezelő bank pénztárában az összeget minden levonás nélkül fel is vehette.

Az ügyintézés tehát egy nap alatt három lépésben lebonyolódott, minden illetékes elérhető volt, mindegyikük halogatás nélkül elvégezte a rá háruló adminisztrációs feladatot. Így Szinnyei József az elképzelhető legrövidebb időn belül hozzájutott az öt méltán megillető tiszteletdíjhoz.

DÖRNYEI SÁNDOR

SZEMLE

Marinelli-König, Gertraud: Oberungarn (Slowakei) in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Wien, 2004. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 779 l.

A 19. század az 1848–49-es évekkel lezáródó első, majdnem fél évszázada a soknemzetiségű Habsburg Birodalom népei öntudatra ébredésének az az időszaka, amely természetesen egymáshoz képest fáziseltolódásokkal ment végbe, s amelynek kapcsán egyes helyeken az anyanyelven írott irodalom megteremtése, máshol a reformok követelése állt a középpontban, és amely törekvések szorosan kapcsolódtak az Európán végighullámzó forradalmakhoz. Az már köztudomású volt eddig is, hogy Magyarország, a magyar kultúra a Vormärz bécsi sajtójában kitüntetett szerepet kapott. (A magyar és az osztrák irodalom között igen élénk volt a kapcsolat, mint Szemző Piroska munkájából már ismert, többek között Stifter, Levitschnigg, Betty Paoli és Ludwig Foglar a pesti Heckenast kiadóval álltak igen szoros kapcsolatban, számos művüket itt nyomtatták). Hogy Magyarországon belül Felső-Magyarország mennyire volt jelen a bécsi sajtóban, ezt a kérdést vizsgálja ez a kötet. A szöveggyűjtemény a megközelítőleg a mai Szlovákiával azonos területen létrejött kultúra fogadtatását kíséri végig a kor bécsi folyóirataiban és almanachjaiban, és ad ebből a hatalmas anyagból válogatást. A kötet az Osztrák Tudományos Akadémia nagy vállalkozásának része, amely a bécsi folyóiratokban napvilágot látott területi, nyelvi és szerzői szempontból a címben meghatározott körbe tartozó írásokat kívánja összegyűjteni és feltárni, s amely

sorozatból eddig három, az orosz, a lengyel-ru-tén és a déli szláv területeket összefoglaló kötet már megjelent.

Megjegyezzük, hogy ugyanígy meg lehetne vizsgálni a Vormärz bécsi sajtóját magyar szempontból is. Erre történtek is kísérletek, de ezek zömében egyedi vállalkozások voltak. (PALOS Bernardin: *Irodalmunk ismertetése XIX. század eleji német folyóiratokban*. Bp. 1929; KUNCZER /KUNSZERY Gyula: *Hormayr és az egykorú magyar irodalom*. Pécs, [1929.], vagy tölem: *A bécsi Der Wanderer magyar vonatkozású közleményei 1814–1850*. = MKsz (107.) 1991. 1–2. sz. 62–87.). Természetesen ilyen monumentális kutatómunkának szervezett keretek között kellene folynia, s ehhez kitűnő kiindulópontot jelentenek a korszak bécsi sajtóját feltáró eddig napvilágot látott bibliográfiák; gondolok itt Andrea és Wolfram SEIDLER *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*. (Wien–Köln–Graz, 1988.) című munkájára, valamint a Helmut W. LANG vezetésével összeállított háromkötetes *Bibliographie der österreichischen Zeitschriften 1704–1850*. (München, 2006.) című retrospektív folyóirat-bibliográfiájára. Megemlíthetjük még a nemrég megjelent, a bécsi nyomdászat- és könyvtörténet alapvető forrását, Peter R. FRANK és Johannes FRIMMEL bibliográfiai munkáját, *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*. (Wiesbaden, 2008. Harrassowitz Verlag), amely még teljesebbé teszi Bécs könyves kultúrájáról alkotott képünket.

A Felső-Magyarország (Szlovákia) cím némi-
leg félreérthető, talán helyesebb volna Szarka
László történész meghatározását „felső-magyar-
országi szlovák régió” átvenni. Gertraud Mari-
nelli-König igen helyesen szögezi le, hogy (Felső-
Magyarország, Hungaria superior) soha nem volt
a tárgyalt korszakig sem autonóm terület, sem
nem rendelkezett politikai önállósággal. A kor-
szak történetéhez a Gogolák és Steier (sic!) Lajos-
féle ma már elavultnak számító munkák helyett
javasolhatjuk többek között ARATÓ Endre kor-
szerűbb történelemszemléletet tükröző, és német
nyelven is hozzáférhető olyan munkáit, mint *Die
slowakische Schriftsprache und die slawischen
Völker in den vierziger Jahren des XIX. Jahrhun-
derts* (Bp. 1968.), vagy szintén tőle: *Die verschie-
denen Formen der nationalen Unterdrückung in
Osteuropa und die Madjarisierung in der ersten
Hälfte des XIX. Jahrhunderts* (Bp. 1961.). Mari-
nelli-König asszony metodikai bevezetésében
kitér még a többnyelvű helységnevek használá-
tának problémáira, és igen helyesen többnyelvű
helységneveket alkalmaz. Másik fő
törekvése, hogy lehetőleg objektív maradjon, azt
eredményezi, hogy sem a szlovák, sem a magyar
álláspontot nem képviseli, hanem mindvégig
osztrák szemmel vizsgálja a kérdéseket.

A metodikai bevezetés és a rendelkezésre álló
források bemutatása után a feldolgozott bécsi la-
pok jegyzéke következik. Köztük a korszak olyan
meghatározó reprezentánsai, mint a Joseph v.
Hormayr szerkesztette *Archiv für Geographie,
Historie, Staats- und Kriegskunst*, majd címvál-
tozással és tartalom bővüléssel *Archiv für Ge-
schichte, Statistik, Literatur und Kunst (1810–
1828)* (ennek magyar anyaga már többszörösen
is feldolgozott), a magyarországi, lovasberényi
születésű Moritz G. Saphir *Humoristja* (1837–
1858), a *Jahrbücher der Literatur* (1818–1849),
Ignaz F. Castelli és Joseph v. Seyfried *Samm-
lerje* (1809–1846), valamint az Adolph Bäuerle
nevével fémjelzett *Wiener Theaterzeitung* (1806–
1860). Sajnos azonban Ernst Victor Zenker vé-
leménye a ’48 előtti bécsi újságírásról lesújtó:
„Még a Vormärz amúgy sokat dicsért bécsi iro-
dalmi újságírása is végtelenül sekélyes, lapos és
ráadásul romlott volt, melyben veszélyes plety-

kaéhség és önelégült dilettantizmus burjánzott.”
Mégis ezen folyóiratok szisztematikus feldol-
gozása mindenképpen sokban árnyalja közös
múltunk e korszakáról alkotott képünket.

A kötetben közzétett hatalmas anyag a kor-
szak legfontosabb bécsi folyóirataiból merít, az
így létrejött adattár, bibliográfia a kultúra sok
ágára kiterjed, és további kutatásokhoz szolgál
megkerülhetetlen forrásul és alapvető segítségül.
Nem dolgozták fel a szintisztán egyházi, orvosi,
katonai, jogi és gazdasági szaklapokat, a politikai
napilapokat – a korszak lezárul az 1848-as forra-
dalom előtti időszakokkal. Csupán megemlítjük
az éppen a kötet témáját képező terület szellemi
központjában, Pozsonyban megjelenő, leghosz-
szabb életű magyarországi újságot, az enciklopé-
dikus jelentőségű *Preßburger Zeitungot* (1764–
1929), amelynek melléklapja, a *Pannonia* Adolf
Neustadt vezetése alatt vált a kor legmodernebb
szerkesztett periodikumává (1845-ben az
Illustrirte Theaterzeitung is dicséretileg említi meg
Neustadt nevét), s ahol „felnőtt” a kor németül
publikáló generációjának több neves tagja, így
például Dux Adolf, Zerffi Gusztáv Ignác, a bécsi
Josef Weyl, a csehországi származású és a prá-
gai egyetemen tanult Kompert Lipót (ő egy kis
írásával szerepel is a kötetben), Heller Izidor, va-
lamint Einhorn Ignác. Dux sorsa azért is érdekes,
mert általa figyelemmel kísérhetjük azt a Monar-
chián belüli határokon túllépő újságírói életpá-
lyát, amely a *Preßburger Zeitungtól* kezdve ívelt
át a bécsi *Wandereren* keresztül egészen a *Pester
Lloydig*.

A vizsgált területek között kiemelt helyet kap
az irodalom (beleértve a szépirodalmat és az iro-
dalmi kritikát), a színházi élet teljessége, vala-
mint a könyvnyomtatás és könyvkiadás. Az iro-
dalommal kapcsolatos közlemények egy része
szépirodalom, nagy része szekunder irodalom:
híradás könyvek megjelenéséről, írókkal, köl-
tőkkel és tudósokkal kapcsolatos biográfiai hí-
rek, könyvismertetések. A témakörökön belül az
írások szerzői és a tárgyalt személyek nevei sze-
rinti betűrendben az egyes személyeknél először
a saját művek, majd a fordítások következnek.

A kor meghatározó írói, tudósai ezen a terü-
leten többnyelvűek voltak, s zömében németül

publikáltak. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy e kultúraközvetítők közül például Gaál Györgyöt, Dux Adolfot, (mindkettőtől sok költeményt és prózát is közöltek a bécsi lapok), vagy a polihistor Rummy Károly Györgyöt a magyar irodalomtörténetírás és a magyar életrajzi adattárak magyarként tartják számon. Ebbe a körbe beletartozónak tekintendők a nyomda helyén kívül a tárgyalt területtel semmilyen más módon kapcsolatba nem került magyar szerzők magyar nyelvű munkái is. Így például Ákáb István sárospataki református író és tanár 1806-ban posztumusz a pozsonyi Weber Simonnal megjelent *Éneás és Didó* című verseskötete. Dugonics András – aki különben soha nem élt a Felvidéken – *Etelkája*, melynek harmadik kiadását a pozsonyi Landerer-nyomdában nyomtatták 1806-ban. Vagy Perecsényi Nagy László, a polihistor szolgabíró *Orithia magyar amazon története* című regénye (1804) ugyancsak Landerernél jelent meg. A közlésre kiválasztott írások magukból a folyóiratokból vett rövid, vagy lerövidített közlemények, illetve hosszabb írások rezüméi. Rummy írásaival a bécsi lapok majd’ mindegyikében találkozhatunk. Foglalkozott néprajzzal (például az irokézek kultúrájával), közölt statisztikai adatokat, írt mezőgazdasági témákról, iparról (textiliparról, pálinkaégetésről), színházról, irodalomról, zenéről és fordított szépirodalmat is. Egyébként sokat tett Kazinczy Ferenc irodalmi törekvéseinek tolmácsolása érdekében. Német nyelven levelezett Kazinczyval, aki ösztönözte Rummyt a magyar irodalmat ismertető cikkek közlésére. Az irodalmi fejezetben belül a következő csoportot a szerző neve nélkül megjelent írásokról szóló tudósítások képezik, majd az almanachokról szóló híradások következnek. Nagy számban képviseltetik magukat az aprónyomatványok (néhány oldalas kiadványok), a korban elterjedt, hírességekhez, főleg az uralkodóház tagjaihoz címzett köszöntő, üdvözlő, vagy őket búcsúztató gyászbeszéd. Itt találjuk Kazinczy Napóleon és Mária Lujza 1810-es egybekelése alkalmából írott üdvözlő versikéjét is. A „népi iratok” (talán a népszerű jobb szó lenne) gyűjtőnév alatt naptárak, imádságok, imakönyvek, beszédek szerepelnek. Az irodalomhoz kapcsolódó fejezet a fordításokkal és a külön-

böző irodalmi műfajokkal kapcsolatos újdonságok szemléjével zárul.

Az irodalomkritika címet viselő fejezet irodalomtörténetekről szóló része beszámol Pavol Jozef Šafárik első szláv nyelv- és irodalomtörténetének 1828-as (sic!) (budai, tehát az Egyetemi Nyomdában történt) kinyomtatásáról, a Csaplovics János szerkesztésében 1821-ben Bécsben megjelent *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern* című kétkötetes munka három felvidéki (Gömör, Beszterce és Szepes) megyét tárgyaló részéről. Csaplovics szerzőként csak kis mértékben működött közre (az írások szerzői között található Rummy Károly György, Kitaibel Pál, Schedius Lajos), inkább fordítóként és szerkesztőként vett részt a két kötet összeállításában. Ezt az alpművet pontatlanságai ellenére nagyon sokat idézték a bécsi folyóiratokban, és használták fel forrásul a Magyarországról szóló legkülönfélébb híradásoknál. Az újságok és folyóiratok közül több írás is számba veszi, és nyelvek szerinti bontásban közli a Magyarország területén az adott évben megjelenő periodikumokat. Például szintén a *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern*ben két híradást is közöltek a bécsi lapok Juraj Palkovič Pozsonyban 1812-ben indított hetilapjáról (*Tydennik*), valamint Wigand Ottó mindössze pár hónapot megért *Kaschauer Wochenblatt*-járól (1818). A magyar újságírás történetéről szóló közlemények külön alfejezetben szerepelnek, itt is a *Topographisch-statistisches Archiv* alapján, megemlíthető még a magyar folyóirat-irodalom 1820-ig tartó részletes bemutatása is. Csaplovics az *Oesterreichische Blätter*ben tudósított a Henszlmann Imre *Vierteljahresschrift aus und für Ungarn*ja (Lipcse, 1843–1844) elleni szlovák támadásokról. Néhány írás a felvidéki, elsősorban a pozsonyi nyomdákat veszi számba, emellett említés történik az adott (1845, 46-os években) megjelent könyvek számadatairól.

A nyelvtudomány a másik nagy terület, amelyhez sok bécsi folyóirat-közlemény, tudósítás kapcsolódik, hiszen ekkor jelent meg J. Palkovič cseh–német–latin szótára, Šafárik az első cseh nyelvemlékeket közlő kötete, melyekről a bécsi sajtó is hírt adott. A nyelvtudományon belül kü-

lön fejezet foglalkozik a bohemisztikával, a germanisztikával, a szlavisztikával, a szlovák nyelvvel, a hungarológiával és az összehasonlító nyelvtudománnyal. A bécsi lapok egyöntetűen elítélik Gregor Alojz Dankovskýt, aki több írásában kifejtette azt a tézist, hogy Anakreoón és az ókori görögök szlávok lennének. Ugyanez a Dankovský, aki a pozsonyi akadémia görög nyelv és irodalom professzora volt, a magyar nyelv eredetével is foglalkozott. Az összehasonlító nyelvtudomány fejezetben a *Jenaer Literatur-Zeitung*ot idézik, melyben már megállapítást nyert az a tény, hogy Dankovskýnak nem sikerült a szláv és a görög nyelv rokonságát meggyőzően bizonyítani. Még az összehasonlító nyelvtudomány fejezet is felhasználta a *Topographisch-statistisches Archiv* nyelvjárásokról szóló részeit. Ez után következnek a filozófia, az esztétika és a retorika tudományterülete.

A történelmen belül mutatja be a kötet a történetírást általában, majd Magyarország történetét, ez után évszázadokra bontva a 13. századtól a 19. századig; végül egyes problémákhoz kapcsolódó szövegeket. Az oktatás, nevelés témaköréhez csatlakoznak az egyes városok iskoláiról, tankönyvekről, könyvtárakról, múzeumokról és gyűjteményekről szóló híradások. Ehhez a témakörhöz tartoznak a tudomány embereinek (tudósok és közéleti személyiségek) életével, tevékenységével kapcsolatos írások, így például főbb műveik felsorolása, híradások kitüntetésükről, valamint nekrológiáik. A tudós társaságokkal, egyesületekkel kapcsolatos tényközlések sokszor a folyóiratokhoz mellékelte „Intelligenzblatt”-okból származnak, amelyek alapvető feladata a hivatalos közlések közzététele volt. Volt az *Annalen der Literatur und Kunst*nak (1803–1805, címváltozással 1809–1812), a *Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung*nak (1813–1816), és az *Erneuerte Vaterländische Blätter*nek (1815–1820) is „Intelligenzblatt”ja. Az *Annalen*nek egy ideig volt „Beförderungen, Belohnungen und Ehrenbezeichnungen” című rovata, amely csak a kinevezésekről, kitüntetésekről és a tisztelet egyéb kifejezéseiről (például egy tudós társaság tiszteletbeli tagjává választásról) tudósított. A legtöbb közlés Rummyval kapcsolatos. Külön fejezetben szerepel

a művészet (festészet és szobrászat), zene és színház. A színházi életről szóló tudósítások az egyes városok neve szerint szerepelnek. Kiemelendő, hogy a legtöbb híradás Pozsonyról található, e város igen fejlett színházi és zenei élettel rendelkezett, és szoros volt a kapcsolata – a földrajzi közelség okán – a vendégszínházok révén többek között Béccsel és Grazcal. 1776-ban itt nyílt meg Magyarország első kőszínháza, persze ekkor még német nyelvű társulattal. A pozsonyi egyházzenei egylet előadásairól is tudósítottak a bécsi lapok, valamint a zenei élet más eseményeiről is. Pozsony után Nagyszombat és Kassa színházi és zenei élete volt a legfejlettebb, ezekről található még több híradás a bécsi folyóiratokban. A képzőművészet területéről két írás szól a pozsonyi születésű Blaschke János (1763–1833) rézmetszőről a bécsi lapokban, aki jól ismert volt ott, hiszen Bécsben élt és ott is halt meg, valamint szintén két hírben említik Róth Imre (1813–1885) kassai születésű, Münchenben tanult festőt, később fényképészt, alexandriai, egyiptomi utazásával kapcsolatban.

A vallás szintén különálló fejezetegység, ugyanúgy, mint az országismeret. A vallásnak szentelt fejezet először a protestáns egyházzal megjelent írásokat gyűjti össze (biblia-, imakönyv és egyéb egyházi szövegek közlései, a lelkesekkel kapcsolatos hírek), majd a katolikus egyház iratai és a katolikus klerust érintő újdonságok következnek. Ez után következnek a jogtudomány területébe tartozó írások, törvénykönyvek említései a bécsi lapokban. Az országismeretbe beleértendő a statisztikai kimutatások, a természeti látványosságok, útleírások, és a kialakulóban lévő új tudományterület, a néprajz. A politikai gazdaságként fordítható részben található a természeti kincsekkel, a közlekedéssel (az első magyarországi Pozsony–Nagyszombat útvonalon közlekedő vasútvasút vonal megnyitásának hírével), iparral, kereskedelemmel, pénzügygel, mezőgazdasággal, szociológiai problémákkal, katasztrófákkal, járványokkal és a jótékonykodással foglalkozó közlemények. Itt csak néhány, a saját tudományterületén maradandót alkotó tudós nevét emelem ki, mint például Csaplovics János már sokat emlegetett művét, Lipszky Jánost, Magyarország

térképének megalkotóját, Schwartner Márton *Statistik des Königreichs Ungern* című alapvető munkáját, valamint Rumynak a Dunát bemutató, Friedrich Adolph Kunike Jakob von Alt rajzai alapján készített 264 litográfiájával díszített, máig forrásértékű kötetét. Végezetül a természettudomány (ásványtan, antropológia, őslénytán, állattan, növénytan, orvostudomány) és a matematika következik.

A kötet nagyon szép kiállítású, áttekinthetően tördelt, az írások szerzőinek nevei (életrajzi adataikkal), és címük fettel szedettek, a folyóirat-címek más betűtípussal, a törzsszövegtől jól elválasztva. A könyv részét képezi két történeti térkép, valamint egy a folyóiratok címeit tartalmazó kronológiai táblázat. A kötet végén a következő, a használatát megkönnyítő mutatók vannak: a felhasznált források jegyzéke, név-, helységnev- és nyomdanév-mutató.

RÓZSA MÁRIA

Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. von Márta FATA, Gyula KURUCZ und Anton SCHINDLING unter Mitarbeit von Alfred LUTZ und Ingomar SENZ. Stuttgart, 2006. Franz Steiner Verlag, 548 l. /Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte; Bd. 64./

Az európai főiskolák és egyetemek korábban publikált, nemrég kiadott és egyelőre még kiadásra váró, de néhány tudományos dolgozatban már megjelenő matrikuláinak adatai alapján azt mondhatjuk, hogy az európai felsőoktatás, pontosabban a „peregrinatio academica” intézménye ma az egyik leginkább ismert területe a felsőoktatás történetének. Tegyük hozzá nyomban, hogy a nürnbergi nagy vállalkozás, az „album amicorum”-ok, illetve ezek bejegyzéseinek adatbankja, kiváló kiegészítője ennek a hatalmas matrikulánévanyagnak. A magyarországi kutatás is szervezett keretek között folyik a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága

felügyeletével dolgozó Felsőoktatástörténeti Munkabizottság munkájának köszönhetően. A szegei régi magyaros műhely, illetve a budapesti Egyetemi Könyvtár köré szerveződött kutatócsoport eredményei szintén jól követik az európai kutatási irányokat, és hasznosítják az ottani eredményeket. A hazai kutatási teljesítmények szembesítése a magyarországi diákokat befogadó intézmények történetének kutatóiéval mindig érdekes eredményekkel kecsegtet. Nem volt ez másként a tübingeni konferencia esetében sem. Ne feledkezzünk el arról a haszonnál sem, amelyet a magyarországi művelődéstörténeti jelenségek külső szemmel való megítélése jelent.

Ezért is érdekes a neves tübingeni egyetem- és tudománytörténeti sorozat, a „Contubernium” 64. kötete. Szerkesztői (Fata Márta, Kurucz Gyula és Anton Schindling) sem vállalkoznak a jelen munkában a „peregrinatio hungarica” teljes történetének áttekintésére. Ezzel szemben inkább egy speciális, igaz, a diákok számát tekintve talán legjelentősebb témának, a magyarországi diákok németországi és osztrák egyetemeken a 16–20. században lezajlott egyetemjárásának szentelik figyelmüket. A 23 tanulmány között találunk tematikus, kisebb vagy nagyobb korszakokat tárgyaló áttekintéseket, esettanulmányokat, szűrőpróbaszerűen elvégzett vizsgálatokat, elemzéseket és személyes tapasztalatokon, meglátásokon alapuló beszámolókat is.

A tanulmánykötet három nagyobb szerkezeti egységre oszlik: tíz tanulmány kapcsolódik a korai újkor, nyolc a 19–20. század történetéhez, öt pedig több évszázados, egyik korszakból a másikba átívelő iskolatörténetet tekint át. A főleg 1526 és 1919 között kimutatható mintegy 74 ezer magyarországi, felsőfokú tanulmányait német nyelvterületen végző hallgatót regisztráló kutatás legfrissebb eredményeit bemutató kötet témái az alábbi vizsgálódási pontokra irányulnak, így a tanulmányokat akár ennek megfelelő csoportokba is oszthatjuk, vagyis elrendezhetjük földrajzi, vallási, szociológiai és egyéb szempontok szerint:

I. Földrajzi szempont:

Ide azokat a tanulmányokat soroltam, amelyek az egyes egyetemek köré építik fel mondanivaló-

jukat, illetve a peregrinusokat kibocsátó hely felől veszik szemügyre a témát. Ennek megfelelően két nagy tanulmánycsoport bontakozik ki:

1. A legtöbb tanulmány egy-egy egyetem magyar vonatkozású történetére koncentrált: Altdorf (1582–1799, Wolfgang Mährle), Berlin (1870–1932/33, Daniela Siebe; 19–20. sz. fordulójá, Brigitta Eszter Gantner), Göttingen (18. sz., Gönczi Katalin), Greifswald (18. sz., Dirk Alvermann), Heidelberg (1597–1621, Heltai János; 1870–1932/33, Daniela Siebe), Jéna (18–19. sz. fordulójá, Ulrich Rasche), Lipcse (18. sz., Detlef Döring), Tübingen (1477–1918, Fata Márta), Wittenberg (16. sz., Szabó András)

2. Olyan tanulmány is bekerült a kötetbe, amely az egyetlen városból, itt nevezetesen Kassáról kikerülő peregrinusok csoportját veszi górcső alá (Iulia Caproș). Ritka megközelítési szempont ez a hasonló jellegű nemzetközi és magyar szakirodalmi összefoglalásokban egyaránt, így nagyon örvendetes, hogy ilyen típusú irással is találkozunk. További érdeme a tanulmánynak, hogy egyes személyek pályafutását is részletesen tárgyalja. (Hasonlóan jár el Gönczi Katalin és Ulrich Rasche is tanulmányában.)

Erről az írásról újszerű fókuszálási gyakorlata miatt hosszabban szeretnék szólni. A szerző a kassai származású diákok esetében az alábbi kérdésekre keresi a választ: Mi lehetett a tárgyalta korszakban (1526–1657) az eddig kimutatott 75 személy peregrinációjának oka? Milyen etnikumhoz és mely társadalmi réteghez tartoztak az egyetemjárók? Milyen fokozatokat szereztek a német egyetemeken? Végül azt értékeli, hogy a külföldi tanulmányok eredményesek voltak-e a későbbi életpálya tekintetében. A kérdések sokat ígérőek, igaz, választ itt nem mindegyikre kapunk, hiszen ez egy nagyobb írásmű (doktori értekezés) kiragadott darabja, amely ebben a formájában nem nyújt átfogó képet a felvetett témáról. Egy másik vitatható pontra is szeretném felhívni a figyelmet. A kora újkori etnikai hovatartozás kérdéséről van szó. Maga a szerző is elismeri, hogy „a korai újkorban az emberek többnyire földrajzi alapon azonosították egymást; így a kassai diákok szinte kivétel nélkül „hungarus”-nak

nevezték magukat” (90.). Ha ezt a kijelentést – joggal – tényként fogadjuk el, akkor érthetetlen, hogy a szerző miért próbálja meg mindenáron meghatározni a kassai diákok német, magyar vagy szlovák származását.

A tanulmány több érdekes jelenségre is felhívja a figyelmet. Először is arra, hogy míg Kassáról a középkorban mintegy 200 diák látogatta Krakkó és Bécs katolikus egyetemeit, addig a korai újkorban a kassai jezsuita akadémia megalapításáig (1657) csupán 75 peregrinust sikerült kimutatni. Ennek a közép-európai trendtől eltérő jelenségnek a valószínűsíthető oka abban a bizonytalan politikai és gazdasági helyzetben keresendő, amelyet a városnak a Habsburg-uralkodók és az erdélyi fejedelmek közötti örklődése jellemez. Másodsor, meglepő tény, hogy míg a más helyről érkező magyarországi diákok a 16–17. század fordulójától Wittenberg helyett Heidelberget részesítették előnyben, addig a kassaiak továbbra is kitartottak a 16. század legkedveltebb európai protestáns egyeteme mellett. Harmadszor, megtudhatjuk azt is, hogy a legtöbb kassai diák polgári származású. Ez eddig nem rendkívüli, hiszen a tanultság presztízst jelentett, melynek köszönhetően pozíciókat lehetett szerezni a politikai és a gazdasági életben. Az érdekesség itt abban áll, hogy a 16–17. századi politikai és gazdasági elitben alig vannak egyetemet végzetek! A nemesi és polgári ifjak ugyanis egy-két év után hazajöttek, így fokozatot ugyan nem szereztek, világlátással és gazdasági kapcsolatokkal azonban felvértezték magukat. Ezzel szemben a végzetek, azaz az akadémikák előtt kétféle cél lebegett: az egyházi vagy az iskolai szolgálat.

A tanulmányból kitűnik, hogy a peregrinusoknak köszönhetően Bártfa és Eperjes mellett Kassa is vezető kulturális központ szerepét töltötte be a késő középkortól kezdve Felső-Magyarország keleti régiójában.

II. Vallási szempont:

Több szerző foglalkozik az egyetemjárás vallási hovatartozás szerinti megközelítésével, azaz általában egy-egy felekezet képviselőinek felsőfokú tanulmányait vizsgálja: a protestánsok körében Heltai János, Wolfgang Mährle és Szabó

András, a katolikusok körében Matthias Asche és Bistkey István, illetve átfogóan Anton Schindling. Itt jegyzem meg, hogy igen kívánatos lett volna olyan csoportok bevonása is a vizsgálatba, mint a görög katolikus vagy az unitárius peregrinusok tanulmányainak feltérképezése. (Előbbiekről Asche röviden megemlékezik tanulmányában, 149–150.)

III. Szociológiai szempont:

A történeti kutatásokkal is foglalkozó gyakorló orvos, Robert Offner széleskörű áttekintése egy szakmai csoport, vagyis az erdélyi magyar és szász orvostanhallgatók németországi tanulmányaival foglalkozik a kezdetektől 1850-ig. A vizsgálódás szempontja szintén újszerű: az egyetemlátogatáshoz a fakultás választásának kérdése felől közelít. A 19. század közepéig kimutatható mintegy tízezer Kárpát-medencei peregrinus közül matrikulák, levéltári források és az utóbbi időben elemzés tárgyául tett, nyomtatásban megjelent disputációk, disszertációk és orvosi munkák alapján 396 olyan erdélyi magyar és szász személyt sikerült azonosítania, akik tanulmányaikat valamely német egyetem orvosi karán végezték. A szerző a megszokott trendektől eltérő jelenségekre irányítja az olvasó figyelmét, például arra, hogy a 17. század közepéig a protestáns erdélyi orvostanhallgatók szívesen látogatták az itáliai (katolikus) egyetemeket, főleg Padovát és Bolognát, ahol Európa vezető természettudósi oktattak, és a klinikai orvoslás is igen előrehaladott volt. Mindebből kitűnik, hogy az orvostanhallgatók konfesszionálisan kevésbé kötődtek bizonyos egyetemekhez, mint más fakultásokat látogató társaik. Számukra sokkal inkább egy adott orvosi kar vagy egy-egy kiváló orvos-professzor hírneve volt a mértékadó. A peregrinusoknak ebben a kiválasztott csoportjában az 1600-as évek második felétől kezdett kikristályosodni a szokványosnak számító képlet: a kálvinista erdélyi magyarok református egyetemeit (Odera menti Frakfurt, Marburg, Heidelberg, Leiden, Franeker és Utrecht), az erdélyi szászok pedig lutheránus egyetemeit (Jéna, Lipcse, Wittenberg, Rostock, Straßburg, Altdorf, Halle, Göttingen és Erlangen) látogattak elsősorban.

A 16. század második felétől a 19. század közepéig az Erdélyből származó és oda munkavállalás céljából visszatérő orvostanhallgatók több mint fele (211-ből 114) legalább egy német egyetemen szerzett oklevelet. Értelemszerű, hogy a mindennapi erdélyi orvosi és gyógyszerési gyakorlatot főként a német orvostudományi ismeretek határozták meg: a 18. század első felében mindenekelőtt Halle, a 18. század második felében Jéna, Erlangen és Göttingen, majd a század utolsó harmadától egyre inkább Bécs egyeteme számított dominánsnak.

A szerző más szempontból is érdekes összehasonlítást tesz: vizsgálatai nyomán kirajzolódik, hogy a stúdiumaikat szabályosan befejező orvostanhallgatók a teológiai és jogi karon végzettkel ellentétben sokkal kevesebbet publikáltak. Ennek okát a túlszűfolt, időhiányos orvosi életvitelben (állandó gyógyászati és lelki szolgálat a betegek mellett), valamint a fertőzések, járványok stb. következtében szignifikánsan rövidebb várható élettartamban jelöli meg. Ennek tudható be az, hogy a számtalan tehetséges, jól képzett orvos még azelőtt az életkor előtt elhunyt, amikor mellékállásban írói tevékenységét kibontakoztathatta volna: például megírhatta volna emlékiratait, vagy tudományos munkákkal állhatott volna a nagyközönség elé.

IV. Egyéb szempontok:

Az egyéb kategóriába tartozónak vélem az olyan értekezéseket vagy filozofikus eszmefuttatásokat, mint például a peregrináció intézményét mozgásban tartó ösztöndíjrendszer jelentőségét tárgyaló tanulmányt (Dirk Alvermann) vagy az Európai Unió által (újra)teremtett, határok nélküli tanulás lehetőségét méltató beköszöntőt (Klaus von Trotha), illetve a fordított irányú, azaz a 21. század Magyarországnak felsőoktatása felé orientálódó, németek által végzett egyetemlátogatásról szóló írást (Brigitte Veit).

Dirk Alvermann tanulmányát – az előzőekben részletezett áttekintésekhez hasonlóan – azért szeretném kiemelni, mert ez is a konvencionális listától eltérő perspektívából szemléli a „peregrinatio academica” intézményét. Arra keresi a választ, hogy a különféle alapítványok nyújtotta

lehetőségek (legyen az a korban szabad étkeztetés: „Freitisch”, ingyen szálláshely a konviktusban vagy pénzben fizetett ösztöndíj) milyen ökonómiai vagy strukturális hatást fejtettek ki, azaz milyen mozgatórugó szerepét játszották a peregrinusok útra kelésének ösztönzésében. A greifswaldi egyetem levéltárosa írásában egy eddig alig vizsgált tételt jár körül, mely azt mondja ki, hogy a felsőoktatás céljából bekövetkező migráció elképzelhetetlen gazdasági megalapozottság nélkül. Alátámasztásul pedig egy ritkaságszámba menő alapítványt, a báró Szirmay Tamás által 1743-ban létrehozott és 1945-ig kisebb megszakításokkal, magyarok számára a greifswaldi egyetemen folyamatos tanulmányokat lehetővé tevő Szirmayanumot mutatja be nagy alaposággal. A szokatlanul hosszú ideig működő alapítvány és az általa biztosított ösztöndíj szinte egyedülállónak számított az európai felsőoktatás történetében. Tekintélyét az is bizonyítja, hogy kétszáz éves fennállása alatt több német egyetem (Altdorf, Bécs, Berlin) is szeretne volna megszerezni a maga intézménye számára, azzal az indokkal, hogy falaik között sokkal több magyar tanul, mint a messzi északon fekvő Greifswaldban. Ez igaz is volt, de a Szirmay család mindvégig mereven ragaszkodott az alapító akaratához, így a legfeljebb három évre adható ösztöndíj több száz magyar diáknak tette lehetővé a tanulást Észak-Németországban. A diákok száma 1879-ig évente soha nem lépte túl a kettőt, de utána sem haladta meg a négyet, noha az alapító hat személy számára kívánta egyszerre biztosítani a tanulás lehetőségét. A kedvezményezett diákok 1835-ig kizárólag teológushallgatók voltak, dominanciájuk ezután is megmaradt, de már jogászok és orvosok is részesülhettek az ösztöndíjban. Egyik érdekessége az ösztöndíjnak, hogy elsősorban felső-magyarországi, onnan is főként eperjesi diákoknak ítélték oda a legtöbbször. A másik, hogy segítségével a 19. században több magyar (mintegy 100) látogatta a greifswaldi egyetemet, mint az ott hagyományosan legnagyobb számot képviselő külföldi, azaz a skandináv országokból érkező diákok (számuk ebben a korszakban körülbelül 60 fő).

A tanulmánykötet megerősít abban, hogy hangsúlyozzam, az egyetemjárás története a részletes matrikulák feldolgozása után sem nélkülözheti a további levéltári kutatásokat, hiszen sok peregrinus neve és életútja csakis az archív anyagból deríthető ki (vö. például Caproș tanulmánya). E munkát a helyi, azaz a befogadó egyetem kutatói a kibocsátó terület szakembereivel együtt tudják elvégezni. Ezért fontos lenne az új európai uniós kapcsolati lehetőségek jobb kihasználása vegyes kutatócsoportok létrehozására. A tanulmányok ezen túlmenően megmutatták, hogy még mindig sok a megválaszolatlan kérdés a „peregrinatio academica” történetében.

Fontos hangsúlyozni, hogy a népszerű, sokat vizsgált egyetemek esetében új szempontok vizsgálata viheti előbbre a kutatást. Erre többféle lehetőség kínálkozik, például az egyetem és a helyi társadalom kapcsolatának a vizsgálata, a magyarországi diákok beilleszkedésének kérdése stb. Külön szerencsésnek tartom az eddig alig kutatott egyetemek (például Lipcse, Salzburg, Freiburg im Breisgau, Ingolstadt, Dillingen an der Donau stb.) bevonását a vizsgálatokba, hogy árnyalják a jelenleg ismert képet. (Ez a jelen kötetben több esetben meg is történt.) A magyar kutatóknak érdemes lenne sokkal többet írniuk világnyelveken, így nem lennének ismeretlenek hazai eredményeink, külföldi kollégáink is tudomást szerezhetnének azokról. A most ismertetett kötetben is több, nem magyar szerző tanulmányán érződik a magyarországi szakirodalmi viszonyok ismeretének hiánya.

Összességében elmondható, hogy a gondosan szerkesztett kötet tanulmányai, gazdag lábjegyzetei, illusztrációként szereplő metszetei és térképei, hely- és névmutatója megbízható betekintést nyújtanak a „peregrinatio hungarica” kutatásának egy fejezetébe. Nem lehet eléggé értékelni azt a tény, hogy a magyarországi művelődéstörténetről világnyelven, rangos könyvsorozatban jelenhetett meg egy ilyen, monografikus összefoglalással felérő munka.

VERÓK ATTILA

Bibliographie der österreichischen Zeitschriften 1704–1850. Hrsg. von Helmut W. LANG und Ladislaus LANG unter Mitarbeit von Wilma BUCHINGER. München, 2006. K. G. Saur Bd. 1 A–L 468 l.; Bd. 2 M–Z 462 l.; Bd. 3 Register 293 l. /Österreichische Retrospektive Bibliographie (ORBI) Reihe 3 Österreichische Zeitschriften 1704–1945. Bearbeitet an der Österreichischen Nationalbibliothek. Hrsg. von Helmut W. LANG/

Ausztria sokáig azon európai országok közé tartozott, amelyeknek nem volt retrospektív nemzeti bibliográfiája – írja előszavában a kötet szerkesztője, Helmut W. Lang. Ezt a lemaradást kiküszöbölendő indultak el a 90-es években még Dr. Hans Marte és Dr. Helmut W. Lang vezetésével az osztrák retrospektív bibliográfiai adatbank elkészítésének munkálatai. Különböző pályázatok, támogatások révén aztán a gyűjtőmunka befejeződött, a kutatás eredményei nyomtatott formában is hozzáférhetővé váltak, az osztrák retrospektív bibliográfiai kutatások eredményeit összefoglaló sorozat kötetei egymás után napvilágot láttak. Jelen kötet, amely a mai Ausztria területén 1704 és 1850 között kiadott folyóiratok bibliográfiai adatait tartalmazza, e sorozat tagja, amelyből eddig megjelentek már az ősnymtatványokat és a 16. századi nyomtatványokat, valamint az 1492 és 1945 között megjelent újságokat feltáró kötetek.

Az osztrák sajtó bibliografizálási törekvései azonban nem minden előzmény nélküliek; itt nem kívánok kitérni a meghatározott témák szerinti, vagy egyes területek, illetve városok folyóirat-termésének bibliográfiai feldolgozására. Említést érdemel viszont Ferdinand Grassauer *Gesamtkatalog der laufenden periodischen Druckschriften an den österreichischen Universitäts- und Studienbibliotheken, den Bibliotheken der technischen Hochschulen, der Hochschule für Bodencultur, des Gymnasiums in Zara, des Gymnasialmuseums in Troppau und der Handels- und nautischen Akademie in Triest* (Wien, 1898) című, Ausztria határait szélesebb értelemben fel fogó, tehát nem pusztán a mai Ausztria területét alapul vevő, egyes lelőhelyeket is regisztráló, úttörő bibliográfiai áttekintése. Joachim Kirchner

Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900 (Stuttgart, I. 1969, II–III. 1977) német folyóiratbibliográfiája osztrák szempontból és időbeli határaiból következően sem tekinthető teljesnek. A modern bibliografizálási szabályoknak teljesen megfelel, és a jelen folyóirat-bibliográfia elődjének tekinthető Andrea és Wolfram Seidler *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda* (Wien–Köln–Graz, 1988), amely a megadott intervallumon belül szintén monarchiabeli, de határokon átívelő gyűjtési és feldolgozási körre, három városra terjed ki. Csak megemlítem, hogy nekünk magyaroknak van – hiányságai és bizonyos elavultsága ellenére is – mind a mai napig a korszak meghatározó és megkerülhetetlen bibliográfiájaként kézbevehető „Busa Margit”-unk. (BUSA Margit, V.: *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. I–II.* Bp. 1986; BUSA Margit: *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867.* Bp. 1996.)

A most tárgyalt folyóirat-bibliográfia összeállító a folyóirat fogalmát a megszokottnál tágabban értelmezték, az adatgyűjtés körébe felvették a folyóirat jellegű sorozatokat, a folyóiratszerű jegyzékeket, a többkötetes műveket, valamint a számozott könyvkereskedői és börzelistákat. A bibliográfia 1642 tétel leírását tartalmazza, 5282 lelőhelyre való hivatkozással, ebből 147 osztrák és 221 külföldi könyvtár. Mindemellett 231 cím nem osztrák közönyvtárban van meg (hanem egyházi, vagy különböző egyesületek, társaságok tulajdonában), 368 tétel pedig hiányzik az Osztrák Nemzeti Könyvtár gyűjteményéből. A bibliográfiai tételek betűrendben, sorszámozva vannak, minden tételnél utalás történik az adott tétel adatbázisbeli azonosító számára. Az egyes tételek a következőképpen épülnek fel: főcím, alcím és címvariánsok, megjelenési, illetve nyomdahely, a megjelenés időtartama, periodicitás, formátum, a tulajdonos, a kiadó, a szerkesztő, a munkatársak, a nyomdász, az illusztrátor neve és az esetleges ajánlás címzettje, legvégül az adott lelőhelyen megtalálható állomány pontos leírása. (Busa Margit a címváltozásoknál nem

szakította meg a periodikumok leírását, hanem a megváltozott címét új sorszám nélkül beosztotta a betűrendbe, és a legelső címre utalt vissza. Így például Windisch *Ungrisches Magazin*jának leírásán belül szerepel folytatásának, a *Neues Ungarisches Magazin*nak a bemutatása, míg Lang bibliográfiája ezt utalóval oldotta meg). A bibliográfia szerkesztői feltüntették a mellékleteket és melléklapokat, a társlapokat, az előd- és utódlapok címét. A lelőhelyek esetében a lelőhelyjegyzékben megadott könyvtárak kódjai, először az osztrák, majd a külföldi könyvtáraké szerepelnek. Az 1850 után is létező, vagy az 1850-es évben induló folyóiratoknál csak az első címváltozásig követik nyomon a folyóirat sorsát. A harmadik, a mutatókat tartalmazó kötet a név-, a megjelenési hely-, a folyóiratok címének felsorolása tartományok szerinti bontásban (ezen belül külön csoportot képeznek a külföldi folyóiratok), a megjelenési és megszűnési évmutatóból, a folyóiratok létezésének időtartam-mutatójából, a nem német nyelvű folyóiratok listájából, valamint a tárgymutatóból és az adatbázisban való azonosításhoz segítséget nyújtó konkordanciából áll. Minden tétel végén az adott folyóiratot regisztráló bibliográfiák számbavétele, és a szakirodalom szerepel. Az első kötet elején található az idézett irodalom felsorolása, valamint 1850-es záró évvel az osztrák sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája.

A bibliográfiát áttekintve, elolvassa az egyes címekhez sokszor kapcsolódó, főleg a korábbi szakirodalom megállapításait értékelő, vagy esetleg helyesbítő összefoglalásokat, képet kaphatunk az osztrák sajtótörténet másfél évszázadáról. Végigkövethetjük a felvilágosodás és a Vormärz legjelentősebb osztrák folyóiratai sorsának alakulását. A következőkben kiemelem a korszak néhány reprezentáns – elsősorban szerkesztője miatt említésre érdemes – folyóiratát. A Joseph v. Hormayr szerkesztette *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, majd címváltozással és tartalom bővüléssel *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* (1810–1828) az állampatriotizmus jegyében számos tudományterületről közölt többek között magyar vonatkozású anyagot is. De a korszak bécsi folyóiratainak

mindegyike tele van a magyar kultúrával kapcsolatos hírekkel. Így a magyarországi, lovasberényi születésű Moritz G. Saphir *Humoristja* (1837–1862), a *Jahrbücher der Literatur* (1818–1849), Ignaz F. Castelli és Joseph v. Seyfried *Sammlerje* (1809–1846), valamint az Adolph Bäuerle nevével fémjelzett *Wiener Theaterzeitung* (1806–1860). Az irodalmi lapok mellett említést érdemelnek más lap típusok is. Az 1849-es alapítású *Iris. Illustrierte Blätter für Mode, Haushaltung und praktisches Leben* (1865-ig) a kimondottan nőknek szóló, színes rézmetszetekkel, szabásminta- és műmellékletekkel illusztrált, a 19. század végén elterjedt modern folyóirat típus képviselője. Az osztrák szaksajtó egyik legjelentősebb, leghosszabb életű terméke a feltárt korszakon jóval túlnyúló *Allgemeine Bauzeitung* (1836–1918).

Magyar szempontból átnézve a kötetet, megállapíthatjuk, hogy a tárgyalt korszakban a felvilágosodástól kezdve szinte végig vannak olyan magyar szerkesztők, akik magyar, vagy német nyelvű lapokat adtak ki Bécsben. A magyar felvilágosodás vezéregyéniségének, Bessenyei Györgynek 1781-ben Bécsben anonim kiadott, bár csak hét füzetet kitevő lapjának, a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung*nak nemcsak a magyar felvilágosodás szempontjából kiemelkedő a jelentősége, hanem mert a bécsi felvilágosodás követőinél is modernebb eszméket, Helvetius, Rousseau és Herder nézeteit közvetítette német nyelven, és az abszolutizmus, még a felvilágosított abszolutizmus minden formáját is elutasította.

Igen nemesek voltak a célkitűzései a hazai tudományosság, ekkor még a német nyelvű kultúra és a felvilágosodás eredményeinek terjesztése szempontjából Windisch Károly Gottlieb 1781 és 1798 között Pozsonyban megjelentette, korábban már említett *Ungrisches Magazin*jának.

Egy másik korai példa a bécsi magyar nyelvű lapalapításokra Szacsavay Sándor 1786. december 2-án megindított *Magyar Kurírja* (1786–1834), amely hosszú létezése alatt számos társlapjával a magyar tudományosság eredményeit kívánta hozzáférhetővé tenni Bécsben magyar nyelven.

Ezt a később már jelentős változáson átment, s a nemzeti törekvéseket támogató, 1833-tól *Bétsi Magyar Kurír* névre átkeresztelt periodikumot, majd 1832-től 1834-ig melléklapját, a *Sokfélé*t szerkesztette 1827-től Márton József. Márton a Bécsben élő Görög Demeter hívására ment 1801-ben Bécsbe magyar nyelvtanárnak, majd az ottani egyetem tanára, a testőrség nyelvoktatója volt. A *Magyar Kurír*nak *Magyar Musa* címen létezett egy irodalmi melléklapja 1785-től 1789-ig Szacs vay szerkesztésében. A *Magyar Kurír*hoz még egy magyar szerkesztő, Pánczél Dániel neve kapcsolódik, ő 1793-ban, mikor Szacs vay után Decsy Sámuel vette át a lap szerkesztését, *Bétsi Magyar Merkurius* címen új lapot indított. A *Bétsi Magyar Merkurius*nak 1793 és 1795 között *Bétsi Magyar Bibliotheca* címen főként természettudományos művek recenzióit hozó melléklete is volt. A *Bétsi Magyar Merkurius* aztán 1799-ben beolvadt a *Magyar Kurír*ba. A *Magyar Kurír*nak volt egy *Mezei Gazdaság* című melléklapja 1801-ben és 1802-ben, melyet Pánczél Dániel és Decsy Sámuel a magyar mezőgazdaság fellendítésének érdekében adtak ki. Szintén a *Magyar Kurír* társ lapjaként jelent meg Decsy Sámuel és Pánczél Dávid szerkesztésében a *Honnyi Levelek és Tudósítások* 1812 és 1816 között. 1824/25-ben Pánczél Dániel Igaz Sámuellel közösen adta ki Bécsben hetente kétszer a *Kedveskedőt*, szintén a *Magyar Kurír* melléklapjaként. Igaz tragédiája, hogy akkor kezdte irodalmi működését Bécsben, amikor az irodalmi élet központja már Pestre tevődött át.

Szintén Bécsben jelent meg 1789-től a patrióta nemesi-értelmiségi mozgalom híveinek lapja, a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által szerkesztett *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, illetve ennek folytatásaként 1792-től *Magyar Hírmondó* néven. Görög Demeter 1783-tól élt Bécsben, több arisztokrata családnál volt nevelő, háza a bécsi magyar írók központja volt.

Az első magyar gazdasági folyóirat megindításának kísérlete az egyik legjelentősebb, szerteágazó nyomdászati tevékenységet folytató bécsi udvari nyomdász, műkereskedő és kiadó, Johann Nepomuk Ferdinand von Schönfeld nevéhez fű-

ződik. A *Magyar Újság*ot 1796-ban ő kezdte kiadni Bécsben, majd fél év múlva Pethe Ferenc (1763–1832) mezőgazda, szakíró lett a szerkesztője. A lap címe több változáson ment át, végül *Világáldó Magyar Gazda* lett, majd 1797 végén az érdektelenség miatt megszűnt. Pethe később 1814-ben még egyszer próbálkozott Bécsben magyar nyelvű gazdasági szaklapot kiadni, ennek címe *Nemzeti Gazda*, melléklete pedig 1814 januárja és áprilisa között a *Híradó* volt. 1816-tól aztán Pethe hazavitte a lapot Pestre, amely ott 1827-ig jelent meg.

Több, gyermekeknek szánt, illusztrált, a folyóirat és a könyvsorozat határán mozgó rövidéletű és többnyelvűségük okán magyar vonatkozású kiadvány létéről is tudomást szerezhetünk a bibliográfiából. A *Bilderbuch zum Nutzen und Vergnügen der Jugend*, melynek magyar nyelvű változata is megjelent *Természethistóriai képeskönyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére* 1805 és 1809 között Justin Friedrich Bertuch (1747–1822, német kiadó és mecénás, aki egyébként a *Don Quijotét* is lefordította németre) szerkesztésében, melyet Márton József ültetett át magyarra 1810 és 1816 között. *Bilder-Zeitung für Kinder mit Erklärungen in sechs Sprachen* Franz Johann Joseph v. Reilly szerkesztésében Bécsben jelent meg 1808-ban, példánya azonban nem maradt fenn, adatai csak irodalomból ismertek. A *Bilderwelt. Ein belehrendes Bilderbuch für die Jugend mit erklärenden Erzählungen in deutscher, französischer, italienischer und ungarischer Sprache* Bécsben jelent meg 1812–13-ban Jakob Glatz (1776–1831) felvidéki evangélikus lelkész és pedagógus szerkesztésében. Létezett 1811-ben Bécsben Joseph Geistinger kiadásában egy *Der kleine Freund der Natur-, Länder- und Weltkunde* című többnyelvű (német, francia, olasz, cseh, magyar és újjörög) színes rézmetszetekkel illusztrált kiadvány. Az aufklärerista szellemnek igen jól megfelelt a nevelő és szórakoztató céllal készített gyermek, illetve ifjúsági lap műfaja. Ezek sorába illeszkedik a *Sonntagsblatt für die Jugend* (1816–1819), először Pesten, majd 1819-től Bécsben, Anton Strauss nyomdájában nyomtatott, először havonként, majd

1817-től évenként megjelenő évkönyvvé változott folyóirat. Szerkesztője, kiadója bizonyos Ludwig Herzmann volt, ezt az álnevet azonban eddig nem sikerült feloldani.

A francia nyelvű *Le nouvelliste français...* Konrad Adolph Hartleben kiadásában Blaschke János pozsonyi születésű rézmetsző illusztrációival Bécsben jelent meg 1815–16-ban kéthavonta, és Anton Strauss bécsi nyomdájában nyomták. Szerkesztője az Henri et Rickard álneven szereplő Reichard Károly Gottfried (1799 k.–1844) községi könyvkereskedő és nyomdász volt.

Der österreichische Actionär. Zeitschrift für Techniker, Capitalisten, Beamte und Gutsbesitzer 1839 és 1841 között jelent meg Josef Weber szerkesztésében; magyar vonatkozása az, hogy 1841-től a budai Egyetemi Nyomdában nyomtatták.

1844–45-ben Pozsony, Bécs, Pest, Prága megjelenési hellyel adott ki Korn Fülöp (1816–1886) pozsonyi születésű ’48-as honvédtiszt, könyvkereskedő, újságíró hetente egy *Kreuzergeschichten* című, a folyóirat és a könyvsorozat közti átmeneti jellegű kiadványt és *Gratis-Zugabe zu den Kreuzergeschichten* című társlapját.

A könyvtárak és a kutatók nélkülözhetetlen segédkönyvet kapnak ezekkel a korszerűen és alaposan összeállított kötetekkel. Mindenképpen több ez a hatalmas munka, mint egy bibliográfia, hiszen a benne lévő adatmennyiség magában rejti majdnem másfél évszázad osztrák sajtó- és kultúrtörténetét. Megjegyzést érdemel még, hogy nagyon érdekes a közölt 1668 címlap-reprodukció által kapott kép, amely az illusztrációk közvetítette ízlésváltozás és a nyomdatechnika fejlődésének bemutatásán kívül művészettörténeti jelentőséggel is bír, grafikatörténeti kitekintést nyújt a barokktól és a klasszicizmustól kezdve egészen a romantikáig és a biedermeierig.

A 2003-ban megjelent három kötetes újság-bibliográfiával együtt a folyóirat-bibliográfia kötetével megvalósult – ha időbelileg még nem is teljesen – az osztrák retrospektív sajtóbibliográfia célkitűzése.

RÓZSA MÁRIA

Klosterberg, Brigitte: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. GÖLTZ. Halle, 2007. Verlag der Franckeschen Stiftungen, 116 l.

Egy-egy könyvtár történetének feltárása, könyvritkaságainak bemutatása mindig szép, de egyúttal hasznos feladat is, és bizton tarthat számot az olvasók figyelmére. Még inkább így van ez, ha olyan kiváló minőségű és megkomponált elrendezésű fotók segítik a szövegben való tájékozódást, mint amilyenekkel ebben a kötetben találkozunk. A hallei Franckei Alapítványok (Franckesche Stiftungen) főként történeti anyagot őrző központi könyvtára (Hauptbibliothek) nem csupán egy a számtalan németországi könyvtár közül. Magyar szempontból talán az egyik legfontosabb könyvgyűjteménynek számít. A Halle-Wittenbergi Egyetem könyvtárában (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt) található a mai Magyarország határain kívül egy helyen őrzött magyar könyvtárak legnagyobbika. (Nemrég megjelent történetét és katalógusát lásd *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest.* Hrsg. von Ildikó GÁBOR unter Mitwirkung von Silke TROJAHN mit Beiträgen von István MONOK und Dorothea SOMMER. Hildesheim–Zürich–New York, 2005. Georg Olms Verlag, 272 l.) Ennek méltó párját képezi az ugyancsak Halléban életre hívott könyvgyűjtemény: az August Hermann Francke (1663–1727) által 1698-ban alapított Stiftungen központi bibliotékája. Ennek közel százezer kötetes régi könyves állományában ugyanis mintegy ötezer tételes hungarica-anyag bújik meg, amelyet az elmúlt nyolc évben végzett hungarica-kutatások hoztak a felszínre. (Csak összehasonlításképpen: az ennél nagyjából háromszor nagyobb állománnyal rendelkező wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban folytatott hasonló indíttatású kutatás mindössze 2359 tételt regisztrált. (Vö. *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Biblio-*

thek Wolfenbüttel. Teil I-III. Bearb. von S. Katalin NÉMETH. München–New York–London–Paris, 1993. K. G. Saur, 917 l.) A két gyűjtemény, a helyi egyetemnek a magyarországi „peregrinatio academica” intézményével kapcsolatos jelentősége és a Stiftungennek mint a pietizmus központjának a Kárpát-medencei szellemi áramlatok történetben játszott kulcsszerepe alapján elmondhatjuk, hogy a Saale folyó partján fekvő Halle méltán tart számot mind a magyarországi humán kutatások művelőinek, mind az érdeklődő nagyközönségnek a figyelmére.

Ilyen kontextusba helyezve tehát értelmet nyer, miért is fontos az ismertetés tárgyául szolgáló és a hiánypótlás szándékával összeállított könyvnek a megjelenése. Hasonló áttekintésre eddig ugyanis senki sem vállalkozott még. Jelentek már meg lexikonszócikkek, rövid folyóiratickek, esetleg hosszabb tanulmányok is, amelyek a könyvtár történetének egy-egy fontosabb eseményét, illetve korszakát tárgyalták, vagy amelyek a gyűjtemény egy-egy értékes darabját, a könyvek valamilyen szempont szerint összeválogatott csoportját mutatták be, ám ehhez a kötethez fogható minőségi összefoglalás korábban még nem született.

A könyvtár vezetője és jelenlegi legjobb ismerője, Brigitte Klosterberg nagyon koncepciózusan alakítja ki a könyv szerkezetét, mind a szöveget, mind az azt értőn illusztráló fényképeket tekintve: úgy kalauzolja az olvasót, mintha éppen egy helyi idegenvezetésen venne részt, ám közben egy tudományos előadás szövegét hallgatná. Az olvasót kintől belépve ugyanis először csak a látogatókat megállító „kerítés”-ig kíséri, majd beengedi a kapuit megnyitó gyűjteménybe. Ott elirányítja a könyvállványok közé, rámutat egy polcra, kiemel onnan egy könyvet, és fellapozza, majd beleolvas. Pontosan úgy vezeti az olvasó lépteit, ahogyan azt a Stifftungen alapítója is tette egykoron a helyes életvezetésre felkészítő intézmény-együttesének (az iskolának, a könyvtárnak, a levéltárnak, a nyomdának, a mű- és természettudományos gyűjteménynek, a laboratóriumnak és a gyógyszerárnak) a létrehozásakor: a legkisebbek óvodai nevelésétől kezdve az elemi iskolai és gimnáziumi oktatáson

át a legmagasabb fokú tanulmányokig, valamint az ezekhez szükséges eszközök és segédintézmények közül mindent egy helyen biztosított a tanulni vágyók számára – természetesen mindent egységes, az egyénileg megélt, a tartalmas keresztény életet előtérbe helyező, bensőséges szellemi vezérfonal, a pietizmus mentén kialakított keretben.

A könyv négy nagy részre tagolódik: tárgyalja a könyvtár történetét a kezdetektől napjainkig, részletesen kitér a könyvtáráruépület ismertetésére, ötletes fejezetcímek mögé bújtatva mutatja be a könyvtárral szoros kapcsolatban álló embereket, és végül szemezget a bibliofil könyvek közül. Ismertetésemben elsősorban a könyvtár történetére térek ki, illetve kiemelem a kötet magyar vonatkozású részeit.

A könyvtár kialakulásának folyamata figyelemreméltó. Létrehozására rögtön az Alapítványok megszületésekor (1698) sor került. Az állomány alapját jelentő tíz könyv harminc év alatt 18 ezer kötetes könyvgyűjteménnyé növekedett! (Ez a szám meghökkentő, ha figyelembe vesszük, hogy a korabeli német egyetemi könyvtárak állománya többnyire nem érte el a tízezer kötetet.) A gyűjtemény kialakításakor Franckét kettős cél vezérelte: először is egy, a 18. század eleji nyilvános könyvtári koncepcióval teljesen megegyező elképzelés, vagyis az egyedi és ritka könyvek, emellett pedig nagy mennyiségű könyv összegyűjtése, másodsor pedig annak a keresztény társadalmi reformnak a megvalósítása, amely Haléből a világ minden tájára kisugárzott, és Isten gondviselésének tudta be, hogy a könyvtárat adományokkal látta el. A könyvtár kezdettől fogva mind az alsó- és középfokú, mind pedig a felsőfokú tanulmányokat végző diákok számára gyűjtötte a könyveket, és nyilvános könyvtári funkciót is betöltött a városi lakosság körében. Az alapító 1703 és 1721 között sok nemes, tehető polgárt és teológust megnyert, hogy könyveiket a könyvtárnak adományozzák. Így egy teológiai orientáltságú könyvtár jött létre, amely tartalmazta a 16–17. század legfontosabb protestáns irodalmát, és a korszak aktuális pietista irodalmát is prezentálta. Francke minden tekintetben előremu-

tató, modern elveket vallott a könyvtárral kapcsolatban: Gabriel Naudé (1600–1653) és Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) könyvtárelméleti elképzeléseit váltotta valóra (nyilvános hozzáférés, nagyvonalú, azaz napi 2–6 órás nyitva tartás, univerzális állomány, rendezett katalógusok stb.). A modern könyvtárpolitika legékeesebb bizonyítéka azonban az 1728-ban elkészült önálló könyvtárápület, amely ma Németország legrégibbi fennmaradt, a kezdetektől kizárólag könyvtári funkciót ellátó, az 1998-as restaurálás óta ismét régi pompájában ragyogó, eredeti formájában megmaradt könyvtárápülete. Egyetlen előképeként a Leibniz által emeltetett (1705–1713) Bibliotheca Augusta ismeretes Wolfenbüttelben.

A könyvtár történetét a szerző öt nagy korszakra osztja: az áldásos kezdeti időszakra (1698–1728), a konszolidáció, a stagnálás és a kitörés jellemezte évszázadra (1728–1832), az oktatás és a tudomány szolgálatában eltelt újabb hosszú évszázadra (1832–1946), a megőrzés és a gyűjtés évtizedeire (1946–1992), valamint a kutatás és a muzeális megőrzés jegyében eltelt legutolsó évekre (1992-től napjainkig). Az első időszokról már ejtettem néhány szót. A második korszak viszonylagos egyhangúságát csak néhány jelentősebb esemény törte meg. Ezek közül pusztán egyet említek, amely 1756-ban történt, amikor az árvaház könyvkereskedésének felügyelője (Inspektor), Jacob Gottfried Bötticher (1692–1762) a könyvtárnak adományozta közel 13 ezer darabos portrégyűjteményét. (Ennek magyar vonatkozású, egy tucatnál is több ismeretlen portrét felvonultató katalógusát lásd *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil I: Porträts.* Hrsg. von Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Barb. von Attila VERÓK und György RÓZSA. Tübingen, 2003. 269 l./Halle-sche Quellenpublikationen und Repertorien 7./.) Az első és a második korszakról egyöntetűen elmondható, hogy mivel a könyvtár főképpen adományok és hagyatékok útján alakult ki és bővült, így nem kérhető rajta számon a tervszerű gyarapítás és az egyes szakok teljessége. Főgyűjtőkörét kezdettől fogva a teológia képezte, de minden egyéb tudomány is képviselve volt a könyvanyagban.

1832-ben új korszak vette kezdetét, amikor kiadták a *Rendelkezés a Franckei Alapítványok irányításáról* (Reglement für die Verwaltung der Franckeschen Stiftungen) című rendeletet, amely közvetlen állami felügyelet alá vonta az Alapítványokat, pedagógiai intézményeit pedig betagozta a porosz iskolarendszerbe. Ennek következtében a könyvtár funkciója és neve is megváltozott: „főkönyvtár” (Hauptschul-Bibliothek, később Hauptbibliothek) lett, azaz az árvaházi könyvtár gimnáziumi könyvtár profilját kapta. Az elnevezésben az a szándék is tükröződött, hogy ezt a könyvtárat elkülönítsék az elemi iskola (Lateinische Schule) tanári könyvtáráról és az Alapítványok területén található egyéb iskolai könyvtáraktól (például Pädagogium, polgári iskolák). Ekkortól beszélhetünk a könyvtár történetében először tervszerű gyarapításról, amelynek nyomán az állomány folyamatos növekedésnek indult: 1863-ban 30 ezer, 1914-ben 41 ezer, 1946-ban pedig 54 ezer kötetre bővült a gyűjtemény. A 19. század végén és a 20. század elején újra fellendült az alapítás körüli időkben tapasztalható tendencia, azaz az intézményben dolgozó professzorok magánkönyvtáraikat a „központi” könyvtárra kezdték hagyni. A máig használatos cédulakatalógust az 1880-as években indította meg az akkori könyvtáros, Gotthold Alexander Weiske (1824–1900), majd 1899 után egységes formába öntötte a frissen kidolgozott Porosz Instrukciók alapján. Ezenkívül összeállított egy kézirat- és egy ősnymtatvány-katalógust is a könyvtár állományából. Munkáját a 20. század elején fia, Karl Weiske (1863–1944) is folytatta, illetve egyéb speciális katalógusokkal (portrékatalógussal, iskolai értesítők katalógusával) egészítette ki. A Weiske család tevékenységének köszönhetően egy minden tekintetben (beszerzés, katalogizálás, megőrzés, használat) modern nyilvános könyvtár jött létre, amely mind a gimnáziumi oktatás, mind a történeti kutatás iránt érdeklődők igényeit kielégítette. Ráadásul Karl Weiske a két világháború közötti időben a könyvtár kincseit kisebb kiállításokon is az érdeklődő nagyközönség elé tárta, sőt egy Francke-múzeum létrehozását is tervezte. 1944-ben húszezer könyvet, elsősorban a könyvtár értékes darabjait és min-

den kéziratot ládába csomagoltak, majd egy Hal-létől 26 km-re lévő barlangba (Bösenburg bei Schwittersdorf) szállítottak.

A második világháború után a könyvek vissza-kerültek eredeti helyükre, és mivel a Stifungen 1946-ban elvesztette önállóságát, hiszen a Halle-Wittenbergi Egyetemhez csatolták, maga a könyvtár pedig a pedagógiai karhoz került, hamar megindult a könyvek kölcsönzése is az egyetemisták és a gimnazisták számára. Ebben az időszakban (1946–48) vette át a főkönyvtár a Franckesche Stifungenben található egyéb könyvgyűjtemények kezelését is (a Kelet-indiai Missziós Intézet könyvtára, Canstein-féle bibliogyűjtemény, az árvaházi kiadó levéltárának könyvtára és az iskolai könyvtárak). A könyvtárat 1952-ben az egyetemi és tartományi könyvtár (Universitäts- und Landesbibliothek) alá rendelték. Ekkortól nyilvános funkciója beszűkült, és a régi könyvek iránt érdeklődő szakemberek munkáját segítő kutatókönyvtárrá vált. Ez a feladata mind a mai napig meg is maradt. 1955-ben a levéltár kivált a könyvtárból, innentől kezdve egészen a közelmúltig két külön szervezeti egységet alkottak. Az 1960-as és 70-es években új, betűrendes kéz-, illetve gépiratos katalógust készítettek. Jürgen Storz (könyvtárvezető 1961 és 1992 között) elkészítette a könyvtárban található gyászbeszéd katalógusát, amely 1975-ben nyomtatásban is megjelent.

1992 tavaszán a Franckei Alapítványok ismét önálló jogi személy lett, ami közvetlenül kihatott a könyvtárban folyó munkára is: nagyobb olvasótermet rendeztek be, új személyzettel bővült a munkatársak köre, megkezdődött a számítógépes katalogizálás, és egy kézikönyvtár is létrehozta, amely tartalmazta a legfrissebb szakirodalmat. Ennek a nagyarányú fejlődésnek a motorját az a Paul Raabe (1927–) professzor jelentette, aki korábban a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek vezetője volt, majd a Stifungen igazgatója és konkrétan a könyvtár első embere lett 1996-ig (társadalmi munkában). Neki köszönhető, hogy az Alapítványok fennállásának 300. évfordulóján (1998-ban) a frissen restaurált kulisszakönyvtár újra megnyitotta kapuit az érdeklődő nagyközönség előtt. Ekkortól kristályosodott ki a könyvtár kettős szerepe is: könyv-

múzeumként és kutatókönyvtárként egyaránt helyt kell állnia mind a mai napig. 2003-ban a könyvtárat és a levéltárat August Hermann Francke Tanulmányi Központ (Studienzentrum August Hermann Francke) néven összevonták, vezetőjének pedig a jelen könyv szerzőjét nevezték ki. Az utóbbi időben újra felélénkült a professzorok adományozási kedve, és egyéb könyvtárak (a 19. századi teológus, August Tholuck (1799–1877) 15 ezer kötetes vagy a lipcei Evangélikus-Lutheránus Missziós Intézet 10 ezer kötetes) állományának átvételére is sor került. Jelenleg is folyik a helyi katalógus beemelése a nagy német közös katalógusba (GBV = Katalog des Gemeinsamen Bibliotheksverbundes), azaz néhány éve sok tízezer tétel online is kereshetővé vált.

A könyvtáreépület leírását tartalmazó részben a szerző nagyon érzékletesen mutatja be az épület legapróbb változ(tat)ásait az évszázadok folyamán: a pietista egyszerűség után beköszöntő barokkos motívumgazdagságot, majd a túlburjánzó belső építészetet követő, ismételten visszafogott pietista szerénységet. Így lehetünk tanúi a Franckei Alapítványok hársfákkal benőtt udvarának felső traktusában elhelyezkedő könyvtár életében tapasztalható 300 éves körforgásnak.

A könyvtár történetével és működésével kapcsolatba hozható embereket bemutató részben a szerző négy, találó címekekkel ellátott alfejezetben (szenvedélyes gyűjtők és bibliofilek, az elszámolással tartozó könyvtáros, a késlekedő olvasók és kölcsönzőcéduláik, valamint a bűnbánó könyvtolvaj) konkrét példákkal megvilágított könyvtárszociológiai kérdésekkel foglalkozik. Ebben a részben több magyar vonatkozású említés is helyet kap. Az első a szlavista Heinrich Milde (1676–1739) „album amicorum”-ában található, magyaroktól származó bejegyzésekről emlékezik meg (61.). A másik Bél Mátyás (1684–1749) hal-lei éveiről és az ott szerzett tapasztalatok alapján, a pietizmus szellemében hazájában elterjesztett iskolarendszerről szól (62–63.), illetve a tudós rézmetszetes portréit is bemutatja.

A könyv legutolsó nagyobb szerkezeti egységében a könyvtár kincseinek, ritkaságainak a bemutatására kerül sor. Itt szerzünk tudomást arról, hogy a könyvanyag jelentős részét alkotó teológus-

giai irodalom közül is kiemelkednek a különféle bibliakiadások. Nem furcsa ez, hiszen a Franckei Alapítványok területén nyílt meg a világ első, Carl Hildebrand von Canstein (1667–1719) nevére keresztelt bibliaintézete 1810-ben, ahol megszűnéséig (1938-ig) 8 millió kisméretű Bibliát nyomtattak a világ sok nyelvén. Ennek a szellemiségnek a nyomát őrzi a történeti könyvtár állományában a több száz Biblia 99 félé (köztük magyar nyelvű) kiadása is. A teológiai rész anyagának többségét természetesen a pietista és az ezzel összefüggő lelkeségi és pedagógiai irodalom teszi ki. A könyvnek ebben a fejezetében kapunk hírt arról is, hogy a könyvtár ritkaságai közé tartoznak olyan magyar vonatkozású művek is, mint a Magyarországról egykor elhurcolt, török fogságba esett rab, Ibrahim Mütefferika (1674–1745) által saját nyomdájában (török földön az elsőkben!) készített arab nyelvű nyomtatványok.

Summázatként elmondható, hogy a Bibliotheca Orphanotropei Halensis komplett bemutatásának céljából összeállított könyv szándéka szerint a kulisszakönyvtár látogatói számára készült, de mindenki haszonnal forgathatja, aki érdeklődik a régi könyvek, valamint a 18. századi építészet és művelődési viszonyok története iránt. A gazdag történelemmel és ritka könyvállománnyal (köztük 333 ősnymtatvánnyal) rendelkező könyvtár az utóbbi két évtizedben a világ minden részéről érkező és a legváltozatosabb tudományterületeken tevékenykedő kutatók, tudósok találkozóhelyévé vált, ahol több német és nemzetközi kutatási, illetve feltárási projekt zajlik párhuzamosan. Így az egyik legjelentősebb kutatókönyvtárrá vált Németországban. Fontosságát az a tény is érzékelteti, hogy évekkal ezelőtt az Országos Széchényi Könyvtár is együttműködési szerződést kötött a Franckesche Stiftungennel a hungarica-anyag feltárására. Ennek köszönhetően főleg az utóbbi tíz évben megtörtént a könyvtár és levéltár egyes gyűjteményegységeinek (portrégyűjtemény, térképgyűjtemény, régi könyves állomány, archív anyag) magyar szempontú átvizsgálása, és a 2003-ban megjelent portrékötetet (bibliográfiai adatait lásd fentebb) 2009 tavaszán követhette a magyar vonatkozású történeti tér-

képeket bemutató katalógus (*Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten*. Hrsg. von Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Bearb. von Attila VERÓK und László PÁSZTI. Halle, 2009. 103 l.). Várhatóan 2010 második félévében lát napvilágot a nagyszámú hungarica-nyomtatványt regisztráló katalógus (*Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 3: Alte Drucke*. Hrsg. von Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Bearb. von Attila VERÓK). A magyar sorozat utolsó darabját pedig az előreláthatólag 2012-ben kiadásra kerülő katalógus fogja majd képezni, amely a magyar vonatkozású levéltári emlékeket gyűjti egy helyre (*Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 4: Archivalien*. Hrsg. von Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Bearb. von Zoltán CSEPREGI und Zsuzsa FONT). Ha az említett kötetek ténylegesen elkészülnek, akkor elmondhatjuk majd, hogy a hallei Franckei Alapítványok gyűjteményei lesznek az elsők a világon, amelyekben a teljesség igényével megtörtént az autopszián alapuló hungarica-feltárás, így a tudományos segédleteknek köszönhetően semmilyen akadály nem állhat útjába a mélyreható kutatás megindulásának.

VERÓK ATTILA

Világfigyelő tető. Mozzanatok az Erdélyi Helikon történetéből, 1928–1944. Szerk., jegyz.: MÓZES Huba. Miskolc, 2008. Bíbor Kiadó. 354 l.

A 20. század hatvanas éveiben a sajtótörténet új műfaja született. Egy-egy fontosabbnak tartott lapról, folyóiratról, illetve történetükről nemcsak a visszaemlékező vagy a kutató szólt meg, de antológia formában is összegyűjtötték a vállalkozás legjellegzetesebbnek ítélt írásait. Szóljának azok, úgymond, korokról, a szerkesztés és a munkatársak hitéről, meggyőződéséről, esztétikai törekvéseiről.

A teljesség igénye nélkül emlékeztetünk a kezdetekre. 1964-ben Tamás Aladár, a KMP legális

folyóiratának, a 100%-nak a szerkesztője mutatta be ebben a formában az 1927–1930 között megjelent lap létrejöttét és „irányvonalainak” változásait. – Nem maradt sokáig egyedül, még ebben az évben követte az egykori Jugoszláviában megjelent *Híd* (1934–1941) antológiája, amelynek tartalma szintén a III. Internacionálé szellemiségét követte.

1967-ben Bukarestben egy hasonló kiadvány gyűjtötte össze a *Korunk költészetét*, a kolozsvári folyóirat Gaál Gábor szerkesztette marxista korszakából (1932–1940). S ide kell szerénytelenül sorolnunk saját összefoglalónkat is 1970-ből a *Kassai Munkás* (1910–1937) három évtizedéről.

E túlnyomórészt politikai megfontolásokat követő kezdetek után a hetvenes–nyolcvanas években szélesebbre tárultak a kutatás és közlés lehetőségei. S ezeket leginkább Romániában használták ki – Kovács János kezdeményezésével –, felelevenítve az erdélyi magyar irodalom születésénél bábáskodó fórumokat: a nagyváradi *Magyar Szót* és a *Tavaszt* (1919–1920), az aradi *Geniust* és *Új Geniust* (1924–1925), illetve az ugyanott megjelenő *Periszkópot* (1925–1926). – S lényegét tekintve ide kell sorolnunk Marosi Ildikó vállalkozását is, aki az *Erdélyi Helikon* (1928–1944) *A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládája (1924–1944)* című dokumentumgyűjteményben idézte fel.

S folytathatnánk a sort a Pozsonyban megjelent *Az Út* (1931–1936), majd a budapesti *Gondolat* (1935–1937), a *Válasz* (1934–1938), a *Szép Szó* (1936–1939) és a *Kelet Népe* (1935–1937), antológiáival; s egyetlen jelzés erejéig emlékeztethetnénk a „műfaj” kiteljesedésére, a teljes évfolyamokat közlő facsimile kiadásokra (*Nyugat* 1908–1911, *MA* 1916–1926), ám nem ez a feladatuk.

Mindezt csupán bevezetésnek szántuk Mózes Huba kötete elé, amely az *Erdélyi Helikon* (1928–1944) megindulásának nyolcvanadik évfordulója alkalmából kívánta válogatásával bemutatni az erdélyi magyar irodalom – két világháború közti – központi fórumának szellemiségét és szerkesztőinek irodalompolitikai elgondolásait. Mindehhez zárójelben azt is hozzátéve, hogy szerzője/szerkesztője nem „kezdő” a műfajban:

2004-ben már összeállított egy hasonló antológiát az ún. „hóskorszak” kezdeményezőit kiegészítő és Kolozsváron megjelent *Napkeletről* (1920–1922).

A Kolozsvárról induló, majd Magyarországra áttelepült irodalomtudós, aki több évtizedes munkásságának fő területe az 1919 után született erdélyi irodalom, s közlések, kötetek tucatjai állnak mögötte (gondolatban 31-ig számoltunk önállóan megjelent munkáinak felsorolásában – s egyáltalán nem vagyunk biztosak a teljességében) – a pontosságra, a korrektségre való törekvés példajaként említhető, s ebben a kötetben sem tagadta meg magát.

Még egy szubjektív megjegyzést kell ide sorítanunk; 2008-ban, amikor az irodalmi közbeszédre szinte már nyomasztóan rátelepedett a *Nyugat* centenáriuma, már-már eltakarva a 20. század többi jeles kezdeményezését, üdítő érzés volt kézbe venni Mózes Huba kötetét, amely annak a fórumnak állított emléket, amely legalább olyan irodalomszervező és formáló szerepet töltött be Erdélyben, mint a százéves jubiláns Budapesten.

A műfaj íratlan szabályai szerint a gyűjtemény összeállítója a kötet elején röviden összefoglalja a bemutatott folyóirat létrejöttét, történetét. Mózes Huba bevezetője azonban ezúttal ennél jóval többet ad. Háttérként felvázolja az erdélyi irodalom születésének körülményeit, majd bemutatja azoknak a korabeli dokumentumoknak a szövegét is, amelyek e törekvések mögött álltak s idővel létrehozták az első önálló könyvkiadót, az Erdélyi Szépműves Céhet és az *Erdélyi Helikon* mögött álló irodalmi „infrastruktúrát”.

A kezdetek szempontjából az antológia kulcsfontosságú indításának látszik Szekfü Gyula „itt-honról”, az „anyaországból” küldött cikke („Az erdélyi magyar irodalom kérdése”). Szerzője ugyanis szembeszáll azokkal a konzervatív nézetekkel, amelyek a Trianon előtti Budapestre központosított irodalom „mintájának” igézetében megkérdőjelezték az utódállamok „önállósodásának” a jogosultságát. Az „érdekeltek” ezzel szemben a kezdeti évek traumájának elmúltával – nagyon is határozottan ismerték fel e „kisebbségi” irodalmak szükségességét. Nem ismételjük a tényeket: az erdélyi írók első marosvécsi találkozóját, az

önálló transzilvániai irodalom szervezeti és szellemi kereteinek a kialakulását. Annál is inkább, mivel a szerkesztő az antológia „hazai” részét ennek az indulásnak – az első helikoni találkozó jegyzőkönyvének és határozatainak a közlésével kezdi.

A kötet címe *Világfigyelő tető* a folyóirat első, 1928. május elsejei számának – Áprily Lajos fogalmazta – beköszöntőjéből való: „Erdélyisége világfigyelő tető, nem szemhatárszűkítő provincializmus.” Mózes Huba a folyóirat 17 évfolyamából úgy válogatott, hogy az antológia egésze e gondolat megvalósulását érzékeltesse.

Figyelmének előterében természetesen az erdélyiek állnak: Kós Károly, Reményik Sándor, Berde Mária, Tompa László, Szabédi László és mindenekelőtt Dsida Jenő írásai, köztük olyan irodalomtörténeti mérföldkövek, mint Reményik Sándor Arany Jánost megszólító verse, a „Zavart hangok az ének mesterének”, Tamási Áron „Kivirágzott kecskeszarvak”, Kemény János „Kókó” és „Szokratesz” című elbeszélései vagy Tompa László „Lófűrösztés” című költeménye és Kemény János visszaemlékezése Kuncz Aladára, az *Erdélyi Helikon* első szerkesztőjére („Emlékezés a jóság emberére”). Tegyük hozzá: Mózes Huba az irodalmi alkotások mellé természetes mozdulattal helyezi oda a zenekultúra, a színháztudomány vagy a képzőművészet egy-egy beszámolóját vagy összefoglalóját is.

A „világfigyelő tetőt” a folyóiratban elsősorban a magyarországi jelenlét és múlttal való kapcsolattartás jelenti. Erdélyiek írtak budapesti kötetekről – így Kós Károly Mórincz Zsigmond *Barbárok* címmel közzétett elbeszéléseiről –, Babits Mihály viszont Kuncz Aladár *Fekete kolostoráról* vagy Tamási Áron *Jégtörő Mátyásáról*. Ezen túl a szerkesztés rendszeresen hozta az anyaország újdonságait: Kosztolányi Dezső „Ilona” vagy Illyés Gyula „Nem szabadulhatsz” című verseit, Babits Mihály programadó tanulmányát, az „Európaiság és regionalizmus”-t. S emeljük ki az *Erdélyi Helikon* szerepét Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetének* a „bevezetésében”, akár részletközlésre, akár Babits bírálatára gondolunk.

A „világot” természetesen nemcsak az anyaország jelentette. Kuncz Aladár megszólította Szenteky Kornélt a jugoszláviai, vagy Reményik

Józsefet az amerikai magyar kezdeményezésekről, de rendszeresen helyet biztosított a román írásbeliség képviselőinek, sőt időnként a világ-irodalom jeleseinek is.

Úgy érezzük, nem túlzás, ha osztatlan elismeréssel szólunk az arányosra sikerült válogatás egészéről és filológiai hitelességéről. Szakszerű, pontos és megbízható. S több mint folyóirat-történet. Akár a két világháború közti erdélyi irodalom kézikönyvként is forgatható.

BOTKA FERENC

Eredics, Péter: Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2008. Peter Lang, 162 l. /Debreceener Studien zur Literatur 14./

Magyarországi protestáns diákok németalföldi peregrinációjának egy eddig kevésbé kutatott aspektusával foglalkozik Eredics Péter német nyelven írt doktori disszertációja. A Peter Lang Kiadónál 2008-ban megjelent munka igen alapos hollandiai és magyarországi kutatómunka végeztével négy kora újkori holland szöveg magyar fordítását elemzi.

A könyv rövid előszó után négy nagyobb részre tagolódik: Bevezetés; Magyar diákok holland egyetemeken és akadémiákon a 19. század elejéig; Fordítások hollandról magyarra a kora újkorban; Végkövetkeztetések.

A könyvben ismertetett fordítások a kora újkori magyar protestáns irodalom ismert és a maga korában általában széles olvasóközönséget vonzó munkái, mégis a szövegek alapjául szolgáló fordításokról igen kevés ismerettel rendelkezünk. A könyv kérdésfelvetése különösen nagy figyelmet szentel ezen eredeti források felkutatásának (felhasználva a Magyarországon talán kevésbé ismert holland bibliográfiákat és a ma már interneten keresztül is elérhető katalógusokat), valamint a különféle szövegkiadások felsorolásának.

A munka nem korlátozódik csak a négy szöveg elemzésére, hanem azokat egy szélesebb kul-

túrtörténeti kontextusba helyezi. A három fordító, Szokolyai Anderkó István, Diószegi Kis István, Buzinkai György holland akadémiákon tanult peregrinusok, akik a holland nyelvet az Egyesült Tartományokban végzett tanulmányaik során sajátították el. Itt hangsúlyozni kell a témaválasztás eredetiségét, hiszen közismert, hogy a kora újkorban a németalföldi felsőoktatás nyelve – Európa többi egyeteméhez hasonlóan – a latin volt, ezért a hazai kollégiumokból Hollandiában tanult magyarok természetesen latin tudással felvértezve indultak külföldi tanulmányútra. A latin nyelv a holland diáktársakkal és professzorokkal való hétköznapi érintkezés eszköze is volt, ugyanakkor a szállásadókkal és a városi polgárokkal való társalgás elengedhetetlen feltételének számított a holland nyelv valamilyen fokú ismerete. Arra nincsen egyértelmű bizonyítékunk, vajon mindenki olyan magas szinten el tudta, vagy el akarta-e sajátítani ezt a nyelvet, ahogyan azt az itt említett három szerző tette, de hármójuk fordításának köszönhetően feltételezhetjük, hogy többen is megpróbálkozhattak vele.

A fordításokat készítő hazai és külföldi tanulmányainak bemutatása során kiderült, milyen sokrétű kapcsolatokat ápoltak a magyar peregrinusok a holland tudományos élet jeles képviselőivel, így sokszor talán az itt említett professzorokkal való kapcsolat ösztönözte a diákokat a fordítások elkészítésére.

A kötet harmadik részében kerül sor a három fordító négy szövegének elemzésére. Szokolyai Anderkó Istvántól két szöveget vesz alaposan górcső alá a szerző: *A' Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedegettetott áhitatos könyörgések*, illetve *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom*. Diószegi Kis Istvántól a *Lelki fegyver*, *Avagy A Hétnek minden Napjaira rendeltetett Reggeli és Estvéli Könyörgések háládások*, valamint Buzinkai Györgytől *Az elveszett bűnös megkerestetett és megtartatott [...] Es Christús barátságos hivogatása* című fordításokat vizsgálja. A négy szöveg elemzésében a szerző hasonló módszereket követ, a fordítások vizsgálata a nyelv különféle szintjeire terjednek ki (stílus, szókinés, nyelvi képek stb.), ugyanakkor kitér

az egyes szövegek különlegességeire is, így Diószegi Kis István szövegével kapcsolatban megemlíti a fordítás egyszerű stílusát, ami nagymértékben hozzájárult Diószegi munkájának hazai népszerűségéhez. Különösen dicséretes, hogy az elemzett szövegrészleteket mindig egymás mellett közli, kurziválva kiemeli az esetleges eltéréseket, ezzel megkönnyítve a szövegek összehasonlítását. Mivel igen sok adattal dolgozik, ezért módszertanilag igen jó megoldás, hogy minden egyes elemzés végén összefoglalja az adott szövegre vonatkozó legfontosabb információkat, így téve könnyebbé a végkövetkeztetések megértését.

A szerző kutatásai nyomán kiderült, hogy a fordítók holland szövegeket vettek ugyan alapul, viszont az első három fordítás maga is valamilyen más nyelven (angol, német) íródott szöveg holland fordítása volt. Igen érdekes Eredics Péter azon eredménye is, miszerint a kora újkorban elterjedt angol eredetű egyházi szövegek gyakran a holland közvetítő nyelven keresztül jutottak el Közép-Kelet-Európába. Míg Diószegi fordításának vizsgálatakor a holland szöveg német eredetijét is elemezte, addig az angol eredetű szövegnél csak a holland szöveg magyar fordítását vizsgálta a szerző. Talán érdemes volna a holland nyelvű fordítások alapjául szolgáló angol eredeti szöveggel is összevetni a magyar vagy akár a holland fordításokat is. Ez – nyilván egy következő tanulmányban – azért is indokolt lehetne, mert az itt igen alaposan feltárt, fentebb már említett fordításbeli jellegzetességek akár az angol-holland fordítás során is visszaköszönhetnek. Szintén felmerülhet a kérdés is, vajon a magyar szöveg mennyiben adja vissza az eredeti angol szöveg gondolatiságát, vajon nem vesznek-e el fontos információk vagy nem bővülnek-e a szövegek az eredeti angol szöveghez képest igen jelentősen új tartalommal?

A könyv kiváló stílusban megírt, alapos kutatásokon nyugvó munka, amely nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is komoly elismerésre számíthat a kora újkori irodalom és történelem kutatói körében.

BOZZAY RÉKA

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségükhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kéziratához kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Lauf Judit</i> : Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextörések alapján	273
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : A magyar Kopernikusz. Rövid áttekintés a Kopernikusz-példányok sorsáról a Kárpát-medencében	305
<i>Debreczeni Attila</i> : Tudományok, literatúra, nemzeti karakter. A <i>Mindenes Gyűjtemény</i> programja	323
<i>Bartók István</i> : Sylvester János <i>Grammatica Hungarolatinája</i> mint tankönyv Debreczenben a 18–19. században	344

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Az első szebeni nyomda történetéhez	357
<i>Szentmártoni Szabó Géza</i> : Wesselényi Ferenc ismeretlen könyvecskéje 1585-ből (Pótlás az RMNy-hez)	361
<i>Kakucska Mária</i> : Jenei G. István emlékkönyvéről	363
<i>Oláh Róbert</i> : Újtestamentumok ifjabb Köleséri Sámuel hagyatékában	364
<i>Hegyi Ádám</i> : Szatmárnémeti Pap István és Biró Mihály levelei a nagykárolyi nyomda ügyében	368

FIGYELŐ

<i>Weeber Tibor</i> : Csontos-émlékkiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban	373
<i>Németh S. Katalin</i> : Újabb soproni helytörténeti kiadványok	380
<i>Dede Franciska</i> : A nyomtatás nyelvei. Histoire et civilisation du livre	385

SZEMLE

Kollárová, Ivona: Vydavatel'ia v 18. storočí. Trilógia k dejinám typografického média. Bratislava, 2006. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	391
Schatz, Elena-Maria–Stoica, Robertina: Catalogul colectiv al incunabilelor din România. București, 2007. (<i>Monok István</i>)	394
A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. Katalógus. Összeállította: Emödi András. I. Ösnyomtatványok, XVI. századi nyomtatványok, Régi Magyar Könyvtár. Bp.–Nagyvárad, 2005. II. XVII. századi nyomtatványok. Bp.–Nagyvárad, 2008. /A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 1–2./ (<i>Németh S. Katalin</i>)	396
Velencei Katalin: A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa. Bp.–Székesfehérvár, 2008. (<i>Farkas Gábor Farkas</i>)	398
Klimeková, Agáta–Augustínová, Eva–Ondroušková, Janka: Bibliográfia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia. Slovenská Národná Retrospektívna Bibliográfia. Vol. 1–6. Martin, 2008. (<i>Kovács Eszter</i>)	400

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Lauf, Judit</i> : Rapports de la pratique liturgique médiévale de Vienne et de Sopron, d'après les fragments de codex Sopron	273
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : Le Copernic hongrois. Courte revue du destin des exemplaires de Copernic dans le bassin des Carpathes	305
<i>Debreczeni, Attila</i> : Sciences, littérature, caractère national. Le programme de <i>Mindenés Gyűjtemény</i> (Collection universelle)	323
<i>Bartók, István</i> : La ' <i>Grammatica Hungarolatina</i> ' de János Sylvester, comme manuel scolaire à Debrecen aux 18 ^e –19 ^e siècles	344

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Contribution à l'histoire de la première imprimerie de Szeben	357
<i>Szentmártoni Szabó, Géza</i> : Livret inconnu de Ferenc Wesselényi de l'année 1585. (Addenda à RMNY (Imprimés Anciennes de Hongrie))	361
<i>Kakucska, Mária</i> : A propos de l'album de István Jenei	363
<i>Oláh, Róbert</i> : Nouveaux Testaments dans les legs de Sámuel Köleséri fils	364
<i>Hegyvi, Ádám</i> : Les épîtres de István Szatmárnémeti Pap et de Mihály Bíró au sujet de l'imprimerie de Nagykároly	368

CHRONIQUE

<i>Weeber, Tibor</i> : Exposition à la mémoire de János Csontos à la Bibliothèque Nationale Széchényi	373
<i>Németh, S. Katalin</i> : Publications récentes d'histoire locale de Sopron	380
<i>Dede, Franciska</i> : Les langues imprimées. Histoire et civilisation du livre	385

REVUE

Kollárová, Ivona: Vydavateľia v 18. storočí. Trilógia k dejinám typografického média. Bratislava, 2006. (<i>Pavercsik, Ilona</i>)	391
Schatz, Elena-Maria–Stoica, Robertina: Catalogul colectiv al incunabilelor din România. București, 2007. (<i>Monok, István</i>)	394
Les fonds anciens de la Bibliothèque Diocésale Catholique de Nagyvárád. Catalogue. Composé par András Emödi. I. Incunables, imprimés du XVI ^e siècle, Ancienne Bibliothèque Hongroise. Bp.–Nagyvárád, 2005. II. Imprimés du XVII ^e siècle. Bp.–Nagyvárád, 2008. /Les anciens livres des bibliothèques hongroises du bassin des Carpathes 1–2./ (<i>Németh, S. Katalin</i>)	396
Velenczei, Katalin: Catalogue des livres imprimés avant 1601 de la Bibliothèque Épiscopale de Székesfehérvár. Bp.–Székesfehérvár, 2008. (<i>Farkas, Gábor Farkas</i>)	398
Klimeková, Agáta–Augustinová, Eva–Ondroušková, Janka: Bibliografía územne slovacikálnych tlačí 18. storočia. Slovenská Národná Retospektívna Bibliografía, Vol. 1–6. Martin, 2008. (<i>Kovács, Eszter</i>)	400

LAUF JUDIT

Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextörédek alapján¹

*Kísérlet a 15. századi Bécs környéki
misszálé néhány specifikus vonásának meghatározására*

Sopron középkori könyvállományából a hazai szakirodalomban két kódex ismert.² A régebbit, a Szent István és Szent Imre herceg legendáit is tartalmazó 13. század végi legendáriumot a reini ciszterci apátságban őrzik (Cod. 69).³ A másik egy 14. századi misszálé, melyet a szakirodalom Golso-kódexként emleget, és az Országos Széchényi Könyvtárban található (OSzK Cod. Lat. 91).⁴ Mivel ennek

¹ A tanulmány a K 72105 számú OTKA támogatással az MTA – OSzK Res libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

² Boreczky Anna hívta fel a figyelmem, amit ez úton is köszönök, hogy a vorauai ágostonos kanonokok könyvtári katalógusában további négy olyan kódex található, amelyek a valószínűleg Sopronban élt Caspar Fleuger tulajdonában voltak. Caspar Fleuger neve egy soproni végrendeletben maradt fenn: vö. HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története III/I*. Sopron, 1930. 85. A kódexek jelzetei a következők: Cod. 59 (Vetus Testamentum) Vö. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–III*. Bp. 1988–1994. 2789. szám (a továbbiakban: *BH*); Cod. 131 (Miscellanea theologica); Cod. 138 (Miscellanea theologica); Cod. 150 (Bartholomaeus a S. Concordio: Summa Pisana). Mivel ezek a kódexek nem liturgikus tartalmúak, nem érintik közelebbről jelen tanulmány témáját és mondanivalóját. Vö. *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs. III. Steiermark*. Hrsg. von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Bearbeitet von Gerlinde MÖSER–MERSKY. Graz–Wien–Köln, 1961. 101–103. Az említett négy kódexből hármat részletesebben leír: MAIROLD, Maria: *Die datierten Handschriften in der Steiermark ausserhalb der Universitätsbibliothek Graz bis zum Jahre 1600*. I. Teil: Text. Wien, 1988. /Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich VII. Hrsg. von Franz UNTERKIRCHER./ 134 (Cod. 131), 137 (Cod. 138), 140 (Cod. 150).

³ A kódex possessorbejegyzése: „Martinus de Odenburg – Capella sancti spiritus in Supronio.” A kódexet a reini szkriptóriumban készítették. Vö. WINDT, Peter: *Die Schreibschule des Stiftes Rein von 1150–1250*. In: *Erlesenes und Erbauliches Kulturschaffen der Reiner Mönche*. Hrsg. von Zisterzienserstift Rein. Rein, 2003. 13–44.; *BH*, i. m. (2. jegyzet) 2536. szám; MADAS Edit: *Die heiligen ungarischen Könige in zisterziensischen Legendarien am Ende des 13. Jahrhunderts*. In: *Zisterziensisches Schreiben im Mittelalter – das Skriptorium der Reiner Mönche*. Hrsg. von Anton SCHWOB, Karin KRANICH-HOFBAUER. Bern, 2005. 219–229, kül. 227–228.

⁴ HÁZI Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron, 1939. 328–333; RADÓ Polikárp: *Sopron város kéziratos misekönyve, a Golso kódex*. = Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKsz) (64.) 1940. 226–235; MOLLAY Károly: *Középkori soproni naptárak*. = Soproni Szemle (a továbbiakban: SSz) (16.) 1962. 215–226, 299–311, kül. 219–224, 299–307; MOLLAY Károly: *Többnyelvűség a középkori Sopronban. II. A latin nyelv (1352–1450)*. = SSz (21.) 1967. 317–333; RADÓ

a misszálának liturgikus vonatkozásai szorosan kapcsolódnak a tanulmány témájához, a későbbiekben még bővebben foglalkozunk vele.

A két kódex csupán possesszorbejegyzése alapján köthető a városhoz, egyikről sem állítható, hogy Sopronban készült volna.

A középkori Sopron művelődéstörténetének megismerésében, könyvállományának feltérképezésében ezért különösen fontosak azok a városban fennmaradt kódextörödékek, amelyek feldolgozása 2006-ra készült el, és a *Fragmenta Codicum* Kutatócsoport „*Fragmenta et Codices*” sorozatának ötödik köteteként jelent meg.⁵ A sorozat korábbi köteteiben már számos olyan töredék leírása látott napvilágot, amely nemzetközi visszhangra is talált, de egyik kötet sem mutatott olyan egységes képet, mint a soproni. Ez annak következménye, hogy Sopron középkori levéltárának állománya kisebb károktól eltekintve teljes egészében fennmaradt, és a gyűjtemény megóvásának céljából az anyag nagy részét a 15. század második felétől a 18. század elejéig a kor szokásának megfelelően helyi könyvkötő műhelyekben olcsó kötőanyagként számító, már használatban nem lévő kódexek lapjaiba kötötték.⁶ Főként a levéltári akták kötésére jellemző, hogy a másodlagosan felhasznált kódexlapok számos esetben ugyanabból az anyakódexből származnak.⁷ A teljes

Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Primaie partis editio revisa et aucta cui et toti operi adlaboravit Ladislaus MEZEY. Bp. 1973. 140–144. (23. szám).

⁵ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*. Hrsg. von Edit MADAS in Verbindung mit Judit LAUF–NOBILIS, Gábor SARBAK, András VIZKELETY. Bp. 2006. /*Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae V./*. A tanulmányban említett kódextörödékekre a kötetben lévő sorszámuk (Fr.) szerint hivatkozom.

⁶ A városi kamarási hivatal 1527. évtől kezdődő és szinte teljesen folyamatos számadáskönyvsorozata a város számára dolgozó könyvkötőkre vonatkozóan korábban szórványosan, a 17. század derekától kezdődően éves rendszerességgel szolgáltató név szerinti adatokat a könyvkötők személyéről. Az ismert könyvkötők és működési idejük közölve: SZENDE Katalin: *A könyvkötéshez felhasznált kódextörödékek társadalom- és kultúrtörténeti összefüggései Sopronban*. = MKSz (123.) 2007. 278–308, kül. 304–308.

⁷ A könyvkötő nem csupán a levéltár megrendelésére dolgozott, így többször előfordul, hogy a történetileg szervesen összetartozó, de ma már külön elhelyezett evangélikus liceumi és konvinti könyvtár állományába tartozó nyomtatott könyvekről ugyanannak a kódexnek levelei kerültek lefejtésre, amelyekbe a levéltári aktákat is kötötték. Jó példa erre Henricus Bohic: *Distinctiones in Decretales Gregorii c. művéből* fennmaradt, eddig Magyarországon nem ismert jogi kommentárja. In: *Mittelalterliche lateinische... in Sopron, i. m.* (5. jegyzet) Fr. 96–99. A Budapesti Egyetemi Könyvtárban ugyanebből a kódexből őriznek még egy töredéket. A művet csak későbbben, a soproni töredékek feldolgozása közben sikerült azonosítani, ezért ebben a kötetben még szerző nélkül, *Lectura in Decretales* (Fr. 97) címen található. In: *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Recensuit Ladislaus MEZEY cum sociis in opere A. FODOR, E. MADAS, T. WEHLI, I. TÖRÖK, P. TIMKOVICS, G. SARBAK, Z. FALVY, P. ERDŐ. Bp. 1983. /*Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae I/1./*. – A soproni könyvtárak történetéről bő irodalmat ad SZENDE : *i. h.* (6. jegyzet) 282. 17. jegyzet.

anyagban 42 olyan középkori kódex volt rekonstruálható, amelyből több-kevesebb kódexlap maradt fenn.⁸ Ez felbecsülhetetlen értéket jelent a magyarországi kodicológia, a középkori művelődéstörténet, a liturgiátörténet, a művészettörténet és a többi társtudomány kutatói számára. A rekonstruálható darabok nagy része liturgikus kódex, elsősorban misszálé. A liturgikus kódexeknek a 16. századra való elértéktelenedése közismert. A könyvnyomtatás és a reformáció térhódítása miatt ezeknek a könyveknek nagy része feleslegessé vált. Közrejátszott ebben a katolikus liturgiának a minden addiginál nagyobb egységesítésére való törekvés is. A szerzetesrendek és az egyházmegyék Európában és itthon egyaránt már a 15. század végén sorban nyomtattatták ki saját zsolozsmás és misekönyveiket. A nyomtatásra való előkészítés során törekedtek ugyan saját rítusuk sajátosságainak megőrzésére, de legfontosabb szemponttá az adott rítus egységesítése vált. Ezért a katolikus egyház számára is egyre inkább fölöslegessé váltak a kéziratos liturgikus könyvek, és másodlagos, könyvkötőanyagként való felhasználásuk a 16–17. században már általános volt.⁹ A soproni kötetben található 406 tétel közel háromnegyede, 288 liturgikus töredék. Maga a töredékkutatás sem fordít egy-egy kései, átlagosnak tűnő 14–15. századi liturgikus, kotta nélküli darabra különösebb figyelmet. Azonban a soproni misszálé-töredékek „rutinszerű” feldolgozása közben a véletlenszerűen felbukkanó szórványos misszálé-töredékek mellett körvonalazódni kezdett egy olyan csoport, amely feltűnően egységes képet mutatott. Egy közéjük sorolható, magyar vonatkozású töredéksorozat pedig a kutatás folytatásának újabb lökést adott. Ez az Fr. 281–295 sorozat.¹⁰

Az alapkérdés az volt, hogy vajon a misszálé-töredékeknek ez a csoportja nem a nyugati határszél elpusztult, sajátos liturgikus szokásrendjét őrizte-e meg, és ha igen, hová köthető ez a szokásrend.

A töredékkutatás módszertana vezetett ahhoz, hogy a problémakör felszínre került, mivel olyan részletességgel kellett a kódextöredékeken olvasható szöveget összehasonlítani más liturgikus kódexekkel, amilyen részletes összehasonlításra, ha a teljes kódexek rendelkezésre állnak, ritkán kerül sor.

⁸ Néhány nagyobb terjedelmű mű ezek közül: *Mittelalterliche lateinische ...in Sopron, i. m.* (5. jegyzet) Fr. 48–55 Iohannes Balbus: *Catholicon* (3 levélpár és 5 levél); Fr. 74–83 Guillelmus Durandus: *Speculum iudiciale* (1 levélpár és 9 levél); Fr. 135–141 *Antiphonale OSB* (7 levél); Fr. 142–149 *Antiphonale OSB* (8 levél); Fr. 150–163 *Antiphonale OSB* (14 levél); Fr. 331–351 *Missale Pataviensi proximum* (19 levélpár és 2 levél).

⁹ A 16. sz. elején, párhuzamosan a könyvnyomtatással még ugyan készültek a székesegyházak számára nagyalakú, kézzel írott, diszes szerkönyvek. Ilyen volt például a Váradí (ún. Zalka) *Antifonale Vö. BH, i. m.* (2. jegyzet) 1560, a Bakócz *Graduale (BH 1185)*, az Ulászló *Graduale (BH 1186)* és a Kassai *Graduale (BH 854 és BH 952)*.

¹⁰ *Mittelalterliche lateinische ... in Sopron, i. m.* (5. jegyzet) Fr. 281–295.

I. 1. A Soproni misszále-töredéksorozat (Fr. 281–295)¹¹

Radó Polikárp a töredéksorozat néhány darabját már ismertette a *Libri liturgici manuscripti* című kötetben 16-os (Fr. 281, Fr. 283, Fr. 287), 33-as (Fr. 282, Fr. 285, Fr. 289, Fr. 290) és 17-es (Fr. 292–295) szám alatt. Az újabb kodikológiai feldolgozás és a katalóguskötetbe való rendezés során az általa külön regisztrált, három kódexből eredeztetett misszále-töredéksorozatokról kiderült, hogy egyetlen kódexből származnak.¹² Ezekon kívül még négy, eddig különállónak tartott töredéket lehetett azonosítani ugyanebből a kódexből: a Fr. 284, Fr. 286, Fr. 288 és az Fr. 291-es töredékeket.¹³

Az összes említett tételt kivétel nélkül a Soproni Levéltár olyan levéltári iratainak kötéstáblájáról fejtették le, amelyeket 1584 és 1595 között vezettek. Szende Katalin kutatásai szerint ekkor a protestáns vallása miatt Bécsújhelyről Sopronba menekült Christof Spanring lehetett az a helybéli könyvkötőmester, aki megbízást kapott a levéltártól, hogy a több ív terjedelmű, sokat használt füzet vagy könyv alakú iratokat bekösse.¹⁴ A lapok verzójának tetején vörös római lapszámolás látható, az ívfüzetek utolsó lapjának verzóján alul pedig ugyancsak római szám jelöli az ívfüzet sorszámát. Ezeknek a számoknak segítségével rekonstruálhatók az ívfüzetek: a megmaradt 11 levélpárt és négy levelet hét quinióból, azaz öt levélpárból álló ívfüzetből használta fel a könyvkötőmester. A kódex a 14–15. század fordulója körül készülhetett. Szövegelrendezése és írása nem túl igényes. Az írás

¹¹ A továbbiakban soproni misszále-töredéksorozaton az Fr. 281–295 sorozat értendő, ha nincs külön feltüntetve a töredék jelzete.

¹² RADÓ: *Libri liturgici ...*, i. m. (4. jegyzet) N. 16, 33, 17. Ebben a kötetben az egyes katalógus-tételek címében az eredetileg Radó által megadott soproni leltári számok vannak megadva. Ezeket a számokat az új tételszámok mellett a *Mittelalterliche lateinische ... in Sopron*, i. m. (5. jegyzet) kötetben is feltüntettük egy R betű, azaz R[adó] kíséretében: R 5 = Fr. 281, R 4 = Fr. 283, R 6 = Fr. 287 (*Libri liturgici* N. 16); R 203 = Fr. 282, R 205 = Fr. 285, R 204 = Fr. 289, R 206 = Fr. 290 (*Libri liturgici* N. 33) és R 199 = Fr. 292, R 125 = Fr. 293, R 200 = Fr. 294, R 192 = Fr. 295 (*Libri liturgici* N. 17).

¹³ Ezek a töredékek RADÓ: *Libri liturgici...*, i. m. (5. jegyzet) című kötetében nincsenek említve. Eredeti leltári számozásuk: R 276 = Fr. 284, R 269 = Fr. 286, R 182 = Fr. 288, R 279 = Fr. 291.

¹⁴ SZENDE: i. h. (6. jegyzet) 286–287, 305. A levéltári iratok a következők: Tanácsjegyzőkönyvek 1585–1593, Szent Mihály templom számadásai 1585–1586, Sárkány számadáskönyvek 1584–1587, „Muster Register” 1587, „Pergkrecht Buech allhie zu Odenpurg” 1577–1595, „Weinzehent Register” 1585, „Spital Raittung” 1587–1588. Vö. *Mittelalterliche lateinische ... in Sopron*, i. m. (5. jegyzet) Fr. 281–295 őrzőkönyvei. Ezekből az évszámokból világosan kitűnik, hogy a levéltári iratokat 1595 körül gyűjthették össze, és akkor kapta a könyvkötő mester a megbízást, hogy 1584-ig visszamenőleg kösse egybe az iratokat. Lehetséges, hogy könyvkötő-anyagként csak a misszále második része, a szanktorále és a szekvencionále állt rendelkezésére, mivel a temporáléból nem maradtak fenn lapok.

gothica textualis, az írástükör mérete: 255/260×90+10+90 mm, 29 tintával megvonalmazott sorból áll. Ezek az adatok nagyjából megfelelnek a korabeli misekönyvek átlagos méretének. Egyszerű vörös és kék iniciálék és majuszkulák váltakoznak benne. Jelentősebb ünnepkezdet iniciáléval való díszítése nincs egyik töredéken sem, pedig Mária mennybevétele ünnepén erre alkalom nyílott volna. Díszesebb iniciálék alapján így sajnos nem lehetett provenienciára vonatkozó következtéseket levonni.

I. 2. A Soproni misszale-töredéksorozat tartalmi elemzése

A kódexből fennmaradt 11 levélpár és négy levél a szanktoráléból és az azt követő szekvencionáléból való. A szanktoráléban három egymást követő ívfüzetből csupán hat levélpár maradt, közülük időrendben az első levél (Fr. 281) Mária mennybevételének vigiliájával, augusztus 14-ével kezdődik, majd megszakításokkal az utolsó levél (Fr. 286) Szent Kelemen pápa ünnepével, november 23-ával zárul. Ezeket követik az ugyancsak a szanktoráléhoz tartozó fennmaradt votív misék: egy további különálló ívfüzet három levélpárján és két egymást levélpárrá kiegészítő levélen (Fr. 287–291).¹⁵ A szekvencionále további három rekonstruálható ívfüzetéből csak két levélpár és két különálló levél ismert (Fr. 292–295).¹⁶

A töredéksorozat erős magyarországi kötődésére bizonyíték a szanktoráléban Szent István király miséje augusztus 20-án, Szent Imre herceg szeptember 2-i *depositiója* és a szekvencionáléban fennmaradt Szent László-szekvencia. A szanktoráléból sajnos az a fólió hiányzik, amelyen Imre november 5-i miséje megtalálható lenne.

A tartalmi elemzés során azonban a magyarországi rítusú misszálékkal összehasonlítva a sorozatot, jelentős eltérések mutatkoztak. A legismertebb magyar szentek ünnepei ugyan megvannak a vizsgált töredékeken, mégis feltűnő volt néhány, a liturgiátörténeti kutatások során a magyarországi liturgikus könyvek sajátosságaként számon tartott szent hiánya, illetve olyanok jelenléte, akik nem köthetők igazán ehhez a körhöz. A miseszövegek tartalmi összevetése érdekes, és előre nem várt eredményt hozott: a töredéksorozathoz a passauai rítus áll jól megragadhatóan a legközelebb. Tehát olyan misekönyvről van szó, amely rítusa alapján Passauhoz köthető, de a szanktoráléban és a szekvencionáléban lévő magyar szentek ünnepei a magyarországi gyakorlathoz kötődnek.

¹⁵ A töredékeken szereplő votív misék tételeinek elemzésekor nem lehetett olyan specifikus pontokat találni, amelyekkel a rítus megragadható lett volna.

¹⁶ Az ívfüzetek rendje és az ívfüzeteken belül a meglévő levelek elhelyezkedésének ábrája: *Mittelalterliche lateinische ... in Sopron, i. m.* (5. jegyzet) 279–280. A hét quinióból származó levelek közül négy quiniónak megmaradt az ívfüzeteket jelölő római számozása: XXV, XXVI, XXX, XXXIII.

Magyarországnak azokon a területein, ahol nagyobb számban élt német ajkú lakosság, gyakran használták a passai misszálét is. Az érsekújvári plébánián például 1630-ban volt egy esztergomi, egy passai és egy római misszálé, bár Érsekújvár az esztergomi egyházmegyéhez tartozott.¹⁷ Sopronban is ugyanez volt a helyzet.

Flechel Farkas, a Szent Mihály plébániatemplom Kisboldogasszony oltárának papja 1520-ban írott végrendeletében esztergomi misekönyvén kívül egy passait is hagyományozott az oltárra,¹⁸ függetlenül attól, hogy Sopron a győri egyházmegyéhez tartozott, és hogy ez az egyházmegye Esztergom suffraganeusa volt. A hivatkozott forrásokból nem derült ki, hogy kéziratos vagy nyomtatott könyvekről volt-e szó.

A passai misszálét 1491-ben nyomtatták ki első ízben.¹⁹ Ezzel kezdődött meg igazán a passai rítus újraegységesítése. Ekkorra ugyanis a többnyire kolostorokban másolt kódexek szövegvariánsai túlságosan elszaporodtak. Más egyházmegyékhöz hasonlóan itt is gyakran előfordult, hogy nemcsak saját rítusú liturgikus könyveket használtak, hanem más egyházmegyéket vagy akár szerzetesrendekét, és ezekből szabadon választottak alkalmanként egy-egy miseszöveget (akár egy-egy könyörgést vagy egy-egy énekelt misetételt), s illesztették be saját rítusú misekönyvükbe. A 'devotio moderna' lelkiségének térhódítása még inkább erősítette ezt a folyamatot a liturgiában. Ezért már 1435-ben arra hívta fel az egyházmegyei vizitációs bizottság figyelmét Leonhard von Layming passai püspök, hogy a vizitáció során külön figyeljenek az egyes egyházak liturgikus könyveire is, hogy azokban legalább a kánon, illetve az átváltoztatás szövege szabályos legyen. Az 1470. évi passai egyházmegyei szinódus határozata szerint a vizitátoroknak már arra is ügyelniük kellett, hogy a plébánosok a breviáriumot a székesegyház szokásának megfelelően mondják, és új ünnepet semmiképpen se toldjanak bele.²⁰ Nyilvánvaló, hogy ez a szabályozás a valamelyest már bevett gyakorlat visszaszorítására, a régi liturgikus úzus tisztább megőrzésére irányult. A vizitációs bizottság törekvéseit ismerve, és a fennmaradt liturgikus kódexek és töredékek vizsgált liturgikus gyakorlatát figyelembe véve egyáltalán nem meglepő, hogy a töredéksorozaton a passai nyomtatott misszálétól számos eltérő szövegvariáns olvasható.

¹⁷ KÖRMENDY Kinga: *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Bp. 1979. 53, 59–61.

¹⁸ HÁZI: *Sopron szabad királyi..., i. m.* (2. jegyzet) II/1. 355.

¹⁹ *Missale Pataviense*. [Passau, Johann Petri, post 20. nov. 1491.] Vö. OSWALD, Josef: *Das Missale Passaviense*. In: *Passauer Studien. Festschrift für Bischof Simon Konrad Landersdorfer zum 50. Jahrestag seiner Priesterweihe*. Passau, 1953. 75–101. kül. 80.; SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–II*. Bp. 1970. (a továbbiakban *CIH*) 2300.

²⁰ Nicolaus Cusanus brixeni püspökként 1453-ban már ugyanerre utasította papjait. A kerületi főespereseknél lévő mintapéldánnyal kellett egyeztetniük saját misekönyveiket. Vö. OSWALD: *Das Missale..., i. h.* (19. jegyzet) 76–77.

A liturgikus kéziratoknak az utóbbi évtizedekben Dobszay László és Szendrei Janka vezetésével megindult és kiteljesedett zenetörténeti feldolgozása nemzetközi tekintetben is új alapokra helyezte a liturgiátörténeti kutatások egészét. A liturgikus szövegekben föllelhető variációk ellenére kutatásaik eredményeként kijelölhetőek azok a specifikus pontok – akár szerkezeti, akár az adott egyházmegyét jellemző tételek –, amelyek alapján az egyházmegyék rítusa rekonstruálható. A magyar liturgikus kódexek tartalmi elemzése kapcsán eredményeik arra is fölhívták a figyelmet, hogy a temporále-rész sokkal kevésbé állt divathatások alatt, és ennek következtében azokban jobban megragadhatóak a szokásrendek. A Zenetudományi Intézet kutatása keretében a CAO–ECE sorozat folyamatosan megjelenő kötetei a közép-európai térség egyházmegyéinek zsolozsmarendjeit dolgozzák föl, publikálják az antifónák korpuszát. Ezek között a breviáriumok, antifonálék között sem találunk két, azonos liturgikus szöveget tartalmazó kódexet sem. Sőt, ahogy Kiss Gábor tanulmányából is kiderül, a különböző úzusok egymásra hatása, keveredése a periférikus területeken a fennmaradt dallamanyagban is határozottan megfigyelhető.²¹

A vizsgált soproni töredéksorozatban azonban sajnos egyetlen levél sem maradt fenn a temporáléból, ezért igen óvatosan kell bánni a megmaradt részekből adódó következtetésekkel.

Annak bizonyítása, hogy a töredéksorozat a magyar szentek döntő és meghatározó jelenléte ellenére mégis egy passauai rítushoz tartozó kódexből maradt fenn, a továbbiakban két fontos szempontra épül:

1. A szanktoráléból megmaradt részben kik azok a szentek, akiknek van saját miseszövegük, és kiknél olvasnak csak a *commune sanctorum* (a szentek közös miséje) kommemorációt. A fennmaradt szekvencionále levelei alapján kik azok, akiknek az ünnepe az egyházmegyében olyan jelentős, hogy a tiszteletére íródott szekvenciáját is eléneklik.

2. A misében elhangzó könyörgések, énekelt részek repertoárjának összehasonlító elemzése alapján föllelhető-e egy olyan meghatározó egységes szerkezet, amelyből egy adott egyházmegyei rítusra lehet következtetni.

A vizsgált témakörökben való eligazodást a tanulmány függelékében egy táblázat könnyíti meg.

I. 2a A liturgiában ünnepelt szentek

Ebben a töredékesen megőrződött misekönyvben mind a három magyar szent király szerepel magában a korpuszban. Ünnepekről a környező országokban, sőt szerzetesrendek kéziratossá és nyomtatott misekönyveiben is gyakran emlékeznek

²¹ Vö. DOBSZAY László–PRÓSZÉKY Gábor: *Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae (CAO–ECE)*. A Preliminary Report. Bp. 1988., és az azóta megjelenő kötetek; Kiss Gábor: *Késő középkori liturgikus forrásaink regionális kapcsolatai*. A tanulmány letölthető: <https://www.mta.hu/fileadmin/nytud/bolyai/Kiss.rtf>. (2009. 09. 09.)

meg önálló könyörgésekkel.²² A töredéksorozat magyar provenienciájához mégsem fér kétség: Szent István király augusztus 20-i ünnepe mellett Szent Imre herceg szeptember 2-i *depositió*ján is hangzanak el könyörgések. A sokkal általánosabb, bár a töredékekből hiányzó november 5-i ünnepe mellett e kevésbé hangsúlyos ünnep megléte mindenképpen magyarországi eredetre utal. Ezt a feltételezést végleg megerősíti, hogy Szent László királynak saját szekvenciája maradt fenn a kódexhez tartozó szekvencia-töredékek között. A három magyar szent király mellett még feltétlenül meg kell említeni Toulouse-i Szent Lajos püspököt (†1297. aug. 19.) is, aki II. Anjou Károly fia és V. István magyar király unokája volt. Magyarországi kötődése ellenére a magyar misekönyvekben is csak szórványosan fordul elő.²³ A magyar szentek jelenléte semmiképpen sem tartható véletlenszerűnek, nem divathatásról van szó, hanem tudatos szerkesztéssel kerültek bele a misekönyv korpuszába.

Mindezzel szemben azonban az esztergomi nyomtatott és az 1341 előtti esztergomi kéziratos misekönyvvel való összehasonlítás negatív eredményt hozott.²⁴ Az egész térségben népszerűvé vált, általánosan tisztelt, „univerzális” szenteket figyelmen kívül hagyva a magyarországi sajátosságokat kerestem. A töredéken nem található meg Szent Adalbert püspök *translatió*ja (nov. 6.). Ez az ünnep pedig szinte az összes esztergomi rítusú misekönyvben szerepel.²⁵

²² Egy 14. századi salzburgi rítusú misszále (*Missale Salzburgense*, ÖNB Cod. 1790) említi a kalendáriumában (aug. 20.) Szent István királyt. A nyomtatott misszálék közül a bambergi misszále szanktoráléjában (*Missale Bambergense*. Bamberg, 1490. COPINGER, W. A.: *Supplement to Hain's repertorium bibliographicum*. I. London, 1895. (a továbbiakban: HC) 11264*) a három magyar szent király közül Szent Istvánnak és Szent Imrének, a krakkói misekönyvben pedig (*Missale Gnesnense–Cracoviense*. Strassburg, 1490. CIH, i. m. (19. jegyzet) 2297) Szent Lászlónak és Szent Istvánnak külön miseje van. A prágai misekönyv (TOBOLKA, Zdeněk V: *Missale Pragense of 1479*. Prague, 1931.) kalendáriumában és szanktoráléjában egyedül Szent István király szerepel. Az 1484-ben kiadott domonkos misekönyvben (*Missale ordinis Praedicatorum*. Venezia, 1484. HC 11291*) a szanktoráléban nem, de a votív misék között helyet kapott mind a három magyar király.

²³ Toulouse-i Szent Lajos ferences szerzetes volt, de a soproni misszále-töredékek rítusa nem egyezik a ferences misekönyvekével. Tehát az ünnepnek a szanktoráléba való kerülése mindenképpen magyar sajátosságnak tekinthető. De az Esztergomi Egyházmegye úzusát követő pozsonyi misszálék közül is csak két kódexben, az ún. Codex „G” (OSzK Cod. Lat. 219) és Codex „P” (Esztergom MS. I. 20) kalendáriumában tűnik föl a neve. A nyomtatott magyar misszálék közül pedig egyedül csak a pécsi misszále szanktoráléjában olvashatók ugyanazok a könyörgések, mint amelyek a töredéken is megtalálhatók. Vö. *Missale Quinqueecclesiense*. Venezia, 1499. (CIH, i. m. (19. jegyzet) 2302). A többi nyomtatott misekönyv (esztergomi, pálos, zágrábi) meg sem említi a nevét. Vö. *Missale Strigoniense*. Nürnberg, 1484. (CIH 2311); *Missale Fratrum Heremitarum Ordinis divi Pauli primi heremitaie*. Basel, c. 1493. (CIH 2295); *Missale Zagradiense*. Venezia, 1511.

²⁴ A forrás kiadása: *Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Ed. Janka SZENDREI, Richard RYBARIČ. Bp. 1982. /Musicalia Danubiana, Bd. 1./ és *Missale Strigoniense* (vö. 23. jegyzet).

²⁵ Vö. *Missale notatum Strigoniense* (24. jegyzet) és a nyomtatott *Missale Strigoniense* (23. jegyzet), az esztergomi egyházmegyéhez köthető pozsonyi misszálék: Codex „A” (OSzK Cod. Lat. 214), Codex „B” (OSzK Cod. Lat. 215), Codex „C” (OSzK Cod. Lat. 220), Codex „D” (OSzK Cod. Lat. 216), Codex „E” (OSzK Cod. Lat. 218), Codex „F” (OSzK Cod. Lat. 222), Codex „G” (23. jegyzet), Codex „H”

Feltűnő az is, hogy a magyar misekönyvekben – más magyar egyházmegyék liturgiáját és a pálos misekönyvet is figyelembe véve a középkor végéig a törzsszövegekben is a leggyakrabban kimutatható, a töredékeken meglévő időszakra eső frank eredetű szent püspökök ünnepei²⁶ – Arnulfusé (aug. 16.), Paulinusé (aug. 31.), Anianusé (nov. 17.) és a magyar liturgikus könyvek állandó elemei között jelenlévő bencés püspöké, Columbanusé (nov. 21.) a töredékekről hiányzik. Egyik sincsen közülük a szanktoráléban.

A magyar liturgikus könyvekben rajtuk kívül nagy gyakorisággal, de nem rendszeresen előforduló Priscus (szept. 1.), Remaclus (szept. 3.), Antoninus (szept. 3.), Evurcius (szept. 7.), Stanislaus (Szaniszló okt. 6.) közül egyetlen egy sem szerepel a töredékeken.

Ezzel szemben megtalálhatók azok a szentek, akik a töredékeket nemcsak a magyarországi, hanem más rítusokkal ellentétben is a passai rítushoz kötik.²⁷ Ha a magyar szentek jelenlétét figyelmen kívül hagyjuk, a kevés és megmagyarázható eltéréstől eltekintve teljesen megegyeznek a töredéken lévők azokkal, akiknek a nyomtatott passai misekönyvben is misét celebrálnak. A legfontosabb kiemelni közülük Maximilianus püspököt, a passai egyházmegye védőszentjének október 12-i piros betűs ünnepét. Róla kevés hazai misszáléban emlékeznek meg; de a töredéken igen.²⁸ Magnus mártírt augusztus 19-én ugyan a környező országokban is ünneplik, de a töredékről hiányzik, amit nem tekinthetünk véletlenszerűnek, hiszen a passai egyházmegyéhez köthető misekönyvek is gyakran elhagyják ezen a napon. Viszont kódexünk a passai szokásrendnek megfelelően megemlékezik Januariusról és társairól (szept. 19.). Két fontos ünnep hiányzik: Lipóté, Alsó-Ausztria védőszentjéé (nov. 15.) és a *Praesentatio Mariae* (nov. 21.) ünnepe. Ezeket az ünnepeket azonban csak a 15. század második felétől ünnepli az egyház.

Két ünnep érdemel még külön figyelmet: *Translatio Augustini* (okt. 11.) és *Translatio Corbiniani* (nov. 20). Szent Corbinianus, a freisingi püspökség megalapítója nagy tisztelője volt Szent Valentinusnak (Bálintnak), Passau későbbi patrónusának. Még a kívánsága is az volt, hogy Valentinus sírja mellett Maisban (Merán) temessék el. Miután végül Valentinust Passaubá szállították, az ő holt-

(OSzK Cod. Lat. 94), Codex „I” (23. jegyzet) és a Kassai Graduale második kötete (OSzK Cod. Lat. 172b).

²⁶ RADÓ.: *Sopron város kéziratos misekönyve ...*, i. h. (4. jegyzet) kül. 229–234; VESZPRÉMY László: *Lotharingiai szentek hazai liturgikus könyveinkben*. In: *Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. ALMÁSI Tibor, DRASKÓCZY István, JANCÓSÉ Éva. Bp. 2005. 369–373.

²⁷ GROTEFEND, H.: *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. II/1*. Hannover, 1892. 148–151. (a továbbiakban: GROTEFEND); KARNOWKA, Georg-Hubertus: *Breviarium Passaviense. Das Passauer Brevier im Mittelalter und die Breviere der altbayerischen Kirchenprovinz*. St. Ottilien, 1983. /Münchener theologische Studien 2/44./ kül. 11–51. (a továbbiakban: KARNOWKA)

²⁸ A hazai forrásokban Szent Maximilianus nevét gyakorta csak a misekönyvek kalendáriumai őrzik, a szanktorálék nem. Például a pozsonyi misszálék közül csak a „C, D, E, G, H” kódex (25. jegyzet) kalendáriumában szerepel a neve, miséjére orációt csupán a „D” kódex szanktoráléja ad.

teste is visszakerült Freisingbe.²⁹ Némi magyarázatul szolgál ez arra, hogy a passzai egyházmegyében *translatióját* is ünnepelték. Ezzel szemben a soproni misszálétördéksorozat szanktoráléjába nem került bele. Szent Ágoston *translatiója* viszont igen, pedig a nyomtatott passzai misszáléban nincsen. E kérdés megoldására némi magyarázatot találunk a későbbiekben, a Bécs környéki liturgikus gyakorlatot követő misszálék elemzése kapcsán.

I. 2b A rítusra jellemző specifikus pontok a mise repertoárjában

Amint korábban hivatkoztam rá, Szendrei Janka és Dobszay László kutatásai alapján a temporáléban föllelhetők azok a specifikus pontok, amelyekkel egy-egy rítus meghatározható, provenienciája körülhatárolható. Ha a töredékek szanktoráléjában jellegénél fogva nem is találunk ilyen kikristályosodott pontokat, a rendelkezésünkre álló közel három hónap minden egyes tételének (könyörgések és a mise énekelt részei) táblázatba foglalása, azoknak az összehasonlítása más egyházmegyék rítusával elegendő arra, hogy apró következtetések sokaságából összességében biztosnak mondható végső következtetésekre jussunk. A miseszövegek tételeinek összeállítása tudatos, más rítusok gyakorlatától jól elkülöníthető szerkesztési elvre vall. A sokszor esetlegesnek tűnő tételek egységes szokásrenddé rendeződnek össze. Az eredetileg magyarországi rítusának gondolt soproni töredéksorozat – a szentek felsorolásában végzett elemzésnek is megfelelően – a passzai rítus szerkesztési elvét követi. Az erről készített összehasonlító táblázatnak teljes méretű közlése ebben a tanulmányban nem lehetséges, ezért csak azok a meghatározó, jellegzetes pontok vannak feltüntetve a táblázatban lévő szentek miséinek tételesorai közül, amelyek a passzai rítuson belül eddig külön-külön csak szövegvariánsnak tűntek. A táblázat elkészítésekor világossá vált, hogy bennük egy szűkebb használatú szokásrend összefüggő elemei ismerhetők fel. Ebben a szűkebb szokásrendben pedig, mint a további gondolatmenetből majd kitűnik, igen nagy valószínűséggel egy olyan bécsi, illetve Bécs környéki liturgikus gyakorlat ragadható meg, amelynek létezésére eddig nem is gondolt a tudományos kutatás.

A mellékelt táblázatban jól elkülönült a soproni töredéksorozat a magyarországi és a környező országok rítusaitól, kivéve a passzait, amellyel szoros rokonságot mutatott.

A nyomtatott passzai misszálékban az őszi kántorböjtt más rítusú misekönyvek szerkesztési elveivel ellentétben nem a temporáléban, hanem a szanktoráléban található. Így van ez a soproni töredékeken is.

²⁹ Aribo (Arbeo) episcopus Frisingensis: *Vita S. Corbiniani*. = Acta Sanctorum Septembris III. Antwerpen, 1750. 289–296.

Azokat az esetlegesnek tűnő, csak variánsnak gondolt tételsorok nagy részét, melyek a soproni töredéksorozaton a passui rítustól eltértek, a Bécsi Österreichische Nationalbibliothek Cod. 4812 jelzetű kódexében sikerült azonosítani. Valószínű, hogy a kódex Bécsújhelyről más bécsújhelyi kódexekkel együtt 1825-ben a cseh-osztrák udvari kancelláriától került a bécsi udvari könyvtárba. Maga a kódex az írás és a díszítés alapján 1420–1430 körül készülhetett; az iniciálék témaválasztása és képtípusa az indaornamentika motívumkincse és nem utolsósorban a stílus pedig azokhoz a brünni misszálékhoz áll közel, amelyeknek előképei Prágához köthetők.

A kódexben a magyar szentek miséi is benne vannak. A szakirodalom sokáig pozsonyi eredetű misszáléknak tartotta. Martin Roland a kalendárium, a szanktorále és a szekvenciárium szentjei névsorának vizsgálatára támaszkodva bebizonyította, hogy rítusa nem magyarországi, hanem passauai.³⁰ Nem mutat rokonságot az úgynevezett pozsonyi misszálékkal sem.³¹ Martin Roland kutatásai teljes mértékben alátámasztják és megerősítik azt az eredményt, melyet e kódex miseszövegeinek a soproni misszálé-töredéksorozattal való összevetése hozott. A töredékeken lévő, a nyomtatott passauai misszálétól eltérő szövegek nagy része ugyan szórványosan több kéziratos passauai, sőt más rítusú misszáléban is előfordult, de az eltérések jelentős része együtt, ugyanabban a formában csak a Cod. 4812-ben volt megtalálható.

Ezek közül a táblázatból példának kiemelhető néhány jellegzetesebb, önmagában esetlegesnek vélhető tétel:

– Mária mennybevételenek ünnepén a soproni töredéken nem ugyanaz a felajánlási részben mondott imádság, a szekréta mint Passauban és Esztergomban, de azonos az ÖNB Cod. 4812 jelzetű kódexszel és például a passauai rítust követő klosterneuburgi ágostonos misszáléval (MTAK K 461).

– János fejévétele napján az alleluja verzus a „Corona aurea super caput” meg egyezik az ÖNB Cod. 4812 jelzetű kódex alleluja verzusával és a mondsee-i benecés misszáléval (ÖNB Cod. 3641).

³⁰ ROLAND, Martin: *Illustrierte Missalien in Brünn, Pressburg und Österreich in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts.* (a továbbiakban ROLAND: *Illustrierte Missalien ...*) In: *The History of Written Culture in the „Carpatho Danubian” Region I.* Ed. Hana PÁTKOVÁ, Pavel SPUNAR, Juraj ŠEDIVÝ. Bratislava–Praha, 2003. 121–153.; L. még az ÖNB Cod. 4812 jelzetű kódexre vonatkozó fontosabb irodalom: HOFFMANN Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai.* Bp. 1928. 78 skk.; GÜNTHEROVÁ, A–MIŠIANIK, J.: *Illuminierte Handschriften aus der Slowakei.* Prag, 1962. 25.; *A magyarországi művészet 1370–1470 körül. I–II.* Szerk. MAROSI Ernő. Bp. 1987. I. 630, II. 1437. kép; *Művészet Zsigmond király korában. 1387–1437. I–II.* Szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde. Bp. 1987. II. 368, 371, 509–518 (NÉMETH I.–TÖRÖK Gy.); A kódex bécsújhelyi provenienciájáról I. ROLAND, Martin: *Die Handschriften aus der Böhmischo-Österreichischen Hofkanzlei in der Österreichischen Nationalbibliothek.* = *Codices manuscripti* (Heft 31) Nov. 2000. 9–10, 17–18.; SCHMIDT, Gerhard: *Malerei der Gotik,* In: *Fixpunkte und Ausblicke. I–II.* Hrsg. von Martin ROLAND. Graz, 2005. I. 444.; *Sigismundus rex et imperator.* Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. Bp.–Luxemburg, 2006. 614. (ROLAND, Martin).

³¹ JÁVOR Egon: *Hét kéziratos pozsonyi missale a Nemzeti Múzeumban.* Bp. 1942.

– A passzai misszáléban nem szereplő Szent Ágoston *translatióján* mondott könyörgésekre az ÖNB Cod. 4812 jelzetű kódexben sikerült párhuzamra lelni.

A soproni töredéksorozat és a Cod. 4812 több helyen, elsősorban a nevek írásában jellegzetes, német helyesírást követ. Közülük feltűnő és nagyon ritka más liturgikus könyvekben Szent Erzsébet nevének német változata. Az általánosan használt latin „Elisabeth vidua” elnevezés helyett az „Elisabeth Lantgravia” változat található mindkét forrásban.

A két kódex mégsem egymás mintapéldánya. A Bécsben őrzött kódexben nem szerepel Toulouse-i Szent Lajos és Szent Bernát, jóllehet az utóbbinak a kalendáriumban piros betűs ünnepe van, de a szanktoráléban már nincs külön miséje. Hiányzik belőle továbbá Szent Imre *depositiója* szeptember 2-án, valamint Szent Verena (szept. 1.), Szent Ferenc (okt. 4.) és Márton pápa (nov. 10). Ezzel szemben a töredéken nem találjuk Magnus mártír szeptember 6-i ünnepét. Eltérek egymástól a könyörgések Szent Egyed (szept. 1.), Szent Lénárd (nov. 6.) és Szent Bereck (nov. 13.) napján. Apróbb eltérések is megfigyelhetők egy-egy tételen belül, illetve a rubrikákban. A bécsi kódex csak a szekvenciák incipitjét adja meg, a töredék ezt sem. A két forrás meghatározó egyezései és apróbb eltérései együttesen azt bizonyítják, hogy ebben az esetben nem a föntebb már idézett Layming püspök által kifogásolt divathatásoknak megfelelő szövegvariánsokról, vagy esetlegesen valamelyik divatos szentnek a rítusba kerüléséről van szó, hanem ezek a misszálék a passzai rítuson belül körvonalaznak egy olyan jól elkülöníthető úzust, amelyben a magyar szentek is helyet kaphattak. Ezek után a kérdés arra irányult, lokalizálható-e ez a liturgikus gyakorlat, és ha igen, hová.

II. A Bécs környéki misszálék egy forráscsoportjának néhány specifikus pontja

Az ÖNB Cod. 4812 jelzetű kódex kalendáriumban Szent Kálmán ünnepe (okt. 13.) piros betűs. Szent Kálmán Bécshez közel, Stockerauban halt mártírhalt 1012-ben, két évvel később már testét ereklyeként tisztelve a melki bencés kolostorba szállították, így ezen a vidéken különösen nagy tiszteletnek örvendett. Alsó-Ausztria patrónusaként tisztelték.³² A nyomtatott passzai misszálék kalendáriumban napja még sincs kiemelve pirossal, nem úgy, mint a közvetlenül előtte, október 12-én ünnepelt Maximilianus, aki Valentinussal együtt volt a passzai egyházmegye patrónusa. Forrásokra támaszkodva Grotefend³³ is azt általa közölte passzai egyházmegyei kalendáriumban Maximilianust igen, de Kálmánt nem emeli ki. Erre a tényre Martin Roland is fölhívta a figyelmet, és ezért a Cod. 4812 misz-

³² EMMINGHAUS, J. H.: *Coloman*. In: *Lexikon des Mittelalters*. Stuttgart – Weimar, 1999. III. 48–49.

³³ GROTEFEND: *i. m.* (27. jegyzet) 148–151.

szálét a passauiak között egy olyan tipikus misszálénak tartja, amely Bécshez, illetve Alsó-Ausztriához köthető.³⁴ Az ő eredményeit támasztják alá és egészítik ki a misetételek szövegeinek összehasonlításában végzett kutatások. Ezek alapján megalapozhatónak tűnik az az állítás, hogy a Cod. 4812 nem magányos, társ nélküli misekönyv, a mise repertoárjából feljebb kiemelt megoldásai nem értelmezhetők elszigetelt, egyedi jelenségként, hanem fellelhető egy olyan jellegzetes szerkezeti megoldásokat tartalmazó, jól elkülöníthető forráscsoport, amely a passauai rítus változataként egy Bécshez és környékéhez köthető, többé-kevésbé egységes liturgikus gyakorlat egykori létezését bizonyítaná.

A Bécs környéki gyakorlat esetleges létezését az eddig elvégzett kutatások alapján még két, ugyancsak a 15. század elejéről származó kódex támasztja alá: a Harrach család (a család magántulajdonában)³⁵ és a bécsi Collegium Ducale kápolnájának misszáléja (Los Angeles, J. Paul Getty Museum, MS Ludwig V 6).

Ezeknek a kódexeknek az iniciáléi és lapszédíszai – a művészettörténészek megállapításai szerint bécsi, illetve alsó-ausztriai műhelyekben készültek. Tehát helyben készítették ezeket a szerkönyveket.

Az ÖNB Cod. 4812 jelzetű kódexet, amint korábban szó esett róla, Martin Roland Bécsújhelyhez köti.

A Harrach család misszáléjának díszítése az úgynevezett bécsi udvari műhely illuminátorainak munkája. A három részből összeállított kódexet 1470 körül vásárolta meg Hans Harracher, közülük a legrégebbi 1425–1430 körül íródott. Ez az a része a szanktorálénak, amelybe az általunk vizsgált ünnepek is beletartoznak. A kódexben két provenienciára utaló szövegrész is található. Az egyik Szent Miklós napjánál „De sancto Nicolao patrono nostro”, a másik a Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepi „et fiat stacio medio monasterii”. Ezek alapján Alois Haidinger szerint talán a klosterneuburgi Szent Miklós kápolna tulajdona lehetett.³⁶

A bécsi egyetemhez tartozó Collegium Ducale kápolnájának misszáléja ugyancsak ebbe a forráscsoportba sorolható be. Az úgynevezett bécsi udvari műhelyben készülhetett 1420–1430 között.³⁷ Biztosan nem állítható róla, hogy erede-

³⁴ ROLAND: *Illustrierte Missalien ...*, i. h. (30. jegyzet) 126. A soproni misszálé-töredéksorozat kalendáriuma nem ismert, a szanktoráléból pedig Szent Kálmán miséjének csupán csak az orációja maradt fenn (vö. ennek a tanulmánynak I. 2. fejezetével).

³⁵ Köszönöm Madas Editnek, hogy figyelmemet fölhívta a Harrach család misszáléjára, és Ernst Leonhard Graf Harrachnak, amiért a tulajdonában lévő publikálatlan kódexet összehasonlíthattam a soproni misszálé-töredékekkel.

³⁶ Vö. HAIDINGER, Alois: *Verborgene Schönheit. Die Buchkunst im Stift Klosterneuburg*. Katalog. Klosterneuburg/Wien, 1998. 46–47; *Katalog der Streubestände in Wien und Niederösterreich*. Katalogband. Hrsg. von Franz LACKNER, unter Mitarbeit von Alois HAIDINGER. Wien, 2000. Nr. 1. /Veröffentlichungen der Kommission für Schrift und Buchwesen des Mittelalters, Reihe II. Bd. 5/1./

³⁷ Vö. EUW, A. von–PLOTZEK, J.: *Die Handschriften der Sammlung Ludwig. I–II*. Köln, 1979. I. 245–248. korábbi irodalommal; L. még a Collegium Ducale misszáléjára vonatkozó fontosabb irodalom: MILLAR, E. G.: *The Library of A. Chester Beatty, A Descriptive Catalogue of the Western Manuscripts*. Oxford, 1930. II. 254–258 (no. 81); SCHMIDT, Gerhard: *Die Buchmalerei*. In: *Die*

tileg is a kollégium számára készült, mivel az erre vonatkozó bejegyzések későbbiek.³⁸

Az ÖNB Cod. 4812 és a Collegium Ducale misszálójának temporáléjában a négy nagy alleluja-széria (húsvét hete, húsvét utáni vasárnapok, pünkösd hete, pünkösd utáni vasárnapok) a passai gyakorlatot követi.³⁹ A Harrach család misszálójában a szanktorále – amint fentebb kiderült – különálló rész. Nem valószínű, hogy a temporále hozzákapcsolódik, mivel az jóval későbbben készült. Ez esetben csak a szanktoráléra lehet támaszkodni.

E három passai rítusú, de azon belül feltételezhetően különálló forráscsoportot alkotó kódex összetartozásának elemzése négy szempont alapján történt: 1. Szent Kálmán tisztelete, 2. a kalendárium és a szanktorále szentjei, 3. vannak-e benne magyar szentek, 4. a szanktorále-részből a három hónap misetételeinek összehasonlító elemzése (lásd a mellékelt táblázatot).

1. A legszembeötlőbb közös sajátossága mind a három kódexnek, hogy a kalendáriumokban – ellentétben a nyomtatott passai misszáléval – Alsó-Ausztria patrónusának, Szent Kálmánnak napja (okt. 13.) kiemelt, piros betűs ünnep, szemben az öt egy nappal megelőző Szent Maximilianusszal (okt. 12). Maximilianus pedig Valentinusszal együtt a passai egyházmegye patrónusa volt, és ennek megfelelően a nyomtatott misekönyv kalendáriumában napját pirossal is jelölik.⁴⁰ Ezenkívül a nyomtatott passai misszálé Kálmán-napi miseszövege és a függelékben található saját szekvenciája, a „Laetabundus fidelis” (AH 41, 94) sem egyezik a kódexekben következetesen föllelhető „Caelestis te laudat chorea”-val (AH 54, 37).

2. A kódexek a kalendárium és a szanktorále alapján – figyelembe véve a temporále alleluja-szériáit is –, biztosan a passai egyházmegyéhez tartoznak. A Kál-

Gotik in Niederösterreich. Katalog. Wien, 1963. 105.; SCHMIDT, Gerhard: *Neues Material zur österreichischen Buchmalerei der Spätgotik in slowakischen Handschriften*. = *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* (18.) 1964. 37.; SCHMIDT, Gerhard: *Anmerkungen zu dem Missale des Wiener „Collegium Ducale”*. = *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* Bd. 45. 1992. 183–194, 309–312.

³⁸ 16. századi bejegyzések a kalendárium margóján március 14-ére: „Dedicatio huius Collegialis capelle” és március 21-ére: „Patrocinium huius capelle collegii ducalis”.

³⁹ Szendrei Janka az esztergomi rítus szokásrendjét mindenekelőtt a négy nagy alleluja-széria összeállításával és dallamválasztásával ragadta meg, és hasonlította össze többek között a passai rítus szokásrendjével: SZENDREI Janka: *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Bp. 2005. 291–297. Kutatási eredményeit felhasználva az ÖNB Cod. 4812 és a Collegium Ducale alleluja-szériái más rítusokkal való összehasonlításuk alapján a passai rítushoz köthetőek.

⁴⁰ SCHMÖLLER, Leonhard: *Passau, Bistumsgeschichte*. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg, 1935. VII. 1001–1002.

mán mellett háttérbe szorított Maximilianusszal ellentétben Valentinusnak, a passauai egyházmegye fő patrónusának napja (jan. 7.) kiemelt ünnep, saját szekvenciával. *Translatióját* is megtartják augusztus 4-én.⁴¹ A patrónusokon kívül a kódexek kalendáriumáiban, illetve szanktoráléjában megtaláljuk azokat a passauai egyházmegyében tipikusnak nevezhető ünnepnapokat, amelyeket Martin Roland is számbavett a Cod. 4812-es kódexben.⁴² Idetartozik Szent Vigiliusnak, Passau püspökének napja (jan. 31).⁴³ Szent Adalbert prágai püspök április 24-én Szent György napján, és nem a magyar szokásnak megfelelően április 23-án. Külön érdekesség, hogy a nyomtatott misekönyvek csak a kalendáriumuk említik, ezzel szemben a forráscsoportot alkotó kódexek szanktoráléjának is szerves része. A *Septem dormientes* szeptember 13-i tisztelete ugyancsak jellegzetesen passauai sajátosság.⁴⁴ Ezek az ünnepek sem az Alois Haidinger által közölt klosterneuburgi,⁴⁵ sem az úgynevezett pozsonyi kalendáriumokban⁴⁶ nem szerepelnek, csak a passauiban.⁴⁷

Ezzel szemben vannak olyan ünnepnapok, melyek a passauai nyomtatott misszáléhoz képest a kódexekből egységesen hiányoznak, vagy vannak jelen. A jellegzetes passauai szentek közül hiányzik: *Severinus* (jan. 5), a *Translatio Stephani protomartyris* (máj. 7), a *Translatio Corbiniani* (nov. 20). Szent Severinusról, Passau püspökéről (meghalt 482-ben) a nyomtatott misekönyv jan. 5-én, vízkereszt vigiliáján a temporáléban könyörgésekkel emlékezik meg. A Harrach-misszálé kalendáriumuk hozza a nevét, a másik két kódex csak a temporáléban említik vízkereszt vigiliáján a második orációban („de sancto Severino”). De sem itt, sem a szanktoráléban nem adja meg az orációját.⁴⁸ Szent István protomártír aug. 3-i ünnepe, az *Inventio Stephani* a passauai gyakorlatot követve mindegyik kódexben piros betűs,⁴⁹ ezért még feltűnőbb, hogy *translatióját* meg sem említik. Corbinianus püspök *translatiója* a soproni töredéksorozaton is szereplő időszakra esik, de amint fentebb már kiderült, a három kódex gyakorlatának megfelelően ott is hiányzik.

⁴¹ Az ÖNB Cod. 4812 kalendáriumából hiányzik, de a szanktoráléban benne van.

⁴² ROLAND: *Illustrierte Missalien ...*, i. h. (30. jegyzet) 129–130.

⁴³ A Cod. 4812 kalendáriumában január 30-ára jegyezték be a megszokott január 31-e helyett. Január 31-én Saturninus neve szerepel. A Harrach család és a Collegium Ducale misszáléjának kalendáriumában nincsen, de a szanktorálékban itt is megtalálható.

⁴⁴ ÖNB Cod. 4812: *Translatio Valentini*, *Septem dormientes* a kalendáriumban nincsen, de a szanktoráléban igen.

⁴⁵ HAIDINGER, Alois: *Katalog der Handschriften des Augustiner Chorherrenstiftes Klosterneuburg I.: Cod. 1–100*. Katalogband (a továbbiakban: HAIDINGER). Wien, 1983. I. 221–224.

⁴⁶ RADÓ: *Libri liturgici ...*, i. m. (4. jegyzet) 102–107, egyetlen kivétel a codex „H”, melynek kalendáriumában megtalálható Szent Vigilius napja: 115.

⁴⁷ GROTEFEND: i. m. (27. jegyzet) 148–151. A salzburgi kalendáriumokban ezek az ünnepek csak esetlegesen fordulnak elő: GROTEFEND: i. m. 161–164; HAIDINGER: i. m. (45. jegyzet) 221–224.; KARNOWKA: i. m. (27. jegyzet) 11–51.

⁴⁸ A klosterneuburgi misszálékban ezzel szemben *Severinust* január 8-án ünneplik: HAIDINGER: i. m. (45. jegyzet) 221–224.

⁴⁹ OSWALD: *Das Missale...*, i. h. (19. jegyzet) 82.

Szent Ágoston *translatiója* (okt. 11.) ezzel szemben nem tartozik a passauai ünnepek közé,⁵⁰ mégis benne van a három kódex és a soproni töredéksorozat szanktoráléjában, ahol a könyörgések is ugyanazok. Feltűnő az is, hogy Szent Ágoston napja (aug. 28.) mindegyik kódex kalendáriumában a nyomtatott passauai misekönyvtől eltérően piros betűs ünnep. De ez a forráscsoportnak nem az ágostonos kanonokrendhez való tartozását jelenti.⁵¹ Mindezt megerősíti, hogy más, ritkábban szereplő, nagyobb szerzetesrendek alapítóinak is van saját miséjük a kódexekben: *Dominicus* (aug. 5.), *Translatio Dominici* (máj. 24.),⁵² *Clara* (aug. 12).

Emellett a kódexeknek egyedi sajátosságaik is vannak, elsősorban a kalendáriumban. Néhány esetben a passauai szokástól, illetve a forráscsoporttól eltérően emelnek ki egyes szenteket pirossal, más szentek pedig, valószínűleg más kalendáriumok mintájára a szomszédos egyházmegyéből vagy szerzetesrendekből esetlegesen kerültek be. A törzsszövegek, a szanktorálék ennél jóval egységesebb képet mutatnak, a divathatások érvényesülése itt már lényegesen korlátozottabb.⁵³

⁵⁰ GROTEFEND: *i. m.* (27. jegyzet) 148–151.; KARNOWKA: *i. m.* (27. jegyzet) 41.

⁵¹ A kódexek bizonyosan nem a passauai gyakorlatot követő ágostonos kanonokok misekönyvei közé tartoznak; nem találhatóak meg bennük azok a szentek, akik a passauai gyakorlattól néhány ponton eltérve, de esetenként a salzburgival is megegyezve az ágostonos misekönyvek kalendáriumát jellemzik: HAIDINGER: *i. m.* (45. jegyzet) 221–224. A salzburgi egyházmegyei gyakorlat pedig bizonyíték arra, hogy Szent Ágoston kiemelt tisztelete egyházmegyei sajátosság is lehet: Salzburgban Szent Ágoston napjának oktaváját és *translatióját* is ünneplik. A tanulmányban vizsgált három kódex közül egyedül az ÖNB Cod. 4812 kalendáriumában van Szent Ágostonnak külön oktavája is.

⁵² Kivétel az ÖNB Cod. 4812: a kalendáriumban sem említi és misét sem ad Szent Domonkos napjára és *translatiójára*.

⁵³ A forráscsoporthoz tartozó kódexek szanktoráléinak egységes képét tükrözi, hogy az ÖNB Cod. 4812-ben egy se, a Collegium Ducale misekönyvében csupán kettő (*Joseph nutritoris Domini*: márc. 19., *Paulini*: aug. 31.) olyan ünnep van, amelyik nincsen a nyomtatott passauiban, és a másik két kódex közül egyikben sem. A három kódex közül a Harrach család misszáléjának szanktoráléja bővelkedik a legtöbb olyan szenttel, akik nem tartoznak a passauai egyházmegye megszokott szentjei közé: *Polycarpus* (jan. 26.), *Transl. Thomas de Aquino* (febr. 28.), *Leo I papa* (ápr. 11.), *Transl. Elisabeth* (máj. 2.), *Stanislaus* (máj. 8.), *Procopius* (júl. 4.), *Iulianus* (aug. 28.), *Verena* (szept. 3.), *Ludmilla* (szept. 16.), *Demetrius* (okt. 26.), *Martinus papa* (nov. 10). Különösen feltűnő közöttük Szent Demeter, akinek jelenléte a szanktoráléban magyar sajátosság lehet. Vö. RADÓ: *Libri liturgici ...*, *i. m.* (4. jegyzet) 17. A salzburgi rítusból átvett *Erentrud depositiója* (jún. 30.) csak két kódexbe (ÖNB Cod. 4812 és a Collegium Ducale misszáléja) került be, a Harrach család misekönyvében nincsen. Változatosabb a kép néhány olyan szent esetében, akik a nyomtatott passauai misszáléban benne vannak, de nem befolyásolják a rítushoz való tartozás kérdését. Előfordul, hogy egyikük-másikuk a három kódex valamelyikéből hiányzik: *Erhardus* (jan. 8.), *Proiectus* (jan. 25.), *Perpetua et Felicitas* (márc. 7.), *Rupertus* (márc. 27.), *Ambrosius* (ápr. 4.), *Potentiana* (máj. 19.), *Helena* (máj. 22.), *Transl. Martini* (júl. 4.), *Romanus* (aug. 9.), *Emmeramus* (szept. 22.), *Franciscus* (okt. 4.), *Hedwig* (okt. 15.), *Crispinus* (okt. 25.), *Narciscus* (okt. 29.), *Eustachius* (nov. 2.), *Willibrordus* (nov. 7.), *Chrysogonus* (nov. 24.), *Ottilia* (dec. 13). A nyomtatott passauai misekönyvben néhány ünnep, amelyik egyik kódexbe sem került bele: *Apollonia* (febr. 9.), *Castulus* (márc. 26.), *Maria ad nives* (aug. 12!), *Fides* (okt. 4.), *Burchardus* (okt. 14.), *Conradus* (nov. 26).

Ezért sem tartható véletlennek, hogy a kódexek közül kettőben; az ÖNB Cod. 4812 jelzetűben és a Harrach család misszáléjában mind a három magyar szent király megtalálható.

3. A magyar szentek tehát belekerültek egy Passauhoz nagyon közelálló forráscsoport misszáléiba, de ez nem vált kötelező erejűvé. A forráscsoport harmadik kéziratában, a Collegium Ducale misekönyvének kalendáriumában és szanktoráléjában még említve sincsenek. A másik két kódex kalendáriumának sem váltak még szerves részévé. A Harrach misszálé kalendáriumába egyik sem, az ÖNB Cod. 4812-be egyedül Szent Imre (nov. 5.) került bele, Szent István király ünnepét (*Stephani regis Ungariae*) pedig csak későbbi kéz írta a margóra. A kalendárium ennek ellenére csak az irányt jelöli, a valóság a szanktorále, maga a korpusz, amelybe a ténylegesen elhangzott miseszövegek kerültek be. Ezért még inkább figyelemre méltó, hogy ennek a két kódexnek (ÖNB Cod. 4812 és a Harrach misszálé) szanktoráléjába következetességre valló módon mind a három magyar ünnepet (Szent László, Szent István és Szent Imre) beleszerkesztették.

4. A Harrach család és a Collegium Ducale misszáléja megerősítette azt a feltevést, amelyet a soproni töredéksorozat és a Cod. 4812 jelzetű kódex szanktoráléjának (a táblázatban szereplő időszakra eső) összehasonlítása hozott. A misetételek – szinte következetesnek mondható – közös eltérései a passau misszálétól a három kódexben és a töredéksorozaton tudatos szerkesztésre vallanak. A legfeljebbeket már kiemelttem a töredéksorozat és a Cod. 4812 összevetése kapcsán. Rajtuk kívül *Leodegarius*, *Gereon és társai*, továbbá *Maximilianus* miséjét kell megemlíteni, ezekben az esetekben is teljesen egységes képet mutatnak a kódexek szemben a nyomtatott passau misszáléval. Természetesen vannak variánsok is – különösen a főntebb már említett *Egyed (Aegidius)*, *Lénárd (Leonardus)* és *Bereck (Briccius)* napján (lásd a táblázatot). Arra is föl kell hívni a figyelmet, hogy a Harrach család misszáléja a passau rítus szerkesztési elvének szokásával ellentétben az őszi kántorböjtöt a temporáléban adja meg.

Ezek a szempontok elegendőek annak bizonyítására, hogy a kódexek egy közös forráscsoportba tartoztak, de egyelőre nem elegendőek ahhoz, hogy ennek a forráscsoportnak, melyek egy nagyobb forráscsoport létre utalnak, még pontosabb provenienciáját meghatározzuk. A későbbiekben egy alapos szövegelemzésre és még több kódexszel⁵⁴ való összevetésre lesz szükség, hogy ne csak a szanktorále három

⁵⁴ Szent Kálmán napja az alábbi misekönyvek kalendáriumában is ki van piros tintával emelve: Wien, Erzbischöfliche Cur, Cod. s. n. („Vorchtenuer Missale”); Wien, Erzbischöfliches Domkapitel Cod. s. n. („Turs-Missale”); Erzbischöfliches Priesterseminar, Cod. 1.; Wienerneustadt, Stadtarchiv, Alte Bibliothek, Nr. 218. Vö. *Katalog der Streubestände ...*, i. m. (36. jegyzet) Nr. 93, Nr. 118, Nr. 119, Nr. 128. Martin Roland is említ egy olyan Klagenfurtban őrzött kódexet (Cod. 8/4), amely a kalendárium alapján nagyon sok hasonlóságot mutat az ÖNB Cod. 4812-vel: *ROLAND: Illustrierte Missalien ...*, i. h. (30. jegyzet) 130.

hónapjában lehessen rámutatni a rítust meghatározó jellegzetes pontokra, hanem a teljes egyházi évre vonatkozóan is el kell végezni ezt az elemzést. Mivel mindhárom kódex keletkezése az 1420–1430-as évekre datálható, fölvetődik a kérdés, hogy a források liturgiája vajon korábbi évszázadok sajátos hagyományát fejezik-e ki, vagy keletkezésük egybeesése sem véletlenszerű, és a passai egyházmegyén belül Bécshez, illetve Bécs környékéhez köthető új kulturális hatásokat jeleznek? Netán Bécsnek a passai egyházmegyétől való elkülönülési törekvéseire és egy kisebbfajta egyházi reformra utalnak a stiláris jellegzetességek és a misetételek repertoárjában jelentkező egységesen elkülönülő variánsok? Bécs egyházjogilag 1469-ig tartozott a passai püspökséghez.⁵⁵ Ekkor vált csak önálló püspöki székhellyé, de ez nem jelenti azt, hogy ennek az egyházmegyei székhelytől, Passautól messze fekvő városnak ne alakulhatott volna ki egy sajátos szerkezetű, saját kulturális hatásokat tükröző újusa, vagy ne törekedett volna már korábban is erre. Ebbe a forráscsoportba illeszthető bele a soproni misszálé-töredéksorozat is.

III. A soproni misszálé-töredéksorozat provenienciája és rítusa

A nyugati magyar határszél egyházjogilag nem, de művelődéstörténeti szempontból nagyon szorosan kapcsolódott Bécshez, Alsó-Ausztriához. A passai püspökség a határszélig terjedt. Sopron városa a győri püspökség alá tartozott.⁵⁶ Annak ellenére, hogy a győri püspökség Esztergom suffraganeusa volt, a soproni kötetben leírt összes liturgikus töredék között kiemelkedően magas a passai rítushoz közelálló misszálé-töredékek száma a magyar úzusúakhoz képest.⁵⁷ Egy esztergomi sorozat (Fr. 352–360), egy Esztergomhoz közeli (Fr. 403) és két pálos töredék (Fr. 310; 400–401) mellett a passai egyházmegyéhez tartozó négy nagyobb sorozatot (Fr. 317–324⁵⁸; 331–351; 364–377; 381–388) és több egy vagy néhány leveles passai rítust követő töredéket (Fr. 271, 296, 297, 307–309, 311–313, 327, 361, 390–391, 392, 395) azonosítottunk. Ide sorolhatók azok a passai rítus sajátosságait követő szekvencia-töredékek is (Fr. 266, 267, 268–269), melyeket sok esetben a misszálék végén függeléként adtak meg. A passai és a magyar liturgikus gyakorlat mezsgyéjén helyezkedett el a tanulmány témáját adó, a magyar liturgiátörténetben

⁵⁵ TOMEK, Ernst: *Wien, Erzbistum*. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg, 1938. X. 876.

⁵⁶ HÁZI: *Sopron középkori ..., i. m.* (4. jegyzet) 328–333.

⁵⁷ Hasonlóan a szombathelyi és a kőszegi kódextöredékekhez, ezek között ugyancsak feltűnően sok a passai rítushoz tartozó liturgikus töredékek száma: vö. SZIGETI Kilián: *A magyar középkor zenei emlékei Szombathelyen*. = Vasi Szemle (16.) 1962. 64–73.; BARISKA István: *A Kőszegi Levéltár kódextöredékeinek történeti hátteréhez*. = Vasi Szemle (46.) 1992. 537–547.

⁵⁸ Az Fr. 317–324 passai rítushoz közelálló misszálé-töredéksorozatot ugyanaz a kéz másolta, mint a három bizonyíthatóan azonos szkriptóriumban készült bencés antifonále-sorozat egyikét, az Fr. 135–141 sorozatét.

eddig egyedülállónak számító most vizsgált töredéksorozat (Fr. 281–295). Rútusa a kötetben a következőképpen lett meghatározva: *Missale Ecclesiae Hungaricae Pataviensi proximum*. A magyarországi szokásrend (nem feltétlenül esztergomi) és a passauai rítusnak Bécs környéki változata itt az Esztergomtól távol eső, vegyes lakosságú nyugati határszélen egymásba fonódott és kialakította az adott terület helyzetének és kulturális igényeinek megfelelő sajátos liturgiáját.

Ez a folyamat nagyon jól megragadható a soproni kötetben leírt további töredékek segítségével is. Az imént említett négy, a passauai rítust tükröző töredéksorozat is szoros rokonságot mutat a most bemutatott Bécs környéki forráscsoporttal és a különálló töredékeken is több helyen nyomon követhetők a bécsi kör jellegzetes vonásai. A négy töredéksorozat közül az Fr. 331–351-es sorozatnak a teljes kalendáriuma is megmaradt. Szent Kálmán ünnepe Szent Maximilianusszal ellentétben itt is piros betűs ünnep. Ezenkívül külön érdekesség, hogy a kötetben földolgozott mindhárom passauai egyházmegyéhez köthető szekvencia-töredéken (Fr. 266, 267, 268) az a Szent Kálmán-szekvencia olvasható, amelyik a bécsi körhöz tartozó kódexekben is szerepel, a „Caelestis te laudat chorea”, és nem a korábban már említett nyomtatott passauai változat, a „Laetabundus fidelis”. Ennek ellenére, hogy ezek közül a töredékek közül egyikén sem találunk magyar szentet, nem zárható ki, hogy az elveszett korpuszok közül néhánynak a szanktoráléjában mégis megtalálhatóak voltak. Gondoljunk csak arra, hogy a Harrach család misszáléjának kalendáriuma meg sem említi őket, a Cod. 4812-ben pedig csak Szent Imre herceg neve szerepel, a kódex végén felsorolt szekvenciák között pedig nincs magyar szentnek szekvenciája. Tehát amikor a tanulmány elején említett Flechel Farkas, a Szent Mihály plébániatemplom papja végrendeletében egy esztergomi és egy passauai misekönyvet hagyományozott az oltárára, valójában a soproni liturgikus gyakorlatnak megfelelően járt el, amint azt a Passauhoz közelálló liturgikus töredékek tanúsítják. A nyugati határszélen többségben lévő német ajkú papság (klérus) számára a passauai rítus – különösen annak Bécs környéki változata – ugyanúgy elfogadható volt, mint az esztergomi, különösen, ha a magyar szentek ünnepeit a szanktoráléba, a kalendáriumba is beleillesztették, vagy lapszéli bejegyzésként beleírták.

A Bécs környéki úzus nyugati határszélen végbemenő magyarországi integrálódását elősegíthette Szent Kálmánnak egészen Szent István koráig visszanyúló tisztelete is. Melkből elhozott koponyáját egészen 1517-ig, addig amíg Miksa császár újra vissza nem szerezte, megkülönböztetett helyen, a székesfehérvári bazilikában őrizték.⁵⁹

⁵⁹ Lilienfeldi Ortilo krónikája szerint az 1016-os esztendőben Szent István király Szent Kálmán testét Magyarországra hozatta. Közli: GOMBOS, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae hungaricae. III.* Budapestini, 1938. 1755. A melki apátság évkönyve viszont ezt az eseményt Orseolo Péterhez kötötte: vö. KERNY Terézia: *Szent Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról.* = *Ars Hungarica* (29.) 2001. 9–31.

A magyar hagyományban gyökeret vert Kálmán-kultusz még a 15. századi liturgiában is nyomon követhető volt. Batthyány Boldizsár misszáléjában és két pozsonyi misszáléban a fogadalmi misék között is megemlékeznek róla: „de sancto Colomanno, Stephano, Emerico atque Ladislao”. Az ő közbenjárását a három magyar szent királlyal együtt kéri a hívek.⁶⁰

A témát adó soproni misszale-töredéksorozat rítusának és provenienciájának kérdése elválaszthatatlan a tanulmány elején, a két fennmaradt soproni kódex egyikeként már említett Golso-misekönyv rítusának és provenienciájának kérdésétől. Hogyan viszonyul a töredéksorozat és a kódex egymáshoz? Radó Polikárp magát a kódexet pusztán a benne lévő két possesszorbejegyzés⁶¹ alapján Sopron városa számára készítette, tehát soproni provenienciájú misekönyvnek tartotta: *Missale ecclesiae Soproniensis*. Mezey László Radó könyvének az általa átdolgozott újabb kiadásában ebből a koncepcióból kiindulva újabb következtetésre is jutott. Mivel Sopron a győri egyházmegyéhez tartozott, Győr pedig Esztergom szuffraganeusa volt, ezért a misekönyv – liturgiájának magyar sajátosságait figyelembe véve – szerinte esztergomi rítusú: *Missale Strigoniense (Ecclesiae Soproniensis)*.⁶²

Más következtetés adódik azonban a kódex liturgiájának közelebbi megvizsgálásából. A Golso-kódex szanktoraléjából az a közel három hónap, ami a sop-

⁶⁰ Missale Strigoniense in usum Balth. Batthyány capitanei de Kőszeg (OSzK, „Nyelvemlékek 17.”), Missale Poseniense, Codex „I” (Esztergom MS I. 20) és Missale Poseniense (Archív hl. m. SR Bratislava – Zbierka cirkevných rukopisov EL 13). Köszönöm Körmeny Kingának, hogy a Pozsonyban őrzött misszáléra is fölhívta a figyelmemet. A három kódexben azonosak a könyörgések: „De sancto Colomanno, Stephano, Emerico atque Ladislao. Or. Propiciare quesumus Domine nobis famulis tuis per sanctorum tuorum Colomanni, Stephani, Emerici atque Ladislai merita gloriosa ...”; „Secr. Suscipiat clemencia tua Domine de manibus nostris munus oblatum et per sanctorum tuorum Colomanni, Stephani, Emerici atque beati Ladislai ...”; „Compl. Divina Domine libantes misteria que per sanctorum tuorum Colomanni, Stephani, Emerici atque beati Ladislai ...”

⁶¹ RADÓ: *Sopron város kéziratos misekönyve ...*, i. h. (4. jegyzet); RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Budapestini, 1947. 107–110. (23. szám). A kódexben szereplő két possesszorbejegyzés pedig a következő: 1. Golso Istvánnak, a kódex possesszorának nevét közel egykorú kézzel, de élénkebb piros tintával szorították be a kódex kolofónjának (174v) üresen hagyott másfél sorába: „Explicit” (itt következik a kihagyott másfél sorban a kissé későbbi, nem egyidejű bejegyzés: „liber domini stephani dicti Golsonnis De supponio.”), ezután folytatódik a kolofón: „Anno domini MoCoCo Lxo Ilo finitus est iste liber feria sexta post festum Margarete virginis”. Mivel a szakirodalom nem vette figyelembe, hogy a kolofón két jól elkülöníthető részből lett egybeszerkesztve, ezért eddig nem volt egyértelmű, hogy a kódex névadójává vált Golso István annak possesszora, és nem a szkriptora volt. 2. A másik, jóval későbbi possesszorbejegyzés, a Soproni Evangélikus Gyülekezet – „E(cclesiae) A(ugustanae) B(ibliotheca)” – 18. századi pecsétje (f. 2r) bizonyítja, hogy a misekönyvet ezután több évszázadon keresztül használhatták Sopronban.

⁶² RADÓ: *Libri liturgici ...*, i. m. (4. jegyzet) 140.

roni misszale-töredéksorozaton is fennmaradt, számos esztergomi misszáléval és magával a töredéksorozattal való összehasonlítás során egyikkel sem mutatott közeli rokonságot. Más magyar és környező országok egyházmegyei rítusaihoz sem kapcsolódott. A számos további, különböző rítusú misekönyvvel való összehasonlítás során kiderült, hogy két bencés misekönyvvel is szoros rokonságban áll: egy közel egykorú forrással, a mondseei misekönyvvel, és egy jóval későbbivel, a nyomtatott melki misszáléval.⁶³ A Golso-misekönyv azonban kétségkívül Magyarországon készült. Magyar provenienciáját a magyar szentek mellett a magyar liturgikus könyveink hagyományait őrző ünnepek is bizonyítják.⁶⁴

Már Radónak is föltűnt, hogy Szent Benedek a kódex kalendáriumában piros betűs ünnep és a votív misék között az első helyen a *pro congregatione*, értelmezésében a szerzetes családért való mise áll. Ennek ellenére a misekönyvből szereplő számos bencés rendhez kötődő ünnepet inkább magyarországi liturgikus archaizmusnak tartotta, mint rendi hovatarozásnak. Többek között azzal is indokolta, hogy Szent Benedek július 11-i *translatiójának* sem vigiliája, sem oktávája nincs a kalendáriumban. Érvelésével ellentétben ez az ünnep a Grotefend által megadott bencés kalendáriumban, valamint a Tolnai Máté-féle magyar bencés breviáriumban sem található.⁶⁵ Mivel Sopronban a középkorban nem volt bencés kolostor,⁶⁶ és a Golso-misszálét soproni eredetűnek vélte, a kódex bencés eredetét erre az érve támaszkodva is elvetette. A possesszorbejegyzésekből valóban kiderül, hogy a misekönyv több évszázadon keresztül Sopronban volt, magán- vagy gyülekezeti célra használhatták is ott. A kódexben gyakran előforduló, a liturgia tartalmát kiegészítő 15. századi használói glosszák is ezt támasztják alá.⁶⁷

Az itt elmondottak szerint eredetileg mégis inkább magyarországi bencés használatra készülhetett. A misszáléban nyomon követhető, bencés sajátosságokat tükröző liturgia nem zárja ki, hogy a Radó által emlegetett magyar misszálék több évszázadra visszanyúló archaikus magyar sajátosságait is magában hordozza.⁶⁸ Ennek a feltételezésnek lehetséges bizonyítása még hátravan, és a misekönyv Radó által elvetett bencés eredetét egy másik tanulmány keretében szándékozom felülvizsgálni.

⁶³ *Missale in usum monasterii Lunaelacensis*. ÖNB Cod. 3641; *Missale Benedictinum Mellinense*. Nürnberg, [1499]. HC (+Add), i. m. (22. jegyzet) 11325.

⁶⁴ RADÓ P.: *Sopron város kéziratosa misekönyve ... i. h.* (4. jegyzet) 203–234.

⁶⁵ GROTEFEND: i. m. (27. jegyzet) II/2. 6; *Breviarium ordinis sancti Benedicti in monte Pannonie sancti Martini*. Venetiis, 1519.

⁶⁶ 1802-ben, a magyarországi Szent Benedek Rend régi jogainak visszaállításakor Ferenc császár a volt soproni ferences templomot és konventet a bencés rendnek adományozza. Vö. SÖRÖS Pongrácz: *A pannonhalmi főapátság története. VI/A*. Bp. 1916. 460.

⁶⁷ A kódex szanktoráléjában a három vizsgált hónap kiegészítő, lapszéli glosszái nem az esztergomi, hanem a soproni misszale-töredékekhez hasonlóan a passauai rítust követik.

⁶⁸ RADÓ: *Sopron város kéziratosa misekönyve ... i. h.* (4. jegyzet) 234–235.

Tehát a soproni misekönyvet nagy valószínűséggel nem Golso István misekönyvében kell keresnünk. Sopron liturgikus gyakorlatát azok az elveszett misekönyvek képviselik, melyeknek néhány levelét több évszázadon keresztül levéltári akták, nyomtatott könyvek őrizték.

Összegzés

A fenti példa bizonyíték arra, hogy a töredékkutatás képes olyan forrásterületeket föltárni, amelyek a leginkább ki voltak téve a pusztulásnak. A liturgia-történet olyan területéhez tudott újabb anyagot szolgáltatni, amelyik nem került bele a hivatalos kanonizált liturgikus szokásrendbe.⁶⁹ Ez is bizonyítékul szolgál a liturgia helyi változatosságára.

Ezzel a néhány forrással nemcsak Sopron középkori liturgiáját sikerült megragadni, hanem még a feltáratlan Bécs környéki liturgikus gyakorlathoz is adalékul szolgált.

Ha a feltételezéseink igazak, azaz a soproni kódextöredékekben, a Harrach kódexben, a Cod. 4812-ben és a bécsi Collegium Ducale kápolnájának misekönyvében valóban az egykori Bécs környéki úzus őrződött meg számunkra, akkor ez az anyag már elegendő alapot szolgáltat ahhoz, hogy az egykori bécsi liturgikus gyakorlat teljes egészében leírhatóvá váljék. Valószínű, hogy a teljes rekonstrukcióhoz további kódexeket is be kell majd kapcsolni. Ilyenek lehetnek: Wien, Erzbischöfliche Cur, Cod. s. n. („Vorchtenuer Missale”); Wien, Erzbischöfliches Domkapitel Cod. s. n. („Turs-Missale”); Erzbischöfliches Priesterseminar, Cod. 1.; Wienerneustadt, Stadtarchiv, Alte Bibliothek, Nr. 218.

A vizsgált négy kódex elemzéséből kitűnik az a különlegesen érdekes folyamat is, ahogyan a bécsi szokásrendbe fokozatosan beépül a magyar szentek tisztelete. Az ÖNB Cod. 4812 és a Harrach-misszale esetében egyelőre nem lehet eldönteni, hogy osztrák vagy magyar használatra készültek-e. A magyar egyházmegyék közelsége hatott-e a bécsire, és kerültek bele a magyar szentek, mint a krakkói, prágai nyomtatottba vagy pedig a bécsi misekönyveket a határ mentén „magyarosították”. Vagy a folyamat mindkét irányból megindult, függetlenül az egyházmegyék jogi hovatartozásától. Szép példája ez annak, hogy a földrajzi közelség a kulturálisan különböző területek között sajátos átmeneteket képezhet.

⁶⁹ A győri egyházmegyei szerkönyvek több magyar egyházmegyével ellentétben (Esztergom, Zágráb, Pécs vö. 23. jegyzet) nem kerültek kinyomtatásra, és eddig egyetlen, az egyházmegyéhez tartozó kéziratos breviáriumot, illetve misekönyvet sem sikerült azonosítani.

Összehasonlítható táblázat

*A Soproni misszálé-töredéksorozat (Fr. 281–295) és a bécsi körhöz tartozó misszálék szanktoráléjának jellegzetes pontjai*⁷⁰

Ünnep	Soproni misszálé-töredéksorozat (Fr. 281–295)	Passaui misszálé [1]	Esztergomi misszálé [2]	ÖNB Cod. 4812	Harrach család misszáléja [3]	A bécsi Collegium Ducale misszáléja
08.14.	Eusebii	+	+	+	+	+
08.14.	Vigilia Assumptionis Mariae virginis	+	+	+	?	+
08.15.	Assumptio Mariae virginis	+	+	+	?	+
	<i>Sect. Intercessio quaesumus Domine beatae Mariae semper virginis</i>	<i>Subveniat Domine plebi tuae Dei genitricis</i>	<i>Subveniat Domine plebi tuae Dei genitricis</i>	+	?	+
08.16.	–	–	Arnulphi	–	–	–
08.17.	Octava Laurentii	+	+	+	+	+
08.18.	Agapiti	+	+	+	+	+
08.19.	–	–	Magni	–	–	–
08.19.	Ludovici regis	–	–	–	–	–
08.20.	Stephani regis	–	+	+	+	–
	<i>Intr. Os iusti</i>		+	<i>In virtute tua</i>	–	

⁷⁰ A táblázatban a kódexek szanktoráléiban szereplő szentek teljes névsorán kívül a megadott időszakban csak azok a misetételek szerepelnek, amelyek a leginkább bizonyították a látható szórványos elterjedések ellenére is a soproni misszálé-töredéksorozat és a bécsi körhöz tartozó három kódex (ÖNB Cod. 4812, a Harrach család misszáléja és a bécsi Collegium Ducale misszáléja) szoros összetartozását, illetve érzékeltek a passaui és az esztergomi ritushoz való viszonyát is.

Ünnep	Soproni misszáló-töredéksorozat (Fr. 281–295)	Passaui misszáló [1]	Esztergomi misszáló [2]	ÖNB Cod. 4812	Harrach család misszáléja [3]	A bécsi Collegium Ducale misszáléja
	<i>Or. Deus qui beatum Stephanum regem nostrum</i>		+	+	+	
	<i>Ep. Dedit Dominus</i> (Sir 47,8)		+	<i>Beatus vir qui inventus</i> (Sir 31,8)	–	
	<i>Gr. Domine praevenisti</i>		+	+	–	
	<i>All. V. Amavit hunc sanctum Dominus gemmis honoris</i>		<i>Beatus rex Stephanus</i>	<i>Laetabitur iustus</i>	–	
	<i>Ev. Vigilate ergo</i> (Mt 24,42)		<i>Homo quidam peregre</i> (Mt 25,14)	<i>Homo quidam nobilis</i> (Lc 19,12)	–	
	<i>Off. Veritas mea</i>		+	<i>Posuisti Domine</i>	–	
	<i>Secr. Sacrificium Domine quod tuae maiestati offerimus</i>		+	+	+	
	<i>Comm. Beatus servus</i>		+	<i>Magnus est ergo</i>	–	
	<i>Compl. Tuere quiesumus Domine familiam tuam</i>		+	+	+	
08.20.	Bernardi	–	–	–	+	+
	Hiányzik egy levélpár					
08.29.	Decolatio Iohannis Bapt.	+	+	+	+	+
		<i>1. Misso Herodes</i>		<i>1. Misso Herodes</i>	<i>1. +</i>	<i>1. +</i>
		<i>2. Iustus ut palma</i>	<i>Iustus germinabit</i>	<i>2. +</i>	<i>2. Iustus ut palma</i>	<i>2. Misso Herodes</i>
	<i>All. V. Corona aurea super caput</i>					
	<i>Secr. In tuorum Domine pretiosa morte</i>	<i>Munera tibi Domine pro sancti martyris</i>	<i>Munera tibi Domine pro sancti martyris</i>	+	+	+

Ünnep	Soproni misszáló-tördéksorozat (Fr. 281–295)	Passaui misszáló [1]	Esztergomi misszáló [2]	ÖNB Cod. 4812	Harrach család misszálója [3]	A bécsi Collegium Ducale misszálója
08.29.	Sabinae	+	+	+	+	+
08.30.	Felices et Adauci	+	+	+	+	+
08.31.	–	–	–	–	–	Paulini
09.01.	Aegidii	+	+	+	+	+
	Or. <i>Concede nobis Domine quaesumus alacribus</i>	<i>Deus qui beatum Aegidium miseri- cordem fecisti</i>	<i>Praetende nobis Domine et miseri- cordiam tuam</i>	<i>Praetende Domine nobis et miseri- cordiam tuam</i>	<i>Praetende nobis Domine et miseri- cordiam tuam</i>	+
	Secr. <i>In mensa largitatis tuae clementia</i>	<i>Munera Domine pro commemora- tione</i>	<i>Intercessio quae- sumus Domine beati Aegidii</i>	<i>Intercessio quae- sumus Domine beati Aegidii</i>	<i>Intercessio quae- sumus Domine beati Aegidii</i>	+
	Compl. <i>Quos pii confessoris tui Aegidii</i>	<i>Ut nobis Domine sumpta sacramenta</i>	<i>Quaesumus omni- potens Deus ut qui caelestia alimenta</i>	<i>Quaesumus omni- potens Deus ut qui caelestia alimenta</i>	<i>Quaesumus omni- potens Deus ut qui caelestia alimenta</i>	+
09.01.	Verenae (Emericus után a töre- déken!)	–	–	–	+	–
09.01.	–	–	Prisci	–	–	–
09.02.	Depositio Emerici ducis	–	+	–	–	–
	Or. <i>Deus qui beatum Emericum iuventi!</i>	–	+	–	–	–
	Secr. <i>Haec quaesumus Domine hostia nostra</i>	–	<i>Oblatio quam tibi offerimus</i>	–	–	–
	Compl. <i>Repleti Domine benedictione caelesti alimoniae</i>	–	<i>Plebem tuam Do- mine a cunctis adversitatibus</i>	–	–	–

Ünnep	Soproni misszáló-töredéksorozatok (Fr. 281–295)	Passaui misszáló [1]	Esztergomi misszáló [2]	ÖNB Cod. 4812	Harrach család misszálója [3]	A bécsi Collegium Ducale misszálója
09.03.	–	–	Antonini	–	–	–
09.07.	–	–	Evortii	–	–	–
09.06.	–	Magni	–	Magni	Magni	Magni
09.08.	Nativitas Mariae virginis	+	+	+	+	+
	Hiányzik két levél					
09.15.	Nicomedis	+	+	+	+	+
09.16.	Euphemiae	+	+	+	+	+
09.16.	Luciae et Geminiani	+	–	+	+	+
	Compl. <i>Exaudi Domine preces nostras</i>	<i>Da quaesumus omnipotens Deus ut mysteriorum</i>	–	+	+	+
09.17.	Lamberti	+	+	+	+	+
09.19.	Iannarii et sociorum eius	+	–	+	–	+
	Feria IV Quatuor temporum Septembris	+	–	+	–	+
	Hiányzik két levél					
	Sabbatum Quatuor temporum Septembris	+	–	+	–	+
09.20.	Vigilia Matthaei	+	+	+	+	+
09.21.	Matthaei apostolis	+	+	+	+	+
	Hiányzik két levél					
09.29.	Michaelis	+	+	+	+	+
	Compl. <i>Sumpsimus Domine voviva sacramenta</i>	<i>Beati archangeli tui Michaelis</i>	<i>Beati archangeli tui Michaelis</i>	+	+	+

Ünnep	Soproni misszáló-töredéksorozat (Fr. 281–295)	Passaui misszáló [1]	Esztergomi misszáló [2]	ÖNB Cod. 4812	Harrach család misszálója [3]	A bécsi Collegium Ducale misszálója
09. 30.	Hieronymi <i>Or. Deus qui nos annua beati Ieronimi</i>	+ <i>Deus qui beatum Hieronimum confessorum</i>	+ <i>Ecclēstam tuam quaesumus Domine tua miseratione</i>	+ +	+ +	+ +
10. 01.	Remigii, Germani et Vedasti	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
10. 02.	Leodegarii <i>Or. Omnipotens sempiternus Deus qui vitam ... Leodegarii</i>	+ <i>Preces populi tui quaesumus Domine clementer</i>	+ <i>Deus qui beatum Leodegarium</i>	+ +	+ +	+ +
	<i>Secr. Sacrificia tibi Domine veneranda pro beati Leodegarii</i>	<i>Sanctifica quesumus Domine munera</i>	<i>Offerimus hostias nomini tuo</i>	+ +	+ +	+ +
	<i>Compl. Corporis sacri et pretiosi sanguinis</i>	<i>Sacrificia quae sumpsimus</i>	<i>Sumpsit Domine salutaribus sacramentis</i>	+ +	+ +	+ +
10. 04.	Francisci	+ Fidis virginis	+ -	- -	+ -	+ -
10. 06.	-	-	-	-	-	-
10. 06.	-	-	Stanislai	-	-	-
10. 07.	Marci papae	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
10. 07.	Serjii et Bachi	+ +	- -	+ +	+ +	+ +
10. 07.	-	-	Marci et Marcelli	-	-	-
10. 09.	Dionysii et sociorum eius	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
	Geronis et sociorum eius (Translatio Augustini után a töredéken)	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
10. 10.		+ +	+ +	+ +	+ +	+ +

Ünnep	Soproni misszáló-tördéksorozat (Fr. 281–295)	Passaui misszáló [1]	Esztergomi misszáló [2]	ÖNB Cod. 4812	Harrach család misszálója [3]	A bécsi Collegium Ducale misszálója
	Or. <i>Omnipotens sempiterna Deus qui gloriosa bella</i>	<i>Deus qui nos concedis vel: Deus qui hunc diem beatorum</i>	<i>Deus qui gloriosos martyres Geonem sociosque eius</i>	+	+	+
	Secr. <i>Sanctorum tuorum nobis Domine pia non desit oratio</i>	<i>Intercedentibus Domine sanctis martyribus</i>	<i>Munera Domine tuae largitatis</i>	+	+	+
	Compl. <i>Protegat quaesumus Domine populum tuum participatio</i>	<i>Beati Geronis sociorumque eius</i>	<i>Mensae caelestis Domine repleti</i>	+	+	+
10.11.	Translatio Augustini	–	–	+	+	+
	Or. <i>Deus qui populo tuo salutis</i>			+	+	+
	Secr. <i>Has hostias quaesumus Domine quas tuae maiestati</i>			+	+	+
	Compl. <i>Sacramentis Domine et gaudis oblata celebratae</i>			+	+	+
10.12.	Maximiliani	+	–	+	+	+
	Secr. <i>Sacrificium tibi Domine laudis offerimus</i>	<i>Sicut ad munera Abel</i>		+	+	+
	Compl. <i>Repleti alimonia caelesti... Maximiliano</i>	<i>Caelestium omnipotens Deus refectioe</i>		+	+	+
10.13.	Colomanni	+	+	+	+	+
	Or. <i>Adesto Domine populo tuo ut beati Colomanni</i>	<i>Pis Domine beati martyris tui precatibus</i>	<i>Praesta quaesumus omnipotens Deus ut qui beati Colomanni</i>	+	+	+
				+	+	+
				+	+	+

Ünnep	Soproni misszáló-töredéksorozat (Fr. 281–295)	Passaui misszáló [1]	Esztergomi misszáló [2]	ÖNB Cod. 4812	Harrach család misszálója [3]	A bécsi Collegium Ducale misszálója
	Hiányzik 4 levél					
11.06.	Leonardi	+	+	+	+	+
	<i>Or. [...] et intercessionibus Iberemus</i>	<i>Omnipotens sem- piternus Deus qui beati Leonardi</i>	<i>Maestrati tuae quaesumus Do- mine sanctissimi confessoris tui Leonardi</i>	<i>Omnipotens et misericors Deus qui beati Leonardi</i>	<i>Omnipotens et misericors Deus qui beati Leonardi</i>	<i>Omnipotens et misericors Deus qui beati Leonardi</i>
	<i>Secr. Propitiare quesumus Do- mine supplicationibus</i>	<i>Sacris altaribus hostias superpositas</i>	<i>Muneribus sacris et precibus beati Leonardi</i>	<i>Hostias tibi Do- mine pro commemoratione</i>	<i>Hostias tibi Do- mine pro commemoratione</i>	<i>Hostias tibi Do- mine pro commemoratione</i>
	<i>Compl. Ut nobis tua sacrificia Domine dent</i>	<i>Protegat nos Do- mine cum tui</i>	<i>Purificet nos Do- mine</i>	<i>Repleti Domine benedictione sollennini</i>	<i>Repleti Domine benedictione sollennini</i>	<i>Repleti Domine benedictione sollennini</i>
11.07.	–	Willibrordi	Willibrordi	–	Willibrordi	–
11.08.	Quatuor coronatorum	+	+	+	–	+
11.08.	–	–	Octava Omnium Sanctorum	–	–	–
11.09.	Theodori	+	+	+	+	+
11.10.	Martini papae	–	+	–	+	–
11.11.	Martini ep.	+	+	+	+	+
	<i>Secr. Virtutum caelestium Deus quaesumus clementiam tuam</i>	<i>Da misericors Deus ut haec salutaris</i>	<i>Da misericors Deus ut haec salutaris</i>	+	+	+

Ünnep	Soproni misszáló-töredéksorozat (Fr. 281–295)	Passaui misszáló [1]	Esztergomi misszáló [2]	ÖNB Cod. 4812	Harrach család misszálója [3]	A bécsi Collegium Ducale misszálója
	Compl. <i>Repleti cibo spiritualis alimoniae</i>	<i>Praesta quaesumus Domine Deus noster ut quorum festivitate</i>	<i>Praesta quaesumus omnipotens Deus ut cuius festivitate</i>	+	+	+
11.11.	Mennae	+	+	+	+	+
	Compl. <i>Da quaesumus Domine Deus noster ut sicut</i>	<i>Sacramenti tui Domine divina libatio</i>	+	+	+	+
11.13.	Britii	+	+	+	+	+
	Or. <i>Concede quaesumus Domine ut alacribus</i>	<i>Deus qui beatum Bricium cor- fessorem tuum</i>	<i>Deus qui es tuo- rum gloria sacer- dotum</i>	<i>Da nobis quaesumus Domine Deus noster ut beati Bricii</i>	+	<i>Da nobis quaesumus omnipotens Deus ut beati Bricii</i>
	Secr. <i>Oblata confessoris tui Bricii tibi</i>	<i>Precibus nostris quaesumus Do- mine aurem</i>	+	<i>Hostias laudis Domine tuis altaribus</i>	+	<i>Hostias laudis Domine tuis altaribus</i>
	Compl. <i>Praesia quaesumus Do- mine ut de perceptis</i>	<i>Deprecationem nostram quaesumus omnipotens Deus benignus</i>	<i>Quos caelestibus Domine recreas</i>	<i>Beati Bricii confessoris tui atque pontificis</i>	+	<i>Beati Bricii confessoris tui atque pontificis</i>
11.15.	–	Leopoldi	–	–	–	–
11.16.	Ohmari	+	+	+	+	+
11.17.	–	–	Aniani	–	–	–
11.18.	–	Octava Martini	Octava Martini	Octava Martini	Octava Martini	Octava Martini

Ünnep	Soproni misszálé-töredéksorozat (Fr. 281–295)	Passaui misszálé [1]	Esztergomi misszálé [2]	ÖNB Cod. 4812	Harrach család misszáléja [3]	A bécsi Collegium Ducale misszáléja
11. 19.	Elisabeth (<i>Elisabeth Langravie</i>)	+	+	+ <i>Elisabeth Langravie</i>	+	+
	<i>Gr. Audi filia</i>	<i>Specie tua</i>	<i>Specie tua</i>	+	+	+
	All. V. <i>O pia regum filia</i> ...	+	<i>Sponsa veri Zacharie</i>	<i>Sponsa veri Zacharie</i>	<i>Sponsa veri Zacharie</i>	<i>O pia regum filia ...</i>
	All. V. <i>Laudemus Dei magnificentiam</i>	–	–	–	–	–
	<i>Ev. Sedens Iesus contra gazophylacium</i> (Mc 12,41)	<i>Simile est regnum caelorum thesauro</i> (Mt 13,44)	<i>Simile est regnum caelorum thesauro</i> (Mt 13,44)	1. + 2. <i>Simile est regnum caelorum thesauro</i> (Mt 13,44)	+	1. + 2. <i>Simile est regnum caelorum thesauro</i> (Mt 13,44)
11. 20.	–	Translatio Corbini	–	–	–	–
11. 21.	–	–	Columbani	–	–	–
11. 21.	–	Praesentatio Mariae virginis	–	–	–	–
11. 22.	Ceciliae	+	+	+	+	+
11. 23.	Clementis	+	+	+	+	+

[1] Missale Pataviense. Augustae, 1505; Missale Pataviense. In Vienna Pannoniae, 1509; Missale Pataviense. Venetiis, 1522. A vizsgált időszakban a három nyomtatott misszálé egy ponton tér el egymástól: a bécsi és a velencei kiadásban Mindenzenetek ünnepe előtt Narcissus mártírnak is van miséje, míg az augsburgi kiadásban nincsen.

[2] Missale Strigoniense... (23. jegyzetben)

[3] A táblázatban kérdőjellel jelölt helyeken a korlátozott kutatási idő miatt nem történt meg az adatfelvétel.

JUDIT LAUF

**Rapports de la pratique liturgique médiévale de Vienne et de Sopron,
d'après les fragments de codex Sopron**

Le 5e volume de la série 'Fragmenta Codices' contient les fragments de codex des collections de Sopron. Parmi les fragments liturgiques se trouve une ample série de fragments de missels (Fr. 281–295), qui représente une source importante, et jusqu'ici inconnue de la pratique liturgique médiévale de Vienne et de Sopron. L'auteur constate que l'on peut reconstruire un missel utilisé dans l'Ouest de la Hongrie, qui est proche mais n'est pas identique au missel du diocèse de Passau. Dans les analyses il a compris les missels en rapport de la ville de Vienne (ÖNB 4812, missels de la famille Harrach et de la chapelle du Collegium Ducale de Vienne). La comparaison des textes avait prouvé, que dans la région de frontière austro-hongroise s'est formée un variant indépendant viennois du rituel de Passau, jusqu'ici inconnue dans la recherche. Dans ce variant de Vienne était intégré la vénération, en mesure différente, des saints hongrois aussi. Ainsi, à la frontière occidentale de la Hongrie s'est formée un variant régional du rituel du diocèse de Passau et de celui de Esztergom. Ce variant reflétait les exigences culturelles de la région, la vie religieuse entrelacée de la population des régions voisines. L'étude, à côté des constatations fondamentales d'histoire de liturgie, enrichit dans une importante mesure nos connaissances relatives à la culture médiévale du livre de Sopron et de sa région.

FARKAS GÁBOR FARKAS

A magyar Kopernikusz

*Rövid áttekintés a Kopernikusz-példányok sorsáról
a Kárpát-medencében**

Bár a magyar Kopernikusz-recepció kutatására vannak kísérletek, ezek megmaradtak a magyarországi szerzők műveiben fennmaradt tényleges vagy vitatott kopernikánus hatások elemzésében,¹ s olvasmánytörténeti oldalról a mai napig hiányzik bármiféle összegzése a kérdésnek. Székely László munkahipotézise ugyanakkor impozáns:

„A kopernikuszi fordulat és a kopernikuszi fordulat nyomán kialakuló új fizikai világkép magyarországi megjelenése igen fontos adalékkal szolgálhat ahhoz, hogy megértsük a későbbi magyar természettudományos kultúrának a nagy európai nemzeti kultúrák és tudományok irányában megmutató nyitottságát és recepcióképességét.”²

Ez a recepció három fázisban valósult meg. Első szakasza a heliocentrikus kozmológia születése és elterjedése, ami az univerzum homogenizálásával és mechanizálásával (kartézianus természetfilozófia) folytatódott, s végül a newtoni fizika megalkotásával fejeződött be.³ Székely érthető módon először – a hazai iskolaügy

* „A magyar Kopernikusz-vadászat” c. előadás (Csillagásztörténeti Találkozó 2009.– Budapest, Polaris Csillagvizsgáló, 2009. február 28.) szöveges változata. A tanulmány egy készülő nagyobb munka, a hazai Kopernikusz-recepció első fejezete. Itt mondok köszönetet Bakos Józsefnek, Barsi Jánosnak, Bíró Gyöngyinek, Boross Klárának, Csuti Elemérnek, Keszthelyi Sándornak, Kovács Attilának, Kulcsár Péternek, Monok Istvánnak, Ötvös Péternek, Rezsabek Nándornak, Szvorényi Róbertnek és Zsoldos Endrének tanácsaikért és javaslataikért. Külön szeretnék köszönetet mondani könyvtáros kollégáimnak önzetlen segítségükért, hogy alapvető információkkal segítettek a munkámat: Oláh Róbertnek (Debrecen), Fischerné Grócz Zitának (Kalocsa), Molnár B. Lehelnek (Kolozsvár) és Gernot Nussbächernek (Brassó). Az újonnan előkerült példányokról l. a Magyar Könyvszemle 2010. 1. számában megjelenő tanulmányomat.

¹ MÁTRAI László: *Adatok a kopernikuszi világgép térhódításáról*. Bp. 1952. – ZEMPLÉN, Jolán: *The Reception of Copernicanism in Hungary. A contribution to the History of Natural Philosophy and Physics in the XVIIth and XVIIIth centuries*. = *Studia Copernicana* (5.) 1972. 311–356. – SZÉKELY László: *A kopernikuszi fordulat és a kopernikuszi fordulat nyomán kialakuló új fizikai világgép Magyarországon*. In: *A honi Kopernikusz-recepciótól a magyar Nobel-díjakig*. Szerk. PALLÓ Gábor. Bp. 2004. 23–58.

² SZÉKELY: *i h.* 2004. (1. jegyzet) 23.

³ KOYRÉ, Alexandre: *From the Closed World to the Infinite Universe*. Baltimore, 1957. 28–57. – BROECKE, Steven Vanden: *Astrological Reform, Calvinism, and Cartesianism: Copernican Astronomy in the Low Countries, 1550–1650*. = *Studies in History and Philosophy of Science* (35.) 2004. 372–377.

szomorú helyzete miatt – a protestáns diákok által látogatott wittenbergi egyetem differenciált Kopernikusz-képével kezdi a hazai recepciókutatást.⁴ Apáczai Csere János példája jól mutatja, hogy a heliocentrikus alapmű megjelenéséhez képest egy évszázaddal később már nem a matematikai-csillagászati recepció történik meg, hiszen a kolozsvári tanár már a kartézianus fizikát fogadta el.⁵

„Ennek kellő-közepibe vagyon a nap, ki az ő maga tengelye körül való irányú sebes forgásával a mű egünköt minden bennlevő állatokkal egyetemben éppenséggel forgatja.”⁶

Kopernikusz magyarországi recepcióját nemcsak a fent felsorolt földrajzi-művelődéstörténeti determináció befolyásolta, hanem két alapvető csillagászati-fizikai tény (melyek általában meghatározták mindenhol Kopernikusz művének befogadását): először a Föld mozgásának fizikai bizonyítékát jóval később, 1728-ban igazolta James Bradley angol csillagász a 'fényaberráció'⁷ jelenségével, másodsor a heliocentrikus elmélet sem egyszerűbb, sem pontosabb nem volt a rivális Ptolemaioszénál.⁸ Tycho Brahe dán csillagász számára úgy vetődött fel a kérdés, hogy melyik rendszert: a ptolemaioszit vagy a kopernikuszit kell kijavítani?⁹ Furcsa módon Arisztotelész naturalista kozmológiájára a legelső, igaz, apró csapást Konsztantinápoly eleste, s a görög kultúra Itáliába, a nyugati kultúrába áramlása adta. A sztagirita természetfilozófiája mellett megjelent a kozmoszt matematikai alapo-

⁴ MÜLLER, Konrad: *Phil. Melanchthon und das kopernikanische Weltsystem*. = Centaurus (9.) 1963. 16–28. – WESTMAN, S. Robert: *The Melanchthon Circle, Rhetoric, and the Wittenberg Interpretation of the Copernican Theory*. = Isis (66.) 1975. 178–181. – BROSEDER, Claudia: *Im Bann der Sterne. Caspar Peucer, Philipp Melanchthon und andere Wittenberger Astrologen*. Berlin, 2004. 199–202.

⁵ MONOK István: *Descartes-recepció a Kárpát-medence olvassmánytörténeti forrásainak tükrében. 1660–1740*. In: *A kartezianizmus négy száz éve*. Szerk.: CSEJTEI Dezső, DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor. Szeged, 1996. 297–305. – UNGVÁRI-Zrínyi Imre: *Erdélyi magyar kartezianizmus a 17. században (Descartes eszméi Apáczai Csere János műveiben)*. = Kellék (8–9.) 1997. 157–176. – PERECZ László: *A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása*. In: *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. Szerk.: MESTER Béla, PERECZ László. Bp. 2004. 42–49.

⁶ APÁCZAI Csere János: *Magyar Encyclopaedia (1653)*. S. a. r. BÁN Imre. Bp. 1959. 148.

⁷ Fényaberráció: fizikai jelenség, melynek következtében a csillag vagy más pontszerű égitest látszólagos helye eltolódik az éggömbön a megfigyelő mozgása következtében. Oka a fény véges terjedési sebessége, mivel a megfigyelő és a távcső az alatt kismértékben elmozdul, míg a fény a távcső hosszának megfelelő utat megteszi.

⁸ GINGERICH, Owen: *From Copernicus to Kepler: Heliocentrism as Model and as Reality*. = Proceedings of the American Philosophical Society (117.) 1973. 513–522. – BLAIR, Ann: *Tycho Brahe's Critique of Copernicus and the Copernican System*. = Journal of the History Ideas (51.) 1990. 355–377. – SIMONYI Károly: *A fizika kultúrtörténete*. Bp. 1998. 182–185. – *A tudomány gondolkodás története*. Szerk.: ROPOLYI László, SZEGEDI Péter. Bp. 2000. 252–255.

⁹ CHRISTIANSON, John Robert: *On Tycho's Island. Tycho Brahe and his Assistants, 1570–1601*. Cambridge, 2000. 104.

kon értelmező platonista szemlélet is. Így Platón 15. században megismert dialógusai az összemérhetőség és harmónia felé terelték a kor újdonságra fogékony matematikusait és csillagászeit.¹⁰

A nyugati kultúrában határkönek tekintett Kopernikusz-mű hatástörténetéről sokféle elmélet létezik.¹¹ Ám kézzelfogható, teljes körű, s olvasmánytörténetileg megalapozott vizsgálat Owen Gingerich amerikai csillagász, tudománytörténész nevéhez fűződik. Az alapötlet egyszerű és kézenfekvő volt: összegyűjteni a Kopernikusz-mű összes fennmaradt példányát, s megvizsgálni őket, hogy mennyire hatott a heliocentrikus alapmű – különböző kiadásokban – a kora újkori századok olvasóira.¹² A nagyszabású, öt kontinensre kiterjedő több évtizedes kutatás összegzése megkerülhetetlen a kopernikuszi recepciótörténet számára.¹³ Gingerich kiindulópontja az a koestleri-tétel volt – Arthur Koestler magyar származású író tudománytörténeti körképében megfogalmazott állítás –, amely szerint a napközéppontú elméletet fel- és megújító fromborki kanonok munkáját gyakorlatilag egy szűk körön kívül senki sem olvasta el, illetve a komoly matematikai ismereteket igénylő szakkönyv igazából csak kevesek számára volt követhető.¹⁴ A hozzáértők kicsiny csoportja (legjellegzetesebb képviselői Tycho Brahe, Kaspar Peucer és Erasmus Reinhold), bár elismerték Kopernikusz matematikai zsenialitását, abszurd, az egyetemi oktatásban alkalmazhatatlan teóriaként kezelték, amely ugyanakkor hipotézisként a bolygók mozgásának modellezésében segíthette a csillagászokat. Andreas Osiander német protestáns teológus Kopernikusz főművének bevezetőjében így is határozta meg az égitestek keringéséről szóló munkát: egy

¹⁰ KRISTELLER, Paul Oskar: *Szellemi áramlatok a reneszánszban*. Bp. 1979. 74–107. – HOSKIN, Michael: *A csillagászat története*. Bp. 2004. 45–50. – DUHEM, Pierre: *A jelenségek megőrzése – Értekezés a fizikaelmélet fogalmáról Platóntól Galileiig*. Bp. 2005. 107–141.

¹¹ DREYER, John Louis Emil: *A History of Astronomy from Thales to Kepler*. Cambridge, 1953. 305–344. – KUHN, S. Thomas: *The Copernican Revolution: Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*. Cambridge, 1957. – HOOYKAAS, Reijer: *The Rise of Modern Science: When and Why?* = British Journal for the History of Science (20.) 1987. 453–473. – HALLYN, Fernand: *La structure poétique du monde*. Paris, 1987. 39–156. – WESTMAN, S. Robert: *Two Cultures or One? A Second Look at Kuhn's The Copernican Revolution*. = Isis (85.) 1994. 79–115. – LERNER, Michel-Pierre: *The Origin and Meaning of „World System”*. = Journal for the History of Astronomy (36.) 2005. 407–441.

¹² Ehhez hasonló minden részletre kiterjedő felmérése csak a Johann Gutenberg 42-soros Bibliájának, William Shakespeare *First Folio*jának illetve John James Audubon (1785–1851) ornitológus Észak-Amerika madarait bemutató munkájának volt.

¹³ GINGERICH, Owen: *The Great Copernicus Chase and Other Adventures in Astronomical History*. Cambridge, 1992. 69–81. – GINGERICH, Owen: *An Annotated Census of Copernicus' De revolutionibus (Nuremberg, 1543 and Basel, 1566.)* Leiden, 2002. – GINGERICH, Owen: *The Book Nobody Read: Chasing the Revolution of Nicolaus Copernicus*. New York, 2004.

¹⁴ KOESTLER, Arthur: *Alvajárok*. Bp. 2007. 262–268.

matematikai könyv matematikusoknak.¹⁵ Koestler állítása – a forrás mélyreható ismeretére alapozva – kíméletlen.

„*A De Revolutionibus Orbium Coelestium* minden idők egyik legkevésbé ismert és olvasott könyve. (...) A példátlan kudarc oka, hogy e könyv gyakorlatilag olvashatatlan.”¹⁶

A 16–17. században három alkalommal jelent meg Kopernikusz munkája. Az első kiadás Johann Petreius nürnbergi sajtója alól került ki 1543-ban. Ezt követte az 1566-os bázeli Heinrich Petri kiadása.¹⁷ Az első tudományos apparátust is tartalmazó kiadás Nicolaus Mulerius groningeni matematikus munkája 1617-ből.¹⁸ Az 1543-as kiadásból 277, a 1566-os kiadásból pedig 324 példány maradt az utókorra Owen Gingerich adatai szerint.¹⁹ Ezek a számok mindenképpen magasak, hiszen ismert, hogy Galileo Galilei *Sidereus nuncius* (Velece, 1610) vagy Isaac Newton *Principia* (London, 1687) szintén korszakos műveinek a kiadása 300–400 példány lehetett, s jó néhány évtized választja el őket Kopernikusz első kiadásától. Gingerich a megmaradt példányok potenciális és kideríthető tulajdonosai (kb. 80 fő) alapján 400 példányra becsüli a nürnbergi kiadást, amelynek több mint a fele maradt volna az utókorra. Ez lenyűgöző arány a kortárs tudományos kiadványokkal összehasonlítva. Így még világosabban látszik, hogy a heliocentrikus munka példányai, jelentőségéhez mérten szép számban őrződtek meg a viharos évszázadok ellenére. A magyarországi források – a legszerencsésebb esetben – 14 példányról²⁰ tudósítanak a Kárpát-medencéből a kora újkorban, ami szintén figyelemreméltó. Ebből hat regisztrált példány maradt az utókorra (lásd a táblázatot). Gingerich szerint Heinrich Petri bázeli kiadása talán 500–600 példány lehetett,

¹⁵ COPERNICUS, Nicolaus: *De revolutionibus orbium coelestium libri VI*. Norimbergae: apud Ioh. Petreium. 1543. 4_v „Mathemata mathematicis scribuntur.”

¹⁶ KOESTLER: *i. m.* 2007. (14. jegyzet) 262.

¹⁷ COPERNICUS, Nicolaus: *De revolutionibus orbium coelestium libri VI*. Basileae: ex officina Henricpetrina, 1566.

¹⁸ COPERNICUS, Nicolaus: *De revolutionibus orbium coelestium libri VI*. Amstelrodami: excudebat Wilhelmus Iansonius, 1617. (Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, 0-2283)

¹⁹ 2006 januárjában bejárta az európai sajtót a hír, hogy előkerült egy újabb példánya a bázeli kiadásnak Ljubljanában. A felfedezője Stanislav Južnič szlovén származású fizikus volt. Egy rossz katalogizálás miatt (1566 helyett 1766-ot írt a liceum egykori könyvtárosa) több évszázadig ismeretlen volt ez a kötet. A 18. század közepén a jezsuita rend katalogizálta, majd ezután – talán a rendfelosztás következtében – került a szlovén nemzeti könyvtárba. Az is elképzelhető, hogy tudatosan rontotta el az évszámot Matija Čop (1797–1835) szlovén nyelvész, történész, ezzel védve az értékes nyomtatványt Napóleon hadaitól. Talán ennek köszönhetette, hogy, más kötetektől eltérően nem hurcolták el a Szlovéniát éppen aktuálisan megszálló francia, osztrák vagy a német csapatok.

²⁰ A másik három Kopernikusz-példány a Rheticus-féle 1542-es wittenbergi kiadás, amiből egy ismert példány (Kolozsvár) maradt fenn a Kárpát-medencében (lásd a táblázatot).

itt is több mint a fele megmaradhatott a könyveknek.²¹ A felmérés legelső eredményének azt tekinthetjük, hogy a 16. század második felének jelentősebb csillagászainak, matematikusainak megvolt legalább egy példányban Kopernikusz könyve, amelyet – általában – sűrű jegyzetekkel láttak el. A legnevesebb tulajdonosok között markáns különbséget tehetünk korai kopernikánusok: Joachim Georg Rheticus, Thomas Digges, Diego Zúñiga, Johann Kepler és Giordano Bruno, illetve Kopernikusz heliocentrikus modelljével vitatkozó matematikusok: Tycho Brahe, Kaspar Peucer, Erasmus Reinhold és Christophorus Clavius között. Alig van szerzetesrend, amelyiknek valamely rendházában ne lett volna legalább egy példánya az 1543-as vagy 1566-os kiadásnak. A legtöbb példánnyal – természetesen – a jezsuiták rendelkeztek.²²

Kopernikusz heliocentrikus világrépről megfogalmazott elméletét legelőször 1510–1514 között készült – röviden csak „Commentariolus”-nak nevezett – kéziratban maradt művében fejtette ki. Kommentárja az égitestek elrendezéséről és mozgásáról szóló hipotéziseket foglalta össze, amelyet eljuttatott barátaihoz is.²³ Egy példánya a wittenbergi egyetem matematikusa, Joachim Georg Rheticus közvetítésével Kassára került, majd annak halála után tanítványa, Valentinus Otho őrizte meg.²⁴ Később Jakob Christmann heidelbergi csillagász, orientalista hasz-

²¹ GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) XII–XV.

²² GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) Az ágoston rendnek Brnóban, Milánóban, az osztrák St. Florianban, a francia Saint-Omerban és Párizsban voltak példányai. A bencéseknek Metzben, Verdunban, Párizsban, Cataniában, a normandiai Évieux-ben, a Rajnától keletre lévő Ettenheim-münsterben. A bencés könyvtárakból az államosítás után kerültek a városi bibliotékákba a kötetek. A karmeliták Krakkóban, Mantuában, a Heidelbergtől keletre fekvő Hirschhorn am Neckarban, Dijonban illetve Clermont-Ferrandban őriztek köteteket. A domonkosok Bordeaux-ban és Cremonában, a ferencesek pedig Wrocławtól nyugatra Złotoryjában, Prágában, Soissons-ban katalogizálták. A jezsuitáknak a következő rendházakban volt példányuk: Bécs, Peking, Párizstól délre Bourges, Pozsony, Braniewo (Braunsberg), Brugge, a cseh Jindřichův Hradec, Chomutov, a sváb Dillingen, a sziléziai Głogów, Heidelberg, Ingolstadt, Innsbruck, a stíriai Judenburg, Mainz, Milanó, Nápoly, Palermo, Párizs, a Mosel partján fekvő Pont-à-Mousson, Prága, Róma, Sevilla, Trier, Bécs, Würzburg és a cseh Znojmo.

²³ COPERNICUS, Nicolaus: *Complete Works*. Ed. by Pavel CZARTORYSKI; Transl. and Comm. by Edward ROSEN with Assist. of Erna HILFSTEIN. Vol. III. Warsaw, 1985. 75–90. – BARKER, Peter-GOLDSTEIN, Bernard R.: *Patronage and the Production of De Revolutionibus*. = Journal for the History of Astronomy (34.) 2003. 345–347.

²⁴ Rheticus magyarországi kapcsolatairól először Szilágyi Sándor történész adott hírt. Egy rövid híradás keretében számolt be a *Századokban* Franz Hipler, a Rheticus-monográfus kéréséről, miszerint ismer-e valaki arra adatot, hogy Rheticus hogyan került Kassára és mit csinált ott, hol van eltemetve stb. *Századok* (10.) 1877. 893–894. – M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. 35. – Valentinus Otho és Dudith András kapcsolatára I. utóbbi levelet *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Közreadja SZABÓ András. Szeged, 1989. 71–72. – SZABÓ András: *Joachim Georg Rheticus, Copernicus tanítványa Magyarországon*. In: *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. Szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor. Pécs, 1998. 79–88. – SZÉKELY: *i. h.* 2004. (1. jegyzet) 25.

Útlatadonos	Kiadás	Bibliográfia	Jelzet
eperjesi katolikus plébánia 1606. (2 db)	Wittenberg, 1542. Nürnberg, 1543. vagy Basel, 1566.	<i>Adattár</i> 11. 376–377.	<i>Hiany</i>
<ol style="list-style-type: none"> Johannes Koruni Johannes Primerius Hazslinszky Ágost Frigyes 1853. eperjesi evangélikus litceum könyvtára 	Basel, 1566.	GINGERICH: <i>i. m.</i> 2002. II. 188.	Eperjes, Sztána Vedecká Knížnica QQ 22 Ms-Pr Kol.
<ol style="list-style-type: none"> Nicasius Ellebodius 1587 előtt Mossóczi Zakariás 1587. Keeskés András 1636 előtt pozsonyi jezsuita kollégium 1636. 	Nürnberg, 1543.	<i>Adattár</i> 11. 471., <i>Adattár</i> 13/1. 136., <i>Adattár</i> 17/1. 183., GINGERICH: <i>i. m.</i> 2002. I. 95., BENE: <i>i. h.</i> 2003. 146. BOROSS: <i>i. h.</i> 2007. 174–175.	ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant. 3802. coll. 1.
<ol style="list-style-type: none"> Georgius Hytel Chroning 1606. Collegium Generale 1647. 	Basel, 1566.	GINGERICH: <i>i. m.</i> 2002. II. 85.	ELTE Egyetemi Könyvtár, Metsz. 290.
Hans Denschwam 1575.	Nürnberg, 1543.	<i>Adattár</i> 12/1. 47.	<i>Hiany</i>
<ol style="list-style-type: none"> Jofrancus Offusius Zsánboky János 1560. nagyszombati jezsuita egyetem 1667. debreceeni református kollégium 1787. 	Nürnberg, 1543.	<i>Adattár</i> 12/2. 126., <i>Adattár</i> 17/2. 66., BORZSÁK: <i>i. h.</i> 1965. 133–138., FE- KETE: <i>i. h.</i> 1986. 44–45., KELECSÉ- NYI: <i>i. m.</i> 1988. 73–78., BORZSÁK: <i>i. h.</i> 1994. 314–319. GINGERICH: <i>i. m.</i> 2002. I. 96., GINGERICH: <i>i. m.</i> 2004. 171–179.	Debrecen, Tiszántúli Református Egy- házkerület Könyvtára 0.1218/tt.
<ol style="list-style-type: none"> Michael Weiss 1608 előtt brassói evangélikus gimnázium 1608. (2 db) 	Wittenberg, 1542. Nürnberg, 1543. vagy Basel, 1566.	<i>Adattár</i> 16/4. 562. <i>Adattár</i> 16/4. 573. BINDER: <i>i. h.</i> 1973. 6.	<i>Hiany</i> 1689-től

¶Tulajdonos	Kiadás	Bibliográfia	Jelzet
Michael Eckhart, Brassó 1698.	Nürnberg, 1543. vagy Basel, 1566. vagy Amsterdam 1617.	<i>Adattár</i> 16/4. 855–857. DANKANITS: <i>i. m.</i> 1974. 103.	<i>Hiany</i>
1. Bécs, 1796 előtt 2. brassói evangélikus gimnázium 1796.	Nürnberg, 1543.	BINDER: <i>i. h.</i> 1973. 6.	Brassó, Archiv der Honterusgemeinde HB 722.
nagyszombati jezsuita kollégium 1632.	Nürnberg, 1543.	<i>Adattár</i> 17/2. 60.	<i>Hiany</i> 17. századtól
esztergomi érseki könyvtár 1674.	Nürnberg, 1543. vagy Basel, 1566. vagy Amsterdam, 1617.	<i>Adattár</i> 19/1. 66.	<i>Hiany</i>
bártlai Szent Egyed könyvtára 1705.	Nürnberg, 1543. vagy Basel, 1566. vagy Amsterdam, 1617.	<i>Adattár</i> 19/1. 196.	<i>Hiany</i> 1832 előtt
1. Krassznai Ferenc 1550. 2. Árkosi Benedek 1647. 3. kolozsvári unitárius kollégium 18. század	Nürnberg, 1543.	BINDER: <i>i. h.</i> 1973. 6. DANKANITS: <i>i. m.</i> 1974. 103.	Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár U-58489-90
Andreas Rempler 16. század	Wittenberg, 1542.	DANKANITS: <i>i. m.</i> 1974. 103.	Kolozsvár, Akadémia Könyvtár U-62020-6
1. cormóns-i kapucinus rend könyvtára 2. Kollonich László, Kalocsa 1780 után 1787 előtt	Basel, 1566.		Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár K 10276; 23579

nálta. Az ő halála után éppen Heidelbergben tanuló Comenius, később a sárospataki főiskola tanára szerezte meg a kéziratot.²⁵ Dudith Andrásnak is volt a kéziratból egy példánya, amit Joachim Praetoriushoz 1589 elején írt levele is alátámaszt. A kéziratot Paul Wittich boroszlói humanistától kaphatta, aki viszont nagybátyjától, az egykori jénai teológus professzortól, Balthasar Sartoriustól szerezhetette meg. Hozzá talán Rheticustól kerülhetett, akivel levelezett az 1550-es években.²⁶ A nyolc levélből álló kéziratot soha nem nyomtatták ki. Sokáig ismeretlen volt a szélesebb nyilvánosság számára, csak 1877-ben bukkantak rá Bécsben, majd Stockholmban és Aberdeenben a másolatukra.²⁷ Rheticus 1539-ben felkereste Kopernikust,²⁸ aki már hosszú ideje dolgozott egy új rendszeren.²⁹ Tanítványa *Narratio prima* c. levelében számolt be Johann Schöner nürnbergi matematikusnak Kopernikusz napközéppontú elméletéről 1540-ben.³⁰ Nyomtatásban tehát ez az első könyv, amelyik a heliocentrikus modellről hírt ad.³¹ A tanítvány első beszámolója Kopernikusz *körmozgások* című Gdańskban megjelent könyvéből néhány példány maradt csak az utókorra.

Nem sok reménnyel kecsegtethet tehát a magyarországi forrásokban való keresés sem. A nagyszombati jezsuita kollégiumban Némethi Jakab, az első fennmaradt katalógus készítőjének utódja katalogizált egy Rheticus-művet 1632 után, ám a tétel végén az összeíró – nagyon helyesen – Keplerhez utalta a fenti munkát.³² Az utalás egyértelművé teszi, hogy nem az 1540-es, hanem a prágai asztro-

²⁵ BURMEISTER, Karl Heinz: *Georg Joachim Rhetikus 1514–1574. Eine Bio-Biographie. I–III.* Wiesbaden, 1967. (továbbiakban: BURMEISTER) I. 178–182.

²⁶ GINGERICH, Owen–WESTMAN, S. Robert: *The Wittich Connection: Conflict and Priority in Late Sixteenth-Century Cosmology.* Philadelphia, 1988. 10–11. – DOBRZYCKI, Jerzy–SZCZUCKI, Lech: *On the Transmission of Copernicus's Commentariolus in the Sixteenth Century.* = Journal for the History of Astronomy (20.) 1989. 25–28. „Habeo Epitomen Copernici ab ipso auctore inscriptam: nescio an eam videris.”

²⁷ SWERDLOW, M. Noel: *The Derivation and First Draft of Copernicus's Planetary Theory: A Translation of the Commentariolus and Commentary.* = Proceedings of the American Philosophical Society (117.) 1973. 423–512.

²⁸ GINGERICH: *i. m.* 2004. (13. jegyzet) 13–15.

²⁹ BURMEISTER: *i. m.* (25. jegyzet) I. 42–62.

³⁰ RHETICUS, Joachim Georg: *Narratio Prima.* Éd. critique, trad. française et comm. par Henri HUGONNARD-ROCHE et Jean-Pierre VERDET. Wrocław, 1982. 42–87. – WESTMAN: *i. h.* 1975. (4. jegyzet) 184–189.

³¹ RHETICUS, Joachim Georg: *Ad clarissimum virum D. Ioannem Schonerum, De libris revolutionum eruditissimi viri, et mathematici excellentissimi, reverendi D. doctoris Nicolai Copernici Torunnaei, Canonici Varmiensis, per quendam iuvenem, mathematicae studiosum Narratio prima.* Excusum Gedani: per Franciscum Rhodum, 1540. (PTEK, Klimó Műemlékkönyvtár, DD. VIII. 25/7 – Klimó György pécsi püspök példánya). – GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 378–379. 25 példányt regisztrált. Klimó példányát nem ismeri.

³² *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat. 1632–1690.* S. a. r. FARKAS Gábor Farkas. Szeged, 1997. (továbbiakban: *Adattár 17/2.*) 130. „R. 149. Georgij Rethici de libris reuolutionum Nicolai Copernici Narratione Vide mysteri Kepleri.”

nómus nevezetes 1596-os *Mysterium cosmographicum* című munkájához csatolt kiadáshoz van szerencsénk.³³ A hat bolygó pályáját öt platóni testtel modellező Kepler korai művét, pergamen kódextöredékbe kötve meg is találjuk az utalásnál.³⁴ Mindenképpen tanulságos, hogy a Kopernikuszt indexre tevő 1616-os határozat után vagyunk pár évtizeddel, de a katalógus készítője fontosnak tartotta, hogy utalót készítsen Kopernikusz és Rheticus művéről. A jezsuita egyetem könyvtárosa, a természettudománnyal is foglalkozó antikopernikánus Szentiványi Márton már nem készített 1690-ben ilyen utalást, ő csak Kepler munkáját írta le, ám közölte a matematika szakba sorolt könyv beszerzési dátumát is (1638).³⁵ Zsámboky János történetíró könyvtárában megvolt Rheticus egy évvel későbbi kiadása,³⁶ ami egy asztrológiai kolligátum része volt.³⁷ Ezenkívül Rheticus még egy művének példánya szerepelt korabeli könyvtárban: a trigonometriai táblázatokat magába foglaló könyve – amely évekkal a halála után jelent meg (1596) – az esztergomi érseki bibliotékában (1674).³⁸ A művet a már említett wittenbergi tanítványa, Valentinus Otho matematikus rendezte sajtó alá mestere után maradt kézírataiból és táblázataiból.³⁹ A 'Census' appendixében szereplő magyarországi Rheticus-példány (*Narratio prima* 1540-es gdański kiadása)⁴⁰ sajnálatos tévedés, a wittenbergi ma-

³³ KEPLER, Johann: *Prodromus dissertationum cosmographicarum, continens mysterium cosmographicum, de admirabili proportione orbium coelestium, de que causis coelorum numeri, magnitudinis, motuumque periodicorum genuinis et proprijs, demonstratum, per quinque regularia corpora geometrica ... addita est erudita narratio M. Georgii Ioachimi Rhetici, de libris revolutionum ... D. Nicolai Copernici*. Tubingae: Excudebat Georgius Gruppenbachius, 1596. – GINGERICH, Owen–VOELKEL, James R.: *Tycho's Copernican Campaign*. = Journal for the History of Astronomy (29.) 1998. 28–29.

³⁴ *Adattár* 17/2. (32. jegyzet) 100. „K. 42. Eiusdem mysterius Cosmographicus 1596. Tubingae in 4. membrana scripta.”

³⁵ *Adattár* 17/2. (32. jegyzet) „252. Eiusdem Cosmographicum mysterium quarto Tubingae 1596. membrana scripta 1638.”

³⁶ RHETICUS Joachim Georg: *De libris revolutionum ... Nicolai Copernici ... Narratio prima ad ... Ioan. Schonerum*. Basileae: apud Robertum Winter, 1541. GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 379–380. 37 példányt regisztrált. – BURMEISTER: *i. m.* (25. jegyzet) I. 49.

³⁷ *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*. Szerk. MONOK István. Bev. ÖTVÖS Péter. Bibl. VARGA András. Szeged, 1992. 169. (továbbiakban: *Adattár* 12/2.) „408/1. De libris reuolutionum Doctoris Nicolaj Copernicj mathematici enarratio Basileae apud Robertum Winter. 1541. 8vo.”

³⁸ *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726*. S. a. r. ZVARA Edina. Szeged, 2001. 68., 149. (továbbiakban: *Adattár* 19/1.) „Georgius Joachimus Rhetius opus palatinum de triangulis.”

³⁹ RHETICUS, Joachim Georg: *Opus Palatinum de triangulis*. Neostadii in Palatinatu: excudebat Matthaeus Harnisius, 1596.

⁴⁰ GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 378.

tematikus egy másik, szintén nagyon ritka, csillagászati táblázatokat tartalmazó művével keverték össze.⁴¹

Nézzük meg részletesebben a magyarországi forrásokat és a ma is meglévő példányokat. Az eperjesi katolikus plébánia könyvtárában két Kopernikusz-mű volt 1606-ban.⁴² Ez mindenképpen figyelemre méltó még akkor is, ha az első esetben nem tudjuk biztosan, hogy az 1543-as nürnbergi vagy az 1566-os bázeli kiadás volt meg Eperjesen. A másodiknál találgatásra vagyunk szorulva, esetleg a lengyel csillagász halála előtti évben megjelent munkája lehetett.⁴³ Ugyanis Rheticus visszatérve a német egyetemére, Kopernikusz kéziratából kiválasztott két trigonometriával foglalkozó fejezetet – a háromszögek oldalairól és szögeiről szólókat – s kiadta őket Wittenbergben, hogy előkészítse a nagy mű tudományos fogadtatását. Természetesen a kiadásban szerepet játszhatott az is, hogy ekkor lett az egyetemen Erasmus Reinhold mellett matematikaprofesszor, s neki jutott az aritmetika, geometria és trigonometria oktatása.⁴⁴ A ma is meglévő eperjesi példány (1566) tulajdonosi bejegyzései alapján nem azonosítható a forrásokban szereplőkkel. E példány tulajdonosa Hazslinszky Frigyes Ágost (1818–1896) természettudós, kiváló botanikus, aki 1846-tól az eperjesi kollégium természetrajz- és matematikatanára volt. Ő adományozta 1853-ban az evangélikus líceumnak a Kopernikusz-kötetét.⁴⁵

Mossóczi Zakariás nyitrai püspök⁴⁶ végrendeletében számtalan csillagászati és asztrológiai könyv található, közöttük a fromborki kanonok munkája.⁴⁷ A püs-

⁴¹ RHETICUS, Joachim Georg: *Tabulae astronomicae. Vitebergae*: [s. typ.], [c. 1542]. (ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant. 1041. coll. 5.) – BURMEISTER: *i. m.* (25. jegyzet) II. 27.

⁴² *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése.* S. a. r., fűgg. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. (továbbiakban: *Adattár* 11.) „Nicolaus Copernicus de revolutione orbium coelestium (...) Copernicus tabulae schaeicae [sphaericae?].”

⁴³ COPERNICUS, Nicolaus: *De lateribus et angulis triangulorum. Excusum Wittembergae: per Iohannem Lufft*, 1542.

⁴⁴ ROSEN, Edward: *The Authentic Title of Copernicus's Major Work.* = *Journal of the History of Ideas* (4.) 1943. 466–468. – GINGERICH, Owen: *The Role of Erasmus Reinhold and the Prutenic Tables in the Dissemination of Copernican Theory.* = *Studia Copernicana* (6.) 1973. 43–62. – GINGERICH: *i. m.* 2004. (13. jegyzet) 17–19.

⁴⁵ GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 199. Tulajdonosi bejegyzések feltételezett időrendben: „Johannes Koruni” „Ex Bibliotheca Johann Primerii” Ismert egy Johannes Primerius beszercebányai polgár 1643-ból. Cf. OSZK, Oct. Lat. 133. *Album amicorum.* „Prof. Harslinszky[!] Bibliothecae Collegii donat 1853.” [pecsét]: „Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium Könyvtára.” (Eperjes, Štátna Vedecká Knižnica QQ 22 Ms-Pr Kol.)

⁴⁶ PAJKOSSY Györgyné: *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban „Nicassii Ellebodii Casletani et amicorum”.* = *Magyar Könyvszemle* (99.) 1983. 225–242. – MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig.* Bp. 1998. 153–154. – KOMAROVA, Klara: *Zachariáš Mošovský – turčiansky rodák a jeho diár.* In: *Kniha 1999–2000.* Martin, 2001. 235–256.

⁴⁷ *Adattár* 11. (42. jegyzet) 471. „Copernici volumen”.

pök Kopernikusz-kötetét Nicasius Ellebodus flamand származású filológusnak ajándékozta, akinek halála után visszakerült a bibliotékájába a kötet.⁴⁸ Az európai hírű humanistát Oláh Miklós esztergomi érsek hívta meg a nagyszombati jezsuita kollégiumba, hogy a középszintű tanintézményt egyetemmé fejlessze.⁴⁹ Az Arisztotelész-filológiában szaktekintélynek számító Ellebodus könyvtárának előkerült példányai egy humanista tudós jellegzetes könyvgyűjteményét mutatja meg az utókornak. Leuvenben, majd a római Collegium Germanicumban tanult, 1558-ba került Nagyszombatba, valószínűleg Dudith András közvetítésével. Mossóczi hatalmas könyvgyűjteményét sógora, Kecskés András örökölte,⁵⁰ majd később a könyvek Kecskés János pozsonyi kanonokra szálltak,⁵¹ aki végül a jezsuita rendnek adományozta 1639-ben.⁵² Itt katalogizálták, s a matematika szakba osztották be az akkor még fehér bőrkötésben lévő könyvet.⁵³ A rend 1773-as feloszlása után először Budára, majd Pestre került, a nagyszombati egyetem jogutódjaként működő Magyar Királyi Egyetem Ferenciek terén álló könyvtárába.⁵⁴ A könyvben néhány jegyzet, tartalmi kiemelés található Mossóczi kezétől.⁵⁵

Hans Derscham morvaországi születésű német humanista tudós bibliotékájában is megvolt Kopernikusz munkája. Derscham fiatal korától haláláig

⁴⁸ COPERNICUS: *i. m.* 1543. (15. jegyzet) (ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant. 3802. coll. 1.) Egybekötve: PTOLEMAEUS, Claudius: *Ioannis de Monte Regio et Georgii Purbachii epitome, in Cl. Ptolemaei magnam compositionem, continens propositiones et annotationes, quibus totum almagestum ... exponitur.* Basileae: apud Henrichum Petrum, 1543. – GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 101.

⁴⁹ FARKAS Gábor Farkas: *A nagyszombati egyetem könyvtára az alapításkor.* Szeged, 2001. X–XI. – BENE Sándorné: *A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye közelről.* In: *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére.* Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2003. 146. – Ellebodus és Mossóczi gyűjteményéről részletesebben I. BOROSS Klára: *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében.* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* XIII. Bp. 2007. 157–185.

⁵⁰ *Adattár* 11. (42. jegyzet) 444. „Bibliothecam nostram universam cum omnibus libris, tabulis seu mappis cosmographicis, sphericis, imaginibus tam prioribus, quam nuper Viennae emptis, item cum omnibus scriptis et aliis omnibus ad eandem bibliotecam pertinentibus doctori Andreae Kechkes affini nostro legavimus et reliquimus.”

⁵¹ *Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533–1657).* S. a. r. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. (továbbiakban: *Adattár* 13/1.) 136. „Nicolaus Copernicij Sphaera in fol. Norimbergae 1543. Joannes Petreius.”

⁵² A tulajdonosi bejegyzések a címlapon: „Zachar(ias) Mossovius Ep(isco)pus Tinni(e)ns(is) D(ono) D(edit) Nicasio DDD.” Másik kézzel: „Ex dono Gen(eralissimi) D(omi)ni Joannis Kecskes, Collegij Soc(ietatis) Jesu Poseniensis, Catalogo inscriptus 1639.”

⁵³ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár.* S. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szeged, 1990. (továbbiakban: *Adattár* 17/1.) 183. „Nikolaus Copernicus Motus stellarum in alba in folio Norimbergae 1543.” Nyers vászonkötését 1974-ben kapta. GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 101. szerint előtte félbőr kötésben volt, márványozott papír előzékkel.

⁵⁴ FARKAS: *i. m.* 2001. (49. jegyzet) XXXIII.

⁵⁵ A címlapon kötésre vonatkozó megjegyzés: „G. comp. 1 f.(?) d. ½”.

mint a Fugger-család magyarországi megbízottja Felvidéken és Erdélyben dolgozott. Besztercebányai házában egyfajta olvasóköri működhetett, s gazdag könyvgyűjteményét a környékbeli értelmiség is használhatta.⁵⁶ Halála után fia a bécsi Császári Könyvtárnak adta el a megörökölt bibliotékát, amely 1162 kiadványt foglalt magába, köztük Kopernikusz nevezetes művének első kiadását.⁵⁷ Érdekes, hogy Hugo Blotius által 1575-ben összeírt állományból, amelynek nagyobb része ma is megtalálható az osztrák Nemzeti Könyvtárban, hiányzik a kérdéses csillagászati alapmű. A kötet vagy elpusztult, vagy lappang valahol, mert az ismert Kopernikusz-példányok között nincs olyan egy sem, amely magán viselné Dernschwam tulajdoni jegyeit.⁵⁸

Zsámboky János humanista filológus hatalmas könyvtára jegyzékében bőségesen találunk kortárs csillagászati és asztrológiai munkákat, s közülük is kiemelkedik a ma Debrecenben található Kopernikusz-kötet.⁵⁹ A címlapon lévő tulajdonosi bejegyzés alapján ismert, hogy 1560-ban jutott a könyvhöz.⁶⁰ Ebben az évben tavasszal még Padovában volt, majd másfél évig Párizsban tartózkodott.⁶¹ Mivel könyvgyűjteménye az udvari könyvtárba került 1584 után, nem tudjuk hogyan szerezték meg a nagyszombati jezsuiták, akik majdnem egy évszázaddal később az egyetem könyvtárában katalogizálták.⁶² Az államosított nagyszombati egyetem Budára költöztetésekor rákényszerült régi nyomtatványai egy részének aukcióra bocsátására. A Pesten rendezett könyvárverésen – másik három neves csillagász Johann Kepler, Giovanni Battista Riccioli és Girolamo Cardano munkáival együtt – a debreceni kollégium diákjai vásárolták meg 1787. június 4-én.⁶³ Végül a debreceni

⁵⁶ HERMANN Zsuzsa: *Hans Dernschwam könyvei között.* = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. Bp., 1968. 167–178. – *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke.* Kísérőtanulmánnyal közreadja BERLÁSZ Jenő. S. a. r., mut. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István. Szeged, 1984. (továbbiakban: *Adattár* 12/1.) 336. – MADAS–MONOK: *i. m.* 1998. (46. jegyzet) 145.

⁵⁷ *Adattár* 12/1. (56. jegyzet) 47. „Nicolai Copernici Torinensis De Reuolutionibus(!) orbium celestium Libri Sex. Impressum Norimberge, Anno 1543. in folio” 241. „6894 Nicolai Copernici de reuolutionibus orbium celestium libri VI. Charta 61 Liber 153 Forma F.”

⁵⁸ GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 3–5. Ausztriában jelenleg három példány lelhető fel az 1543-as kiadásból, egy-egy az Österreichische Nationalbibliothek, Universitätsbibliothek és a Universitäts-Sternwarte állományában, de egyikben sincs Dernschwamra utaló tulajdoni jegy. A két utóbbi a bécsi jezsuiták tulajdonában volt, az elsőben nincs possessorbejegyzés.

⁵⁹ *Adattár* 12/2. (37. jegyzet) 126. „73. Nicolai Copernicij Torien. De reuolutionibus orbium coelestium lib. 6. Norimbergae: Joannes Paetreus, ao. 43.” (Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára 0.1218/tt.) – KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Bp. 1988. 73–78.

⁶⁰ „Ioannis Sambuci Pannonij 1560.”

⁶¹ BACH, Endre: *Un humaniste hongoris en France. Jean Sambucus et ses relations litteraires (1551–1584).* Szeged, 1932. 10. – GULYÁS Pál: *Sámboky János könyvtára.* Bp. 1941. 17.

⁶² „Coll(egii) Soc(ietatis) Jesu Catalogo inscriptus Tyrnaviae 1667. 30. Martii.”

⁶³ FEKETE Csaba: *A debreceni Kopernikusz.* = Tudomány (2.) 1986. 44–45.

református kollégiumban írta össze Sinai Miklós egyháztörténész még ugyanabban az évben, november 5-én.⁶⁴ A kötettel alaposabban foglalkozott Borzsák István⁶⁵ és Owen Gingerich is.⁶⁶ Utóbbi szerint a könyv első tulajdonosa Jofrancus Offusius 16. századi rajnai csillagász lehetett, aki Párizsban dolgozott az 1550-es években.⁶⁷ Az amerikai kutató más kötetek margináliái alapján feltételezi, hogy azok hasonlatosak a Zsámboky-kötetben találhatóakkal.⁶⁸ A magyar filológus ellenben Zsámbokyt sejtí a bejegyzések mögött. Megerősíthető Borzsáknak az a feltételezése, miszerint az 1667-ben katalogizált példánnyal éppen az 1632-ben összeírt, de a három évtizeddel később már elveszett Kopernikusz-művet kívánták pótolni a nagyszombati jezsuiták.⁶⁹ A könyv átesett a cenzori vizsgálaton, amelyet a kötet végén jelöltek.⁷⁰ Gingerich meg is kockáztatja, hogy ez egy bécsi jezsuita lehetett, majd csak utána kerülhetett a nagyszombati könyvtárba.⁷¹ Zsámboky csillagászathoz és asztrológiához fűződő vonzalmát nemcsak jegyzéke tanúsítja, hanem az ismert tény is, miszerint tanítványa volt Petrus Apianus matematikusnak 1549–1550 között Ingolstadtban.⁷² Ezt a Kopernikusz-kötetben olvasható bejegyzések is igazolják.⁷³ Mint már említettük, 1667-ben a nagyszombati jezsuiták Zsámboky Kopernikusz-kötetét katalogizálták.⁷⁴ Némethi Jakab 1632-es katalógusában szerepelt egy másik példánya a műnek,⁷⁵ ám ez még a 17. század során elveszhetett, s ezért pótolhatták a magyar humanista példányával. Az elveszett könyv fekete bőrkötésben volt, míg Szentiványi Márton által 1690-ben újra összeírt könyv fehérben.⁷⁶

⁶⁴ „Iam Collegii Helv(eticae) Conf(essionis) addictorum Debrecinensis.” – GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 101.

⁶⁵ BORZSÁK, István: *Ein Copernicus-Exemplar aus der Bibliothek des Joannes Sambucus in Debreceen.* = Magyar Könyvszemle (81.) 1965. 133–138. magyarul BORZSÁK István: *Sambucus könyvtárának Copernicus Debrecenben.* In: BORZSÁK István: *Dragma – válogatott tanulmányok. I.* Bp. 1994. 314–319.

⁶⁶ GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 101–103. – GINGERICH: *i. m.* 2004. (13. jegyzet) 175–176.

⁶⁷ GINGERICH, Owen–DOBZYCKI, Jerzy: *The Master of the 1550 Radices: Jofrancus Offusius.* = *Journal for the History of Astronomy* (24.) 1993. 235–253.

⁶⁸ GINGERICH: *i. m.* 2004. (13. jegyzet) 171–179.

⁶⁹ BORZSÁK: *i. h.* 1994. (65. jegyzet) 317.

⁷⁰ „Vidi E.O. m(anu)pr(orpia).” – BORZSÁK: *i. h.* 1994. (65. jegyzet) 315.

⁷¹ GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 101. [Bibliotheca Societatis Jesu, Viennae?].

⁷² GULYÁS: *i. m.* 1941. (61. jegyzet) 46–49. – KELECSÉNYI: *i. m.* 1988. (59. jegyzet) 75.

⁷³ BORZSÁK: *i. h.* 1994. (65. jegyzet) 316.

⁷⁴ *Adattár* 17/2. (32. jegyzet) 66. matematika szak „955. Nicolai Copernici de reuolutionibus orbis caelestium in folio Norimbergae 1543. membrana alba.”

⁷⁵ *Adattár* 17/2. (32. jegyzet) 60. „207. Copernicus de Reuolutionibus Orbium Caelestium in folio corio nigro Norimbergae 1543.”

⁷⁶ *Adattár* 17/2. (32. jegyzet) matematika szak 197. „Copernici Nicolai De reuolutionibus Orbium Coelestium folio Norimbergae 1543. membrana alba 1667.”

Michael Weiss brassói főbíró, aki könyveit a város evangélikus gimnáziumának adományozta 1608-ban, szintén szép könyvtárral rendelkezett. Sok csillagászati könyve mellett ott találjuk a Kopernikuszét is.⁷⁷ Feltételezhetően ez a könyv szerepel a brassói gimnázium 1625-ös összeírásában⁷⁸ a lengyel csillagász első nyomtatott munkájával (1542) együtt, amelyet Martin Luther és Henricus Glareanus népszerű műveivel kötöttek össze. A két kötet sajnos elpusztulhatott az 1689-es tűzvész alkalmával.⁷⁹ Michael Eckhardt brassói matematikus és költő, egykor wittenbergi és kielii egyetemista olvashatta a *De revolutionibus* vagy 16. vagy 17. századi kiadásban, mivel saját kezű 1698-as jegyzékén, amelyben felsorolja az elolvasandó könyveket, szerepel a kötet.⁸⁰ Bár kézenfekvő lenne, de sajnos ez nem a ma is kézbe vehető a brassói levéltár példánya, ugyanis ezt csak 1796-ban szerezték be Bécsből.⁸¹

Az esztergomi érsekség könyvtárában 1674-ben írták össze Kopernikusz csillagászati munkáját,⁸² amely pontosan abban az évben jelent meg, mikor az érsekség Nagyszombatba menekült. Mivel a gyűjtemény középkori darabjai megsemmisültek vagy szétszóródtak, az 1611-es nagyszombati zsinat rendelkezése értelmében püspökök és kanonokok kötelesek voltak könyvtárukat az egyházra hagyni. Így az érseki könyvtár Forgách Ferenc, Lippay György és Szelepcsényi György

⁷⁷ *Erdélyi könyvesházak IV/1–2. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen. 1575–1750.* Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Bp. 2004. (továbbiakban: *Adattár* 16/4.) 562. „Nicolaus Copernicus.”

⁷⁸ *Adattár* 16/4. (77. jegyzet) 572. „Nicolaus Copernicus de Revolutionibus Orbium Coelestium Folio.”

⁷⁹ *Adattár* 16/4. (77. jegyzet) 573. „Supputatio annorum Mundi Lutheri. Item Henrici Glareani Geographia. Item Nicolaus Copernicus de Lateribus et Angulis Triangulorum 4to” COPERNICUS: *i. m.* 1542. (43. jegyzet) – *Adattár* 16/4. (77. jegyzet) 607–608. Az 1668-as katalógusban újra összeírták a kötetet a matematika-csillagászat szakba sorolva, ám Kopernikusz 1542-es könyvét már nem jelezték, megelégedtek az első kolligátum (Luther) leírásával. – *Adattár* 16/4. (77. jegyzet) 666–672. Az 1705-ös katalógusban már egyik sem szerepel. – NUSSBÄCHER Károly: *A brassói evangélikus iskola könyvtára.* = Magyar Könyvszemle (13.) 1888. 189.

⁸⁰ *Adattár* 16/4. (77. jegyzet) 855–857. „Tagebuchnotiz über die zu lesenden Bücher von Michael Eckhardt (...) Nicol(aus) Copernicus Borussus, qui annos 36 scriptionem de revolutionibus orbium coelestium elucidavit.”

⁸¹ BINDER Pál: *A nagy csillagász hazánkban.* = Brassói Lapok (5.) 1973. 6. Binder tévedhetett abban, hogy ez a példány szerepelne a liceumi könyvtár 1625-ös katalógusán, mert az valószínűleg Michael Weiss-szé lehetett, ami elpusztult a tűzvész alatt. A ma is meglévő kötetnek 1689 után kellett bekerülnie a könyvtárba. Ezt támasztja alá a belső kötéstábla bejegyzése: „Bibliotheca Coronensi Viennae 15. Septembri 1796.” a címlapon: „Biblioth. Gymn. Cor. L. I. 2.” Gernot Nussbächer szerint a császári könyvtárból szerezhette be az evangélikus liceum. – DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok.* Bukarest, 1974. 103. – GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) nem tud róla.

⁸² *Adattár* 19/1. (38. jegyzet) 66. „Nicolaus Copernicus de revolutionibus orbium coelestium.”

érsekek illetve Anton Fugger hagyatékából gazdagodott.⁸³ A gyűjtemény összeírását Szelepcsényi rendelte el, s Hunger János Henrik szakrendi katalógust állított össze a könyvtár állományáról.⁸⁴ Két évvel később készült el a szerzői betűrendes összeírás.⁸⁵ A Kopernikusz-kötet bármelyik művelt érsekünk révén, vagy akár a Fugger-könyvtárból⁸⁶ is bekerülhetett. Az összeírás dátuma és a minimális információ miatt természetesen nem lehet kizárni azt sem, hogy esetleg az 1617-es amszterdami kiadásról van szó.

A reformáció idején már városi könyvtárként működött a bártfai Szent Egyed-templom bibliotékája, amely a 17. században a katolikusokhoz került, majd visszakapták a protestánsok. 1705-ben,⁸⁷ s utána 20 évvel később is összeírták az állományt, amelyben megtalálható volt Kopernikusz munkája.⁸⁸ Viszont az 1832-es könyvjegyzékről közel 100 könyvvel együtt, már hiányzik. Nem tudni, hogy mi történhetett velük, talán nagy részük 1749-ben Barkóczy Ferenc, akkor még egri püspök magánkönyvtárába kerülhetett.⁸⁹ Érvényes itt is az a megállapítás, hogy a nürnbergi és a bázeli kiadás mellett az amszterdami sem lehet kizárni.

Nem tisztázott annak a két Kopernikusz-műnek (az 1543-as kiadás két példányban) a története, amelyekről Binder Pál és Dankanits Ádám adott hírt.⁹⁰ Gingerich mindössze egy romániai példányt említ meg a kötetében, a bukaresti Tudományos Akadémia tulajdonában lévő 1566-os kiadást.⁹¹ Az appendixben felsorolja viszont az 1542-es (trigonometriai) Kopernikusz kötetet, amelyet a kolozsvári akadémiai könyvtárban őriznek.⁹² Az 1543-as kiadásából található egy-egy példány Brassóban⁹³

⁸³ BORBÉLY Andor: *Az esztergomi Bibliotheca Fugger gyűjteményének eredete.* = Magyar Könyvszemle (77.) 1961. 469–475. – SZEPESI Zsuzsa: *Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez.* = Magyar Könyvszemle (97.) 1981. 225–227.

⁸⁴ KÖRMENDY Kinga: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése.* = Magyar Könyvszemle (107.) 1991. 25–37. – MADAS-MONOK: *i. m.* 1998. (46. jegyzet) 121.

⁸⁵ *Adattár* 19/1. (38. jegyzet) 110. „Copernicus Nicolaus de revolutionibus orbium coelestium.”

⁸⁶ L. erre pl. GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 83. Jakob Fugger (1516–1575) bankár tulajdonában lévő kötetet.

⁸⁷ *Adattár* 19/1. (38. jegyzet) 196. „14. Copernici revolutiones in folio tomus unus id est 1.”

⁸⁸ *Adattár* 19/1. (38. jegyzet) 201. „Opus Nicolai Copernici de revolutionibus orbium caelestium in folio.”

⁸⁹ ÁBEL Jenő: *A bártfai Szent Egyed temploma könyvtárának története.* Bp. 1885. 140.

⁹⁰ BINDER: *i. h.* 1973. (81. jegyzet) 6–7. – DANKANITS: *i. m.* 1974. (81. jegyzet) 78–79.

⁹¹ GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 189. Possessorbejegyzése: „Arnoldi Alb. Lubensis 16[29?].”

⁹² DANKANITS: *i. m.* 1974. (81. jegyzet) 103. Tulajdonosa: Andreas Rempler, akinek a nevével több erdélyi provenienciájú csillagászati szakmunka (Peuerbach, Stöffler) címlapján találkozhatunk (Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár U-62020-6). – GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 381.

⁹³ BINDER: *i. h.* (81. jegyzet) 1973. 6. – DANKANITS: *i. m.* 1974. (81. jegyzet) 103. (Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, Bibliothek, Honterus Bibliothek 722.) – GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) nem tud róla.

és az előbb említett kolozsvári bibliotékában is.⁹⁴ Ez utóbbiról Dankanits jó néhány bejegyzéssel tarkított címlapfotót is közölt a könyvében. A könyv első tulajdonosa Krasznai Ferenc volt 1550-ben, a kötéstáblára préselt szignó: F(ranciscus) C(ras-nensis) alapján. A krakkói egyetemet járt férfi szép könyvtárral rendelkezhetett.⁹⁵ Tulajdonosa volt még valamelyik Árkosi Benedek – kettő ismert a 17. századból, mindegyik kolozsvári tanár – s a bejegyzések között ott találjuk még a kolozsvári unitárius egyházközösségét is.⁹⁶ Árkosi Gelei Benedek unitárius kollégium tanára, 1636–1645 között Páduában tanult, utána haláláig Kolozsvárott tanár és orvos volt. Árkosi Tegző Benedek az unitárius kollégiumban, majd 1651–1654 között az Odera menti Frankfurtban és Leidenben tanult. Előbbinek ismert az öt tételből álló, a pado-vai egyetem könyvtárának adományozott könyveinek jegyzéke 1640-ből.⁹⁷

Az 1566-os cenzúrázott példányok talán még ritkábbak, mint az első kiadáséi, hazánkban jelenleg három (Eperjes, Kalocsa és ELTE Egyetemi Könyvtár) ismert belőle. A pesti példány első tulajdonosa volt egy cseh származású diák 1606-ban,⁹⁸ majd a nagyszombati Collegium Generale könyvtárában írták össze 1647-ben, ahol esetleg tanulhatott.⁹⁹ A bejegyzés azért is érdekes, mert a papnevelő szemináriumot, népszerű nevén a Collegium rubrorumot Lippay György érsek csak egy évvel később alapította meg. A másik – pergamenkötésű – példány az olaszországi Cormons kapucinus rendházából kerülhetett Kalocsára, a Főszékesegyház könyvtárába.¹⁰⁰ Az eperjesi példányról részletesen beszéltünk előbb. Végezetül találunk olyan tételt is a könyvjegyzékek között, amelyben bár szerepel Kopernikusz neve, de mégsem az ő munkájáról van szó. A kopernikánus Nicolas des Muliers leideni matematikus, orvos¹⁰¹ és nem a fromborki kanonok műve volt azon hordók egyikeben, amelyeket a nagyenyedi református kollégium könyvtárából menekítet-

⁹⁴ DANKANITS: *i. m.* 1974. (81. jegyzet) 103. (Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár U-58489-90). – GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) nem tud róla.

⁹⁵ További könyveiről l. DANKANITS: *i. m.* 1974. (81. jegyzet) 76–79.

⁹⁶ Possessorok: „Benedicti Arkosi dono Generosi Steph. Mota(?) de Ernye 1647. 20. Aug.” illetve „Eccl(esi)ae Unit. Claudiop.” Megjegyzés a címlapon: „O maior est Luna 6539 id est sex millies quingenties tricies nonies.” – GÁL Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900). I–II.* Bp. 1935. II. 520–521. – Keserű Gizella szerint bizonyosan az idősebb Árkosi volt a tulajdonos.

⁹⁷ Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. *A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források.* S. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. [1995]. 343. /Adattár 16/3./

⁹⁸ COPERNICUS: *i. m.* 1566. (17. jegyzet) (ELTE Egyetemi Könyvtár, Metsz. 290.) – GINGERICH: *i. m.* 2002. (13. jegyzet) 101. „Georgius Hyttell Chorning(?) Chrudimensis [Chrudim, Prágától 100 km, keletre] m(anu) p(ro)pria 1606.”

⁹⁹ „Coll(egii) Gen(eralis) 1647.”

¹⁰⁰ A címlapon: „Loci Capucinator(um) Cormonijj” (Kalocsa, Székesegyház Könyvtára K 10276; 23579).

¹⁰¹ MULERIUS, Nicolaus: *Tabulae frisiae lunae solares quadruplices, e fontibus Ptolemaei, regis Alfonsi, Nic. Copernici Tychonis Brahe recens constructae.* Alcmariae: Excudebat Iacobus Meesterus, 1611.

tek Nagyszébenbe 1685 körül.¹⁰² Az 1604-es Kepler-féle szupernóvát, s később teleszkóppal napfoltokat megfigyelő Muliers új csillagászati táblázatot állított össze, melyben összegezte Ptolemaiosz, Tycho és Kopernikusz és az Alfonz-táblázatok számításait.¹⁰³ A címleíró kiemelte a lengyel csillagász nevét, ellentétben a görög és a dán asztronómuséval.

Összefoglalva az egykori és most is fellelhető Kopernikusz-példányokra vonatkozó információkat, a következő megállapításokat tehetjük. A kora újkori forrásokban mind a három 16. századi kiadás, vagyis az 1542-es wittenbergi, az 1543-as nürnbergi és az 1566-os bázeli is felbukkant.¹⁰⁴ 17 példányról van eddig tudomásunk, s ebből 8 db maradt az utókorra. Két példány hiánya történelmi: Michael Weiss brassói bírójé és a nagyszombati jezsuita kollégiumé, mivel ezek még a 17. században – bizonyíthatóan – elpusztultak. Ugyancsak régi hiány lehet a bártfai Szent Egyed templomé, mivel a 19. század első felében már nem regisztrálhatjuk a forrásokban. Johann Dernschwam kötete pedig szintén a 17–19. század folyamán tűnhetett el a bécsi udvari könyvtárból. Igazán fájó hiány a két eperjesi, az esztergomi és a brassói Eckhardt-példány. Ezek közül valamelyik előkerülhet a nemzetközi aukciókon az elkövetkezendő időben.¹⁰⁵ A három wittenbergi kiadásból csak egy, a kolozsvári példány maradt az utókorra. A nyolc feltételezett nürnbergi kiadásból hatról állapíthatjuk meg biztosan, hogy az 1543-asról van szó, ebből a brassói, a kolozsvári, a debreceni és a pesti egyetemi könyvtár példánya maradt fenn, a nagyszombati és a beszercebányai megsemmisült vagy lappang. A források alapján öt példányt nem lehet pontosan beazonosítani, így ezek lehetnek nürnbergi, bázeli vagy akár (Eckhardt, Esztergom, Bártfa esetében) amszterdami nyomtatványok is. Végezetül három példánya maradt fenn a bázeli kiadásnak (pesti Egyetemi Könyvtár, Eperjes és Kalocsa). Az 1543-as kiadás három nevezetes példánya közül kettőre (pesti Egyetemi Könyvtár, Debrecen) nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi szakirodalom is felfigyelt. Eddig csak hazai – rövid – híradásokból ismert kolozsvári (és természetesen a többi eddig regisztrált) példány részletes tudománytörténeti elemzése lesz a következő feladat a hazai Kopernikusz-recepció mélyebb megismeréséhez.

¹⁰² Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. JAKÓ Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991. 161. /Adattár 16/2./ „69. Nicolai Muleri Lunae Solares et N(icolaus) Copernicus.”

¹⁰³ VERMIJ, Rien: *The Calvinist Copernicans. The Reception of the New Astronomy in the Dutch Republic, 1575–1750*. Amsterdam, 2003. 45–52.

¹⁰⁴ Az elemzésben csak a 16. századi kiadások vettek részt.

¹⁰⁵ 2008. márciusában röppent fel a hír, hogy az ismert New York-i könyvkereskedő Jonathan A. Hill értékesíteni kívánja az első kiadású Kopernikuszát a tokiói könyvvásáron másfél millió dollárért. www.jonathanahill.com Ezek az óriási összegek előcsalogathatják a még lappangó példányokat, s így az amúgy is magas példányszám tovább gyarapodhat szerte a világon. Jelen pillanatban az 1543-as kiadásból 279 db (a kolozsvárral és a brassóival), az 1566-os kiadásból pedig 326 db (a lujbljanaival és a kalocsaival) példány ismert.

GÁBOR FARKAS FARKAS

Le Copernic hongrois

L'apparition de l'oeuvre de Copernic en 1543, autant que le débat contemporain à son sujet, avait fondamentalement transformé les conceptions de l'univers des mathématiciens et des astronomes du deuxième moitié du 16e siècle. Bien que des tentatives existent à la recherche de la réception hongroise de Copernic, ces essais restent à l'analyse des effets coperniciens réels ou disputés, dans les ouvrages des auteurs hongrois, et du côté d'histoire de lecture jusqu'à nos jours manque un résumé quelconque de la question. L'ouvrage bibliographique comprenant cinq continents, de l'astronome Owen Gingerich a été une entreprise pionnière sur le plan international, où il a fait connaître détaillément 277 exemplaires de l'édition de 1543, et 324 exemplaires de celle de 1566. La condition spéciale de l'histoire de civilisation hongroise – la partie importante du stock de livres médiéval est détruite, les sources archivo-bibliothécaires recevaient une estimation plus grande, dans le pays partagé en trois parties, l'intelligentsia resté sans université, a été réduit à la nécessité de choisir la pérégrination – donne la possibilité à tracer une image plus nuancée de l'histoire de réception dans le bassin des Carpathes. Dans les sources de l'âge moderne précoce, toutes les deux éditions de l'ouvrage *Az égi pályák körforgásáról* (De revolutionibus orbium coelestium) (celle de Nürnberg et de Basel) peuvent être retrouvées. Jusqu'ici nous connaissons 15 exemplaires, dont 8 restés à la postérité. La manque de deux exemplaires est historique: celui de Michael Weiss, juge de Brassó, et celui du collège des jésuites à Nagyszombat, puisque ceux-ci ont été – de manière prouvable – détruit au 17e siècle. De même une manque ancienne peut être celle de l'église Saint-Gilles de Bártfa, car au début du 19e siècle on ne le registre plus dans les sources. Le livre de Johann Derschwam doit être disparu également au cours des 17e–19e siècles, de la bibliothèque impériale de Vienne. La manque la plus douloureuse est celle des exemplaires d'Eperjes, d'Esztergom et de Brassó, de l'édition Eckhardt. Des huit éditions supposées de Nürnberg on peut confirmer de six, qu'il s'agit dans ce cas de l'édition de 1543, parmi lesquels nous sont restés les exemplaires de Brassó, de Kolozsvár, de Debrecen, et de la Bibliothèque de l'Université Eötvös à Budapest, les volumes jadis existants à Nagyszombat et à Besztercebánya sont détruits ou restent latents. Par les sources il y a 5 exemplaires qui ne sont pas à identifier exactement, ainsi ils peuvent être imprimés de Nürnberg ou de Basel, ou de même d'Amsterdam (du 17e siècle) (dans le cas d'Eckhardt, de Esztergom ou de Bártfa). Pour terminer, il nous reste trois exemplaires de l'édition bâloise (Bibliothèque de l'Université de Budapest, Eperjes et Kalocsa). La tâche suivante pour connaître plus profondément la réception hongroise de Copernic sera l'analyse détaillé des exemplaires enregistrés, y compris l'exemplaire de Kolozsvár, connu jusqu'ici de courtes nouvelles.

DEBRECZENI ATTILA

Tudományok, literatúra, nemzeti karakter

*A Mindenés Gyűjtemény programja*¹

1. *A Mindenés Gyűjtemény két fél éve*

a) „folyóirat-boom”

Rövid életű, de annál jelentősebb szerepű folyóirataink (az *Uránia* kivételével) mind egy történelmi időpillanatban indultak útjukra, az 1780-as évek legvégén. Még a pontos időrend szerint is alig több mint egy éven belül kezdte meg működését a három folyóirat: a *Magyar Museum* egy évnyi előkészítést követően 1788 novemberében jelent meg, a *Mindenés Gyűjtemény* első száma 1789 januárjában, az *Orpheus* pedig ugyancsak majd egy évnyi előkészület után 1790 februárjában. S közben, 1789 júliusában még elindult a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* kiadása is, amely hírlap volt ugyan, de lényegében a bécsi magyar tudós társaság orgánusaként funkcionált. E folyóiratok jelentős szerepet töltek be az integratív folyamatok generálásában: a hálózatszerű nyilvánosságban központokat képeztek. Az integrációval egy mozzanatban ugyanakkor az elkülönülés tendenciáit is képviselték, mert eltérő arculatot formáltak ki, annak megfelelően, ahogyan a közös ideologikus célokat különbözőképpen operacionalizálták. A folyóiratok így egyszerre világították meg a józsefi korszakot leginkább jellemző integratív és disszimilatív folyamatokat, együttesükben, egymáshoz való viszonyaikban mintegy állóképszerűen kimerevítve ezeket.

Integráció és elkülönülés nyilvánvaló eltérő mértékben jellemezte ezen kiadványokat. A *Magyar Museum*, majd az *Orpheus* artikulált programmal lépett fel, világosan jelzi ezt mindkét esetben a programadó szándékkal készült bevezetés. A tervezett arculatnak ez a határozott megrajzolása karakteres saját út kijelölését szolgálja, s mint ilyen, elkülönülő tendenciát jelenít meg. A *Mindenés Gyűjtemény* (és a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*) ezekkel szemben nem emel a fo-

¹ A jelen írás egy nagyobb munka része, amely az OTKA és az MTA TKI támogatásával készült. Az itt következő gondolatmenethez l. alábbi dolgozataimat: „Tudós hazafiság” (*Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában.*) = It 2001. 487–504., *Nemzet és identitás a 18. század második felében.* = ItK 2001. 513–552., valamint folyóirat-kiadásaimat: *Első folyóirataink: Orpheus.* Kiad. DEBRECZENI Attila. Debrecen, 2001. és *Első folyóirataink: Magyar Museum. I–II.* Kiad. DEBRECZENI Attila. Debrecen, 2004.

lyóirat élére hasonló jellegű programírást, s a későbbiekben is inkább csak egyes cikkekbe szétszórtan nyilatkozik meg programos jelleggel. Egészében véve jellemző rájuk a tudós hazafiság beszédmódjának „szétszórt rendszerszerűsége”, vagyis az, hogy témák és érvelések laza, de összetartozó szövedékeként funkcionál. S ez nem véletlen: a *Mindenes Gyűjtemény* a tudós hazafiság beszédmódjának esszenciális megjelenítéseként érthető. Ebbéli minőségében pedig elsősorban az integráció eszméjét testesíti meg, saját útja is csak ehhez képest nyilvánul meg (a literátor szerep és a tudomány-fogalom artikulálásában).

A *Mindenes Gyűjtemény* háromszor kezdődött el. Először 1789 beköszöntével jelent meg, majd egy félév szünet következett. Az első szám után ugyanis támadások érték Péczeli Józsefet a *Magyar Kurir* szerkesztője, Szacsvay Sándor részéről, s ennek nyomán Péczeli nem is kívánta folytatni a lap kiadását. Végül mégiscsak meggyőzték, így a következő félévtől, 1789 júliusától újraindult, s egy éven keresztül heti kétszeri alkalommal meg is jelent. A *Mindenes Gyűjtemény* e formájában négy ’negyed’ (négy kötetet) ért meg, azaz egy éven át működött. 1790 júliusától azonban anyagi és egyéb nehézségek miatt ismét szünetelt a kiadás, s a később, 1791-ben és 1792-ben megjelent két kötet már évkönyv formájú és szemlélő jellegű volt (vagyis egyszerre jelent meg a teljes kötet, s könyvismertetések tartalmazott kivonatolva). Számunkra a hírlapszerű második szakasz a legizgalmasabb, amely az 1789 nyara és 1790 nyara közötti hihetetlenül mozgalmas és nagy jelentőségű évet fogja át.²

b) tematika és műfaj

A *Mindenes Gyűjteményt* az integratív tendenciák megléte és az explicit programosság hiánya mellett a hírlapszerű megjelenési rend is a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*hez teszi hasonlatossá. Ennek ellenére sem tekinthető azonban hírlapnak, ami éppen a laptárssal való összehasonlításból derülhet ki leginkább. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* a török háborúról való tudósítás szándékával indult, tematikáját ez uralja, különösen az első időszakban. Tudománybéli jelentések csak elszórva találhatók benne, ezek főleg könyvek megjelenéséről szólnak, tárgyyszerű tudósításként. Az első szakasz (vagyis az első félév) lapszámainak csak mintegy a harmada tartalmaz ilyen jellegű közlést, a második szakaszban azonban már a számok mintegy kétharmada. Fő műfaja a hír a tudomány vonatkozásában is, nemcsak a hadi aktualitások terén, elsősorban könyvek megjelenéséről, a komáromi és kassai társaságok működéséről számol be, valamint a tudományok pártolásának példáit teszi közhírré. A tudományokat érintő hírek számának szaporodásával azonban megnő a más műfajba tartozó közlemények száma is. Közöl verseket (Batsányi, Baróti Szabó, Fazekas), ezek gyakran a hadi eseményekhez kö-

² Vö. minderről KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970.

tődnek, s átvesz a társorgánumból cikkeket, amelyek a korabeli aktualitásokhoz szólnak hozzá, elsősorban a nyelv és a nemzet védelme szempontjából.

A *Mindenes Gyűjtemény* tematikáját kezdetben a tudományok különféle területei uralták, egyáltalán nem közölt hadi, politikai aktualitásokról híreket, s nem is nagyon érintette ezeket, legfeljebb csak a II. József betegségről szóló vagy egy Hadik Andrást ünneplő vers sorolható ide az első negyedből. Később azonban egyre gyakrabban tűnnek fel az aktualitások a lapszámokban, döntően két témához kapcsolódóan: az iskolaügyhöz és a magyar nyelv hivatalossá tételének kérdéséhez. Már a késő ősztől kezdődő lapszámokban elkezdődik a változás, szoros összefüggésben az ország aktuális politikai helyzetének változásával, s ez egészen egyértelművé válik az újév beköszöntével. A *Mindenes Gyűjtemény* két féléve (két-két negyede) jelentős mértékben különbözik tehát egymástól. A *Hadi és Más Nevezetes Történetekkel*, amelyben pedig éppen a tudománybéli tudósítások szaporodtak meg ugyanezen idő alatt, valójában mégsem közeledik a jellegük, mert a komáromi folyóirat az aktualitásokban sohasem a hírt látja fontosnak, hanem az állásfoglalást. A hírek csak alkalmat adnak, hogy újra és újra kifejtessék a szerkesztők álláspontjukat a nyelv és a nemzet védelmében.

Ezek az állásfoglalások már messze esnek a tudományok terjesztését szolgáló kezdeti lapszámok világtól, noha e tematika nem tűnik el a második félévben sem. A változás első pillantásra nem is látszik feltűnőnek, hiszen mindvégig a magyar nyelv áll a középpontban, csakhogy annak művelődési kontextusa mellé fokozatosan felnő a politikai kontextus, olyannyira, hogy a második félévtől kezdve (1790 ama bizonyos forrongó első félévében) ez válik dominánssá. A kontextuális átrendezés azonban számunkra nem az aktuálpolitikai megnyilatkozások elszaporodása miatt érdekes, hanem azért, mert ebben az erőterben világosan tetten érhető a magyar nyelv identitásképző potenciáljának a működése, az, ahogy behatol a korban virulens nemzeti identitásváltozatok szövetébe, s transzformálja azokat. Ideologikus vetületben a tudós hazafiság beszédmódja a republikánus beszédmód érvéseiével összeszővődött jelenik meg, s képez különmemű identitásváltozatokat, mindeközben pedig a tudományok területén a megformálódó literátor szerep érvényre folytonosnak mutatkozik, dominálva a lap programjának alaprétegét.

2. A program alaprétege és a tudásfogalom

a) tudományok és praktikum

A *Mindenes Gyűjtemény* programját (mint fentebb említettük) nem foglalja össze bevezető közlemény, elemei szétszórtan tűnnek fel különféle kisebb cikkekben, amelyek a lap törekvéseire reflektálnak.³ Az első ilyen cikk az első szakasz (tehát

³ L. 1. az első szakasz végén (48.); 2. az első negyed első számának élén (4–6.); 3. a második negyed élén, a címlap után (2.); 4. a harmadik negyed élén, a címlap után (2.); 5. az ötödik negyed élén, Előbeszéd címmel (négy számozatlan oldal).

az 1789 januárjában kiadott, a későbbi számokhoz képest nagyobb terjedelmű lap-szám) végén található. Visszatekintve a szám anyagára, a következő summázatot adja arról:

„Ezen Mindenés Gyűjtemény a’ mint tsak ezekből is által-láthatja a’ Tiszteletre méltó Közönség, magába foglal minden szükséges Tudományokat, mellyek az Érde-mes Hazafiaknak hasznokra ’s mulatságokra szolgálhatnak.”⁴

Ez az egy mondat a lap programjának alaprétégére tartozó kulcsfogalmakra épül, olyanokra, mint ’minden szükséges Tudományok’, ’Érde-mes Hazafiak’, ’hasz-on és mulatság’, valamint a ’közönség’. Pontos jelentésük azonban ebben a sű-rítettségben nem válhat világossá, igazából csak a többi programszerű cikke-re és a lap anyagára vetítve érthetjük meg ezeket.

A középpontban kétségtelenül a Tudományok fogalma áll, visszautalva a szám-ban megjelent közleményekre. Az első szakasz egy hosszú, részletesen jegyzetelt, csillagászati tárgyú tankölteménnyel kezdődik, amit a rímekkel foglalkozó rövid megjegyzés követ. Ezután erkölcs-tani elmélkedést, majd találós mesét és rejtett szót olvashatunk versben, utána orvosi-időjárás-i (ma úgy mondanánk: orvosme-teorológiai) jegyzést, tanácsokat a marhatartóknak, beszámolót Cook kapitány utazásairól, egy juhtartásról szóló frissen megjelent könyv ismertetését. Végül a ha-zai asszonyi nemhez szóló cikk következik egy francia női szerző kapcsán, kiemel-vén a magyar szép nem művelődésének fontosságát, majd két rövidke jegyzet jön, ismét orvosi-időjárás-i tárgyban. A számot az idézett mondattal kezdődő, pár soros reflexív szöveg zárja, amely azt állítja, hogy a lap „magába foglal minden szük-séges Tudományokat”.

A Tudományok fogalma tehát a lehető legszélesebb értelemben gondolható el, a ’litterae’ értelmében vett tudás, a maga egészében, vagyis a tudományok nem sajátos, önálló irányultságuk és céljuk szerint lényegesek, hanem osztatlanul. Mind-ez nem jelenti azonban azt, hogy a szakosodásként leírt jelenség, amelynek során a tudás általában vett fogalmát felváltják az önálló diszciplínák, kívül esne e szem-léleten. A *Mindenés Gyűjtemény* későbbi negyedeiben gyakran találkozunk a külön-féle tudományok megnevezéseivel, a cikkek ezek tárgykörét, sajátos kérdésfelte-véseit érintik. A második negyed elején még pontosítanak is a szerkesztők, milyen cikkek beküldését várják közreműködni vágyó tudós olvasóiktól:

⁴ A folytatása: „Nem különben bé fogjuk ebbe iktatni a’ Külső Országi Társaságoknak jutalo-mért fel-tett ’s tejtendő Kérdéseiket, azokat meg-fejtőknek neveikkel egygyütt. – Hogy ezen munka annál hasznosabb ’s tökéletesebb lehessen, kérjük Hazánk-nak kedves Tudóssait, hogy magok’ szép jegyzéseikkel ezt gazdagítani ne sajnálják, akár Versekben akár folyó beszéddel írttak legyenek azok, úgy mindazáltal, hogy a’ Bétsi Magyar Músánk is virágozzon. Mert nem hogy az volna tze-lünk, hogy annak leg-kisebb részben is akadályt vessünk; sőt inkább azt akarnánk, hogy hat is járna Hazánkba ilyen Tudományos Újság nyelvünknek pallérozására ’s Nemzetünk’ fel-serkentésére. –” (Mindenés Gyűjtemény 1789. január 1., 1. szakasz, 48.)

„Leg-kedvesebbek lesznek előttünk az olyan Tudósítások, melyek kedves Hazánknak természeti Históriaját, úgymint nevezetes forrásait, bányáit, egészséges vizeit, köveit 's egyéb ritkaságait foglalják magokban. – Nem különben azok is, melyek a' köztünk gyarapodó jó gazdaságnak, nemesebb mesterségeknak, 's Keresztyéni Virtusoknak példáját adják elő. – Sokszor az illyeket az idegen nemzetekben tsudáljuk, holott a' magunk Hazafijai közt még szebbek találhatunk.”⁵

Az államismereti iskola hatását mutató megjegyzés a sokféle diszciplinához tartozó vizsgálatokat lényegében egy vonatkozásban, funkciójuk felől veszi számba.

Amikor a lap mindenféle tárgyú cikket közöl, földrajziakat, a méhtartás módzatait ismertetőket, orvosi tanácsokat stb., akkor nem ezek szaktudományos jellege dominál, hanem ismeretterjesztő és erkölcsnevelő célzatuk: a praktikus szükség ismeretek világát kívánja minél szélesebb kör számára közvetíteni, s ezáltal a műveltséget terjeszteni, az erkölcsöket jobbítani. Nem az a kérdés tehát, hogy a litterae értelmében vett, differenciálatlan tudásról, avagy a szakosodás nyomán diszciplinákra bomlott tudományokról beszélhetünk-e inkább a *Mindenes Gyűjtemény* kapcsán. A Tudományok fogalma, úgy tűnik, mindkét jelentésben fel-fel-tűnik, de mindkét jelentés döntően a praktikum funkcionális viszonyrendszerében értelmeződik. Nem véletlen, hogy az első szakasz végének idézett reflexív mondata 'minden szükséges Tudományok'-at említ. A praktikum, méghozzá a közvetlen praktikum mindent átható szemponttá válik a lapban. Nagyon jellemző az újrainduló folyóirat első számának azon közleménye, amelyben annak bizonyítását olvashatjuk, hogy a tanulás, tanultság éppen nem megrövidíti, hanem inkább hosszabbítja az ember életét, ahogy azt sok nagy tudósok példája is bizonyítja. Nehéz ennél kézzelfoghatóbb érvelést megfogalmazni a tudományok közvetlen hasznosságáról.⁶

A Tudományok gyakorlati (mondhatni aprópénzre váltható) hasznossága által uralt szemléletben a vállalt célok eléréséhez vezető út is a praktikum által jelöltetik ki. Egyre-másra jelennek meg a tudósítások a lapban, hogy ki mit vett munkába, s gyakran ott áll a figyelmeztetés is, hogy ha bárki hozzákezd valamely mű fordításához, „ne sajnálja tudunkra adni, hogy többen azon egy munkán ne fáradjanak”.⁷ E pragmatizmus a fordítás-program szűken vett értelmezéséből fakad, amely az enciklopédikus teljességet célozza meg: az ökonomikus munkamegosztás áll a középpontban, hiszen ha mindenki csak egy művet fordít, akkor összességében több mű birtokba vételére jut idő és energia. Az pedig, ha nem is fordítják le a teljes műveket, hanem csak ismertetik azokat, még inkább célravezető, mert a Tудо-

⁵ Mindenes Gyűjtemény 1789. II. negyed, a címlap után (2.).

⁶ „A' tanulás, mikor nem felettébb való, és meg-egyez az embernek ízlésével, inkább gyönyörködtetésére, mint sem fárasztására van néki; és így az életet nem rövidíti. Az olvasás leg-jobb orvosság az unalom ellen, és így nem hogy kevesítené, hanem inkább meg-sokasítja napjainkat.” (Mindenes Gyűjtemény 1789. július 1. I. negyed, 1. sz. 13–14.) A tudományok hasznáról szóló példázatot l. még I. negyed 4. és 22. szám (58–59., 345–346.).

⁷ Mindenes Gyűjtemény 1789. november 11. II. negyed, 12. sz. 188.

mányokat temérdek könyv hordozza, „mellyeknek eggyenként való meg-szerzések temérdek költséget, meg-olvasások ember' életénél hosszabb időt kívánnának.”⁸ Így lesz a *Mindenes Gyűjtemény* reprezentatív műfaja a kivonat,⁹ amely a rohamosan bővülő enciklopédikus ismeretanyag megszerzésének praktikus eszközeként funkcionált az európai irodalmakban. A *Mindenes Gyűjtemény* cikkeit Péczeli nem kis részben éppen kivonatos újságokból fordította,¹⁰

„mivel későtske ébredtünk-fel, nem érhetünk mi arra, hogy a' Görög, Deák, Ánglus, Frantzia, Német jó munkákat végtől-végig le-forgassuk. Huzzuk-ki tehát azoknak velejeket, vagy essentziájokat, 's mi leg-felségesebb benne, azzal gazdagítsuk literatúránkat.”¹¹

A kivonat műfaja a *Mindenes Gyűjtemény* esetében akár a közvetlen praktikum jegyében értett Tudományok metaforájának is tekinthető.

b) közönség

A Tudományok így értett fogalma szoros kapcsolatban van a 'Tiszteletre méltó Közönség'-ről kialakított képpel is, amint azt a III. negyed bevezető cikke egész pontosan megfogalmazza:

„Valamint a' festett képeket, úgy az Írók' munkáikat is, bizonyos néző-pontból kell néznünk, ha jól akarunk felőlők ítélni. – A' mi fő tzélunk ezen munkában az, hogy az Aszszonyokat 's még eddig az olvasásban kevésé gyönyörködő Nemeseinket kapassuk az olvasásra, 's a' Magyar Könyveknek szeretetekre. – Ez az a' néző-pont a' mellyből méltóztassanak ezt nézni 's róla ítéletet tenni az érdemes Hazafijak. – Sokan azt mondhatják: Mind tudjuk mi azt a' mi a' Gyűjteményben van. Meg-engedjük: úgy de nem tudják Feleségeik 's gyermekeik, 's azoknak kedvéért kellene ezt jártni. – Ha mi tsak némelly Túdósoknak akarnánk írni, könnyű volna nekünk akár a' Jénai, akár a' Göttingai, akár a' Berlieni Túdós újságokból minden héten két árkust ki-szedni. – De mitsoda gyönyörűséget találának abban az Aszszonyok? – Látni való, hogy így tzélunkat el nem érhetnénk.”¹²

A lap pedig olyan cikkeket közölt, pl. Kováts Ferenc pápai mérnök és mások tollából, amelyek még szélesebb körű, az alsóbb néprétegekig elható tudományterjesztést szorgalmaznak, ahogy azt egy szerkesztői jegyzet meg is fogalmazza,

⁸ Mindenes Gyűjtemény 1791., Előbeszéd, számozatlan második oldal.

⁹ Vö. PENKE Olga: „A könyveknek veleje” – a felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830). In: *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszervi kérdései)*. Szerk. DEBRECZENI Attila. Debrecen, 1996. 88–101.

¹⁰ Vö. PENKE Olga: *A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux*. = Magyar Könyvszemle 1988. 248–273.

¹¹ Mindenes Gyűjtemény 1789. július 25. I. negyed, 8. sz. 122.

¹² Mindenes Gyűjtemény 1790. III. negyed, a címlap után (2.).

„semmi sem volna most szükségesebb, mint ha az olvasásnak a szeretetét, mellytől még Nemzetünk nagy részént idegen, még a szegénység közt is elhatalmazza”.¹³

Ez a tudományos ismeretterjesztő jelleg másrészt szorosan összefügg a magyar nyelvűséggel is, mert a magyar nyelv készületlensége folytán nem vehette át közvetlenül és azonnal a latin szerepét a tudományok művelésében.

A *Mindenes Gyűjtemény* tehát a célba vett közönség megközelítésének lehetséges útjaként tudatosan fordult a Tudományok világának döntően praktikus interpretációjához, amelyben a kivonatolás, az ismeretterjesztő jelleg és a közvetlen felhasználhatóság dominált. Nem a Tudományok a lap tárgya, hanem az, ami Tudományokból a tudósok körén túli közönséghez is eljuttathatónak látszik. Ez a szélesebb közönség pedig három ’nem olvasó’ réteget jelent a *Mindenes Gyűjtemény*-ben: a nőket, a nemeseket és a szegénységet – igaz, ez a három majdnem lefedi a társadalom egészét. A közvetlen cél nagyon egyszerűen megfogalmazható: olvasásra szoktatni azokat, akik addig még valamilyen oknál fogva nem szoktak rá az olvasásra. Ezt a célt támasztja alá minden pallérozottabb nemzet példája is.¹⁴ A nemesség és a szegénység ebből a szempontból egészen más helyzetben van, az előbbinek lenne rá lehetősége, de nem teszi, az utóbbinak lehetősége sem nagyon van rá. Ebből következően eltérő modalitásban is tárgyaltnak: a nemesek felé a szemrehányás hangja szól, a szegények felé pedig inkább empátikus megértés áramlik.

„Akármely Ország sem ditsekedhetik számosabb ’s gazdagabb Nemességgel mint a’ mi Hazánk. – Némelly Hertzegi Famíliakon kívül, vagynak itt 97. Grófi, 87. Bárói és egynéhány ezer Nemesi Famíliák. – Mire nem mehetnénk mi a’ Literatúrában, tsak tíz esztendő alatt, ha mind ezekben, a’ T. Szilassy László Úr Hazáját szerető, annak ditsőségét munkálódó ’s nyelvét böldogítani kívánó Nemes szívéhez hasonló szív lakozna!”

De sajnos a többség nem ilyen, sokkal többen vannak az olyanok, akik „nyelvünk’ gyarapítása végett sajnálnak egy két forintot a’ Magyar Könyvekért, mikor a’ kopókért, ’s agarakért aranyakat adnak”.¹⁵ Ez a szemrehányás a tudós hazafiság beszédmódjának egyik jellemző érvelése, később még részletesen lesz is róla szó, itt most csak annak kiemelése látszik szükségesnek, hogy a nemesek nem olvasásának kérdésköre szorosan összefonódik a pártolás kérdésével: e réteg nemcsak

¹³ Mindenés Gyűjtemény 1790. március 20. III. negyed, 23. sz., 365.; vö. KÓKAY György: *Javaslatok 1789-ből a könyvolvasás népszerűsítése érdekében*. In: Uő: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1979. 167–177.

¹⁴ „Még a’ köz-nép is világosabban lát Angliában mint másutt a’ nemesebb rendek, mellyet tsinál a’ sok jó könyveknek ’s újságnak olvasása.” (Mindenés Gyűjtemény 1789. október 7. II. negyed, 2. sz. 29.)

¹⁵ Mindenés Gyűjtemény 1789. október 7. II. negyed, 2. sz. 20, 21.

és elsősorban nem is mint olvasóközönség vétetik figyelembe (noha a III. negyed eleji cikkben e vonatkozásban is említetik), hanem a tudományok támogatójaként.

A szegénységet illetően egészen más a helyzet, a köznépeknek nincs anyagi lehetősége az olvasásra és életmódjából adódóan igénye sem igen lehet erre. A témát legalaposabban Kovács Ferenc cikkei tárgyalják, a korábbi sporadikus említések nemigen jutnak el a tényleges okok feltárásáig.¹⁶

Az „eggyűgyű Magyar Nép, és a’ mezei ember” ugyanis „gyermekségétől fogva vagy sült tudatlanságban, vagy tsak valamely tsekély olvasásban gyakoroltatott állapotban neveltetett”,

s ha esetleg feltámadna is benne az olvasás iránti igény, a könyvek olyan drágák, hogy

„el-rettennek azoknak meg-szerzésektől; mivel Gyomor Uram, a’ Torok, és a’ számos Ház-Nép, ellene kiáltanak mindjárt a’ nagyobb árú akármely jó könyv után ási-tozó jó igyekezetnek.”¹⁷

Maradnak így a többnyire ponyván kínált nyomtatványok, amelyeket Bessenyi *Magyar Nézőjével* és *A’ Filozófusával* megegyező példasor reprezentál.¹⁸ Az olvasás megszerettetésére ezzel szemben egy patriarchális-utópisztikus színezetű idill kínáltatik fel, amelyben a tehetősebb réteg és a szegénység együtt művelődik, közös felolvasások alkalmával,¹⁹ ezt azonban kiegészíti egy részletes program az első szintű oktatás fejlesztéséről.

¹⁶ „Nem töltheti egy Bölts, a’ ki a’ valóságának örül, hasznosabb munkában idejét, mintha szoros rárára húzza, azokat, a’ vélekedéseket, melyeket a’ szokás, könnyen hívés, és a’ népek ízlése közönségesen bé-vett, a’ józan okossággal pedig ellenkeznek. Semmi sem szolgálhat ennél a’ tudományoknak nagyobb hasznokra, mert különben a’ tévelygések napról napra szaporodnak, és mély gyökereket vernek. Főbb okai a’ Köznép’ tévelygéseinek, a’ tudatlanság, melly magának hamis képzelődéseket formál; a’ könnyen hívés, melly mindjárt igaznak tartja azt, a’ mi annak látszik; a’ hihetlenség, melly a’ leg erősebb igazságokat is meg-veti; végezetre pedig a’ túnyaság, a’ melly inkább hiszen, vagy kételkedik, hogy sem mint vizsgálódna.” (*A’ Köz-népnek tévelygéseiről*. = Mindenés Gyűjtemény 1789. július 22. I. negyed, 7. sz. 106.)

¹⁷ Mindenés Gyűjtemény 1789. december 19. II. negyed, 23. sz. 355.

¹⁸ „És így valamíg tsak Argirus, Stiffrid, Bruntzvik, Markalf, ’s Mária Magdólina ’s a’ t. Históriait, és a’ sok apró Három ’s négy szép Világi-énekeket két ’s három Krajtzárokon kaphatják, mind addig nem igyekeznek nagyobbra szaporítani könyv tárjakat.” (Uo.)

¹⁹ „Mitsoda ösztön nem lenne az a’ tehetősebb felsőbbeknek szíveken, mikor valamellyik köz-zülök Innep – vagy Vasárnapokon, valamely falujában Jobbágyit, embereit, mint édes Atyja a’ maga fijait meg-látogatni akarván, itt tíz ’s tizenkét öreg és ifjú embereket találna egy tsumóban, kik ez vagy amaz jó erköltsi, és szív’ formáló könyvet olvasnák vagy olvastatnák magok előtt, és á’ tsap-házakról, vendég-fogadóról el-felejtkezvén, azt nagy figyelemmel hallgatnák; ott másik tsoportot, a’ kik valamely gazdaság-béli hasznos jegyzéseket és oktatásokat forgatnának; amott egy leány és aszszony sereget, melly valamely erköltsi mesés könyvvel múltatná magát? Sőt mit nem tenne ez, még a’ nyúlak után agarászó, a’ Sneffek, fürjek ’s más a’ félék után vi’ slászó T. ’s V. Úrfijakban is, midőn a’ mezőkön, itt ’s ott ilyen öszve gyűlt és olvasó Pásztor-legényekre és gyermekekre

A nemesek és szegények mellett harmadikként említett női olvasóközönség kapja azonban a legnagyobb figyelmet a *Mindenes Gyűjtemény*ben. Ez bizonyára összefügg azzal is, hogy a korban a nők helyzete általában véve is témává vált a közbeszédben. Az 1780-as évek első felében lezajlott egy sajátos vita Ányos Pál és ismeretlen ellenfele között, abban a figyelemre méltó tárgyban, hogy vajon az „asszonyi személyek” emberek é avagy sem. Az 1783-as, tagadó álláspontot kifejtő könyvre Ányos Pál B. Carberi Anna álnéven adott ki cáfoló vitairatot.²⁰ A perpatvar érdemére nézve egyetérthetünk Csokonai 1795-ös tréfás újságpárodiajának ironikus megjegyzéseivel, amelyeket a következőképpen zár le:

„Külömben is nem tudjuk, melyik csinál alábbvalót, az é, a’ ki tagadja, vagy a’ ki árkusokba mutogatja ezt hogy: *Kétszer kettő négy.*”²¹

A figyelem mindazonáltal valamelyest a nőkérdésre irányult így, s aztán az 1790-es országgyűlés idején felvetődött a nők politikai jogainak immár sokkal komolyabb problematikája, amelynek tárgyában Bárány Péter és Horváth Ádám röpiratai ismeretesek. A szerzők megengedő álláspontot képviseltek, noha kétségeket is megfogalmaztak, pl. a nők titoktartásának ügyében, vagy hogy képesek-e közbeszólás nélkül végigülni a hosszú diétai beszédeket.²²

Ebben az időszakban a *Mindenes Gyűjtemény* volt az a fórum, amely a legkomolyabban exponálta a női művelődés fontosságának kérdését. A cikkek rendkívül gyakran említenek példákat hazai és külföldi tudós asszonyokról,²³ bizonyítandó, hogy nem törvényszerű az asszonyi tudatlanság, s igen gyakran olyan tárgyúak, melyek elsősorban az asszonyok figyelmébe ajánlatnak (pl. a szoptatás feletti szűkebb voltáról szóló könyvek ismertetése).²⁴ Mindezeknek a kiindulópontja szerint elhibázott a nők olyan nevelése, amely megfosztja őket a Tudományoktól.²⁵ Csak-hogy, s ez a fontos, ezek a Tudományok csak igen kis mértékben vannak az asz-

akadnának, a’ helyett hogy azok vagy aludnának, vagy veszekednének verekednének, vagy egymást káromlanák; vagy trágár és feslett mesézésekkel töltenék idejüket? Mellyre tsekély ítéletem szerint igen rövid idő alatt reá lehetne menni, ha egész nemzetünk egyg akarattal, egyg szívvel, egyg buzgósággal fogná a’ dolgot, e’ következő úton és módon.” (356.)

²⁰ L. *A nő és hivatása*. Kiad. FABRI Anna. Bp. 1999. 14, 23–28.

²¹ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Szépprózai művek*. Kiad. DEBRECZENI Attila. Bp. 1990. 123.

²² L. *A nő és hivatása, i. m.* (20. jegyzet) 14–16, 29–39.

²³ L. pl. az I. negyedben: 6. sz. 83–84.; 10. sz. 145.; 11. sz. 161.; 13. sz. 193.

²⁴ L. *Mindenes Gyűjtemény* 1789. december 2. II. negyed, 18. sz. 273–278.

²⁵ „Valóban kevésbé értjük tulajdon hasznunkat, mikor őket gyengeségektől fogva a’ puhaságnak, és a’ bal-vélekedésnek szabadon néki botsátjuk! Azt kívánjuk tőlök, hogy okosok és virtusokkal ékeskedők legyenek, ’s azonban nem szolgálhatjuk ki az eszközöket, mellyek által arra mehetnének. Hogy eshetik az meg, hogy illy roszzszúl neveltetik az emberi nemzetnek szebbik fele?” (*Mindenes Gyűjtemény* 1789. július 18. I. negyed, 6. sz. 83.)

szonyi nemhez alkalmaztatva, a tudomány-fogalom lényegében közös a nők, a szegények és a nemesek esetében:

„Minden Szüléknek azért valakitől ki-telhetik, kellene taníttatni Leányaikat a' Históriara, Földnek le-írására, a' Bóltselkedésnek könnyebb részeire, az Erköltsi-tudományra, és a' Poésisre. Sőt a' kiktől meg-lehet, tanúttatni kellene velek a' Deák nyelvet is, a' melly minden tudománynak kúltsa. E' mellett a' gazda-aszszonykodást, 's aszszonyi munkákat is gyakorolhatnák.”²⁶

Mindössze az ismeretterjesztő jelleg és a praktikum az, ami elválasztja a Tudományok e fogalmát attól, ami a tudós közönség körében érvényesülhet.

c) utile et dulce

Az így felfogott Tudományok, mint az első szám végének tömör összefoglalása mondja, a közönség széles köreinek „hasznokra 's mulatságokra szolgálhatnak”. Ebben a megjegyzésben a használni és gyönyörködtetni elvének feltűnését konstatálhatjuk. A második negyed első számának élén közölt cikk „A' Könyv-Írók-hoz” éppen ezen elv részletes értelmezésére vállalkozik, egy vita keretében, miközben a Tudományok és Poézis viszonyának felfogásáról is képet kapunk. A cikk azt a megállapítást vitatja, amelyet Campe egy gyermekeknek szóló művében olvashatunk:

„A' sernek 's a' kerekas rokkának fel-találói nagyobb ditsősséget érdemelnek, mint a' leg-nagyobb Poéták, noha, ezek tsak nem Isteneknek tartattatnak, mikor amazok el-felejtettek:« Az oka ez, mert amazok hasznos élet' nemére tanították az embereket, ezek pedig tsak mulólag gyönyörködtetik az ő képzelődéseket.”

A cikk két szempontból is hibásnak tartja ezt a megállapítást (általában és a poézis célját illetően), valójában azonban mindkétszer ugyanazt kifogásolja:

„Cámpe Úr a' hasznost a' gyönyörködtetőnek ellenébe tész, holott ezek szoros egygyességben vagynak egymással, 's nehéz megmutatni a' határt, melly egygyiket a' másiktól el-választja.”²⁷

A cikk a továbbakban e tétel részletes bizonyítására vállalkozik (általában és a poézis viszonyában).

A bizonyítás abból a tételből indul ki, hogy

„a' *Hasznos*, a' mennyiben az a' gyönyörködtetőnek és szépnek ellenébe tétetik, köz velünk és az oktalan-állatokkal, és mikor tsak azt szeretjük, nem tselekeszünk egyebet, hanem a' mit a' vad-szamar is tud, és tselekeszik is.”

²⁶ Uo. 84.

²⁷ Minden Gyűjtemény 1789. október 3. II. negyed, 1. sz. 4. (a teljes cikk: 3–9., idézeteink a továbbiakban innen valók)

Ami tehát az élet fenntartásához szükséges, az hasznos is, de igazi becsé nem ezeknek van.

„Az életnek nemében, az erkölcsökben ’s mesterségekben való szépség az, a’ mi a’ ki-pallérozott embereket a’ vad-emberektől meg-külömbözteti. Minden tisztességes mesterségeket, tudományokat, még a’ sernek főzését ’s a’ kerek rokkának feltalálását is, a’ szépnek belénk óltatott szeretetének lehet köszönnünk: úgy hogy még azok attól a’ tökéletességtől, melyre Európában jutottak, felette távol vólnának, ha azok tsupán tsak a’ szükségesnek ’s hasznosnak szoros határai közé szorítottak vólna.”

Mindez olyan felfogás jelenlétére utal, amely nagyon szorosan összefonja a hasznost a gyönyörködtetővel, s így a szépet az emberi élet minőségének jelölőjévé teszi.²⁸

Igaz, szép és jó egynemű univerzumának elképzelése, amelyben hasznos és gyönyörködtető nem választható egymástól szét, a 18. század eleji angolszász gondolkodói hagyományhoz (és a csiszoltság beszédmódjához) kötődik elsősorban, s a *Mindenes Gyűjtemény*ben tetten érhető az intenzív figyelem az angol kultúra iránt, valamint az ezt közvetítő német inspirációkra való fogékonyság (a göttingai példák gyakori emlegetése mellett e cikk is hivatkozik Wieland egy idevágó megállapítására²⁹). Mindazonáltal a folyóirat szemlélete mégsem sorolható egyértelműen e hagyományhoz, figyelembe kell vennünk, hogy a Tudományok fogalma egészen más összefüggésrendet érvényesít. Amikor az első szám végén azt olvashatjuk, hogy a lap „magába foglal minden szükséges Tudományokat, melyek az Érdemes Hazafiaknak hasznokra ’s multságokra szolgálhatnak”, akkor leginkább a Tudományok összességére gondolhatunk.³⁰ Nincs szó szophia és phronézis elmentététől, ahogy az analitikus és a holisztikus tudáselmélet különbségéről sem. A Tudományok nagyon is hagyományos fogalmát látjuk itt, amely erősen kötődik

²⁸ „Mitsodák mind azok a’ grádusok, azt kérde ez az elmés Bölts, melyeken az ember lassanként a’ tökéletességnek póltzára fel-emeli magát? Nem egyebek, hanem szépítések. A’ mi szükségünknek, élelmünk’ módjának, öltözetünknek, lakozásunknak, elménknek, szívünknek, hajlandóságunknak, indulatunknak, nyelvünknek, szokásainknak ’s erköltszainknak szépítések. [...] Ha tehát mind az, valami az embert, és az ő állapotját tökéletesíti, meg-érdemli, hogy hasznosnak nevezessék: mitsoda fundamentomon merik némelyek a’ szépet a’ hasznosnak ellenébe szegezni, ’s azt ez alatt olly igen meg-alázni? Valósággal a’ szépnek ’s hasznosnak határait igen nehéz egymástól kiválasztani. Az ő atyafiságok olly szoros, hogy minden hasznost szépnek, és minden szépet hasznosnak lehet nevezni.”

²⁹ „Úgy látszik nékem, azt mondja a’ bölts Wieland, hogy inkább Kalmárokhhoz, mint sem Philosophusokhoz illik az, mikor a’ gyönyörködtetőt a’ hasznosnak ellenébe tészik; szóllok az ollyan gyönyörködtetőről, mely sem a’ törvényeket, sem a’ virtusnak nemes érzését meg nem sérti.”

³⁰ A ’minden’ önmagában itt mennyiség és kijelölő jelző is lehet (az ’összes’, illetve ’mindazon’ értelemben), de a szövegösszefüggés (az állítmány alanyi ragozása) az ’összes’ jelentést valószínűsíti.

a természettudományos szemlélethez.³¹ Nem a phronézis értelemben vehető 'gyakorlati tudás', életbölcseesség körvonalai tűnnek elénk, hanem a tudás egészének a 'gyakorlati alkalmaztatása' a megcélzott közönséghez, s ez itt jobbra erőteljes praktícizmust jelent. A közönség sem sajátos igényeivel van jelen ebben az interakcióban, hanem passzív befogadóként: a Tudományok lehetőleg minél nagyobb szeletéből kívánja részesíteni őt a tudós literátor.

Hasznosság és gyönyörködtetés szoros egybefonása, valamint az emögött meghúzódó Tudomány-fogalom igen eltérő jellege együttesen jellemzi a *Mindenes Gyűjtemény* szemléletét, amely így nem mentes némi belső ellentmondásosságtól. Ezt az egyáltalán nem előtérben álló széttartást mutatja egyébként a Poézis fogalmának itteni feltűnése is. A Campéval való vita második érve ugyanis a Poézis területére érvényesnek kívánja megvilágítani hasznosság és gyönyörködtetés elválaszthatatlanságát.³² Ahogy az előbb Wielandhoz, most Sulzerhez fordul:

„Halljuk-meg, mint ítélni a' Poésisről a' nagy Sultzer, a' szép mesterségekről írt munkájának első darabjában. »Ha úgymond igaz az, hogy a' melly szó a' szívből jő, ismét a' szívébe is megy: úgy a' Poéta mint-egy kezébe szorítja minden Ólvasójinak szíveket.«”

Ezt követően hosszasan fejtegeti a poézis szívre ható erejét, majd megállapítja:

„Ekképpen uralkodik a' Poésis az embereknek szíveken. Ez az oka, hogy a' régi Görögök öszve-kötötték azt a' Vallással, és az Ország' igazgatásával. A' régi Törvény-tévők vagy magok Poéták voltak, vagy a' Poéták által tették kedvesebbékké Törvényeiket.”³³

A költészet szerepéről vallott kétféle felfogás, a poézis előkészítő, illetve szelídítő jelentősége között osztódik meg a szemlélet: nem a tudományok kiteljesítéséhez vezető lépcsőfokról van szó, de mégis előkészítő, megédesítő, azaz eszköz szerepről, s nem az élet minőségét reprezentáló, a civilizáltságot biztosító közeget jelent.

A poézis, miként a többi szépmesterség, ebben az értelemben elkülönül a Tudományoktól, sajátos jellegzetességekkel bír, azt hangsúlyozza a Sulzerre hivatkozó érv is. A tudás, a szépség és az erkölcsiség világát egybefonó csiszolt beszédmód és phronétikus tudáseszmény tehát ebből a szempontból sem látszik érvényesnek a szövegben és a *Mindenes Gyűjtemény* egészében sem. E három szféra együtt, de egymástól jól látható elkülönültségben van jelen a folyóiratban. Nagyon tiszt-

³¹ BÍRÓ Ferenc: *Péczei József*. = ItK 1965. 429–430.

³² „a' Poésisnek tészjáról is nem éppen helyes ítéletet láttatik magának formálni Campé Úr, a' mikor azt mondja: hogy az a' képzelődésnek tsak mulólag való gyönyörködtetése.”

³³ Majd így folytatja: „A' Zsidóknál magok a' Proféták, sőt a' Királyok is Poéták voltak. Tudni való melly nagy betsületet 's fő rangot nyertek a' Celtáknál a' Bárdák, vagy Poéták, kik közönségesen a' Népek Doctorinak tartattának.”

tán mutatja ezt a fogalomhasználatnak azon sajátossága, amely megkülönbözteti a 'józan okosságot' és az 'ízlést', az előbbit mindig a hit és az erkölcs, míg az utóbbit mindig a szépmesterségek és a poézis területén való ítélet megnevezéseként alkalmazva. A tudás és a tudományok területén pedig mindig az észbeli képesség, illetve azok kiművelése kap elsőbbséget. Ez az elkülönültség azonban nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a poézis valamely sajátos, a tudományokéval összemérhetetlen jelenség lenne: a műalkotás csak rá jellemző megalkotottságában rejlő autonómiájának gondolata fel sem merült itt. A tudás a fontos, akár versben, akár prózában legyen is az.³⁴ Sőt, a poézist illetően az érzékenyítés szulzeri felfogásával együtt feltűnnek a szélsőséges praktícizmus erőteljes jegyei is.³⁵

A *Mindenes Gyűjtemény*ben közölt versanyag rendkívüli vegyességet mutat, többnyire alkalmi költemények ezek, igen erőteljes ideologikus töltéssel a magyar nyelvűség iránt. Ez a válogatást mellőző szerkesztői gyakorlat utóbb mentegetőzésre is készítette Péczelit: a verseket beküldő ifjakat akarta serkenteni munkácskáik megjelentetésével, majd nagyon jellemzően hozzáteszi (kétszer is), hogy a beküldők még pénz is áldoztak erre, pusztán ezért sem akarta kihagyni őket.³⁶ A magyar nyelv pártolói ugyanis meg kell becsülni, ami jobbra a kritikai viszonyulás (és a kritika) mellőzését jelenti. Nem a minőség a lényeges ebben a megközelítésben, hanem a magyar nyelvűség ténye önmagában. A poézishez való illetén viszonyulás tehát újabb kettősséget mutat: ha egyrészt a tudomány-fogalommal való sajátos összefonódottságra és elválasztottságra figyelhettünk fel az előzőekben, akkor a szerkesztési gyakorlatban is testet öltő praktícizmus a poézis egy további, ideologikus összefüggésrendjére utal, arra, amit a tudós hazafiság beszéd-

³⁴ „Hogy ezen munka annál hasznosabb 's tökéletesebb lehessen, kérjük Hazánknak kedves Tudóssait, hogy magok' szép jegyzéseikkel ezt gazdagítani ne sajnálják, akár Versekben akár folyó beszéddel íratnak legyenek azok” (*Mindenes Gyűjtemény* 1789. január 1. 1. szakasz, 48.).

³⁵ „Mindez pedig arról vall, hogy Péczeli részben *hátrább*, de ugyanakkor *másutt* is áll az irodalmi tudatosulás szintjén, mint a kortársi élvonal”: „az irodalmat nyelvi oldalról nem minősíti, éppen ez az a szempont, amelyet kevésbé tud értékelni egy írónál [...] így szabadon törhet elő az irodalom funkciójáról vallott, a gyönyörködtetést a direkt tanítás javára visszaszorító, de mindenképpen a felvilágosodás szolgálatában álló felfogása.” (Bíró Ferenc: *Péczeli József, i. h.* (31. jegyzet) 413.)

³⁶ „A' IV. első Negyedekben találatnak némelly Darabok, mellyek magokban ugyan ott helyet nem érdemlettek volna, de minthogy gyenge idejü 's magokat a' Pindus hegye felé való repülésben próbálgató ifjatskák által íratattak, 's azoknak Postán való küldések által magoknak költséget okoztak; bé-iktattak még is, hogy ezek is el ne kedvetlenedjenek, mások pedig a' kiktől a' Haza többet vár, az illyeneknek példájok által serkentetessenek. – De már most tudván az érdemes közönségnek e' részben mutatott kedvetlenségét, sokkal keményebb vi'sgáló lések ezután a' hozzám küldendő Daraboknak meg-választásokban; annyival is inkább, hogy nem léssen szükség arra, hogy a' velem levelező érdemes Hazafijak munkájoknak Postán való küldésével magoknak költséget okozzanak, hanem Pesti Vásár, és más elő-forduló alkalmatossággal azokat hozzám küldhetik. –” (*Mindenes Gyűjtemény* 1791., Előbeszéd, számozatlan 2–3. oldalakon)

módja képvisel (s amire a nemesek olvasásával kapcsolatosan is utaltunk). Ez a kettősség figyelhető meg a *Mindenes Gyűjtemény* intézményesülést illető állásfoglalásaiban is.

3. A program ideologikus rétege és a beszédmódok

a) intézményesülés és pártolás

Az első negyed elején, mikor egy bevezető cikkecskében bejelenti a szerkesztő a *Mindenes Gyűjtemény* újraindítását, rövid számvetést is készít, hogy az előfizetések útján milyen bevételek várhatóak, majd rögtön hozzát teszi: „a’ haszonból minden Esztendőben leg-alább ezer Tallért fogunk a’ Magyar Literatura’ virágoztatására fordítani”,³⁷ kétszer annyi előfizető esetén pedig kétezret. Ez a felajánlás pontosan illeszkedik abba a vélekedésbe, amely szerint a Haza szolgálata kötelesség, nem anyagi haszonszerzés dolga,³⁸ sőt, ez utóbbi valamilyen mértékben kétes színben tűnik fel a hazafiság felől nézve. Az összeg felhasználását illetően azt a felvetést fogalmazza meg ezután, hogy „a’ Nyelv’ pallérozására felállítatandó kis Társaságnak tőkepenzűl szolgálna”. Ezzel a *Mindenes Gyűjtemény* egyik alapvető célkitűzése kerül előtérbe, a magyar nyelvű művelődés intézményesítésének az ügye.

Az idézett gondolat a tudós társaság, az akadémia szükségességét veti fel, de a lap hasábjain egyre nő (különösen a második negyedről kezdődően) azon közlemények száma, amelyek a különféle nyilvánosságformák, szervezeti keretek szükségességéről, illetve azok kezdeményeiről szólnak. Már idéztük az angol példára való hivatkozást az újságok fontossága kapcsán, de ugyanitt szól a tudós társaságok kiépülésének szükségességéről és a tudósok anyagi elismerésének, honorálásának elengedhetetlenségéről is.³⁹ Pár számmal később a könyvadásítás szervezetét és az Olvasó Kabinéteket, vagyis a kölcsönkönyvtárakat említi, ugyancsak angol és francia példák alapján, megnevezve a magyar kezdeményezéseket is.⁴⁰ Ugyanitt a pályatételek jelentőségére utal, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* pszichológiai tárgyú pályázatát ismertetve. Különös súlyt kap a színjátszás, nyilván nem függetlenül Péczeli drámafördítói tevékenységétől (erre egyébként utalás történik a cikk végén).⁴¹

³⁷ *Mindenes Gyűjtemény* 1789. július 1., I. negyed, 1. sz., 4–6.

³⁸ „a’ Hazának használni kívánó nemes szándék vólt az, melly ezen Munkát velünk el-kezdette.” (Uo.)

³⁹ *Mindenes Gyűjtemény* 1789. október 7. II. negyed, 2. sz. 28.

⁴⁰ *Mindenes Gyűjtemény* 1789. október 28. és 31. II. negyed, 8. és 9. sz. 118–119, 135–137.

⁴¹ *Mindenes Gyűjtemény* 1789. október 17. II. negyed, 5. sz. 68–70. és 1790. április 10. IV. negyed, 3. sz. 46–48.

A nyilvánosság intézményrendszerének kiépülése tehát szerves részét képezi a tudományok terjesztését célul kitűző programnak, ugyanakkor folyamatosan átcsap az erről szóló érvelés ideologikus regiszterbe.

„Ditsekedve említhetjük, hogy az Új Esztendőben ki-botsátott Első Szakasz olly kedvességet talált minden jó Hazafijak előtt, hogy tsak Bétsben más M. Ólvasókon kívül kilentz fő Grófok fizettek-előre ezen Gyűjteményért. Nem azért tselekedték ezt ezek a' nagy Méltóságok, mintha idegen Nyelveken ennél külömbbet nem ólvashatnának: hanem ezek a' Hazánk' Oszlopi 's édes Atyjai olly belső meg-elégedéssel nézik Nyelvünk' gyarapítására törekedő igyekezetünket, a' millyen örömmel szemléli az édes Atya a' maga saját gyermekeiben ki-tsillámló virtusokat.”⁴²

Nyilvánvaló, hogy a folyóirat nyilvánosságteremtő és tudományterjesztő jelentősége mellé vagy inkább elé kerül a lapalapításban megnyilvánuló erkölcsi tett, s ez az, ami méltánylást nyer, ugyancsak erkölcsi szinten. Ezen ideologikus érvelésekben „minden jó Hazafijak”, „Hazánk' Oszlopi 's édes Atyjai” fogadják el a szerkesztők lapalapításban megnyilvánuló hazafias gesztusát. A legelső szám élén álló mondatban szereplő „Érdemes Hazafiak” kifejezés mintegy a gyűjtőfogalma lehet ennek a közösségképző eszmének, a lap hasábjain se szeri, se száma ennek, vagy valamely ezzel analóg megnevezés feltűnésének.

Jól kell azonban látnunk, hogy az érvelés ideologikus szintre való áttérődése (illetve gyakran oszcillációja) az intézményesülés gyakorlati előmozdításának kérdései helyett a magyar nyelvű művelődés pártolásának alapvetően erkölcsi természetű parancsát fogalmazza meg. A kettő bizonyos összefüggésben nyilvánvalóan elválaszthatatlan egymástól, de mégis két regisztert képvisel. A pártolás középpontba emelése a tudós hazafiság beszédmódjának markáns jelenlétét mutatja, hiszen a tudós hazafiak közösségképző eszméjének kulcsmozzanata ez: a magyar nyelvű műveltség fejlődésének bármilyen előmozdítása a haza szolgálatát jelenti. Az erre szolgáló jó példák felsorolása fontos réteget képez a *Mindenes Gyűjtemény* ideologikus programjának: az ilyen példák rendszerint buzdító hangoltságú, erősen patetikus és szakrális nyelvezetet használó általánosításokba futnak.

„Nem tsak kettőnek háromnak, hanem százaknak sőt ezereknek kellene a' két Hazában illyen nemes szívű Hazafijaknak támadni: de sokan, nem hogy virágozni kezdetű Literáturánkat tehetségek szerint böldegítanak, sőt inkább tsupa irigységből a' legjobb szándékot el-nyomni igyekeznek, úgy hogy a' Magyar nyelvnek 's ékesen-szóllásnak Templomát építő nemes Hazafijak tsak nem ollyan körül-állások közt vagynak, mint a' fogságból Haza tért Izráeliták, a' kiknek, az őket háborgató 's minden módon gátolni kívánó irigy Samaritanusok ellen, eggyik kezekben fegyvert kellett tartani, mikor a' másikkal az el-pusztult Jerusálemnek kő-falait rakták.”⁴³

A tudós hazafiság szakrális metaforikát alkalmazó, identitásképző beszédmódjának érvelései mellett, amelyek a magyar nyelv felvirágoztatására, gazdagítására

⁴² Mindenés Gyűjtemény 1789. július 1. I. negyed, 1. sz. 5.

⁴³ Mindenés Gyűjtemény 1790. február 13. III. negyed, 13. sz. 199–200.

szólítanak fel, megjelenik egy másik érvelésmód is, amely már a tudós hazafiság beszédmódjának kereteit feszegeti. A magyar nyelvű művelődés pártolására ugyanis nemcsak a felvirágzás perspektívái buzdíthatnak, de a pártolás elmaradása esetén várható következmények is.

„Nosza azért Nemes Hazafijak! valakiknek ereikben még Magyar vér tsergedez, ne engedjük hogy a’ mi restségünk ’s hidegségünk miatt a’ mi szép nyelvünk, ’s azzal együtt, híres Nemzetünk’ emlékezete el-töröltessék.”⁴⁴

A magyar nyelv, és azzal együtt a nemzet pusztulásának fenyegető lehetősége így felszólítást rejt magában a veszély elhárítására, de maga a nyelv és a nemzet halálának gondolata egy másik beszédmód, a republikanizmus érveléseinek is szerves részét képezi. S ez az érvelési rend is feltűnik a *Mindenes Gyűjtemény*ben, sőt, a III. negyedről kezdődően egyre jelentősebbé válik.

b) oktatás és hivatalosság

Mindez összefügg, mint erre már korábban utaltunk, a politikai helyzet kiéleződésével József uralkodásának utolsó hónapjaiban, majd azt követően tavasszal, az országgyűlés összeüléskéig. Ezekből a csatározásokból különösen két ügy kap jelentős szerepet a *Mindenes Gyűjtemény* hasábjain: az alsóbb szintű oktatásban és a hivatalosságban használt nyelv körüli vita. Az oktatás magyar nyelvűsége melletti kiállása során a lap Kazinczy álláspontjától is eltér, mikor annak 1789. december 20-án elmondott *Hivatalba vezető beszédét*, pontosabban a beszéd nyomtatott változatát ismerteti.⁴⁵ Először sorra veszi mindazt, amivel egyetért Kazinczy beszédének normát érintő részében, majd rátér a német nyelv oktatásának kérdésére. Ebben a vonatkozásban Kazinczy a beszédében igyekezett a betöltött pozíciójának megfelelően árnyaltan fogalmazni.

Először praktikus érveket sorolt fel a német tanulása mellett:

„Ezen nyelven folynak mostanában a’ köz dolgok; ennek értése nélkül senki sem botsátatik hivataloknak viselésére, senki sem botsátatik még az Oskolákban leendő tanulásra is; – ez a’ közönséges életben, a’ kereskedésre, az adásra, vevésre, utazásokra el-múlhatatlanul szükséges.”⁴⁶

Ezt követően a nyugati minták követésének a korban általános érvét veszi elő:

„Ezen felül a’ Német nyelv nem a’ leg-alkalmasabb eszköze é már most a’ tanúltságra-jutásnak? nem a’ leg-könnyebb út é az okosabb gondolkozásra? nem érdemi é meg Litteratúrája, mely a’ Frantzia Litteratúrával magát bátran öszve-vetheti, sőt

⁴⁴ Mindenes Gyűjtemény 1789. július 1. I. negyed, 1. sz. 5.

⁴⁵ Mindenes Gyűjtemény 1790. február 6. III. negyed, 11. sz. 167–171.

⁴⁶ KAZINCZY Ferenc: *Hivatalba vezető beszéd*. Kassa, 1789. 23.

annak elsőségét régen kétségessé tette, a' melly annyi nagy munkákat mutathat-elő, nem érdemi é meg az, hogy tanúltasson?"⁴⁷

Mindezt azonban a magyar nyelvűség pártolása mellett mondja, elhárítván még a lehetőségét is a józsefi törekvések németesítő jellegének:

„azon felyül hogy a' Magyar nyelv a' közönséges életben el-múlhatatlanul szükséges, philosophiai tekintetekre nézve is meg-érdemi, hogy fen-tartása eránt gondoskodjanak azok, a' kik a' Haza szolgálatjára szorossabban állítottak.”⁴⁸

Ez viszont egy másik nézőpont elvárását már nem elégíti ki. Péczeli a német nyelv tanítása ügyében a következőket fogalmazza meg Kazinczy beszédét ismerető cikkében:

„Javasolja a' Német nyelvet, melly a' többek között szolgálni fog a' meg-világosításra. – E' jó lenne, ha tsak eddig menne. De a' Németek se szerették volna ez előtt 50. esztendőkkel, ha a' Frantziák úgy világosították volna őket, hogy született nyelveket el-nyomták volna: Azért is a' Frantzia remek munkákat német köntösbe öltöztették, 's úgy tanúlták a' jó ízlést. Nékünk is sokba lesz' a' meg-világosodás, ha az által Nemzeti nyelvünk 's bélyegünk (character) el-töröltetik. Fordítsuk-le mi is a' Német, Frantzia, Ánglus, remekeket, azután igyekezzünk írni hasonlókat, e' lesz' a' jó út a' meg-világosodásra.”⁴⁹

A Kazinczy érvelésétől való eltérést leginkább az a sajátosság magyarázza, hogy itt immár nem a tudós hazafiság érvrendszere és távlata jelenik meg, hanem a republikanizmusé. Kazinczy ekkor még csak a nyugati nemzetek mintájának követését emeli ki, helyzetének és a beszéd céljainak megfelelően. Péczeli gondolatmenetében ezen érvelés mellett már egy másik, attól eltérő irányultságú érvelést is megfigyelhetünk, amelynek nézőpontját a következőkben határozza meg:

„De ha az Oskolákban már a' Grammaticában (a' mint kezdik) mindent Németül fordítanak gyermekeink, és semmit se magyarra, úgy három nemzetség alatt, az az 100. esztendő alatt tsak nem egészen el-fog töröltetni a' mi Magyar nyelvünk és Nemzetünk.”⁵⁰

Jól látszik, hogy a nyelv használatának pusztá tényéből vezeti le következtetését, s ugyanez a logika működik az államnyelv vonatkozásában is:

„minden Atya majd így fog-okoskodni, mi szükség már hogy a' gyermekem Magyarúl tudjon? holott az által semmire sem mehet”.⁵¹

⁴⁷ KAZINCZY Ferenc: *Hivatalba vezető beszéd, i. m.* (46. jegyzet) 23–24.

⁴⁸ KAZINCZY Ferenc: *Hivatalba vezető beszéd, i. m.* (46. jegyzet) 24–25.

⁴⁹ Mindenés Gyűjtemény 1790. február 6. III. negyed, 11. sz. 169–170.

⁵⁰ Mindenés Gyűjtemény 1790. február 6. III. negyed, 11. sz. 170.

⁵¹ Az idézett részt körülvevő teljes szöveg így hangzik: „Semmi sem szolgálhatna a' Magyar Hazának sem nagyobb hasznára, sem nagyobb ditsőségére, mint az, ha a' Törvény Székekbe a' Magyar nyelv vétettetnék-bé. – Mert azon kívül, hogy ez örizné-meg Nyelvünket 's Nemzetünket az

A nemzethalálnak jóval a herderi jóslat előtt megfogalmazódó gondolata abból a praktikus tényből adódik tehát, hogy az oktatás és a hivatalosság elnémetesedése folytán nem lesz szükség a magyar nyelv használatára, így az elsovad. Ez a gyakorlatias belátás kapcsolódik össze a republikánus beszédmód ideologikus érveléseivel, s válik a *Mindenes Gyűjtemény* második félévének mindet átható gondolatává:

„ha a' Magyar Haza minden régi jussait vissza nyeri is; de ha a' maga nyelvét az ítélő székekben 's Oskolákban uralkodó nyelvvé nem teszi, olybá tartsa mintha semmit sem nyert volna; mert a' mi leg-főbb lett volna, azt mulatta-el. – Ennek a' maga Hazájában már tsak nem idegen nyelvnek fel-emelése volt az én fő tzelom hat is esztendőktől fogva minden munkáimban. – E' kezdettette-el e' Mindenes Gyűjteményt is”.⁵²

c) beszédmódok és fogalmak

A *Mindenes Gyűjtemény* két féléve közötti alapvető különbség tehát nemcsak a külső körülmények megváltozásában vagy tematikai módosulásokban (azaz az aktuálpolitikai cikkek megszorodásában) érhető tetten, hanem a folyóirat fogalomhasználatában is, nem elválaszthatóan a tudós hazafiság és a republikánizmus beszédmódjainak együttes megjelenésétől. A két talán leggyakrabban feltűnő fogalom a Nyelv és a Nemzet, legtöbbször így, nagybetűsen és leginkább birtokos szerkezetben (nyelvünk, nemzetünk), igen gyakran egymással alkotott szerkezetben (nemzeti nyelv, nemzetünk nyelve). Nyelv és Nemzet fogalmai alapvetően kétféleképpen használatnak, attól függően, hogy a tudós hazafiság vagy a republikánizmus érvelésmódjaiba illeszthetőnek. Az első esetben nyelvünk és nemzetünk felvirágoztatása függ az érdemes hazafiak pártoló tevékenységétől, a második esetben eme pártoló tevékenység elmaradása a nyelv kipusztulását, a nemzet halálát eredményezi. A tudós hazafiság érvelésmódja folyamatosan jelen van mindkét félévben, a hanyatlás és korcsosulás republikánus érvelésmódja viszont csak a második félévtől, viszont akkortól egyre erősebben.

Ekkor ugyanis már nem pusztán a pártolás elmaradásának fenyegető veszélyeiről van szó, amit azért a tudós hazafiság beszédmódjának kereteit nem feszegetve korábban is megpendítenek a folyóirat cikkei,⁵³ hanem két aktuális politikai játszma tétjeiről. Arról, hogy az elemi iskolákban a német vagy a magyar lesz-e a taní-

el-töröltetéstől, (melly e' nélkül lassanként oda lesz', minthogy minden Atya majd így fog-okoskodni, mi szükség már hogy a' gyermekem Magyarúl tudjon? holott az által semmire sem mehet, 's a' t.) azon kívül mondom, akár minémű Hivatal adná elő magát, leg-elsők lennének a' született Hazafijak, az idegen pedig tsak úgy bódogúlhatna, ha a' mi nyelvünket meg-tanulná, ez is pedig szolgálna Hazánknak ditsőségére.” (*Mindenes Gyűjtemény* 1790. január 23. III. negyed, 7. sz. 104.)

⁵² *Mindenes Gyűjtemény* 1790. április 10. IV. negyed, 3. sz. 47–48.

⁵³ L. pl. a 42. jegyzetet.

tási nyelv és arról, hogy az ország hivatalos ügyeit a latin helyett németül vagy magyarul intézik-e a továbbiakban. A magyar nyelv alulmaradásának lehetősége mindkét esetben a nyelv és a nemzet pusztulásának képzetét hívja elő, mert a haza fiai nem védték meg a külső támadásoktól. Ez a külső támadás, az idegennel való szembeállítás a határvonal a két beszédmódban egyaránt felbukkanó nemzethalál elképzelés között: a pártolás és annak elmaradása miatti nemzethalál-veszedelem egy civilizatorikus közösség, a tudós hazafiak közösségének identitását építi, az idegennel szembeni önmeghatározás pedig a nemzet névvel illetett közösségét.

A nyelv és a nemzet fogalmai tehát két különböző beszédmódban is konstitutív szerepet töltenek be, mindig az adott szöveg kontextusa mutatja meg, hogy mely nyelv részeként jelennek éppen meg. Két másik fogalom viszont a maga tiszta elkülönültségében mutatja fel az imént leírt kettősséget. A republikánus beszédmód részeként megjelenik a 'nemzeti karakter' fogalma (amelynek szinonimájaként szerepel a 'béllyeg' kifejezés⁵⁴), mindig birtokos szerkezetben található és leginkább mellérendelten 'nyelvünk'-kel, illetve egyszer a 'nemzeti öltözet'-tel. Az ebben a fogalmi környezetben szereplő nemzeti karakterrel kapcsolatosan csak két kijelentés fordul elő, az egyik ennek 'megőrzésére', a másik pedig 'eltöröltetésére' vonatkozik.⁵⁵ Az előfordulások száma csekély, különösen ha a nyelv és a nemzet számtalan hasonló értelmű megjelenéséhez viszonyítjuk. A jelentősége abban fedezhető fel, hogy nevet talál valami újnak, ami nyelv is, ruházat is, szokás is, de már nem pusztán abban az értelemben, ahogy a republikánus beszédmód érvelésmódjában és az etnokulturális identitásváltozatban szerepel. E fogalmak kiemelték eredeti kontextusukból, együttesük egy új identitás megképződésének jezeit mutatja. A 'nemzeti karakter' összetétel feltűnése e képződő új identitásváltozat jele.

A nyelv és nemzet fogalmai a tudós hazafiság beszédmódjában a pártolás általi felvirágoztatás összefüggésében szerepelnek. A felvirágoztatandó megjelölésére azonban a *Mindenes Gyűjtemény*ben következetesen feltűnik egy másik kifejezés is: a 'literatúra'. A szerkezet pedig, amiben használtatik, ugyanúgy állandónak mondható, mint azt a nemzeti karakter esetében láttuk. Szinte kivétel nélkül birtokos személyranggal áll (literaturánk), nagyon gyakran a 'Magyar' jelzővel ellátva, így, nagybetűsen, s a 'virágzás', 'gazdagodás', 'előmozdítás' szinonimáival meg-

⁵⁴ Két helyen együtt szerepelnek: „a' magok Nemzeti characterjeket vagy béllyegeket ott is meg-tartották” (V. negyed, *A' Spanyol nyelvről*) és „Az elő-kerülő személyeknek béllyegek vagy characteriek” (V. negyed, *A' vestfáliai frígy-kötésről*).

⁵⁵ Előfordulásai: „Kár hogy sokan mind nyelveknek, mind ruhájoknak változtatásával önként törlik-el Nemzeti Karaktereket.” (II. negyed, 10. sz. 155.); „Nékünk is sokba lesz' a' meg-világosodás, ha az által Nemzeti nyelvünk 's béllyegünk (character) el-töröltetik.” (III. negyed, 11. sz. 169.); „A' Protestánsoknak ditséretre meg-kell vallanom, hogy eleitől fogva ők voltak leginkább Magyar nyelvünknek 's Nemzeti béllyegünknek, őrizőjik. Ha ők nem lettek volna, talán eddig mind nyelvünk, mind Nemzeti characterünk végképpen el-töröltetett volna.” (III. negyed, 18. sz. 283.)

nevezett kiteljesedés perspektívájába helyezve.⁵⁶ Amikor nem pontosan ez a szerkezet, akkor a más literatúrákkal való viszony áll a középpontban, s a megkülönböztetés, összehasonlítás köré szerveződik az érvelés, valamint a pártolás és a pártolók fontosságát emeli ki.⁵⁷ Sokkal többször fordul elő a 'literatura', mint a 'nemzeti karakter' (nagyon gyakran a nyelv és nemzet fogalmaival együtt), de ez nem is csoda, hiszen egy kimunkáltabb és elterjedtebb érvelésmód részeként látjuk. A fogalom maga azonban egészen újnak mondható, s kérdéses, mit is jelent valójában ezen érvelésekben.

A 'literatura', mint arról korábban szó volt, új képződmény, s a 'litterae–literatura' váltásban a létrejövő modern irodalomfogalom jelölését szokták hozzá kötni. Sokáig ingadozó volt a jelentése, mert alkalmaztatott a 'litterae' értelmében vett, humanista hagyományokat követő, differenciálatlan műveltségképzet megnevezésére is. Ha ebben a kettősségben szemléljük a *Mindenes Gyűjtemény* fogalomhasználatát, akkor azt kell mondanunk, hogy a 'literatura' egyiket sem jelenti, sem a hagyományos, sem a modern irodalomfogalommal nem azonosítható. Pedig a műveltség egészét jelentő 'litterae'-vel igen jelentős a hasonlatossága, hiszen mindkét esetben a műveltség és a tudás egésze forog szóban. Csakhogy a *Mindenes Gyűjtemény* 'literatúra'-ja azáltal, hogy mindig birtokos személyraggal szerepel, ideologikus funkcióban áll, s csakis abban áll. Nem utal az általa megjelölt műveltség jellegére, tartalmára, a kizárólagos viszonylat, a tudós hazafiság beszédmódja szerint, annak pártolása. S hogy ez mennyire így van, azt jelzi, hogy a humanista hagyományok 'litterae' fogalmára az ideologikus viszonylaton kívüli használatban a *Mindenes Gyűjtemény* következetesen más kifejezést alkalmaz: a tudományokat.

A tudományok mindig többes számú és sohasem áll birtokos szerkezetben. A tudás egy bizonyos értelmezéséhez kötődik, amely azonban már nem általános jellemzője a tudós hazafiság beszédmódjának. A tudományok ebben az értelemben nem identitásképző jelentőségében áll előttünk, hanem a terjesztendő műveltség megnevezésére szolgál. E név alatt a tudás még osztatlan elképzelése (litterae) és

⁵⁶ Néhány példa: „ezer Tallért fogunk a' Magyar Literatura' virágoztatására fordítani” (I. negyed, 1. sz.); „a' Magyar Literatura leg-virágzóbb volna ma Európában” (I. negyed, 2. sz.); „hogy meg-gazdagítsuk a' mi literatúránkat” (I. negyed, 8. sz.); „Mire nem mehetnénk mi a' Literaturában” (II. negyed, 2. sz.); „a' kik nem hogy tehetségek szerént nyelvünket 's virágozni kezdett Literatúránkat boldogítanak” (II. negyed, 2. sz.); „Nemzetünk' javát 's Literatúránk' gyarapodását tartván előttök” (II. negyed, 7. sz.); „addig nehezen fog boldogúlni Literatúránk” (II. negyed, 8. sz.); „Litteratúránk' gyarapodására törekedő szándékunkat” (II. negyed, 18. sz.); „virágozni kezdett Literatúránkat tehetségek szerént boldogítanak” (III. negyed, 13. sz.).

⁵⁷ Néhány példa: „a' mi Literatúránk 20. esztendőök alatt még az Ánglusok előtt is esméretes lesz” (III. negyed, 14. sz.); „Bóldog Egek! mire ment ez a' Német Literatura 50. esztendőök alatt!” (II. negyed, 4. sz.) „Minden tisztességes mesterségeket, nevezetesen pedig a' Magyar Literatúrát olly munkásan elő-mozdítani igyekezte, hogy ha minden Püspökjeink 's Mágnásaink ilyen Hazát szerető szívvel bírnának, úgy húsz esztendőök alatt a' Magyar Literatúra a' Frantzia és Ánglus Literatúrával vetekedne.” (IV. negyed, 19. sz.)

a tudományágakra bomlott szaktudományok is megneveztetnek, gyakran egymással keveredve. Ennek oka az alapvetően praktikus irányultság: a cél az összes tudomány ismeretanyagának minél szélesebb rétegekhez való eljuttatása. Az értelmezői skálát a műveltség és a műveletlenség szélső pontjai jelölik ki. A tudományokat (és a poézist is) elsősorban gyakorlati hasznosságuk minősíti tehát, de a hasznosság e prakticista felfogása másfelől szorosan összekapcsolatlik a gyönyörködtetés fontosságával. E szoros kapcsolat azonban nem jelent szerves kapcsolatot is egyben: két egészen eltérő szemléleti elem alkalmi együtteséről van inkább szó. A *Mindenes Gyűjtemény* szétosztódott programja a 'tudós literátor' tudományfelfogásának prototípusát képviseli és sugározza szét nagy hatással, minden egyedisége mellett is. A benne megformálódó literátor szerep pedig (noha érvényességi körük miatt nyilvánvalóan nem azonosak) a tudós hazafi identitásképző alakjának korrelátumaként értelmezhető.

ATTILA DEBRECZENI

Sciences, littérature, caractère national

Le programme de Mindenes Gyűjtemény (Collection des miscellanées)

La périodique *Mindenes Gyűjtemény* (Collection des miscellanées), parue régulièrement au deuxième moitié de l'année 1789 et au premier moitié de 1790, sous l'égide de József Péczeli, occupe une place spéciale parmi les magazines et journaux de l'époque. La fréquence de sa publication l'attache aux journaux, tandis que son programme et son but le met en parenté avec les magazines.

Le programme de *Mindenes Gyűjtemény* n'est pas résumé par une introduction, ses éléments paraissent sporadiquement dans des articles plus petits, qui réagissent aux aspirations du magazine. Ce programme peut être reconstruit au fil de trois notions importantes: les sciences, la littérature et le caractère national. La première cache une notion de savoir à caractère pratique, selon la tradition de 'litterae', interprétée dans le contexte de la culture, tandis que les deux autres regagnent leurs sens dans les relations idéologiques, et possèdent une importance de formation d'identité. La littérature est la notion centrale du langage du patriotisme savant, tandis que le caractère national est celle du langage républicain.

L'argumentation du patriotisme savant, propageant une prospérité imaginée d'après le modèle des nations de l'Ouest, est présente continuellement dans les deux semestres du magazine, par contre l'argumentation républicaine du déclin et de la dégénération ne se renforce qu'à partir le deuxième semestre, à l'époque de l'effervescence politique de l'année 1790.

BARTÓK ISTVÁN

Sylvester János *Grammatica Hungarolatinája* mint tankönyv Debrecenben a 18–19. században¹

Borzás István Budai Ézsaiásról szóló monográfiájában² számos adatot tesz közzé, amelyek bizonyítják, hogy Budai a debreceni református kollégium professzoraként fontosnak tartotta az anyanyelv használatát az iskolában, és ennek érdekében ő maga is sokat tett. A magyar nyelv szabályainak rendszerezését illetően Borzák egyik megjegyzése Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájára* irányítja a figyelmet. Ezen a nyomon elindulva rendkívül érdekes új információkra derül fény arra nézvést, hogy az első ismert magyar nyelvtan jó két és fél évszázaddal keletkezése után milyen szerepet játszott vagy játszhatott volna az oktatásban. Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden ismertetem, milyen nézeteket vallottak a magyar nyelv alkalmazásáról a 18. század végén. Arra is utalnom kell, hogy Budai tevékenysége hogyan illeszkedik a *Grammatica Hungarolatiná* újrafelfedezésének történetébe.

1. A magyar nyelv szerepe az oktatásban

Margócsy István kutatásai nyomán úgy tűnik: a 18. század utolsó évtizedeiben sokan úgy gondolták, hogy a magyar nyelv szabályait először tudományos alapossággal ki kell dolgozni, és csak utána lehet alkalmazni az oktatásban.

„Úgy látszik, még azok a gondolkodók, írók is, akik pedig teljes szívvel-lélekkel a magyar nyelvi program mellett álltak ki, s az vallották, hogy a magyar nyelv nem szükölködik semmiben, a magyar nyelv korabeli »megállapítottságával« szemben komoly bizalmatlansággal éltek, s ezért először – természetesen a folyamatosan folytatott írói/fordítói munka mellett – a magyar nyelv eddig még pontosan nem tisztázott szabályainak meghatározását és egyeztetését akarták végrehajtani, ezt pedig nyilván nem lehetett oktatás közben végezni, sőt a normative meg nem határozott nyelvet ilyen állapotban nyilván oktatanónak sem vélték, iskolai alkalmazást korainak láthatták [...]. A nyelvvel kapcsolatos szervezkedések ezért nem oktatási, hanem »tudós« intézmé-

¹ A tanulmány rövidített változata elhangzott az Eötvös Collegiumban (*Konferencia Borzás István emlékére*. Budapest, 2009. április 20–25.)

² BORZÁS István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp. 1955. (Továbbiakban: BORZÁS: *Budai...*)

nyeket óhajtottak volna felállítani, s a tudós társaságok iránt való szándékok épp ezért nem a nyelv tanításának, hanem előzetes standardjának megállapítására, azaz a »tökéletes« *grammatica* és a »teljes« *szótár* elkészítésére irányultak.³

Margócsy az iskolai magyar nyelvűségnek három korabeli stratégiáját különbözteti meg. Az oktatás szempontjából a legkevésbé érdekes az, amelyet ő harmadikként tárgyal:

„a nyelv önmagáért való tudományos és/vagy esztétikai kutatását csak kevesen választották, s közöttük is hamarosan jelentős viták alakultak ki a grammatikai szabályozás vagy az írói alkotói szabadság dichotómiája kapcsán.”⁴

Az iskolai alkalmazáshoz szorosabban kapcsolódik a másik két elképzelés. Az első

„a nyelvművelésbe beleértette a nemzet kultúrájának minden elemét [...], s elsősorban a mindenre kiterjedő egyetemes irodalom-fogalomnak magyar nyelvű kiterjesztését célozta meg [...]. E koncepcióban a nyelv és a nyelvi kultúra mintegy egyetemes demiurgoszi funkcióban tűnik fel; kiműveltetése a társadalmi élet egészét átalakítaná – ugyanúgy, ahogy visszavetítve eddigi társadalmi bajainknak generális okaként is kinevezhető lesz a nyelvművelés hiánya vagy a latin nyelv sokáig tartó káros uralma. [...] A másik stratégiai elképzelés a lehető legegyszerűbb megoldást választotta (s a gyakorlatban feltehetően ennek hívei és képviselői voltak a legszámosabban): a nyelvtanítás arra és csak arra van kitalálva, hogy Magyarország nem-magyar ajkú lakosságát megtanítsa magyarul, s ezáltal biztosítsa a nem-magyar népességnek nemcsak kulturálódási lehetőségeit, hanem magyar állampolgárságát is.”⁵

2. *Budai Ézsaiás a magyar nyelvről*

Budai Ézsaiás már Göttingenben benyújtott doktori értekezésében (1794) is leszögezte, hogy a „lingua vernacula”, az anyanyelv „a legfőbb eszköz, amely a kultúrát bármely országban a nép legalsó rétegei közé is eljuttatja”.⁶ Amikor a debreceni kollégiumban 1797-ben vitát nyitottak a tanítás nyelvéről, „alkalmasint” Budai fogalmazta meg azt a határozatot, amely elrendelte a magyar nyelvű oktatást. Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal is, hogy – Borzsák István szavaival –

„a maganyelvűség 1797. évi elrendelése persze még korántsem jelentett gyökeres változást a debreceni iskola életében: a latin továbbra is megtartotta uralkodó helyét. Arról volt szó csupán, hogy a kötelező és kizárólagos latinnyelvűségen enyhítsenek

³ MARGÓCSY István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban*. In: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk. BÍRÓ Ferenc. Bp. 2005. 71–151. 115. (Továbbiakban: MARGÓCSY: *A magyar nyelv...*)

⁴ MARGÓCSY: *A magyar nyelv ..., i. h.* (3. jegyzet) 123.

⁵ MARGÓCSY: *A magyar nyelv ..., i. h.* (3. jegyzet) 119–120.

⁶ BORZSÁK: *Budai..., i. m.* (2. jegyzet) 61.

és az anyanyelv szóhoz juttatásával egyáltalán az oktatás eredményességét fokozzák. Ezt a célt szolgálták *Budai latin nyelvkönyvei*.⁷

A különböző szintű kézikönyvekben a szabályok és magyarázatok megfogalmazásában és a példaanyagban nagy mértékben támaszkodott az anyanyelvre. Ehhez szükség volt a magyar nyelv szabályainak ismeretére és rendszerezésére is. Borzsák István hivatkozik Péczely Józsefnek egy adatára,

„mely szerint Budai »az akkor hiányai mellett is legjobbnak tartott, jutalomnyertes debreceni magyar Grammatikából maga rövid kivonatot készített, tanítóknak, tanítványoknak kézikönyvül – vezérfonalul.«⁸

Nem a debreceni grammatika volt az egyetlen magyar nyelvtan, amit Budai ki-jegyzetelt. Tanári munkásságához kapcsolódva Borzsák István röviden ismertet néhány fennmaradt diákjegyzetet, amelyek a professzor debreceni óráin készültek. Majd megemlíti:

„1804-ből való jegyzetek találhatók végül a debreceni R. 586. jelzésű füzetben.”

A kapcsolódó lábjegyzet szerint:

„A 61 lapnyi terjedelmű kéziratban másfél lap történelmi vonatkozású; a végén Euripidésszel kapcsolatos, derekas részében pedig Sylvester János »Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum scripta« c. munkájára vonatkozó bejegyzéseket olvashatunk.”⁹

Itt kell röviden utalnom a *Grammatica Hungarolatina* utóéletére. A 16–17. században fel-felbukkantak különböző említések egy bizonyos latin–magyar nyelvtanról. Ezek akár Sylvester munkájára is vonatkozhatnak, de hogy valóban így van-e, az nem bizonyítható. A minden kétséget kizáróan erről szóló hírek a 18. század utolsó évtizedeiben jelennek meg. Legkorábban egy 1770-ben keltezett soproni kéziratot egyháztörténetben említik. Margócsy István 1776-hoz kapcsolja azt a következőkben részletesebben ismertető adatot, amely szerint a debreceni piarista gimnáziumban Sylvester grammatikájából tanították a magyar nyelvet. A bécsi bibliográfus, Michael Denis 1782-ben közölte a munka pontos címleírását. Ennél kézzelfoghatóbb magának a kötetnek a felbukkanása Debrecenben. A jelenleg ismert egyetlen példányról a tudós világ az 1790-es évek elején szerezhetett hiányos értesüléseket Weszprémi István híradásaiból. Első közleménye a kassai *Ma-*

⁷ BORZSÁK: *Budai...*, i. m. (2. jegyzet) 82–84.

⁸ BORZSÁK: *Budai...*, i. m. (2. jegyzet) 88–89. A hivatkozott forrás Péczely akadémiai emlékbeszéde: A M. Tudós Társaság Évkönyve (6.) 1845. 48.

⁹ BORZSÁK: *Budai...*, i. m. (2. jegyzet) 88.

gyar *Museum*ban jelent meg 1792-ben.¹⁰ Ugyanez a szöveg a következő évben újra napvilágot látott a bécsi *Magyar Hírmondó*ban.¹¹ Weszprémi 1795-ben az ismeretést egy gyűjteményes kötetébe is felvette, így tudósítása összesen háromszor volt olvasható nyomtatásban.¹² Kazinczy Ferenc nyomozta ki, hogy a *Grammatica Hungarolatina* Sinai Miklós debreceni professzor tulajdonában van. A szöveget lemásoltatta és több sikertelen próbálkozás után végül 1808-ban kiadta.¹³

3. A debreceni piaristák

Az első adat tehát, amelyik Sylvester nyelvtanának kifejezetten a tanításban betöltött szerepére vonatkozik, Debrecenhez fűződik. Margócsy István fentebb idézett tanulmányában részletesen feldolgozza a magyar nyelv 18. századi oktatásának forrásait. A dolgozatot kiegészítő adattárban a kapcsolódó dokumentumok időrendjében követik egymást a hivatkozások. Ezek között olvasható:

„1776: a debreceni piaristáknál »a magyar nyelvnel vezérkönyvül *Grammatica J. Sylvestro Pannonio autore* c. könyv szolgált.«”

A lábjegyzetben Margócsy hivatkozik forrására, a gimnázium egyik 19. század végi évkönyvében megjelent iskolatörténeti összefoglalásra, majd felveti a kérdést:

„Ez vajon valóban Sylvester János grammatikájának használatát jelentené?”¹⁴

A válaszra jómagam is kíváncsi volnék. Az idézett szöveg környezetéből azonban nem derül ki, honnan származik az információ. A tágabb összefüggéseket vizsgálva sem találtam semmi olyasmit, ami a hírt pontos filológiai adatokkal megerősíthetné.

¹⁰ WESZPRÉMI István: *Tudósítás A leg-régibb Magyar Grammatikáról*. = Magyar Museum (Kassa) 1792. II. köt. IV. negyed, 422–428. Keltezése és aláírása a következő: „Az illy tsekélységekben magokat gyönyörködtetőknek kedvéért írtam Debretzenben Szent Mihály’ havának 8-dik napján, 1792. Dr. Weszprémi István.”

¹¹ WESZPRÉMI István: *Tudósítás A’ leg első és leg régibb Magyar Grammatikáról*. = Magyar Hírmondó (Bécs) 1793. [26. szám] Böjt-más havának 29dik napján, 426–431. A keltezés szövege egyszerűbb, a dátumot Weszprémi az időszerűre javította: „Debreczenben, Böjt elő Havának 2-dik napján 1793-dikban. D. W. I.”

¹² WESZPRÉMI István: *Magyarországi öt különös elmékedések*. Pozsony, 1795. 81–88. A cím és a keltezés megegyezik a *Magyar Museum*ban megjelent cikkével.

¹³ [SYLVESTER JÁNOS] *Joannes Pannonius Sylvester: Grammatica Hungaro-latina*. Kiad. KAZINCZY Ferenc. In: *Magyar régiségek és ritkaságok*. Pest, 1808. 1–118. A *Grammatica Hungarolatina* utóéletéről részletesebben írtam: BARTÓK István: „Nem egyéb, hanem magyar poézis” Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben. Bp. 2007. 271–302. (Továbbiakban: BARTÓK: „Nem egyéb...”)

¹⁴ MARGÓCSY: *A magyar nyelv ..., i. h.* (3. jegyzet) 136.

A debreceni piarista gimnázium 1895/96-os évkönyvében olvasható a terjedelmes összefoglaló az iskola történetéről. Szó esik benne – többek között – az intézmény 18. századi oktatási rendjéről. A tanulmány szerzője, Cserhalmy József köszönetet mond

„Starck Andor gymn. tanár urnak, ki »*Iskolánk szervezete*« czimű czikknek nagy részét megírni szives volt.”

Ebben a fejezetben a VI. osztály tananyagáról a következőt olvashatjuk:

„Az eddig felsorolt tárgyakon kívül a magyar- és görögnyelv is képezte az oktatás tárgyát, bár nem oly részletesen és figyelmesen mint a latin. A magyarnyelvnél vezérkönyvül: »*Grammatica J. Sylvestro Pannonio auctore*« czimű könyv szolgált, a görögnél pedig a *Compendiaria graecae grammaticae institutio, Tyrnaviae 1766.*”¹⁵

Margócsy feltehetően a Sylvester grammatikájával együtt említett görög nyelv-tan kiadási éve alapján tette az adatot 1776-ra. (Ha így volt, a harmadik számjegyet elnézte.) Az évszám szolgálhat terminus post quem gyanánt: az iskolatörténet írója értelemszerűen csakis 1766 utáni forrásból meríthetett. Az idézett helyen ez a leg-későbbi dátum: a szöveg folytatásában a szerző korábbi tankönyvekre hivatkozik:

„A természettannál alapul: F. Dalham *Institutiones physicae* (Viennae 1753.) is vétett, de az oktatás a gyakori és közönséges, tehát ismeretes természeti tünemények, ismertetése [!] és magyarázatára szorítkozott. A mértani oktatásnál használtott például: *Euclidis libri* (Leutschoviae 1647.) czimű könyv.”

Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a forrás 1766 utáni, de azt nem tudhatjuk meg belőle bizonyosan, hogy a *Grammatica Hungarolatinát* mikortól ismerték és használták.

Az évkönyvben az adat forrására pontos, visszakereshető utalás nincs. Az általam elért szakirodalomban és levéltári anyagok között sem találtam olyan helyet, ahonnan az idézett állítás származhat. A debreceni piarista rendház iratanyagának egy része a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárba került, ezt nem volt módomban átnézni. Az anyag más része Budapesten, a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában található. Az itt átvizsgált könyvtárjegyzékek és tantervek nem említik Sylvester grammatikáját. Ugyancsak negatív eredményre jutottam a Magyar Országos Levéltárban, ahol az iskolatörténetben szereplő adat forrását további tantervekben, jelentésekben, a primási és helytartótanácsi körkérdésekre adott válaszok között kerestem.¹⁶

¹⁵ CSERHALMY József: *A kegyes-tanítórendiek Debreczeni társháza- és gymnasiumának története 1719–1896.* In: *Értésítő a kegyes-tanítórendiek debreceni algynasiumáról 1895–1896. iskolai évb.* Debrecen, 1896. 5–111. 76.

¹⁶ A piarista oktatásügy kutatásához nyújtott segítségéért Koltai Andrásnak tartozom köszönettel.

Mindazonáltal igen figyelemreméltó a *Grammatica Hungarolatina* debreceni használatára vonatkozó állítás, hiszen a ma ismert egyetlen példány Debrecenben bukkant fel a 18. század végén. Mint említettem, a becses darab Sinai Miklós professzor tulajdonában volt. Hogy Sinai vajon a debreceni piaristák feltételezhető példányát szerezte meg, vagy máshonnan jutott hozzá, nem tudni.¹⁷

4. Budai jegyzetei

A *Grammatica Hungarolatínára* vonatkozó következő adat Budai Ézsaiáshoz kapcsolódik. A Borzsák fentebb idézett megjegyzésében említett kézirat ma is tanulmányozható a Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában.¹⁸ A körülbelül negyedréte méretű füzet 80, ceruzával megszámozott levelet tartalmaz, a 31. levél rektójáig van teleírva. A borító belső oldalán egy későbbinek tűnő bejegyzés tudatja: „Budai Ézsaiás jegyzései”. Az első levél verzójától a 28. verzójáig terjedő, 55 lapnyi rész vonatkozik a *Grammatica Hungarolatínára*. A második levél rektójának a tetején ez áll: „K 726.” – mintha egy raktári jelzet vagy tételszám lenne. Ez után következik a jegyzetelés megkezdésének időpontja: „Notatur d. 28. Junii 1804.”

A grammatika utóéletének kutatásához eddig soha nem használták fel azt az adatot, amely szerint a példány, amelyikből Budai jegyzetelt, 1804 nyarán a bécsi császári könyvtárban lett volna. A debreceni könyvtár kéziratkatalógusában ugyanis a füzet így szerepel:

„R 586
Budai Ézsaiás: Extractus ex libris Bibliothecae Caesariae Vindobonensis. Bécs, 1804.
Autogr. 32 ff. 250×200 mm.
ff. 1–28. Sylvester, Joannes: »Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta. « Sárvár, 1539.
ff. 29–31. »Euripides Orestes ... edita Sigismundo Geloo Pannonio interprete...« Basel, 1550.»¹⁹

Könyvtörténeti kérdés, hogy Budai vajon valóban egy bécsi példányt használt-e. Azt a feltételezést, hogy a munka meglehetett a császári könyvtárban, erősíti az

¹⁷ A Sinai-hagyaték gondozója, Szabadi István a 28 kötetnyi iratanyag feldolgozása során egyelőre nem talált olyan adatot, amelyikből a kötet eredetére lehetne következtetni. Szíves tájékoztatását ezúton is köszönöm.

¹⁸ A könyvtári munkában nyújtott segítségét Kovács Teofilnak és Fazakas Gergely Tamásnak köszönöm.

¹⁹ FEKETE Csaba–SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*. Bp. 1979 /Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, Catalogi manuseriptorum, qui in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur, 1./ 113.

a fentebb említett adat, mely szerint első ismert pontos címléírása a bécsi bibliográfustól, Michael Denistől származik. Denis a régi bécsi nyomtatványokat sorra véve az 1544-es évnél tárgyalja Sylvesternek a *De Bello Turcis inferendo Elegia...* című költeményét, és megpróbálja összefoglalni a szerzőjének személyére és munkásságára vonatkozó adatokat. Itt – többek között – ezt olvashatjuk:

„Benkő I. cit. [Transylvania] p. 334. macht diesen [Sylvester] zum Uebersetzer des ungarischen zu Uj-Szigeth 1541. gedruckten N. Test., und berufft sich auf Bels Litterat. Hunno-scythica p. 36. Aber da sagt der vortreffliche Mann nichts von Sylvesters geistlichen Würden, auch p. 66. nichts. Hingegen werden in des Petr. Lascovius Monedulatus Tract. De Homine magno illo in rerum natura miraculo, in der Vorrede alle Ungarn genannt, die von 1522. bis 1585. Wittenberg besucht haben, unter welchen sich denn auch aufs Jahr 1534. Joh. Sylvester sonst Erdössy, wie es dort heisst, und der Benedict Abadi, der das erwahnte N. T. gedrucket hat, befinden. Noch vor diesem gab Silvester 1539. durch ihn Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum recens scripta, Neanesi (Uj-Szigeth, Neuinsel) 8, heraus. Diese beiden Stücke mögen sein Verdienst zur Wien Professur gewesen seyn.“²⁰

Ugyanakkor sem a régebbi, sem a legújabb bécsi könyvtári katalógusokban semmi nyoma nincs a *Grammatica Hungarolatinának*. Mivel azonban Budai közvetlen környezetében, Debrecenben egészen bizonyosan volt egy példány, könnyen előfordulhatott, hogy a professzor azt jegyzetelte ki, és csak a titoktartás miatt említette a bécsi könyvtárat, nehogy híre keljen a féltve őrzött ritkaságnak. E feltételezés Borsa Gedeontól származik; szíves szóbeli közlését ezúton köszönöm meg. Sinai Miklós példányát egyébként valóban nagy titkolózás övezte: még a munkát ismerető Weszprémi István sem volt hajlandó sokáig elárulni forrását. Miután Kazinczy nagy nehezen a nyomára jutott, Sinai tudta nélkül, fiának segítségével volt kénytelen eljuttatni a becses nyomtatványt a másolóhoz, Obernyik Józsefhez – történetesen éppen 1804-ben.

Vajon véletlen, hogy Obernyik és Budai ugyanabban az évben vette kézbe Sylvester nyelvтанát? Nem tudhatjuk. Ha pontosan ugyanakkor dolgoztak volna, ez azt erősíthetné, hogy léteznie kellett két különböző példánynak. Mindazonáltal az is könnyen elképzelhető, hogy kapva az alkalmon – mármint, hogy Sinai éberségét kijátszva hozzáférhetővé vált a kötet – egymás után jutottak hozzá.

Egyetlen apró jel utal arra, hogy Budai talán mégsem a ma is ismert, debreceni eredetű példányból jegyzetelt. A szigorú filológus mindenütt megadja a helyet, ahonnan a kimásolt szövegrészek származnak. Mindig a lapszámra hivatkozik. Például: az ajánló versek a címlével verzőján folytatódnak a tanulókhöz szóló tetrasztyichonnal. Budai hivatkozásában ez a 2. lap (pag. 2.). Hasonlóan: a bevezető szövegek utáni belső cím a 3. levél rektóján olvasható, tehát Budainál ez az 5. lap (pag. 5.).

²⁰ DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckgeschichte, bis M.D.L.X.* Viennae, 1782. 411–412.

Akkor lehetnének egészen nyugodtak afelől, hogy Budai a debreceni példányt használta, ha az eredetileg számozatlan lapok utólag meg lennének számozva. Logikusnak tűnik ugyanis az a feltételezés, hogy ha a professzor a jegyzetelés során mindig hivatkozott a lapokra, akkor nem kezdte újra meg újra előlről a számolást, vagy nem végig fejből tartotta, hogy éppen hol tart, hanem esetleg ráírhatta a lapokra a számokat. A lapszámozásnak azonban az ismert példányban nincs nyoma. Az unikumnak a leveleit számozták meg utólag, ceruzával, a címlevél kivételével. Így a levélszámok a második páratlan laptól az utolsóig, 2-től 48-ig követik egymást. Ez azonban már 20. században történt. A *Grammatica Hungarolatina* Lorenzo Valla latin Íliász-fordításához kötve maradt az utókorra. A kolligátumot az Országos Széchényi Könyvtárban 1951-ben szétválasztották. Az Íliász-fordítás maradt az eredeti kötéstartalékban,²¹ Sylvester nyelvtana új kötetet kapott. Az előbbi előzőklapján olvasható: „RMK I. 14 kiemelve, a kötetet átszámoztuk.”

Az utóbbi első kötéstartalékjának belső oldalán ez áll: „RMK I. 14. Koll. 2.”²²

Az utólagos levélszámozás ugyanattól a kéztől származik, mint ez a bejegyzés.

Rátérve most már Budai jegyzetének a tartalmára: a kézirat az eredeti mű hosszabb-rövidebb részleteinek betűhív átirata, helyenként latin és magyar nyelvű megjegyzésekkel kísérve. Feltűnő, hogy a magyar vonatkozású részek legnagyobb-részt megtalálhatók benne, a magyar paradigmasorok kivételével, amelyekből csak szemelvények kerültek be a füzetbe. Pontosán olvasható azonban valamennyi nyelvtani fogalom magyar meghatározása, a magyar szakkifejezések és a latin összefüggésekben megjelenő magyar példák. Megvannak a hosszabb összefüggő szövegrészek a hónapnevekről;²³ a magyar folyó- és városnevekről, így Meggyesaljáról és Sárvárról;²⁴ a magyar névelőről;²⁵ a nyelvek harcáról és a magyar nyelv gazdagságáról.²⁶

Mindebből úgy tűnik, Budait elsősorban a magyar nyelvvel és nyelvtannal kapcsolatos megállapítások foglalkoztathatták. Erre utal az is, hogy amikor nekifogott a jegyzetelésnek, igyekezett mielőbb a grammatikára térni, a bevezető részeket csak röviden említette. A címlap szövegét a rajta olvasható verssel együtt pontosan lemásolta, de az utána következőkre csak utal:

„Következik egy tetrasztichon a tanulókhöz, majd egy hendecasyllabus Sylvester fiához, Theodorhoz, utoljára egy disztichon az irigyekhez, végül az ajánlólevél Theodorhoz.”

²¹ A kötetet Ant. 7806 jelzettel az antikva állományba sorolták be.

²² RMNy 39.

²³ BUDAI Ézsaiás: *Extractus ex libris Bibliothecae Caesariae Vindobonensis*. Bécs, 1804. 5v–8v. (Továbbiakban: BUDAI: *Extractus*...)

²⁴ BUDAI: *Extractus*..., i. m. (23. jegyzet) 9r–11r.

²⁵ BUDAI: *Extractus*..., i. m. (23. jegyzet) 13r–14v.

²⁶ BUDAI: *Extractus*..., i. m. (23. jegyzet) 24r–24v.

Ennek csak az utolsó mondatát és a keltezését idézi. Mindazonáltal tesz egy klasszika-filológushoz illő megjegyzést: megállapítja, hogy Sylvester stílusa választékos; Cicerót imitálja, legfőképpen a *De officiis*.²⁷

Amikor azonban az interiectio magyar definíciójának lemásolásával a végére ért a kivonatolásnak, egy „Nota bene” megjegyzéssel visszatért a kötetecske elejéhez, és pontosan, teljes terjedelmükben bemásolta a jegyzetelés kezdetén éppen csak említett verseket és az ajánlólevelet.²⁸

Budai Ézsaiás további megjegyzései is mutatják filológiai alaposságát. A címlapon álló vershez féllapnyi magyarázatot fűz Nádasdy Tamásról, az újszигeti iskoláról és nyomdáról.²⁹ Az eredeti nyomtatványt jellemezve megállapítja:

„A levelek nincsenek megszámozva. Az egész mű 48 kisméretű, nyolcadrét levélből áll. A tiszta, egyszerű, világos latinság és a klasszikus szerzők ismeretét bizonyító tudásanyag elárulja, hogy Sylvester János Isten dolgaiban és a görög irodalomban kétségtelenül igen járatos. Ez abból is kitűnik, hogy helyénvalóan alkalmaz görög szavakat, amelyekkel ő maga nevez meg bizonyos városokat, és további görög szólamokat és kifejezéseket.”³⁰

Budai Ézsaiás jegyzeteinek vannak rendkívül fontos irodalomtörténeti vonatkozásai is, mégpedig Sylvester János költői munkásságát illetően. A *Grammatica Hungarolatina* nevezetes része a hónapok magyar elnevezéséről szóló kitérő. Egyes hónapoknál a nyomtatványban megjelenik a „Nos” szócska. A szöveg 19. századi kiadói, Kazinczy Ferenc és Toldy Ferenc ezt úgy közölték, mintha az adott hónap magyar nevét magyarázná: „mi” saját nyelvünkön így hívjuk őket. Jőmagam azonban a kritikai kiadás³¹ készítése során tartalmi és tipográfiai jellemzők alapján más következtetésre jutottam. Úgy vélem, a „Nos” a hónapokhoz kapcsolódó, nem a klasszikus auktoroktól idézett versek szerzőjére utal: Sylvester maga írta

²⁷ „Sequitur Tetrastichon ad pueros, tum ad Theodorum filium Carmen Endecasyllabum, postremo Distichon is Osorem. Incipit denique Epistola nuncupatoria ad Theodorum filium; stilo eleganti, <...> ad imitationem Ciceronis, in principio de officiis. Quam epistolam ita clauduit: [...]” BUDAI: *Extractus...*, i. m. (23. jegyzet) 2v. Borzsák monográfiájából tudjuk: Budai Debrecenben kezdő professzorként a nagy auditoriumban a *De officiis* magyarázta. BORZSÁK: *Budai...*, i. m. (2. jegyzet) 86.

²⁸ BUDAI: *Extractus...*, i. m. (23. jegyzet) 26r–28v.

²⁹ BUDAI: *Extractus...*, i. m. (23. jegyzet) 1v.

³⁰ „Paginae numeris signatae non sunt. Absolvitur opus totum 48 paginis in 8vo minori; latinitas pura, simplex, perspicua; studiumque Auctorum Classicorum spirans; Dei et literaturae Graecae appertime peritum esse aperuit Joh. Sylvestrum; quod vocabula composita Graeca, quibus ipse Auctor nomina quaedam urbium redditis, locutiones item Graecas, et sententiae, quibus commode utitur, appendum.” BUDAI: *Extractus...*, i. m. (23. jegyzet) 2r.

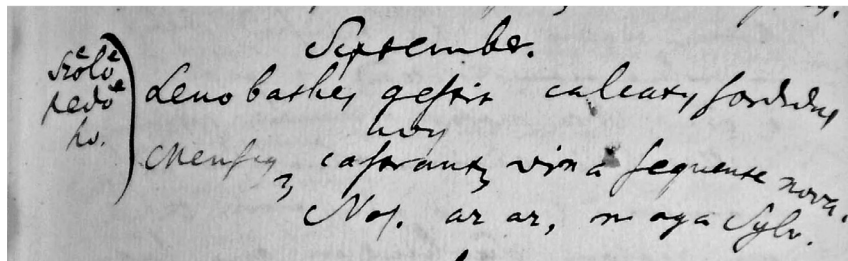
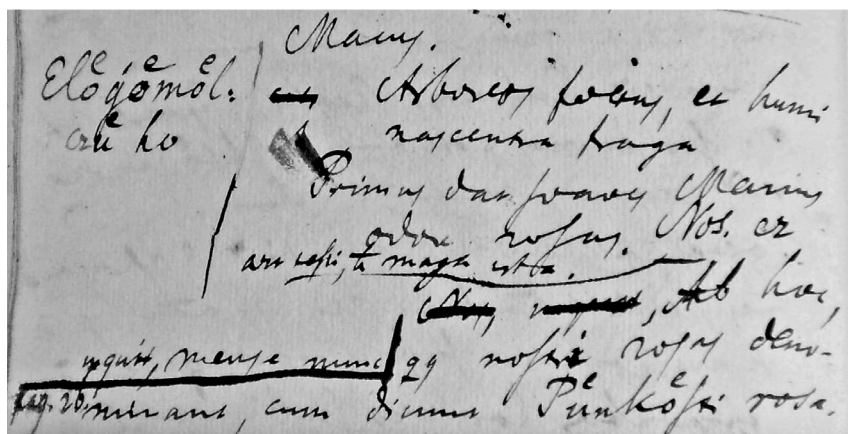
³¹ [SYLVESTER János] *Ioannes Sylvester: Grammatica Hungarolatina*. Edidit, introduxit et commentariis instruxit Stephanus BARTÓK. Bp. 2006. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, 15./

őket. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy akár a korabeli magyar nyelvű világi költészetből is meríthetett.³²

Mielőtt Borzsák István megjegyzése Budai Ézsaiásra irányította volna a figyelmet, azt hihettem: nekem jutott először eszembe az ismeretlen szerzőjűnek tartott verseket Sylvesternek tulajdonítani. A debreceni jegyzet áttanulmányozása után azonban már látom: Budai Ézsaiás két évszázaddal megelőzött.

Mint fentebb említettem, Budai a hónapokról szóló részt is kimásolta. Átiratában a könyvecske zsúfolt, zavaros tipográfiai képét igyekezett áttekinthetően visszaadni. A kéziratban a hónapok magyar neve mindig a lap bal oldalán áll, határozott függőleges vonallal elválasztva a versektől, a „Nos” pedig – Kazinczy és Toldy kiadásával ellentétben – az eredetinek megfelelően, mindig a versek végén, azaz a jobb oldalon, aláírászerűen jelenik meg. A filológus Budai egyértelműen megfogalmazza az ebből adódó következtetését. Az egyik előfordulásánál magyarul jegyzi meg: „Nos. Ez azt teszi, hogy maga írta.”³³

Egy másik alkalommal ezt olvashatjuk: „Nos. Az az, maga Sylv[ester].”³⁴ (Lásd a mellékelt ábrát!)

³² Részletesebben a hónapversekről: BARTÓK: „Nem egyéb...”, i. m. (13. jegyzet) 166–185.

³³ BUDAI: *Extractus...*, i. m. (23. jegyzet) 7v.

³⁴ BUDAI: *Extractus...*, i. m. (23. jegyzet) 8r.

5. Budai Sylvesterről a Magyarország históriájában

Budai hamarosan hasznosította feljegyzéseit. Magyarország históriáját feldolgozó munkájának második kötetében az I. Ferdinánd uralkodása alatt történetek előadása során részletesen tárgyalja Sylvester János munkásságát.³⁵ Nádasy Tamást méltatva ezt írja:

„Legtöbb hasznot azzal tett, hogy *Új Sziget* (Neanesus) nevű birtokában, mely Vas Vármegyében Sárvárhoz közel esett, alkalmas Oskolát, és mellé Könyvnyomtató műhelyt állíttatott. Mind kettőt bizta *Erdősi János* (Joannes Sylvester) nevű Tudós Emberre, a’kit azután Udvari Papjának is felvett. *Erdősi János* azon Oskola számára 1536-ban Deák nyelvű Magyar Grammatikát készíttvén: azt, ugyan azon Újszigeti Nyomtató műhelyben kiadta 1539-ben; mely is legelső grammatikája a’ Magyar Nyelvnek.”³⁶

Természetesen utal az Újszövetség-fordításra is, itt még csak röviden.

A *Grammatica Hungarolatináról* írottakat illetően úgy tűnik, Budai az ismertetett kéziratát használta fel a nyomtatott szöveg megfogalmazásához. Saját megjegyzései mellett a kimásolt részekből idézi Sylvesternek a szülőföldjéről és Sárvárról írott sorait, magyar terminusait és definícióit. Majd így folytatja:

„De hogy a’ Magyar nyelv természeti tulajdonságainak méjebb vizsgálásába, sőt más nyelvekkel való egybeazonosításába, és a’ hibás nevezeteknek megjobbításába is beléereszkedett: megtetszik tsak abból is, a’ mit a’ Nemekről (de Generibus) p. 20. és a’ hónapoknak magyar neveiről mond p. 21–28. ekképpenn: [...]”³⁷

Ehhez a szakaszhoz kapcsolódva megállapítja:

„Itt mindenik Hónapnak természetét, vagy maga tulajdon versével, vagy régi classicus Poétáéval tévénn ki; azoknak egymás után ilyen nevezetet adott: [...]”³⁸

A saját versek közül kettőt idéz:

„October, *Boruető ho*; (Borvető hó; melyet ezzel a’ versel világosít:
Ut durare queant longos nova musta per annos
October cellis condit, et illa cavis.)

November, *Borlátogato ho*; (mellé ezt a’ verset tész világoztású:
Conditá num valeant consistere vina probantur
Illo, qui nomen, mense, Novembris habet.)”³⁹

³⁵ BUDAI Ézsaiás: *Magyar Ország Históriája, a’ Mohátsi Veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*. Debrecen, 1808. 129–135. (Továbbiakban: BUDAI: *Magyar Ország...*)

³⁶ BUDAI: *Magyar Ország...*, i. m. (35. jegyzet) 129–132.

³⁷ BUDAI: *Magyar Ország...*, i. m. (35. jegyzet) 131.

³⁸ BUDAI: *Magyar Ország...*, i. m. (35. jegyzet) 132.

³⁹ BUDAI: *Magyar Ország...*, i. m. (35. jegyzet) 133.

Amint a fentebb hivatkozott helyen kimutatni igyekeztem, a „Nos” szerzőjű versek egy része tartalmaz klasszikus reminiscenciákat, más részük viszont teljesen elszakad az antik előképektől. Aligha lehet véletlen, hogy a klasszika-filológus Budai Sylvester „maga tulajdon versei” közül éppen azokat idézi, amelyek az utóbbiakhoz tartoznak, tehát a legnagyobb mértékben tekinthetők önálló költői alkotásnak.

A *Grammatica Hungarolatina* ismertetését Budai így fejezi be:

„Méltán óhajthatni, hogy Erdösi Jánosnak ezen Magyar Grammaticáját, Tek. Kazinczy Ferentz Úr, a’ mint megígérte, maga jegyzéseivel mentül előbb kiadja.”⁴⁰

Kazinczy ígérete a tudós világban ismert lehetett. Levelezésében gyakran emlegette szándékát. 1805-ben a *Magyar Kurír*-ban a „Tudománybéli Jelentések” között számolt be a kiadás tervéről és saját szöveggondozói munkájáról:

„Kevés idő múlva Pesten fog meg jelenni következő című munka: – Joannes Sylvesternek, az az Szinnyérváraljai Erdösi Jánosnak, Magyar Deák Grammatikája; nyomt. Új Szigeten, 1539. és: a’ Krakkai 1549. kijött Orthographia Vngarica. [...] Előbeszédjeiket megírta, ’s kritikái ’s philologiai glosszákkal elhintette Kazinczy Ferencz.”⁴¹

A *Magyarország históriája* második kötetének első kiadása 1808-ban jelent meg, az előszó kelte 1808. május 14. Ekkor még Budai nem tudhatta, milyen hamar teljesül óhaja. Kazinczy 1808 augusztusában már ezt írhatta Kölcseynek: „A munka valahára elkészült [...]. Azonnal le lesz nyomtatva a’ praefatio is.”⁴² A hónap közepén már remélte, hogy „a’ Pesti vásárkor kapható lesz a’ könyv.”⁴³

A kötet megjelenéséről augusztus 19-én tájékoztathatta Kis Jánost:

„[...] szeretném ha Sylvesteremet, melly Magyar régiségek ’s ritkaságok nevezete alatt lépett-ki a’ sajtó alól e’ holnapban, legalább Praefatiómat ’s jegyzésimet magának felolvasatni parancsolnád – szemeidre nézve mondom felolvasatni ’s nem olvasni.”⁴⁴

A *Magyarország históriája* vonatkozó kötetének második, 1814-ben megjelent kiadásában Budai már ezt írhatta:

„Erdösi Jánosnak ezen Magyar Grammaticáját, Tek. Kazinczy Ferentz Úr, a’ mint megígérte, maga jegyzéseivel megbővítve kiadta.”⁴⁵

⁴⁰ BUDAI: *Magyar Ország...*, i. m. (35. jegyzet) 133.

⁴¹ *Magyar Kurír* 1805. júl. 19. 94–95.

⁴² Kölcsey Ferencnek, 1808. aug. *Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXI.* Kiad. VÁCZY János. Bp. 1890–1911. 6. 65. (Továbbiakban: *KazLev VI.*)

⁴³ Pápay Sámuelnek, 1808. aug. 14. *KazLev VI.* 26.

⁴⁴ Kis Jánosnak, 1808. aug. 19. *KazLev VI.* 37.

⁴⁵ *Magyar Ország Históriaja a Mohátsi Veszedelemtől fogva Budá viszzavételéig. [...] most másodszer megjobbítva kiadta BUDAI Ésaías.* Debrecen, 1814. 131.

Visszatérve az első kiadáshoz: a *Grammatica Hungarolatina* ismertetése után Budai részletesebben szól az Újszövetség-fordításról. Idéz a latin ajánlólevélből, és „a’ mostani írás és beszéd módja szerint” teljes terjedelmében közli „Az Magyar népnek” címzett verset. Kritikatörténeti érdekű a disztichonokhoz fűzött megjegyzése:

„[...] annak bizonyására szolgálnak, hogy már akkor a’ Deák mérték szerint való Magyar Versírás szokásbann volt, melyet kár hogy annakutánna abba hagytak, tsak az egyformánn végződő Versek találvánn kedvességet.”⁴⁶

Az idézett részek kritikatörténeti jelentőségükön túl az anyanyelvi oktatás szempontjából is figyelemreméltók: a *Magyarország történetiájának* kötetei igen fontos szerepet töltenek be Budai magyar nyelvű tankönyvprogramjában. A diákok magyarul olvashattak – sok egyéb között – Sylvester János érdemeiről. Érdemes volna tudni azt is, hogyan hasznosította Budai Sylvester grammatikájának a magyar nyelvre vonatkozó megállapításait „ad usum studiosae iuventutis Hungaricae” alkalmazott, „observationes ... genio linguae Hungaricae accommodatas”⁴⁷ tartalmazó latin nyelvkönyveiben. Ennek vizsgálata azonban már a nyelvtudomány és a pedagógia történetére tartozik.

ISTVÁN BARTÓK

La 'Grammatica Hungarolatina' de János Sylvester, comme manuel scolaire à Debrecen aux 18e–19e siècles

L'intérêt pour une systématisation scientifique de la langue hongroise s'est de plus en plus accru au tour des 18e et 19e siècles, puisque cette systématisation était la condition préalable à l'emploi de la langue maternelle en une mesure toujours plus importante dans l'instruction scolaire. L'étude présente analyse l'un des plus importants documents de ces aspirations. Le professeur du Collège Réformé de Debrecen, Ézsaiás Budai, au cours de l'été de 1804 rédigeait des notes à partir le premier grammaire hongrois connu, l'oeuvre de János Sylvester, intitulé *Grammatica Hungarolatina*, écrit en 1539, grammaire latino-hongrois parallèle.

Le manuscrit de Budai nous propose plusieurs questions intéressantes. L'une d'elles est de caractère d'histoire de livre, aujourd'hui nous connaissons un seul exemplaire de l'oeuvre de Sylvester, retrouvé à Debrecen à la fin du 18e siècle. Par contre Budai note qu'il avait employé l'exemplaire de la bibliothèque impériale de Vienne.

Dans le texte de *Grammatica Hungarolatina*, à côté de nombreuses citations classiques, on trouve des distiques latins d'origine inconnue. Par l'examen du contexte, Budai était le premier à supposer que Sylvester lui-même soit l'auteur de ces textes. La recherche ultérieure paraît justifier ses conclusions.

Dans ses propres manuels latins, Budai explique la matière par sa comparaison à la langue hongroise. Pour les parallèles latino-hongrois il a certainement employé les méthodes observées dans des anciens manuels pareils de grammaire hongrois. Pour voir exactement ce processus, il est nécessaire de poursuivre des recherches ultérieures.

⁴⁶ BUDAI: *Magyar Ország...*, i. m. (35. jegyzet) 135.

⁴⁷ BORZSÁK: *Budai...*, i. m. (2. jegyzet) 84.

KÖZLEMÉNYEK

Az első szebeni nyomda történetéhez. A *Magyar Könyvszemle* ez évi első számában jelent Simon Zsolt írása a szebeni nyomda 1525-ben történt alapításáról.¹ A jó szemű szerző a marosvásárhelyi Teleki Téka töredékgyűjteményében nyolc, mindössze tenyérnyi papírban felismerte az időrendben harmadik hazai nyomda első termékét. Ezen a két nyomdász 1525. január 5-én keltezett írása is megtalálható, amelyben felajánlják szolgálatukat a város tanácsának. Ráadásul e sorokat mindkét nyomdász neve zárja: „Magister Lucas Trapoldianus ac Valentinus Corvinus presbiter, calcographi Cibinienses”. Simon Zsoltnak tehát nem csupán kitűnő érzéke volt a felismeréshez, de nagy szerencséje is, hogy ilyen fontos, a nyomda történetét alapvetően meghatározó adatokra talált.

A töredékek, amint ezt Simon Zsolt pontosan leírta, mind egyetlen, egyleveles nyomtatvány részei. Ennek első felén legfelül a „Novus annus jubileus” szövegű sor olvasható. A nyomdászoknak a fentiekben említett ajánlása alatt a Róma által a századok minden 25. évére jubileumi búcsút ígérő, az 1525–1575 közötti 51 esztendőben a húsvét szerint változó ünnepeknek időpontja áll évenként egy-egy sorban. Ezek a számok ünnepenként egy-egy hasábot alkotnak. Ennek a speciális naptárnak hátlapján német és latin nyelven a középkor végén legtöbbször mondott imádságok szövege olvasható német és latin nyelven. Az összes szöveget két csoportban fametszetes díszlécek veszik körül. A nagyobbik közepén fametszetes lécsosztja ketté az imákat, míg a kisebbben egyedül áll a német hiszekegy.

Simon Zsolt ismertetéséhez hasonló jelentőségű újdonság a hazai, korai nyomdászat történetében eddig csupán kettő fordult elő eddig az utolsó száz évben. Az első Fitz József felismerése volt. E szerint a műhely, ahol 1477-ben Antoninus Florentinus *Confessionale* című műve készült, Magyarországon volt.² A Mathias Moravus nápolyi nyomdájából származó felszerelés hazai működtetője máig ismeretlen. Így ő a „*Confessionale* nyomdája”, műhelye pedig a „*Confessionale* nyomdája” megjelölést kapta a szakirodalomban. Itt készült az a két további nyomtatvány is az 1477 és 1480 között időben, amely a második nagy felfedezés volt. Ez Soltész Zoltánné érdeme.³

A szebeni nyomdáról – Simon Zsolt mostani felismerése előtt – csupán későbbi századok, kéziratos feljegyzéseiből származó, töredékes adatok maradtak fenn, de az eredeti nyomtatványokból egyetlen darabka sem. A fentiekből eddig csak azt lehetett tudni, hogy 1529-ben Thomas Gemmarius városi iskolamester latin nyelvtanát, majd a következő esztendőben Sebastian Pauschner városi orvos pestis elleni kis kiadványát ebben a műhelyben készítették. Az utóbbi címlapján szerepelt Lukás Trapoldner nyomdász neve, aki 1531-től a város jegyzője volt. Erről a szebeni műhelyről ettől kezdve még csak közvetett adatok sem maradtak fenn.⁴

¹ MKsz 2009. 1–29.

² FITZ József: *Hess András, a budai ősnymdász*. Bp. 1932. 141–159.

³ MKsz 1958. 59–68.

⁴ V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. 40.

A töredékek beható vizsgálata alapján – Simon Zsolt igen alapos ismertetéséhez kapcsolódva – még néhány további megállapítás és következtetés is levonható volt a nyolc töredék mindkét feléről készült összesen 16 másolat alapján. Feltűnő, hogy ezek méretük alapján kétfelé különülnek. Az egyik felének (nyolc darabbal) átlagban kb. 22×16 cm, míg a másik felének mérete kb. 16×13 cm. A két méret megfelel a negyed, illetve a nyolcad alakú könyveknek. A nyolc papírdarabot – fele-fele arányban – tehát két különböző könyv tábláinak megerősítésére használták fel. Miután négy-rétegű papír önmagában túlságosan kevés a két különböző méretű kiadvány kötéstábláihoz, azt kell feltételezni, és lehet remélni, hogy a Teleki Téka külön-gyűjteményében – az eredeti kötések hozzávetőleges mérete alapján felismerhetően – még további töredékeket őriz. Ezek nem biztosan, csak talán tartozhatnak az első szebeni nyomda termékeihez. Az a körülmény, hogy négy-négy példányt használtak ugyanabból a nyomtatványból két könyv bekötéséhez egyértelműen arra utal, hogy ez esetben a szebeni nyomda makulatúrjáról van szó.

A töredékek meglehetősen megviselt állapotban vannak. A hiányok zöme nyilván a könyvkötő ollójának esett áldozatul, de farágó szű is megtette a magáét a két kötetrel a századok során. A kötéstáblák szétázatása során is lehettek veszteségek: a sok helyen igen hiányos részeknél le-leszakadó töredékek alighanem elvesztek. A fényképezése során sem sikerült a papírátfedéseket elkerülni.⁵

A hazai nyomdatörténet szempontjából kiemelkedően fontos lelet tehát olyan félív⁶ méretű papírra készült, amelyiknek egyik felén a fentiekben körvonalazott naptár a nyomdászok ajánlásával a másikon két fametszetekből kialakított keretben imádságok szövege áll. A töredékek ezeknek a nyomtatványoknak túlnyomó részét megőrizték, de azért a fentiekben említettek miatt sajnos vannak hiányok is. Így naptárból nem maradt fenn az 1545 és 1564 közötti évek, vagyis az 51 esztendőből húsz. A naptár hátára nyomtatott imádságok közül a nagyobbiknak az alsó és a bal oldali, míg a kisebbiknek a jobb oldali keretező fametszete valamennyi példányból hiányzik.

De vajon miért nyomtattak a naptár hátára, amelyet plakátszerűen felragasztásra és félévszázadra szántak? Ráadásul annak olvasási irányához viszonyítva merőlegesen állították elő az imádságokat. Így bizonyos, hogy a papír két felére különböző időpontban nyomtattak. A kérdés megválaszolását a Szebenben ezekben az években a vallás terén bekövetkezett változásban kell keresni. A két nyomdász az 1525. év első napjaiban ajánlotta a jubileumi búcsú alkalmával műhelyük első termékét a városi tanácsnak. Mind a nyomdászok, mind a város vezetősége ekkor katolikus volt. Érdekes lehet itt megemlíteni bizonyos Simon Trappoldi (Trapoldianus)⁷ esetét, akit 1524. szeptember 22-én elsőként pereltek be Szebenben a lutheranizmus gyanújával.⁸ A naptár már címében hangsúlyozta a pápák által jelentős búcsúval meghirdetett jubileumi évet. A nyomtatvány teljesen ehhez igazodott: kétszer 25 évet fog át, hogy így 51 esztendőben három jubileumi búcsút tartalmazzon. A korábbi évszázadok tapasztalata alapján a nyomdászok joggal remélhették, hogy a változó ünnepek liturgiájához ilyen engedhetetlenül fontos adatokat tartalmazó plakátjellegű, tehát szükség-szerűen olcsó kiadványt tudnak majd jelentős példányszámban értékesíteni. Így abból az akkori átlaghoz viszonyítva jóval többet nyomtattak, hiszen ebből legalább egyet nyilván közel és távol legalább minden templom számára vásároltak volna.

Azonban Luther éppen a számtalan visszaéléshez vezető búcsúk ellen emelte fel elsőként a szavát. Szebenben pedig közvetlenül a jubileumi búcsúkat kiemelő plakátnaptár kinyomtatását követő

⁵ Áll ez különösen a 3–12. képpárra, de 2. ábra tetejének közepén is látható némi ragadvány.

⁶ A kézzel merített nagyméretű papírvírv fele és a kisméretű teljes ív között meglehetősen kicsiny volt akkoriban az eltérés azok méretében.

⁷ A Trapoldner-család meglehetősen kiterjedt volt ebben az időben Szebenben. Azt nem lehet tudni, hogy a nyomdász Lukas milyen fokon volt rokona Simonnak.

⁸ BORSA Gedeon: *Könyvtörténeti íráások. I.* Bp.1996. 120.

időben következett be az, hogy az erdélyi szászóság – fokozatosan, de két évtized alatt egységesen – magáévá tette a lutheri tanokat. Így a szebeni nyomda első kiadványának értékesítése hamarosan megszakadt. A visszamaradt példányok sorsa pedig nem lehetett más, mint a makulátúrává minősítés.

Akkoriban a papír ára viszonylag igen magas volt, hiszen azt hazánkba messzi földről kellett szállítani. Ezért és a rossz közbiztonság miatt ára ide érve igen csak magas volt. A makulátúrapapírt így évszázadokon át rendkívül megbecsülték. A nyomdáknak óhatatlanul és folyamatosan keletkező selejtet akkoriban leginkább a könyvek kötéstábláinak megerősítéséhez használták. Így váltak ezek a különben az utolsó példányig elpusztult, régi nyomtatványok „lelőhelyévé”, amint ez a most tárgyalt kiadványok esetében is történt.

Ennek tudható be, hogy sor került az immár eladhatatlan selejtté vált „jubileumi naptár” másik felének nyomtatással történő újra felhasználására. A lutheri reformáció már jól érzékelhető az itt olvasható, a leggyakrabban használt és a templomokban, közösségekben is elmondott imádságok latin és német nyelvű szövegében. A nagyobbik keretben a vízszintes, elosztó, fametszetes lécz felett a nép nyelvén, tehát ez esetben németül, olvasható a miatyánk, az üdvözlégy és a tízparancsolat szövege. Tehát egyértelmű, hogy ezt a nyomtatványt kizárólag az erdélyi szászok, azon belül pedig leginkább Szeben és környéke lakóinak szánták.

Külön figyelmet érdemel az üdvözlégy szövege, amelyet a szedő mindössze két sorba szorított össze. Hogy ezt elérje mindhárom utolsó szóban egy-egy rövidítésjel alkalmazására kényszerült. Ezzel szemben az ezt követő tízparancsolat önálló címsort kapott, majd a szövegben három, összesen mintegy felsornyi üres hely tátong. A legfeltűnőbb az, hogy az üdvözlégy szövegének csak a bibliai eredetű első fele olvasható itt, a hozzáfűzött imaszöveg azonban hiányzik. Nyilvánvaló, hogy mindez a reformáció irányába mutat. Az említett két rész szedésében közölt tapasztalható egyenetlenség alapján arra is lehetne esetleg következtetni, hogy eredetileg talán az egész üdvözlégyet ki kívánták hagyni. De miután annak szövege a Bibliában olvasható, akárcsak a fenti imádságok alatt latinul olvasható Magnificat, utólag két sorban mégis csak beszorították a szedésbe.

Az új szebeni nyomda tehát híven követte a városi tanácsnak a vallással szembeni tanúsított mindenkori magatartását. Ez a nyomdászok ajánlását követően fokozatosan a lutheri felfogás irányába tolódot el. Egészen addig, amíg 1529. február 12-én a város illetékesei elrendelték, hogy a szerzetesek nyolc napon belül hagyják el a várost.⁹

Feltehető, hogy az egyik nyomdász, „Corvinus Valentinus presbiter” ekkor távozott Szebenből, mert az ezt követő időben az 1530. évi szebeni könyvben egyedül Trapoldner neve szerepel, aki azután 1531 és 1545 között Szeben jegyzője volt. Mint a város szenátora hunyt el 1547. december 24. után.¹⁰ Így érthető, hogy magas hivatali beosztása miatt 1530 után felhagyott a könyvnyomtatással. Társának további sorsáról adat nem áll rendelkezésre.

De vajon a pap Valentinus Corvinus honnan jött Szebenbe, és miért, mint nyomdász? Ennek tisztázására vissza kellett menni a 15. századba és Velencébe. Ez a város volt akkor és még utána sokáig a legnagyobb és legfontosabb nyomdahelye az akkori világnak. Itt jelent meg 1476. december 25-én Andreas de Padua egyik munkája, amelyet Adam de Rottweil és Andreas de Corona nyomtatott.¹¹ 1484. szeptember 28-án fejezték be az akkor Mátyás király birodalmához tartozó Morvaország fővárosa, Olmütz (Olomouc, régi magyar nevén Alamóc) érseksége számára szóló breviárium kinyomtatását a lagúnák városában.¹² (A megrendelő érsek Thurzó Szaniszló volt.) Andreas

⁹ BORSA: *i. m.* (8. jegyzet) 116.

¹⁰ BORSA: *i. m.* (8. jegyzet) 120.

¹¹ *GW* 784.

¹² *GW* 5414.

Corvus Burcensis de Corona, Martinus Burcensis de Corona, Martinus Burcensis de Czeidino és Conradus Stahel de Blaubeurensis alkotta a csapatot, amely ezt előállította. A négy személyből tehát nem kevesebb, mint három az erdélyi Barcaságból származott: kettő Brassóból és egy pedig Feketehalomból (Zeiden, Codlea).

Andreas Corvus mint közreadó nyomdász a továbbiakban már nem ismeretes, de ő hű maradt a nyomdászathoz, továbbra is a szakmában dolgozott. B. Cecchetti a velencei állami levéltár (Frari) hallatlan gazdag anyagából publikált kivonatokat a helyi nyomdászat első évtizedeiből. E kincsébánya őrizte meg Andreas Corvus élete későbbi szakaszának emlékét:¹³ „1496. 14. ottobre: Ego Andreas Sigismundi Corvi inxisor stampe...” és „1498. 19. agosto: „Ego Andreas olim Sigismundi Corvi impressor librorum...””. Tehát a Velencében dolgozó betűmetsző és nyomtató a fenti két időpont között veszítette el Zsigmond nevű édesapját.

Szerencsére Brassó városának levéltára is rendkívül gazdag, így „Andreas Corvus Burcensis de Corona” családjára vonatkozó adatokra is lehet ott bukkanni.¹⁴ A német anyanyelvű Brassóban a Velencében „Corvus” családnevet ott természetesen „Rabe”, pontosabban „Rawe” névformában használták. Így a város „Quartal Petri” elnevezésű részében 1486-ban a házuk után fizetendő adózők jegyzékében olvasható: „Rawe Sigmundt 1 fl 23 ap. 1489”, majd később „1490. Rawe Sigmundt, Michael Thismacher an Stelle des Rawe Sigmundt bis 1497”.¹⁵ Ebből kitűnik, hogy a velencei „Andreas Corvus” Brassóban élt apja bizonyosan azonos azzal a „Rawe Sigmundt”-tal, aki az adót 1489-ig fizette, majd 1490-től helyette a házat feltehetően bérbe vevő „Michel Tismacher” 1497-ig. Ez az év pontosan azonos a két velencei bejegyzés közötti esztendővel, vagyis amikor Andreas Corvus apja elhunyt.

A fentebb ismertetett velencei forrásból megtudható, hogy Andreas Corvus betűket metszett és nyomtatói munkát végzett a 15. század utolsó éveiben. A betűk metszése a nyomdászat legigényesebb területe. Az így készített patricákat, az azokkal előállított matricákat, végül az azokra öntött betűket együtt, de külön-külön is forgalmazták. Velencében, ahol már a 15. században mintegy másfélszáz műhelyben készítettek nyomtatványokat, a fentiek kereskedelme, kölcsönbe adása stb. már igen elterjedt volt.

A Simon Zsolt által ismertetett töredékek előállításához a korabeli kiadványok színvonalának igen jó átlagát mutató öntött betűk és fametszetek (díz- és fejlécek, valamint iniciálék) felhasználásával készült. Nyilvánvaló, hogy ezt a nyomdai felszerelést nem Szebenben állították elő, hanem az az ilyen speciális anyagok előállításával abban az időben már jelentős mértékben foglalkozó kevéssé (Párizs, Lyon, Köln, Nürnberg, Velence stb.) város egyikéből. Ezek közül földrajzilag a legközelebbi Velence volt. Tudva, hogy az egyik szebeni nyomdász „Valentinus Corvinus sacerdos” és ismerve Andreas Corvus e téren végzett munkáját, biztosra vehető, hogy ez utóbbitól származik az első szebeni műhely nyilvánvalóan szerény felszerelése. Aligha kétséges, hogy a papírt is onnan hozták, hiszen az akkori idők legnagyobb teljesítményű papírmalmi a Pó folyó deltájában, Velence közelében tömörültek.¹⁶

Miután Andreas már 1476-ban társával könyvet készített Velencében, így a század végére már aligha tartozhatott a legfiatalabbak közé. Mintha erre utalna az, hogy míg 1496-ban mint betűmetsző

¹³ CECCHETTI, Bartolomeo: *Stampatori, libri stampati nel sec. XV. Testamento di Nicolo Jenson e di alti tipografi in Venezia*. = Archivio Veneto (33.) 1887. 466.

¹⁴ Itt kell őszinte köszönetet mondani Gernot Nussbächer úrnak, aki rendkívüli helytörténeti ismereteivel, ez alkalommal is értékes útmutatást nyújtott a brassói részletek tisztázásához.

¹⁵ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. Bd. III. Kronstadt, 1896. 746 és 755.

¹⁶ Az első budai nyomda is (1473) onnan szerezte be a papírt.

írta alá magát, két évvel később már inkább a nyomdai munkájával jelölte magát.¹⁷ Betűmetsző lévé szinte bizonyosra vehető, hogy örökösire több-kevesebb nyomdai felszerelés maradhatott. Ezekhez tartozhatott a Szebenbe érkezett Valentinus. Azt szinte lehetetlen megbecsülni, hogy a hagyatékhöz mint fiú, vagy mint unoka jutott, hiszen az ő korábbi tevékenysége nem ismeretes. Miután a papi hivatást választotta, önálló nyomdai munkát, különösen a már rendkívül telített velencei piacon, aligha végezett. (Erről különben semmiféle adat sem lelhető fel a szakirodalomban.)

Trapoldner már a szebeni nyomda első termékének megjelentetése előtt is, mint a város egyetemét járt (magister) kevés polgárának egyike, feltehetően szorosabb kapcsolatban állt a város tanácsával. Így tudhatta, hogy az szívesen látná falain belül Gutenberg világhírű találmányát. A sors összehozhatta őt a kis nyomdát örökölt, de azt nem működtető Corvinus pappal, akinek családja Brassóból származott. Így nyilván ő sem idegenkedett attól, hogy ősei földjére költözzék. Feltehetően ennek köszönhető, hogy 1525 első napjaiban elkészült az első szebeni kiadvány. Ezzel – tehát még a mohácsi vész előtt – időrendben immár a harmadik, hazai nyomda.

BORSA GEDEON

Wesselényi Ferenc ismeretlen könyvecskéje 1585-ből (Pótlás az RMNy-hez)

RMNy S 568B

[WESSELÉNYI Ferenc:] »Weselini Franciszek (Ferencz): A Balvaniozasrol Valo Könyveoohke. Kinel à Romai aniazenteghaz otalmazza Magar à sok Menezző folektol mikor radolliak űket balvaniozoknak lenni. Cracoban in officina Lazari, 1585. w 4ce.« [Krakkó, 1585. Jan Januszowski]

[A⁴] + ? = [4+?] fol. – 4° – [1 ins. ?]
Estreicher 32: 393

Katolikus vitairat. – A példányból jelenleg nem ismert nyomtatvány címléírását, apró hibákkal, Karol Estreicher lengyel könyvészete őrizte meg (*Bibliografia Polska. Vol. 32. Kraków, 1938. 393. és Vol. 8. Kraków, 1883. 82.*) A könyv vélhető címe, helyesbítve, a következő: *A bálványozásról való könyvecske, kivel a római anyaszentegyház otalmazza magát a sok mennyező-féléktől, mikor vádolják őket bálványozóknak lenni.* A cím alapján úgy látszik, hogy a szerző a korabeli mennyező, azaz a templomfestők tevékenységét kívánta szabályozni a katolikus egyház érdekében. (A mesterségét nevében őrző Mezőlaki Menezző Mihály a 16. század elején a Zala megyei Nagykapornakon a bencés apátsági templom belsejét festette ki. A későbbiekben a kazettás famennyezetek festőit nevezték mennyezőnek.)

A magyar irodalom történetében máig akadnak rejtőzködő szerzők, akik többnyire azért maradtak ismeretlenségben, mert a munkájukat hordozó kéziratból, vagy nyomtatott könyvből egyetlen példány sem vészelte át az elmúlt évszázadokat, sőt azok még mások utalásaiban sem szerepelnek. Most tehát egy olyan régi magyar szerzőt tudok az alábbiakban lexikoncikk-szerűen bemutatni, akinek a személye eddig sem volt ismeretlen a magyar történeti irodalomban, íróként azonban soha nem merült fel a neve.

¹⁷ A betűk patricájának metszése a kemény acélba igen erős és igen biztos kezét igényelt.

Wesselényi Ferenc (1554–Krakkó, 1594. július 16.) A Nógrád megyei eredetű nemesi családból származó, katolikus vallású főúr Wesselényi Farkas (1502–1582) és Segnyey Dorottya második fia volt. Ifjúkorától Báthory István szolgálatában állt, s 1575-ben vele harcolt a lázadó Bekes Gáspár ellen. 1576-ban ment ki Lengyelországba, ahol udvari kamarásként Báthory István legbizalmasabb embere lett. Részt vett a király hadjárataiban. 1582. május 13-án, a krakkói Wawelban vette feleségül Kornyiati Bekes Gáspár (1530–1579) özvegyét, Szárkány Pál és Nyáry Krisztina lányát (Dóczy Gábor mostohalányát), Szárkány Annát (c.1558–1604. április 23.). Michael Brutus erkölcsi értekezéssel köszöntötte házasságukat (*Praeceptorum coniugalium liber unus*. Krakkó, 1582.) Wesselényi felesége révén jutott hozzá a Krakkó főterén álló Bárányos házhoz és Lanckorona birtokához. 1583-ban szerezte meg Dębno várkastélyát, ahol 1590-ben Balassi Bálint is vendégeskedett. 1584. március 6-án, Vilnában (ma: Vilnius) kapta adományként Báthorytól a szilágyi Hadadot és Zsibót. 1590. április 7-én III. Zsigmondtól lengyel indigenatust nyert. Négy gyermeke volt:

István (Krakkó, 1583–Teplice, 1627); Anna, Csáky Istvánné (Krakkó, 1584–Krakkó, 1649); Pál (c.1586–1621), és Erzsébet (c.1588–1615) Paweł Sapieha litván alkancellár felesége. Istvánt, Wesselényi Ferenc (1605–1667) nádor apját, fordítóként; Annát levéltárként az irodalomtörténet is számon tartja. Wesselényi Ferencet Krakkóban, a ferences kolostor templomában temették el, ahol Santi Gucci készített számára vörösmárvány síremléket.

Wesselényi Ferenc irodalmi tevékenysége eddig nem volt ismeretes. A lengyel bibliográfus 1938-ban megjelent címleírása szerint a lappangó könyvecske 1585-ben, Krakkóban, „in officina Lazari”, azaz a tudós Jan Januszowski nyomdájában, negyedréti formátumban jelent meg.

WESELINI Franciszek (Ferencz).
A Balvaniozasrol Valo Könyveoohke.
Kinel à Romai aniazenteghaz otalmazza
Magar à sok Menezző folektol mikor
radolliak űket balvaniozoknak lenni.
Cracoban in officina Lazari. 1585. w 4ce.

Wesselini Ferencz. A Bolvanio zasrol.
 Cracoban, Lazar.

Irodalom: DEÁK Farkas: *A Wesselényi család őseiről*. = Értekezések a történettudományok köréből. VII. 8. Bp. 1878. 1–50.; PETRI Mór: *Szilágy vármegye monographiája. I.* Zilah, 1901. 410–437. [XV. fejezet. A Wesselényiek.]; SZABÓ T. Attila: *A Wesselényi-levéltár és XVI. századi magyar iratai*. = Levéltári Közlemények 1938. 232., ECKHARDT Sándor: *Az ismeretlen Balassi Bálint*. Bp. 1941. 298–300.; VERESS Endre: *Báthory István király (Terror Hostium) halálának 350-ik esztendejében*. Bp. 1937. A Magyar Mickiewicz Társaság kiadása, 181–184.; BRUTUS, Joannes Michael: *Praeceptorum conjugaliū liber unus*. Cracoviae, 1582.; ESTREICHER, Karol: *Bibliografia Polska*. Vol. 32. Kraków, 1938. 393. és Vol. 8. Kraków, 1883. 82.; WURZBACH, Constantin: *Die Kirchen der Stadt Krakau. Eine Monographie zur Geschichte und Kirchengeschichte des einstigen Königreichs Polen*. Wien, 1853. 223–224 [Wesselényi Ferenc krakkói síremlékének felirata.]; PETNEKI Áron: *Krakkó*. Bp. 2001. 124–126. [A síremlék felirata.]; ZOLNAY László: *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből*. Bp. 1978. 453.; [a 2. jegyzet Menyező Mihályról.] KOVÁCS István–SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza–VÁRKONYI Gábor: *Barangolások Balassi Bálint nyomában*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Bp. 2005. Balassi Bálint Intézet, 207–208., 14. képtábla. [Képek Wesselényi Ferenc krakkói síremlékéről.]

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

Jenei G. István emlékkönyvéről. A lappangó Orczyanum nyomait kutatva került kezembe Jenei G. István Aradon őrzött, 10,8×15×3,5 cm méretű emlékkönyve. Ebbe a haránt alakú, kisebb-nagyobb megszakitásokkal 1632. március 2-ától 1895. március 15-éig használt albumba, a kezdeti, 17. századi jókívánságok beírása után a későbbi tulajdonosok a családjaikat érintő eseményeket, minden fontosabbnak ítélt dolgot, így néhány verset is bele jegyeztek. Az album provenienciáját, történetét nem ismerjük. Csak kézírással beírt és üres lapokból áll, nem nyomtatványt használtak erre a célra, mint gyakorta megesik. A beírásokat nem kísérik sem rajzok, sem címerek. Számos oldalon találunk tollpróbákat, több bejegyzést áthúztak. Néha, későbbi kéz megpróbált egy-egy bejegyzőt azonosítani, így az 1633. július 26-i latin idézetek egyike, a („Tota vita sapientis mortis est meditatio”) fölé a „Molnár Albert vagj más valaki nem tudom hogj ki” megjegyzést írta.

Az albumban számos személy beírása különíthető el, a bejegyzések nem kronologikus rendben követik egymást. A dokumentum azonban elsődlegesen az 1645-től kolozsvári lelképásztor, Jenei G. István hollandiai peregrinációja és élete történetéhez szolgáltat néhány adatot. A kötet kötése sérült, megállapíthatatlan, hogy hány lapot távolítottak el az idők folyamán.

A hátsó borító épen maradt részén látható az *I G S super ex libris*. Ez Jenei G. István fennmaradt könyveinek borítóján is megtalálható (Kolozsvár, Román Tudományos Akadémia Könyvtára).¹ Jenei 1631. március 14-étől a leideni, 1632. március. 5-től a franekeri egyetemen folytatta tanulmányait, később visszatért Leidenbe. Az albumban dátum szerint az első bejegyzés 1632. március 2-án Leidenben, attól a svájci „Bucherus Samuel, Helvetic-Berner”-től való, akit a naplóró Haller Gábor² május 21-én Hágába kísért. A Jeneinek szóló utolsó beírás, a váradi iskola tanáráé, Michael Alben-sisé (1624. december 23.). A magyarok (pl. Gönci István, Szely György, Debreceni Poka István) csak latin szentenciákat jegyeztek iskolatársuk albumába, a lengyelek (pl. a lesznoi Martinus Fabricius, vagy Báró Johannes Georgius Sadowsky) anyanyelvükre is fordították azokat. A szászok, mint a szebeni Martinus Conradi latinul írta bejegyzését, de többen választottak görög, vagy héber idézetet is.

A továbbiakban a teljesség igénye nélkül megemlítünk néhány fontosabb, ismertebb személyt, akit Jenei megkért albumának gazdagítására. A legnevesebbé váló magyarok egyike, Tolnai Dali János 1632. július 3-án Groningenben latinul jegyezte be szavait. Bornemisza István (1599–?), Haller Gábor tanára, 1632. március 19-én, másnap egy svájci bejegyzése, „Johannes Jacobus Bücher Helv. Berner”-é olvasható. Ő feltehetően azonos a Haller Gábor által „Bucherusnak” nevezett tanuló-társal. A külföldi nevezetességek egyikeként, Johannes Polyander³ professzornak 1632. március 20-án, helymegjelölés nélküli latin sorait a későbbi bejegyzők megkímélték, csak körbeírták. Matthias Pasor Franekerben, 1632. július 21-én és talán az ő közbenjárására másnap, 1632. július 22-én hírneves apja, Georgius Pasor professor írta be sorait. A már többször említett Haller Gábor 1633. június 6-i leideni bejegyzése a fontosak közé sorolható. A Haller naplóban emlegetett személyek, professzo-

¹ Jenei G. István református esperesről, könyveiről I. HERPEI János: *Jenei G. István*. In: *Apáczai és kortársai. – Herepei János cikkei*. Szerk. KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1966. 214–222. /Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2./; SIPOS Gábor: *A kolozsvári Református Kollegium Könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991. /Olvasmánytörténeti dolgozatok 1./

² Hallerről legújabban a teljes bibliográfia idézésével SZABÓ András Péter írt: *Haller Gábor naplójának forrásai*. In: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Szerk.: BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla. Kolozsvár, 2007. Egyetemi Műhely. 409–430.

³ Vö.: MONOK István: *Johannes Polyander magyar kapcsolataihoz*. In: *Tudóslevelek. Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz, 1577–1797*. Szerk. HERNER János. Szeged, 1989. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 23./ 89–114.; Jeneinek POLYANDER: *Prima concertatio anti-sociniana ...* (Amstelodami, 1640.) című kötete volt meg. Vö. SIPOS: *i. m.* (1. jegyzet)

rok és diáktársak neve közül több is felbukkan Jenei albumában, például a Boxhorniusoké, Polyanderé, a két Pasoré, Vossiusé, a két svájci diáké, a magyarok közül Medgyesi Istváné.

Jenei könyvtárában megvolt Meinardus Schotanius egyik műve,⁴ emlékkönyvi bejegyzésének dátuma 1632. augusztus 8. Henricus Altingius, a groningeni teológia professzor 1632. augusztus 25-én írt Jeneinek emléksorokat. Petrus Cunaeus is azok közé tartozik, akiknek művét meg is vásárolta a peregrinus Jenei (1633. június 21.) Gerhard Johann Vossiusot pedig, a történelemprofesszort Amszterdamban 1633. szeptember 10-én látogatta meg. Haller Gábor *Naplójában* időnként emlegeti Jeneit, akinek, így életének, fontos adata, az 1633. szeptember eleji a hazaindulásának dátuma is a naplóról tudható: „Két távozó magyarral, Thasnádi Istvánnal és Jeneivel levelet küldtem haza”⁵ Az említett Thasnádi István majdnem egy évvel hazaindulásuk előtt, 1632. július utolsó napján héberül, latinul és görögül írt be az emlékkönyvbe. A hazaindulók Gdańsk felé vették útjukat, ahol eltöltöttek pár napot. Az itteni bejegyzések közül az első, a gimnázium rektoraként, október 19-én aláíró Johannes Botsaccusé a fontosabb. Két nappal később Albertus Niclassius és november 6-án Georgius Neuenföldy követte példáját. Találunk egy 1633. november 29-i, hely megjelölés nélküli bejegyzést, majd dátum szerint az utolsót, a nagyváradit. S ezzel vége a Jenei életét érintő beírásoknak.

Az üresen maradt oldalak az 1709 és 1875 közötti időből kaotikus összevisszaságban őriztek meg Rozgonyi Jánossal, Miskolczi Mihállyal, Szabadszállási Istvánnal, vagy Nánási Horváth Dániellel kapcsolatos bejegyzéseket.

Az utolsó beírás Nánási Horváth Andoré (Arad, 1895. március 15.). Ő magáról jegyezte be: „Én Nánási Horváth Andor 1875. évi november hó 25-én léptem a házassági szent életre O-aradon, Bozsik Amália 1858ik évi június 9-én született hajadonnal, kit is a tiszta szeretet és vonzalom tett nőmmé...” Arról azonban semmi sem tudható, hogyan került családjához Jenei G. István album amicorum. Hangsúlyoznunk kell: nem valószínű, hogy az Orczyak tulajdonában volt, bár a mostani könyv-, és kéziratgyűjtemény jelentős része tőlük származik. Az aradi „A. D. Xenopol Megyei Könyvtár” a Csáky, Orczy, illetve a hajdani helyi nagy családok (Fábián, Bohus, Vásárhelyi, Aczél stb.) hagyatékának egy részét is őrzi.

H. KAKUCSKA MÁRIA

Újtestamentumok ifjabb Köleséri Sámuel hagyatékában. Halála után tizenhárom évvel, 1745-ben írták össze Köleséri könyvtárát Szebenben.¹ A 12° alakú bibliák között böngészve az alábbi sorokat olvashatjuk:

12–44. Caroli Gaspar Nova Testamenta Hung[arica] superficte deaurata N[ume]ro
32. unum exemplar a 1/15 – facit in summa 40/–
44–74 Ejusdem Detto Ligatura Gallica N[umer]o 30 unum Exemplar a Rh. 1/40 –
30/–

⁴ SCHOTANUS, Meinardus: *Conciones in epistolam primam Petri*. Franekerae, 1637. Vö. HERPEI: *i. m.* (1. jegyzet)

⁵ HALLER Gábor naplójának 1633. szeptember 2-i bejegyzése. Vö. SZABÓ A. P.: *i. h.* (2. jegyzet)

¹ BERTÓK Lajos: *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka*. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve 1955/II. 5–330. (a továbbiakban: BERTÓK 1955.) A jegyzék új kiadása folyamatban van.

74–172. *Ejusdem Detto Ligat[ura] gallica viliori n[ume]ro 98. a kr. 55 facit in summa 89/50*

172–182. *Ejusdem Detto Ligat[ura] vilissimae Exempl. n[ume]ro 10 a kr. 51 facit 8/30.*

Azaz Károlyi Gáspár magyar nyelvű Újszövetségének 170 példányát vették nyilvántartásba, összesen mintegy 168 Rhénusi aranyforint értékben. A Köleséri haláláig (1732) megjelent 12° alakú magyar nyelvű újtestamentumok:

<i>Megjelenés éve</i>	<i>Nyomatás helye</i>	<i>Nyomdász</i>	<i>Referencia</i>
1644	Löcse	Brewer Lőrinc	RMNy 2068.
1646	Amsterdam	Johannes Janssonius	RMNy 2133.
1685	Amsterdam	Tótfalusi Kis Miklós	RMK I. 1324.
1687	Amsterdam	Tótfalusi Kis Miklós	RMK I. 1359.
1725	Amsterdam	(?)	PETRIK VII. 75.
1726/27(!)	Leipzig	Johann Christian Martini	PETRIK VII. 75.

Az 1644-es löcsei és az 1646-os Jansson-féle kiadást minden bizonnyal elvethetjük. De vajon előfordulhatott, hogy a nyomtatás után több mint négy évtizeddel még ilyen mennyiségű eladatlan példány hevert Tótfalusi újtestamentumai közül Szebenben? A gyakran idézett 1698-as *Mentségéből* tudjuk, hogy Tótfalusi először 4200 példányban nyomtatta ki az Újszövetséget. A zsolotárokról ugyanott megírta, hogy viszonylag hamar elfogytak, és később már csak a könyvkötőknél maradt néhány példányt lehetett fellelni Erdélyben. Viszont a többi, Amsterdamból magával hozott könyvről megjegyezte, hogy még ennyi idő alatt sem kelt el mind – és ez alatt a bibliákat és újszövetségeket érthette.²

Azt is tudjuk, hogy Köleséri vitte át Tótfalusi nyomdai patricáinak (azaz a betűöntéshez használt, acélba metszett bélyegzővas, korabeli nevén „stempely”) egy részét Kolozsvárról Szebenbe 1708-ban,³ így az is előfordulhatott, hogy felvásárolt vagy átvett az özvegnél eladatlanul heverő bibliákból. A végrendelező nyomdász úgy intézkedett a raktáron levő áru sorsáról, hogy az fele részben feleségére, felerészben pedig lányaira szálljanak. Tótfalusi halála után a több alkalommal összeírt nyomdai berendezések mellett sem említenek könyveket, mivel azok az örökösöknél lehettek letéve.⁴

Ha a Tótfalusi megbízásából az Apáti Madár Miklós által Magyarországra szállított könyvekről készített leltárt⁵ összevetjük a Köleséri hagyatéki összeírásából fent kiemelt részlettel, azt látjuk,

² *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Közzéteszi JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974. 166. és 261. (a továbbiakban: *Erdélyi féniks.*)

³ ECSEDY Judit, V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. 169.

⁴ *Misztótfalusi Kis Miklós végrendelete (Kolozsvár, 1702. február 17.)* In: *Erdélyi féniks, i. m.* (2. jegyzet) 358–359.

⁵ *Apáti Miklós feljegyzései a Misztótfalusi Kis Miklóstól, hazaszállítás végett, átvett kiadványokról és útjának viszontagságairól.* In: *Erdélyi féniks, i. m.* (2. jegyzet) 334–336. Valamint BÁN Imre: *Adatok Apáti Miklós életrajzához.* = *Filológiai Közlöny* (IV.) 1958. 433–439. (a továbbiakban: BÁN 1958.)

hogy a kötéseírások nagyrészt fedik egymást, mindkét forrásban olvashatunk hasonló módon bekötött kis alakú újtestamentumokról. Bár – ahogyan Rozsondai Marianne rámutatott – a kötéstípusok pontos azonosítása ma már meglehetősen bizonytalan, a Köleséri hagyatékát összeíró tisztviselők és az Apáti által használt korabeli terminológia megegyezik.⁶ Az újtestamentumokon Apáti karmazsinos (vörösre festett), egészen vagy „fél” aranyozott (dúsan és metszésén is aranyozott kötéséből ered az „Aranyas Biblia” elnevezés is), fekete aranyozott, vörös aranyozott, tarka (márványos alapon?) aranyozott, pergamen, „cápás” (poncolt), „franczband” (francia kötés) típusú kötéseket örökített meg. Valamint beszámolt crudában maradt példányokról is.⁷ Köleséri hagyatékában pedig a következő kötéseket találjuk: 32 példányt aranyozott bőrkötésben, másik harmincat francia kötésben, 98-at olcsóbb francia kötésben, míg 10 példányt a legegyszerűbb módon, de még mindig francia módra bekötve. Mivel a korabeli könyvek jó részét ilyen kötésekkel látták el, sajnos nem tekinthetjük perdöntőnek a bizonyítékot, hogy Tótfalusi nyomtatványai Kölesérihez jutottak volna. Ugyanakkor lehetséges, hogy az 1685-ben és 1687-ben kiadott Újtestamentumok egy része csak az árverés után, 1775–76 körül juthatott el a közönséghez, amikor Köleséri hagyatékát végre eladhatták.⁸

Az 1725-ben „az Belgiomi Academiákban tanulo magyaroknak forgolodások által” megjelent Újszövetségről Bod Péter⁹ még úgy vélte, hogy talán nem is Németalföldön, hanem Lőcsén készült. Ecsedy Judit vizsgálata kimutatta, hogy nem Magyarországon nyomtatták. Betűtípusa megegyezik a máig bizonytalan eredetű, magát amsterdaminak valló, impresszuma szerint 1700-ban (valójában inkább 1725k.) nyomtatott Bibliával.¹⁰ Így akár Amsterdamban is készülhetett. Eddig nem merült fel olyan adat, ami ezt a kiadást Kölesérihez kapcsolta volna.

A lipcsei Újszövetséggel kapcsolatban Bod Péter megemlékezett róla, hogy „Midőn ez a Testamentom ki-jött, tsak hamar a M[éltóság] Patróna [Wesselényi Istvánné Bánffy Kata] meghalván, az Eksemplárok maradtanak a Köleséri Úr kezén, ’s nem igen terjedhettek-el a mint kellett volna.”¹¹ Szelestei Nagy László kutatásai nyomán¹² ismerhettük meg részleteiben is Bél Mátyás Újtestamentuma szövegének két különböző szedését¹³, valamint 1717-ről 1726/1727-re módosíthattuk a megjelenés évét. Szelestei kétségbe vonta, hogy a kiadásból származó példányok (Bánffy Kata halála után) Kölesérihez kerültek, valamint azt is, hogy Köleséri Sámuel és Bánffy Kata szerepet játszott a Biblia kiadásában. Kétségtelen tény, hogy Bánffy Kata halálakor (1734) Köleséri már nem volt az élők sorában (1732. december 24-én hunyt el), így Bod ebben tévedett. Az esetleg elképzelhető, hogy már a nagyszony halála előtt Szebenben voltak a könyvek. Mivel 1732 folyamán

⁶ ROZSONDAI Marianne: *The bindings of books printed by Miklós Misztótfalusi Kis and the influence from the Netherlands on bookbindings in Hungary*. In: *E Codicibus Impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen*. Leuven, 2004. III. 149–169. /Miscellanea Neerlandica 20./

⁷ „Az ketteiben Biblia Testamentom és Psalteriomok kötetlen exemplári.” (BÁN: *i. h.* 1958. (5. jegyzet) 437.)

⁸ BERTÓK: *i. h.* 1955. (1. jegyzet) 8.

⁹ BOD Péter: *A’ Szent Bibliának historiája*. Szeben, 1748. 176.

¹⁰ ECSÉDY Judit, V.: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*. Bp. 1996. 68–70.

¹¹ BOD Péter: *i. m.* (9. jegyzet) 175–176.

¹² SZELESTEI NAGY László: *Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásáról*. In: *Gesta typographorum*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1993. 119–134.

¹³ Különbözőségükre mások mellett már Erdős Károly is felhívta a figyelmet. (ERDŐS Károly: *Károlyi Gáspár bibliafordításának törzskönyve*. In: *Károlyi emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára*. Szerk. VASADY Béla. Bp. 1940. 40–58. /A Coetus Theologorum Református Munkaközösségének kiadványsorozata 1./

Köleséri jórészt börtönben sínylődött, így azok 1726/27 és 1731 között juthattak a kezébe. A hagyatéki összeírást közreadó Bertók Lajos egy korábbi tanulmányában azon a véleményen volt, hogy a Bél Mátyás-féle lipcsei kiadás nyomait találta meg.¹⁴ A jegyzékhez csatolt írásában beszámolt arról is, hogy a Köleséri első felesége, Meder Asnatha halála utáni (1737. november 11.)¹⁵ inventárium még crudában maradt újtestamentumokat is felsorolt.¹⁶ Ezek azonban hiányoznak az 1745-ös összeírásból.

Bod Péter akkor is tévedhetett, amikor az Újszövetség elterjedésének akadályát a Kölesérinél heverő példányokban kereste. Tótfalusi és Komáromi egyaránt négyezer példány fölött nyomtatott bibliáikból, így hasonló mennyiségű, de legalább kétezer kötet készülhetett a lipcsei kiadásból is. Amennyiben a Bél Mátyás-féle Újszövetség 170 példánya hevert volna Kölesérinél, még abban az esetben is aligha lehetett ez a néhány százalékos kitévő mennyiség a használatba vétel akadálya. Az okot máshol kell keresnünk.

A másik neuralgikus pont a szövegen történt változtatás, amit Bél Mátyásnak tulajdonítanak. Fekete Csaba¹⁷ elemzése nyomán újabb vizsgálatokra lenne szükség, hogy kiderüljön: beszélünk-e egyáltalán jelentősen expurgált, vagyis a „Károlyi Gáspár által abba belevitt kálvinizmusoktól megtisztított” (azaz a predestinációra való hivatkozásoktól kigyomlált) szövegről, mint ahogyan azt Sólyom Jenő¹⁸ értékelte. Amennyiben nem történtek lényegi változtatások, úgy akár református közegen is kereshetünk a kiadásban és a terjesztésben közreműködő személyt.

Érdemes újragondolni a rézmetszetes címlapon olvasható „S.K.” rövidítés feloldását is, amelyet Bod Péter Köleséri monogramjával azonosított.¹⁹ Az illusztrátorok körében elterjedt szokás az volt, hogy előbb megadták a művész nevét, és csak az után közölték, hogy milyen munkát végzett a képen: rajzolta, metszette, esetleg mindkettőt. Ha ez a két betű az alkotót jelöli, akkor nagyon valószínű, hogy az első betű nem a „sculpsit” (metszette) rövidítése, hanem inkább metsző vagy rajzó névének rövidítése. Többnyire az „sc.”, a „sculp.”, esetleg a „sculps.” formákat alkalmazták (gyakori volt még a „fecit”, azaz csinálta), az általunk eddig vizsgált könyvekben az „s.” rövidítés a lehető legritkább esetben fordult elő. Köleséri *Auraria Romano-Dacica*hoz²⁰ csatolt portréján például Hermann András „A. H. sc. Cibini” formában jelenik meg.²¹ A kissé elnagyoltnak, utólag odavetettnek látszó „S.K.”-ből nem derül ki, hogy a kép rajzolóját, metszőjét rejti, vagy esetleg „Samuel Köleséri”-t.

Végezetül Font Zsuzsa²² szíves közlése nyomán arról is beszámolhatunk, hogy Köleséri levelezésében nem maradt fenn Bél Mátyással a témában váltott levele, a megoldást így mindössze az

¹⁴ BERTÓK Lajos: *Iffabb Köleséri Sámuel könyvhagyatékának magyar és magyar vonatkozású nyomtatványai*. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve 1954. 405–406.

¹⁵ PÁPAI Jenő: *Köleséri Uram házasságai*. = Pásztortűz (11.) 1925. 93–96.

¹⁶ BERTÓK: *i. h.* 1955. (1. jegyzet) 8. Nincs utalás a kézirat fellelhetőségére.

¹⁷ FEKETE Csaba: *Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez*. In: *Emlékkönyv a Vízolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Szerk. BARCZA József. Bp. 1990. 205–227.

¹⁸ SÓLYOM Jenő: *Bél Mátyás a magyar Biblia történetében*. = Lelkipásztor 1956. 83–84.

¹⁹ BOD Péter: *i. m.* (9. jegyzet) 175.

²⁰ *Samuelis Köleseri de Keres-eer ... Auraria Romano-Dacica*. Cibinii, 1717. PETRIK II/1. 479.

²¹ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951. 139.

²² Köleséri levelezése várhatóan megjelenik Font Zsuzsa szerkesztésében. Segítségét ezúton is köszönöm.

jelentheti, ha felbukkanna Bél Mátyás bibliakiadásokról írott latin nyelvű traktátusa, amely jelenleg Bécsben lappang.²³

A legvalószínűbb tehát, hogy Tótfalusi Kis Miklós által nyomtatott újszövetségek hevertek évtizedekig Köleséri hagyatékában, a Silman Mihály tiszteletes úr padlásán.

OLÁH RÓBERT

Szatmárnémeti Pap István és Biró Mihály levelei a nagykárolyi nyomda ügyében. Szatmárnémeti Pap István (?–1775/1776) élete szorosan összefonódott a könyvnyomtatással: a szakirodalom mára pontosan meghatározta a Károlyi-biblia bázeli kiadásában és a nagykárolyi nyomda alapításában betöltött szerepét.¹ Biró Mihály (?–?) életrajzi adatai kevésbé ismertek, de tudjuk, hogy a debreceni nyomdában tanulta ki mesterségét, majd egy évig járt a bázeli egyetemre, és Nagy-károlyban Szatmárnémetivel együtt fogott a nyomda létrehozásához.²

Gróf Károlyi Ferenc (1705–1758) a családi székhelyen, Nagy-károlyban kívánt nyomdát létesíteni. Jan-Andrea Bernhard nemrég arra hívta fel a figyelmet, hogy a katolikus Károlyi Ferenc által alapított nagykárolyi nyomda első két nyomdásza a református felekezethez tartozott és mindketten Bázelen tanultak.³ 1755–1756 között az előbb említett két protestáns nyomdászon kívül egy harmadik kálvinista is Nagy-károlyban tartózkodott: a rétoromán Petrus Dominicus Rosius à Porta (1734–1806), aki még Bázelen ismerte meg Szatmárnémetit. Rosius à Porta a Károlyi birtokon sajtóította el a tipográfia tudományát.⁴ Ezekkel az eseményekkel szinte egy időben, 1757-ben a gróf a Neuchâtelben élt református Jean-Frédéric Ostervald *Abrégé de l'histoire sainte, et du catechisme* című művét fordította le magyarra.⁵ A mostani tanulmánynak ugyan nem tárgya, de érdemes lenne a kutatásnak megvizsgálnia, hogyan tudott ilyen erős befolyást gyakorolni a svájci protestáns teológia katolikus környezetben.

Szatmárnémeti Pap István és Biró Mihály 1754-re készültek el a műhely felállításával, és a két tipográfus bele is kezdett egy abcéskönyv kiadásába, de ezt abba kellett hagyniuk, mert királyi

²³ SÓLYOM Jenő: *i. h.* 1956. (18. jegyzet) 86.

¹ BERNHARD, Jan-Andrea: *Die Basler Ausgabe der Károlyi-Bibel von 1751: Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel.* = Ungarn-Jahrbuch (29.) 2008. 1–12. (megjelenés alatt). (továbbiakban: BERNHARD: *Die Basler...*) ÉBLE Gábor: *Egy magyar nyomda a XVIII. században.* Bp. 1891. 12, 19. (továbbiakban: ÉBLE: *Egy magyar...*) V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. 197–198. (továbbiakban: V. ECSEDY: *A könyvnyomtatás...*) TIMKÓ György: *Volt egy grófi nyomda Nagy-károlyban.* = Magyar Grafika 2008. február. 67–68.

² BERNHARD: *Die Basler...*, *i. h.* (1. jegyzet), V. ECSEDY: *A könyvnyomtatás...*, *i. m.* (1. jegyzet) 197–198.

³ BERNHARD: *Die Basler...*, *i. h.* (1. jegyzet)

⁴ BERNHARD, Jan-Andrea: *Rosius à Porta (1734-1806). Ein Leben im Spannungsfeld von Orthodoxie, Aufklärung und Pietismus.* Zürich, 2005. 70–73. ROSIUS À PORTA, Petrus Dominicus: *Album amicorum. Egy Magyarországon és Erdélyben tanult svájci diák emlékkönyve.* Kolozsvár, 2001. 27–28, 48–49.

⁵ BARTHEL, Pierre: *Jean-Frédéric Ostervald l'Européen 1663–1747. Novateur neuchâtelois.* Genève, 2001. 420. BERNHARD, Jan-Andrea: *L' influence de Jean-Frédéric Ostervald en Hongrie et en Transylvanie.* = Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français 2006. 615. DEZSÉNYI Béla: *Magyarország és Svájc.* Bp. 1946. 89. VÖRÖS Imre: *Fejezetek XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből.* Bp. 1987. 25–27. 41.

engedély hiányában az egri püspök megtiltotta a munkát. Károlyi Ferenc egy évvel később, 1755. október 27-én kiállított királyi rendeletben kapta meg az engedélyt arra, hogy Nagykárolyban római és görög katolikus szerkönyveket nyomtathat. A privilégium birtokában ez a sajtó gyakorlatilag 1827-ig működött.⁶

A Magyar Országos Levéltárból két olyan levél került elő, amelyek a nagykárolyi nyomda történetéhez új adatokat szolgáltatnak.⁷ A két levél közül az egyik a királyi engedély megszerzéséhez szolgáltat új adatokat (1. melléklet), a második a nyomda későbbi működéséről tájékoztat (2. melléklet).

Mivel az egri püspök felfüggesztette a nyomda működését, Szatmárnémeti és Biró 1755. szeptember 11-én levelet írt Károlyi Ferencnek, amelyben azt javasolták, hogy a gróf minél előbb szerezze be a királyi engedélyt. Ebben a nyomdaalapítás indoklásához adnak tanácsot: szerintük az új sajtó alapítását azzal érdemes indokolni, hogy Nagykárolytól távol vannak a nyomdák, és a piaristák helyi iskolájában nagy tankönyvhiány van. Mint láttuk, a királyi rendelet ezt a javaslatot el is fogadta, igaz abban már görög katolikus könyvekre is szól az engedély.⁸ Szatmárnémeti és Biró valószínűleg azért nem említi a görög katolikus kiadványok nyomtatásának szándékát, mert egyikük sem értett a cirill betűs munkák készítéséhez. Tudjuk, hogy Károlyi Ferenc többször is megpróbálkozott olyan szakembert hívni Nagykárolyba, aki kimondottan cirill betűs művek nyomtatásával foglalkozott volna.⁹

A második levelet 1761. április 27-én már csak Szatmárnémeti írta, hiszen Biró 1757-ben lemondott az állásáról.¹⁰ A címzés mellett más kézzel a következő megjegyzés olvasható: „Steph(anus) Pap Typograph(us) Pap et Andreae Pap.” Sajnos a rendelkezésünkre álló forrásokból nem sikerült Pap András személyét beazonosítani, de elképzelhető, hogy Szatmárnémeti fiáról van szó.¹¹ Ekkor már Károlyi Ferenc fia, Antal (1742–1791) volt a nyomda tulajdonosa.¹² Szatmárnémeti ebben az írásában egy pesti nyomdászra panaszkodik, aki túl drágán készített el számára bizonyos betűket és „Rez Táblát”. Igaz, a levél szövege nem nevezi meg, hogy kivel pörlekedett Szatmárnémeti, de Pesten ekkor csak egy nyomda működött, így szinte biztos, hogy Eitzenberger Ferenc Antalról (?–?) van szó.¹³ Szatmárnémeti halála után a nyomdát rövid ideig a nagykárolyi piaristák, majd 1778-tól Eitzenberger Ferenc Antal azonos nevű fia vezette.¹⁴

Nyomdásattörténeti szempontból kimondottan érdekes, hogy ez a levél rézlemez vásárlásáról szól. A szövegekörnyezetből nem derül ki, hogy Szatmárnémeti ezt mire akarta használni, ezért két dolgot feltételezhetünk róla: a sajtóhoz való eszköztől van szó, vagy ez egy nyers rézlemez, amelyet utólag akartak kisebb darabokra vágni és rézmetszetek készítéséhez felhasználni. Az utóbbi

⁶ ÉBLE: *Egy magyar...*, i. m. (1. jegyzet) 12–26. V. ECSEDY: *A könyvnyomtatás...*, i. m. (1. jegyzet) 197–198. A királyi rendelet eredetije ma a Magyar Országos Levéltárban található: *A Károlyi család nemzetségi levéltára P 392 Törzssanyag 241. doboz Lad. 8. No. 201.* Szövegét kiadta: ÉBLE: *Egy magyar...*, i. m. (1. jegyzet) 85–86.

⁷ Szatmárnémeti Pap István és Biró Mihály Károlyi Ferencnek. Nagykároly, 1755. szeptember 11. Szatmárnémeti Pap István Gáspár Sándornak Károlyi Antal gróf megbízottjának. Nagykároly, 1761. április 27. Magyar Országos Levéltár *A Károlyi család nemzetségi levéltára P 398 Missiles.* Nr. 56067–56068.

⁸ Vö.: ÉBLE: *Egy magyar...*, i. m. (1. jegyzet) 85.

⁹ ÉBLE: *Egy magyar...*, i. m. (1. jegyzet) 26–30. V. ECSEDY: *A könyvnyomtatás...*, i. m. (1. jegyzet) 198.

¹⁰ ÉBLE: *Egy magyar...*, i. m. (1. jegyzet) 57.

¹¹ Vö.: ÉBLE: *Egy magyar...*, i. m. (1. jegyzet) V. ECSEDY: *A könyvnyomtatás...*, i. m. (1. jegyzet) 197–199.

¹² ÉBLE: *Egy magyar...*, i. m. (1. jegyzet) 53.

¹³ V. ECSEDY: *A könyvnyomtatás...*, i. m. (1. jegyzet) 220–222.

¹⁴ V. ECSEDY: *A könyvnyomtatás...*, i. m. (1. jegyzet) 198.

mellett szól az, hogy 30 font súlyú volt a réztábla, amely már jelentős mennyiségnek számított, hiszen egy metszet elkészítéséhez viszonylag kis mennyiség is elegendő volt.¹⁵ A kutatás viszont nem ismer olyan nagykarolyi nyomtatványt, amely rézmetszetekkel lett volna illusztrálva.¹⁶

Szatmárnémeti 1754-től a haláláig Nagykarolyban dolgozott. Későbbi nyomdászti tevékenységéről kevés adatunk maradt fenn, de végrendelete¹⁷ és könyvjegyzéke¹⁸ néhány életrajzi adatot elárul: mindkettő arról tanúskodik, hogy a Károlyi-biblia kiadásában betöltött szerepe élete végéig elkísérte, ugyanis 1764-es végrendelete többször is említi ezt a bázeli kiadást¹⁹ és könyvjegyzékében feltűnően sok a korabeli magyar és külföldi bibliakiadás.²⁰

1. melléklet

*Szatmárnémeti Pap István és Biró Mihály Károlyi Ferencnek.
Nagykaroly, 1755. szeptember 11.*²¹

[címzés] Nagy Meltóságú Grof Nag Karolyi Karolyi Ferencz Ur ő Excellentiájának
... mint nagy jó Kegyelmes Urunknak alázatosan Pesten, vagy Bécsben

Nagy Meltóságú Gróf és Generalis Kegyelmes Ur(unkna)k

Excellentiád erántunk való Kegyelmes indulattya eránt tellyes assecuratióval lévén bártorkodtunk mostis nagy Meltóságú Grofi tekinteti előtt Excellentiádnak ezen alázatos memoriálisunkkal magunkat bejelenteni, sőt Excellentiádat mellységes alázatossággal kérni, mely szerént Bécsbe felmenvén Felséges Koronás Királyunk ő Felsége előtt

¹⁵ Erdélyben a 18. században a bécsi font volt a hivatalos mértékegység, így 30 font = 16,80 kg-nak felel meg. Vö.: BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp. 1991. 442–448. A rézemszész technológiáját ismerteti: PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszész története*. Bp. 1951. 9–14.

¹⁶ V. ECSEDY: *A könyvnyomtatás... , i. m.* (1. jegyzet) 198.

¹⁷ ÉBLE: *Egy magyar... , i. m.* (1. jegyzet) 60–61.

¹⁸ *Beate defunctus D(omini) Steph(ano) Pap. Typographus N(agy) Karoliensis, B(iblio)tecaae I(llu)stris) Collegii Ref(ormais) Debrecz(inensis) Libros seqventes testamento legavit in: Catalogus... in quo ab initio sunt notationes... 1744–1750. A tergo Series privatorum praeceptorum... 1735.* Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Debrecen Ms. R 71/7. fol. 94r–98r. (továbbiakban: TtREK R 71/7.)

¹⁹ Pl.: „Vagyon még a’ ládámban 30 Biblia kik közül tizet Károlyba az fiu oskolába kell elosztani a ’ szegény gyermekek között, tizet Szattmáron, tizet ismét Németibe.” ÉBLE: *Egy magyar... , i. m.* (1. jegyzet) 60.

²⁰ „Biblia Hung(arica) Edit Basil(eae)... Biblia Hungar(ica). Edit Tyrnav(iae). Tyrn(ava) 1732... Biblia Hebraica Hoogtii. Lips(iae). 1740... Az ó Testamentom könyveinek és rgc[?] somm(a)i M(a)nu(s)criptum?... Castellionis Biblia Latina Lips(iae) 1708... Heltaí Gáspár Magyar Bibliája... Felegyházi Ujj Testamentoma... Biblia Germanica 1746... Compendium Biblicum Cásp(ár) Simoni Lugd(uni) 1628... Psalmi Germanici... Nov(um) Testam(entum) Lat(inum) Genev(ae) 1616... Rejnecci Manuale Biblicum Lips(iae) 1734... Psalmi Hebraici Basil(eae) 1729... Novum Test(amentum) Gallicum cum vers(ione) Latina... Curcellaei Novum Testamentum Amst(elodami) 1711... Bod Péter Biblia Historiája Cibini 1748... Leusden Compendium Biblicum Franc(ofurti) 1704... Methodus Historiam Biblicam facile percipiendi a Nanci 1732... Knollii vocabu(li) Latium Biblicum Rudolfst(ad) 1707... Libri Apocriphi... Novum Testamentum Amst(elodami)” TtREK R 71/7. (18. jegyzet) fol. 94r–98r.

²¹ Részben közölte: ÉBLE: *Egy magyar... , i. m.* (1. jegyzet) 19.

itt Károlyba Excellentiád Kegyelmes Szárnyai alatt felallítandó Typographiára szükséges képpen megkivántató Királyi Consensusért esedezni méltóztassék, magunkat mindezekben ígérjük, sőt erőssen leis köttyük, hogy ha az Ur Isten Excellentiádat, melyeránt semmi kétségünk is nincsen ezen dologba előlviszi, mind azon Királyi Consensusért való taxát mindgyárast, mihelyt Excellentiád parancsolattyát vésszszük cum summa grati animi nostri contestatione egy fillerig le tésszszük; mind pedig ha az Ur Isten bennünket Excellentiád forgolodása által arra segít, hogy szép Mesterségünket a Nemes Ország cultivatióájára, Excellentiád maga, sőt M(é)l(tósá)gos Familiája örök dicsőségre, emlekeztire fojtathattuk Excellentiádnak Esztendőnként nagy hasznat fogunk hajtani. Ceterum ezen dólgot 's ennek fojtatását jóllehet egészen 's mindezekbe Excellentiád, ezen T(ekintetes). Nemes Ország előtt nyilvánlévő nagy Elméje 's circumspecta prudentiájára bizzuk, mind azáltal ha magunkis e dologhoz valamit hozza szólhatnánk csekély elménkhez képest úgy itélnők (bocsánatot kérvén mind az által mindenek előtt ezen batorkodásunkról) hogy Excellentiád a' Felséges udvar azon méltóztatnék sollicitálni, melyszerént valami egy, két, három, négy vagy öt ár-kusból álló kis Catholicus Könyvnek a' minéműek példának okáért, akar a' Magyar Fiu, Leány ABECés könyvek, akar valami kis Catechismus, akar más egyéb mellyet Excellentiád ad fidei propagationem alkalmasabbnak[?] nyomtatattására Királyi privilegiumot szokása szerént adni méltóztatnék; interponalvan ezen dolog szükséges voltat ezen következő s több ekhez hasonló reflexiókból: A' Pater Piaristák szorgalmatosságok által itt Szép Számú szegény, arva gyermekek tanulnak; és az iskola naponként hitfelettis mind jobban jobban nevededik, a' gyermekek pedig Szegények sőt sokan árvák, a Typographiákis pedig innét tavul lévén s' részszerént [kihúzott szó], mint példának okáért a' Váradi tellyességgel elpusztulván könyvek nélkül gyötrődnek, ha azért itt Excellentiád szárnyai alatt a' Felséges Udvar ez ilyen jó könyveknek impressio[...] meg fogja engedni, rövid idő mulva ezen dolog [...] az országnak ezen legtudatlanabb részére is [...] nagy jó fogna szármozni s' ő Felségére pedig es a[?] Felséges Udvarra mint országunk édes és valóságos Királyi Annyára sok szegény árvák és nyomorúltak áldása; Excellentiádnak pedig haszna és Familiájának szinte mind az ítélet napjáig tartó dicsőséges emlekezete mondom fog következni. Ceterum magunkat 's minden dolgunkat Excellentiád tapasztalt Kegyelmes Gratiájában ajánlván vagyunk.

Excellentiád

Nagy Károly die 11a Septembris 1755.

Szegény szolgálai Typographus Szatthmárnémeti Pap István es Biró Mihály m(anu) p(ropia)

2. melléklet

*Szatthmárnémeti Pap István Gáspár Sándornak Károlyi Antal gróf megbízottjának.
Nagykároly, 1761. április 27.*

[címzés] Spectabili ac Perillustri Domino Alexandro Cáspar Illustr(is) D(omi)ni Comitis D(omini) Antony Károli Plenipotentiario, sui Domino mihi et Fratri[?] Per Debreczen Pestinum [áthúzvva] v. Karolii

Steph(anus) Pap Typograph(us) Pap et Andreae Pap

Tekintetes Ur, Plenipotenciarius Nagy jó Kegyes Uram 's Patronusom!

Bátorkodom az Urnak alázatossan irni, hogy a Pesti Typographus én nékem a reá bizott Rez Táblát kezemhez küldötte, a munka jó, de az árát úgy írta, mintha én soha ollyat se nem láttam, se nem csináltattam volna, ugyanis a Táblát 31. fontnak írja, ho-

lott pontban se nem több, se nem kevesebb 30. fontnál. Referallya továbbá, hogy a Harang öntő fontyát edgy egy Rhforintért öntötte, idest pro Rhf. 31. ez helyyes. Demivel adnectallya, hogy azon tábla ki simitásáraért 12. Rhf. fizetet ez éppen helyytelen, mivel a Réz munkát ugy öntik három márvásokért, legfellyebb egy Rhf fontért hogy azt kiis pallírozzák, vagy esztergájozzák 's nevezetesen onnét Budárolis hozzánk azon áron hozzák a rézmunkákat, azértis ez helyytelen praetensióját én soha megnem fizetem. Csináltatott ezen Táblának továbbá tokot is pro xr – 30.

Faradságáért irt Rhf – 1.

Czifra betűköt küldött énnékem 4. Rhf. es 57. xr irt; de mivel kettővel többet küldött hogy semmint én kívántam 's ollyakot a'mellyeket én nemis szeretek, mellyeknek az ára Rhf. 1. xr 42. Ezeket visza küldöm megtartván csak azokat a mellyeket én irtam hogy küldgjön, kiknek az ára 3 Rhf. es 15 xr.

Esigy a Typografusnak nem 50. Rhf es 12 Xrkat kellenek fizetni amint én nékem irta, hanem csak Rhf 34et es 45 xrvat mellyeknek kifizetések véget minden alázatossággal azért kérem az Urat, hogy mentől hamarébb, hadd szabadúlhassak meg e csalárd emberrel való Correspondenciámtól. Hogyha pedig már ezen ez 34 Rhfnál es 45 xrnál többet fizetet vólna az Ur ez embernek, kérem az Urat tölle superfluiditást repetálni; vagy ha nem lehetne semmi képpen, mennyivel adott volna néki többet én nékem megíratni méltóztassék, Ceterum magamat az Urnak tapasztalt Favorában ajánlván állandó Tisztelettel lenni kívánok sőt vagyok.

Az Ur Tekts Plenipotenciarius Kegyes Uram.

Károly die 27a Apr(ili). (1)761

Ki Szólója 's joakaroja Pap István Typog(raphus) m(anu) p(ropia)

HEGYI ÁDÁM

FIGYELŐ

Csontos- emlékkiállítás az OSZK-ban. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában megrendezett kamarakiállítás¹ a Kézirattár igazságtalanul meghurcolt, méltatlanul félreállított és elfeledett őrének, a tudós könyvtárosnak, a bibliográfia első nemzetközileg elismert művelőjének, a corvinakutatás meghatározó alakjának, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőjének kíván emléket állítani.

Ma már nyugodtan kijelenthetjük, hogy Csontos bukását a parlamenti ellenzék által a Szabad- elvű Párt és az évtizedek óta a Nemzeti Múzeum igazgatói székében ülő Pulszky Ferenc ellen indított politikai hecckampány és könyvtári kollegáinak, beosztottjainak egyéni sérelmei, intrikái és pozí- cióharcai együttesen okozták.²

Indulás, papi évek (1846–1872)

„mint pozitív semmi bolyongtam...”

Csontos (1867-ig Koscs János) Eperjesen született egy hatgyermekes molnár család elsőszü- löttjeként. Nem sokkal legkisebb testvére születése után édesanyja meghalt. Az így elárvult család legidősebb gyermekét a segítségükre siető nagybácsi, Soltész József kanonok a kor szokásainak megfelelően a papi pálya felé terelte. Az eperjesi és nagyszombati tanulóévek után az esztergomi érseki szemináriumba került.³ Végzett teológusként felszentelés előtt 1867-ben Ó-Szönybe küldték, ahol id. Zichy János gróf (1804–1863) és György Erzsébet házasságon kívül született gyermeké- nek, György Imrének (a későbbi Vásonkeői Imrének) nevelője lett. A gróf végrendeletében termé- szetes gyermekére hagyta minden vagyonát, amit a Zichy család megtámadott. A közel egy évig tartó nevelősködés alatt Csontos a Zichy családdal szembeszállva a kiszolgáltatott özvegy mellé állt. A kezdetben csak lovagias érzés fokozatosan erős vonzalommá változott. A per megegyezéssel zárult. A vér szerinti gyermeket elszakították anyjától, gyámot neveztek ki mellé, és egy zárdába került. György Erzsébet számára 30 000 forint évjáradékot állapítottak meg.

¹ „»a sorstól nekem még elégtételt kell kapnom« Csontos János (1846–1918) a Nemzeti Mú- zeum Széchényi Országos Könyvtára Kézirattárának első őre.” A kiállítást FÖLDESI Ferenc, SZITA Gábor, WEEBER Tibor és ZSUPÁN Edina készítette. (2009. február 6–május 2.)

² PÁLVÖLGYI Endre: *A Csontos elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere.* = Az Egye- temi Könyvtár Évkönyvei II. Bp. 1964. 163–192.

³ Életrajzi adatai: Csontos szolgálati táblázata 1891. MTAK Kézirattár, Tört. 2r. 339/II. (Kér- vények, beadványok).

A következő évben visszarendelték Esztergomba az érseki kancelláriára. 1869-ben pappá szentelték, és Ipolynyékre, két évvel később Nagyorosziba helyezték káplánnak.⁴ A fiatal, tehetséges, kissé lázadó ifjú gyötörődött, megpróbált papi munkájának megfelelni, de nem érzett hivatást.

Boldogtalan három éves papi szolgálatának a György Erzsébet iránt felvállalt szerelme vetett véget. Lelki és szellemi „bolyongásaiból” Budapestre költözésük segített kiutat találni.

Az első évek a könyvtár szolgálatában (1874–1879)

„a kéziratoknak van lelkük...”

Csontosai alapos egyházi latin felkészültségére és szorgalmára földije, Pulszky Ferenc,⁵ a Nemzeti Múzeum igazgató öre figyelte fel, és „díjtalan gyakornoki állást” ajánlott fel neki. 1875-től egykori teológia tanára, Fraknói Vilmos⁶ került a könyvtár élére. Még ebben az évben könyvtári segéd (asszisztens) neveztek ki. Miután egzisztenciáját megalapozta, áttért az evangélikus vallásra, hogy feleségül vehesse György Erzsébetet, akivel annak 1902-ben bekövetkezett haláláig kiegyensúlyozott, boldog házasságban élt. Ebben az évben bízták rá a kéziratgyűjtemény újrendezésére. Az addig egységes kötetes kéziratok közül különválogatja a kódexeket (a 15. század végéig, a magyarok esetén 1550-ig készült kéziratokat). Ekkor fordult érdeklődése a magyar vonatkozású középkori kéziratok felé. 1877-től már ő irányította a Kézirattárat. Kezdetektől munkatársa a Fraknói által 1877-ben elindított *Magyar Könyv Szemlének* (a későbbi *Könyvszemlének*). Még ebben az évben tagja lett a Magyar Történelmi Társulatnak és a Magyar Philológiai Társaságnak. 1879 májusában barátját, Fraknói Vilmost az MTA főtitkárává választották, ezért lemondott a könyvtáróri állásáról.

Őr segédből segédőr – pályája csúcsán (1879–1892)

„Mint könyvtárnok és bibliográfus, szakismerettemmel mindenhol becsületet szerztem a magyar névnek.”

1879-ben Trefort Ágoston⁷ miniszter, a Széchényi család javaslatára Majláth Béla⁸ történészt, Liptói alispánt nevezte ki könyvtárórré. Majláth nem könyvtáros, bibliográfiai ismeretei nincsenek, ezért első éveiben Csontosira támaszkodott. Ekkor vette át a *Magyar Könyvszemle* szerkesztését. 1881-ben segédőri kinevezést kapott, ezzel a könyvtár második emberévé, szakmai helyettesé vált. 1883-tól az MTA levelező tagja.

⁴ Papi működésére vonatkozó iratok: OSzK Kézirattár, Analekta 987.

⁵ Pulszky Ferenc (1814–1897) politikus, régész, művészettörténész, az MTA rendes tagja. A MNM igazgatója (1869–1894).

⁶ Fraknói Vilmos (1843–1924) történétíró, kanonok, c. püspök, az MTA tagja. A MNM Széchényi Országos Könyvtárának őre (1875–1879), az MTA főtitkára (1879–1889), majd másodelnök (1889–1892).

⁷ Trefort Ágoston (1817–1888) művelődéspolitikus, publicista, miniszter, az MTA rendes tagja. Vallás- és közoktatásügyi miniszter (1872–1888).

⁸ Majláth Béla (1831–1900) történész, régész, az MTA levelező tagja. A MNM Széchényi Országos Könyvtárának őre (1879–1893).

1878–1890 között 12 szakmai utat szervez, magyar vonatkozású középkori kéziratok és corvinák után kutatva. Mindegyiket alapos előkészítés és gondos tervezés előtte meg. Szenvedélyesen nyomozza a szétszóródott corvin-kódexek darabjait. Rövidesen a corvinák elsősorú szakértőjévé válik. Költséges útjaira a minisztérium és az MTA támogatásán túl felesége évjáradéka biztosított fedezetet. Nemcsak felkutatta és leírta a kéziratokat, de fényképeket készített róluk, hogy a Fraknói által alapított Fényképgyűjteményt gyarapíthassa. Célja, hogy tudósaink számára a magyar vonatkozású középkori anyagot egy helyre összegyűjtve hozzáférhetővé tegye.

1890-ben latin nyelvű előadást tartott az Antwerpeni Bibliográfiai Kongresszuson,⁹ a corvinák jellegzetes kötéséről, amely megkönnyítheti azonosításukat.

1891-ben hosszú levelezés és küzdelem után sikerült két modenai corvinát visszaszereznie Bécsből.¹⁰

1892-ben, Ferenc József koronázásának 25. évfordulója tiszteletére kiállítást rendezett a magyar királyok koronázási képeiből és a jubileum alkalmából készült hódoló feliratokból. A kiállításhoz saját költségén katalógust nyomtatott. Az augusztus 16-a és szeptember 5-e közötti tárlatot 31 665 fő látogatta meg.¹¹

A koncepció „per”, egy ígéretes karrier vége (1892–1893)

„Amivel a Múzeumnak hasznára voltam, azzal magamnak ártottam.”
„Feljelentés történt ellenem.”

1892 szeptemberében Majláth Béla könyvtárortól bejelentés érkezett a minisztériumba a könyvtárban történt „visszaélésekről”, amelyet minisztériumi vizsgálat és parlamenti interpelláció követett. Csontos János 1892. október 5-én kapott idézést a fegyelmi tárgyalására.¹² A fegyelmi bizottság elnöke Szalay Imre¹³ minisztériumi tanácsnok, (a Nemzeti Múzeum következő igazgatója: 1895–1916) elrendelte a kéziratok revízióját, és bekérte a Kézirattár szerzeményi naplóját. A revíziót Fejérpataky László¹⁴ levéltáros és közvetlen beosztottja, Schönherr Gyula¹⁵ végezte. Mindkettejük Csontos régi személyes ellenfele, hivatali riválisa volt.

1892. október 15-én, miközben a vizsgálat még le sem zárult, cikk jelent meg „A múzeumi könyvtár szennyese” címmel, az ellenzéki *Budapesti Hírlapban*. Ebben megfogalmazódtak a Csontos-ellenes vádpontok, sőt már az „ítélet” is. Egyértelmű, hogy a bennfentes információk a könyvtárból jutottak ki. Pulszky Ferenc is erre gyanakodott, mert a könyvtár dolgozóival aláíratott egy nyilatkozatot, hogy a Nemzeti Múzeum ellen a *Budapesti Hírlapban* megjelent cikkeket nem ők írták, és íróját nem ők informálták.¹⁶

⁹ OSzK Kézirattár, Analekta 973.

¹⁰ CSONTOSI János: *A két modenai Corvin-codex története*. = MKsz 1891. 81–116., 232–263.

¹¹ *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára az 1891/92. munkáévben*. = MKsz 1892–93. 328.

¹² OSzK Kézirattár, Levelestár, Majláth Béla Csontos Jánoshoz, 7. sz.

¹³ Szalay Imre (1846–1917) muzeológus, a VKM miniszteri tanácsosa (1869–1894), a MNM igazgatója (1894–1915).

¹⁴ Fejérpataky László (1857–1923) történetíró, levéltáros, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A MNM Széchényi Országos Könyvtárának igazgatóőre (1894–1919), a MNM igazgatója (1915–1923).

¹⁵ Schönherr Gyula (1864–1908) történész, az MTA levelező tagja. A MNM Széchényi Országos Könyvtára levéltári osztályán dolgozik 1889-től. Később múzeumi őr, majd ig. őr.

¹⁶ OSzK Irattár, 487/1892.

1892. november 1-jén Csontosit felfüggesztették állásából, majd november 16-án kelt térítvényes levélen Szalay Imre másnapra berendelte a bizottság elé:

„felhívom, hogy védelmét magában foglaló iratát annál bizonyosabban adja be, mert ellenkező esetben a fegyelmi bizottság e nélkül fogja a vizsgálatot befejezni”.¹⁷

A vád

„Én, aki a kódexeimet, melyek gondjaimra voltak bízva, úgy szerettem mint gyermekeimet, megvádoltattam a kódexek őrzésének hanyagsága miatt.”

A vádpontok a következők:¹⁸

A szerzeményi napló nincs pontosan vezetve.

Álnéven, saját könyveit és pár értéktelen dolgozatát „mesés áron” eladta a könyvtárnak.

Ezzel becslő, eladó és vevő volt egy személyben.

Hanyagul kezelte a könyvtár kincseit (ezzel közvetve őt nevezték meg a lopás felelősének). Pontosán nem sikerült megállapítani hány kézirat és könyv tűnt el, 18 kódexet sikerül akkor beazonosítani. Csak 1913-ban derült ki, valójában mennyit loptak el.

A védelem

„csak adminisztrálni nem tudunk, mert nagy tudósok vagyunk...”

Csontos három irattal¹⁹ készült a védekezésre. A rövidebb „Vádhatarozat-védelem”²⁰ címen, töredékesen maradt meg.

Ebben elismerte a szerzeményi napló vezetésének elmaradását, amit túlterheltségével és a Kézirattár létszámhiányával magyarázott. Sajnos, azokban az években a könyvtár többi gyűjteményében, így a Levéltárban sem vezették naprakészen a naplókat, de erről a vizsgálok hallgattak.

A saját dokumentumok, könyvek álnéven való eladását sem vitatta, de ennek múzeumi és könyvtári gyakorlatára több példát hoz. Vagyis nem egyedi jelenségről, hanem évtizedes rossz gyakorlatról van szó.

Vitatta, és a vizsgálat sem támasztotta alá, hogy túlértékelt volna a kötetek értékét. Utólag is megállapítható, hogy az eladott könyvek túlnyomó része külföldi kutatóútjairól származó, a könyvtár állományából hiányzó, fontos szakkönyv.

A legsúlyosabb és méltánytalan vádpont, hogy hanyagul kezelte a könyvtár kincseit. Csontos egész életét a könyvtár szolgálatára tette fel. Az erélytelen Majláth Béla alatt valóban fellazult

¹⁷ OSzK Kézirattár, Analekta 988. 35. sz.

¹⁸ A pontos vádpontokat, mivel a vizsgálat teljes anyaga a könyvtár Irattárából eltűnt, az Országos Levéltárban pedig a VKM korabeli irataival együtt megsemmisült, csak a levelekből, a cikkekben és Csontos védekezéséből lehet rekonstruálni.

¹⁹ A harmadik emlékirat már a fegyelmivel történt eltávolítása után íródott. Ez a legrészletesebb, leghosszabb (160 l.). Címe nincs, a vége hiányos. Részletes, nagyon sok, a könyvtár története szempontjából nélkülözhetetlen információt és személyes véleményt tartalmaz. MTAK Kézirattár, Tört. 2r. 339/III. „1. A könyvtár reggeli nyitása...”

²⁰ MTAK Kézirattár, Tört. 2r. 339/III. 8.

a könyvtári fegyelem, és romlott a munkamorál. Csontosai évekig küzdött ezek ellen a folyamatok ellen. Ezzel szerezte a könyvtáron belüli és kívüli haragosait. Megtiltatta a kéziratok kölcsönzését, feljegyzéseket írt, hogy a takarítók reggelenként csak a tisztviselők felügyelete alatt dolgozhassanak. Tiltakozott az ellen, hogy a nagy könyvtári bútorozások idején a munkások örizetlenül maradhassanak. Ellenezte, hogy a díszterembe, ahol a kódexek nem zárható szekrényben álltak, bárki bemehessen. Ő vezette be a tudósok termében a használati naplót, ahol a kutatók aláírásukkal igazolták a dokumentumok átvételét. Folyamatosan fellépett a teremfelügyelők ellen, amikor azok félórakra eltűntek a helyükről. De konfliktusba került tudós akadémikusokkal is. Nem engedte, hogy a nyelvemlékeket maguk hozhassák ki a raktárból, és korlátlanul használhassák azokat. Ha valaki mindig szem előtt tartotta, és szenvedélyesen védte a könyvtár érdekeit és értékeit, az éppen Csontosai volt.

A másik terjedelmes emlékirat 1892. november 15-ei dátummal íródott. „Nyomozásaim a M. Nemzeti Múzeum könyvtárából állítólag hiányzó 18 darab XII–XVI. századi hártakézirat feldeírítése tárgyában”²¹ címet viseli. Ebben meg is nevezi az egyik feltételezett tettest (Mosonyi Antal laboránst), és feltárja azokat az okokat, amik ide vezethettek. Ez azt is jelenti, hogy a lopásoknak 1888 előtt kellett történnie, mert Mosonyi Antal 1889 januárjában meghalt. A felelősséget azonban elhárította, mert nem ő volt a könyvtár vezetője, és az okok nagy része ellen már évek óta szót emelt mind a könyvtáron belül, mind a minisztériumi bizottságoknál. Csontosai több eltűnt kötetéről sokáig azt feltételezte, hogy kollégái eldugták, vagy elosztották, és majd előkerülnek. Tiltakozott, hogy vádlói (Fejérpataky és Schönherr Gyula) végzik a revíziót, „kik az ellenem megindított fegyelmi vizsgálat kedvezőtlen eredményétől legtöbbször reméltek”.²² És valóban, Fejérpataky foglalta el Csontosai helyét a Kézirat- és Levéltári osztály őr-i posztján, majd egy év múlva a Csontosival együtt bukó Majláth után a könyvtár igazgatói (könyvtárőri) székébe került. Schönherr Gyula vette át a *Könyvszemle* szerkesztését. Csontosai szót emelt az ellen is, hogy csak a Kézirattárat vizsgálják. (1913-ban kiderül, hogy nagyszámú ösnyomtatvány, régi nyomtatvány, könyv és sok oklevél is van az ellopott kincsek között.)

Írásait átveszik, de figyelmen kívül hagyják. Az ítélet megszületett. Csendben, peren kívül, bizonyítás nélkül, megfosztva Csontosait a védekezés lehetőségétől. Az eltűnt kincsekről semmi nem derült ki egészen 1913-ban történt előkerülésükig. A kollégák hallgattak, és elindult a küzdelem a megürült pozíciókért.

Az ítélet (1893. január 27.)

„A Múzeumban az összeesküvés győzött.”

Az ítélet legrészletesebben Fejérpataky László Thallóczy Lajoshoz²³ írott levelében²⁴ maradt fenn. Ebből tudjuk, hogy

„Csontosai vagy 7 vádpontban vétkesnek találtatván, az enyhítő körülmények tekintetbe vételével (pl. bibliographia, Corvina stb.) állásából felmentetik, büntetésből majd egy, de mindenesetre a Múzeumon kívül eső helyre áttételek, köteles 41 firt 10 kr

²¹ MTAK Kézirattár, Tört. 2r 339/III. I. Emlékirat néven, a fenti alcímen 2 litografált példányban (egyik csonka).

²² MTAK Kézirattár, Tört. 2r. 339/III. 9.

²³ Thallóczy Lajos (1856–1916) történész, az MTA rendes tagja. 1884-től a közös Pénzügyminisztérium bécsi levéltárának igazgatója, 1912-től belső titkos tanácsos.

²⁴ OSzK Kézirattár, Fond XI/286 47. sz.

kárt és 10 fjt vizsgálati költséget megtéríteni, 670 fjtnyi eladott duplum áráról beszámolni, kisebb hatáskörrel bíró hivatalra alkalmaztatik, 3 évre esetleges quinquenniumától valamint előléptetéstől megfosztatik. [...] Lesz külön vizsg. bizottság az elvezett codexek dolgában”.

A vizsgálóbizottság munkája eredménytelen maradt, a kincsek csak 20 év múlva kerülnek elő.

Félreállítva (1893–1918)

„Nem keresem igazságomat a múzeum fejlődésének rovására, hanem várom az alkalmas időt, hogy ügyemet ismét napirendre hozhassam.”

1893. szeptember 8-tól Csontosit áthelyezték a Budapestvidéki Tankerületi Főigazgatóság tollnoki állásába. A Múzeumból való eltávolítás, az érdeklődésétől távol eső munkahely, a megalázó besorolás karrierjét derékba törte, de elhivatottságát, küldetésstudatát, munkakedvét nem tudta megtörni, lelkében „muzeista” maradt.

A millenniumi ünnepekre, évtizedes anyaggyűjtéséből elkészítette a „Hazai iskolázás történeti emlékei 1000–1540” c. művelődéstörténeti összefoglalót. Ekkor írta meg a Pallas Lexikon „Korvina” szócikkét Mátyás király könyvtáráról, amelybe kutatásai összes eredményét megpróbálta belesűriteni.

A második csapás (1902. október 14.)

1902-ben élete újabb tragikus fordulóponthoz érkezett. Elvesztette feleségét,

„kiért a conventionális előítéletekkel szemben 35 év óta minden körülmények közt s mindenkivel szemben, felfelé és lefelé egyaránt férfiasan szembeszálltam s akinek nagy energiájából, őseréjű egyéniségéből rendkívüli esztétől és nemes szívetől – melyet a modern civilisatio nem rontott meg – , merítettem minden inspiratiomat”.

Ezt a csapást már nem tudta kiheverni. Munkájának lendülete megtört, s bár élete végéig dolgozott, nem volt képes már kutatási eredményeit egy tervezett nagy monográfiában összefoglalni.

Megbélyezzettségét, régi barátainak hűtlenségét, hivatali előljárója, Spitzkó Lajos kicsinyes fegyelmzéseit most már egyedül és egyre szorongatóbb anyagi gondok közt kellett viselnie. Támaszt és segítséget csak a megpróbáltatásokat is kiállt kapcsolataitól, a szemináriumi évekből ismert tanárától, főnökétől és pályatársától, Fraknoi Vilmostól, és múzeumi kollegájától, Hampel Józseftől kapott.

Az utolsó esély (1913)

„20 év óta hallgatok, de nem némultam el.”

1913-ban megcsillan a remény, hogy rehabilitálják. Egy 1888-ban a Múzeumból elbocsátott könyvtárszolga, Losonczy Károly padlásáról előkerültek azok a szakszerűen csomagolt és beladázott kódexek, kéziratok, könyvek és oklevelek, amelyek ellopásáért Csontosit tették felelőssé. Minden valószínűség szerint Losonczy Károly Mosonyi Antal laboránssal együtt lopta el a kincseket. A kötetek február elején kerültek elő,²⁵ de a *Magyar Könyvszemle* csak 1913. augusztus–szeptemberi számában adott hírt az ügyről.

²⁵ OSzK Irattár, 104/1913.

Több mint húsz év telt el. Az érintett személyek egy része már nem élt, más részének, így a könyvtár igazgatójának, Fejérpataky Lászlónak és a vizsgálatot egykor vezető Szalay Imrének, a Nemzeti Múzeum igazgatójának kifejezetten kínos volt az ügy. Fejérpataky Lászlónak gondja volt arra is, hogy a tettes jóhiszemű özvegyének 5–6000 korona jutalmat kérjen „mintegy az őrzés és átengedési készség ellenértékéül”²⁶, amiért 25 évig vigyázott az ellopott kincsekre. Meghurcolt öreg kollegája, Csontos eszébe sem jutott.

Csontos csak két évvel később, 1915-ben Fraknoi Vilmostól tudta meg, hogy megkerültek a „rá bízott” kincsek. Az is kiderül, hogy a tettesek végiglopták az egész könyvtárat, a levéltárat, a régi könyveket, újságokat, vagyis Fejérpatakyt és a többieket ugyanúgy elbocsáthatták volna, mint Csontosit. *Az Est* című napilap októberi számában cikket közölt²⁷ a Csontos-ügyről, Ruttkay György újságíró tollából. A cikkíró a „külső Rákóczi-út egyik kopár bérházában, nagyon szerény hónapos szobáckában” készített interjút, a „hatvankilenc éves, teljesen összetört ember”-rel. Majd a Nemzeti Múzeumban beszélt Fejérpatakyval és Szalay Imrével. Fejérpataky udvariasan áthárította a felelősséget a vizsgálóbizottságra, a saját szerepét cinikusan elhallgatva. Szalay Imre kurtán-furcsán válaszolt. Megerősítette, hogy a könyveket nem Csontos lopta el, de nem árulta el, hogy ki az, arra csak annyit mondott, egy tisztviselőnél találták meg. Csontosit hanyagság miatt mozdították el. Arra a kérdésre, hogy

„annak a fegyelmi bizottságnak a vizsgálata, melynek méltóságod is tagja volt, ki sem terjedt arra, hogy vajon Csontos kezén eltűntek-e azok a könyvek vagy sem? Az igazgató úr felemelkedett a székéről és nagyon ingerülten kiáltotta: Kérem, nem vagyunk a vizsgálóbírónál! Eltávoztam. Az igazgató úr nyilatkozata után nem nagyon valószínű, hogy szegény Csontos rehabilitációja sikerülni fog.”

Ennek ellenére, 1916. februárjában Csontos levelet írt Jankovich Béla²⁸ miniszterhez, rehabilitációját kérve. A válasz, amely nyilván a Múzeum vezetőivel egyeztetve született, rövid, udvarias elutasító: fegyelmivel történt eltávolítása hivatali vétségek, és nem a lopás miatt történt.

A végjáték (1916–1918)

„A világ üldözései és Isten vigasztalásai között telik életem.”

1916 márciusában, 70 évesen, 42 év szolgálat után Csontos János „főigazgatósági tollnok” nyugdíjaztatását kérte. Utolsó kérelmében megemlítette, hogy a fegyelmi határozatában el nem vett, de az óta nem folyósított lakpénzét utólagosan és visszamenőleg megkaphassa. Ezt is elutasítják.

1918. október 25-én, élete 72. évének hajnalán, nyomorban, magára hagyottan hunyt el. A *Magyar Könyvszemle*, a könyvtár hivatalos folyóirata, amelynek alapítása óta munkatársa és 13 évig főszerkesztője volt; tudomást sem vett haláláról. Nekrológot nem közölt. Neve 1893-tól évtizedekig még lábjegyzetben sem olvasható a folyóiratban. Az MTA Áldásy Antalt²⁹ bízta meg az

²⁶ OSzK Irattár, 279/1913 6–7.

²⁷ *Egy erkölcsileg kivégzett magyar akadémikus rehabilitálása. A Nemzeti Múzeum elveszett Korvináinak áldozata.* = *Az Est* 1915. október 7., 2.

²⁸ Jankovich Béla (1865–1939) elméleti közgazdász, miniszter, az MTA tagja. Vallás- és közoktatásügyi miniszter (1913–1917).

²⁹ Áldásy Antal (1869–1932) történetíró, levéltáros, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A MNM levéltárának őre (1894–1912), a budapesti egyetem középkori egyetemes történelem ny. rendes tanára (1912–1932).

emlékbeszéd megírásával, de szövege nem maradt fenn. Utolsó megalázásként koporsójánál „utóda”, riválisa és ellenfele, Fejérfataky László mondott beszédet, amelynek a szövege ismeretlen.

Ártatlansága kortársai számára lassan nyilvánvalóvá vált, földi rehabilitációja az utókor feladata és kötelessége marad.³⁰

WEEBER TIBOR

Újabb soproni helytörténeti kiadványok. NÉMETH Sámuel: *A soproni evangélikus líceum történetének egy százada 1681–1781*. Sopron, 2007. Berzsényi Dániel Evangélikus (Líceum) Gimnázium, 446 l.

A soproni Berzsényi Dániel Evangélikus (Líceum) Gimnázium 2007-ben ünnepelte fennállásának 450. évfordulóját. A jeles alkalomra több korszerű kiadvány (jubileumi évkönyv, videofilm, DVD) idézte fel a közel félévezredes történetet és igazolta, hogy Sopronban minden időben a kor szellemének megfelelő, magas színvonalú oktatás folyt, amelynek felelevenítése és továbbvitele a mostani tanári generációnak és nem utolsósorban az iskola igazgatóságának és Diákszövetségének szívesen vállalt feladata. A kiadványok között található egy különleges korszak-monográfia is, amelynek nemcsak tudományos hozzádéli, hanem szerzője és sok viszontagságot megélt története is megérdemli a figyelmet.

A soproni evangélikus líceum 1681 és 1781 közötti történetét Németh Sámuel, az iskola nagyteknintélyű, ám rendkívül szerény tudós igazgatója írta meg. Németh Sámuel (1877–1975) 1922 óta tanított Sopronban, miután a felsőlövői középiskola, amelynek igazgatója volt, az 1921. évi népszavazás eredményeképpen osztrák területre került. A nyolc éven át igazgatott soproni líceumtól a második világháború kitörésekor vált meg, azonban hosszú életét ezután is az iskolának szentelte. A líceumot ért háborús veszteség – a könyvtár számos ritkaságának megsemmisülése – Németh Sámuel életét személyes tragédiával is súlyosbította: tanárrá lett fia, a volt Eötvös-kollégista szerepel a Collegium második világháborús hősi halottainak emléktábláján. A munkába temetkezett tudós tanár 1945-ben fejezte be korszak-monográfiáját, szerényen azt remélve, hogy az 1957-ben esedékes 400. évfordulóra a kézirat minden nehézség ellenére megjelenhet. Nem így történt. Németh Sámuel 1975-ben, 97 évesen hunyt el, munkája pedig csak a Líceum fennállásának 450. évfordulóján vált olvashatóvá. Köszönet a megjelentetésért mindenkinek, aki dolgozott a kéziraton, és nem utolsósorban Tölly Baláznak, az iskola mostani igazgatójának.

A soproni evangélikus líceum történetének kiindulópontja minden későbbi munka esetében Gottlieb Gamauf *Oedenburger Kirchengeschichte* című egyháztörténeti munkája. Erre a műre támaszkodott a Németh Sámuel kötetében kiemelt helyen hivatkozott két szerző, Müllner Mátyás (*A soproni ev. főtanoda története*. Sopron, 1857.) és Payr Sándor (*A dunántúli evangélikus egyház-*

³⁰ Itt kell köszönetet mondanom Szőnyi Évának, az MKE Bibliográfiai szekciója elnökének, aki Csontos János tiszteletére emlékülést szervezett, és a kiállításra rendelkezésemre bocsátotta „Perújrafelvétel Csontos János ügyében” c. kéziratban lévő tanulmányát. Köszönetet mondunk továbbá az MTAK Kézirattár munkatársainak a gyűjteményükben lévő dokumentumok rendelkezésünkre bocsátásáért. Hasonlóképp köszönet illeti Szita Gábor kollégámat, aki a Csontos-idézeteket összeválogatta.

kerület története. Sopron, 1924) is, Németh pedig elsődleges forrásként használta mind Gamauf művét, mind az általa összegyűjtött többkötetes okmánytárát. Általánosságban is elmondható Németh Sámuel iskolatörténetéről, hogy elsősorban a soproni liceumban, levéltárban és a budapesti levéltárakban őrzött kéziratos anyagot aknázza ki, olyan források feldolgozását végezte el, amelyek korábban öelotte ismeretlenek, esetleg magyarul hozzáférhetetlenek voltak. Munkamódszerére leginkább az aprólékosság, a pontosság és a teljes pártatlanság a jellemző, noha egész kötetét áthatja a hazai evangélikusság és a soproni iskola szeretete.

A kötet hat fejezete egy-egy témakör százéves történetének teljességre törekvő vizsgálata. Az első fejezet az iskola fenntartásával és felügyeletével foglalkozik, részletesen taglalva a városi tanács, majd a konvent szerepét, az egyházkerülethez való viszonyt, az anyagi és szervezeti felépítés kontrollját. A „Tantervek, órarendek” című rész tanterveket, órarendi javaslatot ismertet. Ebben a fejezetben kerül tárgyalásra az iskola nevezetes rektorainak, Deccard János Kristófnak, Hajnóczy Dánielnek, Ribini Jánosnak a tevékenysége. A Tantárgyak, képesítések fejezete részletesen tárgyalja az egyes tantárgyak tanításában megvalósított feladatokat és módszereket, felsorolja és a gyakorló tanár szemével minősíti a tananyagként használt kiadványokat. „Az iskola belső életének lefolyása” című rész a tanév eseményeit, az ünnepi alkalmakat, az iskolának az egyes egyházi eseményekben betöltött szerepét taglalja. A tanulók fejezete feldolgozza a korabeli anyakönyveket, foglalkozik a tanulók származási összetételével, a diákjóléti intézményekkel. Nagy szerepet kap a protestáns tanulóifjúság külföldi peregrinációjának fontossága és sok illusztrációval ékesítve olvashatunk a soproni tanulók album amicorumairól. A tanárokról szóló fejezet foglalkozik az iskola nevelőinek képesítésével, kiválasztásával, javadalmazásával és rövid életrajzot nyújt a korszak összes tanáráról, utalva tudományos tevékenységükre is.

A kötet külön értéke a százoldalas okmánytár, amely Fridelius János 1693. évi tantervét, a 18. század eleji magyar nyelvű iskolai törvényeket, Deccard János Kristóf órarendjét 1718-ból, a *Generalia Institutat* (1741) Hajnóczy Dániel rektorsága idejéből, Hajnóczy *Series Lectionum* (1741) című művét és Farkas Ádám *Symbolájából* (1775) az első, a második és a hatodik osztály tantervét tartalmazza. A latin nyelvű szövegeket a kötet párhuzamosan, Németh Sámuel magyar fordításban is közreadja.

A több mint hatvan éve lezárt kézirat természetesen nem utalhat arra a sok irodalom- és iskolatörténeti eredményre, amelyet a későbbi kutatás tett hozzáférhetővé. Ezért vált szükségessé, hogy a kötethez egy kiegészítő bibliográfia csatlakozzék, amely az 1944 után megjelent legfontosabb soproni vonatkozású iskolatörténeti tanulmányokat, szöveg- illetve adatközléseket regisztrálja. A kézirat gondozását, a jegyzetek korszerűsítését Kovács Zsóka és Patyi Gábor végezte el, a kötetet Patyi Gábor szerkesztette és neki köszönhető az eligazító, Németh Sámuel emlékét méltóképpen felidéző utószó is. A kései megjelenés nemcsak a kiváló tanár és nevelő Németh Sámuelre emlékezik, hanem rehabilitálja a pedagógiatörténész tudóst is, igazolva, hogy a soproni Berzsényi Dániel Evangélikus (Líceum) Gimnázium egyik legfontosabb feladata a hagyomány megújító erejű továbbéltetése.

DOMINKOVITS Péter: *Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf polgármester javai. (Végrendeletek, hagyatéki- és vagyoneleltárak, osztályok 1591–1632.)* Sopron, 2007. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 117 l. – *Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. Vita Christophori Lackner I.U.D.Hominis brevis consignatio.* (A szöveget gondozta és fordította, a jegyzeteket, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette TÓTH Gergely.) Sopron, 2008. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 219 l. /Sopron Város Történeti Forrásai C. sorozat, 5./

Talán senki nem annyira ismert a 16–17. század fordulóján élt városi polgári elit képviselői közül az irodalomtörténészek előtt, mint Lackner Kristóf. Köszönhető ez annak a lelkes lokálpatrióta szemléletnek, amely Sopron város polgárainak mindig is sajátja volt és persze nem utolsósorban – sok neves előd után – a *Fél évszázad a város szolgálatában* életútinterjú szereplőjének, az irodalomtörténész Kovács József Lászlónak (Soproni Szemle 2007. 305–313). A legújabb Lacknerrel foglalkozó kötetek is azzal indítják mondandójukat, hogy utalnak a könyvtáryi Lackner-irodalomra, és valóban, a köztudat már arra is hajlamos volt, hogy elfogadja: a tudós polgármesterről mindent elmondtak, feltártak, kiadtak, ami elmondható, hozzáférhető, kiadható volt. Hogy mennyire téves volt ez a vélekedés, arra a közelmúltban közreadott két kötet szolgál ékes bizonyítékkal.

A Lackner Kristóffal foglalkozó kutatások sok egyéni kezdeményezés után először 1971-ben kaptak intézményesített megjelenést is. Az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportja és az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei Lackner születésének 400. évfordulóját nemzetközi konferenciával ünnepelte Sopronban és az ülésszak anyaga meg is jelent a tárgyévi *Helikon* c. folyóiratban. A *Soproni Szemle* ugyancsak tematikus számmal állított emléket a város nevezetes polgármesterének. Ezután sorjázta a kötetek, tanulmányok, hasonmás- és szövegkiadások, amelyek közül – helyhiány miatt – csupán Kovács József László két kiadást megért monográfiájára (*Lackner Kristóf és kora.* Sopron, 1972., 2. bőv. kiad. Sopron, 2004.) és az újabb szemléletű kutatónemzedék, Grüll Tibor tanulmányaira és szövegkiadására utalnánk. Úgy tűnik, Sopron minden generációban „kitermeli” az elhivatott Lackner-kutatókat. Így történt ez most is, amikor szinte egy időben jelent meg a Soproni Levéltár két kötete, a levéltáros Dominkovits Péter és a történész Tóth Gergely munkája. Mivel a két kiadvány ugyanannál a kiadónál, közel azonos időben jelent meg, a soproni Dominkovits volt Tóth Gergely munkájának lektora is, célszerű, ha együttesen foglalkozunk velük és tesszük meg az összehasonlító észrevételeket. A továbbiakban a hivatkozásnál (DOMINKOVITS: *i. m.* 2007) illetve (TÓTH: *i. m.* 2008) megjelölést alkalmazunk.

Az elsősorban irodalomtörténeti érdeklődéssel megközelített humanista Lackner tevékenységének újabb adatolásában Dominkovits Pétert társadalomtudományi érdeklődés vezette. A 17. század eleji vagyonos, városvezető polgári elit kialakulásának vizsgálatában Lackner Kristóf gazdag életpályája, a fennmaradt dokumentumok sokasága tette lehetővé, hogy részletekbe menő, ugyanakkor átfogó kép szülessen a vagyonos városvezető felemelkedéséről, társadalmi pozíciójának megalapozásáról és az utókorra hagyott javak feltárásáról. A közreadott irategyüttes nemcsak egy személy anyagi gyarapodásához nyújt értékes adalékokat, hanem elősegíti az összehasonlító vizsgálatot más városok polgári elitjének életmódjával, de forrásul szolgálhat a Lackner által létrehozott alapítványok, az iskoláztatás árnyaltabb értékeléséhez is. Dominkovits Péter nemcsak példaszerűen adja közre a forrásokat, hanem bevezetőjében lényegi megállapításokat tesz Lackner társadalmi kapcsolatrendszeréről, politikai szerepvállalásának hátteréről, a soproni polgármesteri tisztség betöltésének és a tudatos vagyongyarapításnak a körülményeiről. Lackner Ádámnak, (Kristóf apjának), Lackner Kristófnak, első majd második feleségének végrendelete és vagyonszeirása, amelyek a változó élethelyzetben többször is elkészültek, majd a temetési költségek részletezése gazdagon dokumentálják a vagyonosodás alakulását, a késő utókorok pedig a helyi birtokviszonyok, a háztartásvezetés, a reprezentációs szokások materiális bázisát is feltárják. Dominkovits Péter az ökonomikus bevezető

végén felrajzolja a kutatás további lehetőségeit, utal a hazai és nemzetközi összehasonlító vizsgálatok létjogosultságára éppúgy, mint a még feltáratlan dokumentumok közreadására. Az egyik minden bizonnyal nagy érdeklődést kiváltó kéziratgyűjtemény ismét csak Kovács József László tudományos műhelyéből várható, Lackner leveleskönyvének és beszéd-fogalmazványainak gyűjteménye jelentősen árnyalhatja azt a képet, amely a tudós polgármester irodalmi tevékenységéről eddig is ismert volt. A másik, teljesen új forrás Tóth Gergely kiadásában már meg is jelent.

A kutatás számára komoly meglepetéssel szolgált, hogy létezik egy saját fogalmazványú Lackner-önéletrajz, amelynek feltárásával mind ez ideig adós volt a Lackner-filológia. A kézirat feldolgozása, Lackner szerzőségének bizonyítása Tóth Gergely történeti, filológiai és alkotáslélektani összefüggések vizsgálatában gazdag, invenciózus munkájának az eredménye. Hiszen az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban rejtőző kéziratot látták vagy tudtak létezéséről mindazok, akik Lackner vagy Bél Mátyás hagyatékával foglalkoztak (V. Kovács Sándor, Szelestei Nagy László, Kulcsár Péter, Kovács József László), azonban arra, hogy Lackner saját fogalmazású életrajzának másolatáról van szó, senki sem figyelt fel. A kalandos sorsú, máig ismeretlen, eredeti mű hiányában Tóth Gergelynek is rendkívül sok kérdést kellett tisztáznia. Komoly magyarázatot igényelt a mű keletkezésének, a megírás szándékának a feltárása, a szerzőség tisztázása annak fényében, hogy a szöveg egyes szám harmadik személyben íródott és csak néha vált át első személyre, a kézirat időbeli befejezetlensége (csupán 1618-ig tart a történet, noha Lackner 1631-ben halt meg) és magának a kéziratnak a sorsa. El kell ismerni, hogy Tóth Gergely a legtöbb kérdésre meggyőző választ talál, de nem fedi el a még megválaszolatlan, csupán feltételezésekkel magyarázható kérdéseket sem. Ilyenek valójában leginkább az eredeti kézirat sorsával kapcsolatosak. Továbbra sem tudni, Bél Mátyás az eredetit látta-e vagy már egy olyan soproni ismerősétől küldött másolatot, amely az eredetiről készült, bizonytalan az is, ki küldte el Bélnek Lackner munkáját (az eddigi szakirodalom, köztük Dominkovits itt ismertetett munkája Hajnóczy Dánielre gondol, Tóth Gergely Deccard János Kristófot feltételezi). De az sem tudható bizonyosan, hogy Lackner hagyatékából hová került a kézirat és felhasználták-e, mint Tóth Gergely véli a közvetlen utókor Lackner-méltatói, például Schwanshoffer Kristóf iskolaigazgató, aki beszédet mondott a jeles polgármesterről. Az eredeti kéziratot a kiváló bibliográfus, Szinnyi József látta (láthatta) a Magyar Nemzeti Múzeumban. Rejtélyek sokaságával állunk itt is szemben, nem tudni, hogyan került oda a kézirat (megemlítődik itt a kiváló soproni helytörténész, Gamauf Teofil neve, majd a „gátlástalan könyv- és iratgyűjtő” Literáti Nemes Sámuel kalandorsága, Jankovich Miklós hagyatékának sorsa), de a kézirat közgyűjteményi előélete nem tisztázott. A legnagyobb kérdés pedig: hol van ma a kézirat? Erről Tóth Gergely is csak annyit tud írni: „Rejtély, hogy hová tűnhetett a Múzeum gyűjteményéből az irat”. Reménykedjünk, hogy egy állományrevízió valamelyik közgyűjteményben vagy egy magángyűjtő hagyatékának felszámolása egyszer fényt derít minderre, és a sok kérdőjellel felvetett sejtésből végre tényszerű magyarázat válik.

A kézirat talányos sorsának feltérképezésén túl Tóth Gergely rendkívüli alapaossággal dolgozza fel az előkerült szöveg életrajzi, történeti háttérét, mutatja ki azokat az új adalékokat, amelyek Lackner Kristóf életét, tevékenységét megismerhetőbbé teszik, és szembesíti az eddigi életrajzi adatokat az önéletrírásban megfogalmazott tényekkel. A jegyzetekkel gazdagon ellátott szövegkiadás, a gördülékeny fordítás mind Tóth Gergely lelkiismeretes munkáját dicsérik. A szöveg közreadásában azonban szokatlan megoldásra figyeltünk fel. Tóth Gergely betűhíven közli a latin szöveget, csak a szükséges helyeken emendál, megadja az eredeti lapszámozást is, és még az általa beiktatott fejezetszámokat is szögletes zárójelben közli, jelezve, hogy azok nem voltak meg az eredeti kéziratban. Ilyen precizitás mellett rendkívül furcsa, hogy Tóth Gergely a latin szöveghez saját megfogalmazásban latin marginálisokat készít (a magyar fordításban is szerepelnek), és semmiféle tipográfiai megoldással nem utal arra, hogy ezek a szövegrészek nem Lackner Kristóf, hanem

a szövegkiadó magyarázatai. A kötetet többféle mutató és Lackner Kristóf kéziratossá és nyomtatott műveinek bibliográfiája teszi még jobban használhatóvá.

Végezetül a technikai apparátus ad okot arra, hogy a két Lackner-kötetet egymással összehasonlítva, mint egy virtuális műhelymunka termékét is véleményezzük. Az azonos funkciót betöltő mutatók mindkét kiadványban: a személy-, illetve földrajzi névmutató, továbbá a szakirodalom-jegyzék. A Lackner-bibliográfia csak annyiban ad okot az összehasonlításra, hogy amíg Dominkovits tanulmányában a tudós polgármester ifjúkorának szerzői termékeként szerepel Grazban respondeált disputációja, addig Tóthnál ez a mű nem kerül bele a művek jegyzékébe, mert a szerző tanulmányában tisztázza, hogy a vita tényleges szerzője, Lackner tanára, Nicolaus Gabelmann. Egyébként a disputáció címléírása a két kötetben eltér (DOMINKOVITS: *i. m.* 2007. 14., TÓTH: *i. m.* 2008. 149.). A két kiadvány szakirodalom-jegyzékében is találunk meglepő eltéréseket. Például: Kovács József László összes Lacknerrel kapcsolatos írását csak a két mű irodalomjegyzékének együttes olvasásával lehet megismerni, pedig nem gondoljuk, hogy bármelyik is elkerülte volna egyik vagy másik szerző figyelmét. Igaz, hogy egyik irodalomjegyzékben sem találjuk a Kovács József László által írt Lackner-szakirodalom rövid összefoglalását (*Egy magyar humanista írói portréjának kialakulása (Írások Lackner Kristófról 1631-től–1944-ig.)* = StudLitt (7.) 1969. 55–73.) Dominkovits Péter hivatkozik Németh Sámuel soproni liceumi igazgató két dolgozatára (Németh 1941/a, Németh 1941b), de a művek nem szerepelnek az irodalomjegyzékben. Ír viszont arról, hogy „Németh Sámuel egy korai forrásközlése, a mértékletességi egyesület alapszabályainak közzététele” (DOMINKOVITS: *i. m.* 2007. 12.), de csak Tóth Gergely jegyzékéből tudjuk meg ennek a tanulmánynak a megjelenési adatait (TÓTH: *i. m.* 2008. 193.), az 1941-es hivatkozások azonban továbbra is rejtve maradnak. Konceptuális eltérések tapasztalhatók a két kötet névmutatójában. Dominkovits Péter a személyeket – nagyon helyesen – nemzeti hovatartozásuknak megfelelő névalakban szerepelteti, csupán az a sajnálatos, hogy kicsit szűkmarkúan bánik a nevek beazonosítására szolgáló magyarázattal. Tóth Gergely bőségesen magyaráz, magyarul és németül, nála viszont szinte mindenki magyar. Legalábbis a 16–17. századi soproni polgárok, akik mind magyar keresztnévvel szerepelnek, még a németre fordított magyarázó szövegben is. A Lackner-kutatóknak bizonyos névalakokban is meg kellene egyezniük, mondjuk ne legyen Lackner felesége az egyik kötetben Lacknerin, Ursula, szül. geb. Gürtnerin (DOMINKOVITS: *i. m.* 2007. 110.), a másikban Törtl (Gurtner) Orsolya (TÓTH: *i. m.* 2008. 211.), vagy a gráci professzorról is meg lehetne állapítani egy elfogadott névalakot, Gablmann (Gabelmannus, Gabelmanus) vagy Gabelman? Kicsit az is furcsa, hogy Tóth Gergely – nagyon helyesen – magyar és német nyelvű mutatót készít, de az utalót kereső olvasót „vide” szóval igazítja el. A helynévmutatók hasonló tarkaságról tanúskodnak. Még bántóbb azonban, hogy a Lackner-művek címét és címfordítását is eltérően adják közre a szerzők, l. *Maiestas Hungariae Aquilia* (A magyar felség sas) (DOMINKOVITS: *i. m.* 2007. 19.), *Maiestatis Hungariae Aquila* (Magyarország uralkodójának sas) (TÓTH: *i. m.* 2008. 25.).

Végére hagytuk azt az elgondolkodtató megközelítésmódot, amely mindkét kötetre jellemző. A szerzők, elismerve Lackner Kristóf összes érdemét és a munkásságát feldolgozó szakirodalom eredményeit, azon az állásponton vannak, hogy Lackner kiemelése a soproni városi polgári elitből, mások (például: Szentbertainy Menyhért, Kramer /Kalmár/ Mátyás polgármesterek) szerepének elhanyagolása egyoldalúsághoz vezet. Tóth Gergely ennek okát abban látja, hogy Lackner önéletrajzi munkájával megtervezte az utóéletét, szó szerinti megfogalmazásában: „ez a munka is hozzájárult Lackner emlékeztetésének »kifényesítéséhez«”. A korábbi szakirodalom és az új vélemények ütköztetése további dokumentumok feltárással és széleskörű társadalomtörténeti vizsgálattal hozhat majd eredményt, ezen a téren fontos segítség Dominkovits Péter és Tóth Gergely munkája.

A nyomtatás nyelvei. *Histoire et civilisation du livre. Revue internationale IV.* Genève, 2008. Droz, 373 l.¹

Könnyen nehéz helyzetben találhatja magát, aki egy korábban már részletesen bemutatott évkönyvsorozat aktuális számáról kíván recenziót írni anélkül, hogy unalmas ismétlésekbe bocsátkozna, miközben minden fontos jellemzőjét megemlíti a kötetnek.² Mindenképpen szükséges azonban kitérni rá, hogy a Droz kiadó gondozásában és Frédéric Barbier főszerkesztésével megjelent negyedik évkönyv az első három kötet színvonalához hasonló formai és tartalmi igényességgel és sokszínűséggel látott napvilágot. A szerkesztők és a szerzők mind témaválasztásukban, mind szempontjaik érvényesítésében továbbra is követik a multidiszciplinaritás elvét. A kötet változatosságát és gazdagságát nemcsak a szerzői gárda nemzetközisége, az általuk képviselt oktatási, közművelődési intézmények sokszínű palettája biztosítja, hanem a tanulmányok tematikai sokfélesége is. Úgy tűnik, hogy 2008-ra megszűnt az évkönyv szerkezetének korábban érzékelhető bizonytalansága, és kristályosodni látszik egy hármastagolású szerkezet. Az évkönyv gerincét továbbra is egy minden évben más központi kérdés köré szerveződő tanulmányokból összeállított tematikus egység alkotja. Ezt egy változatos, szintén hosszabb lélegzetű, de a megelőző rész fő problematikájától eltérő témájú tanulmányokat magában foglaló „Études d’histoire du livre” (Könyvtörténeti tanulmányok) című rész követi. A kötetet a „Livres, travaux, rencontres” (Könyvek, munkák, találkozások) fejezet zárja, amely különböző kiállításokról, kiadványokról, intézményekről, rendezvényekről nyújt tájékoztatást rövid recenzióiban. A magyar vonatkozású írások – a megelőző években megszokottnak megfelelően – továbbra is jelentős helyet kapnak a *Revue*-ben. Mielőtt ez alkalommal is kiválasztanánk néhány tanulmányt, amelyek részletesebb bemutatásával megkíséreljük érzékeltetni a szerzők által vizsgált korszakok, az elemzett földrajzi területek, problémák sokféleségét, valamint a témaválasztás, a megközelítésmód változatosságát, érdemes általános jellemzőként megjegyezni, hogy a tanulmányok mind gazdag tényanyagon alapulnak, szerzőik ismertetik, és olykor cáfolják a vizsgált kérdésekre vonatkozó korábbi elméleteket, és újszerű szempontokkal közelítenek a problémákhoz.

Tematikus egység – a nyelvek jegyében

A 2008-dik évi kötet fő egysége a nyomtatás nyelveivel foglalkozik, hat évszázad kiadványaihoz kapcsolódó kérdéseket érintve. A közel háromszáz oldalas blokk az egész kötet főszerkesztőjének gondozásában és a Francia UNESCO Bizottság támogatásával jelent meg a Nyelvek Nemzetközi Évének keretében.³

Frédéric Barbier bevezetőjében – részben előrevetítve a tanulmányok témáját és olykor következtetéseit is – hat fő pont köré rendezve mutatja be a tematikus blokkban tárgyalt, a nyelv és a média, valamint a nyomtatás és a kommunikáció nyelvei kapcsolatának problematikáját különböző szempontokból vizsgáló kérdéseket. Az első a nyugati középkortól kezdve az írott és beszélt nyelv-

¹ Az ismertetés az MTA–OSzK Res bibliotheca Hungariae Kutatócsoport kutatási programjának keretében készült.

² Lásd DEDE Franciska: *Könyv – művelődés – történet.* = Magyar Könyvszemle 2008. 2. sz. 197–215.

³ Az ENSZ Közgyűlésének határozata az elmúlt évet a Nyelvek Nemzetközi Évének nyilvánította, a tevékenységek összehangolását az UNESCO-ra bízta.

vek között lévő különbséggel, az első népnyelvű írott emlékekkel,⁴ a népnyelven történő könyvtermelés fejlődésével, a szóbeliségből az írásbeliségre váltás hatásaival foglalkozik. Érinti a nyomtatási nyelv és a tartalom összefüggéseit, valamint a reformáció hatását a vallási irodalom népnyelvű kiadványainak fellendülésében. A második fontos kérdés a modernitás, amellyel kapcsolatban a következő kérdéseket tehetjük fel: milyen szerepet játszott a nyomtatás felfedezésével megjelenő újfajta gazdasági környezet a népnyelven való nyomtatásban? Milyen hatása volt a népnyelvnek mint a kultúra nyelvének megjelenése a modernítésra? Mennyiben határozza meg egy adott geopolitikai tér nyelvhasználata ennek a térnek a modernítéshez való viszonyát? A harmadik fő kérdéskör a gazdaság szerepét érinti: a középkor végétől kezdve a média minden változása a gazdasági tényezők szerepének ártértekülését idézi elő, következésképpen a kiadás nyelvének megválasztását is a potenciális piac jellemzői határozzák meg. Hasonló logika működik a fordítás esetében is. Bár az önreprezentáció, az identitás problematikája fontos szerepet kap egy adott nyelvű publikáció során, a publikáció nyelvének megválasztását nem csupán „kulturális” jellegű, hanem – egyre direkter módon – materiális és gazdasági megfontolások határozzák meg. A negyedik pont az írott vagy nyomtatott nyelvek hierarchiáját illeti. Itt szó van a klasszikus nyelvek státusáról, arról, hogy egy adott nyelv használata a társadalmi egyenlőtlenségek jelzője lehet. Ide tartozik a nyelv és egy adott közösséghez tartozó kultúra, a kollektivitás és a nemzetállamok modern eszméje kapcsán a nyelvkérdés újjáéledése vagy épp a többségi és kisebbségi nyelv mint az elkülönülés, a társadalmi felemelkedés vagy az önazonosság jelének kérdése. Az ötödik kérdéskör a nyelv és a kulturális közvetítők viszonyát érinti. A nyelv számára, amely a nemzet alapja, meg kell adni a szükséges eszközöket, hogy a kultúra nyelveként működhessen. Általánosságban: az akkulturáció fázisát (amely gyakran egy idegen közvetítő nyelvre támaszkodik) az elsajátítás és azonosulás (identitás) fázisa követi, amely egy önálló írói és fordítási aktivitás kifejlődésével jár. Az utolsó pont a nyelv mint emlék kérdésével foglalkozik. A nemzeti nyelv mint a kultúra nyelve saját irodalmi tevékenység fejlődését feltételezi, amely normatív, informatív vagy irodalmi. Ehhez kapcsolódik például az adott nyelven való nyomtatás és az átírás kérdése, vagy éppen egy más írásrendszerre való áttérés.

A bevezetést követő első tanulmány szintén a CNRS és az EPHE⁵ professzorának, Frédéric Barbier-nak tollából való. „A nyomtatás feltalálása és a nyelvek gazdasága a 15. századi Európá-

⁴ A tanulmányokban használt kifejezéseket a következőképp fordítottuk: *langue vulgaire* = népnyelv, *langue vernaculaire* = népnyelv, *langue nationale* = nemzeti nyelv. Bár a *langue vulgaire* a mai francia nyelvben inkább köznyelv értelemben használatos, a tanulmányokban egyértelműen a három szent nyelvtől különböző nyelvekre használják. CSERESNYÉSI László: *Nyelvek a nyelvben* című tanulmányában a köznyelv kifejezés esetében is ad egy hasonló meghatározást: „a közönséges nyelv ~ köznyelv kifejezés 1613-ban Pázmány Péternél előfordul ugyan, de ekkor még nem a nemzeti nyelv sztenderd változatára, hanem a klasszikus, »szent« nyelvektől különböző, élő nyelvekre utal”, mégis találóbbnak éreztük a *langue vulgaire* népnyelvnek fordítását. Cseresnyési meghatározása szerint a népnyelv „másik értelemben viszont [...] nem az „egyszerű emberek” nyelve, hanem [...] a klasszikus nyelvek (latin, görög és héber), azaz a „szent nyelvek” ellentéte.” Hasonló definíciót ad a *langue vernaculaire* esetében is, mindössze időbeli különbséget találunk a használatban: a „latinna (illetve a göröggel és héberrel) szembeállított élő népnyelv másik megnevezése, a *lingua vernacularis* csak a 16. századtól kezd terjedni [...] A *vernacularis* (*vernaculus*) eredeti jelentése ’hazai, (ős)honos’.” http://home.hiroshima-u.ac.jp/monika/Cseresnyesi/Cseresnyesi/02C3AF9F-8AE3-44AF-9042-C53F6A648227_files/12.%20Nyelvek%20a%20nyelvben-1.pdf

⁵ A CNRS = Centre national de la recherche scientifique, az EPHE = École pratique des hautes études.

ban” című írás a rendelkezésre álló források ismertetésével kezdődik. A szerző szerint a statisztikák alapján egy differenciált földrajzi térkép rajzolható fel, amelyen a könyvtermelés központi zónája Flandriát és Lombardiát köti össze, magában foglalva a közép- és dél-német területeket. Ettől távolabb, a periférián a nyomtatási termelés gyengébb, ami a könyvimport nagyobb szerepét hozza magával. A könyvnyomtatás megjelenése a könyvhöz kötődő összes tevékenységi ágat átstrukturálja, és nagymértékben megnöveli a gazdaság szerepét: következményei mind az irodalmi szociológia területén, mind a termelés statisztikáját illetően láthatóak, a kiadások nyelvének kérdése tekintetében is. A szerző az Henri-Jean Martin-i megállapítást idézi, amely szerint a nyomtatás megjelenésével a könyv is „árucikké” válik. Barbier elemzésében gazdasági kategóriákat és szempontokat alkalmaz és érvényesít, mint amilyen a piac, a konkurencia, a termékinnováció kérdése. Véleménye szerint figyelembe kell venni a piac telítettségét és újraszervezését: a retrospektív kartográfia megmutatja, hogy a 15. század végén a nyomtatási termelés hogyan kezd a legjelentősebb városokban és a leghatalmasabb vállalkozók kezében koncentrálni. Ugyanakkor, amint a könyv árucikké válik, a tartalma is kereskedelmi értéket kap: új lehetséges piacok keresése a termékinnováció dinamikája felé vezet, amelynek egyik összetevője a nyomtatás nyelvének kiválasztásában rejlik. A szerző kitér a népnyelv írott nyelvként való megjelenésére, a nyomtatás ebben játszott szerepére, a különböző nyomtatott nyelvek gyakoriságára, a művek típusára, a városi megrendeléseknek a népnyelv nyomtatott nyelvként való fejlődésében játszott szerepére és a konkurencia problematikájára. Meglátása szerint a klasszikus gazdasági modell magyarázza, hogy az innováció – a kiadói felszerelés tekintetében – nem feltétlenül a legjelentősebb városokban tűnik fel. A könyvpiac átalakulásának egyik következménye, hogy a nyomdászok és könyvárusok a tartalommal, a formával (illusztrált könyvek) vagy épp népnyelven kiadott művek megjelentetésével új utakat keresnek új olvasóközönség megnyerésére. A szerző az ISTC⁶ alapján statisztikai adatokkal alátámasztva jellemzi a korabeli Európa latin és népnyelvű kiadványainak megoszlását (megjegyezve, hogy az adatbázis nem a mai politikai határokat veszi alapul). Földrajzi terület szerint is nézi a kiadványok nyelvi megoszlását, és nemcsak az adatokat értelmezi, hanem a korszakban bekövetkező változások okait is kutatja. Végkövetkeztetése, hogy a népnyelven való nyomtatás fellendülése a 15. században először nem valamilyen proto-nemzeti identitásnak tudható be, hanem a könyvnyomtatás mindinkább gazdasági jellegű tevékenységgé válásának eredménye.

Max Engammare, a Droz Kiadó igazgatója és a genfi egyetem Reformációtörténeti Intézetéhez társuló Tudományos Kutatói Alap⁷ kutatója „Egy évszázad Biblia-kiadásai Európában: a »szent szövegek« kiadási nyelve (1455–1555)” című tanulmányában a kiadás nyelve és adott esetben a kiadások földrajzi helye szerint csoportosítva, egyes példányok részletesebb elemzésével tekinti át a korszak bibliafordításait. Mindenekelőtt számadatokkal alátámasztva – és a különböző nyelvek szerinti megoszlást is jelezve – becsüli meg a 16. századi, teljes vagy csak az egyik Testamentumot tartalmazó európai „bibliatermést”, amelybe belefoglalja az újrakiadásokat és a feltételezett példányszámokat is. Tanulmányában természetesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy kik fordították a Bibliát, vajon a teljes művet ültették-e át vagy csak az egyik Testamentumot, milyen más műveik/fordításai vannak, milyen felekezethez tartoztak, milyen nyelvből fordítottak és adott esetben milyen más nyelvű kiadásokhoz nyúltak segítségért. Kitér arra is, hogy kinek a fordítására, kiadására támaszkodtak (előfordult, hogy különböző felekezeti fordítók használták egymás mun-

⁶ ISTC = Incunabula Short Title Catalogue, a 15. századi európai nyomtatott kiadványok nemzetközi adatbázisa, amelyet a British Library a világ számos intézményével közösen hozott létre.

⁷ FNRS (= Fonds de la Recherche Scientifique) associé à l’Institut d’Histoire de la Réformation de l’Université de Genève.

káit), kinek milyen nyelvű Biblia volt a birtokában, ki milyen mértékben változtatott az előző kiadások szövegén, mennyiben javította a másolási és esetleges egyéb hibákat, adott esetben milyen újításokat alkalmazott. Foglalkozik a fordítás jellegével is, hogy ki mennyire irodalmi módon fordította a Bibliát, hogyan viszonyult a célnyelvhez és a forrásnyelvhez, nemegyszer értelmezi a fordító előszavát: kinek ajánlotta művét a fordító (és mi lehet ennek magyarázata). Érdeklí, hogy milyen nyelvű Bibliákat hol nyomtattak (és hol nem), a különböző történelmi egyházak mikor és hogyan adtak ki bibliafordításokat, és az uralkodóknak szóló ajánlások és köszönetnyilvánítások nagy számából azt a megállapítást vonja le, hogy a népnyelvű bibliakiadás története soha nem teljesen független a politikai hatalomtól. Mindezeket a megállapításokat igyekeznek az egyháztörténeti, könyvtörténeti és társadalom- és politikatörténeti kontextusban értelmezni, magyarázni. Először a három szent nyelven (latin, héber, görög) kiadott Bibliákat tekinti át,⁸ majd a népnyelvű kiadásokra áttérve foglalkozik a nagy bibliafordítók fordításról vallott nézeteivel is, valamint azzal a problémával, hogy ha népnyelven olvasható a Biblia, akkor a laikus közönség is „értelmezheti” azt. Kitér az egyes fordítások más fordítók általi fogadtatására, nemegyszer arra is, hogy egyes fordítások hány kiadást értek meg, és érinti az illusztrációk kérdését is, így például az ikonográfiai aktualizációját (az Újtestamentum egyes kiadásainak címlapjain például olykor Luther vonásait kölcsönözték Máténak vagy Jeromosnak).

Martine Furno, a Grenoble-i Stendhal Egyetem tanára és az Enssib Gabriel Naudé Központjának⁹ munkatársa a 16. századi többnyelvű – különböző népnyelveket és a latint is tartalmazó – szójegyzékeket és szótárakat¹⁰ elemzi tanulmányában. Alapvetően két nagy típust különböztet meg és vet össze struktúrájuk (beleértve a tipográfiát, a bevezetéseket, valamint a latin nyelv és a népnyelvek viszonyát), a nyelvhasználat és a célzott olvasóközönségük szempontjából. Az első a könyves piacon már meggyökeresedett, általa gyakorlati szójegyzéknek nevezett, gyakran hordozható formátumban nyomtatott, szókincsüket a mindennapi életből merítő tematikus szójegyzékek csoportja, a másik az „új fogalom”, a latin anyag különböző népnyelvű szómagyarázatait tartalmazó, Calepin gyűjtőnévvel összefoglalható szótáraké.

William Kemp¹¹ és Mathilde Thorel¹² a 16. század első felének párizsi és lyoni könyvkiadásáról és fordítási gyakorlatáról írt közös tanulmányának első része a történelmi, társadalmi és kulturális kontextussal foglalkozik. Kitérnek a külföldi nyomdászok szerepére, az emberek mobilitásának, valamint a nyomtatott szövegek és eszmék áramlásának hatásaira, áttekintik, hogy milyen témájú műveket nyomtattak már a 15. században, hogy milyen nyelvből készültek fordítások, milyen okból születtek átültetések (a nyomdász és/vagy könyvárus, illetve a fordító szempontjaira), érintik a fordítási nehézségeket. A tanulmány szerzői részletesen foglalkoznak a kifejezés megjelenésével és használatával: a kezdetben általánosan alkalmazott ‘*translater*’ helyét később átveszi a ‘*traduire*’. Hosszasan elemzik a két kifejezés címlapokon való megjelenésének arányát, ennek változását és a módosulás okait, hatását és esetleges magyarázatát.

⁸ A *Titulus crucis* – azaz a Szent Kereszt feliratának – háromnyelvűsége miatt tekinti a latint is szent nyelvnek.

⁹ A Centre Gabriel Naudé három fő kutatási iránya: a könyv- és könyvtártörténet, valamint a kortárs könyvtár szocio-antropológiája.

¹⁰ A szerző által használt „*dictionnaire*” kifejezést „szótár”-ként fordítottuk, sokszor inkább „értelmező szótár” vagy „lexikon-szótár” értelemben.

¹¹ Az Enssib Gabriel Naudé Központjának és a McGill Egyetemnek a társkutatója.

¹² Az Université de Provence Aix-Marseille előadója.

Monok István tanulmányában az olvasás nyelvét vizsgálja az újkori Magyarországon. Miután áttekinti a három részre szakadt ország nyelvi megoszlását, kitér a nyelvhasználat asszimilációs és identifikációs szerepére is, a latin nyelv státusára (minden területen fontos helyet őrzött meg, és alapvetően befolyásolta az európai szellemi mozgalmak magyarországi recepciótörténetét). A szerző kiemeli, hogy ha az olvasástörténet szempontjából nézzük a latin és a nemzeti nyelvek viszonyának problematikáját, meghatározónak tűnik a források tipológiája: egyrészt a Kárpát-medencében kiadott címek, másrészt a könyvtulajdonra és az olvasásukra vonatkozó levéltári források. Részletesen ismerteti Csapodi Csabának a magyarországi könyvtermelés statisztikai elemzésére vonatkozó megállapításait, majd áttér Péter Katalinnak és Benda Kálmánnak a magyar nyelv könyvtermelésben (és olvasásban) betöltött szerepét szélesebb források alapján vizsgáló kutatásainak eredményeire. A retrospektív bibliográfia által kapott képet a tanulmány szerzője levéltári forrásanyaggal (mindegyikét a hagyatéki leltárakéval) egészíti ki, és nyelvek szerint, valamint tematikusan is vizsgálja és magyarázza a fellelhető adatokat. A szerző külön alfejezetben foglalkozik a magyar nyelv történetével és használatával az 1580 és 1640 közötti időszakban: a különböző európai eszmeáramlatok hatásával, a történelmi helyzetből adódó nyelvhasználattal, különböző fordítások, nyelvtanok, szótárak, szólásgyűjtemények kiadásával, Erdély és a királyi Magyarország „kulturpolitikájával”. Végkövetkeztetésként megállapítja, hogy Közép-Európában az irodalmi nyelv fellendülése, az etnikai csoportok asszimilációja nem úgy zajlott, mint Franciaországban vagy Nyugat-Európa más királyságaiban, és a nemzetállamok születése itt két és fél, sőt három évszázados késéssel jött létre, gyakorlatilag máig érezhető erős feszültségeket okozva.

Études d'histoire du livre

Nathalie Pineau-Farge írásában Froissart *Chroniques*-jának kiadástörténetét elemzi az 1820-as évektől az 1880-as évekig. Először felvázolja, hogy milyen különös problémákat vet fel Froissart műve a többi krónikás szövegeihez képest (a szövegnek több mint ötven kézírata ismert, a másolási hibák és beszúrások megváltoztatták az eredeti szöveget, a krónikás maga is több, egymást követő változatot írt), majd részletesebben kitér néhány kiadásra. Foglalkozik a Francia Akadémia és a Société de l'Histoire de France e téren játszott szerepével, a különböző megbízásokkal, a munka menetével, a nehézségekkel, a kritikai módszerekkel és végül a (rész)kiadásokkal és kritikákkal; összeveti a különböző metódusokat és felfogásokat. Megemlíti Joseph Dacier báró 18. század végi jelentős kiadás-előkészítő munkáját, a Froissart 19. századi újralfedezésének elindítójaként számon tartott Jean-Alexandre Buchonét, valamint Kervyn de Lettenhove belgiumi és Siméon Luce franciaországi kiadását. Külön kitér az illusztráció megjelenésére, és részletesen elemzi Henriette de Witt 1881-ben, a Hachette kiadóháznál megjelent népszerűsítő kiadását.

Alain Riffaud, az Université du Maine előadója érdekes tanulmányt tesz közzé Georges de Scudéry *Amour tyrannique* című darabjának „kiadói talányáról”. A mű 1639-ben és 1640-ben megjelent három kiadásának időrendi besorolása a nyomtatási engedélyek és a nyomtatás befejezésének dátumai tekintetében érdekes anomáliát mutat. A tanulmány szerzője e kérdést boncolja, részletesen bemutatva, majd megcáfolja az egyes kutatók elképzeléseit, s végül – a kiadványok több aspektusból való összehasonlítása után, a nyomdatörténet szempontjait és eredményeit felhasználva, a nyomdászok és betűszedők munkamódszereit figyelembe véve – szemléletes és meggyőző magyarázatot ad a problémára. Következtetéseihez figyelembe veszi többek között a nyomdahibák gyakoriságát és jellegét, a díszítések alapján azonosítja a nyomdászműhelyeket, utánajár, hogy a vizsgált kiadások nyomdai munkáinak idején milyen más nyomdai munkákkal (elsősorban más színművek kiadásával) foglalkoztak az adott műhelyekben. Elfogadva a feltevést, hogy egy betűszedő bizonyos, kis

változtatásokkal többször is felhasználható, már kiszedett oldalakat megőrizhetett a későbbi munkákhoz, így mindenekelőtt a címlapot és a királyi engedélyeket, amelyeknél a változtatások egyik darabról a másikra nem voltak jelentősek, valamint hozzáadva az esetleges betűszedői hibákat (amire szintén logikus magyarázatot ad), meggyőzően megállapítja a kiadások sorrendjét.

Recenziók

Az évkönyv harmadik nagy egysége különböző kiadványok, kiállítások, kezdeményezések, rendezvények ismertetéseit tartalmazza. Új elem az előző kötetekhez képest, hogy néhány (a tartalomjegyzékben külön nem jelzett) nagyobb alfejezetbe rendezik az írásokat. A recenziókban bemutatott kiadványok között találunk többek között kiállítás-katalógusokat, középkori miniatúrák alapján írt korabeli viselettörténettel és divattal foglalkozó munkát, a 18. századi orvosi diskurzust bemutató művet, vagy például egy 19. századi könyvgyűjtő és egy könyvkiadó levelezését magában foglaló gyűjteményt. A magyar kiadványokat Borsa Gedeon *Katalog der Drucke des 16. Jahrhunderts in der Österreichischen Nationalbibliothek* című munkájának ismertetése képviseli.

Befejezőként és összefoglalásként ez alkalommal is érdemes megjegyezni, hogy egy újabb értékes évkönyv látott napvilágot, amely nemcsak a kutatóknak, hanem a széles nagyközönségnek is érdekes és értékes olvasmányt nyújt.

DEDE FRANCISKA

SZEMLE

Kollárová, Ivona: Vydavátelia v 18. storočí. Trilógia k dejinám typografického média. [Kiadók a 18. században. Trilógia a könyvnyomtatás médiuma történetéhez.] Bratislava, 2006. Veda, 182 l.

Ivona Kollárová pozsonyi könyvtörténész, a *Cenzúra knih v tereziánskej epoche* (Bratislava, 1999) szerzője, cenzúratörténeti kutatásait folytatva és lényegesen kiegészítve új könyvében a pozsonyi 18. századi könyvkiadás 1780-ig terjedő korszakának szenteli figyelmét: azzal a bevallott céllal, hogy a könyvkiadás folyamata vizsgálatával, művelődéstörténeti szempontok előtérbe helyezésével a nyomdatörténetírás hagyományos kereteit megújítsa. A címben szereplő „trilógia” a kötet három nagy, egymástól elkülönülő fejezetére utal. Az első terjedelmes fejezet a 18. század első felének kiemelkedő magyarországi tudósa, Bél Mátyás személye köré épül. Könyvkiadás szempontjából azt a korszakot, amelyben gazdag alkotó tevékenysége megnyilvánult, Magyarországon a jezsuita rend túlsúlya jellemezte (Kollárová megállapítása szerint a mai szlovák területen a vizsgált egész korszakban a nagyszombati és a kassai tipográfiák adták a könyvtermésnek kétharmad részét): protestáns részről erre a jelenségre a válasz a nem intézményes könyvkiadók aktivizálódása volt. A pozsonyi evangélikus lelkész-tudós munkássága 36 tételt tett ki, összesen ennyi művet jegyzett szerzőként, összeállítóként, fordítóként, volt kiadója ill. a mű bevezetőjének szerzője. Az utóbbi évtizedek magyar és szlovák Bél Mátyás-szakirodalma igen gazdag, számos tanulmány, bibliográfia, forrásközlés, monográfia látott napvi-

lágot: Kollárová ezekhez kapcsolódva Bél Mátyás könyvkiadással kapcsolatos tevékenységének elemzésére vállalkozott. A témaválasztásra leginkább a „Magyarországi tudósok levelezése” sorozat III. köteteként megjelent *Bél Mátyás levelezése* című terjedelmes kötet (sajtó alá rend., bev. és jegyz. SZELESTEI N. László, Bp. 1993.) inspirálta. Kollárová sokoldalú elemzése kiterjed a könyvkiadói motívumok megállapítására, a szövegek előkészítésének leírására, a cenzúra vizsgálatára, a nyomtatásban megjelent könyvek terjesztésének, időnként recepciójának problémájára is. A cseh és szlovák protestánsok számára 1722-ben Halléban kibocsátott cseh nyelvű Biblia kapcsán – amelynek sajtóútja év óta akkor először látott napvilágot új kiadása Bél Mátyás gondozásában – a következő kérdéseket foglalja össze: a Bibliakiadás fő kezdeményezője Heinrich Milde volt, aki a tervhez pénzügyi támogatót is talált; tárgyalja a Cseh testvérek bibliája szövegének javításait, a nyomdai kiállítás kérdéseit, a kiadás példányszámát; kik végezték a nyomdai korrektúrát, hányan nyomtatták a könyvet; majd a megjelenés után szól a Biblia magyarországi terjesztéséről 1723-ban: hogyan hozták be az országba, ill. milyen kritikákat váltott ki a Biblia szövegének javítása. Amennyire lehetséges volt, Bél Mátyás más kiadványainál is hasonlóan széles kitekintéssel, de tömör megfogalmazásban foglalta össze a könyvkiadás folyamatának egyes részleteit. A Lipcseben kiadott Kempis-műnél (*De imitando Christo*, 1725) komoly nehézséget okozott a példányoknak az országba való behozatala. Kollárová itt behatóan ismerteti Bél Mátyásnak a kiadványról a jezsuita cenzorok számára összeállított védekező

iratát a Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárának anyagából. Bél könyvkiadási tevékenységével kapcsolatban kiemeli, hogy tervei nagyrészt külföldön, Németországban valósultak meg. Még az is előfordult, hogy hazai kiadás után ő maga adta át a kiadás jogát külföldre (így az *Institutiones linguae Germanicae* című tankönyvnel Körber hallei professzornak). Az első fejezetnek talán legérdekesebb része Bél Mátyás legjelentősebb műve, a *Notitia antiquae et novae Hungariae* kibocsátásánál a szépen kidolgozott tervek és az egyszerűbb, sőt hiányosabb megvalósítás szembeállítás. A Paul Straub bécsi könyvkereskedő által kidolgozott kiadási terv (1733-ban már a lipcsei *Nova acta eruditorum* is hírt adott róla, hogy nyomdában van a mű) előfizetésre és külföldi, amszterdami nyomtatásra alapozódott volna; a *Notitia* egyes kötetei mégis Bécsben láttak napvilágot, az előfizetők nevének közlése nélkül, és a tervezettnél majd egy évtizeddel lassabban; sőt a sorozat nagyobb része kéziratban maradt. Az egyes kötetek engedélyezésekor a bécsi magyar kancellária nemegyszer gyorsabban járt el, mint az érintett, sokszor tartalmi kifogásokat is támasztó vármegye. Bél Mátyás a nagy vállalkozás folytatását fiaira szeretne volna testálni, ezért 1744-ben a mű kiadására korábban elnyert privilégiuma meghosszabbítását kérte. Szándéka végül nem valósult meg. Közrejátszott ebben, hogy Mária Terézia támogatása e téren nem volt annyira hathatós, mint a *Notitia* anyagi támogatását egykor nagyon szívéen viselő VI. Károly pártfogása.

Az igen tanulságos Bél Mátyás-fejezet után a kötet legnagyobb részét egy hivatásos pozsonyi könyvkiadó, Landerer János Mihály tevékenységének a bemutatása teszi ki. Nevéhez az 1750–1780 közötti időszakban majdnem 1700 nyomtatvány kibocsátása fűződik; 1770-ben már 12 főt foglalkoztató tipográfijával, betűöntődjével és papírmalmával, egész Magyarországra kiterjedő könyvforgalmazásával egyedül tudott valamennyire is konkurense lenni a jezsuiták által működtetett akadémiai nyomdának. Kollárova a pozsonyi vállalkozásnak még konkurenciát jelentő budai, pesti, bécsi környezetére is utalt, és felhívta a figyelmet a bécsi Johann Thomas

Trattner korai magyarországi terjeszkedési törekvésére, aki már 1773-ban is szeretett volna Magyarországon, Pozsonyban tipográfiát alapítani. (Anton Rochett kísérlete 1770-ben ugyan csak sikertelen volt.)

Kollárova a kiemelkedő pozsonyi nyomdász könyvkiadói tevékenységének bemutatására törekszik, amennyire ezt a fennmaradt források lehetővé teszik. Könyve éppen azt szemlélteti számunkra, hogy munkája termékeny eredményekre vezetett. Alapvetően új adatokat, forrásokat vont be a téma vizsgálatába: a kiadói szándékokat ill. azok megvalósulását elemezte a vonatkozó cenzúra-iratokból, egyéb kéziratok forrásanyagból, egyes szerzők leveleiből, továbbá a könyvekben lenyomatott approbációkból, előszavakból, az adott könyv terjesztéséről esetleg fennmaradt más iratból (magától a kiadótól csak néhány levél őrződött meg). Egyes szerzők kiadási terveihez kitűnően hasznosítható forrásanyaga Mosóczy Institoris Mihály (Michal Institoris-Mošovský) pozsonyi evangélikus lelkésznek és tanárnak az egykori pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (a Szlovák Tudományos Akadémia könyvtárában), a líceumra hagyományozott gazdag könyvgyűjteménye mellett található levelezése. Ismeretlen adatokat nyerhetünk belőle többek között Szőnyi Benjámint *Szentek hegedűje* című énekeskönyvének kolozsvári első és pozsonyi második kiadásáról, a selmecbányai gimnázium tudós rektorának, Ján Severininek az 1770-es években megjelentetett természettudományi, földrajzi, történeti és egyéb tankönyveiről stb. Torkos Justus János pozsonyi orvosnak is 1766-ból, egészségügyi vonatkozású könyve kiadása kapcsán is fennmaradt a líceum könyvtárában a szerzőnek Van Swietenel és Störckkel folytatott levelezése. Folytathatnánk még a sort; a könyvben tárgyalt nagyszámú cenzúra-iratra pedig még csak röviden sem tudunk utalni.

Kollárova a pozsonyi Landerer-nyomda három termékeny évtizedének könyvprodukciónak összességében, műfajok szerint vizsgálja. Könyvében a legnagyobb figyelmet a vallásos kiadványoknak szenteli, amelyeket még további csoportokban tárgyal, azonkívül a tankönyvek,

alkalmi kiadványok, történeti művek és más szak-könyvek műfajának. Az itt felsorolt műfajok a könyvtermés 25, 9, 15, ill. 6 százalékát tették ki, tehát nem a teljes könyvprodukción, kalendáriumok például ebben a fejezetben nem szerepelnek. A szerző számos konkrét eset leírásával érzékelteti a korabeli könyvkiadás folyamatát, nehézségeit. Összehasonlító táblázata arról, hogy az 1754 és 1780 közötti időszak nyolc kiválasztott évében a Landerer- és Patzkó-nyomda a városi hatóságnál, ill. a helytartótanácsnál hány kiadványt nyújtott be engedélyezésre, és a valóságban hány könyvet bocsátott ki, igen meggyőző. A felsorolt évekből ma átlagosan négyszer annyi nyomtatványt ismerünk, mint amennyit a nyomdászok a hatóságokkal engedélyeztettek! Ismételt kibocsátásnál például a kiadó már nem látta fontosnak, hogy külön cenzúra-engedélyt kérjen. (Az approbáció általában Landerer kevés nyomtatványában lett feltüntetve, leginkább vallásos műveknél.)

Bár azt hihetnénk, hogy Gárdonyi Albert és más magyar könyvtörténészek már elég részletesen írtak a privilégiumok, ill. a naptár- és sematizmus-kiadás körüli konkurencia-harcokról a pozsonyi, győri, budai nyomdák, könyvkiadók között, Kollárová könyvének harmadik, legrövidebb fejezete cáfolja ezt a feltételezést. Levéltári kutatásai alapján számos esetben hoz új adatokat a korszak könyvkiadásában fontos privilégiumokról, vagy Landerer anakronisztikus törekvéséről a pozsonyi könyvnyomtatás harminc éves (!) monopolizálására éppen akkortájt, amikor a riválisok már új nyomdák alapítását kezdeményezték. A fejezet záró részében említett statisztika az 1774-es magyarországi naptárkiadásról jól ismert, de Szelestei N. László értékelése szerint (vö. „Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon” című tanulmányával, OSzK Évkönyv 1980. 475–516.) az ott feltüntetett számok csak a kiadók bevallását tükrözték, a Magyarországon évenként kiadott naptárak összpéldányszáma ennél jóval magasabb lehetett.

Mind Bél Mátyás kiadói tevékenységének elemzése, mind a 18. századi pozsonyi könyvkiadás soknyelvűsége nyelvi szempontból ki-

egyensúlyozott és sokoldalú vizsgálatot követel meg. Ennek Ivona Kollárová az elemzett téma és a felhasznált szakirodalom vonatkozásában is teljes mértékben eleget tesz; a magyar (de akár a szlovák) szakirodalom széleskörű idézésénél azonban fontosabbnak érezte a most feltárt új források ismertetését. Csak örülhetünk annak, ha vizsgált tárgyat egész Magyarország szempontjából közelíti meg; a magyar nevek használatában, főleg magyar személyek keresztnévénél azonban akadnak még kisebb problémák. Sietségből vagy elavult forrásból adódhat néhány elírás: amikor a *Nova Posoniensia*t véli az első magyarországi periodikumnak (46.), vagy amikor az első ismert kalendáriumot Magyarországon csak az 1639-es évből eredezteti (148.): ez utóbbinál már sok évtizednyi az eltérés a valóságos adathoz képest. A Bél Mátyás által cseh nyelvre lefordított Cellarius-tankönyv 1735-ös kiadásának körülményeit nem jól mutatja be (44., 55.): ez ugyanis Johann Brewer kiadásában jelent meg Lipcsében, miután a lőcsei nyomdász e keresett tankönyvre 12 évre szóló kiadói privilégiumot szerzett. Kisebbségi megjegyzések még: elstetett dolog a kassai jezsuiták nyomdáját, egy önálló tipográfia a nagyszombati akadémiai nyomda fiókintézményének tartani (143.). Landerer gyermekeinek neve (vö. 58., 125.) jól ismert Alois Pichlernek *Entstehung der Pressburger Zeitung* című művéből (Pressburg, 1913), bár igaz, hogy a szlovák életrajzi lexikon (*Slovensky biografický slovník. Tom. III.* Martin, 1989. 346.) csak a könyvnyomtatásban fontos szerepet játszó két fiát, a pozsonyi és a kassai nyomda örökösét említette. Végül a számítógépes szedés korában érthetetlen formai hibára érdemes felhívni a figyelmet: az utolsó fejezetben a jegyzetszámok a 4. jegyzettől végig egy számat elcsúsztak.

A pozsonyi könyvkiadás 18. századi történetének néhány jelentős fejezetét újszerű módon megközelítő, számos új forrást feltáró műben az olvasók számára kiadványok címlapjai, táblázatok, grafikonok teszik könnyebbé a szöveg befogadását. A kötet mindazon magyar történeteseknek, akik Pozsony művelődéstörténetével, a cenzúra vagy a könyvkiadási privilégiumok 18.

századi problémáival, ill. a korszak könyvkiadásának egyéb jelenségeivel foglalkoznak, kihagyhatatlan olvasmány.

PAVERCSIK ILONA

Schatz, Elena-Maria–Stoica, Robertina: *Catalogul colectiv al incunabilelor din România.* București, 2007. CIMEC, 590 l.

A mindenkori Románia, követve azokat a nemzeti célokat, amelyeket a 18. század közepe táján fogalmaztak meg, mindig nagy hangsúlyt fektetett kulturális örökségének nyilvántartására, még inkább felmutatására. Ez a bemutatás mindig azt a célt is szolgálta, hogy bizonyítsa, Románia az európai kulturális kör része, a római időktől kezdődően a különféle államalakulatokba szétszóródott román nép kultúrája egységes, és ezért is egyesítendőek azok a területek, ahol román ember lakik. E nemzeti minimum következő és hatékony nemzetközi képviselője vezette el Romániát az Európai Unióba. A nagy, egységes román nemzeti kultúra bemutatásához szükségesek voltak központi intézmények (múzeumok, könyvtárak, levéltárak), és ha ezt Bukarestben kellett létrehozni, akkor oda hordták a román államokban megtalált kulturális javakat. Ekkor nem törődtek azzal, hogy az egyes műtárgyak nem mindig, sőt gyakran nem, a románok kultúrájának emlékei. Ma már biztosan Romániáé is. Az ősnymtatvány-gyűjteményeknek is hasonló sorsuk volt. Nagyon sok ősnymtatvány a Kárpátokon kívül soha sem volt. Így a Ceaușescu-időben rendszeresen és tervezetten a bukaresti Nemzeti Könyvtárba, illetve az Egyetemi Könyvtárba szállították a köteteket Erdélyből, a Partiumból és a Temesvidékről is. Sajnos a bukaresti Egyetemi Könyvtár régi állománya a diktátor megölése körüli zűrzavarban a biztonsági szolgálatok túlkapasainak áldozatává vált (magyarul felégették). Miután nem készült előbb katalógus a régi állományról (csak helyben), nem tudjuk, hogy ténylegesen milyen nagy a veszteség.

Ma Romániában egyre nagyobb lendülettel hozzák nyilvánosságra a régi könyvállományok

katalógusait. Ezekről két kisebb közleményben már beszámoltam (MONOK István: *A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról. Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998).* = Magyar Könyvszemle 1999. 120–130.; Uő.: *Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le Bassin des Carpates.* = Revue française d'histoire du livre. Genève, 2001. Droz, 99–222.). Az ősnymtatvány-katalógusok megjelenését, illetve a kéziratban lévő segédletek elkészülésének folyamatát a jelen katalógus szerzői a kötet bevezetésében tekintették át. Feltűnő ebből, hogy a magyarországi kutatás milyen fontos katalizátorként működött ebben a folyamatban. Az első ilyen katalógus Szegeden jelent meg (Kulcsár Péter munkája Szentiványi Róbert cédulái segítségével: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae.* Conscriptus Petro KULCSÁR. Szeged, 1965.), a dévai ferences könyvtár egy ősnymtatványa, illetve a nagyváradi Főszékes-egyházi Könyvtár 8 kötete pedig az OSzK-ban megjelent katalógusokban (SZABÓ Henriette: *A dévai ferences rendház 1850 előtti könyvei. Katalógus.* Bp. 2002. /Nemzeti Téka/, illetve EMÓDI András: *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya I.* Bp.–Nagyvárad, 2005. /A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei – Altbücherbestände ungarischer Bibliotheken im Karpatenbecken I./) tűnt fel.

A most kiadott, a mai Románia területén található ősnymtatványok közös katalógusa 1732 ősnymtatványt (1349 kiadás) vesz számba. Ezek nagyobb hányada mai is a Kárpátokon belül található. A bevezetőben Elena-Maria Schatz tételiesen felsorolja a gyűjteményeket, olykor regényes képzettársításokra alkalmat ajánló kisebb történeteket közöl ezek kialakulásáról. Így Nagyenyed esetében, ahol a városi múzeum könyvtárának története kapcsán Bethlen Gáborról, Martin Opitzról tesz említést (arról sajnos nem, hogy ez egy kálvinista kollégium volt), megemlíti, hogy a gyulafehérvári kollégiumot Apafi Mihály alapította újra Nagyenyeden, ahol 1752-ben egy 4700 kötetes gyűjtemény is kialakult. A történet – szemérmesen kihagyva, hogy azt a könyvtárat a románok 1849-ben porig égették – napjainkban folytatódik, a 22 ősnymtatvány eredetének

korrekt említésével (18-at Gróf Mikó Imre aján-dékozott a – bizony még mindig kálvinista – könyvtárnak 150 évvel ezelőtt).

Nem szándékozom az összes gyűjtemény történetét bemutatni, csak jelezni akartam, hogy a gyűjtemények rövid története összhangban áll azzal a ténnyel, hogy sajnos a mostani katalógus egyes tételeinek leírása nem közli a provenien-cia-jegyeket. Személyesen volt alkalmam erről beszélni a szerzőkkel. Ők elvégezték a munkát, szenzációs possessor-bejegyzés anyag van a kezükben. Sajnos a kiadásból a kiadó kihagyta. Részben igaz, hogy az egyes gyűjtemények ré-gebbi katalógusai ezt közlik, ám az is tény, hogy a mai állomány felének sem jelent meg eddig nyomtatott katalógusa, és annak jelentős része is nagyon hibás leírásokkal, hibás tulajdonosi bejegyzés-közlésekkel (mint például a kolozsvári Egyetemi Könyvtár ősnymtatványainak katalógusa (MOSORA, Elena–HANGA, Doina: *Catalogul incunabulelor. Biblioteca Centrală Univer-sitară Cluj-Napoca*. Cluj-Napoca, 1979. Editura Dacia.).

Nézzük, milyen gyűjteményekről van szó. Az előszó a városok mai román neveinek alfabetikus rendjében közli a gyűjtemények leírását (utalva az egységes Romániára), mi most történeti ré-giökként csoportosítjuk, ami talán jobban utal a mai Romániában található ősnymtatványok oda kerülésének történetére, illetve az ország mű-velődéstörténeti realitásaira. Moldva: 11 ősnym-tatvány, Havaselve: 202 ősnymtatvány (ebből a bukaresti gyűjteményeknek közel fele erdélyi és temesvidéki provenienciájú), Partium: 17 ősnymtatvány, Temesvidék: 19 ősnymtatvány, Erdély: 1483 ősnymtatvány.

A szerzők gyakorlott ősnymtatvány-leírók. Schatz asszony már kiadta a román nemzeti könyv-tár ősnymtatványainak katalógusát is (SCHATZ, Elena-Maria: *Catalogul colecției de incunabule*. București, 1995. Biblioteca Națională a Româ-niei.). Az egyes tételek rövid leírása mellett minden, a nemzetközi gyakorlatban megszokott azonosító szám szerepel, és a tétel mindig utal a már előbb létező katalógus számára is. Ez azért nagyon fontos, mert – mint említettem – a kö-

tetben szereplő proveniencia-adatok csak ott ta-lálhatóak meg (már ha akkor és ott leírták, és főként helyesen írták le). Nem véletlenül térek vissza erre a kérdésre. A mostani katalógus ki-adása (mellesleg 2008 decemberében jelent meg 2007-es évszámmal) előtt személyesen volt alkalmam néhány olvasati hibát javítani a kézirat-ban: a kántai iskola bejegyzései voltak. Csak az a két kötet (amelyről most nem derül ki, hogy melyik mai gyűjteményben őrzik, hiszen nem azonosítható ezzel a katalógussal) több érdekes kérdést vet fel, illetve sajátos erdélyi viszonyokra utal. A török kiűzése után, a Habsburg Biroda-lomba nagyfejedelemség ranggal integrált Erdélyben a katolikus egyház nagy lendülettel fogott befolyásának újra érvényesítéséhez. Erre éppen a Székelyföldön (Kánta ugye ma Kézdivásárhely része) nem volt nagy szükség, mert a székelyek jellemzően akkor is katolikusok maradtak, amikor Erdély magyar lakossága többségi kálvinista, illetve unitárius lett. A 18. századi ferences kán-tai iskola könyvtára, amikor gyarapítani kezdték, éppen az akkor ugyancsak elavult, írásképében nehezen olvasható ősnymtatványokat kezdte el gyűjteni? Vagy a csíksomlyói anya kolostor gon-dolta úgy, hogy kellene az új iskolába könyveket átadni, és ilyen „modern” gondolatra jutottak? A kötetekben csíksomlyói bejegyzés egyébként nem szerepelt. Vagy egyszerűen a könyvhiány kényszerítette az iskola alapítóit, hogy ha más nincsen, a régebbi könyv is könyv, azt kell hasz-nálni? Egyszóval, ha most a romániai ősnym-tatványok közös katalógusában a tulajdonosi be-jegyzéseket is olvashatnánk, számos hasonlóan érdekes, nyitott kérdésre bukkannánk.

Maga a katalógus szerkezetében is a nemzet-közi modelleket követi. Előszó, kisebb gyűjte-mény történetekkel, a katalógus használatában eligazító bevezetés, majd a katalógus rész, szer-zői betűrendben haladva. Ezután a szokott mu-tatók: a kiadásban közreműködő személyeké, a nyomdászoké és nyomdahelyeké, időrendi mu-tató, illetve számos nemzetközi forgalomban lévő katalógussal a konkordancia. Jó összehasonlítási lehetőséget biztosít az a tény, hogy a mai Magyar-ország területén megtalálható ősnymtatványok

katalógusával (SAJÓ–SOLTÉSZ: *CIH*) is megjelent a konkordancia, ahogy a Hain, Hain–Copinger, a *GW* összevetést is megtaláljuk a kötetben.

A Sajó–Soltész modern, internetes változata, az Imrich Kotvan-féle katalógusok, (KOTVAN, Imrich: *Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur. – Inkunábuly na Slovensku*. Martin, 1979. Matica Slovenská; KOTVAN, Imrich–FRIMOVÁ, Eva: *Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovacae societatis Matica slovenské dictae asservantur. – Inkunábuly slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej v Martine*. Martin, 1988. Matica Slovenská.), a horvátországi helyzetet bemutató összeállítás (BADALIĆ, Josip: *Incunabula quae in populari re publica Croatia asservantur*. Zagreb, 1952.), és ez a mostani kötet közösen jó képet adnak az egykori Kárpát-medence, vagyis Magyarország könyves kultúrájának egy nem érdektelen részéről.

MONOK ISTVÁN

A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. Katalógus. Összeállította: EMÖDI András. **I. Ősnyomtatványok, XVI. századi nyomtatványok, Régi Magyar Könyvtár.** Bp.–Nagyvárad, 2005. Akadémiai Kiadó–Egyházmegyei Könyvtár–Országos Széchényi Könyvtár, XLVI, 295 l.; **II. XVII. századi nyomtatványok.** Bp.–Nagyvárad, 2008. Országos Széchényi Könyvtár–Egyházmegyei Könyvtár, XXIV, 447 l. /A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 1–2./

A Monok István nevével fémjelzett szegedi alapítású könyves műhely könyvsorozatainak kínálata újabb, sokat ígérő kötetekkel gyarapodott, amikor megjelent „A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei” sorozat első két kötete, a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állományának katalógusa. A katalógus szerkesztője, Emödi András már több önálló kötetben és tanulmányban foglalkozott a nagyváradi katolikus intézmények régi könyveivel, az egyes állományrészek illetve gyűjtemények értékes könyvanyagának feltárásával.

Az ismertetésre váró legújabb két kötet ezúttal nem könyvtártörténeti vagy gyűjteményszerkezeti elemzést ad, hanem részletes, korszerű szempontok szerint felépített katalógust. A katalógusok megszerkesztésének időbeli határai teljesen korrektek és arányosak, az első kötet az ősnyomtatványok, a 16. századi külföldi nyomtatványok és a teljes RMK anyag címeirásait adja közre, a második kötet pedig a 17. századi külföldi nyomtatványok katalógusát kínálja. A katalógus igényeinek megfelelően a kötetekhez csak rövid előszó ad eligazítást, amely a gyűjtemények helyét, kialakulását, számokban kifejezhető összetételét foglalja össze, majd útmutatót nyújt a katalógus használatához.

A két kötetben feldolgozott gyűjtemény önálló katalogizálása azért is érdekes, mert nem évszázadok óta egy helyen őrzött koherens könyvtári anyagról van szó, hanem több, az egyházmegye területén őrzött könyvgyűjtemény összevonásával, 1998-ban keletkezett gyűjtőkönyvtárról, amelyet 2000 és 2002 között az egyházmegye területén lévő plébániai könyvtárak anyagával is bővítettek. Ugyancsak belekerült a katalógusba az egyházmegye területén működő kapucinus rend gyűjteménye is (a premontrei rendnek a második világháború pusztításai után megmaradt anyagát továbbra is a rend kezeli). Sajnálatos módon nem katalogizálhatták a bukaresti Nemzeti Könyvtár által kiemelt 87 tételnyi anyagot, ennek a gyűjteményrésznek a leírása a bukaresti ősnyomtatvány- illetve antikva-katalógusban található.

A címléírások felépítése – kisebb eltérésekkel – követi a régi könyvek katalogizálására a 80-as években kidolgozott szempontrendszert, a kiadványok azonosítására a szerző felhasználta a legfontosabb külföldi nyomtatott illetve – főleg a második kötetben – elektronikus katalógusokat és bibliográfiákat. A katalógus egyben megbízható példányleírás is, részletes ismertetést nyújt a könyvek kötéséről, a tulajdonosi bélyegzőkről illetve possessor-bejegyzésekről. A kötetek használatát többféle mutató segíti, úgymint nyomdahelyek, nyomdászok és kiadók mutatója, possessormutató és az első kötetben időrendi mutató is, a második kötet pedig az Egyházmegye

gyei Könyvtár törzsszámlománnyának mutatójával bővült. A köteteket háromnyelvű (magyar, román, német) bevezető ill. ugyancsak háromnyelvű rövidítésjegyzék teszi teljessé (érdekességként említjük meg, az rl. rövidítés magyar feloldását, a „röplap” helyett a „repülőlevél” kifejezés használatát).

Miután Emödi András, a katalógusok nagy tudású és szorgalmas összeállítója kilátásba helyezte a következő kötetek, az 1711 és 1801 közötti magyar illetve a 18. századi külföldi könyvek katalogizálását, valamint a possessorok nagyobb, egységes elemzését is, észrevételeink elsősorban azt a célt szolgálják, hogy ezek a kötetek vagy tanulmányok mentesek legyenek a munka kezdetén óhatatlanul előforduló hiányosságoktól, tévedésektől. Elsősorban arra hívnánk fel a figyelmet, hogy meg kellene növelni az utalók számát. A katalógus tartalmaz ugyan név, illetve címet azonosító utalókat, de csak nagyon kis számban. Miután – érthető módon – a katalógusnak nincs egységes névmutatója, minden előforduló szerzői nevet utalózni kellene. Gondolunk itt olyan esetekre, amikor egy szerző neve szerepel ugyan a címlapon, de nem besorolási tényező, mert csupán második szerzője a műnek, pl. a 17. századi kötet 857. tételénél szerepel a címleírásban Bethlen Gábor két levele is (ráadásul *RMK* III. variánsként ritka kiadás), de Bethlen Gábort bizony a B betűnél nem találjuk meg. Hasonló a helyzet, ha nem szerzőről, hanem szellemi közreműködőről (fordító, átdolgozó, kiadó) van szó, pl. Aegidius Albertinus fordította németre Antonio de Guevara *Sendtschreiben* c. művét, de nevére az A betűnél nem akadunk rá. Fordított eset is előfordul: az *RMK* kötetek leírásakor a magyarra fordító magyar szerző kerül kiemelésre, a mű eredeti szerzőjére azonban nincs utalás, pl. Szenci Fekete István fordította Henrich Müller művét *Leiki nyugasztaló órák* címen, Müller nevét azonban a betűrendes katalógusban hiába keresnénk. Ezek a példák rámutatnak arra is, hogy nem egységes szempontok érvényesülnek az egyes kiadványfajtáknál. Természetes, hogy a kiadványok könyvtörténeti sajátosságaira jellemző leírási szabványok érvényesek az ősnymotványokra, az antikvára és

az *RMK*-ra, de pl. a biblia-kiadások egységes besorolását meg lehetett volna oldani. Az antikvabibliák az OSzK antikva-katalógusának gyakorlata szerint a B betűnél, az egyes könyvek sorrendjében szerepelnek. Az *RMK* anyagban viszont a bibliákat az Sz. betűnél találjuk (Szent Biblia). Ahol van utaló, ott is akad elírás, pl. Szenci Molnár Albert nevéből utaló vezet Heidfeldus, Johannes Godefridushoz, szerzőként viszont Heidfeldius, Johannest találunk. A *Nádasdy-Mausoleum* néven ismert műről ugyan találunk utalót a *Mausoleum* címszónál, de szerzőként Franciscus Lanzmar van feltüntetve és Nádasdy Ferenc neve nem fordul elő a címleírásban sem. A bibliográfiailag azonosítatlan tételek között szerepel az a 17. század eleji gyűjteményes kötet, amely Gregorius Horst neve alatt került katalogizálásra és tartalmaz négy magyar szerzőjű disputatiót is. A nyomtatvány ritkaságát jelzi az is, hogy két szerző, Udvarhelyi B. Tamás és Johann Scharckangerus Transsylvanus neve még a *Régi magyarországi szerzők* kötetben sem szerepel, de utaló hiányában a katalógusban az egyébként ismert Weigmann Martin, Mock Jacobus sem visszakereshető (472. tétel).

A szerzői névalakok egységesítése nem történt meg, a szerzői keresztnevek sajátos módon a mű nyelvének megfelelő formában szerepelnek. Ebből következik, hogy találunk a katalógusban Nicolas Machiavellit, Nicolaus Machiavellit és Nicolo Machiavellit is, a magyar szerzők neve viszont akkor is magyaros formában van, ha a mű nyelve latin és a címlapon is a latinos névalak szerepel. Más esetben viszont a szerkesztő a mű nyelvtől függetlenül a nemzeti névalakon használatos vezetéknev alapján sorolta be a szerzőt és zárójelben adta meg a latinos névformát (ez esetben azért többnyire találunk utalót is), pl. Jakob Keller (Cellarius), de Flavio Biondo (Blondus) esetében a Blondus névváltozatnál nincs utaló. Kétségtelenül következetes, de a katalógus possessorainak visszakeresését megnehezíti, hogy a possessormutatóban minden személy olyan (többnyire latinos) névalakon szerepel, ahogyan a kötetben a pecsét vagy a kézírásos bejegyzés rögzítette a nevét, és a mutatóban már nincsenek utalók. Így nem találhatjuk meg Komáromi

Csipkés Györgyöt, Albisi Csomós Mihályt, Csúzy Mártont, Tótfalusi Istvánt vagy Csernátoni Lászlót, de taláunk (utaló nélkül) Csipkés, Georgius Comaromit, Tsomós de Albis Michaelt, Tzu-chiust, Thótfalusit, Tsernátonit.

A katalógus több bibliográfiailag nem azonosított tételt tartalmaz. Az első kötet esetében ez ugyan sokkal kevesebb, mint a második kötetnél, és a szerzőnek feltehetően még nem álltak rendelkezésére a külföldi elektronikus katalógusok, tehát kiegészítéseink inkább korrekciós jellegűek, mint számonkérők. Az Ant. 230 tétel megtalálható a GBV katalógusában, jénai és tübingeni könyvtári jelzettel, az Ant. 156 tételt a GVK szerint Lübeckben is katalogizálták, az Ant. 171 tétel alatt leírt Gratianus-féle *Decretum*-nak erfurti példánya ismeretes. A 17. századi külföldi anyagot katalogizáló kötet előszava szerint „Többtucatnyi cím esetében az elérhető nagyszámú adatbázis egyikében sem sikerült azonosítani a valószínűleg ritka előfordulású tételeket”. Szűrőpróbaszerű ellenőrzésünk során találtunk néhány azonosítható leírást, feltehetően a folyamatosan fejlesztett adatbázisok újabb eredményeit. Érdeemes tehát időről időre ezeket a címleírásokat ellenőrizni, és a katalógus alapját képező adatbázist az újonnan felmerült bibliográfiai leírásokkal kiegészíteni.

A katalógus szerkesztője hatalmas munkát végzett, amikor a kézírásos possessorbejegyzéseket és egyéb megjegyzéseket kibetűzte és közreadta. Számunkra legkedvesebb Szerdahelyi Gábor 18. századi kötetében a korabeli könyvtulajdonlásra utaló két megjegyzés: „Krucσαι Janos Ur Könyve Ajándékozott P. Mosonyi Uramtul. Anno 1710 die 20 Xbris” és az előző bejegyzésre utalva: „Eodem et Anno et die mensis hazucz Ielkem Jánosom”.

Természetesen a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegye régi könyveinek katalógusa ennél sokkal több értékes újdonsággal gyarapítja a Kárpát-medencei könyves kultúrára vonatkozó ismereteinket. Elismerésünk kifejezése mellett érdeklődéssel várjuk a 18. századi gyűjteményeket feldolgozó köteteket.

NÉMETH S. KATALIN

Velencei Katalin: A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa. Bp. 2008. Országos Széchényi Könyvtár–Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, XXXVIII, 582 l.

Mindig nagy öröm egy régikönyves kolléga új kötetét kézbe venni, s külön megtisztelő feladat, ha egy több évtizedes szakmai karrier egyik kimagasló munkáját dicsérheti a recenzens. A Borsa Gedeon irányításával folyó „Magyarországi gyűjtemények 1601 előtt kiadott nyomtatványainak katalógusai” c. program újabb kötete jelent meg a Nemzeti Könyvtár és a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár kiadásában. Velencei Katalin az Országos Széchényi Könyvtár hűségese munkatársaként vett részt a sorozat első kötete, a nevezetes antikva-katalógus munkálataiban, amelyben közel 13 000 nyomtatvány több mint 15 000 példányt írta le Soltész Erzsébettel és W. Salgó Ágnessel. Egy évtizeddel később Klinckó Mária jelentette meg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 15–16. századi, több mint ezer nyomtatványa teljességre törekvő leírását. A Borsa által az 1980-as évek elején lefektetett egységes szempontokból, az igényes és részletes feltárás céljából nem engedett Velencei sem, mikor hozzálatott az ország negyedik legnagyobb ősnomtatvány-gyűjteményét és jelentős antikva-kollekcióját magába foglaló bibliotéka katalógusának a kiadásához.

A most megjelent katalógus az egykori székesfehérvári Szemináriumi Könyvtár 1190 ősnomtatványa és antikvája részletes leírását adja. A bibliotéka alapjait Sélyei Nagy Ignác, az újonnan létrehozott székesfehérvári egyházmegye első püspöke vetette meg. Ám az 1790-ben készült hagyatéki jegyzék abban a tekintetben árulkodó, hogy ősnomtatványt nem találunk benne, s antikvából is mindössze 18 kötet leírását olvashatjuk a tételek között. A gyűjtemény szépen gyarapodott ajándékozás révén a 18–19. század fordulójától. Az áttörés Pauer János püspök nevéhez fűződik, aki 1878-as kinevezésekor a 11 000 kötetre rúgó gyűjteményét beolvasztotta a püspöki könyvtárba. Óriási bibliofil kollekciónól volt szó: majdnem félezer ősnomtatvány és közel

300 antikva került a püspöki könyvtárba. Ezek többsége magán viseli Pauer tulajdoni jegyét: a gerincre ragasztott címkéket, amiket Szammer Kálmán fehérvári nyomdász és címfestő készített. Pauerről jegyezte fel egyik méltatója: „mint a középkor tudásszomjas szerzetesei valóságos cella életet élt, napjai legnagyobb részét könyvei társaságában tölté.” Még egy jelentősebb gyarapodás volt a gyűjtemény életében, midőn Shvoy Lajos püspök 1935-ben felállított egy könyvtár szakbizottságot, s az egyházmegye összes plébániáján található muzeális dokumentumot (kéziratok, nyomtatványokat) Székesfehérvárra szállíttatta. Ez utólag megítélve – a 20. század magyar könyvtártörténete ismeretében – bölcs döntés volt. A katalógus felépítése követi a Borsa által lefektetett elveket: a részletes bibliográfiai leírás (a kolláció és a bőséges szakirodalmi hivatkozás felbecsülhetetlen munka a régi könyvet kézbe vevő könyvtárosnak és kutatónak) az ugyancsak alapos példányleírás követi, hiányok és pótlások jelölésével, kötések leírásával, a provenancia adataival (possessor, bélyegző, ex libris, supralibros, régi jelzetek) lehetőleg időrendben, kézírásos bejegyzésekkel, díszítések megemlítésével, s végzetül (ha van) a példány irodalmával. A katalógus első használói – a régikönyves kollégák – minden bizonnyal nagy örömetek fogják lelteni benne.

Talán nem is akad olyan régi könyvet szerető ember szerte a világon, aki egy új katalógust kézbe véve – a bevezető tanulmány gyors átolvasása után – ne az egykori tulajdonosokról készített mutatót böngéssze lázas izgalommal. Magam sem tartozom a kivételek közé, s két évtizedes possessor-gyűjtésemet rögvest össze is vettem a székesfehérvári kötetek egykori tulajdonosaival, hátha találok ismerős nevet. A részletes bevezetésben Velencei kiemelte Conrad Celtis ex librisét tartalmazó Baptista Mantuanus-kötetet (Bologna, 1489), amely a Hofbibliothekből került egy bécsi könyvkereskedő, Kohn közvetítésével Pauer Jánoshoz 1885–1886 fordulóján. Az ELTE Egyetemi Könyvtárában található egy antikva (Ant. 0889), amelynek címlapján Balassa Bálint 17. századi (kissé dilettáns) költő bejegyzését olvashatjuk. A püspöki könyvtárba egy Paulus Jovius-kiadás példánya került

a költőnek (Basel, 1578), amelyet lapszéli latin nyelvű jegyzetekkel láttak el. Beythe István református író és botanikus Justus Lipsius roppant népszerű hadtörténeti munkájába (Antwerpen, 1598) írta bele a nevét. Forgách Imre humanista író volt a tulajdonosa Caspar Casalius, Coimbra püspöke *De quadripartita iustitia* c. könyvének (Velece, 1563). A leszakadt bejegyzés és az évszámtöredék (1588) alapján ez a kötet is – közel 200 másikkal – a trencsényi evangélikus egyházhoz került. Zacharias Geizkofler (1560–1617) birodalmi fillérmester szép ex libris megtalálható az ELTE Egyetemi Könyvtára egyik nyomtatványában (Ant. 0367). Így különösen érdekes, hogy ez a nyomtatvány a komáromi trinitáriusokhoz került az 1700-as években, míg a székesfehérvári kötetek közül kettő (BEPAlb Cat. 1127–1128) pedig a Fejér megyei Pusztavámra még a 17. században. Geizkofler másik könyve Christophorus Longolius flamand humanista levélkiadása (Basel, 1580) viszont a bécsi trinitáriusoké lett, s majd a rendfeloszlás után valamilyen úton-módon a pesti Horovitz antikváriumba került, s onnan szerezte be Pauer János 1879-ben. Ugyancsak Horovitz-tól vásárolta Pauer 1870-ben Hésziodosz munkáját (Basel, 1550), ami a bejegyzés tanúsága szerint Sárossy Márton (–1687), az eperjesi véstörvényszék által kivégzett polgár olvashatta. Míg az Egyetemi Könyvtárban található Livius-példány (Ant. 0055) – amit baráti körével olvasgathatott esténként – az eperjesi jezsuita misszióhoz került, majd a rendfeloszlás után a Magyar Királyi Egyetem Könyvtárába, addig a székesfehérvári Hésziodosz 17–19. századi tulajdonosok után szerezte meg a pesti antikvárius. Carolus Clusius botanikai munkáját (Antwerpen, 1584) 1750-ben Hatvani István vásárolta meg Debrecenben, s látta el magyar nyelvű bejegyzésekkel. A könyvet később Pauer János szerezte meg. A példákat hosszasan sorolhatnám, szétfeszítve a könyvismertetés kereteit, de úgy vélem, hogy ez a néhány – szívemhez közel álló – történet jól megmutatja a székesfehérvári könyvtár művelődéstörténeti jelentőségét, s Velencei a munkához méltó pontosságát, illetve alázatát. A katalógus további használóinak (egyház-, irodalom-, kötés-

és művelődéstörténészeknek) hatalmas kincseshánya lesz.

A leírásokat mintaszerű mutatók zárják. A nyomdahelyek, nyomdászok és kiadók, kiegészülve a kronológiai és a nyelvi mutatókkal alkalmasak nyomdász- és kiadástörténeti prezentációra. A német (Augsburg, Bécs, Frankfurt am Main, Köln, Lipcse, Nürnberg, Strassburg, Wittenberg), francia (Lyon, Párizs) és olasz (Róma, Velence) városok dominanciája ugyanúgy nem meglepő, mint a Plantin-Moretus, Ratdolt, Amerbach, Frobenius, Petri, Quentell, Gryphius, Manutius, Torresanus officinájának markáns jelenléte. Ebben szerepet játszott a bibliofil Pauer gyűjtése is, kedvvel vásárolta például a Plantin- és az Aldus-kiadásokat (vagyis Aldinákat), s több kötetébe írta bele büszkén: „rarissima editio”. Nagy öröm a Heltai- (Enyedi György, 1598) és a Telegdi-nyomda (Telegdi Miklós, 1580) feltűnése a gyűjteményben. A bibliotéka legkorábbi nyomtatványa Hrabanus Maurus mainzi érsek munkája, amely a strassburgi Rusch nyomdában jelent meg igen korán, 1467-ben. A nyelvi megoszlás követi a 15–16. századi európai könyvkiadást: félszáz (mintegy 5%) kivétellel latin, s a fennmaradó nyelvek (néhány kisebbet nem számolva) a német, illetve az olasz. A már említett Enyedi és Telegdi mellett magyar nyelvű nyomtatvány Bornemisza Péteré, Monoszlóy Andrásé és (részben) Carolus Clusiusé (RMNY 538). Ez utóbbi munkálataiban vett részt Beythe István. A kézi díszítések és kódexteredékek mutatója után mindenre kiterjedő konkordanciák zárják a kötetet. A mellékletek között nemcsak a szemet gyönyörködtető ex librisek, supralibrosok és bélyegzők igen hasznos képeit találhatjuk meg, hanem a bibliográfiailag ismeretlen kiadások címlapmásolatait is.

A kötet – sorozatának előző tagjaihoz megérdemelten – keményfedeles fekete vászonkötésben jelent meg, ami a komoly, évszázadon átnyúló fizikai igénybevételt is lehetővé teszi. S tegyük hozzá, egy katalógus (és persze szerkesztője) nem is álmodhat ennél szebb jövőről. Javasolt rövidítése: BEpAlb Cat.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Klimeková, Agáta–Augustínová, Eva–Ondroušková, Janka: Bibliográfia územne slovakických tlačí 18. storočia. Martin, 2008. Slovenská Národná Knihnica. /Slovenská Národná Retrospektívna Bibliográfia, Vol. 1–6./

A közelmúltban páratlan jelentőségű, hat kötetes bibliográfia jelent meg Szlovákiában *Bibliografija územne slovakických tlačí 18. storočia* (18. századi területi szlovacikumok bibliográfiája) címmel Agáta Klimeková, Eva Augustínová és Janka Ondroušková munkájának eredményeként. Ez a munka a 18. századi területi szlovacikumok első rendszerezett bibliográfiai összefoglalása. 1963-ban Ján Čaplovič már összegyűjtötte a mai Szlovákia területén 1700 előtt kiadott nyomtatványok bibliográfiai adatait. (ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografie tlačí vydaných na Slovensku do r. 1700.* Diel 1., 2., Martin, 1972. 1984.) Ennek folytatása Klimeková, Augustínová és Ondroušková munkája, amely az 1701–1800 között a mai Szlovákia területén megjelent nyomtatványok legfontosabb adatait tartalmazza.

A bibliográfiában publikált könyvek többsége a hazai szakirodalomban már ismert, bibliográfiai leírása megtalálható Szabó Károly (*Régi magyar könyvtár. I–II.* Bp. 1879–1885.), vagy Petrik Géza bibliográfiájának (*Magyarország bibliográfiája 1712–1860. I–VIII.* Bp. 1888–1892.) eddigi nyomtatásban megjelent köteteiben. Összesen 969 olyan tételt tartalmaz, amely egyik hazai bibliográfiában sem szerepel, ebből 221 ún. „deziderátum”, vagyis csak másodlagos források utalnak létezésére. A bibliográfiai tételek többségét az eredeti példány alapján állították össze. Ezeket a nyomtatványokat szlovákiai, magyarországi, csehországi, horvátországi és lengyelországi könyvtárakban és levéltárakban azonosították.

A bibliográfia hat kötetből áll. Az első kötet elején módszertani bevezetőt találunk. A kötet értékét emeli, hogy a bevezető német, angol és magyar nyelven is olvasható. Valószínűleg számos szlováku nem tudó kutató fogja forrásként használni, és munkájukat nagyban megkönnyíti ez a többnyelvű útmutatás. Különösen értékelnünk kell, hogy a hatodik kötet mutatóinak fő-

címeit itt az említett nyelveken is megadják, megkönnyítve így a szlovákul nem tudó kutatók tájékozódását. Jó lett volna, ha a VI./mutatókötetben is ugyanígy több nyelven közölték volna az egyes mutatók címeit.

A módszertani bevezetőt összefoglaló tanulmányok követik, amelyek a kötet anyagát értékelik különféle szempontok szerint. Az első Viliam Čičaj tanulmánya „Szlovákia a felvilágosodás századában” (Slovensko v osvietenom storočí) címmel. Viliam Čičaj írása részletes, és számos témát érint. Olvashatunk benne a korszak politika-történetéről a gazdasági viszonyokról, a vallás és eszmetörténeti háttérrel, oktatásról és a tudományok fejlődéséről. Különösen részletesen mutatja be a korszak szlovák vonatkozású kultúrtörténetét, a Cirill és Metód hagyományt, Timon Sámuel befogadó-elméletét és a szlovák nyelvvel kapcsolatos kérdéskört.

Ezt Agáta Klimeková tanulmánya követi a 18. századi nyomdahelyekről, a mai Szlovákia területén (Dejiny knihtlačiarstva na Slovensku v 18. storočí). Nemcsak pontos áttekintést ad a nyomdák történetéről, de számos konkrét példát is hoz. A példák általában szlovák vonatkozású nyomtatványok, vagy különösen kiemelkedő kulturális és tudományos munkák. A legfontosabb műveket és szerzőjüket röviden be is mutatja. Minden nyomda történeténél leírja, hogy első sorban milyen jellegű munkákat jelentetett meg, több helyen konkrét pontos számadatokkal támasztja alá mondanivalóját. A szemléletesség kedvéért érdemes lett volna ezeket az adatokat táblázatokba rendezve közölni. Az irodalomjegyzék tanúsítja, hogy a szerző nemcsak a szlovák, hanem a magyar kutatók munkáját is figyelemmel kíséri és jól ismeri. A magyar szakirodalomból Ballagi Aladár, Baranyay József, V. Ecsedy Judit, Gárdonyi Albert, Gulyás Pál, Fitz József, Iványi Béla, Käfer István, Pavercsik Ilona, Sashegyi Oszkár és Szabó Károly ebben a témában megjelent publikációit használta. A tanulmány rendkívül alapos, részletes szintézisét nyújtja a témában eddig megjelent szakirodalomnak, emellett új kutatási eredményeket is hoz.

Eva Augustínová tartalom szerint csoportosította a bibliográfiában feldolgozott nyomtat-

ványokat (Obsahová analýza dokumentov vydaných na území Slovenska v 18. storočí). A következő kategóriákat különbözteti meg: Bibliográfiai és enciklopédikus művek, filozófia, vallásos irodalom, politika és gazdaság, jogtudomány, természettudomány, orvostudomány, mezőgazdaság, nyelvészet szakirodalom, szépirodalom és művészet, földtan, történettudomány, életrajzok. Valamennyi tudománytörténeti fejezet újabb részekre bontható, mivel a nagyobb témán belül kisebb résztudományok szerint csoportosítja a köteteket. Ezen kívül a vallásos irodalom kategórián belül különbséget tesz katolikus (ami a teljes anyag mintegy háromnegyede) és protestáns irodalom közt, a nyelvészeti munkákat nyelvi szempontból osztályozza, a szépirodalmat országok és műfajok szerint. Az egyes fejezetek felépítése nagyon hasonló. Általános tudománytörténeti bevezetővel kezdődnek, majd a feldolgozott anyagból kiemeli a legfontosabb odaillő példákat. Ezek a kisebb fejezetek önmagukban számos új kutatási téma kiindulópontját jelenthetnék, hiszen a bevezető értékelés igen pontos, alapos (például a filozófiai részben bemutatja a korabeli filozófiai irányzatokat és a filozófia részterületeit is, más fejezetekben megismerhetjük a korabeli államtudományi, vallásos és szépirodalmi műfajokat stb.). A szerző tájékozottságáról tanúskodik, hogy a fontosabb köteteket nemcsak felsorolja, hanem szerzőjükkel együtt pár mondatban be is mutatja. Augustínová szlovák szakirodalomból dolgozott, Mária Bokesová-Uherová, Ľuta Červeňanská, Ján Tibenský és mások tudománytörténeti munkáit használta.

A fejezetek végén röviden nyelvi szempontból is értékeli az adott kategóriát. Itt pontos adatokat közöl, számadatokkal, vagy százalékkal illusztrálva mutatja be, hogy az adott kategóriában milyen nyelveken jelentek meg könyvek. Sajnos nem derül ki, hogy pontosan hány kötet tartozott az adott kategóriába, így azt sem tudjuk meg, hogy mennyire volt gazdag egy-egy témának az irodalma. Ezen adatok nélkül a nyelvi összefoglalóban közölt adatok sem mondanak sokat.

Végül néhány fogalom pontosításra szorul. Bossányi Farkassal kapcsolatban említi a teológ-

giai irányzatok közt a jezsuitizmus (I. 80.). Helyesebb lenne jezsuita lelkiségről beszélni. A jezsuita rend nem fogalmazott meg saját teológiai eszmerendszert, mint azt az említett kifejezés sugallja. A tanulmányban többször utal „Budapest” kiadott könyvekre, illetve budapesti nyomdákra, (I. 79., 84.) annak ellenére, hogy a 18. században még nem létezett a mai formájában Budapest. Ugyanígy nem lehet a 18. században Szlovákiáról beszélni. Ez nemcsak Eva Augustínová tanulmányában szerepel helytelen formában, hanem Viliam Čičaj és Agáta Klimeková írásában is.

Végül az utolsó tanulmányban Janka Ondroušková nyelvi szempontból értékeli az anyagot (Jazyková analýza). Röviden megemlíti a 18. században a mai Szlovákia területén használt irodalmi nyelveket, a szlovák nyelv történetét kicsit részletesebben is kifejti. Az ő tanulmánya a leg-rövidebb, mondanivalóját a függeléként közölt táblázatokban foglalta össze. Kerüli a Szlovákia kifejezés használatát a 18. században, helyette helyesen Magyarországról (Uhorsko), illetve a „mai Szlovákia területéről” beszél. A bibliográfia anyagát nyelvi szempontból röviden értékeli, viszont három táblázatot közöl, amelyek alapján áttekinthető a feldolgozott nyomtatványok nyelvi eloszlása.

Az első és a második táblázatban évek szerint mutatja be a megjelent könyveket. A táblázat függőleges soraiban az évszámokat találjuk, a vízszintes sorokban a leggyakrabban használt nyelveket sorolja fel: latin, német, magyar, szlovák, francia, olasz, egyéb. A bevezetőből megtudjuk, hogy az egyéb kategóriába cseh, horvát, görög és román nyelvű könyvek tartoznak. A táblázatból nemcsak a megjelent nyomtatványok nyelvi felosztását követhetjük nyomon, hanem azt is láthatjuk, hogy az adott évben összesen hány kötet jelent meg. Az első táblázatba azok a kötetek kerültek, amelyek kiadási évét pontosan ismerjük, a másodikba azok, amelyeknek megjelenési idejét csak megközelítőleg lehetett meghatározni, ezért csak az időszakot adta meg, amikor a nyomtatvány legnagyobb valószínűség szerint datálható. A 18. századi nyomtatványok 1%-a tartozik ide. A harmadik táblázatba a több-

nyelvű kiadványok kerültek (latin–német, latin–szlovák, szlovák–német, magyar–német, latin–magyar, horvát–német, cseh–német, latin–magyar–német, francia–német–magyar). Itt egy táblázaton belül mutatja be a pontosan datálható, és az évszám nélkül kiadott nyomtatványokat. 65 többnyelvű kötetet azonosítottak a bibliográfia szerkesztői, ebből hétnek nem tudjuk a pontos megjelenési dátumát.

A bevezető tanulmányok után kezdődik a tényleges bibliográfiai rész. Az öt kötetben összesen 10 518 tétel szerepel. A bibliográfiai tételek alfabetikus sorrendben a következőképpen épülnek fel. Az első sorban a tétel sorszáma szerepel, majd vastagon szedve a szerző neve (családnév, keresztnév) vagy ennek hiányában a cím első szava. Új sorban következnek a kötet címlapról leolvasható adatai: főcím, alcím, szerzői adatok, kötet száma, címe, párhuzamos cím, kiadás sorrendje és típusa, impresszum végül az oldalak száma és a méret. Új sorban kisebb betűkkel találjuk a kötethez kapcsolódó egyéb adatokat. Mindenhol megadja a korábbi bibliográfiákban (elsősorban RIZNER, L’udovít Vladimír: *Bibliografija písomnictva slovenského I–VI*. Martin, 1929–1934.; PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. I–VIII*. Bp. 1888–1991., mellette leggyakrabban: ZELLINGER, Aloysius: *Pantheon Tyrnaviense*. Tyrnaviae, 1931.; SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. I–II*. Bp. 1879–1885.; HORÁK, František–TOBOLKA, Václav Zdeněk: *Knihopis českých a slovenských tisků. I–IX*. Praha, 1939–1967. stb.) szereplő sorszámot, majd kiegészíti az ezekben található adatokkal. (Például anonim szerző esetén a feltételezett író, deziderátum esetén a feltételezett példányra utaló forrás stb.) Utána a kötet külső megjelenésével (címlap, illusztrációk, vízjelek) kapcsolatos jegyzetek következnek. Itt feltüntetni – ha ismert – a rézmetszők, fametszők, illusztrátorok neveit is. Amennyiben deziderátumról (vagyis példány alapján nem ismert műről) van szó, pontosan megadja a forrást, amelynek adatai alapján a tételt összeállította, és közöl minden adatot, ami ez alapján elmondható róla. Végül az utolsó sorból megtudhatjuk, hogy melyik könyvtárakban van belőle példány, és milyen jelzet alatt talál-

ható. Így minden meglévő kötet könnyen azonosítható.

A szerkesztők összesen 107 könyvtárból, illetve levéltárból gyűjtötték össze adataikat. A szlovákiai könyvtárak mellett feldolgozták varsói, zágrábi, České Budějovice-i, prágai és brünni intézmények anyagát is. Magyarországon: Budapesten, Baján, Csurgón, Debrecenben, Egerben, Esztergomban, Gyöngyösön, Győrött, Kalocsán, Kecskeméten, Keszthelyen, Kunszentmiklóson, Miskolcon, Pannonhalmán, Pécsen, Sáropatakon, Sátoraljaújhelyen, Sopronban, Szarvason, Székesfehérváron, Szombathelyen, Tiszafüreden és Veszprémben, kutattak, tehát a 10 518 tétel rendkívül alapos kutatómunka eredménye.

Mindazonáltal komoly módszertani hibákat lehet felfedezni a nevek írásánál. A módszertani bevezetőben ezzel kapcsolatban a következő elvet fogalmazták meg a kötet összeállítói: „A szerzők neveit címszóban nemzeti formában közöljük, abban az esetben, ha nem sikerült a szerző nemzetiségét megállapítani, a szerző nevét olyan formában közöljük, amelyben a dokumentumon szerepel.” (I. 20.) A 18. században rendkívül nehéz, csaknem lehetetlen pontosan megállapítani a szerzők nemzetiségét. Helyesebb lett volna minden esetben a dokumentumon található formában közölni a neveket. Számos szerző kapott olyan szlovákosított nevet, amely egyetlen korabeli dokumentumon sem szerepel (Michal Áč, Baróti-Sabó Dávid).

A hatodik kötet teljes egészében mutatókból áll. Az első a szerzők nevét tartalmazza, ezt követi az előszók, utószók, kommentárok és megjegyzések szerzőinek, illetve a szerkesztők mutatója. A harmadik a fordítókat, a negyedik a promóciós nyomtatványokon szereplő személyeket, az ötödik a képzőművészeket (rézmetsző, fametsző, betűöntő stb.) foglalja jegyzékbe. A hatodik mutató cím szerint rendszerezi az anyagot, ezt követi a nyomdák, nyomdahelyek, könyvkiadók, majd a könyvkereskedők listája. A kötetet tárgymutató és ETO osztályok szerint rendszerező összefoglaló zárja. Az utolsó két mutatóban az összegyűjtött több mint tízezer tétel műfaj, nyelv, téma, felekezet és még számos más szempont szerint csoportosítva található.

Összességében a fenti megjegyzések ellenére elmondható a bibliográfia rendkívül értékes kiadvány. Jól felépített, logikusan elrendezett bibliográfiai tételek közt a szlovák nyelvet nem ismerő kutatók is könnyen kiismerik magukat. Hasznos forrás lehet a hungarológiai kutatások során, mivel a vizsgált terület (mai Szlovákia területe) teljes egészében a korabeli Magyarország része volt. A több szempont szerint összeállított mutatók segítséget nyújtanak csaknem minden olyan téma kutatásához, ami a 18. századi Magyarország művelődéstörténetéhez kapcsolódik.

KOVÁCS ESZTER

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelenítését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

125. ÉVFOLYAM 2009. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő-helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magister Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adattapon* rendelkeznek meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Révész Emese</i> : A sajtókép mint kereskedelmi termék – az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok példáján	409
<i>Sas Péter</i> : Egy ismeretlen erdélyi lap, a <i>Sövényfalvi Híradó</i> (1898–1899, 1902)	437
<i>György Béla</i> : Magyar újság a román fővárosban: <i>Bukaresti Magyar Hírlap</i>	446
<i>Kerepeszki Róbert</i> : Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója a Horthy-korszakban	456
<i>Bálint Gábor</i> : Rejtő Jenő utolsó kiadói	475

KÖZLEMÉNYEK

<i>Ujvári Hedvig</i> : Tulajdonosváltások és hangsúlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben <i>Neuer Freier Lloyd</i> (1869–1872) fennállása során	488
<i>Lengyel András</i> : <i>A Hét</i> „Innen-onnan” rovatának egyik szerzői jeléről	492
<i>Bíró-Balogh Tamás</i> : <i>A Hét</i> tulajdonosváltásai 1918–19-ben	495
<i>Lengyel András</i> : Néhány kötet Tömörkény könyvtárából	501

FIGYELŐ

<i>Vántsza Judit</i> : Könyvesház (1991–2007)	505
<i>Bódyné Márkus Rozália</i> : Museum: Spiegel der Nation?	514

BIBLIOGRÁFIA

<i>Hegyközi Ilona-Kollár Mária</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2008-ban	517
--	-----

SZEMLE

De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek. Redactie Jos. M. M. Hermans, Goffe Jensma, Jacob van Sluis, Lydia Wierda. Hilversum, 2007. (<i>Eredics Péter</i>)	533
Bényei Miklós: Helyismereti művek. Hajdú-Bihar megye. 2007. Debrecen, 2008. (<i>Buda Attila</i>)	535
Brant, Sebastian: A bolondok hajója. Ford.: Márton László. Zebegény, 2008. (<i>Buda Attila</i>)	537
Gyöngy Kálmán: Magyar karikatúristák adat- és szignótára 1848–2007. Karikatúristák, animációs báb- és rajzfilmek, illusztrátorok, portrérajzolók. Bp. 2008. (<i>Lengyel András</i>)	539
Information, Innovation, Inspiration: 450 Jahre Bayerische Staatsbibliothek. Hrsg. von Rolf Griebel, Klaus Ceynowa. München, 2008. (<i>Rozsondai Béla</i>)	541
Knyigi iz časno izobrazbeno slikarstvo grafa Fridriha Vernerera fon der Sulenburga v Moszkovskih bibliotekah. – Bücher aus der Privatsammlung des Grafen Friedrich Werner von der Schulenburg in Moskauer Bibliotheken. Katalog. Projektleiterin Jekatyerina Jurjevna Genyijeva. Der Katalog wurde geschafft von: Karina A. Dmitrijeva, Nyikolaj N. Subkov et alii. Moszkva, 2009. (<i>Monok István</i>)	546

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Révész, Emese</i> : L'image de presse comme produit commercial – d'après l'exemple des revues illustrées de l'époque de l'absolutisme	409
<i>Sas, Péter</i> : Un journal inconnu de Transylvanie, 'Sövényfalvi Híradó' (Courrier de Sövényfalva) (1898–1899, 1902)	437
<i>György, Béla</i> : Journal hongrois dans la capitale roumaine: 'Bukaresti Magyar Hírlap' (Courrier Hongrois de Bucarest)	446
<i>Kerepeszki, Róbert</i> : La presse des associations d'étudiants universitaires à l'époque de Horthy	456
<i>Bálint, Gábor</i> : Les derniers éditeurs de Jenő Rejtő	475

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Ujvári, Hedvig</i> : Changements de propriétaire, décalages d'accents dans la structure de propriétaire au cours de l'existence de <i>Neuer Freier Lloyd</i> (1869–1872)	488
<i>Lengyel, András</i> : D'une signature d'auteur de la colonne de 'A bâtons rompus' de 'A Hét' (La Semaine)	492
<i>Bíró-Balogh, Tamás</i> : Changements de propriétaire de 'A Hét' (La Semaine) en 1918–19	495
<i>Lengyel, András</i> : Quelques volumes de la bibliothèque de Tömörkény	501

CHRONIQUE

<i>Vántsá, Judit</i> : 'Könyvesház' (Maison libraire) (1991–2007)	505
<i>Mme Bódy-Márkus, Rozália</i> : Museum: Spiegel der Nation?	514

BIBLIOGRAPHIE

<i>Hegyközi, Ilona-Kollár, Mária</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2008	517
---	-----

REVUE

De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek. Redactie Jos. M. M. Hermans, Goffe Jensma, Jacob van Sluis, Lydia Wierda. Hilversum, 2007 (<i>Eredics, Péter</i>)	533
Bényei, Miklós: Ouvrages d'histoire locale. Département Hajdú-Bihar. 2007. Debrecen, 2008. (<i>Buda, Attila</i>)	535
Brant, Sebastian: 'A bolondok hajója.' (La Nef des Fous.) Trad. László Márton. Zebegény, 2008. (<i>Buda, Attila</i>)	537
Gyöngy, Kálmán: Collection de signatures et d'information des caricaturistes hongrois 1848–2007. Caricaturistes, illustreurs, portraitistes, dessinateurs de films animés et de marionnettes. Bp. 2008. (<i>Lengyel, András</i>)	539
Information, Innovation, Inspiration: 450 Jahre Bayerische Staatsbibliothek. Hrsg. von Rolf Griebel, Klaus Ceynowa. München, 2008. (<i>Rozsondai, Béla</i>)	541
Knyigi iz csasztnovo szobranyija grafa Fridriha Vernera fon der Sulenburga v Moszkovszkih bibliotekah. – Bücher aus der Privatsammlung des Grafen Friedrich Werner von der Schulenburg in Moskauer Bibliotheken. Katalog. Projektleiterin Jekatyerina Jurjevna Genyijeva. Der Katalog wurde geschafft von Karina A. Dmitrijeva, Nyikolaj N. Subkov et alii. Moszkva, 2009. (<i>Monok, István</i>)	546

RÉVÉSZ EMESE

**A sajtókép mint kereskedelmi termék
– az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok példáján**

A világ képekben

A magyarországi illusztrált sajtó 1850–1870 között virágkorát élte, ekkor honosították meg a régióban a modern képes újságok legfőbb típusai. Itthon mindez mintegy félszáz folyóirat több ezer metszetében öltött formát.¹ Maguk a kiadók három típusú képet különböztettek meg: képmellékletet, szöveg közé tördelt képet és jutalomképet. A képes sajtó korai, az 1840-es évekig tartó szakaszában a folyóiratok rendszerint számonként egy, mellékletként megjelölt képet adtak. Sokszorosításuk technikája többnyire rézmetszet, majd az 1820-as évek elejétől kőrajz (litográfia) volt. Mivel a mély- illetve síknyomásos technikák összehangolását nem tudták megoldani a magasnyomású szöveges oldalakkal, a képeket különállóan, a szövegnél vastagabb, tartósabb papírra nyomták. Viszonylag későn, az 1820-as évektől fejlődött ki az igényes, szöveg közé tördelt képek technikai háttere. Ezek technikája jellemzően tónusos fametszet (xilográfia) vagy (egy sajátos technikai megoldás eredményeként) kőrajz volt.² A szövegközi illusztrációk és az egyes számokhoz csatolt képmellékletek mellett korszakunkban terjedtek el a nagyméretű, színvonalas kivitelű, általában kőrajzolatú vagy olajnyomatú műlapok, jutalomképek, amelyeket a kiadók évente egy vagy több alkalommal küldtek szét rendszeres előfizetőik között.³

A sajtókép kutatásának egyik legnagyobb kihívása az egyes lapok teljes képkínálatának rekonstruálása. Az illusztrált lapok széles körű feltárásához nagy segítség nyújtanak ugyan a korszakra vonatkozó sajtóbibliográfiák.⁴ Am ezek áttekin-

¹ Jelen közlemény „Az Ország Tükre. Sajtóillusztráció Magyarországon 1850–1870” című PhD disszertációm részletének rövidített változata.

² A hazai kőrajzolás történetének – a képes sajtóval is több ponton érintkező – feldolgozása: GERSZI Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*. Bp. 1960. Akadémiai.

³ A műegyleti és társulati prémiumlapok első összegző bemutatása: *Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művész-kultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*. Szerk.: SINKÓ Katalin. Kiállítási katalógus. Bp. 1995. Magyar Nemzeti Galéria.

⁴ *Id. Szinnyei József emlékezete. Művelődéstörténeti és sajtótörténeti írásai*. Összeállította, sajtó alá rendezte és a Szinnyei-bibliográfiát készítette GAZDA István. Piliscsaba, 2002. Magyar Tudománytörténeli Intézet, 47–269.; A képes mellékletek leírására elsőként Lakatos Éva, az 1786–1944 közötti magyar irodalmi lapokat számba vevő bibliográfiája vállalkozott: LAKATOS Éva: *Magyar*

tése nem tér ki a szöveg közti képekre, csak a képmellékletekre, gyűjtésük pedig természetszerűen csak a könyvtárakban fellelhető példányokra terjed ki. Am azokból rendszerint hiányoznak a képmellékletek és éves jutalomképek. Előbbiek idővel elkallódtak, utóbbiak pedig sosem voltak a bekötött példányok részei. Így egy lap teljes képkínálata általában csak több forrásból rekonstruálható, amiben nagy segítséget nyújtanak a közölt mellékletekre utaló szöveges ismertetések, hirdetések. Ezek nyomán társíthatóak az országos grafikai gyűjtemények egyes lapjai egy képes folyóirat konkrét számához.

Az illusztrált sajtó a hazai sajtótörténet-írás mostoha területe.⁵ Ez alól jobbra csak az élclapok jelentenek kivételt, amelyek a lap típus egyetlen feldolgozott területének tekinthetők.⁶ Egy korszerűbb, a kultúratudomány szempontrendszerét kamatoztató sajtótörténetet sürgetők olyan aspektusok előtérbe helyezését javasolják, mint a sajtótermék előállításának gazdaság- és társadalomtörténeti háttérének vizsgálatát, az újságírók mint a modern értelmiség jellegzetes csoportja szociális helyzetének analízisét, a sajtó és a közvélemény, a politikai kultúra viszonyának megfigyelését vagy az olvasástörténeti szempontok érvényesítését, a sajtó mint tömegkulturális médium megfigyelését. Gyáni Gábor egy vitacikkében külön kitért a sajtóképek jelentőségére és fontosnak tartja a szövegek és vizuális információk retorikai elemzését, annak megfigyelését, hogy az ábrázolások miként közvetítenek szövegben és képben életmódra, értékválasztásra, politikai gondolkodásra vonatkozó szimbólumokat.⁷ Nyomdokain halad Lipták Dorottya, mikor egy jellemzően populáris újságtípus, a családi képes folyóiratokra fókuszálva vizsgálja Ferenc József korának sajtóéletét.⁸

irodalmi folyóiratok. Bp. 1972–1985. Petőfi Irodalmi Múzeum. /A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai füzetei. A. sorozat/; A jeles bibliográfus később több tanulmányában is kitért a folyóiratok mellékleteinek könyvészeti gondozására, bibliográfiai jelentőségére: LAKATOS Éva: *Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések.* Bp. 2004. Balassi.; BUSA Margit úttörő kezdeményezésének tekinthető, hogy elsőként vállalkozott a folyóiratok mellékleteinek részletes leírására: BUSA Margit, V.: *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. I–II.* Bp. 1986. Országos Széchényi Könyvtár.; BUSA Margit: *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája.* Bp. 1996. Országos Széchényi Könyvtár.

⁵ A téma összegző bemutatásai: KÖSZEG Ferenc: *Magyar folyóiratillusztráció 1830–1848.* In.: *Művészet Magyarországon 1830–1870. I–II.* Szerk.: SZABÓ Júlia, SZÉPHELYI F. György. Kiállítási katalógus. Bp. 1981. 137–149. Magyar Nemzeti Galéria.; RADNÓTI Sándor: *Magyar folyóiratillusztráció 1850–1867.* In.: *Uo.* 149–156.

⁶ BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében.* Bp. 1983. Corvina.

⁷ SZAJBÉLY Mihály: *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról.* = Médiakutató 2005. tavasz.; GYÁNI Gábor: *Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából.* = Médiakutató 2006. tavasz, 57–64.

⁸ LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága.* Bp. 2002. L'Harmattan.

A sajtókép az egykorú képzőművészet sajátos műfaja, amely napjaink képtudományának olyan központi témáit érinti, mint a kép-szó viszonyok, médiatörténeti és narratíva-kutatások, az eredetiség vagy a művészet piaci vonatkozásainak problémája. Példáján keresztül jól megragadható a képi ábrázolás identitás-formáló ereje, a kollektív emlékezet megkonstruálásában, valamint a közösségi kultuszokban játszott szerepe. Történetileg a 19. század derekára eső első virágkora párhuzamosan bontakozott ki a technikai képek (fotó, panorámakép, optikai spektákulumok) özönével, azzal a „képi fordulattal”, amely máig ható módon teremtette meg a modern európai vizuális kultúra alapjait.⁹

A folyóirat-illusztáció egyedi közege: a sajtó, ebből eredeztethetőek olyan speciális vonásai, mint aktualitása, narrativitása, szekvenciális-ciklikus jellege vagy alkalmazott volta.¹⁰ Feladatát akkor tölti be, ha az adott lap karakteréhez idomul, jelentése pedig csak a folyóirat egészének kontextusában értelmezhető. A sajtókép mint tömegkommunikációs médium beágyazódik a hatalmi intézményrendszer eszköztárába, történelmi ábrázolásainak, népeletképeinek vagy arcképcsarnokainak szerepe roppant nagy a valóságról alkotott kép megkonstruálásában, a közösségi emlékezet vagy a kollektív, nemzeti identitás verbális és képi toposzainak megformálásában.¹¹ Ebben látta lapja hivatását *Az Ország Tükre* (1862–1865) beköszöntője is:

⁹ A „pictorial turn” fogalmáról: MITCHELL: *The pictorial turn*. In: MITCHELL, W. T. J.: *Picture Theory. Essay on Verbal and Visual Representation*. Chicago, 1994. The Chicago University Press, 11–35.; A kérdéskör újabb magyar nyelvű antológiája: *A kép a médiaművészet korában*. Szerk.: NAGY Edina. Bp. 2006. L'Harmattan.

¹⁰ A 19. századi képes sajtó jelenségét tárgyaló újabb elemzések jellemzően a médiatörténet, kommunikációelmélet, társadalomtörténet és antropológia szempontjai mentén vizsgálódnak. A kevés számú összefoglaló munkák közé tartoznak: JOHANNESSON, Lena: *Xylografi och pressbild. Bidrag till traravyrens och till den svenska bildjournalistikens historia. (Wood-Engraving and Newspaper Illustration. A Contribution to the Histories of Wood-Engraving and of Swedish Press Illustration during the 19th Century.)* Uppsala, 1982. /Nordiska museets Handlingar 97./; JOHANNESSON, Lena: *Pictures as News, News as Pictures. A survey of Massproduced Image in the 19th Century Sweden*. In: *Visual Paraphrases. Studies in Mass Media Imagery*. Upsala, 1984. 9–69. /Acta Universitatis Upsaliensis. Figura. Nova Series 21./; BACOT, Jean-Pierre: *La presse illustrée au XIXe siècle: une histoire oubliée*. Limoges, 2005. Presses universitaires de Limoges.

¹¹ A hazai sajtó kapcsán korábban a történeti képek, népeletképek, valamint az arcképcsarnokok elemzése révén igyekeztem e folyamatot felvázolni: RÉVÉSZ Emese: *Történeti kép mint sajtóillusztáció 1850–1870*. In: *Történelem – Kép. Múlt és művészet kapcsolata Magyarországon*. Szerk.: SINKÓ Katalin, MIKÓ Árpád. Kiállítási katalógus. Bp. 2000. Magyar Nemzeti Galéria, 580–597.; Uő: *Képi elbeszélés és popularizálódás az 1850–1870 közötti sajtóban megjelent történeti képek példáján*. = Művészettörténeti Értesítő 2001. 1–2. sz. 147–172.; Uő: *A népeletkép szerepe a nemzeti jellem kidolgozásában az 1850–1870 közötti hazai sajtóillusztáció példáján*. = *Ars Hungarica* 2004. 2. sz. 275–322.; Uő: *Virtuális pantheonok. Közéleti arcképcsarnok a 19. századi magyar populáris grafikában*. = *Tanulmányok Budapest Múltjából* 34. Bp. 2009. 109–134.

„A képeslapok célját és hasznát fölösleges mutogatnom. Egy a hazának bármilyen téren szolgálatot tett férfiú arcképe; egy lelkesítő s elmélkedésre hívó jelenet az élet- és történelemből a jelen haladását tanúsító kitünőbb építészeti művek, s a múlt idők némán beszélő romjai; a műemkek másolatai, s a napi felfedezéseknek képekkel könnyebben megérthető ismertetései stb. a honfi erényt, áldozatkészséget, izlést, s a tudomány iránti fogékonyságot és tett ösztönt, hogy kiválóan fejlesztik és fokozzák, ki tagadná?”¹²

„Képcsalik”: sajtókép mint reklám

E gyakorta hangoztatott magasztos hivatás mellett kevesebb szó esik a „kép-termelés” üzleti háttéréről. Pedig a képalkotás kereskedelmi környezete napjaink művészettörténetének is egyik izgalmas problémaköre.¹³ A tömegkultúra egyéb területeihez hasonlóan a nyomtatott sajtót is mélyen átítták a kereskedelmi megfontolások, működését a 19. század elejétől már mind határozottabban a kapitalista vállalkozás logikája mozgatta. A sikeres sajtótermék mögött bevételre koncentráló, racionális gazdasági döntések sorozatát hozó, ipari logika szerint kalkuláló vállalkozó állt.¹⁴ Sikerében a tartalommal egyenlő mértékben része volt a jól megtervezett hirdetéseknek, fizetett recenzióknak, előfizetői jutalmaknak, egyszóval a hatékony reklámnak és terjesztésnek. 1857-ben a *Pesti Napló* levelezője még a hazai könyvkereskedelem piaci szempontjainak fogyatékoságait panaszolta:

„Ha már a szellemi termék is kereskedelmi cikké vált, ennek eladása körül szigorúan ugyanazon elvek alkalmazandók, mik másnemű kereskedelmi cikkekénél. Vevőt, piacot és összeköttetést kell az illetőknek az egész hazában előteremteni; mivel azonban hazai könyvkereskedelmünk egyáltalán nem bír.”¹⁵

Az abszolutizmus e tekintetben olyan átmeneti időszak volt, amikor az „eszme-hirdető sajtó” területén is megjelent a piaci gyakorlat és a moralizáló, didaktikus szándékot fokozatosan felülírta a gyors hasznot ígérő populáris szórakoztatás programja. A sokszorosított kép jól illeszkedett a minél szélesebb tömegeket elérni

¹² OT I. 1862. 1. január 1., 1. – (A 19. századi folyóiratokból idézett cikkrészletek szövegét a mai helyesírásnak megfelelően közöljük.)

¹³ WHITE, Harrison C.–WHITE, Cynthia A.: *Canvases and Careers: Institutional Change in the French Painting World*. London, 1993. University of Chicago Press.; JENSEN, Robert: *Marketing Modernism in Fin-de-Siècle Europe*. Princeton, 1994.; CRASKE, Matthew: *Art in Europe 1700–1830. A History of the Visual Arts in an Era of Unprecedented Urban Economic Growth*. Oxford–New York, 1997. Oxford University Press.

¹⁴ BRIGGS, Asa–BURKE, Peter: *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*. Bp. 2004. Napvilág, 88.

¹⁵ *A magyar irodalom trejedésének akadályairól*. = *Pesti Napló* 1857. január 10. – Közli: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 1849-től 1945-ig*. Szerk.: KOVÁCS Máté. Bp. 1970. Gondolat. /Nemzeti Könyvtár/ 37.

kívánó sajtó új arculatához, hiszen a kép az előfizetői szám növelésének legbiztosabb eszköze volt.¹⁶

Christa Pieske a populáris képek 19. századi történetét összegző munkájában a sajtóhoz kapcsolódó prémiumlapokat a kifejezetten reklámcélú nyomatok körébe sorolta.¹⁷ Magyarországon a szűk felvevő piac miatt nem alakult ki a német, francia vagy angol példákhoz hasonlóan kiterjedt képipar. A hazai vásárlók faliképnymatok iránt mutatkozó igényeit teljes mértékben kielégítette az itthoni mű- és könyvkereskedők boltjaiban is kapható nyugat-európai kínálat. Ezen a roppant gazdag kínálaton belül az egyetlen rést a hazai tárgyú ábrázolások jelentették, amelyeket leghatékonyabban és legnagyobb példányszámban a sajtó juttatott el az olvasókhoz. Így sajátos módon a hazai képipar jellemzően a sajtóhoz kötődött.

A szabadságharc leverése után életbe léptetett szigorú sajtótörvények szándékukon kívül ösztönözték a sajtóhoz kapcsolódó képipar kibontakozását. Mivel 1867-ig a birodalmi sajtótörvény tiltotta az időszakai sajtótermékek szabad árusítását, a vevők toborzásának egyedüli módja az előfizetési módszer volt.¹⁸ A potenciális előfizetőket leghatékonyabban a tetszetős jutalomképek győzték meg. Előállításuk nem áldozat, hanem hosszú távú befektetés volt a kiadók részéről, hiszen a prenumeránsok előlegei csökkentették a kiadók anyagi kockázatát. Ugyanakkor a kevésbé tökeerős vállalkozások esetében a mellékelt képek mennyiségét és minőségét az előfizetők száma szabta meg. A kiadók gyakorta figyelmeztették arra olvasóikat, hogy az olyannyira sóvárgott több és szebb kép közlése egyedül az ő anyagi „részvétükön” múlik.¹⁹ A magyar nyelvű folyóiratoktól olvasóik hazai alkotók „tollából” hazai tárgyú metszeteket vártak. Így a vállalkozók anyagi megfontolásai és az olvasók elvárásai közösen ösztönözték egy virágzó, hazai képipar kibontakozását.

A képmelléklet kimutathatóan növelte a lap vonzerejét, ennek tudatában a kiadók mind gyakrabban vetették be az előfizetőket toborzó „képcsaltit.” A kortársak már az önkényuralom első szakaszának gyengülésekor is a hazafias lelkesedés

¹⁶ Ennek mechanizmusáról, a szerzői jogi kötelezettségek figyelembevételéről, képkölcsönzésekről: LAKATOS Éva: *Lapkiadás mint üzlet. (Egy bibliográfiai feltárás tapasztalatai.)* = MKsz 1979. 2. sz. 140–163. – Újra közölve: In: LAKATOS: *i. m.* 2004. (4. jegyzet). 13–37.; Uő: *Lapkiadás mint üzlet II.* = MKsz 1993. 2. sz. 178–191. – Újra közölve: In: LAKATOS: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 38–50.

¹⁷ PIESKE, Christa: *Bilder für jedermann. Wandbildrucke 1840–1940.* Berlin, 1988. Museum für Deutsche Volkskunde, 61–62.

¹⁸ 1867. június 26-i 1713/R sz. belügyminiszeri rendelet engedélyezte a lapok szabad árusítását; ezzel megszűnt a kényszerű előfizetési rendszer – BUZINKAY Géza: *Bulvárlapok a pesti utcán.* = BpN 1997. 2–3. sz. nyár–ősz, 31–44. [A *Tömegkultúra a századfordulós Budapesten.* Szerk.: GYÁNI Gábor. c. tematikus számban.]

¹⁹ Előfizetési felhívás 1851-re: „Egyéb műmelléleteink érdekessége azon arányban fog növekedni, melyben az olvasó közönség pártoló részvételének nagyobbulását tapasztalandjuk” (Hölygyfutár 1851. 130. 528.); Pl. a *Családi Kör* éves nagy műlapját az elegendő előfizetőktől tette függővé – [SZEGFI MÓRNÉ KÁNYA EMÍLIA] EMÍLIA: *Tisztelt olvasóinkhoz!* = CSK 1861. 50. december 15., 794.

apadását észlelték. Az *Üstökös* (1858–1918) szerkesztője a hazai prenumeráció történetét felvázolva arra jutott, hogy a jótékonyság, a lelkes és önzetlen irodalom pártolás ideje immár lejárt, az előfizetők reális dolgokat igényelnek:

„Nem cifrán hangzó írói neveket a kik soha nem írnak semmit, nem fényes tartalmat, hanem *képeket, pompás műlapokat...*”²⁰

Jókai élclapjának 1858-ban közölt gúnyképe szerint az előfizető-vadászatra induló szerkesztők ígéreteiben egyetlen közös vonás, hogy valamennyien égreföldre ígérnek képeket.²¹ Ugyanitt Kakas Márton azon elmélkedett, hogy a jó naptárszerkesztő tudja, közönségének valami meglepő és újszerű műmellékletet kell ajánlania, még ha az egy – eredeti „Selbstdruck” technikával készült – papírra préselt olcsó őszi légy is.²² A képek eluralkodását konstataálta a *Vasárnapi Újság* (1854–1921) szerzője is, felemlégetve az „egyszeri magyar lapot”, amely

„előfizetési hirdetésében a lap szellemi tartalmáról egy kukkal sem emlékezik, és csak azt sorolja elő, hogy mekkora lesz jutalomképe, új előfizetői ráadásul ezt meg azt a képet, kik 3 ftot fizetnek ennyi, kik pedig 4 ftot fizetnek azok meg annyi képet fognak kapni és mindig csak képes, szöveget vagy egyéb tartalmat nem is, arról szó se levén az egész hirdetésben. Persze, hogy az a csupa kép már magában is teljes kép telenség és a közönség elvégre is csak nem a képekért fizet élő tulajdonképp”.²³

A sajtó növekvő képigénye alól aligha vonhatták ki magukat a hasznot kereső vállalkozások. Szilágyi Virgil a *Budapesti Viszhang* (1852–1857) 1855-ös évfolyamának indulásakor éles kirohanást intézett a tényleges irodalom pártolás kárára mindinkább elburjánzó képmellékletek ellen:

„Divatlapoknak feladata, hogy műmellékleteket adjanak, és e tekintetben mi is meg tesszük a magunkét, hanem sosem fogjuk azt tenni, hogy műmellékleteink *albumok*, és hasonló képárusi cikkek legyenek; mert az irodalom hátrányára nem dobhatunk ki *százakat*, melyekkel ha íróinkat díjazzuk, több hasznot teszünk. E föltételünktől semmi sem tántorít el, mert minden előtt érezzük, hogy a magyar irodalom terjesztését tűztük ki célul, nem pedig képkereskedést, mely az irodalomnak egyik ágát sem képviseli.”²⁴

A lap azonban válságba került, és az új szerkesztőnek, Vas Gerebennek köszönhetően már második félévében fametszetes képeslappá alakult. Hasonló „mentőv” szerepet játszott a jutalomkép a *Szépirodalmi Közlöny* (1857–1859) történetében. Székely József 1859 végén arról értesítette olvasóit, hogy a tönk szélére

²⁰ *A praenumeratio különféle stadiumai Magyarországon. Historico-statisticai értekezés Kakas Mártontól.* = *Üstökös* 1859. 10. sz. 86–87.

²¹ *Üstökös* 1858. 19. sz. december 25., 148–151.

²² *Kakas Márton levelei. II. Egy fiatal naptárszerkesztőhöz.* = *Üstökös* 1858. 13. sz. november 13., 97–99.

²³ VU 1857. 38. sz. szeptember 20., 339.

²⁴ *Tájékoztató.* = BpV 1855. január 7., 3.

jutott lapjának úgy próbál előfizetőket szerezni, hogy saját költségén, Párizsban készítteti el Jakobey Károly *Hunok harca* című kompozíciójának acélmetszetét.²⁵ Székely igen lassan készülő és roppant költséges prémiumlapja nem hozta meg az előfizetők várt tömegeit. A *Hölgyfutár* (1850–1864) előfizetőinek száma viszont az előző évi négyszeresére nőtt Tóth Kálmán szerkesztése idején, aki az eddiginél gazdagabb képanyagot nyújtott főleg női közönségének, köztük Than Mór nagysikerű *Mohácsi csatáját*.²⁶ Hasonló megfontolásokból, a külföldi gyakorlatot követve alakította ki a Műegylet és a Képzőművészeti Társulat is képkiadási stratégiáját.²⁷

A különféle, vevőcsalogató ajándékok osztogatásában élen járt korszakunk vezető divatlapja, a *Hölgyfutár*. Lakatos Éva kutatásai szerint Nagy Ignác és Kozma Vazul lapja elsőként ajánlott vonzó tárgynyereményeket olvasóinak, a „rébusok” megfejtői közt karperecet, kötőkosarat, legyezőt, fülbevalót sorsolva ki.²⁸ Képkínálatukat is hasonló gazdagság jellemezte, portrék és színpadi szerepképek mellett kották, hímszéminták és szabásminták is szerepeltek ajánlataik között. Az előfizetőknek ígért prémiumlapokat főként az tette vonzóvá, hogy azokat a lap prenumeránsai ingyen, „jutalomként” kapták meg, mások viszont csak térítés fejében juthattak hozzá. Már tudatos „marketing eszközként” használta a képeket ifjabb Werfer Károly, a *Képes Ujság* (1859–1861) kiadója és nyomdája, aki hetilapja illusztrációit boltjában laponként külön is árusította. 1860-ban kínálata már 17 kőrajzot tartalmazott, különálló tematikus blokkokba rendezve az aktuális politikai kultuszokhoz kapcsolódó „István-képeket” és a „Széchenyi-képeket.” A hatvanas évekre a jutalomképek áradata minden addigi méretet felülmúlt. A *Nefelejts* (1859–1876) 1865-ben képes regénytárat, minden számhoz műmellékletet, színezett divatképet, szabásmintát és félévente prémiumlapokat ajánlott előfizetőinek. A *Családi Kör* (1860–1880) havonta két műmelléklettel, félévente történelmi tárgyú mülappal és hat kötet könyvmelléklettel csábította előfizetőit. A Deutsch testvérek képeslapjai – így a *Képes Világ* (1866–1873) és a *Hazánk s a Külföld* (1864–1872) – új előfizetőinek visszamenőleg valamennyi eddig megjelent jutalomképüket, azaz több mint húsz értékes metszetet ajánlottak fel. Az egymásra licitáló kínálat azonban a prémiumlapok devalválódásához vezetett, a hetvenes évekre a mennyiségi szempontok győzedelmeskedtek a minőség felett. Az egyedi megrendelésre készült, művészi kivitelű grafikákat elsodorta a külföldi kiadóktól kölcsönzött zsánerek színnyomatainak áradata.

A kép tárgyának és alkotójának kiválasztásában jelentős mértékben technikai és üzletpolitikai szempontok játszottak közre. Az ábrázolásnak illeszkednie kellett a lap politikai-szellemi arculatához, alkalmazkodnia kellett speciális olvasóréteg-

²⁵ KU 1859. 19. sz. szeptember 18., 101.; VU 1860. 6. sz. február 5.; VU 1860. március 18., 141.

²⁶ Hf 1857. 285. sz. december 14. 1249.

²⁷ A Képzőművészeti Társulat tagjainak meredeken emelkedő száma nem csekély részben az általuk kiadott albumlapoknak is köszönhető. – OMKTE 1863. Pest, 1864. 8–9.

²⁸ LAKATOS: *i. h.* 1993. (16. jegyzet)

nek igényeihez. Az illusztrációk tárgyát és mennyiségét a folyóirat szerkesztője határozta meg, aki olykor azonos volt a lap kiadójával. A *Napkelet* (1857–1862) esetében tudjuk, hogy Vahot Imre nem csupán a műlapok megrendelője, de témaadója is volt. A *Hunyadiház diadalünnepe* esetében a lap szerkesztője által tervezett eszme kivitelezésére Vahot először Barabás Miklóst akarta felkérni, de miután rátalált Vizkelety Bélára, ömellette döntött. Ugyancsak Vahot választotta ki a bécsi Reiffenstein & Rösch nyomdát. Az elkészült próbanyomatot szétküldés előtt „több műértő” tekintette meg, köztük Kovács Mihály festőművész. A *Mátyás, az igazságos* műlap témáját is Vahot tűzte ki, a végső kompozíciót is ő alakította ki Vizkelety néhány vázlata után.²⁹ Az esetek többségében azonban a szerkesztőkiadók a háttérben maradva, a tárgyválasztásban eligazítóként, ötletadóként inspirálták a művészeket. A mű kiválasztásakor figyelembe kellett venniük a többi újság tervezett mellékleteit, a műegyleti és társulati albumlapok témáját is.

A reklám korszakunkban vált a kereskedelmi gyakorlat szerves részévé. A sajtó igen hatékony reklámhordozónak bizonyult, míg a hirdetésekől a lapok is mind komolyabb bevételekre tehettek szert.

„A lapok hirdetményi rovata nagy jótékonyág a közönségre nézve, mely valamit tudatni akar, hatalmas előmozdítója minden üzletnek, vállalatnak, iparnak, kereskedésnek, márpedig egyik legfőbb célja lapjainknak, ezeket elősegíteni.”

– írta a *Vasárnapi Újság* 1854-ben egy levelező méltatlankodására válaszolva.³⁰ Mikor 1858-ban ugyanott Császár Ferenc újabb képvállalkozásának sikertelenségét panaszolta, a lap szerkesztői a reklám tudatosabb használatára sarkallták a kiadót:

„ez a legbiztosabb, csaknem egyetlen mód, vállalatainknak keletet biztosítani. Naponkint látjuk, hogy holmi haszontalan labdacsok, fogporok és szájjvizek stb. tulajdonosai ezeket költenek évenként áruik kikürtölésére a világ minden hírlapjaiban – s kinek a hibája azután, hogy ily nyegleségi cikkek mellett a szolidabb, pártolásra érdemes vállalatok intézői mély hallgatásba burkolóznak s álszerénységgel megvárják, ily módon otthon fölkeresi őket a véletlen hazafiúság vagy a kutató irodalombúvár?”³¹

Az előfizetőket hozó jutalomképek iránti érdeklődés felkeltése alapfeltétele volt az üzleti sikernek. Némely kiadó tudatosan felépített „promóciós” reklámtevékenységet folytatott műmellékletei érdekében. A hirdetések, képmagyarázatok, esetenként kapcsolódó tudományos értekezések vagy a képekre írt költemények hivatása a jutalomként ajánlott metszetek vonzerejének fokozása volt. Rendszerint már jóval a megjelenés előtt rövid híradásokban értesítette olvasóit a lap „pompás és páratlan” jutalomképe munkálatairól, kivitelezésének különféle stádiumairól.

²⁹ Nk 1857. 45. sz. november 15., 728.; Sőt tudjuk, hogy Vahot maga is rajzolt, amint azt az 1858-ban a *Napkelet*ben megjelent Széchenyi-arckép körül kialakult botrány bizonyította.

³⁰ Kovács Ferenc: *Némely észrevételek a „Vasárnapi Újság” -ra.* = VU 1854. 14. sz. június 4., 117.

³¹ A „Magyar Ősök képcsarnoka” ügyében. = VU 1858. 8. sz. február 21., 94.

Az elkészült műlap szétküldése akár több hetet is igénybe vehetett, mivel a kiadó egyszerre csak korlátozott számú példányt tudott postázni. Vahot Imre a *Napkelet* szerkesztőjeként mesterien irányította a figyelmet történeti műlapjaira.³² A postázás ideje alatt a képek boldog tulajdonosainak dicsérő leveleit, hosszú, szemléletes képmagyarázatokat közölt lapjában, mi több, verspályázatot is hirdetett történelmi jutalomképeire. A Deutsch testvérek esetében szintén az üzletpolitika szerves része volt az éves jutalomképeket övező reklámhadjárat. A *Hazánk s a Külföld* 1865-ben már hónapokkal a kiadás előtt küldött kisebb-nagyobb híradásokat Székely Bertalan *Dobozijáról*, majd megjelenése után hosszan elemezte a nyomtatási technikai újításait és a téma történelmi jelentőségét.³³

A „hozzáférhető kép”: árak, példányszámok, terjesztés

A kiadók képekre vonatkozó kiadásairól, az alkotók honoráriumairól meglehetősen kevés információ áll rendelkezésünkre. Jókai Mór feljegyzései szerint divatlapjai és élclapjai esetében a kiadások mintegy harmadát tették ki az illusztrációkkal összefüggő rajzolóinak honoráriumok és nyomtatási költségek.³⁴ A *Vasárnapi Újság* egy számának előállításának költsége 1854-ben 220 pengőforint volt.³⁵ A lap saját (kissé túlzónak tűnő) állítása szerint kezdetben egy fametszet előállításának költsége elérte a száz forintot.³⁶ 1869-ben az Athenaeum-nyomdában egy fametszetes kép költsége már csupán 15–20 forint volt, de egy drágább, több dúcra nyomott, színnyomatú metszet akár 200 forintba is kerülhetett.³⁷ Barabás Miklós saját munkáiról

³² *Pályadíj a legjobb verskölteményre.* = Nk 1858. 41. sz. október 10., 656; *A Hunyadiház dialünnepje című jutalomképiünk hatása.* = Nk 1857. 47. sz. november 29., 759.

³³ *Újdonságok.* = HKf 1865. 35. sz. 557; *Nagy műlapunkat illetőleg. Újdonságok.* = HKf 1865. 38. sz. 606.; *Újdonságok.* = HKf 1865. 40. sz. október 1., 638.; *Újdonságok.* = HKf 1865. 47. sz. november 19., 747.; SZABÓ József: *A színnyomásról.* = HKf 1865. 49. sz. december 3., 769–771.

³⁴ A körrajzolatú mellékleteket közlő *Délibáb* költségvetése: 4000 nyomdai költség, 1600 képek, 1400 írók díjazása; „reducálni lehet képeket 1600 helyett 1440” – JÓKAI MÓR: *Feljegyzések. I–II.* S. a. r.: PÉTER Zoltán, PÉTERFFY László. Bp. 1967. Akadémiai. /Jókai Mór összes művei./ 29.; Másutt a *Délibáb*: nyomda 4000, képek 1600, posta 400, expeditio 300, írók 2200 – uo. 33.; Fametszetes *Nagy Tükör*: nyomda 2400, képek 1600, szétküldés 2200, honorarium 500 – uo. 90.; A szintén fametszetes *Ústökös* előzetes költségvetése – szedés: 780, papír 1400, nyomtatás 534, képek 3500, expeditio 500, honorarium és redactio 1500, correctura 300, postabélyeg 1400, hirdetés 528 – össz. 10 600 – uo. 140.

³⁵ KOVÁCS Ferencz: *Némely észrevételek a „Vasárnapi Újság”-ra.* = VU 1854. 14. sz. június 4., 117.

³⁶ „oly fametszet, mint lapjaink múlt számában volt a kassai templom, éppen 100 pftba kerül, maga a mű: olyan körrajzok pedig, mint aminő arcképek lapok mellett szoktak megjelenni, 25–50 forintba jönnek.” (VU 1857. 3. sz. január 18., 28.)

³⁷ *Az „Athenaeum” nyomdai és kiadói intézete. Az „Athenaeum” könyvraktára. Az expeditúra. A nyomda-épület az iskola-utcaról tekintve. A nyomdai iroda.* – fametszet = HKf 1869. 16. sz. április 22., 248. – *Az „Athenaeum” nyomdai, könyv- és hírlapkiadói intézete.* = Uo. 246–251.

készült feljegyzései szerint meglehetősen ingadozó volt egy-egy munka ára, a végső összeget egyéni megegyezés szabta meg. A korszak egyik legnevesebb hazai művésze az ötvenes években egy litografált portréért 30 és 50 forint közötti összeget kapott, Szigeti József színpadi szerepképeiért egyaránt 30–30 forintot fizetett a *Hölgyfutár* és a *Napkelet*, de Munkácsy Flóra színésznő képmásáért 100 forintot alkudott ki.³⁸ Ugyanekkor Schoedelnét Szilágyi Erzsébet szerepében ábrázoló olajban festett reprezentatív szerepképért a Magyar Nemzeti Múzeum 250 forintot fizetett Barabásnak.³⁹ Viszonyításként érdemes megjegyezni, hogy ekkor egy hivatalnoki átlagfizetés évi 800, egy tanítói évi 150 forint volt. Ezekhez a viszonylag szolid összegekhez képest horribilis pénzeket emésztett fel némely különleges képes vállalkozás. Jakobey Károly sokalakos, Párizsban nyomtatott acélmetszete, a *Hunok harca* a *Vasárnapi Újság* értesülése szerint közel ötezer forintjába került a kiadónak.⁴⁰ Az uralkodó pár magyarországi látogatása alkalmából a Szent István Társulat által kiadott, Kozma Vazulnál több színnyomással készült *Erzsébet-album* száz példányának költsége hétezer forint volt.⁴¹

A folyóiratok műmellékleteit, jutalomképeit az előfizetők jutányos áron vagy ingyen kapták, mások pedig a könyvkereskedőknél különállón is megvásárolhatták. Áraik méretük, tárgyuk és kivitelezésük színvonala szerint változtak. A korszak egyik legigényesebb történeti tárgyú jutalomképe volt Than Mór *Mohácsi csatájának* kőrajzolatú másolata. A nagyméretű litográfiát a *Hölgyfutár* előfizetői a fővárosban 1 forintért, vidéken a magas postaköltség miatt 3 forintért vásárolhatták meg. Előbb 6, majd 3 forintért árulta a lapot Pest-Budán Rózsavölgyi és Wagner könyvkereskedése.⁴² Szintén három forintért árulta Kiss Bálint saját kiadásában megjelentetett kőrajzait, az *Egervár ostromát* és a *Szendrői ütközetet* 1859-ben.⁴³ A *Hölgyfutár* 1858-ra szóló jutalomképét, Orlai Petrich Soma *Petőfi Debrecenben* című festménye után készült kőrajzot már tavasszal újranyomatta a kiadó és Pfeifer könyvárus útján 2 forintért árulta.⁴⁴ A *Napkelet* pompás történelmi műlapjának, Vizkelety Béla *Mátyás az igazságos* kőrajzolatú kompozíciójának bolti ára 4 pengőforint volt.⁴⁵ Alacsony áron értékesítette képeit ifjabb Werfer Ká-

³⁸ *Munkácsy Flóra* [Barabás Miklós] – Lith. Rohn A. Pesten 1857. 19dik műmelléklet a „Hölgyfutár”-hoz 1857/132; *Szigeti József mint Viola*. – Barabás 857. Barabás M. rajz. Nyomt. Rohn A. Pesten 1857. VIII-ik műmelléklet a „Hölgyfutár”-hoz 1857. Szerkesztő-kiadó: Tóth Kálmán; *Szigeti, mint csizmadia mester*. – Barabás 57. Rajz. Barabás. Nyom. Reiffenstein és Rösch Bécsben. Melléklet a *Napkelet*hez. = Nk 1857. 5. – *Műmelléklet lapunk mai számához*. = Uo. 152.

³⁹ *Márkosfalvi Barabás Miklós önéletrajza*. Bev. BÍRÓ Béla. Kolozsvár, 1944. Erdélyi Szépművészeti Társulat, kat. sz.: 1334, 264.

⁴⁰ „*A hunok harca*”. = VU 1859. 6. sz. február 6., 68.

⁴¹ SZABÓ József: *A színnyomásról*. = HKf 1865. 49. sz. december 3., 769–771.

⁴² *Magyar Néplap* 1856. 51. sz. december 20., 408.; VU 1857. 21. sz. május 17.

⁴³ VU 1859. 7. sz. február 13., 81.

⁴⁴ VU 1858. 10. sz. március 7., 117.

⁴⁵ VU 1858. 30. sz. július 25., 357.

roly, aki a *Képes Ujság* mellékleteit előbb két, majd egyforintos egységáron hirdette.⁴⁶ Összehasonlításként ugyanekkor volt már fényképész, aki színezve egy forintért, színezés nélkül 40 krajcárért készített portréfotográfiát.⁴⁷

Ehhez hasonlóan alakultak a képes albumok árai is: Vachott Sándorné gazdagon illusztrált *Remény* című albumát 12 forintért, Molnár József 12 lapos *Nemzeti album*át ugyanennyiért, Werfer hatlapos *Magyar Divatkép album*át hat forintért hirdette.⁴⁸ A drágább vállalkozások közé tartozott Prónay Gábor *Vázlatok Magyarhon népeletéből* címmel 1855-ben megjelent 25 színezett litográfiát tartalmazó album, amelyet kiadója 32 forintért árusított. Az élelmesebb kiadók műmellékleteiket albumba rendezve önálló alkotásként is piacra dobták. Így tett Vahot Imre mikor Vizkelety Béla történelmi képeiből 1860-ban „Magyar Történelmi Képcsarnok”-ot állított össze. Werfer Károly a *Divatsarnok* (1853–1863) tetszetős divatképeiből ollózta össze „Magyar Divatkép Album”-át. Császár Ferenc pedig a korábban a *Divatsarnok* mellékleteként megjelent történelmi portrékból adott ki „Magyar Ősök Képcsarnoka” címen füzetes albumot. A *Vasárnapi Újságnak* írt leveléből azt is tudjuk, hogy hat litografált arckép kiadása füzetenként 700 forintjába került Császárnak és egy füzetet 30 forintért árusított.⁴⁹

Magasabb árat csak a különleges technikával készült nyomatokért kértek a kiadók. Így három forintért árulta a *Képes Ujság* Madarász Viktor *Hunyadi siratásának* színnyomatú másolatát 1860-ban. A *Hunok harcát* Székely József kezdetben irreálisan magas, 22 forintos áron próbálta eladni, csak miután készletét átvette Emich Gusztáv, szállította le az acélmetszet árát hat újforintra, sőt hozzá 10 krajcárért még külön magyarázó szöveget is mellékelte.⁵⁰ Hasonlóan magas, öt forint volt a bolti ára 1864-ben a *Falusi Gazda* (1856–1868) több színnyomatú mellékletének.⁵¹ Ám a kínálat bővülése az évtized végére a színnyomatú képek árát is lenyomta. A *Magyarország és a Nagyvilág* (1865–1884) „olaj színnyomatú” kóronázási képeit a díszes csomagolástól függően már csupán 2–3 forintért hirdette.⁵²

A fenti példákból kitűnik, hogy az átlagosan 1–2 forintért a műárosok boltjaiba kerülő kőrajzok könnyen hozzáférhetőek voltak a középosztályba tartozó vásárlók számára. A tömeges eladásnak és a mind gazdaságosabb előállításnak

⁴⁶ „A lapban megjelent eredeti képek 1 ftjával megszerezhetőek” (KU 1859. 18. 215.)

⁴⁷ „(A fotograf képek) most már oly jutányos áron kaphatók, hogy akármelyik szegény ember is lefényrajzoltathatja magát. Budán a Horváth kertben lakik egy fényképész, ki színezve 1 pftért, színezés nélkül pedig 40 pkrért készít ily arcképet; másolatok az elsőből 40, a másodikból pedig 20 p. krba kerülnek darabonkint.” (VU 1859. 7. sz. február 13., 82.)

⁴⁸ Molnár az egyes képekre különállóan 2 forintjával hirdetett előfizetést: (VU 1860. 51. sz. december 16.); Uo. 1857. 20. sz. május 17., 171.; KU 1860. 4. sz. január 22., 47.

⁴⁹ A „Magyar Ősök képcsarnoka” ügyében. = VU 1858. 8. sz. február 21., 94.

⁵⁰ Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Aprónyomtatványtár. B 017/1/1860.3.10; VU 1860. 12. sz. március 18., 141.

⁵¹ Újházy Ferenc: *Nemzeti csendélet*. (OT 1864. 23. sz. 273.)

⁵² MoNv 1867. 45. sz. 539.

köszönhetően a sokszorosított képek, fotók és egyéb nyomtatott termékek árai radikálisan csökkentek, így korszakunkban minden tekintetben bővültek a nyomtatott képes információhoz való hozzáférés lehetőségei. Ez a tendencia természetesen a képes sajtó területén is éreztette hatását. A reformkor tradicionális lap típusa, a divatlap az abszolutizmus idején is megőrizte viszonylag magas árát. A drágább műmellékleteket tartalmazó divatlapok, így a *Hölgyfutár*, a *Divatcsarnok* vagy a *Gombostű* (1862–1863) éves előfizetési ára 12–14 forint között mozgott. Ebbe az árkategóriába tartoztak a körrajzolatú illusztrációkat közlő enciklopédikus hetilapok is, így a *Képes Újság*, *Budapesti Képes Újság* (1861), *Az Ország Tükre* vagy a *Nemzeti Képes Újság* (1863). E körben alacsony árával is áttörést hozott Heckenast Gusztáv *Vasárnapi Újságja*, amely nagy mennyiségű fametszetes illusztrációt nyújtott fele annyi pénzért. Az évi hat forintos előfizetési díjat követte Vahot Imre *Budapesti Viszhangja* (1852–1857) és a *Hazánk s a Külföld* is. A *Magyarország és a Nagyvilág* (talán drágább műmellékleteinek köszönhetően) kétszer annyiba került, mint hasonlóképp fametszetes lap társai. Az illusztrált lapok tömeges eladásának egyik kulcsa az igen alacsony ár volt. Ám a hazai fametszetes néplapok ára kezdetben alig különbözött a középosztálynak szánt enciklopédikus-családi folyóiratok évi 5–6 forintos előfizetési díjaitól. Heckenast Gusztáv e tekintetben is élen járt, mikor 1858-ban a *Hirmondót* (1858–1861) évente egy forintért, majd 1864-től (már lényegesen gazdagabb képanyaggal) a *Képes-Újságot* (1864–1867) évente két forintért hirdette meg.

A sajtóban közölt képek elterjedtségére vonatkozóan beszédesek a lapok példányszámai. Sajtótörténészeink szerint az előfizetők hivatalos száma és a tényleges olvasók között mintegy tízszeres szorzó alkalmazható, tekintve, hogy a drágább folyóiratokat az olvasóegyletekben, közkönyvtárakban vagy baráti társaságokban számos olvasó forgatta.⁵³ Legolvasottabb divatlapunk, a *Hölgyfutár* 1850 novemberében mindössze 430 előfizetőnek küldte szét példányait, ez a szám az évtized végére 1800-ra nőtt. Kiváló reklámjának és változatos képanyagának köszönhetően Vahot Imre *Napkeletének* is gyorsan nőtt a népszerűsége, de prenumeránsainak száma virágkorában sem ment kétezer fölé. Igaz, ezt a számot is megirigyelheték szépirodalmi lapjaink a maguk pár százas előfizetési gárdájával.⁵⁴ A *Magyar Sajtó* számításai szerint 2–3000 eladott példány épp hogy fedezte egy illusztrált vállalkozás tetemes költségeit.⁵⁵ Anyagi hasznot csak az e fölötti példányszám ígért. A hazai képes sajtó tömegesedése terén áttörést a *Vasárnapi Újság* hozott, amely az első számok sikere után már több mint négyezer példányban jelent meg. 1859-

⁵³ LIPTÁK: *i. m.* 2002. (8. jegyzet) 126–146. – A példányszámokra vonatkozó alábbi adatok: BISZTRAY Mihály: *Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 1850-es években.* = MKsz 1967. 177–183.

⁵⁴ *Budapesti Szemle* 600, *Szépirodalmi Figyelő*, *Koszorú* 400–800 előfizető – BISZTRAY: *i. h.* (53. jegyzet)

⁵⁵ A *Magyar Sajtó* 1864. 115. száma nyomán idézi: *A magyar képzőművészeti társulat 1862- és 1863-ik évi albuma.* = A Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve 1863. Pest, 1864. 81.

ben már arról értesítették a szerkesztők olvasóikat, hogy a *Vasárnapi Újság*ot és annak néplap változatát, a *Hirmondót* együttesen 20 ezer példányban küldik szét az országban.⁵⁶ Vetélytársai messze nem érték el ezt a népszerűséget, a *Magyarország és a Nagyvilág* 1870 körül alig több mint négyezer példányban jelent meg.⁵⁷ Nagyobb olvasóközönséget csak némely élclapunk tudott felmutatni, így a már indulásakor 7000 példányban megjelenő *Bolond Miska* (1858–1859). Mindez azonban messze elmaradt a nyugat-európai fametszetes képes folyóiratok százezres példányszámaitól.⁵⁸ A bűvös százezres határt itthon csak az illusztrált kalendáriumoknak és ponyváknak sikerült átlépniük. Heckenast Gusztáv kiadásában az „István bácsi naptára” vagy Bucsánszky Alajos fametszetes naptárai 50–100 ezer példányban jelentek meg.⁵⁹ A nyugati szenzációsajtó piaci gyakorlata nálunk csak az 1890-es évekre honosodott meg, az új pesti bulvárlapok már százezer feletti számban keltek el.⁶⁰

A hazai alacsony példányszámok részben a terjesztés nehézségeiből fakadtak. Noha a lapok legnagyobb része továbbra is előfizetés útján jutott el az olvasókhoz, a hatvanas évektől mind könnyebben lehetett friss sajtótermékhez jutni a trafikokban, könyvesboltokban, postán vagy pályaudvarokon. Ám a tiltott kiadványok forgalmazását megakadályozandó a birodalmi törvények továbbra is fenntartották a kolportázstiltalmat, azaz a nyomtatványok célzott, házaló útján történő árusítását. Nyugat-Európában ez és az utcai árusítás, vagyis a vevő közvetlen megszólítása volt a leghatékonyabb értékesítési módszer, a sajtótermékek tömeges eladása direkt módon történt.⁶¹ Egy 1867-ben kelt belügyminiszteri rendelet ugyan feloldotta a lapok szabad árusításának tilalmát, az utcai árusítás csak a századvégen győzedelmeskedett a nehézkesebb előfizetési rendszer felett.⁶²

Az előfizetési rendszer kényszerű fenntartása különösen a vidéki olvasókat hozta hátrányos helyzetbe. A folyóiratok képes mellékleteinek, jutalomképeinek eljuttatása a távoli előfizetőkhöz állandó problémát jelentett. A hazai infrastruktúra és hírközlés elmaradottsága az információtovábbítás terén különösen éreztette hatását. A posta csak a városokig szállította a lapokat, onnan küldönc hordta házhoz hetente kétszer a sajtótermékeket. Az egyetlen terület, ahol érzékelhető fejlődés volt a reformkori állapotokhoz képest, az a vasúti hálózat: a postai szállítási

⁵⁶ VU 1859. 12. sz. március 20., 144.

⁵⁷ Amikor 1870. november 20.-tól átveszi Ágai Adolf a szerkesztést, több zsánerképet ajánl és kevesebb politikát, átalakul a tördelés is, nagyobb képekkel átláthatóbbá válik a lapfelület. A korábbi 2000-ról 4327-re nő az előfizetők száma.

⁵⁸ 7–10 ezres előfizetői száma csak itthon csoda, a *Gartenlaube* 1861-ben 100 ezer, Dickens lapja, a *Householdwords* 100 ezer, *Illustrated London News* 1855-ben 110 ezer példányban jelent meg.

⁵⁹ KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumművelődéstörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp. 1989.

⁶⁰ LIPTÁK: *i. m.* 2002. (8. jegyzet) 122–123.; BUZINKAY: *i. h.* 1997. (18. jegyzet)

⁶¹ LIPTÁK: *i. m.* 2002. (8. jegyzet); PIESKE: *i. m.* 1988. (17. jegyzet)

⁶² BUZINKAY: *i. h.* 1997. (18. jegyzet)

időt némiképp lerövidítette a hatvanas évek végére gyorsuló ütemben kiépülő vasúti hálózat.⁶³ Ennek ellenére a vidéki előfizetők a folyóiratokért és jutalomképekért a fővárosi olvasóknál 20–50 százalékkal drágábban juthattak hozzá. A kiadók többsége ugyanis átterhelte az előfizetőkre a lapok és képmellékletek szállítási és postaköltségeit. 1853-ban a *Délibáb* (1853–1854) Czanzi Ágost színpadképét bonyolult utalványos rendszerrel, a lakhelyhez legközelebb eső könyvtáron keresztül igyekezett eljuttatni az előfizetőkhez. Olvasói azonban nem kívántak külön fáradni a képekért, inkább vállalták, hogy hozzájuk az esedékes lapszámhoz csatolva, összehajtván és megtörve érkezik meg az értékes műmelléklet.⁶⁴

A kiadók különös gonddal jártak el jutalomképeik továbbításakor. *Az Ország Tükre* 1863-ban arról értesítette olvasóit, hogy a szétküldött prémiumlapokat „fára göngyölve, tisztán és töretlenül veendő előfizetőink minden külön költségük nélkül.”⁶⁵ Orlai Petrich Soma nagyobb méretű Attila-kompozíciójával még körültekintőbben jártak el: „Mindenik képet külön fa félkeret közé göngyölve, gondosan becsinálva és postán ajánlva fogjuk tisztelt előfizetőinknek átszolgáltatni.”⁶⁶ Mikor többen azzal a kéréssel fordultak a kiadóhoz, hogy a képeket ne külön postázzák, hanem a lappal együtt küldjék szét, a szerkesztők a pakolás okozta töréseket kiküszöbölő „vasalási” tanácsokkal látták el olvasóikat.⁶⁷ Túl a képmellékletek terjesztésének mizériáin, nagyobb gondot jelentett a posta állandó késlekedése. A nehézkes terjesztés miatt a vidéki olvasók a fővárosiakhoz képest olykor csak napokkal, hetekkel később jutottak hozzá a folyóiratokhoz és ezzel együtt az aktuális képi információkhoz. Így a technikai áttételekből eredő egy-két hetes eltolódás a vidéki olvasó esetében már akár egy hónapos csúszást is eredményezhetett.

A böngésző néző: olvasók és az olvasás megváltozott gyakorlata

„Közönségünk népiesedik” – jelentette büszkén a hazai könyvfogyasztást áttekintő *Pesti Napló*.⁶⁸ Elemzője úgy látta, az olvasás kilépett reformkori szűk nemesi keretei közül:

⁶³ 1850 után több mint kétezer kilométer vasúti hálózat épült; LAKATOS Éva: *A postakürttől a rikkancsokig. A számonkenti (utcai) lapterjesztés forradalma*. In: LAKATOS: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 95–112.; DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlap útja kiadó és közönség között a XIX. század első felében*. = MKSz 1943. 4. sz. 413–428.; DEZSÉNYI Béla: *A Rajzolatok kiadásai és terjesztési problémái az 1830-as évek végén*. = MKSz 1966. 1. sz. 44–47.

⁶⁴ *Színpadi jelenetkép Jókai Mór Dalma című drámájából*. Rajzolta Canzi Ákos. Nyomt.: Engel & Mandell Pesten 1853. Műmelléklet a „Déliabáb” nemzeti színházi laphoz. – 4. szám, január 23. melléklete.

⁶⁵ *A szerkesztő postája*. = OT 1863. 1. sz. január 1., 12.

⁶⁶ *Az Ország Tükre* 1865-ös előfizetési felhívása.

⁶⁷ *A szerkesztő postája*. = OT 1863. 2. sz. január 8., 24.

⁶⁸ *Emelkedő könyvkiadás és könyvfogyasztás*. = *Pesti Napló* 1857. január 10. – Közölve: *A könyv és könyvtár...*, *i. m.* 1970. (15. jegyzet) 35–36.

„Új elemek léptek elő, s karolák szellemi terményeinket részvétökkel föl. A polgárzat, legalsóbb osztályig, mindenütt ébredéz, és terjed bizonyos olvasási vágy, s pótolja azon zsibbadást, azon közönyt, mely magasabb rétegekben néha igen érezhetően mutatkozik.”

Az illusztrált családi és ismeretterjesztő lapok jellemzően a legszélesebb értelembe vett középosztályt szólították meg, de túl ezen férfiakhoz és nőkhöz, gyermekekhez és idősekhez, városiakhoz és vidékiekhez, mánásokhoz és iparosokhoz egyaránt gazdag szöveges és képi ismereteket közvetítettek saját jelenükről.⁶⁹ A korszak olvasási szokásairól értékes adalékokkal szolgálnak a kortársak naplói, memoárjai valamint a magánkönyvtárakat is számba vevő hagyatéki leltárak.⁷⁰ Táncsics Eszter és Csorba Géza 1873–1876 között vezetett naplója szerint a házaspár zömmel magyar nyelvű napi- és hetilapokat olvasott, a képes műmelleteket pedig baráti társaságukon belül cserélték.⁷¹ Gyáni Gábor Sebestyén Pál budapesti táblabíró hagyatékát elemezve arra hívta fel a figyelmet, hogy a jellemzően kortárs magyar szépirodalmat gyűjtő könyvtár folyóiratai közt nagyobb számban voltak német nyelvű képes családi lapok, így a Stuttgartban megjelenő *Über Land und Meer* (1859–1923), az *Illustriertes Familien Journal* (1854–1869), a lipcsei *Illustrierte Zeitung* (1843–1944) és a *Die Gartenlaube* (1853–1943), az abszolutizmus kori hazai képesújságok közül viszont csupán a *Borsszem Jankó* (1868–1938) szerepelt.⁷²

A *Die Gartenlaube* roppant széles körű hazai elterjedtségét több adat is megerősíti.⁷³ Lakatos Éva egykorú hírlapi közlemények alapján összeállított statisztikai kísérlete szerint 1856–1857 körül messze a legnépszerűbb képesújságunk a *Vasárnapi Újság* volt, azt több nagyságrenddel szűkebb olvasótáborral követte (sorrendben) a *Napkelet*, a *Nővilág* (1857–1864), a *Déliabáb* (1855–1858) és a *Hölgyfutár*.⁷⁴ Mellettük – főleg Nyugat-Magyarországon – nagyobb keletje volt a külföldi képesújságoknak. Legtöbben a *Gartenlaubét* járatták, ezt követte az *Illustrierte Zeitung* és az *Illustrierte Welt* (1853–1902). 1865-ben egy nagyszombati olvasó azt panaszkolta: „Ország Tükre helyett a Leipziger Illustrierte és az Über Land und Meer jár”.⁷⁵ A hatvanas évekből származó híradások alapján úgy tűnik, legszínvonalasabb

⁶⁹ 1870 körül a lakosság mintegy fele, 1880-ban Budapest 66 százaléka analfabéta volt – LIPTÁK: *i. m.* 2002. (8. jegyzet)

⁷⁰ GYÁNI Gábor: *Polgári otthon és lakáskultúra Budapesten*. In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Összeáll.: HANÁK Péter. Bp. 1992. MTA Történettudományi Intézete, 27–59.

⁷¹ Táncsics Eszter és Csorba Géza *1873-as naplója*. Szerk.: BUZA Péter. Bp. 1994. 38, 123, 125, 214–215, 251, 253, 268–270.

⁷² GYÁNI Gábor: *Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén*. = *Történelmi Szemle* 1999. 3–4. sz. 387–402.

⁷³ LIPTÁK Dorottya: *A családi lapoktól a társasági lapokig*. = BpN 1997. 2–3. sz. nyár–ősz, 45–70. [A *Tömegkultúra a századfordulós Budapesten*. Szerk.: GYÁNI Gábor. c. tematikus számban.]; LIPTÁK: *i. m.* 2002. (8. jegyzet)

⁷⁴ LAKATOS: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 122–134.

⁷⁵ LAKATOS: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 118.

képes folyóiratunk, *Az Ország Tükre* – talán magas árának köszönhetően – nem ért el különösebb népszerűséget. A *Vasárnapi Újságnak* pedig még az évezed végén fellépő újabb enciklopédikus képesújságok, a *Magyarország és a Nagyvilág* és a *Hazánk s a Külföld* sem teremtettek valódi konkurenciát, táboruk a *Vasárnapi Újság* előfizetőinek tizedét sem érte el.

Míg a könyvolvasás a 19. század folyamán mindinkább a magánszférába visszahúzó magányos tevékenységgé vált, a folyóiratok, újságok befogadása korszakunkban jellemzően közösségi szintereken játszódó kollektív aktussá alakult. Amint az Lipták Dorottya képes családi lapokra vonatkozó kutatásaiból is kiténik, e lapok előfizetőinek mintegy egyharmadát társas egyletek, kaszinók vagy olvasókörök tették ki.⁷⁶ Az újságok fejlécein pedig gyakran elevenedett meg a közösen olvasó család képe. A polgári nyilvánosság ezen új szinterein az újságolvasás a civil véleményalkotás, szabad eszmecsere egyik legfőbb ösztönzője, a kollektív döntések és nyilvános viták kulcsfontosságú indikátora volt. A zártkörű „csendes olvasás” így a befogadás első körét alkotta, a szerzett szöveges és képi információk megerősítése vagy pontosítása a nagycsaládi közösség és/vagy a civil nyilvánosság szereplőivel folytatott beszélgetések, diskurzusok folyamán teljesedett ki. Az újságok közleményei inkább csak kiindulópontként szolgáltak, jelentésüket, tartalmukat végső soron a egyéni olvasó kreatív fantáziája illetve a nagyobb közösség kritikai véleményeinek összessége szabta meg.

A képek szöveg közti megjelenése jelentősen befolyásolta az olvasási szokások átalakulását. Olvasástörténészek szerint a 19. század áttérést hozott az intenzív-ről az extenzív olvasás gyakorlatára.⁷⁷ Az előbbi ugyanazon szöveg ismétlődő, elmélyült olvasását jelentette. Az extenzív olvasó viszont szelektív, az újdonságokra összpontosító, céltudatos böngészéssel, felületes pásztázással, gyors lapozással „futotta át” újságját. Ehhez az új – kissé a mai internetes böngészéshez hasonló – módszerhez jól illeszkedtek a szöveg közé tördelt képek. A képesújságok a verbális és vizuális információk, benyomások gyorsan pörgő, változatos áradatát zúdították az olvasóra. A választásban és hatékony feldolgozásban az újságok megváltozott tördelése segített. A korábbi betűkkel tömött újságoldalakat felváltották a széles szövegtükörrel, 3–4 hasábra tördelt, nagyobb sortávolsággal és betűmérettel dolgozó oldalak, amelyek a szöveg között elhelyezett képekkel immár tudatosan is igyekeztek fellazítani a szöveges oldalakat, némi pihenést hozva a szövegek betűzésében megfáradt olvasóknak. A nyomtatott oldalak lazább szerkezete megkönnyítette a befogadást, a képek közbeiktatása az olvasni csak nehézkesen vagy egyáltalán nem tudókat is informálta, így használata különösen a népújságok, populáris irodalom körében terjedt el.⁷⁸ Napjaink képes bulvárlapjai

⁷⁶ LIPTÁK: *i. h.* 1997. (73. jegyzet); LIPTÁK: *i. m.* 2002. (8. jegyzet)

⁷⁷ WITTMANN, Reinhard: *Az olvasás forradalma a 18. század végén?* In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk.: Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER. Bp. 2000. Balassi, 321–347; LYONS, Martin: *A 19. század olvasói: nők, gyermekek, munkások*. In: *Uo.* 348–380.

⁷⁸ CHARTIER, Roger: „Népi” olvasók és „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig. In: *Uo.* 305–320.

19. századi elődeikkel azonos alapelvek szerint működnek, még ha fejlettebb nyomdatechnikai eszközeiknek köszönhetően szemléelőiket intenzívebb vizuális „hullámvasútra” is ültetik, céljuk hasonlóképp a gyors és eredményes információtovábbítás, könnyed szórakoztatás.

Sajtókép a társadalmi nyilvánosság és a magánélet terében

A nagyméretű, igényesen kivitelezett prémiumlapokat a kiadók rendszerint eleve reprezentációs célokra, bekeretezhető faliképnek szánták. 1857-ben Than Mór *Mohácsi csatájának* kiadója, a *Hölgyfutár* jelezte, hogy képe „nem album lap, melyet a közönség keze között forgat, hanem a mely arra szolgál, hogy a magyar termeket, szobákat díszítse”.⁷⁹ Az újság rövidesen arról adott hírt, hogy gr. Andrássy Manó indítványára a metszetet „közelebb igen díszes arany rámba foglalva, a nemzeti kaszinó egyik termében fogják fölfüggeszteni”.⁸⁰ A *Napkelet* egy olvasói levele a *Hunyadiház diadalünnepé* sikeréről számolt be: „házainkban valóságos ünnep volt annak felfüggesztése, mert legszebb díszítményül szolgál”.⁸¹ A hazai képipar fejlődését jelezte, hogy igazodva a külföldi példákhoz a hatvanas évekre a jutalomképpel együtt már a nyilvános kifüggesztéshez szükséges eszközöket is megküldték. A *Nefelejts* 1866-ban aranyozott keretet mellékelte műlapjaihoz.⁸² A *Magyarország és a Nagyvilág* 1867-es koronázási képét olaj színnyomatban kivitelezte, de külön kérésre lakkozva, arany keretbe foglalva, díszes ládikába csomagolva postázta előfizetőinek.⁸³

Míves kivitelüknek vagy vonzó tárgyuknak köszönhetően a közönség olyan képeket is kifüggesztett lakása díszítésére, amelyeket az újságkiadók eredetileg nem ilyen célra szántak. A *Képes Újság* kiadója rövid időn belül azzal szembesült, hogy a folyóirat páratlanul jó minőségű, szöveg közé illesztett litografált illusztrációit az olvasók bekeretezve faliképként kezdték használni, ami a kiadót rendhagyó lépésekre készítette:

„Néhány előfizetőnk megkeresett bennünket amiatt, hogy miután az egyes képeket szeretnék keretbe illeszteni, ne nyomatnánk semmit a képek hátuljára. Ez ugyan furcsa kívánság, midőn mi *képes lapot* szerkesztünk, és nem képeket árulunk, azonban mégis úgy intézkedtünk a lap megkezdésekor, hogy az eredeti képeket, melyek úgyis nagyobb művészettel készülnek, *külön is lenyomatjuk*, mégpedig valóságos *képpapírra*, és ezeket mérsékelt árért csak előfizetőink számára készítettjük; tehát a főlámlókat figyelmeztetjük, hogy a hazai képekből a kiadóhivatal szívesen szolgál példányokkal.”⁸⁴

⁷⁹ Hf 1857. 15. sz. január 20., 61.

⁸⁰ Hf 1857. 22. sz. január 18., 89.

⁸¹ Nk 1858. 4. sz. január 24., 64.

⁸² Nf 1866. 11. sz. március 25., borító.

⁸³ MoNv 1867. 45. sz. 539.

⁸⁴ *Lapunk képei ügyében.* = KU 1859. 13. sz. október 16., 155.

Werfer Károly élelmes üzletember lévén lapja sikeresebb képeit rövidesen már különállóan is árusította. Széchenyi István halálára emlékező allegorikus zsánerét már eleve keretelt, falra akasztandó kultuszképnek szánta.⁸⁵ *Az Ország Tükre* indulásakor szintén hasonló problémával szembesült:

„Műlapjainkat illetőleg, melyek tárgyak és kivitelüknél fogva mind művészi beccsel bíró képek leendnek, akként intézkedtünk, hogy hátukra jövőre csakis napi érdekű apróság nyomattassék, hogy így kivételésük által a bekötendő lap folyama csonkulást ne szenvedjen. A nyomás a képnek mit sem árt, azért vettünk hozzá a többinél vastagabb papírost.”⁸⁶

A csorba kiköszörülésére annak érdekében, hogy az éves bekötött példányok ne sérüljenek, a *Salamon halála* műlap hátára írott szöveget a folyóirat újra nyomatta és szétküldte olvasói között. Végül eleget téve olvasóik igényeinek a lap pár hónappal később már azt jelentette:

„Minden oldalról érkezett felhívásoknak engedve, nagy műlapjaink hátára többé nem fogunk szöveget nyomtatni, azokat tisztán veendi az olvasó.”⁸⁷

A nyilvánosan kifüggesztett műmellékletek nem csekély reklámot jelentettek a műlap kiadójának és alkotóinak, hiszen a metszetek részletes feliratai rendszerint a rajzolók és metszők neve mellett a kiadó folyóirat nevét is feltüntették. Az ilyen nyilvánvalóan kereskedelmi célú, ingyenes ajándékokat nem szívesen használták szobadíszként a magukra valamit is adó családok. Ezt felismerve, a kiadók gyakran nyomtattak képeikből olyan verziót, amelyen a kapcsolódó folyóirat neve már nem szerepelt. A metszetek alkalmazását szobadíszként csak bizonyos megkötésekkel javasolták a polgárosuló középosztálynak szánt tanácsadó könyvek. Wohl Janka 1882-ben kiadott népszerű lakberendezési tanácsadója a privát terek díszítésére az eredeti olajfestmények, akvarellek vagy kézrajzok mellett sokszorosított grafikák vagy fényképek alkalmazását is elfogadhatónak vélte.⁸⁸ Egy rossz olajfestésű másolat helyett inkább egy szépen kivitelezett metszetet ajánlott. Rossz minőségük miatt a fametszetet eleve kizárta e körből: „Fametszetek határozottan nem valók a falra, csakis albumokba”.

⁸⁵ Széchenyi Döblingben. „S így ápolá galambjait / Fíván az édesbús dalt, / Melyet hazaszereget / És mély kedélye sugallt” – j. j. 1.: Pest 1860 Werfer Károly Műintézetéből – körrajz = KU 2. köt., 1860. 13. sz. június 24., oldalszám nélkül, hátoldalára nincs nyomtatva – „Előfizetőink iránti figyelemből e szép képre nem nyomtattunk, hogy a leghűbb képet keretbe használhassák” – Uo.; *Emlékezés gróf Széchenyi István döblingi életéből.* = KU 2. köt., 1860. 15. sz. július 8., 172.

⁸⁶ [BALÁZS Sándor]: *T. olvasóinkhoz!* = OT 1862. 2. sz. január 15., 1–2.

⁸⁷ *A szerkesztő postája.* = OT 1862. 30. sz. december 20., 416.

⁸⁸ [WOHL Janka] *Egy nagyvilági hölgy: Az otthon. Útmutató a ház czélszerű és izlésteljes berendezésére s vezetésére.* Bp. 1882. Athenaeum, 50–55. – Ugyanekkor Beniczky Irma, a bécsi iparművészeti izlés irányítója, Jakob von Falke mellőzendőnek ítélte minden nem eredeti alkotást – BENICZKY Irma, K.: *A művészet a házban. Falke munkája után.* Bp. 1882. Frankin. /Közhasznú Családi Könyvtár 24./

Tanácsai szerint

„itt is sokat kell adnunk a finom kivitelre és arra, hogy a kép tárgya ne legyen elcsépeelt és triviális. Másodrendű művek másolatai nem tesznek művészi hatást, csakis olyan acélmetszetek ajánlatosak, melyek kiváló képek szerint vannak kitűnően metszve”.

A falra akasztott, keretezett képek mellett Wohl Janka a művészi ízlést sugárzó polgári enteriőr elengedhetetlen részének tekintette a reprezentatív, igényes kötésű, illusztrált díszalbumokat:

„Nem képzelhetünk el elegáns és lakályos szalont néhány pompás illusztrált mű nélkül, mely az asztalokon elszórvá nagyon élénkíti az egész kép hatását, s nagyban bizonyít a háziak műveltségéről és műérzékéről. Olyan könyvek, mint Göthe [sic] nőalakjai Kaulbachtól, Doré Bibliája vagy Dantéja, Engelbert Seibertz Faustja s magyarául az illusztrált Petőfi, Arany fényképekkel ellátott kiadása, a ‘Leányvári boszorkány’ gróf Zichy Gézától stb. épp annyira ékítenek, mint bármely más díszmű.”⁸⁹

A sajtóillusztráció faliképként való használata új közegbe helyezte a képet, elszakította jelenhez kötött, napi aktualitásától, jelentését rögzítő szöveges magyarázatától. E kötöttségek feloldása megerősítette az ábrázolás szimbolikus, presztízsalkotó jelentésmagját. Az újság és olvasója intim köréből kimetszett kép a falra akasztva a nyilvánosság tekintetének kitett objektummá alakult. Keretezése révén pedig félreérthetetlenül műtárggyá avanszált. A kihelyezés gesztusa egyértelmű választás, közös esztétikai és világnézeti döntés eredménye volt. Megtartása konszenzust feltételezett a teret használó családon vagy tágabb közösségen belül, hisz a közös térbe kitett ábrázolás mintegy a csoport intellektuális emblémájaként létezett. Christa Pieske szerint a sokszorosított faliképek – hasonlóan az egyedi műtárgyakhoz – olyan persztízs tárgyak, amelyek tulajdonosaik művészeti ízlését, szellemi orientációját voltak hivatottak kifejezni.⁹⁰ A kiadók ennek tudatában tárgyaik kiválasztásakor tudatosan törekedtek a különféle vallási, társadalmi vagy világnézeti szimbólumok alkalmazására. Martin Scharfe és Rudolf Schenda kutatásai szerint a lakásdíszként használatos képeknek máig hatóan állandó feladatkörei vannak.⁹¹ A falikép a szociális integráció eszköze, és mint ilyen segít a közös nor-

⁸⁹ BENICZKY: *i. m.* (88. jegyzet) 55. – Beniczky Irma említett kötetében hasonlóképp vélekedett: „A szalonban a külvilággal érintkezik a család, s itt tehát a háznak a legfényesebb oldalát kell mutatnia (...) dús dísz és kiállítás úgyszólván szükséges nem csak azért, hogy megmutassuk, miszerint a szalon a modern műveltség semleges színhelye, de annak bizonyítására is, hogy annak magaslatán áll [ti. a szalon és tulajdonosa] (...) *díszkötésű könyvek, albumok az asztalokon*, mappák, teli réz- és acélmetszetű képekkel, érdekes rajzokkal” kell, hogy kiegészítsék a berendezést – BENICZKY *i. m.* (88. jegyzet) 50–52. – Az illusztrált díszművek reprezentációs használatáról lásd: MOLNÁR Julianna–VARJU Zsuzsanna: *Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmus-kori polgárság magánéletében.* = MKSz 1999. 3. sz. 329–342.

⁹⁰ PIESKE: *i. m.* 1988. (17. jegyzet) 57–64.

⁹¹ SCHARFE, M.–SCHENDA, R.: *Funktionen des Wandschmucks.* = Zeitschrift für Volkskunde. Im Auftrag der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde. Köln, 1970. Hsg. Hermann Bausinger & Matthias Zender, 116–118.

mák megismerésében és elsajátításában; az önreprezentáció eszköze, amely kifejezi lakója világnézetét, generációkon át szellemi, morális útmutatóként szolgál, így a közös kulturális emlékezet fenntartója; nem utolsósorban a saját, időben és térben behatárolt életvilág kitágítója, a „menekülés eszköze”, amely segít elkerülni a valósággal való fájdalmas konfrontációt, egy vágyvilág képét megteremtve kompenzál; végül énmegegerősítő, identitásteremtő eszköz, amely az azonosulást segítő hősök révén a tér visszatérő használója számára biztonságot teremt, mágikus erejű példázatként megerősíti tulajdonosa önbizalmát. Eva Londos ezen összetevők mellett még a nyilvános térbe kihelyezett képet megfigyelő közönség szerepére is felhívja a figyelmet, hiszen a kép nézője ebben az összefüggésben olyan publikumként lép fel, amely akkor tölti be szerepét, ha helyesen dekódolja a tulajdonos szimbolikus képi üzeneteit.⁹²

Az általános morális, vallási vagy világnézeti állásfoglalásokon túl korszakunk képkiadásában különösen fontos szerephez jutottak a nemzeti történelmi vonatkozó ábrázolások. A *Vasárnapi Újság* Molnár József *Nemzeti Album*-át dicsérve számba vette mindazon témaköröket, amelyek a közös identitás megerősítését szolgálták:

„E képeknek ott volna illő helye minden jóra való magyar ember szobájában, amelynek falait eddig vagy semmi, vagy holmi tyrol, stájer, s egyéb külföldi rajzok s gyakran jelentéktelen mázolású tájképek lepték el. Hazai jeles férfiaknak arcképgyűjteménye mellé, mellyel most már, Istennek hála, annyi számos magyar házban találkozunk, a legjobban oda illenének az oly műbeccsel bíró, művészi felfogású és kivitelű hazai élet- és tájképek, minőket Molnár József „Nemzeti Album”-a eddig hozott s még ezután hozni ígér.”⁹³

A lakásdíszként, faliképként felhasznált történelmi, honismereti műlapok a személyes körben a nagycsalád, a közösségi terekben a tágabb környezet (egyletek, kaszinók és egyéb civil szerveződések) morális, hazafias nevelésének eszközeiként működtek. Ugyanakkor a tulajdonos azáltal, hogy a művet privát szférájába befogadta, illetve egy kollektíva közmegegyezéssel szűkebb körébe elhelyezte, egyben annak tartalmával való azonosulását is jelentette. A faliképként megjelenő történelmi kép ilyenformán saját világnézetének, hovatartozásának, politikai meggyőződésének is tükrözött. Nevelő, megerősítő szerepkörük lényegét tekintve sok azonosságot mutatott a nyilvános terekben elhelyezett emlékművek hivatásával. Zichy Lívia szavaival a történelmi képek nemes küldetése „... hogy késő idők fiai tette lánghozza, az unokák kebele fölhevüljön, az ősök dicső tettének szemlé-

⁹² LONDOS, Eva: *A Pentecostalist's Pictures. Attitudes toward a Free Church Environment. In: Man and Picture. Papers from The First International Symposium for Ethnological Picture Research in Lund 1984.* Stockholm–Lund, 1986. Ed. Nils-Arvid Bringéus. Almqvist & Wiksell, 108–116.; LONDOS, Eva: *Uppat vaggarna i svenska hem. En etnologisk studie av bildbruk.* Stockholm 1993. Carlssons.

⁹³ VU 1857. 20. sz. május 17., 171.

lésénél”.⁹⁴ A sajtóillusztrációi hatóköre a falikép új szerepében messze túlmutatót a napi események múlandó jelenén, szimbolikus tárgyként nemzedékek kollektív emlékezetének, közös tudatának szövedékébe hagyott nyomot.

Másolatok hálójában: szerzői jogok, képkölcsönzések

A kiadókat üzleti érdek fűzte ahhoz, hogy lapjuk hétről hétre eredeti képanyaggal kápráztassa el olvasóit. A képes újságok közötti élesedő versenyhelyzet után nyomások, másolatok és jogtalan reprodukciók sokaságával árasztotta el a folyóiratok lapjait, ami mind élesebben vetette fel a szerzői jogokkal kapcsolatos kérdéseket. A képek és szövegek tömeges sokszorosítása és az eladásukból származó növekvő haszon Európa-szerte előtérbe helyezte a tulajdonjog tisztázásának kérdéskörét. A képzőművészeti alkotásokról, azon belül a sokszorosított grafikák szerzői jogairól elsőként az Angliában 1735-ben hozott Act of Copyright rendelkezett, amely William Hogarth nyomására az írókéval hasonló jogokkal ruházta fel a grafikusokat.⁹⁵ Intézkedéseit a jogalkotók 1852-ben a kőrajzokra és fényképekre is kiterjesztették. Hazánkban az 1793-ban hozott királyi rendelet hosszú időn át kizárólag irodalmi művekre vonatkozóan élt. Ennek jogkörét csak 1831. április 22-én kelt 4232. sz. udvari rendelet terjesztette ki a „rajzolatokra és rézmetszetekre”, kivéve hatálya alól a folyóiratok mellékleteiként megjelent „divatképeket és rajzokat.” A hazai törvényalkotás csak a reformkor végén foglalkozott a kérdéskörrel. Szemere Bertalan 1844-ben az országgyűlés elé vitt szerzői jogi törvénytervezete a védelem körét az írói művek mellett kiterjesztette „rajzokra, képekre, metszvényekre, csillagászati-, föld-, hely- és vízleirati tervképekre, alaprajzokra és más építészeti rajzokra”.⁹⁶ Törvényerőre azonban csupán az 1853-ban hatályba lépett 1846-os császári pátens emelkedett hazánkban, amely a művészeti alkotást (legyen az festmény, szobor vagy metszet) immár az alkotó kizárólagos tulajdonának tekintette, védelmezte munkájának közzétételét, utánnyomását pedig engedélyéhez kötötte. Végül az első átfogó magyar szerzői jogi törvényre 1884-ig kellett várni.

A kiegyezést követően Maszák Hugó szólalt fel a művészi tulajdonjog még tisztázatlan kérdéseiben.⁹⁷ Álláspontja szerint egy alkotás tulajdonjoga felett tulaj-

⁹⁴ Feladatuk „... hogy késő idők fiai tette lángholjanak, az unokák kebele fölhevüljön, az ösök dicső tettének szemlélésénél.” Gr. ZICHY Livia gr. ZICHY Nándorné: *Fölvívás Fehérvármegye művelt lelkű fiai- és leányaihoz.* = Divatcsarnok 1862. 332.

⁹⁵ PIESKE: *i. m.* 1988. (17. jegyzet) 145–166.; BARBIER, Frédéric–LAVENIER, Catherine Bertho: *A média története Diderot-tól az internetig.* Bp. 2004. Osiris, 59.

⁹⁶ *Szemere Bertalan és kora. I.* Szerk.: RUSZOLY József. Miskolc, 1991. 149–172.

⁹⁷ MASZÁK Hugó: *A művészi tulajdon s a kapcsolatban álló művészeti jogok biztosítása I–IV.* = Magyarország 1867. 229. sz. november 7., 1.; 230. sz. november 28., 2.; 231. november 29., 2.; 232. november 30., 2–3.

donosa rendelkezik, így – Maszák példája szerint – Orlai Petrich Soma *Szép Ilonkájának* sokszorosítási jogai felett Ráth Mór, aki a festményciklust díszalbumában reprodukáltatta. Ugyanennek a gyakorlatnak korábbi példájaként 1857-ben a *Hölgyfutár* arról adott hírt, hogy a folyóirat szerkesztője megvásárolta Orlai *Petőfi Debrecenben* című festményét, „hogy jogot nyerjen általa a kép műlapjához”.⁹⁸ E szabályozások arra készítették a kiadókat, hogy az irodalmi művek kiadási jogaihoz hasonlóan a népszerű festmények reprodukciós jogait is mielőbb megszerezzék az alkotótól. 1864-ben a Képzőművészeti Társulat kénytelen volt lemondani Székely Bertalan *II. Lajosának* műlapként való sokszorosításáról, mert annak jogait a művész már átadta „egy helybeli könyvárusnak”.⁹⁹ Müller Emil a rövid életű *Nemzeti Képes Ujság* (1863) műlapjaként adta ki Székely művét.¹⁰⁰ Az időközben közgyűjteménybe került festményt a következő évben fotó után a *Hazánk s a Külföld* reprodukálta fametszetben.¹⁰¹ A műtárlaton már sikert aratott, a sajtó beszámolóí révén ismertté lett, a műkritika által méltatott festmények sokszorosítását eleve nagy várakozás előzte meg a közönség részéről, a művek közlési jogának megszerzése a siker garanciája volt a kiadók számára. Madarász Viktor *Hunyadi László siratása* az 1859-es év egyik legnagyobb szenzációja volt. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került képet már az év végén kiadta Tóth Kálmán, mint a *Hölgyfutár* 1860-as jutalomképét.¹⁰² A festmény reprodukciós jogaival azonban Werfer Károly is élt, aki a színnyomatban sokszorosított olajfestményt 1860-ban három képes folyóirata (*Képes Ujság*, *Divatcsarnok*, *Sonntags Zeitung* (1855–1865)) előfizetőinek is megküldte. A metszetkiadásban erősen érdekelt Képzőművészeti Társulat érdekvédelmi feladatából eredően is óvta tagjainak reprodukciós jogait. Mikor 1865 elején *Az Ország Tükrét* az egyesület hivatalosan is közlönyéül választotta, a választmány gondoskodott arról, hogy

„saját albuma számára a művek sokszorosítási jogait fenntartsa, másrészt, hogy ennek birtokában maradt művészek jogukban meg ne csonkíttassanak, végre pedig mind a művészek, mind a lap érdekében elhatározta, hogy az »Ország Tükrében« megjelenő művek csak oly módon másoltassanak, hogy az eredeti mű szerzője művének kielégítő kiállításáról megnyugtatót nyer”.¹⁰³

⁹⁸ Hf 1857. 136. sz. július 17., 617.

⁹⁹ OT 1864. 24. sz. 286.

¹⁰⁰ Már 1863 végén hirdették: „Nagy műlapunk Székely Bertalan kitűnő történeti festményének díszes könyomata már munkába vétetett, s március hó folytán minden bizonnal elkészül, s ugyanakkor szétküldjük t. előfizetőinknek.” = NKU 1863. 1. sz. 11.

¹⁰¹ *II. Lajos testének föltalálása a Csele-patakban.* (Székely B. muzeumi festménye után fényképezte Lieskó J., rajz. Blumberg.) – j. b. l.: Blumberg – j. j. l.: Rusz K. Pesten – fametszet = HKf 1865. 27. sz. július 2., 425. – *Nemzeti muzeumunk műkincsei. VI.* „II. Lajos testének föltalálása a Csele-patakban.” = Uo. 423–425. – *Ujdonságok.* = Uo. 430–431.

¹⁰² *Hunyadi László.* – Felirata a kép alatt középen: Az eredeti a nemz. muzeum tulajdona. – Fest: Madarász Viktor. Kőre rajz: és nyomt: Rohn Pesten 1859. Kiadta: Tóth Kálmán = Hf 1860. I. félév.

¹⁰³ OT 1865. 8. sz. február 23., 79.

Némely lapkiadó eredeti kompozíciókkal örvendeztette meg előfizetőit. Ezekben az esetekben a vállalkozók fokozottan ügyeltek arra, hogy költséges metszeteik ne hozzanak utánczóinak anyagi hasznot, hiszen a sokszorosítási jogok kizárólagos birtoklása üzleti érdekük, a műlap kuriozitásának biztosítéka volt. Vahot Imre gondosan feltüntette Vizkelety Béla általa kiadott történeti kompozícióján, hogy „E kép utánczása és utáncyomása tilos”. A *Családi Kör* valamennyi prémiumlapján ott szerepelt az utánczás tilalma. A *Hazánk s a Külföld* külön közleményben tudatta, hogy „metszvényei csak Emich Gusztáv kiadó úrtól szerezhetők meg s így azok utáncyomása vagy utánrajzolása ellen tiltakozik e lap tulajdonos-szerkesztője”.¹⁰⁴

Az eredetiség kívánalma azonban csak a reprezentatív kiadványok szűk körében érvényesült a képes újságok világában. A nyomdai díszítmények, képek vándorlása a nyomtatás kezdetei óta állandó jellemzője volt a kiadói praxisnak.¹⁰⁵ A tömegsajtó megjelenésével pedig a sok és változatos képanyag illúziójának fenntartása miatt mind elterjedtebb gyakorlattá vált a képek többszörös utáncyomása, ismétlése, cseréje és kölcsönzése. A korszak enciklopédikus folyóiratainak olcsón megszerezhető és könnyen reprodukálható fametszetes képei örökösnek tűnő körforgásban keringtek Európa kisebb-nagyobb kiadóinak kezén. A gyakori képkölcsönzéseket mindenekelőtt a nyomdák üzleti megfontolásai magyarázták, a vállalkozók az általuk gondozott lapsaladókban rendszerint többször felhasználták ugyanazt a dűcot, ezzel a takarékos módszerrel biztosítva egyszersmind nagyobb publicitást is az egyes műveknek. A képvándorlás, képkölcsönzés a sokszorosított grafika területének olyan jellegzetes vonása, amely nagyban hozzájárul az ábrázolások popularizálódásához és trivializálódásához.¹⁰⁶ A terjedés egyik jellemző iránya „horizontális”, ami az egyes ábrázolások közel azonos időben, de különféle közvetítőkben való megjelenését jelenti. Ezzel párhuzamosan a közkedvelt sokszorosított képek „vertikálisan” is terjednek, akár több évtizedre, generációra is kiterjesztve egy-egy kép hatókörét. A sokszorosítási technikák viharos gyorsaságú fejlődésével ily módon a gyakorta felhasznált kompozíciók minden korábbinál szélesebb társadalmi körben fejthették ki hatásukat, egyúttal azt is biztosítva, hogy „üzenetük” sikeresen beépüljön a közgondolkodásba.

A műegyleti vagy társulati kiállításokon bemutatott legjobb alkotásokért olykor valóságos versenyfutás indult, az egyes műveket rövid időn belül három-négy folyóirat is sokszorosította. Than Mór *Mohácsi csatáját* 1857-ben a *Hölgyfutár* adta ki díszes műlapként, de fametszetű másolatát a következő évben közölte a *Vasár-*

¹⁰⁴ HKf 1865. 47. sz. november 19., 748.

¹⁰⁵ LAKATOS: *i. h.* 1979. (16. jegyzet)

¹⁰⁶ BRINGÉUS, Nils-Arvid: *Volkstümliche Bilderkunde*. München, 1982.; BRÜCKER, Wolfgang: *Trivialisierungsprozesse in der bildenden Kunst zu Ende des 19. Jahrhunderts, dargestellt an der „Gartenlaube“*. In: *Das Triviale in Literatur, Musik und bildender Kunst*. Hg.: Helga DE LA MOTTE-HEBER. Frankfurt am Main, 1972. 226–254.; RÉVÉSZ Emese: *Képi elbeszélés és popularizálódás az 1850–1870 közötti sajtóban megjelent történeti képek példáján*. = MÉ 2001. 1–2. sz. 147–172.

napi Újság és a *Sonntags Zeitung*, majd 1867-ben két – szintén Heckenast kiadásában megjelenő – néplap, a *Képes-Ujság* és a *Jó Barát* (1867–1868).¹⁰⁷ Madarász Viktor Hunyadi László siratását 1860-ban egyszerre választotta a *Hölgyfutár*, a *Képes Ujság* és a *Sonntags Zeitung* is műlapjával. Székely Bertalan II. Lajos holttestének megtalálásának sokszorosítási jogait elsőként a *Vasárnapi Újság* szerezte meg 1861-ben, de később a *Képes-Ujság* és a *Hazánk s a Külföld* is közölte „Nemzeti múzeumunk múkincei” című sorozatában.¹⁰⁸ Végül ott van a „népszerűség lista” élmezőnyében Klimkovits Ferenc *Salamon és László kibékülése*, amelyet 1859-ben a *Képes Ujság* és a *Sonntags Zeitung*, majd 1867-ben a *Hazánk s a Külföld* is reprodukált.¹⁰⁹

A képkölcsönzések egy része a kiadók költségeit csökkentő „belügy” maradt. Emich Gusztáv a *Hazánk s a Külföld* hazai történeti képeit nagy példányszámú kalendáriumaiában közölte újra. Az Engel és Mandello cég Weber Henrik és Vizekelety Béla *Családi Kör* számára készített körrajzait négy év után eltérő szöveggel újra reprodukálta a szintén általuk kiadott *Az Ország Tükre*-ben. A *Deutsch testvérek* 1860-as évek végén kiadott képes lappaládájában (*Hazánk s a Külföld*, *Képes Világ*, *Divat* (1866–1875), *Magyar Bazár* (1866–1904)) igen gyakori volt a fametszetek és műlapok cseréje. E metszetek több csatornán folyó terjesztése, eljuttatása a populáris naptáriródalom és ismeretterjesztő népkönyvek körében segítette némely történeti festmények beépülését a közgondolkodásba. Bár az alkotó személye ebben a szférában már gyakorta másodlagos volt, a színvonalas kompozíciók hozzájárultak ahhoz, hogy a kulcsfontosságú történeti események, a múlt hősei és történései közös képi formát nyerjenek.

A sajtó közvetítésével megjelenő ábrázolások egy részének eredeti célja, felhasználása, technikája a későbbi felhasználástól eltérő volt, az új kontextus pedig egyszersmind jelentésmódosulást is eredményezett. A képkölcsönzések jellemző forrását a korban népszerű díszművek, metszetes albumok lapjai vagy egyéb alkalmi jutalomképek jelentették. A reprodukálható műveket ezen a téren a műpártolás és a kereskedelmi célú hírverés szándéka együttesen határozta meg. Lotz Károly *Pusztai ménes a viharban* metszete és Székely Bertalan *Ágnes asszonya* a Képzőművészeti Társulat műlapjai nyomán készültek. A Heckenast kiadásában és nyomtatásában megjelent *Család Könyvének* két, Barabás Miklós rajza után nyomta-

¹⁰⁷ SZ 1858. október 4., 315.; VU 1858. október 21., 397.; K-U 10. sz. 1867. február 16., 295–298.; JB 1867. 6. sz. december 16., 167.

¹⁰⁸ II. Lajos király holttestének feltalálása. – fametszet = VU 1861. 317.; II. Lajos magyar király holttestének földtalálása – j. j. I.: Weinem sc. X. A. – fametszet = K-U 1866. 7.; II. Lajos testének földtalálása a Csele-pataokban. Székely Bertalan muzeumi festménye után fényképezte Licskó J. – rajz. Blumberg. – j. b. I. Blumberg – j. j. I. Rusz K. Pesten – fametszet = HKf 1865. 27. sz. július 2., 425.

¹⁰⁹ *Salamon kibékülése Sz. Lászlóval* (Klimkovics F. olajfestménye után.) – fametszet = HKf 1867. 50. sz. december 12., 793.; *Versöhnung der Könige Salamon und Ladislaus am Grabe Stephans des Heiligen* – fametszet = SZ 1859. 37. sz. szeptember 11., 310–311.

tott acélmetszetének forrása az 1852-ben Lipcsében kiadott *Bilder Album aus Ungarn*, illetve annak 1859-es, Heckenast Gusztáv által *Magyar képek albuma* címen megjelentetett magyar nyelvű változata volt.¹¹⁰ A korszak legszínvonalasabb népeletképi albumából, a *Vázlatok Magyarhon népeletéből* címmel Prónay Gábor szerkesztésében megjelent kiadványból a későbbiekben több képes folyóiratunk is kölcsönzött. Barabás Miklós *Falusi tanácsát a Vasárnapi Újság* az új kiadás reklámjaként közölte. Sterio Károly *Dunavíz hordogatóját* és Weber Henrik *Laczi konyháját* az eredeti képek hiányával küszködő *Képes Újság* sokszorosította újra. Werfer Károly József lapjának egy másik, magyar csikóst ábrázoló körrajzának forrása a reformkor népszerű honismertető albuma, a *Magyarföld és népei eredeti képekben* (1846). Sterio Károly népeletképe, a *Csárdás* első ízben szintén egy litográfiai albumban, a *Hazai vadászatok és sport Magyarországon* című kiadványban látott napvilágot. 1868-ban a *Vasárnapi Újság* az igényes magyar szépirodalmi illusztrációt is népszerűsítette, mikor Than Mór *Családi körét* közölte lévén, hogy a kompozíció a neves műkiadó, Ráth Mór gondozásában frissen megjelent *Aranyalbum*ából származott. Ugyancsak a Ráth kiadásában megjelent *Honvéd-albumot* reklámozta a *Vasárnapi Újság*, mikor fametszetként újra közölte a kiadványból Than Mór egy katona-zsánerét. Emich Gusztáv saját kiadványait népszerűsítette, mikor az általa kiadott *Hazánk s a Külföld* lapjain két új kiadású kötetének képeiből, a Tokaj-hegyalja albumából vagy Vámbéry Ármin útikönyvéből válogatott.

A képes újságok népeletképeinek forrásai azonban leggyakrabban a társlapokban lelhetők fel. Főként üzleti megfontolásból, a kiadók előszeretettel használtak fel egy-egy népszerű metszetet különféle kiadványaikban. Ennek köszönhetően egyes kompozíciók „vándorútja” a tömegkultúra olyan jellegzetes médiumaiban folytatódott, mint a kalendáriumok vagy ponyvák. A korszak legnagyobb példányszámú enciklopédikus képeslapja, a *Vasárnapi Újság* fametszetei a Landerer–Heckenast nyomda más típusú folyóirataiban is felbukkantak, így a néplapként ismert *Képes-Ujságban* és *Jó Barátban*. Pár évvel később a kiadó a *Vasárnapi Újság* életképei közül számosat újra felhasznált a *Magyarország képekben* füzetes kiadványában, amelyet 1870-ben kétkötetes albumként is megjelentetett. Gyakoriak a kölcsönzések Vahot Imre vállalkozásain belül is, albumai (*Magyarföld és népei eredeti képekben*, *Magyarország és Erdély képekben* (1853–1854)) valamint folyóiratai (*Budapesti Viszhang*, *A Nagy Világ Képekben* (1855), *Napkelet*, *Budapesti Képes Újság*) képanyaga között sok az átfedés. Ezt 1857-ben a *Vasárnapi Újság* szemére is vetette Vahotnak.¹¹¹

¹¹⁰ VAYERNÉ Zibolen Ágnes: *Barabás Miklós az illusztrátor*. = MÉ 1978. 2–3. sz. 117–156.

¹¹¹ „Megjelent a Vahot Imre által szerkesztett Mátyás diák könyves házának V. és VI. füzeté egyben. Ára 24 kr. pp. A mintegy 12-re menő képek közt van egy pár, melyeket már igen is ismertünk Vahot úr más vállalatából. Ez baj. – Vahot úr nem mentheti magát azzal, hogy az övének tekintélyesebb vállalatokban is követnek el hasonló hibát – a hiba mindig hiba, akárki kövesse el. Kétszeresen botránkoztató pedig az ily tévedés, ha épen az követi el, ki vállalatainál legnagyobb súlyt mindenkor csak a képekben helyezett és ki csak nemrég oly elkeseredetten polemizált a képek miatt.” (VU 1857. 33. sz. augusztus 16., 334.)

A kölcsönzött képek tetemes része azonban nem hazai vállalatból, hanem a hasonló profilú nyugat-európai fametszetes képes újságokból származott. „A francia képes vállalatok kezelői, eddig is számtalan külföldi megrendeléseket kaptak, eredeti lemezeik vagy fametszvényeik megküldése iránt, hogy azokat más vállalatoknál fölhasználják” – számolt be a *Képes Újság* egy olyan új technikai találmányról, amely az eredeti dúcok gyors és jó minőségű multiplikálását teszi majd lehetővé.¹¹² Valójában mivel nemzetközi kölcsönös szerzői jogi megállapodások nem kötötték a szerkesztők kezét, a német, francia vagy angol lapok képanyagát „szabad prédának” tekintették, hiszen a metszetek határokon átívelő másolása, vándorlása ellenőrizhetetlen volt. A kassai *Ábrázolt Folyóirat* (1848) kiadója egy olyan másolási technikát dolgozott ki, amellyel az eredeti dúcok hiányában is újra tudta közölni a nagy külföldi képeslapok metszeteit. Jó minőségű dúcok reményében a kiadók fizettek némi „bérleti díjat” az eredeti metszetek tulajdonosainak, általánosabb volt azonban a gyanús utánközlés, mikor a metszők és rajzolóok nevét szándékosan kitörölve igyekeztek eltüntetni az ábrázolás származására utaló nyomokat. Ezzel a mégoly magas szinten kivitelezett képriportok is elvesztették minden egyediségüket és mintegy a „közös európai kulturális javak” részeként bolyongtak a kontinens legkülönfélébb sajtótermeiben. Hazai folyóirataink vonzerejét eredeti képeik adták, így az utánnomások számát kiadóink igyekeztek a minimálisra redukálni, tekintve, hogy olvasóik egyébként is könnyen hozzáférhettek e küllhoni lapokhoz. A kölcsönzött kép (főként, ha illegális kópiáról volt szó) azonban lényegesen olcsóbb volt, mint egy eredeti készítettése, így egy hazai lapvállalat hanyatlásának kétségtelen jele volt, ha eluralkodtak benne a másodkézből vett ábrázolások.

A hazai lapok kölcsönzései leggyakrabban az aktuális küllhoni eseményekhez, háborúkhoz, udvari vagy diplomáciai megmozdulásokhoz kötődtek. Szintén nagy számban hoztak a magyar folyóiratok képi beszámolókat az angol és francia gyarmatok vagy primitív, távoli kultúrák „egzotikus” mindennapjairól. Első fametszetes enciklopédikus folyóiratunk, a kassai *Ábrázolt Folyóirat* az európai forradalmi megmozdulásokat bemutató képei a lipcei *Illustrirte Zeitung*ból és a párizsi *Illustration*ból (1843–1944) származtak.¹¹³ Werfer fia később hasonló gyakorlatot követett, mikor az *Illustration* pompás fametszeteit a *Képes Újság*ban újra közölte. 1861-ben Vahot lapja, a *Budapesti Képes Újság* ugyanezt a francia lapot jelölte meg legfőbb forrásaként.¹¹⁴ A kölcsönzés iránya – ritkán ugyan – de néha megfordult. A magyarországi forradalom eseményeiről képriportot közlő lipcei *Illustrirte Zeitung* többek között a kassai *Ábrázolt Folyóirat* egyik aktuális eseményábrázolását használta fel. Wagner Sándornak a Redoute-ba szánt falképe, az *Attila*

¹¹² *Electrotypicus műterem* – j. n. – fametszet = KU 1860. 5. sz. január 29., 57.

¹¹³ DEZSÉNYI Béla: *Az első magyar képes hetilap. A kassai Ábrázolt Folyóirat története.* = MKsz 1940. 17–35.; RÉVÉSZ Emese: *A kassai Ábrázolt Folyóirat (1848) és köre.* Szakdolgozat. Bp. 1996. ELTE, Művészettörténeti Tanszék.

¹¹⁴ *A magyar legio zászlóinak felszentelése Nápolyban.* = BKU 1861. 1. sz. 5. – a szöveg szerint a képet a párizsi *Illustration*ból kölcsönözték.

lakomája fametszetes másolatát a lipcei *Illustrirte Zeitung* és az *Illustrated London News* (1842–1971) is közölte.¹¹⁵ Az ötvenes-hatvanas években az „egzotikus” hazai népelet iránt megélnkülő nyugat-európai érdeklődésnek köszönhetően több nagy külföldi képesújság lehozta Lotz Károly alföldi ihletésű népi zsánereit.¹¹⁶

Az egykorú források alapján úgy tűnik tehát, hogy az üzleti megfontolások kifejezetten kedveztek a képes sajtó hazai kibontakozásának. A piaci körülményeknek ily mértékben kiszolgáltatót illusztrációk léte, minősége, tárgya, példányszáma így a legkevésbé művészeti döntés volt. Népszerűségüket, széles körű elterjedésüket azonban épp annak köszönhették, hogy részévé váltak a „képi indusztriának”. Elemzésük, értelmezésük következképpen nem hagyhatja figyelmen kívül a merkantil szempontokat, amelyek éppúgy meghatározták az úttörő vállalkozásokat mint napjaink képesújságjait.

Rövidítések

BKU	=	Budapesti Képes Újság	MKsz	=	Magyar Könyvszemle
BpN	=	Budapesti Negyed	MoNv	=	Magyarország és a Nagyvilág
BpV	=	Budapesti Viszhang	Nf	=	Nefelejts
CSK	=	Családi Kör	Nk	=	Napkelet
Hf	=	Hölgyfutár	NKU	=	Nemzeti Képes Újság
HKf	=	Hazánk s a Külföld	OMKTÉ	=	Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve
JB	=	Jó Barát	OT	=	Az Ország Tükre
KU	=	Képes Ujság	SZ	=	Sonntags Zeitung
K-U	=	Képes-Ujság	VU	=	Vasárnapi Újság
MÉ	=	Művészettörténeti Értesítő			

¹¹⁵ *Vágner Sándor* – j. b. l.: Munkácsy M. 1866 – j. b. l.: Ruzs K. – fametszet = HKf 1867. 1. sz. január 6., 1. l. – y-r: ua. = Uo. – „legújabb munkája a »Mátyás diadala« a Redoute freskóképe, amit a „világ legkeresettebb lapja, az angol 'Illustrated London News' karácsonyi mellékletkép óriási fametszetben közöl...”

¹¹⁶ *Magyar életkép. Lotz után Lancelottól* – j. n. – fametszet = HKf 1865. 8. sz. február 19., 121. – *Egy francia lap Magyarországról. I.* = Uo. 119–122.; *A pusztai ménés viharban. Lotz eredetije után Lancelot-tól* – j. n. – fametszet = Uo. 1865. 9. sz. február 26., 137. – N. n: *Egy francia lap Magyarországról. II.* = Uo. 134–135.

EMESE RÉVÉSZ

L'image de presse comme produit commercial – d'après l'exemple des revues illustrées de l'époque de l'absolutisme

La presse illustrée de Hongrie avait connu sa première floraison à l'époque entre la chute de la guerre d'indépendance de 1848 et le compromis austro-hongrois de 1867. Les éditeurs eux-mêmes distinguaient trois types d'images: les images hors-texte, l'image mis en page et l'image de prime.

Les hors-texte sont représentativement des lithographies, tandis que les images mis en page sont des gravures sur bois. Conformément aux autres domaines de la culture de masse, la presse imprimée était profondément imprégnée des considérations commerciales, son fonctionnement a été remué de plus en plus par la logique de l'entreprise d'affaires. Puisque jusqu'à 1867 la loi de presse impériale avait interdit la vente libre des produits de presse périodique, la seule voie du recrutement des lecteurs était l'abonnement. Les lecteurs éventuels pouvaient être convaincus le plus efficacement par les images de prime attrayants.

Les images hors-texte augmentaient de manière démontrable l'effet attirant du journal. Certaines éditeurs déployaient une activité de publicité promotionnelle dans l'intérêt de leurs hors-textes. La vocation des publicités, explications d'images, parfois des dissertations scientifiques, ou bien les poésies écrites sur les images, avait été l'augmentation de l'attrait des gravures offertes comme prime.

Les frais de production des images représentaient à peu près un tiers des coûts du journal. Les lithographies vendues dans les boutiques des marchands d'objets d'art, pour le prix de quelques forints étaient facilement accessibles pour les clients de classe moyenne. Leurs nombres d'exemplaires atteignaient rarement les un ou deux mille, ce chiffre était dépassé seulement par le nombre d'exemplaire de 10 à 20 mille de '*Vasárnapi Újság*' (Journal de Dimanche), illustré de gravures sur bois. Les pages de prime de grandes dimensions, exécutées de manière exigeante, les éditeurs avaient destinés dès le début pour images encadrés. La situation de compétition toujours plus aigüe entre les magazines illustrées inondait les pages des revues d'une foule de copies, de reproductions illégales et de réimpression, et cela avait émis de plus en plus aigrement les problèmes des droits d'auteur.

La première loi hongroise de droits d'auteur de caractère général s'est fait attendre jusqu'à 1884. Auparavant, le prêt d'images était une pratique permanente des revues illustrées, les entrepreneurs avaient réemployé plusieurs fois le même état dans les revues qu'ils ont soignés, par cette méthode économiques assurant à la fois une publicité plus grande aux oeuvres particuliers.

SAS PÉTER

**Egy ismeretlen erdélyi lap, a *Sövényfalvi Híradó*
(1898–1899, 1902)**

„A Gondviselés Koncz József egykori jó tanárom ajánlása és dr. Szádeczky Lajos támogatása mellett az életemben megismert egyik legjobb ember, dr. Gidófalvy István királyi közjegyző családjába vezetett” – írta önéletrajzában 1942. július 15-én Kelemen Lajos.¹ A kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem bölcsészkarának történelem-földrajz szakán folytatott tanulmányai ideje alatt, öt esztendőn keresztül principálisa egyetlen gyermekét, a református kollégium diákját, Pistukát nevelte. A Gidófalvy család egy félév eltelte után szinte rokonként kezelte és annyi szeretetet, melegséget kapott tőlük, melyért egész életében hálásnak érezte magát a közjegyző úr és a felesége iránt. Ezért érezte szükségességét, hogy kismonográfiában állítson emléket principálisának és családjának.² Kis tanítványával is közel kerültek egymáshoz, a közöttük kialakult testvéri szeretet egész életüket végigkísérte. Ifj. Gidófalvy István öregkorában megvallotta, hogy „szüleim után nem is tudnék senkit mondani, akit hozzám közelebb állónak tartottam volna”.³

Már Kelemen Lajos fiatalságának idején sem volt teljesen általános és megszokott az a romlatlan, Jókai regényeken nevelkedett lelkiség, a már-már ábrándosnak mindható ideál-keresés, amit az olvasmányélmények hatása alatt a tisztalelkű ifjú az életben keresett. Csupán azért kell rámutatni belső érzésvilágára, hogy minél jobban megérthessük, mit jelenthetett számára az a környezet, az a családi légkör, az a Gidófalvy-házban naponta megtapasztalt erkölcsiség és emberség, amelyek az erre amúgy is fogékony lelkét még jobban elkötelezték. Érett fejjel mind ezt így fogalmazta meg:

„A mai kor embere és ifjúsága talán nem is ismeri, sőt realizmusában s ma már eldurvulásában nem csak nem ismeri, sőt tán el sem képzeleli azt a szinte földöntúli

¹ Kelemen Lajos *önéletrajza*. (Közlő MOLNÁRT B. Lehel) = Keresztény Magvető 1997. 3–4. sz. 233.

² KELEMEN Lajos: *Dr. Gidófalvy István (életrajz)*. S. a. rend., szerk., kísérőtanulmány, jegyz.: SAS Péter. Kolozsvár, 2002.

³ GIDÓFALVY István: *Kelemen Lajos tanítványaként*. = Korunk 1980. 7–8. sz. 601–604. Újraközlve GIDÓFALVY István: *Önéletrajz*. S. a. rend., szerk., utószó: SAS Péter. Kolozsvár, 2005. 132.

eszményiséget, melybe közülünk még sokan fel tudtunk emelkedni. Abban, hogy romlatlan, tiszta életet éltem, a legnagyobb része ennek a környezetnek volt...⁴

Tanítványával sokat kirándult, nyaranta együtt töltötték a vakációkat. Kedvelt helyük a közjegyző felesége édesapjának, nagyborosnyói Bede Károlynak a sövényfalvi háza volt, amelyben özvegye, a Mamaként emlegetett feltorjai Szabó Ida élt.

„Valami csodás varázs volt e helyen, ami minden idegent, a legridegebb embert is melegségre hangolt. Aki egyszer élvezte a természet szépségeit és a Mama páratlan vendéglátó szeretetét, oda visszavágyott”

– emlékezett közel félszázad távlatából Czecz Rózsika, aki örmény kereskedő familiából és a távoli Majna vidékéről Erdélybe települt báró Hildebrand családból származott. (Rózsika Gidófalvy István közjegyző feleségének, Bede Idának volt az unokanővére.) A szépen rendezett kert, a sok kényelmes ülőhely, kínálózó pad, a férős kőasztal, az apácaráccsal díszített filagória, melynek mintázatán játékosan besütött a nap, az óriás fenyőfák alatti hajóhinta ideális körülményt teremtett a kikapcsolódáshoz, pihenéshez. Nagyszerű szórakozás volt az ott nyaraló kamaszodó gyermekeknek a lovagolás. Egy kevésbeszédű nyugalmazott lovászmester, Nagy Sándor volt az oktatójuk. Módszeresen iskolázta be tanítványait a lovaglás rejtelmeibe – így Gidófalvy Istvánt is, – aki idős korában derűsen emlékezett vissza, hogy Nagy úr „figyelme mindenre kiterjedt, még arra is megtanított, hogy kell lóháton vizelni”.⁵ Ha délutánra megfáradtak, a zárt veranda tarka abroszán már várta őket a malátakávé és a kalács, meg a „rájárós tészta”. Azután rendre következtek a nagyszerű kirándulások: Medgyesre, Bálnára, Királyfalvára és Ádámosra. Ott, az ádámosi unitárius templomban fedezte fel Kelemen Lajos az akkori Magyarország legrégebbi, 1526-ból való mennyezetfestményét.⁶

1898 nyarán új lappal bővült az erdélyi sajtó palettája, július 3-án megjelent a *Sövényfalvi Híradó* szépirodalmi, társadalmi és gazdasági heti közlöny 1. évfolyamának első száma.⁷ A kézírásos példányokon így követték egymást a legfontosabb adatok:

⁴ KELEMEN Lajos: Az én fájdalom szívből jövő igaz fájdalom. Bede Ida asszony halálakor, 1945. decemberében írott visszaemlékezés. (Gépirásos másolata Gidófalvy István hagyatékában, Bp.–Dicsőszentmárton)

⁵ GIDÓFALVY István: *Önéletrajz, i. m.* (3. jegyzet) 31.

⁶ SZABÓ T. Attila: *Kelemen Lajos élete az emlékezés világánál*. In: *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III.* Bukarest, 1972. 484.

⁷ Korabeli feljegyzése alapján a lapot Kelemen Lajosnak is megküldték: „Július 7. d.u. 1898. Pistukától 5-én délelőtt kaptam a levelet, s a „Sövényfalvi Híradót”, amit ő szerkeszt Czecz Rózsikával.” Kelemen Lajos naplója. Fond 40. Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár. (Arhivele Naționale, Direcția Județeană, Cluj) A továbbiakban Napló. – (A 19. százi folyóiratból, dokumentumokból vett idézeteket a mai helyesírás szerint közöljük.)

„Megjelenik minden vasárnap. Előfizetési árak: Egész szünidőre 25 ív papír, 10 plajbász, 1 doboz toll. Főszerkesztő: Gidófalvy Pista. Társzerkesztő: Czecz Rózsika. Szerkesztőség és kiadóhivatal. Szép időben Pavilon tér 1. sz. Esős időben: Bede-palota 2. ajtó.”

Az olvasókat megszólító szerkesztőségi bevezetés tartalmazta a közlőny manifestumát:

„Mi a közérdeket szolgáljuk pontosan hírt adunk minden nevezetes eseményről, és ezáltal e vidék fejlődését nagyban előmozdítjuk.”

Majd jó szándékuk bizonyítására rímbe szedve hozzátették:

„Tehát ebből láthatják tisztelt olvasóim, hogy a cél nagy és nemes s ezért pártfogásra érdemes!”

A szerkesztőség munkatársainak névsorát az első számban nem közölték, de a legalább ötféle kézírás többeknek a közreműködését sejteti. Az olvasók a különféle rovatokban a beígért közérdekű híreket, tudósításokat olvashatták. A „Napi hírek”-ből megtudhatták, hogy „A szénát Bede Károlyné udvarába most hordják az idő ennek nagyon kedvező” és „A Kis-Küküllő menti vonat már egy hete megnyílt és minden nap 4 vonat megy, utas sok van, állat kevés, csomag semmi”. A „Regénycsarnok” La Fontaine *A hangya és a tücsök* meséjét közölte, Székely Lajos fordításában. A „Táviratok” között szerepelt, hogy

„Kelemen Lajos jeles történészünk városunkban időzik. Maros-Vásárhely júli 3; Nagygyűlés volt múlt hó 29-én reggel 9 órakor községünk iskola helyiségében az építendő vasúti állomás ügyében. De mint mindig úgy most sem tudtak az összegyűlt urak megállapodásra jutni, hanem a miniszteri felsőbb rendelet fogja kimondani hogy a központtól jobbra-e vagy balra kell az állomást építeni”.

A „Sportrovat”-ban „Légyvadászat” címen beszámoló következett:

„Özv. Bede Károlyné úrnő nagy vadászatokat rendez, melyre egész házi személyzete hivatalos, a zsákmány néhány 100 db ártatlan légy. Az állatvédő egyesület figyelmét felhívjuk.”

Utóbbi mondatot valószínűleg a cenzori feladatokat ellátó főszerkesztő törölte. A „Törvénytörési csarnok” rovat a helyi „legelsőbb” bíróság következő ügyét ismertette, mely szerint Gámán János eltörte Tűz Ferencné 8 éves horgolótűjét. Akkor is volt „Marcia a piacon” rovat, „Piaczi árak” néven, mely szerint a helybeliek csak baromfifélével kereskedtek: 1 pár lúd 1 forint, 60 krajcár, 1 pár kacska 50, 1 pár friss csirke 40 krajcár, míg 2 tojás „4 kalán aludtjé”. A „Hirdetések” lehetőségével a helybeli fürdőigazgatóság élt. A lap az „Apróhirdetések”-kel zárult, amelyek egyikében a korabeli levelezési modorban a „fess” tüzérkapitány szólított fel jelentkezésre egy „bajos” ifjú hölgyet. A csatolt – „rögtöni fizetés ellenében” – „Megrendelőlap” nyilatkozata nemcsak a helybeliek aláírására várt.

A fennmaradt közlőnyepéldányok 3. száma (júl. 17.) látványos fejlődést mutatott, fejléce már nem kézírással, hanem gondos tipográfiai átgondolással, gyermek guminyomdával készült. Az első számból megismert rovatok bővültek, „Tárca” cím alatt Kelemen Lajos valószínűleg élete első, cím nélküli versét közölte, amelyben egy „kegyetlen leány” és az ő jövőendő sírhalma közötti kapcsolatot szedte rímbe. A „Külföldi táviratok” közölték az újabb rossz hírt: „Marosvásárhely, júli. 15. Kelemen Lajos városunk szülöttének biciklije eltört.” A székely főváros leendő polgármesteréről is érkezett távirat:

„Marosvásárhely, júli. 12. Dr. Bernády György érdemdús képviselője bájos és szép nevével együtt körünkbe érkezett. Az állomáson Lázár Benedek és Vass Árpád néptömegek fogadták.”

Az olvasás szünetében némi változatosságot jelentett az „Egy kis fejtörő” cím alatt közzétett rejtvények. A szerkesztőség a megfejtők jutalmául Kelemen Lajos költeményeit ajánlotta fel.

A következő, 4. szám (júl. 24.) fejlécén a guminyomda segítségével bővített cím jelenhetett meg,

„Sövényfalvi Híradó szépirodalmi, társadalmi s gazdasági *képes* [kiemelés tőlem S. P.] heti közlőny”.

A Kelemen Lajos kézírásában fennmaradt példányt – a beharangozott címnek megfelelően – a szerkesztőségnek helyet adó kerti pavilonról készült tollrajza díszítette. A „Búcsúzóra” című vezércikk nemcsak a beszercei otthonába visszautazott társszerkesztőtől, Czecz Rózsikától köszönt el, alkalmat adott a számvetésre is:

„a Gondviselés nem hagyta el dicső falunkat. Ma lapunk van, haladunk, nem érezzük [!] irodalmi hiányt, s büszkén megyünk előbbre”.

„Eljegyzés” cím alatt közhírré tétetett, hogy Dr. Bodor Ferenc kézdivásárhelyi kir. közjegyző eljegyezte gidófalvi Gidófalvy Irmát, a „Sövényfalvi Híradó” főszerkesztője tatájának bájos és kedves hűgát”. A szerkesztőség körébe megérkezett Kelemen Lajos, „lapunk belső munkatársa és külföldi tudósítója”. A közjegyző úrtól kapott kerékpáron gyakran tett kirándulásokat Kolozsvár és Marosvásárhely környékére, egyszer még az 1903-as Petőfi ünnepségre, Segesvárra is eljutott. „Egyik munkatársunk” megjelöléssel, de önmagáról jegyezte fel a *Híradóban*, hogy „Marosvásárhelyről biciklin utazott le hozzánk. A 42 km utat nagyobb baleset nélkül 3 óra és 10 perc alatt tette meg.”⁸ Az előző lapszám fejtörőinek megfejtői kö-

⁸ Az útról Naplójában is megemlékezett: „Sövényfalva, 1898. július 25. Már 16-tól fogva itt vagyok, de a naplóm csak tegnapelőtt került le [Dicső] Szentmártonból, [Czecz] Rózsikáéktól. Én biciklin jöttem, s nem hoztam magammal csak annyi csomagot, amelyben egy heti változóm s a jegyzetem volt. Eljövetelem előtt való nap vittem ki [öccsét] Miklóst a Somostetőre, s azon este végeztük el Biás [István] könyveinek rendezését is. Otthonról reggel fél öt után öt perccel indultam, s Nyárádtön, Csergeden, Mikefalván, Abosfalván, Gálfalván, Szőkefalván, D[icső] Szt. Mártonon

zött jutalmul kiosztandó költeményei kapcsán Kelemen Lajos határozottan kijelentette, hogy „azokat nem kapja senki, nem is kéri. Azt sem kéri, hogy kiadjam. Ítéljünk jó akarattal.” A „Táviratok” egyik híre jelezte, hogy Párizs nem is volt olyan messze Sövényfalvától:

„Dicső Szt. Márton, júl. 23. Városunkba tegnap panoráma érkezett, és általános látogatásnak örvend. Benne látható többek között Dreyfus az Ördögsgízen. Hírelük, hogy Dreyfusné is ide készül, férje képének megszemlélésére.”

A „Közgazdaság” elnevezésű új rovat a helyi mezőgazdaságra összpontosított: „A törökbúza községünk népénél nagy keresetnek örvend. Vékája egy forinton kél.” A szerkesztőség értesítette olvasóközönségét, hogy az „Udvarter 2. ajtó helyiségből végként kiköltözött”. Tettét a helyiség szűkös voltával, a rossz levegővel, a bútortatalkalmatlanságával és a falra függesztett levélgyűjtő illetéktelen használatával indokolta.

Az első évfolyam 5. számának (júl. 31.) ugyancsak Kelemen Lajos kézírásával fennmaradt példányát – a képes heti közlöny alcímnek megfelelően – a kerti gabonáról készült tollrajza díszítette. A lapszám „mindenese” vezércikkével indult. A „Pusztuló műemlékek” című írásában⁹ – meghajolva a korszellem és a falu akaratára előtt – a sövényfalvi „hatszázados” templom lebontása miatt sajnálkozott. Később egész életének személyes példamutatásával, írásában arra kérte a helyi régészeket és műbarátokat, hogy „fényképeztessék le, méressék fel, rajzoltassák meg – s ezzel Kis-Küküllő megye egyik legérdekesebb építészeti emlékét mentik meg a hálás utókor számára.”

Az „Irodalom és művészet” című új rovatban arról tudósítanak, hogy „Gábor János udvarbíró szekér-, kazal- és boglyarakás közben mondott imáit legközelebb sajtó alá bocsátja. A mű magyar és oláh nyelven jelenik meg, s iránta széles körben nagy az érdeklődés”. Egyetlen rövid híradás sejteti a lap – és a szünidei nyaralás – szomorú végét: „Jövő számunk az utolsó lesz.”

Az első évfolyam 6. száma (aug. 7.) – ahogy beharangozták – „Búcsú” címen elköszönt az olvasóktól az iskolapadba visszatérő főszerkesztő, kifejezve reményét, hogy

„ha az év letelt, újra előállunk és újra hozzálátunk lapunkhoz. Tovább haladunk korunkkal, s tovább harcolunk a közjóért”.

A sövényfalvi ev. ref. papilak tollrajza alatt a főszerkesztőnek a földigilisztáról írott tárcája olvasható, melyet azzal a tanulsággal zárt, hogy „Isten a legutálatosabb férget sem teremti haszontalannak”. Az ádamosi kiránduláson nemcsak az 1526-ból

és Ádamoson át 3/4 8-ra voltam itt. Megtett utam 42 km. Csupán a mikefalvi hegyen kiszállottam le tán két km-tert s Gálfalván a Földvári kúria előtt. Azonkívül Mikefalván elől és [Dicső] Szt. Mártonon felül fel kellett fűjnom a hátsó kereket.”

⁹ Hasonló címen (*Pusztuló régi templomokról.* = Archaeologiai Értesítő 1898. 435–436.) a mikefalvi kápolnáról és a kozmatelki görög katolikus templomról írt.

való famennyezetet csodálhatták, meglátogatták a főmunkatárssá előlépett Kelemen Lajos „nagyatáját is”, akinél megvizsgálták „egy 1629-beli címeres nemes levelet”.¹⁰

A szerkesztőségi munka az ígérethez hűen folytatódott, az 1899. évi 2. évfolyamának egyetlen száma litografált formában jelent meg, címlapján egy fontos megjelöléssel, a képes szépirodalmi és társadalmi lap megjelölés után – kötőjellel – hozzátették: „politika kizárásával”. Első oldala rögtön magára vonta a figyelmet a szerkesztőség tagjainak Parádi Jenő rajzolta karikatúraszerű portrévázlataival, trefás álneveikkel és jelvényeikkel. A szerkesztőség ebben az esztendőben volt a legnépesebb: Gidófalvy István (főszerkesztő), Ifj. Kenessey Béla (belmunkatárs), Kelemen Lajos (főmunkatárs), Czech Rózsika, Gidófalvy Matild, Kronberg Irma, Csiki László „gyalogsági haditudósító”, Dr. Kozma Endre „lovassági haditudósító”, Dr. Künnle Tivadar, Lukácsi József, Petersberger Frigyes rajzoló, Tóth Endre tekei kir. közjegyző, Szász Ferenc navari tanár (külső munkatársak). A vezércikk – szokatlan módon – egy nekrológ lett, amelyben Kozma Endre állított emléket a segesvári Petőfi-ünnepélyen hirtelen elhunyt kolozsvári színésznőnek, Ecsedi Kovács Gyulának.¹¹ A főszerkesztő úr „Abbáziai utam és időzésem” címen nyári újtjáról közölt beszámolót.¹² Augusztus 18-án ifj. Gidófalvy István és Kelemen Lajos

„Pátkay János lelkész úr szívességéből megvizsgálták a sövényfalvi ref. egyház régiségeit [...] melyekről jegyzeteket s némelyiknek díszítményéről vázlatot is vettek fel”.¹³

A megmaradt, rendelkezésre álló lappéldányokból a két esztendő kihagyás után megjelent, vélhetően utolsó évfolyamot ismertethetjük meg. A *Sövényfalvi Híradó* 3. évfolyam 1. számának (1902. július 7.) alcíméből eltűnt a képes jelző és közlőnyből hetilap lett. Az előfizetők már nem az előállításukhoz szükséges eszkö-

¹⁰ Az ádamosi útról Kelemen Lajos Naplójában is megemlékezett: „Augusztus 4. Ma voltam Pistukával az ádamosi unitárius templomban. Megmutattam neki a gyönyörű faragott padot, a mennyezet-festéseket s aztán a toronyba is felmentünk, ahonnan gyönyörű kilátás van. [...] Nagytatáéknál [albsi Csomoss Miklósnál] körül-belől félórát ültünk. Ott megmutattam neki a nagy, címeres 1629-beli Csomoss-nemeslevelet, kivált a cimerrajzért, hogy ilyent is lásson.”

¹¹ Halálának előzményeit Kelemen Lajos a Naplójában így örökítette meg: „1899. július 31. Kovács Gyulát, midőn rosszul lett, éppen mellettem vezették el. Még félreállottam előle. Különbön szavalás közben kétszer is megállott, s két helyen összesen tán három szakaszt ki is hagyott. Mikor felment lelkesen megéljenzettük, ami nagyon jól esett neki. Délcegen járt az emelvényen, s jobbra-balra lengte a pörge kalapját az éljenzők felé. Úgy állott ott, mint mikor valamelyik kiténő szerepében szokott remekelni. Mikor levezették, nagyon sápadt volt. Bágyadtan és megtörten lépett. Valaki egy pohár ecetes, vagy jeges vízzel kínálta.”

¹² Utazásairól feljegyzéseket készített. Angliai újtjáról készült beszámolója könyv alakban is megjelent. GIDÓFALVY István: *Angolországi megfigyelések*. Bp. 1910. Újraközölve GIDÓFALVY István: *Önéletrajz, i. m.* (3. jegyzet) 96–111.

¹³ A régiségeket tanulmányban mutatta be KELEMEN Lajos: *A sövényfalvi ev. ref. egyház hímezei a XVII. és XVIII. századból*. = Erdély Népei (Az Erdély melléklete) 1901. 13–14.

zőkért, hanem „egész szezonra” 40, egyes lapszámonként 10 fillérért juthattak olvasnivalóhoz. A laphoz csatolt „Előfizetési felhívás” a szerkesztőség valamennyi munkatársát megnevezte: Gidófalvy István (felelős főszerkesztő), Parádi Jenő (társ-szerkesztő), Barabás Béla, Czecz Rozália, Darkó Ákos (belmunkatársak), Jakabfy Domokos, Kolumbán Idus (munkatársak), Kelemen Lajos, Barabás Béla és Kenessey Béla (levelező tagok). Annak ajánlják lapjukat, aki „a délutánok hosszú unalmas óráiban mullatságot akar szerezni”. A bevezető írásban értesítették az előfizetőket, hogy

„örömmel vesszük kezünkbe a tollat, hogy folytassuk azt az áldásos munkát, melyet ezelőtt négy évvel megindított lapunkkal megkezdtünk”.

A lapszám legszorgalmasabb munkatársa Parádi Jenő volt, aki egyszerre három írását is közölte: „A növényről és annak gyűjtéséről” (a „botanikai club díszülésén” fel is olvasta), „Az osztály sáfárja” című elbeszélését és „Felhívás”-át, amelyben a lappal kapcsolatos, irodalomtörténeti jelentőségű adatokat olvashatunk. A Czecz Rózsika és ifj. Gidófalvy István alapította lapnak az első évben nyolc száma jelent meg hat-hat példányban, 8 kéziratos oldalon. A második évfolyamban csupán egy száma jelent meg, litografálva és 40 oldal terjedelemben. A folytatólag indított 3. évfolyam „tíz, szükség esetén ennél is több példányban fog megjelenni”. Hírt adtak a sövényfalvi zenekonzervatórium első hangversenyéről, amelyen a szerkesztőség tagjai mutatták be zenei tehetségüket. Nagy sikert aratott az a kettős, amelyben „a tihanyi visszhanggal veszekedő atyafit igen ügyesen adta elő Parádi Jenő, a visszhangot Gidófalvy István”.

A 2. – valószínűleg a lap történetének utolsó – számának (júl. 26.) a borítóján a fő- és társszerkesztő, Gidófalvy István és Parádi Jenő közös fényképe látszik, hogy az előfizetők ne csak olvassák az írásaikat, lássák is a szerzőket. Újabb beszámoló szólt a sövényfalvi zenekonzervatórium következő előadásáról, amelyen a legnagyobb izgalmat a közönség között helyet foglaló Papp István kir. táblai bíró három „bályos” [!] kisleánya váltotta ki. A Vas megyei Kemenesalján – Berzsényi Dániel szülőhelyén – nyaraló Kenessey Béla „Kemenesi regék” címen „a nagy-hírű hely jó magyar népének ajakán” élő történeteket szedte csokorba.

A *Sövényfalvi Híradó* élvezetes, egyben hasznos nyári időtöltésnek indult, a szerkesztőségben és a lap környezetében Gidófalvy István kir. közjegyző családtagjai, rokonai, barátai és ismerősei voltak. A kéziratos lapocska szerkesztési munkálataiba több, a főszerkesztő – ifj. Gidófalvy István – életkorába tartozó újságíró-palánta, Pistuka kolozsvári református kollégiumbeli jó barátja kapcsolódott be: Darkó Ákos, később a kolozsvári református egyházkerület műemléki előadó-tanácsosa, Kenessey Béla, a kolozsvári református teológiai akadémia igazgatójának, a későbbi erdélyi püspöknek hasonló nevű fia, aki 1920 után Balassagyarmat kórházigazgatója lett és Parádi Jenő, aki a trianoni szétszórás után Budapesten törvényszéki jegyző, honvédelmi minisztériumi tanácsos és a fővárosban működő Kolozsvári Református Kollégium Öregdiákjainak Egyesületének főtítkára, összetartó ereje lett. A lap társszerkesztő-alapítója a korábbiakban már emlegetett Czecz Rózsika, a közjegyző feleségének, Bede Idának unokanővére volt. Természetesen

a szűkebb társaságból nem maradhatott ki Gidófalvy Pistuka nevelője, Kelemen Lajos sem.¹⁴

A lap humoros megfogalmazású cikkekcskéi, tréfás hangulatú rovatai ellenére fontos kordokumentum. A sövényfalvi ifjak érettségére jellemző, milyen korán felismerték a sajtóban rejlő adottságokat és milyen módon próbáltak élni a kínálkozó lehetőséggel. A ma is kellemes kikapcsolódást, önfeledt szórakozást nyújtó *Sövényfalvi Híradó* sok aprónak tűnő, de fontos helytörténeti jelentőségű adatot tartalmaz, amely hozzájárulhat a Küküllő-vidéke társadalom- és művelődéstörténete ismereteinek kiteljesezéséhez.

Sövényfalva, az ott töltött időszak soha el nem feledhető, örök életre szóló emlék maradt mindenkinek. Sok-sok évtized távlatából, jólesően gondolt vissza az akkori víg napokra Parádi Jenő is, ifjúkori barátjának, Gidófalvy Istvánnak szóló egyik levelében. A címzett igyekezett a benne ugyancsak lelki hatást kiváltott emlékképeket azon melegében továbbrepíteni egy másik korabeli irodalmi játszótársnak, Czech Rózsikának.

„Melegszívű barátunktól, Parádi Jenőtől levelet kaptam [...] ide írom téged is érdeklő kedves sorait. Annál szomorúbban és gyakrabban gondolok vissza Sövényfalva elvesztésére, milyen szép volt és kedves volt az a birtok a fenyveseivel, egres és málna bokraival, nagy udvarával, Tisza és Médor nevű fehér juhászcutyáival, istállójával, fürdőmedencéjével, filegóriájával. A magas franciatetos barna zsalus udvarház, a zárt veranda esti kaszinózásaival, a pecsenye előtti kötelező puliszkaevéssel, Ida néni kedves aggodalmaskodásaival a közeledő „idő” miatt s a kocsikázásokkal [Dicső] Szentmártonba, amikor egyikünk a kocsis mellett a bakon ülhetett. [...] Egyszer húsvétkor, mikor te elmondtad nagy legátus prédikációt a templomban az egész atyafiságotok ünnepi felvonulása közepette (Szomorú hely a temetőkert, kedves atyámfiái), amikor bozontos ősz hajával, szájában égő szivarral még az öreg Gerendy István is megjelent s kijövet az Úr asztalánál könnyed tánclepésben nyújtva karját Ida néninek.”

Az egykori főszerkesztő lelkét is megérinthették a megidéző mondatok, mert előtölülő érzelmeit nem is próbálta palástolni.

„Ma jól látom, hogy mily döntő hatással volt minden lelki, fizikai és ízlésbeli fejlődésemlre [...] nekem nagyon jól esett ez a kedves visszaemlékezés; Kelemennek is annyira tetszett, hogy az egész levelet, ami az ő írásával is közel 20 oldal volt, leirta levélgyűjteménye számára.”¹⁵

A gyermeklap meghatározta Czech Rózsika pályaválasztását, aki annyira megszerette és megtanulta az újságírást, hogy később belső munkatársa lett a Zilahon megjelenő *Szilágység* című politikai és társadalmi hetilapnak, amelyben sok-sok tárcacikke jelent meg. Rendszeresen publikált a *Székely Nép, a Fehér-*

¹⁴ „Sövényfalván Gidófalvy Pista nagyanyjánál, özv. Bede Károlynénál 1890–1901-ig nyaranta heteket töltöttem.” Kelemen Lajos levele Zsakó Istvánnak. Kolozsvár, 1954. május 29. (Gépirásos másolata Gidófalvy István hagyatékában, Bp.–Dicsőszentmárton)

¹⁵ Gidófalvy István levélfogalmazványa Czech Rózsikának. (Gépirásos másolata Gidófalvy István hagyatékában, Bp.–Dicsőszentmárton)

templom és Vidéke, a Hitelszövetkezeti Értesítő és a Kolozsvári Hírlap sajtótermékekben is. Kelemen Lajos és az intelligens, jó észjárású hölgy barátsága egész életükben megmaradt. Erről tanúskodnak a neki dedikált könyvek, tanulmányok,¹⁶ valamint írásbeli diskurzusuk fennmaradt emlékei, amelyeket Czecz Rózsi halála után Gidófalvy István őrzött tovább. Egy korabeli összeírás szerint ebben a gyűjteményben Kelemen Lajostól 58 darab levél és képeslap volt, összesen 137 oldal terjedelemben.¹⁷

Az efféle önfeléd, játékos, egyúttal nagyon hasznos szórakozás közösséget kövacsol, és nemcsak a pályaválasztás, a felnőtté válás felelősségének felismerésében is fogódzkodót jelent. Nagyon keveseknek adatott meg erről az oldaláról megismerni a későbbi legendás levéltáros-történészt, a tévedhetetlen városkalauzt, a nyugalmazott főigazgató urat, Erdély történetének orákulumát, hogy milyen gyermeki vidámsággal tudott örvendeni az életnek, a kellemes társaságnak, egy-egy jó adomának, az igaz barátoknak. Ez egy külön tanulmány témája lehetne: Kelemen Lajos, a homo ludens, a játszó ember.

PÉTER SAS

**Un journal inconnu de Transylvanie, 'Sövényfalvi Híradó'
(*Courrier de Sövényfalva*) (1898–1899, 1902)**

Lajos Kelemen, l'historien-archiviste, fondateur d'école, pendant ses études poursuivies à la Faculté des Lettres de l'Université des Sciences Royale François Joseph, avait travaillé comme instructeur auprès du fils unique de son chef, le notaire royal, István Gidófalvy, 'Pistuka', élève du Collège Réformé.

La famille, y compris l'instructeur, considéré membre de la famille, passaient les vacances d'été, généralement dans la maison du père de la femme du notaire, Károly Bede de Nagyborosnyó, où vivait sa veuve, Ida Szabó de Feltorja. En été 1898, la palette de la presse de Transylvanie s'est agrandie d'un nouveau journal, la compagnie estivante d'enfants des parents et des amis a fait paraître le premier numéro du '*Courrier de Sövényfalva*', bulletin hebdomadaire belletristique, économique et social. Dans son manifeste, le journal avait publié le programme du comité de rédaction: „Nous servons l'intérêt public, donnons les nouvelles de tout événement important, et par cela nous allons encourager le développement de cette région.” Les trois années (1898–1899, 1902) du '*Courrier de Sövényfalva*' sont arrivées aux abonnés d'abord en reproduction manuscrite, puis lithographiée. Malgré ses petits articles de style humoristique, ses rubriques de caractère comique, le journal peut être considéré comme document important de l'époque. Il contient beaucoup de données d'importance d'histoire locale, qui peuvent s'ajouter aux connaissances d'histoire sociale et de civilisation de la région de Küküllő. L'amusement éperdu, joueur, et en même temps utile avait forgé une communauté, dont les membres plus tard sont devenus des personnages importants de la société et de l'histoire de civilisation hongroise transylvaine.

¹⁶ Gidófalvy István hagyatékában, Bp.–Dicsőszentmárton.

¹⁷ Jakó Zsigmond hagyatékában, Kolozsvár.

GYÖRGY BÉLA

**Magyar újság a román fővárosban:
*Bukaresti Magyar Hírlap***

Az utóbbi két évszázad folyamán Románia különböző városaiba, de mindenekelőtt a fővárosba, Bukarest irányába, erőteljes magyar kivándorlás bontakozott ki Erdélyből. A román fővárosban végleg vagy ideiglenesen letelepedett magyarok, és főleg székelyek nagy száma miatt, valamikor, talán a 19–20. század fordulóján, tréfából mind gyakrabban mondogatták, hogy Budapest után a legnagyobb magyar város Bukarest. Az itteni magyarság számbelileg folyamatosan növekedett, így magától értetődött, hogy a magyar diaszpóra megteremtette a maga szervezeteit. Kiepítette egyházait, iskoláit, társadalmi és művelődési intézményeit, amelyek keretében bensőséges magyar életet folytatott.¹ Ugyanakkor Bukarestben, 1860 és 1926 között, nem említve a naptárakat, egyesületi emlékkönyveket, tucatnyi magyar nyelvű időszaki kiadvány is megjelent, több-kevesebb számmal, így: *Bukaresti Magyar Közlöny* (1860), *Bukaresti Híradó* (1876–1885), *Bukaresti Közlöny* (1895 és 1899), *Bukaresti Magyar Néplap* (1900), *Bukaresti Magyar Újság* (1902), *Romániai Hírlap* (1907–1910), *Romániai Magyar Újság* (1908–1916), *Bukaresti Magyar Hírlap* (1918), *Bukaresti Hírlap* (1921)², *Munkás* (1923), *Munkásélet* (1926).

1926. tavaszán a *Brassói Lapok* is szándékozott bukaresti napilapot kiadni (akkoriban az utódállamokba került magyar kisebbségeknek csak Csehszlovákiában volt fővárosi napilapjuk, a kitűnően szerkesztett *Prágai Magyar Hírlap*), *Bukaresti Magyar Hírlap* címmel, amelynek főszerkesztője a *Brassói Lapok* szerkesztője, Móricz Miklós lett volna.³ Ennek megjelenéséről nincsen tudomásunk. Ez év őszén azonban más magyar hetilap indult a román fővárosban, *Bukaresti Magyar Hírlap* címmel, amely vizsgálódásunk tárgya, mivel ismereteink szerint Magyarországon ez egyetlen közgyűjteményben sem található, és ez által eddig teljesen ismeretlen. Ezen újság tíz száma 1926. november 30. és 1927. február 28. között

¹ A minket közelebről érintő témáról lásd SEBESTYÉN Ede: *A romániai magyarok élete. A romániai magyarok történetéből*. Bp. 1904. 86 l.; RÖSZLER Viktor: *Magyar élet a régi Bukarestben. I–VI.* = *Ellenzék* 1938. okt. 25–dec. 6.; MAKKAI Béla: *A református magyarság Ó-Romániában.* = *Pro Minoritate* 2005. tavasz, 69–81.

² E lap történetéről ismertetést ad KOVÁCS János: *A „Bukaresti Hírlap” irodalmi törekvései.* = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1968. 1. sz. 29–39.

³ „*Bukaresti Magyar Hírlap” címen napilap indul meg a román fővárosban.* = *Tiszántúli Hírlap* 1926. febr. 16. 7.

jelent meg, és az általunk ismert, valamint ismertetett példány a bukaresti Akadémiai Könyvtárban található.⁴

A lapról a szakirodalom csak néhány jelzesszerű információt adott. Monoki István alapvető munkája említi,⁵ míg a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* „Bukarest magyar irodalmi élete” című szócikkének szerzői, Beke György és Kovács János, a *Bukaresti Magyar Hírlap*ot sajnálatosan *Bukaresti Magyar Kurír*nak írták.⁶ A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának 1927-es összefoglalója, a lapot októbrista hetilapnak minősítette. A jelentés szerint:

„Voltaképpen a *Keleti Újság* bukaresti alapítása, és annak két munkatársa szerkeszti: Ormos⁷ és Gara,⁸ a két zsidó emigráns. A pénzt hozzá állítólag Hatvani Lajos báró adja.”⁹

A lap története a romániai Országos Magyar Párt (OMP, 1922–1938) megújítására törekvő csoport történetével függött össze, amelynek tevékenysége Krenner Miklós¹⁰ nevéhez fűződött. Az ide tömörültek elégedetlenek voltak az OMP arisztokratikus vezetésével, a pártba szélesebb körű társadalmi rétegek bevonását óhajtották, továbbá közeledést a román politikához, és azzal jobb együttműködést.¹¹ A pártellenzék egyes személyiségeinek lökést adott Bánffy Miklós gróf (volt magyar külügyminiszter) Erdélybe való hazatelepődése is, 1926. tavaszán. Az elégedetlenkedők csoportja így 1926. őszére mozgalommá terebélyesedett, és mind a párton belül, mind azon kívül sok vitára adott alkalmat.

⁴ Jelzete: P. IV. 8894.

⁵ *Magyar könyvtérme a román uralom alatt (1919–1940). II. Hírlapok és folyóiratok.* Összeáll. MONOKI István. Bp. 1941. Széchényi Könyvtár, 18.

⁶ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* (továbbiakban: *RMIL*), Bukarest, 1981. I. 298. Összevetészhették a Bukarestben 1931–1932-ben megjelent *Magyar Kurír*tal.

⁷ Minden bizonnyal Ormos Ede (Hódmezővásárhely, 1873. jún. 11.–Németország, 1944.) újságíróról van szó, aki 1921-ben telepedett le Erdélyben, és a *Keleti Újság* munkatársa lett. Lásd: *RMIL*, 283.

⁸ Gara Ernő (1894–?), újságíró, szerkesztő. Színes riportjait több erdélyi napilap közölte. Egy ideig a *Keleti Újság* munkatársaként annak bukaresti tudósítója volt.

⁹ *Kimutatás a Romániában megjelenő román, német és magyar nyelvű napilapokról és azok szellemiségéről.* In: *Magyarok kisebbségben és szórányban.* ROMSICS Ignác (főszerk.) Bp. 1995. Teleki László Alapítvány, 217–218.

¹⁰ Krenner Miklós (Garamberzence, 1875. jún. 18.–Bp. 1968. aug. 11.) erdélyi tanár, történész, publicista, politikus.

¹¹ KRENNER Miklós (Spectator): *Az erdélyi út. (Válogatott írások.)* Szerk. GYÖRGY Béla. Székelyudvarhely, 1995. Haáz Rezső Kulturális Egyesület. A könyv bevezető tanulmánya: *Az ismeretlen Spectator. Krenner Miklós pályaképe* (9–23.) részben a reformmozgalom vázlata (14–16.). A reformcsoportról forrásokat is közöltem bevezetővel: *Reformmozgalom az Országos Magyar Pártban (1926–1927).* = Magyar Kisebbség 2003. 1. sz. 123–145. Összefoglalását lásd GYÖRGY Béla: *Hatalom és társadalom kisebbségben. Párt és belső ellenzéke (1926–1927).* = Regio 2004. 4. sz. 85–98. Lásd még: Krenner visszaemlékezései hagyatékában. OSzK, Kézirattár, Fond 453.

Krenner Aradról, a szélről figyelte, szemlélte az erdélyi politikai helyzetet (innen a Spectator – néző, szemlélő – írói név, amely ismertté vált belső Erdélyben is), és az *Ellenzék* című kolozsvári lapnak lakhelyéről küldött írásaiban többször kiállt a kisebbségi jogvédelem mellett. A fenti közéleti kérdések mellett 1926. tavaszán Krennert a Magyarországra való áttelepedés is foglalkoztatta, és ezt megosztotta barátjával, Kecskeméthy István református teológiai tanárral.¹² Krenner áttelepedési szándékát nem koronázta siker, ugyanis „pesti kudarcról” írt Kecskeméthynek, aki viszont júliusban írt válaszeveleiben gratulált a helybenmaradás mellett való döntéséhez, és gyakorlati, taktikai tanácsokat fogalmazott meg számára egy, a párton belüli, ellenzéki mozgalom elindítására, amely, mint írta „Spengler¹³ után van elgondolva”.¹⁴ Ugyanakkor, mint leendő szövetségest, tucatnyi személyt ajánlott Krenner figyelmébe, akiknek levelet írhatna. Egyben mindenkitől kérte ajánlatot, hogy még kiknek küldhetné meg azonos tartalmú levelét. Hangulatkeltés céljából Kecskeméthy elengedhetetlennek tartotta egy sajtótermék megindítását is:

„...ha sikerül neked a polgári alapon haladó, egyben nemzeti és kisebbségi gondolat hirdetői és hívői számára lapot teremteni, mely megélhetésedet és közéleti állásodat is alátámasztja, úgy kétségtelenül a köz hasznára elégitetted ki privát érdekeidet”.¹⁵

Egy időszaki kiadvány, valamilyen sajtótermék kiadására, Kecskeméthy konkrétumokkal is szolgált Krennernek.

„Van azonban itt egy ideám. Talán már ismered is, de ha nem ismernéd még, érdemes lenne kissé figyelemmel kísérened a Gyergyószentmiklóson megjelenő *Székegy Szó*¹⁶ című hetilapot. Már az a hadakozás is elég érdekes, amit eddig művelt; azt hiszem azonban, hogy ezt a vállalkozást könnyen lehetne szélesebb alapokra fektetni. A lap tulajdonosa Gaál Alajos, fiatal orvos (Gaál Endre testvéröccse) jól kereső ember, ki egészen azt az új közéleti gondolatvilágot képviseli, melyet mi keresünk. Munkatársa, Makkai Domokos fiatal ügyvéd, egészen kiváló ember, kire erdélyi életünkben egészen szép jövő vár. Gondolkozz a dolgon: nem lenne a legokosabb a tervezett toborzást ezeken a fiatalokon kezdeni, s esetleg ezt a lapot olyan Harden-Zukunft-féle¹⁷ harcos heti lappá kifejleszteni? A te főszerkesztőség s szellemi irányításod mellett?”¹⁸

¹² Kecskeméthy István levele Krenner Miklóshoz, 1926. június 7. és 1926. június 29., MOL, Krenner Miklós Hagyatéka, P. 2043. 11. cs.

¹³ Spengler, Oswald (Blankenburg, 1880. máj. 29.–München, 1936. máj. 8.), német filozófus. Fő műve: *A Nyugat alkonya*.

¹⁴ Kecskeméthy István levelei Krenner Miklóshoz, 1926. július 10. és 1926. július 24., MOL, Krenner Miklós Hagyatéka, P. 2043. 11. cs.

¹⁵ Kecskeméthy István levele Krenner Miklóshoz, 1926. július 24., MOL, Krenner Miklós Hagyatéka, P. 2043. 11. cs.

¹⁶ Politikai hírlap. Makkai Domokos egy ideig társszerkesztője volt a lapnak.

¹⁷ *Die Zukunft*. Maximilian Harden lapja volt.

¹⁸ Kecskeméthy István levele Krenner Miklóshoz, 1926. július 24., MOL, Krenner Miklós Hagyatéka, P. 2043. 11. cs.

Megfogadva Kecskeméthy tanácsát, Krenner Erdély közel félszáz személyiségének körlevelet írt,¹⁹ amely nyomán, a közös ellenzéki szervezkedésnek híre ment, mozgolódás támadt.²⁰ Az OMP vezetősége, amely választási egyezmény eredményeképpen 1926. nyarán a kormányra jutott román Néppártot támogatta, attól várta az erdélyi magyar sérelmek orvoslását. A konzervatívnak tartott pártvezetéssel szemben Krenner a polgári elemeket, a szellemi foglalkozásúakat szólította meg. A szervezkedő ellenzéki csoport nagy része nem óhajtott pártszakadást, az OMP gyergyószentmiklósi nagygyűlésén (1926. okt. 9–10.) megválasztott elnöknek, Bethlen György grófnak viszonylag könnyű volt a párt egységének megőrzése jelszavával az elégedetlenkedők táborát leszerelni.²¹ A gyűlésen Krenner, nagy várakozás közepette, kitűnő szónoki tehetségének köszönhetően sikeres beszédet mondott, amelyben kifejtette, hogy a párt szervezete nem elég erős, abba be kell vonni minden demokratikus erőt, meg kell teremteni egy igazi, minden társadalmi réteget magába foglaló, és minden erőt felhasználni tudó pártot.²² Az egység szellemében a vezetőséget újraválasztották, míg az Intéző Bizottságba bekerült néhány személy a Krenner-csoportból is.

Ez a csoport a nagygyűlés után nevezte magát reform-csoportnak, akik az új szervezeti szabályzat kidolgozásában szerettek volna részt vállalni, elképzeléseiket itt szerették volna gyakorlatba ültetni. A radikálisabb elemek is elfogadták Krenner vezérségét, de nem elégedtek meg az ellenzéki mozgalom addigi eredményeivel. A disszidensek, az OMP-ből kiléptettek, (így Kós Károly) készen álltak a pártbontásra is, eszméik terjesztéséhez pedig külön sajtóorgánumot is akartak. Kós lapengedélyt, vagy valamelyik helyi lap megszerzését kérte Molter Károly, marosvásárhelyi írótl.²³

Úgy tűnik, hogy a lapkiadás szándékában a két elgondolás mellett egy harmadik is jelentkezett, hiszen már néhány éve a román fővárosban tevékenykedő Tőkés Ernő²⁴ református esperes lapalapítás szándékával kereste fel Krennert levélben, és egyben a főszerkesztői tisztséget ajánlotta neki.

¹⁹ *Kedves jó Uram.* In: KRENNER Miklós (Spectator): *Az erdélyi út. (Válogatott írások.)* Szerk. GYÖRGY Béla. Székelyudvarhely, 1995. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 117–118.

²⁰ A szerveződé ellenzékiek 1926. szept. 26-ra Kolozsvárra értekezletet hívtak össze. A közel félszáz meghívott névsorát lásd: *Reformmozgalom az Országos Magyar Pártban (1926–1927).* = Magyar Kisebbség 2003. 1. sz. 126–127.

²¹ A reformcsoporthoz való viszonyáról: MIKÓ Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig.* Bp. 1941. Studium, 68–69.

²² *Krenner Miklós beszéde a nagygyűlésen.* = Keleti Újság 1926. okt. 13. 2. Újraközölve: Magyar Kisebbség 2003. 1. sz. 134–136.

²³ Kós Károly levele Molter Károlyhoz, Sztána, 1926. szeptember 15. *Molter Károly levelezése. 1. 1914–1926.* S. a. rend. és a jegyz. írta MAROSI Ildikó. Bp.–Kolozsvár, 1995. Argumentum–Polis, 279–281. Kós Károly levele Molter Károlyhoz, Kolozsvár, 1926. november 8. Uo. 288–293.

²⁴ Tőkés Ernő (Berzova, 1883. jún. 4.–?), előbb brassói, majd 1921-től bukaresti esperes. Egyházmegyéje a régi királyságra terjedt. Bővebben: *Tőkés Ernőt kizárták a magyar pártból.* = Újság 1927. júl. 2., 3.

„Öt éve vagyok itt (...), a legfőbb volt annak felismerése, hogy a fővárosunkká lett Bukarestben magyar politikai lap kell! (...) Ennek a józan, minden politikai iránytól független, az OMP programját mélyen tisztelő, demokratikus és a kisebbségi sors enyhítését kereső realpolitikának szószólója óhajt lenni az a »Bukaresti Hírlap« amelynek élére – mi itt – szeretnők Nagyságodat megnyerni. E lap, egyelőre hetilap volna, szombat éjjeli megjelenésével Erdély számára hétfői újság, és a Regát sok ezer magyarja számára vasárnapi újság volna. A lapot a fővárosban élő több magyar újság-író, az erdélyi lapok tudósítói óhajtának kiadni Dr. Gara Ernő felelős szerkesztősége mellett. Ennek a lapnak főszerkesztői tisztére vagyok bátor megbízás folytán Nagyságodat felkérni. Ha e gondolatra szerencsések lennénk megnyerni Nagyságodat: a részletkérdésekben teljes engedelmességgel hajtánánk meg a fejünket.”²⁵

Öt napra rá, 1926. november 19-én „Ideiglenes megállapodás” született Aradon Krenner Miklós és Győri Ernő,²⁶ a lap későbbi szerkesztője, (a bukaresti *Magyar Hírlap* – [sic!] képviselőjében) között. Krenner feltételesen beleegyezését adta, hogy mint főszerkesztő szerepeljen a lapon, de kikötéseket fogalmazott meg: a szerkesztőség elfogadja az ő politikai irányítását, és a reform-csoport politikáját képviseli, a főmunkatársak sorába tartozik gróf Toldalaghy Mihályt, Tabéri Gézát, Zima Tibort, és lehetőleg Sulyok Istvánt is megnyerni. Krenner egyben tudomásul vette, hogy

„a bukaresti *Magyar Hírlap* megindulását és megjelenését a Mosse bukaresti nyomdavidállalet hitele teszi lehetővé, amelyet a kolozsvári Pallas lap-kiadóvállalat, és Tökés Ernő esperes úr garantált.”²⁷

Győri a lap nevében elfogadta Krenner feltételeit, és kötelezte magát arra, hogy annak megindulásától számított négy héten belül végleges szerződést fognak kötni. Így találkozhatott Krenner Miklós és Tökés Ernő elképzelése közös lapkiadásban.

A nehézségek elhárultak a lapalapítás útjából, az I. évf. 1. sz. ingyenes mutatványszámként 1926. november 30-án megjelent, amelyről több újság is tudósított:

„A *Bukaresti Magyar Hírlap*, amelynek munkatársai sorában Erdély legjelentősebb hírlapírói foglaltak helyet, tegnap jelent meg először egy mutatványszám formájában. A lap »Spectator« remek cikkétől²⁸ kezdve végig a színes és értékes riportokban, novellákban kitűnő újságírói munka. Az újság dec. 12-től kezdve minden hétfőn jelenik meg Erdélyben”

– adta hírül az *Ellenzék* és a *Keleti Újság* is 1926. dec. 5-én, „Megjelent a »Bukaresti Magyar Hírlap« mutatványszáma” című cikkében.

²⁵ Tökés Ernő levele Krenner Miklóshoz, 1926. november 14. OSzK, Kézirattár, Krenner Miklós Hagyatéka, Fond 453.

²⁶ Győri Ernő (Bp. 1893–?), hírlapíró. 1919 után Romániába emigrált, ahol a *Keleti Újság* munkatársa volt, majd a húszas évek végén Párizsban telepedett le.

²⁷ „Ideiglenes megállapodás”, OSzK, Kézirattár, Krenner Miklós Hagyatéka, Fond 453.

²⁸ *Az útfőnél* címmel, amelyben a szerző fent vázolt elképzeléseiket foglalja össze. = BMH 1926. nov. 30. 1.

BUKARESTI MAGYAR HÍRLAP. Független politikai és közgazdasági lap. Főszerkesztő: Dr. Krenner Miklós, Felelős szerkesztő: Dr. Gara Ernő, Szerkesztő Győri Ernő. A szerkesztőség és kiadóhivatal Strada Dr. Marcovici 7, később a Strada Sărinđar 16. szám alá költözött, míg a kiadóhivatal címe Bulevardul Basarab No. 37. volt. Főmunkatársak: Szász Endre, Tabéry Géza, Tanódy Endre, Tőkés Ernő, Zima Tibor, később Dr. Makkai Domokos.²⁹

Az újságot a Brănișteanu nyomdában³⁰ állították elő, tíz oldalon. Mérete ekkor 48×33 cm. volt, 1927. febr. 7-től az angol és francia kiadványokhoz hasonló nagyobb formátumban jelent meg (mérete 58×40 cm.), ugyanis kénytelenek voltak alkalmazkodni a bukaresti nyomdafeltételekhez, amely az előállítást gazdaságosabbá, olcsóbbá tette (ekkor csökkentették a hetilap árát nyolc lejről öt lejre, terjedelmét nyolcra négy oldalra).³¹ A különböző számok ára 10, 8, 5 lej között váltakozott (a terjedelemtől és valószínű az eladástól függően), példányszáma nem ismeretes.

Egy rovat szerint „Hol kapható a BUKARESTI MAGYAR HÍRLAP?”,³² Erdélyben minden városi hírlapárusnál és pályaudvaron kapható volt, Bukarest központjában, a Calea Victoriei (Győzelmi Sugárút) összes hírlapárusainál, több román városban a református parókián, valamint egyes hírlapárusoknál vagy magánszemélyeknél (esetleg pártoló tagoknál).³³ Előfizetésre – legalább féltre – többszöri felhívást közöltek, még 1927 februárjában is, amikor a szerkesztőség már előre láthatta, hogy a kiadvány megszűnésre ítéltetett.

A hetilap cikkei elsősorban a szerkesztők és főmunkatársak írták, de szerepelt benne néhány kevésbé ismert név is (Bánffy György, Tanodi Endre), gyakran pedig Somlyói-Eller Gizella.³⁴ A szerkesztőség a lap bemutatkozásában arról írt, hogy ők a romániai magyarság egyetlen bukaresti lapja, sziget a nyelvben idegen fővárosban, az erdélyi magyar hang szócsove, híd a megértő szeretet útján. Programjukat, reményeik szerint a lap hasábjain adják! Valóban ezt bizonyítják Krenner Miklós, Makkai Domokos, Tőkés Ernő vezércikkei, akik átérezve kezdeményezésük jelentőségét úgy az államalkotó többség, mint saját kisebbségi társadalmuk felé, a megbékélés szándékát hirdették, a kisebbségek jogfeladása nélkül, a többség asszimiláló szándékával szemben. A megbékélés céljából írtak olyan román személyiségekről, akik a magyarsággal szemben nem voltak ellenségesek (Liviu P. Nasta,³⁵ Victor Eftimiu,³⁶ Constantin Mille³⁷), és egy oldalon közöltek verset Ady-tól és Eminescutól.³⁸

²⁹ Ezek az adatok álltak a fejléccen. (Makkai neve csak a második számtól szerepelt a lapon.)

³⁰ Tipografia Brănișteanu, Calea Victoriei 31.

³¹ *Mi újság?* = BMH 1927. febr. 7. 5.

³² BMH 1927. jan. 26. 5.

³³ Települések, ahol kapható volt a lap: Azuga, Bușteni, Brăila, Constanța, Cernăuți, Chișinău, Focșani, Galați, Măneuți [Andrásfalva, Bukovina], Pitești, Ploiești.

³⁴ Somlyói-Eller Gizella (Hadad, 1903–?) költő és újságíró, hírlapíró, Győri Ernő felesége.

³⁵ Popescu, Liviu [Nasta] (1891–?), újságíró = BMH 1926. dec. 25. 5.

³⁶ Eftimiu, Victor (1889–1972), író = BMH 1926. dec. 25. 8.

A lap sokat foglalkozott gazdasági témával, és néha, egy-egy szám mellékleteként (öt alkalommal), „Bukaresti Lloyd” címmel közgazdasági mellékletet is szerkesztettek. Összességében írtak a román vagyonok sorsáról, az öt leggazdagabb romániai családot is bemutatják, írtak a román–magyar gazdasági kérdésekről (Románia felajánlotta Galacot Magyarországnak tengeri kikötőként?), de legtöbbit az ország gazdasági kérdéseivel foglalkoztak: adózás, bankélet, bányajogok igazolása, csődbement cégek, hitelek, kereskedelem, székelyföldi erdő-panamák, vasúti törvénykezés stb.

A politika témakörében tájékoztattak külpolitikáról, a Kisantant-tárgyalásokról az angol bányászstrájkig, de leginkább a román kormány tevékenységét követték a kisebbségek vonatkozásában: a magyar iskolák államsegélye, a konkordátum tárgyalások folyamata, a kultúrzóna ügye, magyarok román nyelvvizsgája, OMP pártfegyelme, a párt parlamenti csoportjának vitái, a reform-csoport marosvásárhelyi értekezlete, a magyar szórványok kérdései, stb. Interjúk közöltek Rabindranat Tagore-vel a kisebbségi kérdéstről, Molnár Ferencsel budai otthonában, Mayer Ebner³⁹ zsidó parlamenti képviselővel a romániai zsidókérdés problémáiról. Több lapszám tartalmazott „Képes melléklet”-et korabeli politikai eseményekről, látványosságokról, ünnepélyekről, szenzációkról. Irodalom, színház, könyvkritika, képzőművészet, zene is szerepelt a lapban, bár kisebb terjedelemben, de híradás, problémafelvetés szintjén mindenképp. A „Jogi tanácsadó” rovat a leggyakrabban előforduló állampolgársági, honosítási kérdéseket foglalta össze, és próbálta megválaszolni azokat.

A „Bukaresti tudósító” tájékoztatást adott a minisztériumokról, követségekről, közintézményekről (múzeumokról, színházakról, koncerttermekről, könyvtárakról), szállodákról, éttermekről, ugyanakkor a fővárosba érkező, és onnan induló vonatokról is. Ez annál inkább is érdekes, mivel a kolozsvári *Ellenzék* c. napilap egyik írása „Bukaresti kalauz” címmel, 1927. január 6-án éppen valamilyen tájékoztatást, eligazítást hiányolt a román fővárosba ügyes-bajos dolgok megoldására utazó erdélyi magyar ember számára. Mint a cikkíró írta: „Mi kisebbségiek – ködbevesző távolságban látjuk Bukarestet és a Regátot!” Tehát a *Bukaresti Magyar Hírlap* rovatai mindezen kérdésben igyekezettek eligazítani a fővárosba látogatót. A „Sport” rovat tucatnyi sportágról tudósított, míg a „Rádió” rovatban rádiószereplésről, és fontosabb rádióműsorokról tájékoztattak. Apróhirdetések, reklámok mindegyik lapszámában szerepeltek. Magyarországról közöltek Hatvany Lajostól, Juhász Gyulától, tudósítottak Mednyaszay Vilma bukaresti szerepléséről, írtak Magyarország külkereskedelmi mérlegéről az 1926-ik évre.

Három lapszám megjelentetése után már jelentkeztek a viharfelhők a *Bukaresti Magyar Hírlap* megjelentetése körül! Az 1927. január 7-én megjelent úgymond újévi első szám „Olvasóinkhoz!” c. rovatában a szerkesztők a késedelmes meg-

³⁷ Mille, Constantin (1861–1927), író, újságíró. Róla nekrológot jelentettek meg. = BMH 1927. febr. 21. 1.

³⁸ BMH 1926. dec. 25. 10.

³⁹ Ebner, Mayer (1872–1955), bukovinai újságíró és cionista politikus.

jelentetés miatt mentegetőztek. Hivatkoztak a nyomda magyar betűanyaggal való felszereltségének hiányosságaira, a képes melléklet előállításának nehézségeire, és egyben fogadkoztak, hogy a „reánk és olyasóinkra egyformán kellemetlen késedelmeskedés többé előfordulni nem fog.”⁴⁰

Tökés Ernő, mint lapalapító, kiadó és főmunkatárs ugyanezen a napon, tehát január 7-én, magánlevélben festett „helyes állapotrajzot” Krenner Miklós főszerkesztőnek. Panaszkodott Gara és Győri Ernő költekezései miatt, az anyagi nehézségekre, és közölte azon tervét, hogy a kiadóhivatal átadásáról tárgyalt Kahána Bernáttal, a *Brassói Lapok* tulajdonosával, aki bizonyos anyagi és személyi feltételekkel hajlandó volna átvenni a lapot. Minderre azért is szükség volna, mert már a következő lapszám megjelentetése is anyagi okokból kérdéses. Tökés tervének megvalósításához a főszerkesztő hozzájárulását szerette volna megnyerni, és várta tájékoztató feleletét.⁴¹

A beleegyező helyeslés helyett Krenner főszerkesztő és Zima főmunkatárs Aradról parancsszerű levelet írtak Tökésnek, amelyben követelték neveik levételét a lapról. A hír villámsapásként érte őt, és válaszában könyörgött, hogy maradjanak meg a lap élén, míg ő maga egyedül továbbra is kiadná a lapot.⁴² Közben Sebesi János, székelyudvarhelyi ügyvéd, 1926–27-ben kamarai képviselő, Krenner barátja és eszmetársa, magánlevélben azt javasolta Krennernek, hogy vetesse le nevét a bukaresti lapról, hisz az neki sem anyagi, sem erkölcsi elismerést nem hozhat.⁴³

Egy újabb kellemetlen ügy is bonyolította a helyzetet: a *Bukaresti Magyar Hirlap* február 28-i számában (mint utólag kiderült, ez volt az utolsó szám), Gara Ernő szerkesztő erősen becsmérő cikke jelent meg Bakó Ignác, szatmári magyar párti elnök ellen.⁴⁴ Ez maga után vonta a szatmáriak heves tiltakozását, akik az Erdélyi és Bánsági Kisebbségi Újságíró Szervezet eljárását kérték,⁴⁵ amelynek Krenner az adott időszakban éppen alelnöke volt. A levél írója Krennert „kiváló magyarnak”, ugyanakkor Garát „hazug újságírónak” tartotta. Ezért a szervezet ügyvezető alelnöke, Zágoni István írt Krennernek, és azt kérte tőle, hogy úgy próbálja meg elsimítani az ügyet, mint a szervezet alelnöke.⁴⁶ Ugyanakkor Tökés Ernőnek

⁴⁰ BMH 1927. jan. 7. 7.

⁴¹ Tökés Ernő levele Krenner Miklóshoz, 1927. január 7. OSzK, Kézirattár, Krenner Miklós Hagyatéka, Fond 453.

⁴² Tökés Ernő levele Krenner Miklóshoz, 1927. február 21. MOL, Krenner Miklós Hagyatéka, P. 2043. 11. cs.

⁴³ Sebesi János levele Krenner Miklósnak, 1927. február 24. MOL, Krenner Miklós Hagyatéka, P. 2043, 11. cs.

⁴⁴ *Néhány szó a szatmári magyar színház gyászjelentésének margójára.* = BMH 1927. febr. 28. 3.

⁴⁵ Thurner Albert levele Paál Árpádnak, az Erdélyi Újságírók Egyesülete elnökének, Szatmár, 1927. március 3. MOL, Krenner Miklós Hagyatéka, P. 2043, 11. cs.

⁴⁶ Zágoni István levele Krenner Miklóshoz, Kolozsvár, 1927. március 11. MOL, Krenner Miklós Hagyatéka, P. 2043, 11. cs. Zágoni a *Keleti Újság* újságírója, valamint az Erdélyi és Bánsági Kisebbségi Újságíró Szervezet ügyvezető alelnöke volt.

sem volt jó a híre. Bukarestben az OMP ottani tagozatából való kizárását javasolták,⁴⁷ később működését botrányosnak, a *Bukaresti Magyar Hírlap*ot magyarellenesnek minősítették. Akikkel együtt adta ki a lapot, súlyos vádakkal illették.⁴⁸

Következésképpen nem csoda, ha Krennernek nem maradt kedve a főszerkesztőséghez. A lap a feltornyosult nehézségek miatt a tizedik szám után nem jelent meg. Az októbristának minősített lap nem töltött be jelentős szerepet az erdélyi magyar közvéleményben, sőt, tartalma, és egyes magyarpárti vezetők támadásai miatt ellenérzéseket váltott ki. A lap rövid, dicstelen lét után, kimúlt anélkül, hogy a reformcsoport szócsöve lehetett volna. Krenner 1950-ben kemény önrórával írt önvallomása is szintén ezt támasztotta alá:

„Magyarországon, főleg a *Magyar Nemzet* és a liberális lapok berkeiben csodálkoztak, hogy nem bírok politikai eredményeket elérni, és a *Ligeti Független Újsága* egyedüli birodalmam (egy bukaresti magyar lap – Gara Ernő, Tökés Ernő stb. zsaroló lapjának – főszerk. címétől eltekintve még felelős szerkesztő sem bírtam lenni), és csináltak belőlem egy román részről üldözött vértanú féjét, a magyarság oldaláról elhanyagolt, puritán, kopott apostolt.”⁴⁹

Annak, aki érdeklődik a két világháború közötti romániai magyar sajtó története iránt, érdekes adalékokkal szolgálhat a tíz számot megért *Bukaresti Magyar Hírlap*, amely egy színfolt, de nem egy nagy horderejű magyar hang volt a román fővárosban. Ma kortörténeti dokumentum a bukaresti magyar lapok sorában, amely távol a tömbmagyarságtól, ingatag alapokon álló vállalkozásként, kiadói és terjesztési nehézségekkel eleve tisztavirág életűnek ítéltetett, amely össze nem hasonlítható Erdély jelentős magyar lapjaival, mint például a *Brassói Lapok*, *Ellenzék* vagy a *Keleti Újság*.

Bukaresti Magyar Hírlap. Független politikai és közgazdasági lap. I. évf. (1926. nov. 30.)–II. évf. (1927. febr. 28.) – Megj. minden hétfőn [valójában rendszertelenül.] – Fel. szerk.: Gara Ernő, Főszerkesztő: Krenner Miklós, Szerk.: Gyóri Ernő. – Ny. Brănișteanu.

I. évf.

1. sz. 1926. nov. 30. 10 l. Főmunkatársak: Szász Endre, Tabéry Géza, Tanódy Endre, Tökés Ernő, Zima Tibor. Ingyenes mutatószám. Képes melléklettel. Bukaresti Lloyd (közgazdasági melléklet). Mérete: 48×33.
2. sz. 1926. dec. 12. 10 l. Főmunkatársak: Szász Endre, Tabéry Géza, Tanódy Endre, Tökés Ernő, Zima Tibor, Dr. Makkai Domokos. Bukaresti Lloyd.
3. sz. 1926. dec. 25. 12 l. Karácsonyi szám ára 4 oldalas képes melléklettel 10 lej. Bukaresti Lloyd.

⁴⁷ *Tökés Ernő bucaresti lelkész kizárását javasolták a Magyar Pártban.* = Erdélyi Hírlap 1926. dec. 21. 4.

⁴⁸ *Tökés Ernőt kizárták a magyar pártból.* = Újság 1927. júl. 2., 3.

⁴⁹ *Reform-csoport* (a visszaemlékezés 1950. X. 5-én kelt, így hiányos), OSZK, Kézirattár, Krenner Miklós Hagyatéka, Fond 453.

II. évf.

1. sz. 1927. jan. 7. 10 l. Képes melléklettel. Bukaresti Lloyd.
2. sz. 1927. jan. 17. 8 l. Bukaresti Lloyd.
3. sz. 1927. jan. 26. 8 l.
4. sz. 1927. febr. 7. 4 l. Mérete 58x40.
5. sz. 1928. febr. 14. 4 l.
6. sz. 1927. febr. 21. 4 l.
7. sz. 1927. febr. 28. 4 l.

BÉLA GYÖRGY

**Journal hongrois dans la capitale roumaine: 'Bukaresti Magyar Hírlap'
(Courrier Hongrois de Bucarest)**

Au cours des 19e–20e siècles, un exode important des Hongrois de Transylvanie s'est dégagé, en direction de Bucarest. Les Hongrois, installés là-bas, avaient formé leurs associations culturelles et religieuses, et de même avaient fait paraître des publications, parfois des périodiques.

L'article présent fait connaître les précédents de l'édition du '*Courrier Hongrois de Bucarest*', autant que son contenu, et les conditions de sa cessation, puisque le numéro analysé ci-devant de l'hébdomadaire, paru en dix numéros (à partir du 30 novembre 1926 jusqu'au 28 février 1927), autant qu'on le sache, n'est conservé qu'en un seul exemplaire, à la Bibliothèque de l'Académie de Bucarest (sous la signature: P.IV.8894) et ainsi dans la littérature spéciale hongroise restait jusqu'ici inconnu.

Le journal peut être lié à la représentation des intérêts des Hongrois de Roumanie, au mouvement de réforme de '*Országos Magyar Párt*' (Parti Hongrois National). Son rédacteur en chef était le chef du parti, Miklós Krenner (1875–1968), qui a prêté son nom au journal, mais plus tard, à cause des divergences surgies dans la rédaction, il en a demandé l'enlèvement. Le journal, après une brève existence sans gloire, s'est éteint, sans qu'il puisse devenir le porte-parole du groupe de réforme, il n'a même pas joué un rôle éminent parmi les journaux hongrois de Bucarest et de Roumanie d'entre-les-deux-guerres.

KEREPESZKI RÓBERT

Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója a Horthy-korszakban

Az első világháború után a (szélső)jobboldali, úgynevezett „keresztény-nemzeti” szervezkedéseknek részben elindítója, részben legfontosabb bázisa a fiatalság, elsősorban az értelmiségi ifjúság volt. Ennek a generációnak a tagjai közvetlenül az egyetemi tanulmányaik előtt vagy azokat félbehagyva, többnyire a háborúért lelkesedve, önként indultak a frontra, ahol a lövészárkokban a véres harcok tapasztalataival nőttek fel, hogy aztán a vereség élményével térjenek haza egy társadalmi-politikai feszültségektől terhes országba. A jelen tanulmány egyik „főszereplője”, Antal István, aki szintén ehhez a generációhoz tartozott, a következőképpen emlékezett vissza erre az időszakra: az ifjúság

„a harcterekről visszaérkezve igen súlyos, sőt akkor sok tekintetben kilátástalannak látszó szociális helyzetbe került. A veszített háború, a megcsonkított ország, az elszakított részekből ide visszaözönlő s túlnyomórészt ugyancsak az értelmiséghez tartozó fajtestvérek ezrei és ezrei, az idebent pangó s csaknem teljesen leálló gazdasági élet, az infláció és a pénzromlás s a mindezek nyomában járó munkanélküliség és más szociális bajok ennek a fiatalságnak a jövő kilátásait sötét homályba burkolták. (...) Az elhelyezkedés, a kenyérhez jutás, a családalapítás szinte elérhetetlen messzeségben volt számukra – hiszen a legtöbbjük még az egyetemi esztendeit sem tudta befejezni, holott nem egy közülük már átlépte a harmincadik életévét is, s a frontokról mint tisztek, harctéri kintüntetésekkal a mellükön tértek vissza a polgári életbe”.¹

Nem véletlen, hogy ez a súlyos helyzet az értelmiségi ifjúság jelentős részét radikális, nacionalista szervezkedésekbe vezette, melyek egy új Magyarország felépítését tűzték ki célul. Kozma Miklós szerint a Horthy-korszak egyik leghírhedtebb szélsőjobboldali társadalmi szervezetének, az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) alapítói is „jórészt főiskolásokból és a hivatalnoki kar fiatalabb, aktív részéből” kerültek ki.² Az előbbieken bemutatott körülmények és életérzések miatt ennek a generációnak a tagjai helyet követeltek maguknak a közélet vezetésében, és rendkívüli módon felerősödött körükben az önszerveződés igénye.³

¹ Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai. Szerk. GERGELY Jenő. Bp. 2004. Palatinus, 369–370.

² KOZMA Miklós: *Az összeomlás 1918–1919*. Bp. 1933. Athenaeum, 69.

³ Az önszerveződés igénye nemcsak a jobboldali fiatalok között, hanem általában a keresztény-nemzeti politikai erők körében is rendkívül hangsúlyossá vált a Tanácsköztársaság bukása után. Ugyanis többen igyekeztek választ keresni arra, hogy vajon mi vezetett az ország világháborús ösz-

Éppen ezért a jobboldali radikális értelmiségi fiatalokat nemcsak a korszak legismertebb keresztény-nemzeti társadalmi és politikai szervezeteiben találjuk meg, hanem – elsősorban az egyetemeken – létrehozták a saját, új típusú, hagyományok nélküli egyesületeiket, az úgynevezett bajtársi egyesületeket.⁴ Ezek között elsőként, 1919–1920 folyamán a tudományegyetemek diákságát összefogó, felekezeten felüliséget hirdető Országos Turul Bajtársi Szövetség jött létre,⁵ majd sorban, még ugyanebben az időszakban a műegyetemi hallgatók szervezete, a Hungária Magyar Technikusok Egyesülete,⁶ a rövid életű, keresztényszocialista jellegű Centrum,

szemlálásához és a proletárdiktatúrához, és rámutattak, hogy ehhez a tragikus állapothoz elsősorban a jobboldali, nemzeti erők gyengesége vezetett. Például Karafiáth Jenő, aki az 1930-as évek elején rövid ideig a Vallás- és Közoktatási Minisztérium élén állt, a következőképpen fogalmazott: „A közelmúlt eseményei teljesen szervezetlenül találták a magyar intelligenciát. Kizáróan ennek tulajdonítható, hogy úgy az októberi forradalom, mint a márciusi borzalmas változás (értsd a Tanácsköztársaság – K.R.) a végelgyengülésben sínylődő országban ellenhatást nem váltott ki. A múlt ezernyi bűne között talán éppen szervezetlenségünk teljes hiánya bosszulta meg magát a legjobban.” Nem meglepő tehát, hogy még Horthy Miklós is kormányzóvá választása előtt, 1920 januárjában programként fogalmazta meg: „Szervezetlenség okozta bukásunkat és szervezettség szükséges, hogy megmentsük a hazát.” KARAFIÁTH Jenő: *Társadalmunk szervezetlensége*. = Szózat 1919. november 14.; Horthy véleményét idézi DÓSA Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet*. Bp. 1972. Akadémiai, 23.

⁴ Fontos hangsúlyoznunk, hogy a Horthy-korszakban a bajtársi egyesületeknek két típusát különböztethetjük meg. Az egyik csoportba egy-egy alakulat, hadtest életben maradt tagjainak bajtársi szervezetei tartoztak, akiknek legfontosabb céljuk a hagyományok ápolása, az önmegőrzés, az emlékek és a személyes kapcsolatok ápolása, illetve ezeken túlmenően az „ellenforradalmi” rendszer mindenkori védelme volt, nem véletlenül, hiszen ennek kiharcolásában ezek is fontos szerepet játszottak. Erre a legjobb példa talán az Országos Frontharcos Szövetség vagy a Székely Dandár Bajtársi Egyesület. A bajtársi egyesületek másik csoportjába az egyetemi vagy főiskolai diákszervezetek tartoztak.

⁵ A Turul megalakulásáról és szervezeti felépítéséről lásd LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az 1918–1919. évi forradalmak időszakában*. In: *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon, 1918–1945*. Főszerk. VASS Henrik. Bp. 1978. Kossuth, 11–93.; ROZS András: *A Turul Szövetség szervezete Pécsen, 1923–1945*. In: *A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Szerk. SZITA László. Pécs, 1989. BML, 171–189.; UJVÁRY Gábor: *Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”: a bajtársi szövetségekről*. = Valóság 1991. 5. sz. 64–73.; SZÉCSÉNYI András: *A Turul Szövetség felépítése és szerepe a két világháború közötti ifjúsági mozgalomban*. In: *Fejezetek a tegnap világából*. Főszerk. GERGELY Jenő. Bp. 2009. ELTE BTK, 214–232.; KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség*. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. ROMSICS Ignác. Bp. 2009. Osiris, 341–376.

⁶ A Hungária ideiglenes megalakulása 1919. október 19-én, a végleges pedig az 1920. február 11-i nagygyűléssel történt, ahol tanárelnökké (magisterré) Szily Kálmánt, a VKM későbbi államtitkárát, Klebelsberg egyik legközelebbi munkatársát választották, és a vezérkarba bekerült a Gömbös-kormány későbbi minisztere, Bornemisza Géza is. A szervezet – Kovács M. Máriát idézve – a Turulhoz hasonlóan „kifejezetten fajvédő, antiszemita egyesület volt, amely nagyon fontos szerepet játszott abban, hogy a numerus clausus éveiben nevelkedő ifjú mérnökgeneráció már az egyetem padsoaraiban átítatódjon a fajvédelem és a jobboldali radikalizmus eszméivel”. A Hungária hason-

mely az 1920-as évek közepére az egyetemi ifjúság „gazdasági vállalatának” csúc-szervezetévé vált,⁷ majd két évvel később a katolikus alapon szerveződő és gyakran legitimista oldalon álló Foederatio Americana,⁸ illetve 1927-ben a kifejezetten legitimista Szent István Bajtársi Egyesület.⁹ Ezek hasonlóan épültek fel, és tulajdonképpen az egyes egyetemeken, illetve fakultásokon alakuló bajtársi tag-egyesületek, törzsek, csoportok, korporációk stb. összefogó csúciszervezetei voltak. Látható, hogy jellegüket tekintve különbözőek voltak, és emiatt gyakran előfordul-tak konfliktusok közöttük. De hivatalosan mindegyik politikailag semleges egye-temi, később egyre inkább szélesebb társadalmi szervezetnek tekintette magát, és

lőan erős befolyással rendelkezett a Műegyetemen, mint a Turul a fővárosi és a vidéki tudomány-egyetemeken, de Budapesten kívül is voltak kapcsolatai, és a Bánya-, Kohó- és Erdőmérnökhallgatók Ifjúsági Körét kifejezetten a fiókegyesületének tekinthetjük. Ez a szervezet az 1924/25-ös tanévben rendezett antiszemita demonstrációkat Sopronban, miután a helyi Bányászakadémiára két zsidó fiataalt vetek fel. A Hungária alapvetően szinte mindenben a Turulhoz hasonlóan épült fel, és a két szervezet mindig nagyon szoros, harmonikus kapcsolatban volt egymással. Lásd *A „Hungária” megalakulása.* = Technikus 1920. 3. sz. 91.; m. a.: *A Hungária Magyar Technikusok Egyesületének megalakulása.* = Technikus 1920. 4. sz. 116–117.; *A Hungária Magyar Technikusok Egyesülete alapszabályai, szokásrendje, becsületügyi kódexe.* Bp. 1931. Hungária Magyar Technikusok Egye-sülete; KOVÁCS M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.* Bp. 2001. Helikon, 116–117.

⁷ Ekkor már Keresztény Főiskolai Hallgatók Centrum Fogyasztási Szövetkezete néven működött, és „papír és tanzerek, úri és női divatcikkek, fehérneműek, harisnyák, kalapok, rövidáru cikkek, kö-tött áruk, kozmetika és háztartási cikkek, sport és játékok, torna- és sárcipők stb. eladásával foglal-kozott”. A Centrum Hitelszövetkezet „az ifjúság bankja” volt, és fontos volt a Centrum Nyomda Rt. is, ahol a bajtársi sajtó és kiadványok jelentős része készült. Lásd T. I.: *Centrum.* = Technikus 1919. 1. sz. 26–27.; *Táborozási ügyrend: a bajtársi élettel kapcsolatos egyéb határozatok, szabályok és tudnivalók.* Szerk. LENDVAY Béla. Bp. 1929. Turul Szövetség, 213–226.

⁸ Az Americana előzményeire működésére és felépítésére lásd *A Foederatio Americana tábori rendtartása.* Bp. 1929. K. n.; TÓTH József: *Anima Americana. A Foederatio Americana szelleme.* Bp. 1927. K. n.; BUKOVSKY László: *Első tíz év. A Foederatio Americana szegedi corporatioinak története.* Szeged, 1937. K.n.; ROZS András: *A Foederatio Americana Pécsen. A katolikus egyetemi és főiskolai hallgatók bajtársi egyesületének pécsi tevékenysége 1923–1944.* = Baranya 1991. 1–2. sz. 200–216.; LIGETI Imre: *Az Americanáról.* In: *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás törté-netéből.* Bp. 1994. Nemzeti Tankönyvkiadó, 296–306.; UJVÁRY Gábor: *Egyetemi ifjúság és katoli-cizmus a „neobarokk társadalomban”. Adatok a Foederatio Americana történetéhez.* = Levéltári Szemle 1989. 4. sz. 51–63.

⁹ A szervezet felépítéséről lásd *A Foederatio Stephanea egyetemi és főiskolai hallgatók Szent István Bajtársi Szövetsége alapszabályai, ügyrendje, fegyelmi ügyrendje, segélyezőbizottsági ügy-rendje.* Bp. 1938. Szent István Bajtársi Szövetség; érthetetlen módon a *Magyar Katolikus Lexikon* szerint ez az egyesület a „legitimista érzelmű egyetemi és főiskolai leányifjúságnak (kiemelés tő-lem – K.R.) a Foederatio Americanához hasonló szervezete”. Valójában ebben az egyetemi bajtársi egyesületben is inkább a férfiak domináltak. *Magyar Katolikus Lexikon III.* Főszerk. DIÓS István. Bp. 1997. Szent István Társulat, 720.

alapjuk ezeknek is közös volt: a keresztény-nemzeti gondolat, amiből a militarista, antiszemita és irredenta arculatuk adódott, melyek hangsúlya és éle azonban már eltéréseket mutatott. Az egyetemi bajtársi szervezetek fontos helyet foglaltak el a két világháború közötti időszak korosztályos ifjúsági mozgalmai, mint a cserkészlet vagy a levente-intézmény, de a társadalmi egyesületek, mint az ÉME mellett a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE), Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ), Egyesült Keresztény Nemzeti Liga mellett is.¹⁰ E nagy egyetemi bajtársi szövetségek között a Turul tett szert a legnagyobb szerepre és befolyásra egyrészt azért, mert nem korlátozódott egyetlen felsőoktatási intézmény hallgatóira, mint a Hungária, nem csak egy felekezethez tartozók lehettek tagjai, sőt felekezeten felüliséget hirdetett, ellentétben az Emericanával, és kormányzóhú szabad királyválasztó álláspontot képviselt, ami kétségkívül népszerűbb volt a fiatalok körében, mint a Szent István Bajtársi Egyesület nyíltan vállalt Habsburg-pártisága. De emelte a Turul jelentőségét az a tény is, hogy rendkívül erős befolyással bírt az egyetemi ifjúság más típusú, hagyományos, „kebelbeli” szervezeteiben, így a különböző segélyegyletekben, vallásos egyesületekben és a diákság életének hagyományos, háború előtti színterét jelentő egyetemi körökben, mivel ezeknek a vezető pozícióit szintén Turul-bajtársak töltötték be.

A dinamikus önszerveződés mellett a jobboldali radikális, keresztény-nemzeti értelmiségi fiatalok számára fontos volt az is, hogy nézeteiket, a társadalmi-politikai problémákról alkotott véleményüket propagálják, és formálják az eljövendő generációk világképét, illetve mentalitását. Ebben természetesen kulcsszerep hárult a sajtóra, elsősorban a bajtársi egyesületek diáklapjaira.¹¹ Nem véletlen, hogy a korszak legjelentősebb egyetemi bajtársi egyesületében, a Turul Szövetségben külön sajtó- és propaganda ügyosztály működött, csakúgy, mint a jobb-

¹⁰ Az említett szervezetekről lásd Dósa Rudolfné idézett könyve mellett lásd ZINNER Tibor: *Az ébredők fénykora 1919–1923*. Bp. 1989. Akadémiai.; Uő.: *Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez*. = Történelmi Szemle 1979. 3–4. sz. 562–576.

¹¹ A két világháború közötti sajtóról szóló munkák (a Viczián János által összeállított bibliográfiát nem számítva, lásd VICZIÁN János: *A magyar egyetemi és főiskolai diáklapok bibliográfiája 1857–1972*. Bp. 1978. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont) egyáltalán nem vagy csak nagyon kevésé érintették eddig az ifjúsági egyesületek és bajtársi szövetségek lapjaival. A korszak szélsőjobboldali sajtójával legújabban Paksa Rudolf foglalkozott, aki adatbázisába – teljesen jogosan – már beemelte a különböző egyetemi bajtársi szervezetek lapjait is. 2008 júniusában az ELTE „Mégye-előre fajzatom» avagy Kandeláberek a magyarság útján a 19–20. században” című doktori konferenciáján tartott a témáról előadást „A magyarországi szélsőjobboldali sajtó a Horthy-kor második felében” címmel, és ehelyütt is szeretnék köszönetet mondani azért, hogy munkáját a tanulmány megírásához a rendelkezésemre bocsátotta. A két világháború közötti sajtótörténethez lásd még MAJOR Róbert: *25 év ellenforradalmi sajtó 1919–1944*. Bp. 1945. Cserépfalvi.; MÁRKUS László: *A legújabbkori magyar sajtótörténetírás módszertanáról, különös tekintettel az 1919–1944 közötti magyar sajtó történetére*. = Századok 1979. 5. sz. 884–902.; GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok... A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Bp. 2007. Osiris.

oldali keresztény-nemzeti diákság csúcsszervezetében, a Magyar Nemzeti Diák-szövetségben (MNDSZ) is.¹²

A Tanácsköztársaság után formálódó keresztény-nemzeti kurzushoz lojális egyetemi ifjúság már 1919 szeptemberében saját időszaki lapot indított *Ifjak Szava* címmel. Ennek a sajtóorgánumnak a kiadója hivatalosan a Magyar Ifjak Nemzeti Egyesülete volt, amely alig egy hónappal korábban jött létre, és egyértelműen az őszirózsás forradalom után alakult jobboldali radikális diákszervezet, a Piros-Fehér-Zöld Blokk utódjának tekinthető. Ez a lap tehát még nem kifejezetten az egyetemi bajtársi szövetségekhez kapcsolódott, hiszen az ilyen típusú szervezetek közül az első, a Turul még éppen csak formálódott és előkészületi szakaszban járt. Mégis fontos ez a sajtóorgánium a témánk szempontjából, egyrészt azért, mert több olyan személy megfordult a szerzői és szerkesztői között, akik az 1920-as évek diákmozgalmainak, így a bajtársi szövetségek vezéregyéniségeivé és a következő évtized ismert politikusaivá váltak, másrészt pedig azért, mert az *Ifjak Szava* egyértelműen a bajtársi sajtó egyik legjelentősebb előfutára volt.¹³

E lap körül gyülekeztek azok az aktív jobboldali fiatal értelmiségiek, akik elítélték a dualizmus és az őszirózsás forradalom liberalizmusát, valamint a Tanácsköztársaság kommunista világgépét, és helyet követeltek maguknak, illetve saját generációjuknak a közélet vezetésében. Nem véletlen, hogy többen közülük előbb-utóbb Gömbös Gyula politikai holdudvarához tartoztak, és éppen az ő miniszterelnöksége idején kerültek be a közélet első vonalába. Az *Ifjak Szava* szerkesztői

¹² A „Turul” Szövetség (a Magyar Egyetemi és Főiskolai Bajtársi Egyesületek Országos Központja), valamint a kötelékébe tartozó és a szövetség részét képező Bajtársi Egyesületek és Bajtársi Törzsek (vegyestörzsek) Alapszabályzata. H.n., 1927. K.n., 5–10.; a Magyar Nemzeti Szövetség 1929-ben alakult meg, és célja „a magyar egyetemi és főiskolai ifjúság egységbe tömörítése, anyagi és szellemi érdekeinek védelme, az ifjúság egyetemességét érintő ügyek központi intézése és irányítása, továbbá ily irányú bel- és külföldi képviselet” volt, tehát végső soron az, hogy átvegye Magyarország nemzetközi képviseletét a MEFHOSZ-tól a külföldi kongresszusokon és rendezvényeken. A Magyar Nemzeti Diák-szövetség sajtóosztálya az ifjúság sajtókiadványait terjesztette, illetve tudósította a Magyar Távirati Irodát, a rádiót és a legnagyobb belföldi napilapokat, folyóiratokat a szervezet munkájáról. Az MNDSZ tagjai a Turul mellett az Emericana, a Hungária, a Főiskolai Sportszövetség, a Protestáns és a Katolikus Diák-szövetség, illetve a menekült hallgatók Területi Szövetsége lettek, de 1930 tavaszán jelezte csatlakozási szándékát több más ifjúsági szervezet is, így a diáksegélyezésben fontos szerepet viselő Országos Magyar Diáknyomorenyhító Akció, illetve a Magyar Diákkülföldi Bizottság és a Magyar Diákutazási Iroda. Az új csúcsszervezethez a Társadalmi Egyesületek Szövetsége szolgált mintaként, éppen ezért nevezték „ifjúsági TESZ-nek” is. *A Magyar Nemzeti Diák-szövetség és taggyeleteinek ismertetője*. Szerk. BOROSJENŐI KÁDÁR Béla. H. n., 1937. Turul Sajtóvállalat, 12–25.; SZÖRTSEY József: *Az „ifjúsági” TESZ*. = *Bajtárs* 1930. május, 5–7.

¹³ A Magyar Ifjak Nemzeti Egyesüléséről és a Piros-Fehér-Zöld Blokkról lásd M. A.: *A Magyar Ifjak Nemzeti Egyesülete*. = *Technikus* 1919. 1. sz. 25.; *Az első tíz év története*. = *Magyar Egyetemi Híradó* 1932. február 5. 3–6.; VICZIÁN János: *Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken 1914–1919*. Bp. 2002. ELTE Levéltár. /Felsőoktatás-történeti Kiadványok, Új Sorozat 2./ 103–109, 205–209, 230.

között találjuk Antal Istvánt, aki az 1920-as évek egyik legtermékenyebb ifjúsági publicistája volt. Politikai orientációja kétségtelenül a fajvédőkhez kötődött, sőt tagja is lett a Gömbös által 1924-ben megalakított, de rövid életű Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártnak. Antal írásain egyértelműen tükröződött a „szegedi” gondolat hatása, nem véletlenül, hiszen miután az épp általa vezetett Piros-Fehér-Zöld Blokk a kommunista Tanácsköztársaság miatt végleg megszűnt, ő is a szegedi ellenforradalmi szervezkedések aktív résztvevőjévé vált, ahol kapcsolatainak nagy része, így a Gömbössel való ismeretsége is kialakult. Antal a diáklapok és más folyóiratok (például a konzervatív *Magyar Szemle*) mellett a fajvédők orgánumának számító *Szózatban* is publikált. Ezekből következően nem meglepő, hogy később, az 1930-as években a Gömbös-kormány sajtófőnöke, később propaganda-miniszter lett.¹⁴

Antal István mellett több más fiatal, agilis, jobboldali radikális értelmiségi bontogatta szárnyait, tanulta a politizálást, illetve a közéleti publicisztikát az *Iffak Szava* körében. A lap szerkesztői és legaktívabb szerzői közé tartozott Mikecz Ödön és Bornemisza Géza is. Mikecz ekkor a keresztény-nemzeti egyetemi ifjúság csúciszervezetének induló Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségének (MEFHOSZ) alapító tagja volt, később, az 1930-as években igazságügyi államtitkár, majd miniszter lett, aki az első zsidótörvény előkészítésében vállalt aktív szerepet. Az *Iffak Szava* egyik legtermékenyebb szerzője volt, többek között ő szorgalmazta elsőként a lapban és a MEFHOSZ gyűlésein is, hogy az ifjúság szervezzen egyetemi munkaszázadokat, amelyek „katonai fegyelemhez hasonló munkafegyelemmel” segédkezhettek volna az ország újjáépítésében, elsősorban a mezőgazdaságban, az ipari és erdőüzemekben, illetve az útépitéseknél,¹⁵ emellett ő fogalmazta meg legmarkánsabban – szintén ennek a sajtóorgánumnak a hasábjain – a jobboldali egyetemi ifjúság irredentizmussal kapcsolatos feladatait is.¹⁶

Antal Istvánhoz és Mikecz Ödönhöz hasonlóan fontos szerkesztői feladatokat látott el az *Iffak Szavánál* Bornemisza Géza is, aki ekkor még műegyetemi hallga-

¹⁴ Életpályájáról legújabban lásd Gergely Jenő előszavát Antal emlékirataihoz. *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai*. Szerk. GERGELY Jenő. Bp. 2004. Palatinus, 13–62.

¹⁵ MIKECZ Ödön: *Az egyetemi munkaszázadok*. = *Iffak Szava* 1921. június 4. 4–6.

¹⁶ A következőket írta az *Iffak Szava* 1920. március 15-i számában: „Az ifjúság integritásvédő tevékenységének azonban nem szabad a konzerváló, defenzív cselekvés terén megmaradnia. Offenzíve is föl kell lépnie,– szét kell tépnünk a hazugságoknak a magyarság körül mesterien szőtt hálóját, át kell törnünk a sötétség blokádját, amellyel jó szomszédaink körülvettek, barátokat kell csinálni mostani ellenségeinkből, föl kell világosítani félrevezetett nemzetiségünket, hogy az ő érdekük is kívánja az ezeréves egység megmaradását. Erre az agitativ, felvilágosító munkára a békekötés után bő alkalma lesz az ifjúságnak. Azok a korlátozások, amelyek mostan szinte lehetetlenné teszik a külfölddel való összeköttetést, nem tarthatók fenn örökké, meg fog indulni az ifjúság vándorlása a külföldi egyetemekre s ezzel együtt meg kell indulni a külföldi egyetemi ifjúság körében a magyar ügy, a magyar igazság szervezett propagandájának. Arra kell már most minden erőnkkel törekedni, hogy minden magyar ifjú, aki külföldre megy tanulmányait folytatni, a területvédelem ügyének legyen a harcosa.” MIKECZ Ödön: *A területvédelem ügye és az ifjúság*. = *Iffak Szava* 1920. március 15. 15–16.

tóként vállalt szerepet a keresztény-nemzeti ifjúság szervezkedéseiben, és a Hungária Magyar Technikusok Egyesülete egyik alapítója és első vezére volt. 1935-től a Gömbös-kormány kereskedelemügyi minisztere lett, de későbbi kabinetekben is vállalt tárcát. Bornemisza az *Iffak Szava* mellett a *Technikus*, a műegyetemi diákság lapjának szerkesztésében is aktívan részt vett. Az utóbbiban tette közzé programadó cikkét a saját kora és a jövő diákszervezetei számára. Eszerint az egyetemi diákság mozgalmának

„két hatalmas föladatot kell megoldania: az egyik a diákság gazdasági helyzetének javítása, a másik az ifjúságnak olyan kompakt egészé forrasztása, amelyet a faji öntudat, nemzeti cél és kötelesség tart együtt”

tehát az új ifjúsági szervezetek legfontosabb célkitűzésének az anyagi jólét biztosítását és a társadalmi szervezést, illetve ezzel összefüggésben az „önnevelést” tekintette. A Tanácsköztársaság után az egyetemi közhangulatot egyértelműen meghatározó antiszemitizmus mellett ezt a gondolatot tekinthetjük a szerveződő bajtársi egyesületek egyik legfontosabb szellemi alapjának.¹⁷

A fentiekből is kitűnik, hogy az *Iffak Szava* tulajdonképpen gyűjtőhelye volt azoknak a jobboldali radikális fiataloknak, akik hallatni akarták véleményüket. Ebből adódóan a lap cikkeinek tartalma, hangvétele és színvonala változatos volt, de amiben közösek voltak, az a forradalmak elítélése, Magyarország integritásának védelme, később az irredentizmus, illetve az antiszemitizmus. Az *Iffak Szava* egyik fontos jellemvonása az volt, hogy nemcsak folyóirat jelleggel a keresztény-nemzeti fiatalok szócsovéként működött, hanem rendszeresen tájékoztatót a jobboldali diákmozgalom és diákegyesületek aktuális eseményeiről is, ezért rendkívül fontos adalékokat nyújt az ekkor szerveződő új egyetemi diákszervezetek (Turul, Hungária, MEFHOSZ stb.) történetéhez, célkitűzéseikhez és tevékenységükhöz. Emellett a külföldi kapcsolattartás és propaganda egyik eszköze is lett, mivel 1922 januárjától szinte csak idegen nyelvű (francia, német és olasz) írásokat adott közre. A lap jelentős helyet foglalt el a korszak egyetemi diákújságainak sorában, annak ellenére is, hogy mindössze 1919 és 1923 között jelent meg.

Az *Iffak Szava* megszűnése után csak rövid ideig maradt a jobboldali egyetemi ifjúság önálló sajtótermék nélkül, ugyanis már 1923 szeptemberében új lap indult *Új Élet* címmel, amely az ekkor már a magyar egyetemeken és társadalomban gyökeret vert ifjúsági szervezetek (elsősorban a Turul, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége, a Hungária stb.) közös orgánusaként jelent meg. A korábbi szerzői (Antal, Mikecz, Bornemisza) mellett ebben hallatták hangjukat az ifjúsági mozgalmak új vezéralakjai is, mint például Lendvay Béla, aki az 1920-as évek első felében volt a Turul országos fővezére.¹⁸

¹⁷ [BORNEMISZA Géza] B. G.: *A jövő ifjúsága*. = *Technikus* 1919. 1. sz. 22–25.

¹⁸ Lendvay Béla az első világháborús frontszolgálat után 1918-ban a MOVE, 1919-ben pedig a tudományegyetemi zászlóalj tevékenységében vett részt, amiért 1928-ban magas kormányzói kitüntetésben, a Signum Laudisban részesült. Először a Turul Szövetség ún. előkészítő bizottságának sajtó- és propagandamunkáját irányította, majd az 1920-as években a bajtársi és az ifjúsági moz-

Az *Új Élet* – a szerkesztő- és szerzőgárda szinte teljes azonosságából következően – egyértelműen sok tekintetben az *Iffak Szava* utóda volt. Jelentős különbség azonban a két lap között az, hogy az *Új Élet*ben már nem jelentek meg idegen nyelvű cikkek, ám több érdekes új rovatot és vitatémát közölt. Az egyik ilyen vitaindító már 1923 őszén elindult „Szükséges-e a kapcsolat a kisentente (sic!) diákszervezeteivel?” címmel, amire számtalan olvasói levél érkezett, és ezek közül a legérdekesebbnek ítélteteket több folytatásban közölte a lap. A felvetett kérdésre egyébként a hangvétel és a tartalom szempontjából rendkívül változatos válaszok érkeztek, de szinte egybehangzóan azon az állásponton voltak, amit az U. G. monogrammal aláírt, 1923 novemberében közölt vélemény szerzője képviselt, amely szerint:

„A kapcsolat (a kisantant, tehát Románia, Csehszlovákia, illetve a későbbi Jugoszlávia és Magyarország ifjúsági szervezetei között – K.R.) talán bizonyos előnyöket jelentene, de még nem teremthető, mert annak ára vagy az integritás gondolatának feladása, vagy a magyar becsület csorbulása lesz.”¹⁹

Ennek ellenére a magyar egyetemi bajtársi szervezetek és sajtótermékeik komolyan figyelemmel kísérték a környező országokban működő egyesületek tevékenységét, és nemcsak a határon túli magyar fiatalok, hanem a zsidóság helyzetének ottani alakulása miatt is. Érdekes például, hogy 1923 szeptemberében az *Új Élet* kiküldött tudósító (!) útján számolt be részletesen olvasóinak a román diákok numerus nullust (!) követelő antiszemita megmozdulásairól.²⁰

Az *Iffak Szavához* hasonlóan az *Új Élet* sem volt hosszú életű, mindössze 1926-ig jelent meg, azonban míg az előbbinél főképp anyagi okok vezettek a megszűnéshez, addig az utóbbinál a nagy egyetemi diákszervezetek, elsősorban a Turul és a MEFHOSZ szembenállása vezetett ehhez. Ennek a mindinkább elmélyülő konfliktusnak az alapja a Turul vezéreinek szélsőségebb és agresszívebb mentalitása volt, valamint az, hogy maguknak követelték a kizárólagos vezető szerepet a jobboldali ifjúság mozgalmaiban, szemben a MEFHOSZ vezetőivel.²¹

galmak több sajtóorgánumának szerkesztője lett. Lendvay is Gömbös Gyula híve volt. Az 1935-ös választásokon a kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja színeiben indult el a tolnai választókerületben. Pályájáról lásd SALLÓ János: *Lendvay Béla dr. a munka embere.* = Bajtárs 1938. február, 1–3.

¹⁹ BÉCSY Bertalan: *Szükséges-e a kapcsolat a kisentente diákszervezeteivel?* = *Új Élet* 1923. október 23. 2.; U. G.: *Szükséges-e a kapcsolat a kisentente diákszervezeteivel?* = *Új Élet* 1923. november 6. 2. [Hozzászólás.]

²⁰ „Numerus nullus” *Romániában.* = *Új Élet* 1923. szeptember 17. 1–2.

²¹ Az elsősorban Antal István kezdeményezésére alakult Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége – a Turulhoz és a többi bajtársi szövetséghez hasonlóan – 1919/20 folyamán alakult meg azzal a céllal, hogy az egyetemi diákság régi („kebelbeli”) és új (bajtársi) egyesületeinek összefogó csúciszervezete legyen. Azonban már a megalakuláskor sem volt egység a MEFHOSZ-ban: a Hungária lapja, a *Technikus* szerint már 1920-ban a Turul „az egyetemi beiratkozások ügyében súlyos (bár közelebről nem ismert – K. R.) kontroverziákba keveredett” a MEFHOSZ-szal, majd ki is lépett a szervezetből. Ezután a két szövetség egymástól különböző fejlődési úton indult el. Az 1920-as évek végére a MEFHOSZ lett az, amely a „kebelbeli” egyesületek jelentős részét, így az egyetemi

Ahogy a Horthy-korszak első évtizedében eltávolodott egymástól ez a két szervezet, úgy vált tulajdonképpen ketté az ifjúsági sajtó is. A MEFHOSZ 1927-ben Antal István szerkesztésével önálló könyvnyomatos lapot indított *Magyar Egyetemi Híradó* címmel, míg a Turul saját sajtóorgánuma, a *Bajtárs, A magyar egyetemi és főiskolai bajtársi egyesületek Turul Szövetségének röpirata* alcímmel 1930 januárjában indult újtára.²² Ezzel vette kezdetét az új típusú egyetemi szervezetek, a bajtársi egyesületek sajtójának virágkora. A Viczián János által összeállított egyetemi diáklap-bibliográfia szerint a két világháború közötti időszakban a trianoni Magyarország területén 252 ifjúsági sajtótermék létezett hosszabb-rövidebb ideig, melyek közül 53 volt olyan, amely valamelyik nagy bajtársi szövetség égisze alatt jelent meg (a Turulhoz 31, a katolikus Emericánához 19, a műegyetemi Hungáriához 3 lap köthető egyértelműen), és a döntő többségük az 1930-as években működött.²³ Azonban jelentős részük csak néhány számot élt meg, és – a központi orgánumot, a *Bajtárst* nem számítva – a többi is elég rendszertelenül, vagy hosszabb-rövidebb szünet után új névvel és formával jelent meg (például Pécsen a *Nemzetvédő*, amely korábban *Bercsényi Futár* címmel működött), ami az ifjúsági lapok gyakori anyagi nehézségeivel magyarázható. Sajtóssága a bajtársi sajtónak az, hogy a budapesti központ mellett a vidéki kerületek, sőt a tagegyesületek is indíthattak saját lapot (például az *Ébredés* Hódmezővásárhelyen, a *Gyula Regős* Gyulán, a *Nemzeti Ébredés* Miskolcon, az *Új Ezerév* Győrött stb.), sőt olykor egy időben többet (például Debrecenben az 1930-as évek közepén az *Új Vetés*, a *Tiszavirág* vagy a *Harc! Előre!*), amelyek hangot adhattak az országos központtal ellentétes közéleti, diákpolitikai vagy társadalmi kérdésekkel kapcsolatos véleményüknek is.

E sajtótermékek közül kétségtelenül a legnagyobb jelentőséggel a *Bajtárs* bírt, melynek első főszerkesztője Eszterhás (Kreis) István volt, akit tulajdonképpen a Turul „hivatalos” írójának, krónikásának tekinthetünk elsősorban az 1928-ban, a zsidó hallgatók egyetemi felvételét korlátozó numerus clausus enyhítésének és az emiatt kialakuló nagy antiszemita diáktüntetések évében megjelenő *A gébic. Regény a numerusz klauzus mellől* című könyve miatt. Kubinyi László, a Turul egyik akkori vezetője szerint ez „az első magyar regény, melynek hőse a mai kor bajtársa”, és előszavában a következőképpen fogalmazott a könyv kapcsán:

„Szeretném ezt a regényt letenni a kultuszminiszter úr asztalára. Talán megérezné, hogy mit jelent az ifjúságnak a numerus clausus és talán regényformájában könnyebben megértené, hogy mit érez az ifjúság ezen törvény enyhítésénél, mikor ez volt az egyetlen, amivel az amúgy is szűkre szabott életlehetőségek keretein belül boldogulást

köröket, a segélyegyleteket, a vallási alapú szervezetek egy részét (például a református Bethlen Gábor Köröket) összefogta, és 1931-ben már 96 tagszervezetet tömörített. A Turul és a MEFHOSZ szembenállására lásd *Egyesületi élet*. = Technikus 1920. 4. sz. 115.; *Támadások*. = Magyar Egyetemi Híradó 1929. december 16.; *A „Bajtárs” a MEFHOSZ-ról*. = Magyar Egyetemi Híradó 1932. május 17. 5.; *Még egyszer a „Bajtárs”-nak*. = Magyar Egyetemi Híradó 1932. június 15. 1–2.

²² KENYERES Balázs: *Néhány szó a Bajtárs megszületése alkalmából*. = *Bajtárs* 1930. január, 1–2.

²³ VICZIÁN János: *A magyar egyetemi és főiskolai diáklapok...*, i. m. (11. jegyzet) 43–94.

remélt, amikor ez volt az egyetlen, amit védőpajzsul maga fölé tarthatott a ráomló mai, igazságtalan gazdasági életviszonyok ellen. Ennek a regénynek lapjain nem csurog a vér, amint azt a kéziratokból több napilap szerkesztősege már megállapította, de kiütközik sok helyt benne a mai nélkülfőző ifjúság észbontó küzdelmének verejtéke, sok letört terve és ideálon elfojtott könnye.”²⁴

Eszterhás az 1930-ban induló *Bajtárs* főszerkesztőjeként több cikket, tárcát publikált a lapban. Az 1930-as években az ifjúsági szervezetek kiadásában újabb könyvei jelentek meg, melyek között már nem csak irodalmi jellegűeket találunk. Az egyik legfontosabb és legjellemzőbb ezek közül a *Muszkavezetők* címmel megjelent kötet, amely Eszterhás közéleti és társadalmi témájú írásait tartalmazta. Ezek főképpen az 1920-as, 1930-as évek fordulóján Csehszlovákiában kialakuló magyar ifjúsági mozgalom, a Sarló ellen irányultak, mely új szellemű, kritikus beállítottságú, népi jellegű és egyre inkább a baloldal felé orientálódó szervezkedés volt. 1937-ben Eszterhás újabb, az ifjúsági-bajtársi életérzést megragadó regényt jelentett meg *Háborúban nőttünk fel* címmel.²⁵ Az ő későbbi életpályája sajátos típusa a Turul-életutaknak, ugyanis az 1930-as években előbb a belügyminisztériumban, majd a miniszterelnökség sajtóosztályán dolgozott, tehát a rendszerhez és a „keresztény-nemzeti” gondolathoz hú köztisztviselő volt. A második világháború idején a nemzetvédelmi minisztériumban lett osztálytanácsos, ahol „a kiválóan értékes munkája nagymértékben járult hozzá a nemzeti közvélemény felvilágosításához”.²⁶ Eszterhás 1945-ben Ausztriába, aztán az Egyesült Államokba települt, és az emigrációban is termékeny író, újságíró volt. Az érdekesség kedvéért érdemes megemlítenünk, hogy fia, Joe Eszterhas Hollywood elismert forgatókönyvírója és producere, aki főként az apja miatt sajátos kettősséggel áll a magyarsághoz. Részt vett például a nemrég a mozokban és a televízióban is vetített, az 1956-os magyar forradalomról szóló *Szabadság, szerelem* című film munkálataiban, de ismertek olyan kijelentései is, mint például az, hogy „a magyarok erőszakosak, az öngyilkosságig szenvedélyesek, túl gyorsan mondanak ítéletet, szüklátókörűek, antiszemiták és rasszisták”.²⁷

Eszterhás szerkesztése alatt a *Bajtárs* – a tanévek közötti szünet miatt a nyári hónapok kivételével – havi rendszerességgel megjelenő folyóirat volt, amely az 1930-as évek elején gyakran szembekerült a Turul vidéki lapjaival, ami a szövet-

²⁴ KUBINYI László: *Előszó*. In: ESZTERHÁS István: *A gébic. Regény a numerusz klauzus mellől*. Bp. 1928. Werbőczy Bajtársi Egyesület, VII.

²⁵ ESZTERHÁS István: *Muszkavezetők*. Bp. 1930. Magyar Nemzeti Diákszövetség.; Uő: *Nemzetpolitika*. Bp. 1936. Magyar Jövő Szövetség.; Uő: *Háborúban nőttünk fel*. Bp. 1937. Singer-Wolfner.; a Sarlós mozgalomról SEBESTYÉN Sándor: *A Bartha Miklós Társaság 1925–1933*. Bp. 1981. Kossuth, 145–166.; BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. New York, 1983. Püski, 110–115.

²⁶ *Haeffler István miniszteri tanácsos, Eszterhás István osztálytanácsos lett.* = Függetlenség 1944. január 12.

²⁷ Eszterhás pályájáról lásd BORBÁNDI Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Bp. 1992. Hittel, 105–106.

ség központi és regionális kerületei között feszülő ellentétekből adódott.²⁸ Például a debreceni *Új Vetés*szel többször is összetűzésbe került a *Bajtárs.* Az *Új Vetés,* a vidéki Turul-kerületek egyik legjelentősebb sajtóorgánuma a központi lappal szinte egy időben, 1930-ban indult útjára, és ahhoz hasonlóan kezdetben évente tíz számmal jelent meg. Szerkesztői között olyanokat találunk, mint Barcza Gedeon, a későbbi nemzetközi sakknagymester, Újhelyi Szilárd, aki bár részt vett a baloldali orientáltságú Márciusi Frontban, de korábban kifejezetten szélsőjobboldali hangú cikkeket írt a lapban. Az *Új Vetés* hangvétele kezdetben mérsékelt volt, de sokkal radikálisabbá vált, amikor 1934 januárjában egy rövid időre a debreceni nyilasokhoz közel álló Simon József és Radó Endre vette át a szerkesztését.²⁹ Ekkor szellemiségében távolról sem hasonlított ez a lap arra a korábbi arculatára, amely lehetővé tette azt, hogy Németh László a híressé vált Debreceni Kátéját közreadhassa 1933 őszén.³⁰ A budapesti és a debreceni sajtóorgánumok közötti ellentétek egyik alapja épp ennek a cikknek a megjelenése lett, ami miatt az *Új Vetés* akkori szerkesztőjét, Barcza Gedeont a központi fővezérség a fővárosba is rendelte, és hamarosan le is váltották a lap éléről. De voltak ennél sokkal hétköznapiabb, sőt már-már komikusnak ható konfliktusok, amik a két újság lapjain megjelentek. Az egyik ilyenre 1932 őszén került sor, amikor a következőket panaszolta fel a *Bajtárs* az *Új Vetés*ről:

„van a lapban még egy igen jóízű lillafüredi történet és sajnos egy úgynevezett humoros rovat is. Szomorú, hogy az ilyenre akad pénz és papír s az ifjúság életkérdéseit tárgyaló *Bajtárs* pedig hiába várja a debreceni filléreket”.³¹

A válaszra egy évvel később került sor, miután a központi lap is elindította a maga „humorszerű folytatatólagos közleményeit”. Az *Új Vetés* kérdőre is vonta a „ko-

²⁸ Lásd KEREPESZKI Róbert: *Adalékok a Turul Szövetség szolnoki kerületének megalakulásának körülményeihez.* = Jászkunság 2008. 3–4. sz. 161–169.

²⁹ Például ekkor írta a lap Szekfű Gyuláról a következőket: „Ki volt az, aki annak idején, mint bécsi levéltárnok be merte mocskolni a magyar történelem legendás hőseit? Akinek a legnagyobb hazafiak azt üzenték, hogy ne merjen hazajönni Bécsből. Ugyanaz az úr, akit ma legnagyobb magyar történetírónak tartanak. Erről az úrról csak most tudtuk megállapítani, hogy egy lőcsei zsidó középiskolai tanárnak a fia egy friss magyar, egy nemrégii keresztény. Kár, hogy ez csak most derült ki, máskülönben már korábban is megérthettük volna, hogy miért nevezte ő Rákóczy (sic!) Ferencet, a »bujdosófejedelmet« hamiskártyásnak, léha fiatal lányok után szaladgáló vén bolondnak, Bethlen Gábort gyávának etc. Így már mindent egész nyugodtan megérthetünk. Csak azt az egyet nem értjük meg és nem fogjuk soha megérteni: hogyan nevezhetnek egy olyan valakit magyar történetírónak, akinek a munkái és hamis adatai alapján a megszállott területeken cseh, román és szerb iskolákban tiporják sárba fogékony lelkű magyar gyermekek előtt a magyar történelem önzetlen hőseit.” (*Szálkák.* = *Új Vetés* 1934. január–február, 16.)

³⁰ NÉMETH László: *Debreceni Káté.* = *Új Vetés* 1933. november 7., 1–3.; az *Új Vetés*ről lásd még KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség debreceni kerületének megalakulása és működése.* In: *Juvenilia II. Debreceni Bölcsész Diákkörösök Antológiája.* Szerk. PETE László. Debrecen, 2008. Kossuth Egyetemi Kiadó, 130–144.

³¹ *Bajtárs* 1932. szeptember–október, 31.

moly problémákkal foglalkozó” *Bajtárs* szerkesztőit, és úgy vélte, hogy „az *Új Vetés* panaszolt cikkében csak az volt a hiba, hogy nem a *Bajtársban* jelent meg, elvégre ami abban van, az mind jó”.³²

1933 szeptemberétől a *Bajtárs* szerkesztését Salló János vette át, aki a Turul sajtó- és propaganda ügyosztályának vezetője volt, és a szövetség radikálisabb szárnyához tartozott. A kortárs Shvoy Kálmán úgy jellemezte őt, hogy „fantasztá, tele politikai ambíciókkal, szélső irányzatú”, akit „egy államférfinak nem lett volna szabad komolyan venni”. 1936-ban önálló pártot alapított Nemzeti Front névvel, és szoros kapcsolatban állt a különböző nemzetiszocialista frakciókkal is. Az 1939-es választásokon az egyik ilyenekkel egyesülve Keresztény Nemzeti Szocialista Front – Nemzeti Front néven még önállóan indult el, és három mandátumot szerzett, ám 1940-re már teljesen beolvadt a Nyilaskeresztes Pártba.³³ Nem meglepő, hogy Salló vezetése alatt a *Bajtárs* hangvétele is egyre inkább agresszívebb és radikálisabb lett.

A lap az 1930-as évek közepétől kétheti rendszerességgel jelent meg, és egészen az 1942-ben történt megszűnéséig egyértelműen a jobboldali keresztény-nemzeti egyetemi ifjúság legjelentősebb szócsöve volt. A leggyakrabban megjelenő téma a különböző diákszociális kérdések mellett természetesen a numerus clausus és az antiszemitizmus volt. A lap a következőképpen foglalta össze az ezzel kapcsolatos állásfoglalását 1932 őszén:

„Az ifjúságnak követelnie kell a zsidókérdésnek törvényhozási úton való megoldását, amelynek két módja van. Vagy a zsidóság egyenjogúsításának azonnali megszüntetését kell követelnünk, adójuk megduplázását, külön zsidó fejadó bevezetését”, vagy a „másik megoldási mód a numerus clausus törvények az emberi életnek valamennyi vonatkozására való szigorú alkalmazása.”³⁴

A Turul antiszemitizmusának legjellemzőbb „tünete” a numerus clausus 1928-as módosítása után szinte évről évre megismétlődő diáktüntetések voltak.³⁵ Érdekes módon a *Bajtárs* olykor nem bízta az ilyen megmozdulásokra a Turul-tagokat, sőt 1933 nyarán, a legelhúzódóbb tüntetések után a lap egyik cikkírója a következőképpen érvelt:

³² Új Vetés 1933. november, 7.

³³ Shvoy Kálmán *titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. S. a. rend., a bevezető szöveget írta, magyarázó jegyzetekkel ell. PERNEKI Mihály. Bp. 1983. Kossuth, 175.; LACKÓ Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944*. Bp. 1966. Kossuth, 75, 95–97.

³⁴ *Csak az segíthet...* = *Bajtárs* 1932. szeptember–október, 16–18.

³⁵ Az ilyen egyetemi diáktüntetésekre és mozgalmakra lásd SZÉCSENYI András: *Lovagias ügy. Epizód az antiszemitizmus történetéhez az 1930-as években*. = *Múlt és Jövő* 2009. 1. sz. 133–138.; Uő: „Hogy ki a magyar, azt mindig csak maguk a magyarok dönthetik el” – *A Turul Szövetség a közgazdasági egyetemen 1941-ben*. = *Kommentár* 2009. 3. sz. 69–78.; KEREPESZKI Róbert: *A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben*. = *Múltunk* 2005. 4. sz. 42–75.; Uő.: *A zsidókérdés és az egyetemi bajtársi egyesületek a két világháború közötti Magyarországon*. In: *Tradíció és modernizáció Európában a XVIII–XX. században*. Szerk.: BODNÁR Erzsébet, DEMETER Gábor. Bp. 2008. Hungarovox, 224–237.

„Váltsa fel az érzelmi antiszemitizmust az értelmi! Nem a pogromokon, nem atrocitásokon múlik a zsidókérdés megoldása! Olyan helyzetet kell teremteni, amely lehetővé teszi a zsidók élőködését s ezáltal kényszeríti őket vagy ősi hazájukba való visszatérésre, vagy a mostani törekvéseik feladására s a többi idegen fajhoz hasonló alárendelt szerep elvállalására.”³⁶

Egyébként a diákmegmozdulások egyik fontos jellegzetessége a fővárosban ugyanúgy, mint vidéken az volt, hogy hasonló tüntetések zajlottak le az ezekről elítélően tudósító, elsősorban liberális-baloldali lapok ellen is. Például 1928 októberében a fővárosban az *Est-lapok* kiadóvállalata ellen szabályos ostromot vezényeltek le a tüntető egyetemisták.³⁷ Shvoy Kálmán 1930. november 11-i naplóbejegyzése szerint Szegeden az „egyetemi hallgatók kövel megtámadják a *Délmagyarország* kiadóhivatalát, mert az újság az egyetemi heccekről mert írni”.³⁸ Nem véletlen, hogy a *Turul* a *Bajtársan* keresztül többször is követelte

„a sajátos magyar léleknek megfelelő kultúrpolitikát, az erkölcstelen és nemzeti szempontból káros irodalmi termékek, filmek, színdarabok és művészeti alkotások legszigorúbb kritikai ellenőrzését, a magyar nemzet és faj érdekeit veszélyeztető (értsd elsősorban baloldali vagy liberális – K. R.) lapok azonnali betiltását, a sajtókamara felállítását”.³⁹

De olyan is előfordult, hogy a jobboldali radikális diákmozgalmakkal szimpatizáló lapok kiadóvállalata előtt rendezett tüntetést a *Turul*.⁴⁰ Ez lényegében abból a szomorú, de jellemző jelenségből adódott, amely tulajdonképpen végigkísért valamennyi diáktüntetést, hogy a jobb- és baloldali sajtó egymásra mutogatva vádolta a másikat az egyetemi ifjúság provokálásával, uszításával.⁴¹

³⁶ KÁRPÁTHY Kornél: *Értelmi antiszemitizmust!* = *Bajtárs* 1933. július–augusztus, 11–13.

³⁷ *Felbujtott diákok...* = *Pesti Napló* 1928. október 20.

³⁸ *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata...*, i. m. (33. jegyzet) 109.

³⁹ *Mit kíván a Turul ifjúság március 15-én?* = *Bajtárs* 1938. március, 2.; vö. *Művészi és írói kamarákat sürgetett a Turul Szövetség...* = *Bajtárs* 1938. április.; *Őrségváltás. A magyar film és a szélsőjobboldal a harmincas-negyvenes években. (Tanulmányok, dokumentumok)*. Közli: SÁNDOR Tibor. Bp. 1992. Magyar Filmintézet, 107–112.; a bajtársi lapok liberális-baloldali lapokkal szembeni fellépésére lásd még LISZT Nándor: *Nyolcvannégy ólomkatona világpusztító hadjárata*. = *Új Vetés* 1933. április 18., 5–8.

⁴⁰ Például 1923. március 15-én a fajvédő *Szózat* szerkesztősége előtt tüntettek a keresztény-nemzeti egyetemisták, ami jelentős politikai vihart kavart. Lásd *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója*. Bp. 1922–1926. Athenaeum, XI. köt. (1923. március 20.) 24–38.

⁴¹ Erre példa a debreceni liberális és a szélsőjobboldali lap „pengeváltása” 1932 őszéről. Az előbbinek, a *Debreceni Független Újságnak* vezércikkírója, majd 1933 és 1940 között főszerkesztője Thury Levente volt, aki megalakulásától kezdve egyik vezetője volt az 1937-ben zászlót bontó, baloldali Márciusi Frontnak. A másik oldalon, a *Debreceni Újság Hajdúföld* című lap állt, amely két korábbi jobboldali sajtótermék egyesüléséből jött létre az 1920-as évek legvégén. Felelős szerkesztője, majd főszerkesztője, Kolosváry-Borcsa Mihály az újságírás mellett többek között ügyvezető főtájkára volt a Keresztény Nemzeti Ligának, megalapítója és szervezője a MOVE, a Fajvédő Párt, később a Revíziós Liga helyi szervezetének és elnöke a Magyar Újságírók Egyesülete debreceni cso-

Éppen az erős antiszemita jelleg miatt érdekes, hogyan vélekedett a Turul-sajtó az 1930-as évek elején felemelkedő náciizmusról. A vélemény, mely sok elemében általában is tükrözte a Turul németességgel és a Német Birodalommal kapcsolatos álláspontját, 1932 februárjában jelent meg a *Bajtársban*:

„Mi magyarok örömmel látjuk azt, hogy Olaszország után most már Németországban is útban van az a gondolat, mely a mai politikai és gazdasági válságból nemzeti irányban keresi a kiutat. Azonban észre kell vennünk azt is, hogy a Hitler-mozgalom mértéktelen megerősödését jelenti annak a germán öntudatnak, amely terjeszkedési törekvéseivel, kíméletlen pángermán propagandájával annyit értett már nemzetünknek. Fel kell tehát készülnünk mi is, hogy egy esetleges Anschluss esetén egy szomszédos 70 milliós agresszív nép nyomásának ellen tudjunk állni.”⁴²

Ebből adódóan külpolitikai orientációját tekintve a *Bajtárs* nem Németország, hanem sokkal inkább Olaszország felé közeledett, amit bizonyít az is, hogy gyak-

portjának. Az 1935-ös választások után bekerült a képviselőházba a Nemzeti Egység Pártja debreceni listájáról, és Gömbös Gyula közvetlen munkatársának számított. 1938-ban a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője lett, az 1930-as évek második felétől 1944-ig főszerkesztője volt a kormány félhivatalos lapjának, a *Függetlenség*nek. Egyik kezdeményezője volt a Magyar Élet Mozgalomnak, majd 1939-ben az Országos Magyar Sajtókamara első elnöke lett. A Turullal szembeni elfogultsága főképp abból adódott, hogy 1919-ben maga is egyik elindítója volt a bajtársi mozgalmaknak, több egyetemi bajtársi egyesületnek volt tiszteletbeli tagja. Kettejük vezércikk-háborúját Thury Levente nyílt levele indította el 1932. november 18-án, melyben nyugalomra intette a tüntető „keresztény” fiatalokat, és egyúttal figyelmeztette őket: „Állásra, keresetre való kilátás nélkül kell majd kimenniük az életbe néhány év múlva s ebben az életben komolyabb problémák merednek majd Önök elé, mint az, hogy lesz-e zsidó vagy sem az előadáson. Künn majd meglátják, hogy nincs különbség, keresztényen és zsidó számára egyformán alig van kis darab kenyér ebben az országban. Addig zsidóverés helyett tessék alaposan felkészülni erre a keserves életre. Ezeket a kínos és értelmetlen hecceket pedig tessék abbahagyni.” Erre másnap érkezett a kifejezetten szélsőjobboldali és olykor agresszív hangot megütő válasz, mely gyakorlatilag védelmébe vette az ifjúságot, és igyekezett a témát elterelni. A válaszcikk címe is mutatja („Ne provokáljanak!”), a jobboldali lap felelősségre vonta a másik oldal sajtóját, amiért – véleménye szerint – az ifjúságra nézve „torzítva” állította be és kommentálta az eseményeket, továbbá újabb tüntetésekre provokálta az egyetemistákat: „Odaát, akik ezeket a fölényes oktató cikkeket írják, ne feledjék, hogy nekünk már nincs ruhánk, rongyos a cipőnk, üres a gyomrunk. Nekünk már nincs bölcsességünk, nincs fölényünk, de van még egy kevés önérzetünk. Ha nem is maradt más, de maradt egy visszacsengő hang a fülünkben, s amikor gyaláznak, sértenek, sárba rántanak, ez a hang – akár tetszik a túloldalon, akár nem, azt zúgja, azt kiáltja: – Üsd az orrát, magyar, aki bántja a tiéd! Mi kívánjuk legjobban, hogy az egyetemen helyreálljon a rend, meginduljon a békés munka. Mi dolgozunk ezért s a liberális sajtó csak annyit tegyen meg, hogy hagyjon fel az izgatással, provokálással. Csak ennyit kérünk, ennyit kívánunk, mert bizonyosak vagyunk benne, hogy a keresztény magyar diákok a liberális hírlapíróknál sokkal, de sokkal jobban tudják, hogy koldus, elárvult Magyarorszáért ma elsősorban dolgozni s tanulni kell.” THURY Levente: *Nyílt levél a csütörtöki egyetemi zavargásokban résztvevő debreceni egyetemi ifjakhoz*. Közli KEREPESZKI Róbert: *A Turul, a diáktüntetések és a sajtó (Források)*. = RubiconOnline 2009. 1–2. sz. http://www.rubicon.hu/index.php?page=online_plusz (letöltve: 2009. április 6.)

⁴² *Hitler és a hitlerizmus*. = *Bajtárs* 1932. február, 14–18.

ran jelentek meg a lap hasábjain az olasz egyetemi szervezetekről (az úgynevezett Gruppi Universitari Fascistiról) szóló cikkek, méltatások.⁴³

Természetesen az antiszemitizmus mellett szinte minden fontos korabeli társadalmi és politikai probléma megjelent a *Bajtárs*ban, ezért a lap rendkívül értékes forrása a korabeli ifjúsági gondolkodásának. Az egyik ilyen gyakran előkerülő téma a királykérdés volt, amelyben a Turul legjelentősebb sajtóorgánuma következetesen legitimista- és Habsburg-ellenes szabad királyválasztó álláspontot képviselt. Legjellemzőbb példája ennek a *Bajtárs* 1937. november 29-i számában megjelent terjedelmesebb cikk, mely kijelentette:

„Napi-, nemzet- és pártpolitikai szempontból a királykérdés mindaddig megoldatlan marad, amíg a királyi szék betöltésére nézve a nemzet végérvényesen nem döntött. (...) És ebből a szempontból az úgynevezett »legitimisták« tevékenységét korteskedésnek tekintjük, csupán Ottó kir. herceg megválasztása érdekében. S éppen ezért a leghatározottabban tiltakoznunk kell minden olyan kortesfogás ellen, amely a tájékoztatlan tömegekkel bármilyen formában azt igyekszik elhitetni, hogy Ottó kir. hercegnek törvényadta jogai, örökösői igényei vannak, vagy lehetnének a magyar királyi trónra.”

A cikkíró konkrétan nem nevezte meg, hogy kit látott volna a Turul szívesen:

„Egyébként a kérdést mi annak idején a nemzet szabad döntésére bizzuk (sic!), személy érdekében nem is korteskedünk, a magukat legitimistáknak nevezőket sem akarjuk törekvéseikben gátolni, de azt joggal elvárjuk tőlük, hogy legyenek őszinték: hívassák magukat antilegitimistáknak. Különbem mi a királykérdést ma még időseztőltennek tartjuk. Csonka országnak koldus királyra semmi szüksége. Majd ha egyszer visszaszereztük az elrabolt területeket, magyarságunk megizmosodott, akkor választunk magunknak ízig-vérig magyar nemzeti királyt azok közül, akik a reánk váró harcokban (akár ésszel, akár vérrel) a legelsőik közé kerülnek. Mert mi azt akarjuk, hogy valóban a legelső magyar ember legyen a király: – lélek magyar lelkünkéből – vér magyar vérünkéből.”⁴⁴

⁴³ Például 1934 áprilisában, a Turul vezetőinek római útja előtt a *Bajtárs* hosszabb cikkben mutatta be a Gruppi Universitari Fascisti (GUF) szervezetét az olvasóinak, amelynek tartalma és hangvétele azt sugallja, hogy ezt a szervezetet tekintette a lap és ezáltal a Turul is követendő mintaként, és a GUF-hoz hasonló rang és hatalom a magyar ifjúsági szövetség vágyálma. *A fasiszta ifjúsági szervezetek képviselői...* = *Bajtárs* 1934. április 10.; A GUF szervezetekről lásd LA ROVERE, Luca: *Fascist Groups in Italian Universities: An Organization at the Service of the Totalitarian State.* = *Journal of Contemporary History* 1999. 3. sz. 457–475.

⁴⁴ GYOMOSY Csaba: *Ki legyen a magyar király? Legitimizmus és királykérdés.* = *Bajtárs* 1937. november 29. 1–2.; fontos hangsúlyoznunk, hogy ennek a cikknek több komoly belpolitikai előzménye volt. Egyrészt ebben az évben történt a kormányzói jogkör bővítése, amely elsősorban az államfői hatalom további megszilárdítását célozta az erősödő szélsőjobboldallal szemben. A jogki-terjesztés körül kialakult viták azt eredményezték, hogy liberális, demokrata, kisgazda és legitimista ellenzék közelebb került egymáshoz, aminek látványos megnyilvánulása volt az ún. „körmendi kézfogás” 1937. október 10-én, és az idézett cikk elsősorban erre reagált. A legitimizmusról és a „körmendi kézfogásról” lásd KARDOS József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között.* Bp. 1998. Korona, 239–256.; BÉKÉS Márton: *A legitimisták és a legitimizmus.* In: *A magyar jobboldali hagyomány..., i. h.* 2009. (5. jegyzet) 214–242.; a kormányzói jogkör alakulásáról lásd OLASZ Lajos: *A kormányzói jogkör.* Uo. i. h. 2009. (5. jegyzet) 102–137.

A szabad királyválasztó álláspontból következett, hogy a *Bajtárs* erős bázisa és táplálója volt a kormányzó, Horthy Miklós körül kialakuló kultusznak. Például 1934 őszén a lap terjedelmes cikket szentelt Horthy budapesti bevonulásának tizenötödik évfordulójára, melyben a következőképpen méltatták az államfőt, és kapsolták össze a személyét az egyetemi bajtársi mozgalommal:

„a Magyarok Istenének kifürkészhetetlen, csodálatos rendelése egyszerre indította el a magyar történelem útján vitéz nagybányai Horthy Miklóst és a Turult. A Jelent és a Jövőt! A Jelent, Horthy Miklóst, a legendás magyart, aki egy rettenetes nemzeti katasztrófa után titáni kézzel fogott hozzá a romba dőlő ország felépítéséhez. A régi csodálatos építményből csak egy kis rész maradt épen. De ez a titáni kéz fáradhatatlanul dolgozik és téglát téglára rakva készíti elő azokat az alapokat, amelyen előbb vagy utóbb, de újraépül a Szent Istváni birodalom. És a Jövőt, a Turult! Azt a szervezett erőt, amely a lelkek munkájával van hivatva átalakítani és megedzeni azt a generációt, amely a Horthy Miklós által berakott sziklaszilárd alapokra fel kell építse az új Magyarország bevehetetlen bástyáit. Egy időben, egy akarattól vezéreltetve indult el a kormányzó és ifjúsága. Ez a közös indulás és a közös eszmények azok, amelyek eltéphetetlen hűséggel fűzik a Turult Horthy Miklóshoz”.⁴⁵

Az előbbieken bemutatott központi témák mellett a *Bajtársban* és általában a bajtársi sajtóban hangsúlyos szerepet kapott a baloldalhoz való viszony is. Gyakran jelentek meg a lapokban olyan cikkek, amelyek határozottan elítélték az öszirózsás forradalmat és különösen a Tanácsköztársaság időszakát, és ebből adódóan mindig kritikusan, sőt ellenségesen léptek fel a cikkírók saját koruk baloldali mozgalmaival szemben is. Ez elsősorban a Szociáldemokrata Párt esetében érhető tetten, de jellemző példa erre az 1937 tavaszán elinduló Márciusi Fronttal szembeni elítélő állásfoglalás is. Az utóbbiról a *Bajtárs* 1937. május 6-i számában a következők jelentek meg:

„A Márciusi Front szellemi mozgalomnak indult. Zilahy és Feja nagy vezérlők alatt. A tizenkét pont és a millieu, amelyben azt felolvasták, alkalmas volt annak az időértékbeli különbségnek a kihangsúlyozására, mely a negyvennyolcas magyar március és a harminchetes körüli március között tátong. A Márciusi Front elsősorban filozofia mozgalom, miután a tizenkét pont egyikében sem utal a mai magyarság egyik legsúlyosabb problémájának megoldási módozatára, nevezetesen a zsidókérdésre. Ma nem lehet jobboldali mozgalom az, amely ezt a kérdést észre nem veszi, vagy különösképpen elalkudni óhajtja. A Márciusi Front másodsorban pacifista szellemi mozgalom, mely egy megcsonkított és fizikai erőtlenségében heverő magyarságot a teljes revízió feltétele nélkül és eddigi külpolitikai barátainak feladásával óhajt a Duna konföderáció keretébe illeszteni. Ennyi naivitást (...) a mai ifjúságtól feltételezni tényleg

⁴⁵ *Horthy Miklós és a Turul*. = *Bajtárs* 1934. november 25., 3–4.; a Horthy Miklós körül kialakult kultuszra lásd ROMSICS Ignác: *Horthy-képeink*. In: Uő: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Bp. 2008. Osiris, 213–252.; TURBUZ Dávid: *A Horthy-kultusz*. In: *A magyar jobboldali hagyomány...*, i. h. 2009. (5. jegyzet) 138–166.

csak azok tudnak, akiknek egyrészt koruknál, másrészt múltjuknál fogva a magyar ifjúsághoz semmi közük nincsen.”⁴⁶

A fontos politikai problémákon kívül a magyar kultúrát és általában a sajtót érintő kérdések is megjelentek a *Bajtárs*ban, illetve a Turul-lapokban. Például a központi lap 1933 áprilisában fellépett az „értéktelen és szellemtelen” német filmek „germanizáló hatása” ellen⁴⁷, és közölte a szegedi bajtársi egyesületek akcióját azzal az „iránnyal” szemben, amely

„ma mindent az erotika szolgálatába igyekszik állítani s ezáltal a társadalmat megfertőzi és amely ma már oly méreteket öltött, hogy szükségessé tette a társadalmi egyesületek egységes akcióját, sőt ennek az akciónak országos mozgalommá való fejlesztését”.

Ezzel együtt kimondták a résztvevők, hogy

„mivel a divat és a modern életmegtényilvánulások elsősorban a női társadalom megbecsülését veszélyeztetik, mozgalmát oly irányban is kiterjesztik, hogy ezek ellen harcot indít s mindazoknak a szín- és mozdídaraboknak, amelyek az erotikát szolgálják, betiltását fogja követelni, a sajtót pedig megkeresi, hogy hasonló célt szolgáló törekvéseknek teret ne engedjen”⁴⁸.

⁴⁶ *A Márciusi Front*. = *Bajtárs* 1937. május 6.; érdemes emellett megemlíteni, hogy volt olyan Turulhoz tartozó egyetemi bajtársi szervezet, a debreceni joghallgatók Werbőczy Bajtársi Egyesülete, mely 1937 áprilisában csatlakozott a Márciusi Fronthoz. A egyesület vezérsége a következőképpen indokolta a csatlakozás okát: „A debreceni jogászok Werbőczy Bajtársi Egyesülete mélyen átérezve annak szükségességét, hogy az ifjúsági élet eddigi bátortalan, céltalan és eredménytelen megnyilatkozásait egy egységes, bátor és határozott kiállás kell, hogy felváltsa: felelősségének teljes tudatában csatlakozik a Márciusi Fronthoz. Csatlakozik, mert úgy látja, hogy mindazok az eszmék, amelyekért tizenöt év óta küzd, vagyis az igazi keresztyén és nemzeti gondolat csakis a Márciusi Front által adott program mellett való kiállással realizálható. Csatlakozik, mert a különböző imperialista és álnacionalista törekvésekkel szemben ebben látja a népi erők őszinte felszabadítására irányuló, igazi nacionalista, harcos ifjúsághoz méltó gondolatot. Egyben ezzel a csatlakozással kívánja visszautasítani mindazokat a támadásokat, amelyek a magyar népért harcoló, őszinte és bátor ifjúságot bizonyos sajtóorgánumok részéről érték. A magyar ifjúság nem kér sem az idegen mintára berendezett diktatúrából, sem azok szószólóinak lelkiismeretlen uralmából.” Ez bizonyítja, hogy az egyetemi bajtársi egyesületek, így a Turul is, az 1930-as évek folyamán nemcsak a jobboldali radikális mozgalmak alappillérei, hanem általában a fiatal értelmiség útkeresésének kiindulópontjai voltak, mely vezethetett a szélsőjobboldal és a baloldali eszmék felé is. A közlemény szövegét lásd *A debreceni diákság csatlakozik a Márciusi Fronthoz, 1937. április 2.* Közli: *A magyar Népfront története. Dokumentumok 1935–1976. I.* Főszerk. SZABÓ Bálint. Bp. 1977. Kossuth, 101–102.

⁴⁷ *A Turul akciója a német filmek romboló hatása ellen.* = *Bajtárs* 1933. április. 23.

⁴⁸ *Harc az erotika ellen. A Turul Szövetség országos megmozdulása.* = *Bajtárs* 1933. április. 3–4.

Két évvel korábban a Turul hasonló mozgalmat kezdeményezett Debrecenben a szépségkirálynő-választásokkal szemben is.⁴⁹ Ezek a megnyilvánulások jól mutatják a Turul erős konzervativizmusát és liberalizmus-ellenességét, illetve azt, hogy mennyire felléptek egy általuk elképzelt eszményi nőkép erényeinek védelmében, amit a „keresztény-nemzeti” Magyarországon ideálisnak tartottak.

Összegezve megállapítható, hogy az egyetemi bajtársi egyesületek lapjai egyértelműen a Horthy-korszak fajvédő eszmei irányvonalához kötődtek, és jelentős szerepet játszottak az „ellenforradalmi” sajtóban. A fentiekben bemutatott kérdések mellett ugyanis minden fontos téma megjelent bennük, amely a közvéleményt, szűkebb értelemben pedig a fiatal értelmiséget érdekelték és érintették, köztük számos olyan, melyet terjedelmi okokból nem érinthettünk (a különböző diákszociális kérdések, földkérdés, revízió, álláshalmazások, egészségvédelem, felsőoktatási, adó- és választójogi reform stb.).⁵⁰ Nem elhanyagolható körülmény továbbá az sem, hogy épp a bajtársi szervezetek miatt élénk és színes egyetemi sajtóélet kiindulópontként szolgált számtalan olyan fiatal számára, akik a korszakban jelentős közéleti szerepet tölthettek be, így az ő életpályájuk vizsgálatához is nélkülözhetetlen források ezek a lapok. A bajtársi sajtó teljesen illeszkedett a két világháború közötti Magyarország légköréhez, és feltétlenül a történettudomány további részletesebb és objektív elemzésére szorul, mert közelebb visz a korszak jellemző alaposabb megismeréséhez és megértéséhez, ezáltal a korabeli ifjúság mentalitástörténetéhez is.

⁴⁹ 1931 elején a debreceni Turul határozatot hozott, amelyben „megbélyegezte a Missválasztásokat (értsd szépségkirálynő-választásokat – K. R.) és társadalmi bojkottot proklamált ez üzleti versenyen résztvevő leányok ellen”. Az élesen jobboldali *Debreceni Újság Hajdúföld* szerint ez „a keményhangú, férfias határozat általános helyeslést váltott ki Debrecen magyar köreiből”, és országosan is komoly visszhangra talált. Ugyanis a „keresztény-nemzeti”, jobb- és szélsőjobboldali szervezetek Budapesten és vidéken is csatlakoztak a debreceni kezdeményezéshez, „a legnagyobb helyesléssel vették tudomásul az ifjúság mozgalmát”, és a „nemzeti erkölcs megszilárdítása érdekében” az „izléstelen szépségbajnokságok” bojkottja mellé álltak. Debrecenben az ÉME, a Keresztény Nemzeti Liga, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ), a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, az Egyetemi Kör, a római katolikus hallgatók Szent László Köre és Országos Frontarcos Szövetség helyi csoportjai csatlakoztak. Ugyanezt a társadalmi bojkottot 1931 telén újra megismételték. Lásd a *Debreceni Újság Hajdúföld* 1931. február 1-jei, március 3-i, március 16-i, március 19-i, március 28-i, illetve december 20-i számait

⁵⁰ Lásd például *Mit kíván a magyar ifjúság?* = Bajtárs 1933. március, 5.; *Mit kíván a Turul ifjúság március 15-én?* = Bajtárs 1938. március, 2.

RÓBERT KEREPESZKI

La presse des associations d'étudiants universitaires à l'époque de Horthy

Les organisations de jeunesse universitaires les plus importantes de l'époque de Horthy étaient les associations d'étudiants. Parmi elles, c'est la Fédération Turul, ayant la base la plus forte, qui plus tard, soit agrandi en un réseau national. Parmi les importantes on compte encore l'Union des Techniciens Hongrois Hungária, formée à l'École Polytechnique, puis la Foederatio Emericana catholique, et l'Union Saint-Étienne légitimiste. Leur caractère était différent, et ces différences avaient mené souvent à des conflits, mais officiellement toutes ces organisations se considéraient association à caractère politiquement neutre, d'abord association universitaire plus tard de plus en plus sociale. Leur fondement idéologique était commun: l'idée chrétienne-nationale, caractère militariste, anti-sémite et irrédentiste.

Le plus important de leurs buts était dès le départ, le début des années 1920, de former la vision de monde et d'idée de leur propre ère autant que celle des générations ultérieures. Rendre la jeunesse loyale envers la Hongrie 'chrétienne-nationale' et contrerévolutionnaire.

Dans ces aspirations un rôle très important est remis à la presse de jeunesse, qui, justement, due à la multitude de périodiques fondés par les associations d'étudiants, était variée et vivace. L'objectif de l'étude est de présenter les organes de presse les plus décisives des associations d'étudiants, ainsi que les plus importants de leurs publicistes, car beaucoup d'entre eux sont devenus des personnages publics et politiques des années 1930.

Cet examen est important, d'une part, parceque la littérature spéciale antérieure ne s'en occupait pas du tout, d'autre part car il approche à la connaissance et la compréhension de l'esprit de l'époque, et ainsi à l'histoire de mentalité de la jeunesse de ces années.

BÁLINT GÁBOR
Rejtő Jenő utolsó kiadói

Rejtő Jenő (1905–1943), írói álnevéen P. Howard¹ 1940 végén–1941 elején (a *Csontribrigád* című regényének elfogadása után, de még annak megjelenése előtt) szakított a Nova kiadóval, amely addig kiadta az összes nagyobb terjedelmű munkáját. Az író ekkor éppen idegszanatóriumban volt, s mikor a kiadó visszaküldte neki a *Vanek úr Párizsban* kéziratát, hosszú és zaklatott stílusú levelet írt a Novának, pontosabban Müller Pálnak,² amelyben közli, hogy nem hajlandó tovább dolgozni a nekik. Olyannyira csalódott volt, hogy elhatározta, többé nem ad ki Howard néven könyvet, mert az túlságosan is ehhez a kiadóhoz kötődik, tulajdonképpen a Nova teremtette meg. Természetesen ennek nem volt sok realitása: Rejtő védjegye a P. Howard név volt, a következő regényeit a többi kiadó is ezen a néven várta, így kívánta megjelentetni. Merthogy Rejtő-könyvekkel szívesen foglalkozó kiadó természetesen akadt több is, neki csak ki kellett választani a számára megfelelőt, de mi utólag már tudjuk, hogy a következő kiadóival sem volt szerencséje: az egyikkel ugyanúgy összekülönbözött mint a Novával, és hasonlóan felháborodott hangú levél-monstrumokat írt nekik.

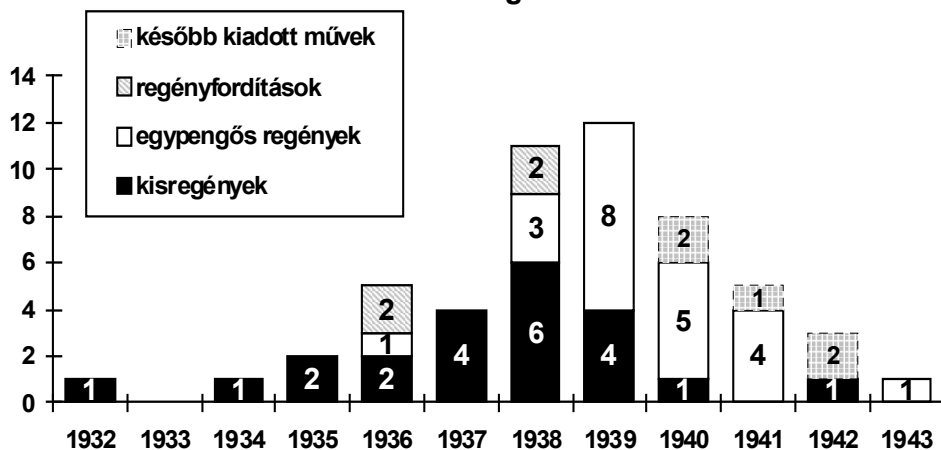
A szakítás után, és még 1945 előtt négy új műve jelent meg, három különböző kiadónál. Mindegyikről elmondható, hogy sokkal kisebbek, mint a Nova, s közülük kettő, úgy tűnik, kifejezetten ponyvakiadó, még hozzá kis, egyszemélyes vállalkozás. Kijelenthetjük tehát, hogy Rejtő túljutott írói pályájának csúcán (nem függetlenül Magyarország politikai és a saját társadalmi helyzetének változásától): kisebb kiadóknak írt, kevesebb és gyengébb minőségű művet, néhány tervezett műve el sem készült, négy (az utolsó simításokra váró) regénye pedig meg sem jelent több évtizedig. A mellékelt grafikon mutatja az 53 darab önállóan megjelent prózai művének évenkénti megoszlását. Nem szerepelnek itt a filmszüzséi, operettjei, és kabaréjelenetei sem. Ez utóbbi kapcsán egyébként megállapíthatjuk, hogy Rejtő utolsóként előadott jelenete a *Miss könyvügynök* című tréfa lehetett, ame-

¹ E cikk befejező része annak a tanulmányorozatomnak, amely Rejtő Jenő pályafutását mutatja be kiadástörténeti szempontok alapján. A sorozat korábbi részei: *A Nyíl regényűjság története*. = MKsz 1999. 4. sz. 460–463, *A Világvárosi Regények története*. = MKsz 2003. 1. sz. 125–133, *Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei*. = MKsz 2005. 2. sz. 193–212.

² HÁMORI Tibor: *Piszkos Fred és a többiek... Történetek Rejtő Jenő életéből*. Bp. 1982. 120.

lyet 1940 szeptemberében mutatott be a még megmaradt pesti kabarék egyike, a Kamara Varieté.³ Rejtő mozgás- és élettere tehát jelentősen beszűkült.

Rejtő Jenő önállóan megjelent prózai műveinek évenkénti megoszlása

*

Csillag kiadó: *Az ellopott futár* (regény), 1941.

A pesti ponyva leleplezéséről szóló cikksorozatban a következőket írják a kiadóról:

„Dózsa Balázs Csillag Könyvkiadó és Lapterjesztő vállalata, amely állítólag a Csillaghegyen székel, eredeti könyvet alig ad ki. Megvásárolta a Friss Ujság és még néhány ponyvakiadó el nem fogyott termékeit és izgató, új, színes fedőlapokkal látta el, úgyhogy azon az író neve nem szerepel. Ezeket a könyveket hozza forgalomba.”⁴

A kiadó tulajdonosáról csak annyit tudhatunk, amennyit a *Magyar írók élete és munkái* közöl: Dósa Balázs, a *Tűzoltó évkönyv* egyik szerkesztője, Váradlesen (Bihar vármegye) született 1907-ben. Gimnáziumot végzett, majd az 1930-as években Csillaghegyen lakott s a pomázi járás tűzrendészeti felügyelője volt. A *Pilishegyvidéki Hírek* szerkesztője, később tulajdonosa. 1939 nyara óta katonai szolgálatot teljesített, 1942-ben lemondott újságírói kamarai tagságáról.⁵

³ ALPÁR Ágnes: *A fővárosi kabarék műsora 1901–1944*. Bp. 1979. 624. Az író kabaréjeleneteinek listáját összeállította DALLOS József. In: REJTŐ Jenő: *Tévedésből jelentik. Egyfelvonásosok, kabaréjelenetek*. Bp. 1988. 377–386. Eszerint Rejtő mintegy 120 ilyen művet írt.

⁴ BODNÁR István: *A mai ponyvairodalom öl, butít és bűnre izgat*. = Magyarország 1941. március 30. 14.

⁵ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái. VI.* Bp. 1944. 174–175.

Ahogy az idézett cikkben is írják, a kiadó nem fejtett ki nagy működést, a *Magyar könyvészet* vonatkozó kötetében mindössze 13 kiadványát találtam meg, valamennyit 1941-ben. Három könyvet adott ki a Peter Cheyney⁶ (ál)nevű szerzőtől, négyet pedig Nagy Károly (Rejtő Jenő követője) jegyzett különféle neveken. Nem a Csillag kiadó, hanem a saját neve alatt kezdte el Dósa a „Humor könyvei” című sorozatot, szintén a fenti két szerző egy-egy művével. Ugyanakkor a leleplező cikk szerzője szerint a Csillag-kiadványok azok közé tartoztak, amelyek „a leginkább szemünkbe ötlenek Budapest utcáin: az újságárosoknál, trafikokban és egyes könyvkereskedésekben.”⁷

Rejtő regénye egy pengőbe került, borítóját – vörös-kék kétszínnyomással – Vogel Eric, a neves díszlet- és jelmeztervező rajza díszítette. Rejtő, a korábbi kabaré- és operettszerző nyilvánvalóan már régebben is ismerte a hasonló területen dolgozó Vogelét. Mivel a másik két kiadónál megjelent regényei borítóját is ugyanó rajzolta, ezért feltételezhetjük, hogy éppen Rejtő választása volt az ismert grafikus, akinek nyilván nem ezek voltak az első ilyen munkái: korábban kottacímlapokat is készített, és a *Színházi Élet* állandó rajzolója is volt.

A Csillag kiadó tehát nem volt hosszú életű, így Rejtőnek újabb céget kellett keresnie, amely megjelenteti műveit.

*

Aurora kiadó: *Pizkos Fred közbelép Fülüg Jimmy őszinte sajnálatára* (regény), 1941. *A detektív, a cowboy és a légió* (kisregény), 1942.

„Az Aurora Könyvkiadó Vállalat Pap Béla Sándor kezében van. Pap Béla Sándor a Hajós utcában szervezte meg a ponyvakönyvkiadó vállalkozását. Valamikor ponyvaregényeket írt hol az egyik, hol a másik ponyvásnak. Egy filmszükséget eladott s ebből a pénzből alapította vállalatát.⁸ Hogy kik vannak mögötte, azt nem lehet tudni. A tőkés a ponyvakönyvkiadóknál állandóan váltakoznak.”⁹

⁶ Peter Cheyney nevű angolszász ponyvairó valóban létezett, a Nova pl. kilenc hosszabb kalandregényét adta ki akkortájt, de szinte bizonyosra vehetjük, hogy a Dósa által piacra dobott füzetek nem tőle származtak.

⁷ BODNÁR István: *i. h.* (4. jegyzet)

⁸ Erről nincs más adat, de igaz lehet. Egy filmszükséget, tehát a három-négyoldalas, filmre szánt történetért akár 3000 pengőt is fizettek, már 1938-ban, de pár év múlva akár 5000 pengőre is felment ez az összeg, lásd: NEMESKÜRTY István: *A képpé varázsolt idő*. Bp. 1983. 379, 651. Egyébként 1942-ben egy Aurora nevű filmvállalat forgatta le az *Egy bolond száz bajt csinál* című bohózatot, Latabár Kálmán főszereplésével. A film írója Szüle Mihály volt, aki tucatnyi ponyvafüzet szerzője is – többek között éppen az Aurora kiadónál. Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a könyvkiadó „ruccant ki” egy produkció erejéig a filmiparba.

⁹ BODNÁR István: *Meddig áraszthatja még el ponyvafüzetével az országot a Hellas, a Duna és az Aurora Könyvkiadó vállalat*. = Magyarország 1941. április 6., 9.

A cikk írója félrehallotta a nevet:¹⁰ itt nyilván Bak Béla Sándorról van szó, aki például Garry Tax, Marlito Prudenso és A. G. Murphy álneveken írt jó néhány füzetes regényt. Rejtő leveleiben említ még egy bizonyos Szentiványi, Kubics (valójában Kubitsch Albert), és Székely nevű kiadói munkatársat is – az Aurora¹¹ tehát nem egyszemélyes cég volt, a Csillaghoz képest nyilvánvalóan sokkal professzionálisabb lehetett. Akár valóban Bak volt a kiadó alapítója, akár nem, a céget még abban az évben átvette Mátyás János volt rendőrfelügyelő, a könyvekben ő szerepel felelős kiadóként.

Mátyás 1895. május 13-án született a Vas megyei Csipkerek községben. Gimnáziumi érettségét tett, majd rendőrfelügyelő lett. Nyugdíjazása után a Magyar Nemzet Lapkiadó Kft-nél dolgozott, 1941. október 1-jétől önálló, az Aurora tulajdonosa. A következő években többször is katonai szolgálatot teljesített, részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945-ben az újjáalakult államrendőrség ismételt felügyelőként alkalmazta.¹²

Figyeljük meg Mátyás korábbi munkahelyét, ugyanis Talpassy Tibor, aki a kiadó lektora is volt, eleve úgy állítja be az Aurorát egyik visszaemlékezésében, hogy azt „a Magyar Nemzet¹³ emberei létesítették”. Leír egy esetet, amelyben egy általa benyújtott könyvet nem engedélyezett a cenzor: a *Ma őssztánc* című „külvárosi témájú regény” szerzője, Rácz György nem felelt meg az árjaleírásoknak. Végül Kodolányi János mozgósította az összeköttetéseit, s így a regény megjelenhetett, az akkor súlyos beteg szerzője megkapta az életmentő 500 pengős honoráriumot.¹⁴

A cenzúrával máskor is meggyúlt a baja a kiadónak, ezért Talpassy és Molnár Sándor, a ponyvalektorátus vezetője¹⁵ között létezett egy egyezményes jel: „ha valamelyik postán beérkező kézirat felső, bal sarkában két ölelkező karikát lát”, akkor az ne a szélsőjobboldali „zsidófaló” cenzorok kezébe kerüljön, mert azok úgyis elutasítják.¹⁶

Az Aurora adta ki 1942-ben Eröss János beszédes című könyvét: *Így végződnek a háborúk Európában. A nagy európai konfliktusok befejezésének drámája*. Eröss korábban a Bajcsy-Zsilinszky Endre-féle Nemzeti Radikális Pártban működött

¹⁰ Bodnár kezdő ponyvaírónak adta ki magát, és így beszélgetett el a már befutott Halász Péterrel, lásd: BÁLINT Gábor: *A pesti ponyvaipar leleplezése a Magyarországon, 1941-ben.* = MKSz 2001. 4. sz. 484–487.

¹¹ Úgy tűnik a kiadóban sem döntötték el, hogy rövid, vagy hosszú ó-val írják-e ezt a nevet. Egy fennmaradt hivatalos levélen Auróra szerepel, de a kiadványok többségében, illetve az emblémájukon (amely a felirat mögül felkelő napkorongot ábrázolt) mindig Aurora látható, ezért én is ennél maradok.

¹² Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII-449. 156/B

¹³ A *Magyar Nemzet* a „náciellenes nemzeti egység lapja” volt. Jelmondata: „A Magyar Nemzet küzd, hogy Magyarország magyar ország maradjon.” Lásd: KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története*. Bp. 2001. 189.

¹⁴ TALPASSY Tibor: *A holtak visszajárnak*. Bp. 1971. 205.

¹⁵ Erről lásd: PERGEL Ferenc: *Az irodalmi ponyva ellen, a ponyvalektorátus létrehozása 1942-ben.* = ItK 1973. 4 sz. 456–461.

¹⁶ TALPASSY Tibor: *Betöltötte hivatását*. Bp. 1975. 315.

(ahogy pl. Talpassy is), majd később a Független Kisgazdapárt országos vezetőségének tagja lett. Szintén e kiadó jelentette meg Kunszery Gyula *Magyar írók bűnperei* című 64 oldalas füzetét. Kunszery is a *Magyar Nemzet* köréhez tartozott, s e művének megírására egy fegyelmi vizsgálat indította azon verse miatt, amely „a magyar tanári sorsot enyhén szatirikusan” ábrázolta. Az „újonnan alakult Auróra kiadóvállalat felkérése” tehát, ahogy elmondta, kapóra jött neki, hogy vázlatosan ismertesse „a szellem üldözésének történetét” a magyar irodalomtörténetben.¹⁷

Ezek után nem is meglepő, hogy az Aurora adta ki a Németországból emigrálni kényszerült liberális közgazdász, Wilhelm Röpke *Die Gesellschaftskrise der Gegenwart* című művét, amely Zürichben jelent meg eredetileg 1942 őszén. Az eredeti cím a magyar kiadásban már csak alcímként szerepelt, az akkori politikai viszonyok mellett egy igencsak kívánatos alternatívát jelentő *A harmadik út* lett a könyv főcíme. Az előszavát, mely 1943. október 21-én kelt, Barankovics István írta, aki abban az időben a *Magyar Nemzet*nek is dolgozott. A könyv második kiadásban is megjelent. A *Magyar könyvészet* nem közli a fordító nevét, mert az a könyvön sem szerepelt, az általam látott példány dedikációja szerint úgy tűnik Bródy Béla fordította.¹⁸

Ezek a fajta könyvek azonban csak egy kisebb szeletét adták a cég kiadványainak: a több mint 224 fellelt könyvük közül 183 darab kifejezetten a ponyvairodalom kategóriájába sorolható. Igaz, ennek a felét, szám szerint 95 darabot még 1941-ben adták ki, majd a következő évben már csak 56-ot, 1943-ban pedig 32-t, s ugyanebben az évben már ugyanennyi volt a „nem-ponyva” kiadványuk is. Ez nyilván a cég határozott szándéka volt: a ponyvák kiadásával keresett pénz tette lehetővé a komolyabb témájú könyvek kiadását.

Érdekes módon a kiadónak nem sikerült a füzetes regényeit egységes sorozatba szednie, jöllehet a korábbi években a ponyvasorozatok nagyon sikeresek voltak. 1941-ben az „Aurora könyvek” című sorozattal indultak, szerkesztője Bak Béla Sándor volt, de csak négy címet – valamennyi ponyva –, adtak ki ebben, ahogy az egy évvel későbbi „Aurora zsebregegyek”-ben is. Az effajta kiadványaik nem különböztek az azokban az években divatos ponyvafüzetektől: a többségük magyar írók által írt, idegen, általában angolszász álneveken megjelentetett kalandos vagy szerelmes történet volt. A szerzők névsorát böngészgetve több jól ismert, a kor viszonyai miatt ponyvaregény írására kényszerült író nevére bukkanunk: Juhász Lajos, Nagy Károly, Halász Péter, Hamvas H. Sándor stb.

1943-ban tehát már csökkent a kalandos ponyvák száma az Auroránál, azonban egyre több irodalmi klasszikust (mintegy „nemes ponyvaként”) adtak ki ponyvafüzetben, 10–20–30 filléres áron. Megjelent pl. Nathaniel Hawthorne, Rudyard Kipling, E. T. A. Hoffmann, Balzac, Flaubert, Maupassant, Boccaccio, Gogol vagy éppen Gorkij, egy-egy rövidebb terjedelmű írása, olyan formában, amely az

¹⁷ HEGYI Béla: *A Vigilia beszélgetése Kunszery Gyulával.* = *Vigilia* 1973. 7. sz. 469.

¹⁸ A dedikáció a következő: „Lengyel Gézának / őszinte tisztelettel / a fordító / Bródy [?] Béla.” A kötet korábban az ELTE Tudományos Szocializmus Alapjai Tanszék tulajdonában volt, majd a BTK Központi Könyvtárába került, amely azonban azóta megszűnt.

addig főleg ponyvát olvasó réteg érdeklődését is felkelthette. De Gorkijt kiadtak nem ponyvaként is: a *Három ember* című regénye 1943-ban jelent meg 344 oldalon.

Az Aurora kiadó szorosan együttműködött a Turán Könyv- és Lapterjesztő Vállalattal, olyannyira, hogy az irodájuk, sőt a telefonjuk is közös volt: V. kerület, Visegrádi utca 36, IV. emelet 1, illetve 49–39–47. Aligha tévedünk, ha arra gondolunk, hogy a tulajdonosok is közösek voltak. Amikor 1941-ben Rejtő megírja a reklamáló leveleit, a megszólításban mindkét céget említi. A levelekben tárgyalt vitás kérdések, mondhatni, a kiadó és szerző közötti szokásos nézeteltérések voltak: Rejtő mennyi pénzt, milyen jogcímen vett fel eddig tőlük, hány ívet mennyi idő alatt kellene korrektúráznia, mennyit kellene kihúznia a szövegből illetve mennyit kellene beleírni a nyomdai igények miatt. Rejtő kifogásolta, hogy a kiadó munkatársa is belenyúlt a szövegbe az ő megkérdézés nélkül, ami – ahogy (meglehetősen zavarosan fogalmazású) leveléből kiderül¹⁹ – nem is volt szokatlan:

„... kétséget kizáróan bizonyítható módon regényemben a korrektori önkény tördelési koncesszióinak jogbitorlási tömege hemzseg. Tudván, hogy korrektoruk füzet-regények tömegrevíziójához szokott, ahol egy rosszul kihajtott sor, egy mondattal hosszabb hasáb, vagy fattyusor kényszerítővé teszi, ... hogy a szerző hozzájárulása nélkül változtatásokat eszközöljenek. [...] Az Önöknél megjelent regényem valóságos tárháza a jogbitorlásoknak, undorodom a gondolattól, hogy annak egy-egy hihetetlenül gyatra tömegmondátát nekem tulajdonítják és tudok Önöknek olyan helyeket mutatni, ahogy egy-egy teljesen kihuzott sor a tördelés meggyorsítására, három oldal értelmét teszi tönkre. [...] Különösen, miután tanuk előtt figyelmeztettem korrektorukat, hogy akár taxival jövök be a nyomdába hívására (erre volt precedens), csak ne nyúljon hozzá egyetlen mondatához se ...”

A fentiekből látszik tehát, hogy Rejtő nem azonosította magát a „ponyvaiparossal”, ő írónak tartotta magát, akinek valamennyi szava fontos a szerzői szándék szempontjából. Kifogásolta azt is, hogy a kiadott könyvek selejtaránya nagyon magas:

„... felbontottak már uzorautyület címén olyan megállapodást, mely 10% Zuschusst²⁰ kötött ki. Önök viszont teljesen jóhiszeműen, tehát kizárólag a gondosság, vagy felkészültség hiányánál fogva regényemet eddigi kissé felületes statisztikám ... szerint 50 és 70% közötti Zuschussal árusítják. [...] Az Opera előtt, az Oktogonnál, a Fiumei

¹⁹ Rejtő Jenő három – töredékesen fennmaradt – levélfogalmazványa 1941 júliusából. Petőfi Irodalmi Múzeum, Rejtő-hagyaték. A levelek stílusára, és Rejtő idegállapotára fényt vethet az a tény, hogy az egyik levelet a következőképpen kezdi: „F. hó 10-én kelt egyezségi ajánlatukra válaszulva tisztelettel közlöm, hogy azt elfogadom” de a 3. oldalon már ezt írja: „Izetlen, nagyhangu és teljesen értelmetlen levelekre nem reflektálok a jövőben. Ha véletlenül felbontanám őket, nem felelek rájuk.” stb.

²⁰ A szakmai megfogalmazás szerint ez a „nyomatáskor a példányszámon felül való ívtöbblet, melyet avégből adnak, hogy a nyomtatás közben selejtessé váló ívek pótoltságának.” Lásd: *Nyomdászati lexikon*. Bp. 1936. 199.

úton és Kelenföldön, továbbá tiszteletpéldányaimban a Nyugati pályaudvarnál és az Emke előtt a példányok 100 vagy 70%-a igen súlyos Zuschussnak számító módon sérült volt. [...] A regény megjelenésének napján megdöbbenéssel hallottam ... hogy hány regény cirkulál teljesen érthetetlen hiányzó ívekkel, vagy kettős ívek következtében, mint keresztretjvény a városban”.

Látható tehát, hogy a zaklatott életmódja miatt egyre inkább ideggyógyászati kezelésre szoruló Rejtő nem találta meg a számára megfelelő kiadót az Aurorában sem, olyannyira, hogy még a sokat kárhozottat Nova is szebb fényben tűnt fel előtte. A korábbi cége még „kifejezett kívánságomra sem jelentetné meg regényemet a legprecízebb és állandó közreműködésem nélkül” – írja ugyanitt – „kéresem nélkül fizetett a cég, hogy hajnalig a nyomdában álljak, mivel tudták, hogy regényeimnél az üzlet egy pengős sorozatban író munkáját adni”.

Ugy tűnik eredetileg még két regényt kötött le az Aurora a *Piszkos Fred közbelép* mellett, 1941 nyarára, de csak *A detektív, a cowboy és a légió* jelent meg, a *Magyar könyvészet* szerint már 1942-ben. Ez a kisregény a ponyvafüzet-írás görbe tükrét tárja az olvasó elé. Egy tejbár közönsége szerepel benne, akik valamennyien az irodalmi nagyüzem részei.²¹ A *Vanek úr Párizsban* című regény, amelyet a Nova nem fogadott el, az Auroránál sem jelent meg, ahogy Rejtő másik műve a „Parancs az parancs” sem, amely azonban nem is készült el. Rejtő jellemét ismerve feltételezhetjük, hogy a visszautasított műveket egyszerűen ki is törölte a fejből, a *Vanek úr Párizsban* kéziratát ketté is tépte, nem foglalkozott vele tovább. Mivel Az Aurorával sem sikerült gyümölcsöző kapcsolatot kialakítania, Rejtőnek újabb kiadó után kellett néznie.

*

Közművelődési Könyv- és Hírlapterjesztő Kft (1942)

A fenti cégnél Rejtőnek egyetlen műve sem jelent meg, ám két ok miatt érdemes foglalkoznunk vele. Az egyik, hogy kapcsolatban álltak egymással: fennmaradt az 1942. májusában keletkezett részletes szerződéstervezet,²² amelyet azonban valamelyik fél nem fogadott el, másrészt Bodnár István részletesen foglalkozik a céggel az első leleplező cikkében.²³ Eszerint a Visegrádi utca 12-ben székelő kft-t 1937 májusában jegyezték be, a vezetői között ott volt Radó Imre „a négy elemít végzett zsidó lektor, szervező és gazdafőnök”, valamint Gerenday Gézané Rajczy Olga, vitéz Rozs Kálmán, Mahr Erzsébet, dr. Aigner Pál és dr. Zajzon Barna. A vállalat tízezer pengő törzstőkével indult, s közművelődési célkitűzései között még a népkönyvtárak szervezése is szerepelt, ám Bodnár megállapítása szerint kizárólag ponyvakiadványokkal foglalkozott. A vezetők közül a cinkográfus szaktudású

²¹ Lásd BÁLINT Gábor: *A pesti ponyva virágkora az 1930–1940-es években.* = MKsz 2007. 1. sz. 127.

²² Teljes szövegét közli HÁMORI Tibor: *i. m.* (2. jegyzet) 125–128.

²³ Lásd 4. jegyzet.

Rozs Kálmánnak 1942-ben már saját cége volt az Aradi utca 8. 3. emeletén, a Globus Nyomda helyiségében, de Zajzon Barna is önálló vállalkozásban foglalkozott füzetes regények kiadásával. Radó Imrét pedig később „felakasztották, mint az ellenállási mozgalom egyik sejtjének vezetőjét.”²⁴

Bodnár szerint a Közművelődésinél a kéziratokat Radó bírálta el, és ő döntötte el azt, is, hogy mennyi pénzt ad értük – a „ponyvafronton” ő fizetett a legroszszabbul. Aszerint, hogy milyen terjedelmű a kézirat, a szerző 40–60–120 pengőt kapott. A szerződéstervezet szerint Rejtőnek harminc darab 200 000 „n” terjedelmű (64 oldalas) kisregényt kellett volna megírnia, mégpedig kéthetenként. Ezeket a kiadó 40 fillérért árusította volna, s Rejtő az első tízért 240 pengőt, a többiért 300-at kapott volna. Tehát többet mint mások, de sokkal kevesebbet mint pl. korábban a Világvárosi Regényeknél. A könyvek Rejtő néven jöttek volna forgalomba, a Howard nevet a kiadó semmilyen formában nem használhatta volna. A szerződés időtartama alatt Rejtő nem dolgozhatott volna másnak. A kiadó fenntartotta a jogot az esetlege hozzáírás tekintetében, illetve Kovács Lászlóné, Rejtő gépirónője is átnézhetette volna a korrektúrát a szerző távollétében.

Ákár mennyit is fizetett volna a cég, természetesen pénzre nagy szüksége lett volna Rejtőnek, hiszen abban az évben csak egyetlen műve látott napvilágot,²⁵ de talán ő maga is érezte, hogy abban az egészségügyi állapotban úgysem fog tudni eleget tenni egy ilyen, több mint egy évre szóló szerződésnek.

*

Soóky kiadó²⁶: *A megkerült cirkáló* (regény), 1943.

A háború előtti utolsó Rejtő-kötet kiadója, Soóky Margit 1905. január 9-én született Izsákon, s 2004. november 21-én halt meg Budapesten. A kereskedelmi iskola elvégzése után, 16 évesen kezdett dolgozni. Mivel apja ismerte Sándor Lajost, a *Szózat* című lap igazgatóját, felvették a kiadóhivatalba, a hirdetésfelvételhez. 1939 októberétől 1942 decemberéig a *Kis Ujságnál* állt alkalmazásban, majd 1943-tól az *Ujságnál* dolgozott 420 pengő havi fizetéssel, annak megszűnéséig 1944. március 30-ig.

1942-ben jelent meg egyetlen regénye *Katyi* címmel a Sík kiadónál,²⁷ amely sikert aratott, film is készült belőle. Még abban az évben, a ponyvatörvény²⁸ életbe

²⁴ HALÁSZ PÉTER: *Átmeneti élet*. Utószó. In: *A fekete kastély rejtélye és más kémtörténetek*. Bp. 1989. 250.

²⁵ Közben persze valószínűleg dolgozott „négerként” is, azaz mások neve alatt. A gépirónője elmondása szerint pl. Szilágyi László *Tokaji aszú* című operettjének dialógusait ő írta, lásd: HÁMORI TIBOR: *i. m.* (2. jegyzet) 118. Igaz, ez még 1941-ben történt, ugyanis a szövegek könyv a *Szinházi Magazin* az évi 25–27. számában jelent meg.

²⁶ Cselyovszky Istvánné Soóky Margitról illetve a könyvkiadójáról szóló részben azok a fénymásolt iratok, cikkek szolgáltak forrásul, amelyeket fia, Cselyovszky Zoltán bocsátott a rendelkezésemre, s akinek ezúton mondok köszönetet.

lépte előtt alapította meg „két befolyásos barátja segítségével”, ahogy írja, a Kaland kiadót. Sajnos nem tudni, hogy ki volt e két barát, talán közülük volt a Globus nyomdához, ugyanis a Kaland kiadványok – úgy tűnik – itt készültek, míg később az önálló Soóky-könyvek már a Hungária nyomdában. A Kaland emblémája egymás mögött haladó három alakot ábrázolt: egy cowboyt, lasszóval a kezében, egy nőt, végül pedig a vállán puskát vivő idegenlégióst. Ezek nyilván a három ponyva-típust, a vadnyugati, a szerelmes és az idegenlégiós témájú műveket képviselték. Később – talán az alapító tagok kilépeése folytán – csak a középső alak, a nő maradt meg, s ez szerepel a Soóky kiadó emblémáján is.

Az önálló – s alighanem egyszemélyes – vállalkozás már a ponyvatörvény után működött, a kiadványait tehát engedélyeztetni kellett, amelyet a miniszterelnöki hivatalban, a Sándor-palotában intéztek dr. Dulin Elek miniszteri osztálytanácsosnál, a miniszterelnöki sajtóosztály helyettes vezetőjénél, aki az Országos Magyar Sajtókamara újságíró-főosztályának egyik elnökhelyettese is, valamint *A hatályos magyar sajtójog szabályai* című kiadvány szerzője is volt. 36 db ilyen engedély megmaradt – egyébként a Soóky kiadó körülbelül 43 könyvet jelentett meg működése alatt 1942–44-ben.

Ezekből az engedélyekből a következő egyszerű adatok állapíthatók meg: az első 1942. augusztus 18-án, az utolsó 1943. június 23-án kelt, vagyis havonta kb. három füzetre kértek s kaptak engedélyt; a kiadványok két nyomdai ívből álltak, amelyhez 150 kg rotációs papírt használtak fel; a füzetek példányszáma kezdetben 15 000, majd 12 000, októbertől már csak 10 000 darab volt.

A szerzők meglehetősen vegyes képet mutatnak. Ritka (Rubio) Lajos, dr. Nyilas (Nyéki) Vera²⁹ és Csátaljai (Weber) József három műve is megjelent ebben az időszakban, de a *Kockás a nevető honvéd* című füzetével itt is képviselteti magát Nagy Károly – „hazafiasítva” a korábban az idegenlégióban szerepeltetett hősét. A klasszikus művek ponyvakiadásaként Alfred de Musset három novellája mellett pl. Turgenyev és Puskin neve is szerepel szerzőként.³⁰

²⁷ Egy levél szerint 1943. szeptember 12-én a Sík kiadó átadta e regény jogait és szerződését Kubitsch Albertnak, s ezt Soókyval közli az „Auróra kiadó”.

²⁸ Ez 1942. július 17-én jelent meg, s az olcsó kiadványok megjelenését korlátozta a háború miatti papírhányra hivatkozva. Eszerint a három pengőnél alacsonyabb áron forgalomba hozott könyvet, füzetet stb. csak miniszterelnöki engedéllyel lehetett előállítani. Az engedélyezéshez ívenként tíz pengő eljárási díjat kellett fizetni. A kérelmezési kötelezettség visszamenőleg is érvényes volt 1939. január elsejétől, tehát az azóta megjelent kiadványokat is engedélyeztetni kellett. A rendeletről és a közvélemény reakcióiról lásd CSÁKI PÁL: *A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején.* = MKsz 1988. 1. sz. 41–53.

²⁹ GULYÁS Pál *Magyar írók élete és munkái.* XIX. kötetében (Bp. 2002. 642, 647. h.) két külön személyként szerepel ez a szerző

³⁰ Talán nem lenne érdektelen feldolgozni a nagy külföldi és magyar klasszikusok ez időbeni ponyvakiadásait irodalmi szempontok szerint sem: miért éppen ezeket a szerzőket és ezeket a műveket adták ki ponyvaként, milyen szöveggel (fordítással) dolgoztak, mennyiben alakították azt át a 20. századi ponyvaolvasók igényeire stb.

M. KIR. MINISZTERELNÖK.

A

40.084/194.2.

M. E. III.

Tekintetes
Nagyságos
Méltóságos

Soóky Margit urnónek,

Budapest.

VII., Dohány utca 16.

A 4.300/1942. M. E. sz. rendelet 1. §-a alapján engedélyt adok arra, hogy

Soóky Margit

kiadó

(lakcíme
(telephelye
(székhelye

Budapest, VII., Dohány utca 16.

a

Rittka /Rubio/Lajos

szerző

"A VÁLÓPER ELMARAD"

címe
munkák
füzetjének

a

Magyarországi Hírlapnyomda nyomdában tizenöt ezer

példányban

és példányonként 2 nyomdai iv terjedelemben való előállítására összesen 250 kgr.

rotációs nyomópapírt használhasson fel.

A kiadandó sajtótermék minden egyes példányán az eladási ár a címlapon feltüntetendő.

Ez az engedély a kiállítás napjától számított 30 napig érvényes.

Budapest, 1942. évi augusztus hó 18. napján.

A miniszterelnök rendeletére:

Egy nyomdai iv = 420 x 594 mm.

 miniszteri osztályfőnök,
osztályvezető.
Hivatalból javítva
Bp. 1942. szept. 15.

Ahogy az Auroránál megjelent *Piszkos Fred közbelép*, úgy *A megkerült cirkáló* is Rejtő egy-egy régebbi, nagysikerű művének folytatása volt (s azokkal egy tetralógiát alkot) – s egyik sem sikerült fényesen, sem az olvasók, sem a kritikusok szerint nem tartoznak az életmű javához. Már az előbbi regény borítóján is szerepelt a Rejtő név a P. Howard mellett, az utóbbinál egyenesen Rejtő Jenő szerepelt szerzőként, csak zárójelben áll mellette a Howard. Tehát a korábbi „nyílt titok”, hogy P. Howard magyar, itt már a címlapon szereplő tény lesz. Ezzel összefüggésben az *Egyedül vagyunk* című szélsőjobboldali napilap 1942. október 9-i számában egy egész oldalas cikk jelent meg László András tollából „Bemutatjuk a Piszkos Fred szerzőjét” címmel. Ebben leírja, hogy P. Howard valódi neve Rejtő söt Reich. Idézeteket hoz a műveiből, természetesen olyanokat, amelyek cselszövésről, hazugságról, gyilkosságokról szólnak, s megállapítja, hogy ez „vérbeli demokrata világnézet ponyvára átképezve” – természetesen a „demokrata” jelzőnek e lapban nagyon is pejoratív értelme van.

A megkerült cirkáló (amely egyébként már nem egy pengőbe került, ahogy a Novánál, vagy éppen az Auroránál megjelent könyvek, hanem 3,30-ba) a *Magyar könyvészet* szerint 1943-ban került a boltokba, jöllehet Soóky még magával Rejtővel beszélte meg a kiadás részleteit, mielőtt az író bevonult volna munkaszolgálatra, vagyis legkésőbb 1942 novemberének elején. Ha igaz az 1943-as megjelenés, akkor Rejtő már nem érte meg: Ukrajnában halt meg az év január elején.

A fentebb tárgyalt időszakban Rejtő még négy regényt írt: az *Egy bolond száz bajt csinál* című valószínűleg 1941 elején lett kész,³¹ az *Ezen egy éjszaka* (illetve az ugyanazon címen szereplő „villámtréfa 7 folytatásban”) előszava 1941. december 17-én kelt, *A boszorkánymester* (más címmel: *A Wallenstein-szanatórium*)³² és *A néma revolverek városa*³³ pedig 1942-ben készült. Ezek nem jelentek meg akkoriban, hanem csak 1969–70-ben, míg a Novával való szakítást hozó *Vanek úr Párizsban* csak 1986-ban – valamennyi a szerző bátyjának, Révai Gyulának sajtó alá rendezésében.³⁴

³¹ A regényt már említette Rejtő a Novának írt „szakítólevélben” is: „Megtarthatja továbbá Az egy bolond száz bajt csinál című regényem további honoráriumát, azért biztos lehet benne, ahogy tehetem, leszállítom [a regényt].” Paulay Lajos, aki még látta Rejtő örökösénél az eredeti állapotban lévő hagyatékot, említ egy „Bolondregény” címmel ellátott 90 oldalas gépiratot, amely – a mennyisége alapján – aligha lehetett teljes.

³² Említésre méltó, hogy Rejtő teljesen szakított az idegenlégió témájával, sőt a két utóbbi regény Budapesten játszódik. Az *Ezen egy éjszaka* éppen egy banktisztviselőről szól, aki – mivel egy villámtréfáját előadják – belép a színházi világba, mint ifjú szerző.

³³ Paulay szerint a kéziraton az eredeti (ideiglenes) címe „Texasi kaland” volt, és 197 gépeltdaldból állt.

³⁴ Azóta is folyik a vita, hogy mennyiben tekinthetők ezek autentikus Rejtő-műveknek, illetve mennyiben a testvére munkái. A korabeli vélekedésről lásd: ESZTERGOMI László: *Magámmozás a Rejtő-rejtély körül*. = Magyar Nemzet 1970. ápr. 27., 6.

GÁBOR BÁLINT

Les derniers éditeurs de Jenő Rejtő

Jenő Rejtő appartient aux écrivains hongrois, les plus lus du 20e siècle. Il a travaillé de 1936 jusqu'à 1941 pour l'Institut Littéraire 'Nova', où il a fait paraître 19 romans de 12 cahiers, la plupart sous le pseudonyme P. Howard. Après la rupture avec 'Nova', il n'avait pas de difficulté à trouver un éditeur, puisqu'il est déjà devenu auteur connu, malgré le pseudonyme. D'abord il a conclu un traité avec les Éditions 'Csillag', qui a publié uniquement des colportages, mais la firme n'a pas connu une longue activité. Après cela, les Éditions 'Aurora' avait publié deux de ses oeuvres. Cette firme était déjà plus importante, liée au quotidien politique '*Magyar Nemzet*' (Nation Hongroise), il a fait paraître plusieurs publications libérales, à tendance de gauche, qui, vue les conditions politiques de l'époque l'avait relevée parmi les autres éditions du même genre.

Rejtő – à l'époque déjà souffrant d'un état nerveux assez aggravé – avait rompu avec 'Aurora', car selon lui les colportages publiés par 'Aurora', étaient de mauvaise qualité, souvent pleines de fautes, ou encore remaniés. Après quoi il a trouvé une autre firme d'édition de colportage 'Köz-művelődési Könyv – és Hirlapterjesztő Kft.' (Société Anonyme de Diffusion de Livres et de Périodiques de Civilisation), mais enfin il n'y a fait paraître aucun ouvrage. Son dernier oeuvre, remis par lui à la publication, est paru chez l'édition de Margit Soóky, mais vraisemblablement le roman est arrivé en librairies seulement après la mort de l'écrivain, car Jenő Rejtő est mort au début de l'année 1943, au cours de son service de travail obligatoire, en Ukraine.

KÖZLEMÉNYEK

Tulajdonosváltások és hangsúlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben a *Neuer Freier Lloyd* (1869–1872) fennállása során. A balközép irányú *Neuer Freier Lloyd*ot a magyar sajtótörténet Jókai lapjának tulajdonítja, szerkesztője Horn Ede (1825–1875) volt.¹ Az orgánum „elsősorban a német nyelvű városi polgárságra kívánt ellenzéki hatást gyakorolni a kormányt támogató pesti polgárság lapjával, a félhivatalosnak számító *Pester Lloyd*dal szemben”.² Az újság négy évfolyamot megélt történetében azonban több tulajdonos- és szerkesztőváltás állt be, ami a periodicitásra és a lap arculatára is hatással volt. Az alábbiakban e szakaszok bemutatására vállalkozom.

Az újság első száma 1869. június 1-jén jelent meg. Az impresszumadatok szerint Horn volt a felelős szerkesztő, kiadóként és alapítóként Jókai és társai jegyezték az öt hasábon, nagy folio formátumban megjelenő, az Athenaeum nyomdájában előállított orgánumot. A szerkesztőség és a kiadóhivatal a Ferenciek tere 7-ben volt. A lap 4. oldalán adja közre a *Neuer Freier Lloyd* programját. Ebben a felelős szerkesztő hangsúlyozza, hogy felvállalt baloldali pártlapként kívánnak működni,³ így közzétett újságírói programját is elsősorban pártprogram, a kiegyezés merev elutasítása határozza meg. Az újságírói célkitűzésekről Jókai ír. A lap nagy hangsúlyt kíván fektetni a gazdasági kérdésekre, a tőzsdei hírekre, a kül- és belföldi történésekre, s nem utolsósorban a feuilleton-rovat megtöltésére is kellő gondot fognak fordítani, mindezt a legjobb újságírók megnyerésével. Utóbbi kapcsán a lap főmunkatársát, Ludvig Jánost (1812–1870) említi csak meg név szerint.⁴ Az első

¹ Horn Jókai kérte fel a szerkesztői posztra, aki – miután látta, hogy az ellenzéknek nincs német nyelvű lapja – elfogadta a meghívást, és 1869-ben végleg hazatért Párizsból. Az előzményekhez hozzátartozik, hogy Horn 1867-ben már aláírt egy szerződést a *Pester Lloyd*hoz, miszerint 1868-tól átveszi a szerkesztői feladatokat, azonban visszalépett, és ezt a pozíciót végül Falk Miksa látta el negyven éven át. Jókai és Ludvig János unszolására azonban elvállalta a *Neuer Freier Lloyd* szerkesztését, amely a Tisza Kálmán vezette 48-as párt lapja lett. (Bár Tisza az 1868-ban megfogalmazott „Bihari pontok” szerzőjeként még az önálló magyar állam teljes körű visszaállítását hangsúlyozta és a kiegyezés létrejöttét balról kritizálta, pártja 1875-re elfogadta az adott közjogi berendezkedést.) Horn Ede e korszakához lásd: MISKOLCZY AMBRUS: *Horn Ede (1825–1875). A magyar-zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén*. Máriabesenyő–Gödöllő, 2007. Főleg: 148–161.

² *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. 39 és 94.

³ „Wir gründen ein Parteiorgan, das erste deutsche Organ jener Partei, welche am ungarischen Reichstage die Linke heißt, welche in- und außerhalb des Reichstages die Partei des entschiedenen Fortschrittes ist.” [„Egy pártlapot alapítunk, annak a pártnak az első német nyelvű lapját, amelyet a magyar parlamentben a baloldalnak neveznek, amely a parlamentben és azon kívül a kifejezett haladás párja.” – Ford. tölem, U. H.]

⁴ Ludvig János írt a *Pesti Hírlap*ba, majd *Kossuth Hírlapjának* is a munkatársa volt. Brüsszeli tartózkodása idején dolgozott az *Indépendance Belge* című lapnak, de a *Magyar Sajtó* és *A Hon* számára is küldött leveleket. 1869-ben országgyűlési képviselőként tért haza.

oldalon közölt „Unser Programm” című cikk valójában a lap megjelenése körüli vádakra reagál: visszatúsítja a *Budapesti Közlöny* és a *Magyar Állam* azon vádját, miszerint nemzetellenes lenne, az osztrák *Die Presse* pedig a már bevált baloldali politikai hitvallás másolásával, az eredeti programalkotás hiányával vádolja.⁵ Ugyancsak cáfolja a szabadművesekkel való kapcsolatot,⁶ viszont sikra száll az ország függetlenségének megőrzése, a rend, a szabadság, egyenlőség és haladás mellett.⁷ Két héttel az indulás után a *Neuer Freier Lloyd* már a sikeres fogadtatásról számol be, ami révén igazoltnak látják a lapkészítők a balközép irányultságú német nyelvű lap iránti igényt.⁸ Levelezői hálózatuk többek között Pozsony, Bécs, Berlin, Párizs, London, Segesvár, Temesvár és Lemberg irányába épült ki. Alig néhány hónappal a megjelenést követően vasárnaponként illusztrált melléklet megjelentetését ígérték *Das illustrierte Ungarn* címmel,⁹ amely elsődlegesen a magyar irodalom német nyelvű terjesztését kívánta felvállalni, valamint a világirodalom legfrissebb alkotásairól szándékoztak beszámolni. Egyben a főlap csinosítását is ígérték: új külsőt, új betűtípust terveztek, továbbá az előfizetési, illetve terjesztési részleg megújítása is cél volt. Jókai következő regényének (*Schwarze Diamanten/ Fekete gyémántok*) folytatásos közlését is beharangozták.¹⁰ A megújulás jele volt a négyhasábos tördelés, a szövegek közti kiemelések, majd az esti kiadás esetében az *Abendausgabe* helyett *Abendblatt* került a fejlécre, továbbá a lapterjesztés és -kiadás átkerült a Dorottya utca 11-be, a lapot Deutchék nyomták. Gyakran az *Üstökös* egy-egy számából is kaptak a *Neuer Freier Lloyd* prenumeránsai. Az újságbélyeg eltörlésével 1870 januárjától csökkent a lap ára, és ezzel egy időben számyra kaptak olyan hírek is, miszerint a lapnak megszűnik az esti kiadása. A szerkesztőség ezt vehemensen cáfolta, és biztosította olvasóit a folyamatos megjelenésről.¹¹ Azonban hamarosan újabb állásfoglalás következett, amelyben Horn már a lap teljes megszűnésével kapcsolatos híreszteléseket próbálta eloszlatni.¹² A lapot alapító és kiadó testület 1870. január 9-i tanácskozásán mérlegelte ezt a kérdést. A sajtótermék erkölcsi sikeréhez nem fér kétség, és „az anyagi siker is relatíve

⁵ Az 1867-ben Salamon Ferenc szerkesztésében indult *Budapesti Közlöny* a kormány hivatalos lapja, az *Idők Tanuja* folytatásaként Lonkay Antal szerkesztésében 1868 decemberétől *Magyar Állam* címmel megjelent orgánium katolikus politikai napilap volt. Az 1848-as bécsi alapítású *Die Presse* mérsékelt liberális lapnak számított.

⁶ Színyei adata szerint Horn tagja volt a *Zur Arbeit* nevű páholynak.

⁷ *Unser Programm*. = NFL 1869. június 1. 1. sz. 1.

⁸ Egy előfizetői felhívásban. NFL 1869. június 16. 14. sz. 2. A lap a megszokott hírlapi rovatokat tartalmazta: politika (Aus dem Reichstage; Inland; Oesterreich; Ausland), gazdaság (Börse, Handel und Volkswirtschaft), napi hírek, elhalálozottak listája, egyesületi hírek, tárcsa, hirdetések, melléklet. Az esti kiadás általában csak két oldalas volt.

⁹ A mai nyelvhasználatól eltérően az „illustrierte” szót *-e* nélkül írták, pl. *Neue Illustrierte Zeitung*, *Ungarische Illustrierte Zeitung*.

¹⁰ NFL 1869. szeptember 28. 100. sz. 2, majd többször megismétlik. A terjesztéssel komoly bajok mutatkozhattak, mert októberben arról tájékoztatták olvasóikat, hogy nyomdát és kiadóhivatalt váltottak (Dorottya utca 11., Deutsch-Testvérek). = NFL 1869. október 15. 115. sz. esti kiadás. 1.

¹¹ „Von gewisser Seite wird – in einer Absicht deren Würdigung wir dem geehrten Publikum überlassen – das Gerücht verbreitet: der »N. Fr. Ll.« werde kommendes Jahr nur als Morgenblatt erscheinen. Das Gerücht entbehrt aller Begründung. Der »N. Fr. Ll.« wird, trotz der außerordentlichen Herabsetzung seines Preises[,] welche vom 1. Jänner 1870 ab eintritt, auch weiterhin ein vollständiges Morgenblatt und ein vollständiges Abendblatt täglich liefern, und sind alle Vorkehrungen getroffen, um das eine wie das andere so reichhaltig und interessant als möglich zu gestalten. [...]” = NFL 1869. december 21. 171. sz. esti kiadás. 1.

¹² HORN, Eduard: *In Angelegenheit des „N. Fr. Lloyd”*. = NFL 1870. január 14. 18. sz. esti kiadás. 1.

annyira kielégítő, hogy a lap megszüntetésére nem is kell gondolni”,¹³ a rendelkezésre álló pénzüsszeg fedezi a folyó év költségeit, és várhatóan másfél év után termel majd nyereséget. A megszűnéssel akkor kellene komolyan számolni, ha az alapítók és a tulajdonosok közül többen nem teljesítenék az alapító okiratba foglalt pénzügyi vállalásaikat. Azonban 1870 közepén bekövetkezett egy kisebb megszorítás: június 1. és 17. között, majd október 10. után nem jelent meg az esti kiadás, csupán a hétfői és az ünnepnapok utáni számok jelentek meg ebben a formában.¹⁴

1870 nyarától datálható a lap második korszaka, mikor is a *Neuer Freier Lloyd* Horn Ede tulajdonába került.¹⁵ Látványos külső-belső megújulást ígér a személyi változás: fürgén és kisebb formátumban szerkesztett, de annál gazdagabb politikai és szórakoztató tartalommal megtöltött lap kiadása a cél.¹⁶ A változás az új számozásban is megmutatkozik: az 1870. június 1-jén kijött, három hasábra tördelt lapszám a Nro. 1. Az átrendeződés további jele, hogy Horn az angol, francia és észak-amerikai lapkiadásra hivatkozva csak napi egy, de annál gondosabban szerkesztett újságot ígér, illetve nagyobb horderejű eseményekről rendkívüli mellékletben kíván beszámolni.¹⁷ Azaz az esti kiadás rendszeres megjelenítését nem tervezte, viszont olvasói érdeklődésre közölte, hogy hétfőnként, illetve ünnepnapok után jelentkezni fog esti számmal is.¹⁸

Horn kettős minőségében azonban egy évig sem maradt a lap élén. 1871 márciusában jelentős változásokról tájékoztatja olvasóit. Képviselői elfoglaltsága, valamint egyéb, a közjó érdekében

¹³ Uo. Fordítás tőlem, U. H.

¹⁴ Ezek időnként az előző reggeli kiadás számozását viselik, időnként önálló számozást kaptak.

¹⁵ Jókai 1867 után sajtóvállalkozásaival már egyre kevesebbet tördölt, ugyanakkor regényei és elbeszélései megtöltötték a tárcarovatot. Sajtóvállalkozásainak szerkesztését jobbára csak névlegesen látta el; *A Hont* már 1868-ban átadta az Athenaeum Részvénytársaságnak. Vö.: *A magyar sajtó története II/2.* 93–94.

¹⁶ Mindezt egy kibővített előfizetői felhívás keretében. (NFL 1870. május 31. 123. sz. 2.)

Pränumerations-Einladung
auf den
„Neuen Freien Lloyd.“

Am 1. Juni übergeht der „Neue Freie Lloyd“ in das Eigenthum seines Chefredakteurs **Eduard Horn**. Von diesem Tage an erfährt das Blatt eine gründliche Reorganisation sowohl hinsichtlich der Form, als auch ganz besonders des Inhaltes und der politischen Richtung. **Vollkommen unabhängig von dem lähmenden Einflusse irgend einer staatsrechtlichen Partei** wird das Blatt fortan lediglich den Interessen des wahren Fortschrittes, der innern, freiheitlichen Entwicklung, der materiellen und geistigen Wohlfahrt des Landes dienen und auf solche Weise **die Streben einer Reformpartei fördern**, zu welcher hervorragende Mitglieder aus beiden Lagern des Parlamentes gehören und die ihre Anhänger weit und breit im Lande, in den Kreisen der Intelligenz zählt.

Was die äußere Ausstattung betrifft, so streift der „Neue Freie Lloyd“ die bisherige schwerfällige Hülle ab und erscheint in der kleidsamen Form der großen Wiener Tageblätter.

Den Inhalt anlangend wird die Aufmerksamkeit der Redaktion sich fortan auf den belletristischen Theil nicht minder, wie auf den politischen und nationalökonomischen ausdehnen, um dem Publikum nebst einer ernsten politischen, auch eine amüsante und anregende Lektüre zu bieten.

Die Administration des „Neuen Freien Lloyd“
Josefsplatz Nr. 6.

A szerkesztőség maradt a Dorottya utcában. Kiemelés az eredetiben.

¹⁷ NFL 1870. június 3. 3. sz. 2.

¹⁸ NFL 1870. június 8. 7. sz. 1. Ezt négy oldalásra tervezte, és főleg mezőgazdasági, kereskedelmi és közgazdasági híreket szándékozott közölni. (NFL 1870. július 8. 37. sz. 1.) Ha az aktuálpolitikai történések megkívánták, kivételes esetben megjelent naponta az esti kiadás – igaz pluszköltség fejében –, pl. 1870 júliusa és októbere között a franciaországi események miatt.

végzett hazafiúi feladatai már nem teszik lehetővé, hogy a *Neuer Freier Lloyd* az eddig megszokott módon foglalkozzon, illetve fennmaradásáért a szükséges anyagi áldozatokat meghezozza. Egy németül szerkesztett ellenzéki lap életben tartása nehéz és nem irigylésre méltó feladat, mivel a német ajkú kereskedelemmel és iparral foglalkozó lakosság zömmel konzervatív, míg a hazai baloldal nem érti, hogy nem csak magyar nyelven lehet szolgálni a haza ügyét. Ezzel azonban akkor is tisztában volt, amikor 1870 májusában átvette a lap teljes körű vezetését a belső reformok, a haladás, a szabadság érdekében. Most viszont úgy döntött, hogy publicisztikai tevékenységét a magyar (nyelvű) hírlapírás szolgálatába állítja, és *A Hon* állandó munkatársa lesz. Ennek következménye, hogy a *Neuer Freier Lloyd* megszűnik mint napilap, és a továbbiakban heti rendszerességgel jelenik csak meg.¹⁹ Az új tulajdonos Heckenast Gusztáv lesz, aki legalább heti két ív, nagy kvárt alakban megjelenő újságot ígér. A lap meg is jelent 1871. március 23-án új számozással, változatlanul háromhasábos tördeléssel, valamint a régi-új felelős szerkesztővel, Horn Edével.²⁰ Horn azonban november végén végleg elköszönt az olvasóktól,²¹ s ezzel tulajdonképpen véget is ér a *Neuer Freier Lloyd* mint politikai orgánium története.

A folytatásban csak a névhasználat marad meg, illetve egészül ki: *Neuer Freier Lloyd und Börsen- und Assekuranz-Blatt*.²² A kiadó-tulajdonos Alexander F. Heksch, a felelős szerkesztő Dr. C. Frankenberg. Utóbbi pozíciót 1872 májusától Jacob Naschitz²³ töltötte be. Heksch egy egyszerű adásvételi ügynek nevezi az újság megvásárlását, melyet egyesíteni kívánt a már meglévő lapjával. Programmal nem tud és nem akar szolgálni, mivel mindkét orgánium ismert az olvasók előtt, így azok folytatása a cél, de a lap gazdasági jellegét kívánja elsősorban erősíteni.²⁴ Azt is tudtja olvasóival, hogy egy Hornhoz mérhető ismert zsurnalisztát nem tud a lap élére állítani. Politikai kérdéseket jobbra csak heti áttekintő jelleggel érint, a lap minimális irodalmi jelentősége is megszűnik. 1872. július 25-től²⁵ a kiadó-tulajdonos már Jakob Naschitz egy személyben, a lap tartalmi részéért Dr. Julius Stein felel,²⁶ és a lap címe *Freier Lloyd*ra módosul. A név december 11-én²⁷ ismét *Neuer Freier Lloyd*ra változik. A lap története 1872. december 25-én²⁸ ért véget.

Bár a lap tiszavirágéletűnek bizonyult, a Horn-periodusban bírt némi irodalomközvetítő szereppel, főleg három Jókai-regény folytatásos közlése révén. E lap hasábjain jelent meg a *Politikai divatok / Andere Zeiten, andere Menschen* címmel, igaz csak hat évvel a magyar közlés után.²⁹

¹⁹ HORN, Ed. : *Zur gefälligen Beachtung*. = NFL 1871. március 16. 75. sz. 1.

²⁰ A szerkesztőség a Váci utca 21. szám alatt, míg az adminisztráció az Egyetem utca 4-ben volt. Augusztustól próbálkoznak a heti kétszeri megjelenéssel 4–8 oldal terjedelemben.

²¹ NFL 1871. november 26. 50. sz. 1.

²² Alcíme: *Zeitschrift für Politik, Finanz- und Verkehrswesen, Handel und Industrie und für das Versicherungswesen*. (NFL 1871. november 30. 51. sz. 1.)

²³ Az ő neve már 1870 decemberétől feltűnt a lapban: a hirdetések hozzá futottak be. A szerkesztőség és a kiadóhivatal kezdetben a Kígyó utca 9-ben volt, majd átköltözött a József tér 12-be. A lapot Neuer I. Ignác nyomtatta. 1872. június 13-tól már Schlesinger & Wohlaier nyomdája szerepel.

²⁴ A nemzetgazdasági rész erősítését illetően azonban határozott elképzelései vannak. Lásd *Unser Programm*. = NFL 1871. december 21. 54. sz. 1.

²⁵ Ez az 1–30. szám.

²⁶ Heksch, Frankenberg, Naschitz és Stein személyéről Szinyeyi sem közöl adatokat.

²⁷ Ez a 21–51. szám.

²⁸ Ez a 23–53. szám.

²⁹ A könyv 1862–63-ban jelent meg Jókai saját kiadásában, illetve 1863. január 1. és október 29. között *A Hon*ban. A *Neuer Freier Lloyd* 1869. június 2. és december 25. között közölte, majd ugyanabban az évben megjelent Berlinben Jankénál könyvalakban is. A fordító személyét a kritikai kiadás sem ismeri.

Mihelyt véget ért ez a regény, következett a *Fekete gyémántok / Schwarze Diamanten*,³⁰ majd a sor a *Mire megvénülünk / Wie wird man grau?* című művel³¹ folytatódott. A lap tárcarovatában irodalmi szempontból zömmel jelentéktelen írások jelentek meg, gyakran név nélkül.

UJVÁRI HEDVIG

A Hét „Innen-onnan” rovatának egyik szerzői jeléről. Kiss József nevezetes hetilapjának, *A Hének*¹ egyik legnagyobb erőssége az „Innen-onnan” rovat volt, amely minden számban megjelent, s egy-egy számban 6–8–10 rövid írást tartalmazott, kb. két-két és fél oldalon. E rovat ereje az írások tömörségéből, aktualitásából és nem utolsósorban írói igényű megformálásából fakadt. A rovatban „mindenről” írtak, s ezekben nem egyszerűen egy-egy téma gyorskezü földolgozásáról volt szó: ezek az írások voltaképpen a folyó élet eseményeinek verbalizálását, szöveggé alakítását végezték el. Azzal, hogy folyamatosan reagáltak környezetük eseményeire, e világ folyamatainak verbális rögzítését és megjelenítését is elvégezték, egyszerre kifejezve és alakítva a történéseket. Az a mentális modernizáció, amely *A Hét* legnagyobb teljesítménye volt, s amellyel történeti s irodalomtörténeti szerepre tett szert, jelentős részben az „Innen-onnan” rovat írásai révén bontakozott ki.

Sajnos, ezek az írások névtelenül jelentek meg, s így a szerzőcentrikus kutatás mindmáig nem birkózott meg a kihívással, amely e rovat létéből fakadt. Nagy kár ez. Pedig a szerzőség tisztázása nem is lehetetlen. Maguk az írások ugyanis névtelenek, de nem jelzetlenek, minden írás elején, a cím előtt ott van valamilyen nyomdai jel: kör, négyzet, egyenlőségjel stb. Ez lehetővé teszi a szövegek szerzőnkénti különválasztását, egy-egy jel mögé fősorakoztatható az adott jel mögött meghúzódo szerző cikkeinek teljes állománya. S mivel a szövegtörzs szövegei így automatikusan szétválasztódnak, megkísérelhető az egy-egy adott jel alatt publikáló szerző azonosítása is. (Néhányat már Gulyás Pál álnévlexikona² is megad.) Sajnos, el kell ismerni, a jelek többsége egyelőre megfejtetlen.

³⁰ Többször beharangozták: „[...] Im Feuilleton des Abendblattes beginnen wir, sobald der laufende Roman Jókai's zu Ende ist, mit der Veröffentlichung des neuesten Romans dieses mit Recht beliebtesten ungarischen Schriftstellers: **Schwarze Diamanten**, zu dessen deutscher Ausgabe wir ausschließlich autorisirt sind.” = NFL 1869. szeptember 17. 91. sz. esti kiadás. 1. Könyvalakban: *Fekete gyémántok*. Pest, 1870. Athenaeum, *A Honban* és a *Neuer Freier Lloyd*ban párhuzamosan jelent meg: 1869. december 28. és 1870. július 10., illetve 1869. december 28. és 1870. szeptember 1. között. Ezt nyomban követte a kötetes kiadás: *Schwarze Diamanten*. Pest, 1871. Athenaeum. A fordító Glatz Ede volt. A regényt hamarosan átültették franciára is: „Jókai's Roman: »Schwarze Diamanten«, welcher in diesen Blättern in deutscher Uebersetzung erschienen war, wird von dem Franzosen Eduard Sayous, der während seines jahrelangen Aufenthaltes in Pest sich die ungarische Sprache vollständig eigen gemacht hat, in's Französische übersetzt werden.” = NFL 1870. október 18. 137. sz. 5.

³¹ Magyarul csak könyvben jelent meg Heckenastnál 1865-ben. A *Neuer Freier Lloyd*ban 1870. december 8. és 1871. július 27. között adták közre. Ezt követte a német nyelvű kötetes megjelenés Pesten Rautmannál 1872-ben.

¹ A lap bibliográfiai leírása: LAKATOS Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok F–H*. Bp. 1975. 401–418. (772. tétel) A lapra vonatkozó irodalmat l. *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1975–1945)*. Szerk. JÓZSEF Farkas. Bp. 1972. 128–129., 176.

² GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*. Bp. 1956. Ide vonatkozóan l. az „egyéb jegyek” közt: 505–512.

Magam, Kosztolányi Dezső itteni jelenlétét nyomozva, módszeresen átnéztem *A Hét* jó néhány, 1907 utáni évfolyamát, s így, mintegy kutatási melléktermékként, sajtótörténetileg is hasznosítható fölismerések birtokába jutottam. A „véletlen” a kezembe adta például a lap szerkesztőjének és tulajdonosának, Kiss Józsefnek az „Innen-onnan” rovatban használt jelét.

A Hét 1910. március 13-i számában, a 173. oldalon az egyik rövid írás „néhai Baksay István”-ról szól. Ebben a kis cikkben egyebek közt ezt olvashatjuk: „Sok jó magyar írónak a professzora volt. Az ő keze alól került ki Pósa Lajos, Mikszáth Kálmán és aki megindultan rója ezt a búcsúztatót: Kiss József is.” E cikk – szokás szerint – nincs aláírva, de az idézett részletből nyilvánvaló, hogy a szerző ez esetben maga a szerkesztő: Kiss József. Az írás címe elé helyezett jel, a kör: O tehát Kiss József jele. S ezzel kezünkben a kulcs az „Innen-onnan” rovatbeli Kiss József-írások azonosításához s teljes körű számbavételéhez.

Itt s most természetesen fölösleges volna Kiss József valamennyi, kör jel alatt közölt írását jegyzékbe szedni. De – illusztrációként – megadom egy rövidebb időszak, az 1907 második felétől 1910 végéig megjelent számokban sorjázó, kör jelű írások adatait. Ez a kis minta már önmagában is megmutat valamit a szerkesztői jelenlétről.

Ti si svinya. = 1907. júl. 7. 27. sz. 461.
Kecskeméthy. = 1907. júl. 7. 27. sz. 462.
A diplomás kéményseprő. = 1907. júl. 7. 27. sz. 462.
Császárrok, ha találkoznak. = 1907. aug. 4. 31. sz. 527.
Károlyi István. = 1907. aug. 4. 31. sz. 527.
Czigányok. = 1907. aug. 4. 31. sz. 527.
Casablanca. = 1907. aug. 11. 32. sz. 542.
A léghajó és a béke. = 1907. aug. 11. 32. sz. 542.
A bojkott. = 1907. aug. 11. 32. sz. 543.
Nincs pénz. = 1907. aug. 18. 33. sz. 559.
Tante Ágnes. = 1907. aug. 18. 33. sz. 559.
Ugyan menjen! = 1907. aug. 18. 33. sz. 559–560.
A régi, vagy nem a régi. = 1907. aug. 25. 34. sz. 574.
Caruso jön. = 1907. aug. 25. 34. sz. 574.
A vörös Olga. = 1907. aug. 25. 34. sz. 575.
Szépségversenyegek. = 1907. szept. 1. 35. sz. 591.
Pérez áll a házhoz. = 1907. szept. 1. 35. sz. 591.
Season. = 1907. szept. 8. 36. sz. 605.
A hazatérők. = 1907. szept. 8. 36. sz. 605.
Calvé-pezsgő = 1907. szept. 8. 36. sz. 606.
Nem dolgoztatik. = 1907. szept. 15. 37. sz. 622.
Megy, vagy nem megy? = 1907. szept. 15. 37. sz. 622.
Rekordok a tengeren. = 1907. szept. 15. 37. sz. 623.
Slieve Gallion. = 1907. szept. 22. 38. sz. 636.

Boszjacz Kaja Gazeta. = 1907. szept. 22. 38. sz. 637.
Éljen a guillotine! = 1907. szept. 22. 38. sz. 637.
Zeppelin. = 1907. szept. 29. 39. sz. 653.
Signora Toselli. = 1907. szept. 29. 39. sz. 653.
Besztercze. = 1907. szept. 29. 39. sz. 653.
Kopplalás napja. = 1907. okt. 13. 41. sz. 687.
Újság nélkül. = 1907. okt. 13. 41. sz. 687.
A titkos jog. = 1907. okt. 13. 41. sz. 687.
Szociálisták a Házban. = 1907. okt. 13. 41. sz. 688.
György úr. = 1907. okt. 20. 42. sz. 705.
Gladys és László. = 1907. okt. 20. 42. sz. 705.
A marokkóiak. = 1907. okt. 20. 42. sz. 706.
Szent Imre ifjai. = 1907. okt. 27. 43. sz. 720.
Drágul a sör. = 1907. okt. 27. 43. sz. 721.
Polónyi. = 1907. nov. 3. 44. sz. 736.
Adót a pezsgőre. = 1907. nov. 3. 44. sz. 737.
Csernova. = 1907. nov. 3. 44. sz. 737–738.
A közbeszóló. = 1907. nov. 10. 45. sz. 756–757.
Obstrukció. = 1907. nov. 10. 45. sz. 757.
Színész-sztrájk? = 1907. nov. 17. 46. sz. 771.
Milyen az úr? = 1907. nov. 17. 46. sz. 771.
A Saturnus gyűrűi. = 1907. nov. 17. 46. sz. 772.
A repülő világ. = 1907. nov. 24. 47. sz. 790.

- Felolvasók.* = 1907. nov. 24. 47. sz. 790.
A visszavándorlók. = 1907. dec. 1. 48. sz. 803.
A kicserélt trónörökös. = 1907. dec. 1. 48. sz. 803.
Az öreg ember. = 1907. dec. 1. 48. sz. 803.
A Goold-pár. = 1907. dec. 8. 49. sz. 820.
A megszökött és megkerült Patrie. = 1907. dec. 8. 49. sz. 820.
Sztrájk a parlamentben. = 1907. dec. 15. 50. sz. 835–836.
A királyi csavargó. = 1907. dec. 15. 50. sz. 836.
Újra Harden. = 1907. dec. 22. 51. sz. 867.
A legszebb halál. = 1907. dec. 22. 51. sz. 868.
Vakáció. = 1907. dec. 29. 52. sz. 888–889.
Válopörök. = 1907. dec. 29. 52. sz. 889.
Köszöntések. = 1908. jan. 5. 1. sz. 11.
Casino de Paris. = 1908. jan. 5. 1. sz. 13.
Egy modern állam. = 1908. jan. 5. 1. sz. 13.
Hideg szoba, meleg szoba. = 1908. jan. 12. 2. sz. 29.
Az elveszett asszonyok. = 1908. jan. 12. 2. sz. 29–30.
Ős-Buda. = 1908. jan. 12. 2. sz. 30.
A bán. = 1908. jan. 19. 3. sz. 42.
Repülünk. = 1908. jan. 19. 3. sz. 43.
Thaw. = 1908. jan. 19. 3. sz. 44.
A magyar betegség. = 1908. jan. 26. 4. sz. 60.
A harmadik jelölt. = 1908. jan. 26. 4. sz. 60.
Influenza. = 1908. jan. 26. 4. sz. 60–61.
A papa nyilatkozik. = 1908. febr. 2. 5. sz. 75.
A dollárok hazájából. = 1908. febr. 2. 5. sz. 76.
Mesés olcsó. = 1908. febr. 2. 5. sz. 76.
A visszavándorlók. = 1908. febr. 9. 6. sz. 92.
Felírás a kapun. = 1908. febr. 9. 6. sz. 94.
Az opera-kartell. = 1908. febr. 16. 7. sz. 109.
Az állatkert. = 1908. febr. 16. 7. sz. 110.
Toselli úr és becses neje. = 1908. febr. 16. 7. sz. 110.
Stössel. = 1908. febr. 23. 8. sz. 123.
Krumholz. = 1908. febr. 23. 8. sz. 123.
Mister Thaw és neje. = 1908. febr. 23. 8. sz. 123.
A pápa oroszánjai. = 1908. márc. 1. 9. sz. 140.
Törvény a napról. = 1908. márc. 1. 9. sz. 140.
Nasi. = 1908. márc. 1. 9. sz. 141–142.
Milliomos házasságok. = 1908. márc. 8. 10. sz. 156.
Az allensteini tetem. = 1908. márc. 8. 10. sz. 156.
A szeizmográf. = 1908. márc. 8. 10. sz. 157.
Fertőtlenítés. = 1908. márc. 15. 11. sz. 172.
Drágasági ankét. = 1908. márc. 15. 11. sz. 173.
József napja. = 1908. márc. 22. 12. sz. 187.
Találkozó. = 1908. márc. 22. 12. sz. 187.
Sztrájkolnak az újságírók. = 1908. márc. 22. 12. sz. 188.
A dohányzó nők. = 1908. márc. 22. 12. sz. 188.
Bernfeld Mór. = 1908. márc. 29. 13. sz. 203–204.
Árverésen. = 1908. márc. 29. 13. sz. 204.
Április elseje. = 1908. ápr. 5. 14. sz. 219.
Haiti. = 1908. ápr. 5. 14. sz. 219.
A harisnyakötő. = 1908. ápr. 12. 15. sz. 235.
Vakáció. = 1908. ápr. 12. 15. sz. 235.
Velence. = 1908. ápr. 17. 16. sz. 257.
A fescék. = 1908. ápr. 17. 16. sz. 258.
Lábmosás. = 1908. ápr. 17. 16. sz. 258.
Az öreg varrókisasszony. = 1908. ápr. 17. 16. sz. 259.
Két trónörökös. = 1908. ápr. 26. 17. sz. 275.
A papkisasszony. = 1908. ápr. 26. 17. sz. 276.
A lovagias úr. = 1908. ápr. 26. 17. sz. 276.
A vörös május. = 1908. máj. 3. 18. sz. 290.
Egymást eszik. = 1908. máj. 3. 18. sz. 291.
A konflis. = 1908. máj. 3. 18. sz. 291.
A sarkutazó. = 1908. máj. 10. 19. sz. 308.
Mátka. = 1908. máj. 10. 19. sz. 309.
Antialkoholos napok. = 1908. máj. 10. 19. sz. 309.
Alice. = 1908. máj. 17. 20. sz. 323.
A cigányok kora. = 1908. máj. 17. 20. sz. 323.
Grisenberg bárónő. = 1908. máj. 17. 20. sz. 324.
Az anyakönyvvezető. = 1908. máj. 24. 21. sz. 340.
Thaw. = 1908. máj. 24. 21. sz. 340.
A meglopott színésznő. = 1908. máj. 24. 21. sz. 340.
A Derby-kalap. = 1908. máj. 31. 22. sz. 354.

A nyári Budapest. = 1908. máj. 31. 22. sz. 355.
Két költő. = 1908. máj. 31. 22. sz. 355.
A nyári szünet. = 1908. jún. 7. 23. sz. 373.
A furkos-bot. = 1908. jún. 7. 23. sz. 374.
A bankár-kisasszony. = 1908. jún. 14. 24. sz. 388.
Intrygant. = 1908. jún. 14. 24. sz. 388.
A császárné elesett. = 1908. jún. 14. 24. sz. 389.
A bukottak. = 1908. jún. 21. 25. sz. 405.
A cirksusz fia. = 1908. jún. 21. 25. sz. 406.
Emanuele Filiberto. = 1908. jún. 21. 25. sz. 406.

[A 26. számot nem láttam!]

A kipofozott szűziesség. = 1908. dec. 13. 50. sz. 814.
Néhai Baksay István. = 1910. márc. 13. 11. sz. 173.
Magyarul repülni. = 1910. máj. 1. 18. sz. 292–293.
A trónörökös némasága. = 1910. máj. 1. 18. sz. 293.
Az imprezárió. = 1910. máj. 8. 19. sz. 307–308.
Carnegie visszavonul. = 1910. jún. 5. 23. 374.
Az elhagyott Chimay. = 1910. jún. 26. 20. sz. 420–421.

E listából néhány összefüggés szinte automatikusan fölsejlik. Jól látható például, hogy amíg 1907-ben és 1908-ban Kiss József meglehetősen aktív volt, utóbb gyakorlatilag nem, vagy alig írt e rovatba. (Az egész 1909. év „kimaradt” például.) Ez arra vall, hogy betegeskedése vagy megfáradása miatt, esetleg a nagy rivális, a *Nyugat* megindulásán (1908) elkedvetlenedve aktivitása radikálisan megcsappant. Nem tudjuk, a másik hasonló karakterű, de az „Innen-onnan”-nál polemicusabb rovatban, a „Toll és tör”-ben jelentek-e meg továbbra is írásai (ezek szerzőit föloldatlan piktogramok fedik), de a jelek arra vallanak: már kevésbé tartotta kézben lapját, mint korábban. Ez önmagában is megmagyarázhatná, miért csökkent 1908 után a lap jelentősége. (*A Hétből* készített antológia³ némileg elhamarkodottan ugyan, de jellemzően, csak a *Nyugat* megindulásáig terjedő időszakból válogatta anyagát. A későbbi évek termését már nem érezték szükségesnek bemutatni.)

A kör jel mögötti szerző azonosítása így is fontos eszközt ad a kezünkbe: e jel azonosítása révén magának a szerkesztőnek az aktuális állásfoglalásai, problémaérzékelése és reakciói válnak megismerhetővé – visszamenőleg is.

LENGYEL ANDRÁS

***A Hét* tulajdonosváltásai 1918–19-ben.** A Kiss József szerkesztette politikai és irodalmi szemléről, *A Hétről* több közhely kering a magyar irodalomtörténetben. Ezek közül legszívesebben az tartja magát, hogy a lap a *Nyugat* egyik *előzménye* volt, és annak 1908-as megindulásával el is vesztette jelentőségét; erre utal, kimondatlanul is, hogy a lap anyagából összeállított kétkötetes válogatás csupán a *Nyugat* indulásáig mutatja be történetét¹, mintha utána az meg is szűnt volna, noha valójában 1924 végéig jelent meg. Közismert az a tény is, hogy *A Hét* nevelte fel azt az új írógenerációt, amely később megújította a magyar irodalmat (Ignostustól Kosztolányiig), de hogy ténylegesen milyen volt a lap szerzőgárdájának összetétele és a lap valós működése, pl. Kiss József főszerkesztői gyakorlata, arról mindmáig nincs részletes tudásunk.

Alábbiakban *A Hét* történetéhez közlök pár dokumentumot, amelyek a már idős Kiss József lapeladási kísérleteiről tanúskodnak. Az elsőként adott szerződés egy példánya saját tulajdonom-

³ *A Hét. Politikai és irodalmi szemle 1890–1899, 1900–1907. Válogatás.* Vál. és s. a. rend. FÁBRI Anna, STEINERT Ágota. Bp. 1978.

¹ *A Hét. 1890–1899, 1900–1907.* Szerk.: FÁBRI Anna, STEINERT Ágota. Bp. 1978.

ban van, a második és harmadikként közölt levelekről fotómásolattal bírok – a másodikról, Rózsa Miklós fontos leveléről sajnos csak töredékesen. Mindazonáltal a lap (vég)történetének egy rövid, ám annál eseménydúsabb szakasza elég jól kiolvasható belőlük.

A dokumentumokat betűhíven adom.

I.

Szerződés.

egyrésztől Kiss József: „A Hét” című hetilap tulajdonosa és főszerkesztője, másrésztől dr. Rózsa Miklós, ugyane lap felelős szerkesztője, budapesti lakosok között az alulírott helyen és időben a következő feltételek mellett jött létre.

1. Kiss József „A Hét” című politikai és szépirodalmi hetilap tulajdonjogát, az ebben rejlő mindennemű jogosítvánnyal együtt korlátlanul átruházza dr. Rózsa Miklósrá, aki viszont a lapot a most mondott értelemben Kiss Józseftől megveszi.

2. E szerződés aláírásának napjától kezdve minden kötelezettség, mely a lap szerkesztésével, nyomtatásával és expedálásával jár, szóval, amely a szellemi és technikai előállításához és terjesztéséhez fűződik, egyedül a vevőt terheli. Viszont ugyancsak az aláírás napjától kizárólagosan a vevőt illetik meg azok a jövedelmek, künnlevőségek s egyéb jogok is, – akár esedékessé váltak már, akár nem – melyek maig a lapot, illetve az eladót, mint a lap tulajdonosát illették.

A vevő tudomásul veszi, hogy Kiss József a magyar kormány részéről oly havi járulékot élvez, mely nem esik a lap jövedelmének vagy künnlevőségének fogalma alá s így a vevő kifejezetten elismeri azt is, hogy e kizárólagosan Kiss József személyét illető összegekre igényt nem tarthat.

3. Az eladó jóváhagyólag tudomásul veszi, hogy a jelenleg anyagi zavarral küzdő lap felvirágoztatása céljából a vevő részvénytársaságot alapít s a részvények elhelyezése végett megfelelő akciót indít. Készségesen beleegyezik az eladó, hogy a leendő részvénytársaság elnökévé őt – az eladót – válasszák meg, e tisztség mindvégig való viselésére ezennel hajlandóságát nyilváníja. Kifejezetten feljogosítja a vevőt, hogy a vállalat megalakulásának és fejlődésének sikere érdekében reá, mint leendő elnökre oly értelemben is hivatkozás történhessék, hogy az egész akció az ő nevében folyik s tetszésével találkozik.

4. Kötelezően hozzájárul az eladó, hogy a lap továbbra is főszerkesztő gyanánt szerepeltesse, tudomásul veszi azonban, hogy az e tisztséggel egyébként kapcsolatos jogokkal nem él. Nem követelhet tehát beleszólást sem a lap szellemi, sem anyagi részének irányításába. Kötelezettséget vállal egyuttal a maga és hozzátartozói nevében, hogy a lapra, illetve részvénytársaságra való hivatkozással javakat a mai naptól fogva senkitől nem kér és el nem fogad s nem igényli azt sem, hogy az alább meghatározott járandóságán felül elnöki, főszerkesztői vagy más minőségben díjazásban részesüljön.

5. A fentebb körülírt átruházás a vállalt teendők ellenértéke gyanánt kötelezi magát a vevő, hogy az eladónak élete fogytáig havonkénti előleges egyenlő részletekben nyújtandó évi 24000 K készpénzt fizet. Az első részlet – ha e szerződés folyó hó 7-ig létrejön – már 1918. december havára is megilleti az eladót s az aláírásakor azonnal esedékessé válik.

6. Az eladó elhalálása után köteles a vevő az előbbi pontban meghatározott módokat szerint az özvegynek élete fogytáig évi 12000 K-t fizetni. Sem az előző pontban, sem az itt említett járadék az örökösökre át nem száll. Ha a vevő fizetési kötelezettségének akár az eladóval, akár özvegyével szemben az esedékességtől számított 15 napon belül sem tesz eleget, „A Hét” tulajdonjoga minden jogosítvánnyal együtt visszaszáll az eladóra, illetve özvegyére. Egyebet – különösen a járadék további

fizetését – nem követelhetik a jogosítottak s nem léphetnek fel semmiféle címen kárterítési igényrel sem.

7. Köteles a vevő gondoskodni arról, hogy az alapítandó részvénytársaság alapítási tervezetébe felvétségé a következő pont:

„A részvénytársaság magára vállalja dr. Rózsa Miklós ama kötelezettségét, hogy »A Hét« tulajdonjoga ellenértéképpen Kiss Józsefnek élete fogytaig minden hó elsején 2000 K, Kiss József halála után pedig özvegyének élete fogytaig minden hó elsején 1000 K járadékot fizet készpénzben. Ha a részvénytársaság ennek a kötelezettségének Kiss Józseffel, illetve özvegyével szemben az esedékességtől számított 15 napon belül sem tesz eleget, »A Hét« tulajdonjoga visszaszáll Kiss Józsefre, illetve özvegyére.”

A most említett visszahárolás akkor is beáll, ha a fentebbi nyilatkozat bármely okból kimarad az alapítási tervezetből.

8. Ha az alakítandó részvénytársaság virágzásnak indul s oly tiszta hasznot mutathat fel, mely az alaptőke legalább 8 %-os kamatozásának felel meg, mindaddig, míg ez az állapot fennáll, egyedül az eladót megilleti 6000 K évi elnöki tiszteletdíj.

9. Az eladónak az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársasággal szemben a lap nyomtatásából származó nagyobb tartozása áll fenn. Az eladó felelősséget vállal azért, hogy egyéb, – a lapot terhelő adóssága nincs. Kijelenti a vevő, hogy Kiss József érdekében s reá való tekintettel mindent elkövet arra nézve, hogy az Athenaeum követelese kiegyenlítése gyanánt fogadjon el névértékben való megszámitással megfelelő mennyiségű oly részvényt, melyet az alapítandó részvénytársaság fog kibocsátani. Ha a vevő ebbeli fáradozása egy héten belül sikerrel nem jár, tartozik az eladó az Athenaeum követeléseinak megszűnését vagy azt, hogy e követelést a vevővel és a részvénytársasággal szemben senki érvényesíteni nem fogja, – megfelelő irattal e hó végéig igazolni, ellenkező esetben jogában áll a vevőnek az eladó, illetve özvegye járandóságát a tartozás erejéig visszatartani vagy a hitelező igényét kielégíteni.

E szerződést – annak jeléül is, hogy a benne foglalt rendelkezéseket helyeseknek s szándékaival megegyezőeknek tartja, – aláírja Kiss Józsefnek is.

Felolvasás és megmagyarázás után a felek a tanuk jelenlétében aláírták.

Kelt Budapesten 1918. december 7.

Előttük, mint tanuk előtt:

Kiss Géza
Hajdu Sándor

Kiss József
Kiss Józsefné
Dr Rózsa Miklós

A szerződést a lap tulajdonjogát eladó Kiss Józsefen kívül még négyen írták alá: Kiss József felesége mint a szerződés „kedvezményezettje”, a vevő, Rózsa Miklós, valamint a két tanú: Kiss József egyik fia, Géza, illetve Hajdu Sándor. *A Héthez* kötődő viszonyuk miatt pár sort érdemes kettejükről, a vevőről és Hajdu úrról írni.

Rózsa Miklós (1874–1945; 1890-ig Rosenthal): művészettörténész, újságíró. 1893-ban telepedett le Budapesten, újságíróként dolgozott, de volt Munkácsy Mihály titkára is. Több lap munkatársa: pl. *Budapesti Napló*, *Hazánk*, *Magyar Hírlap*, *Magyarország*, *Nemzeti Újság*, *Pesti Napló*, Bródy Sándorral együtt alapították a *Jövendőt*, szerkesztette a *Ma Estét*, legtartósabban azonban *A Hétnél* dolgozott, ahol kezdetben Kiss József segédszerkesztője volt. Jelent meg verses- (*Szélesrend*, 1894), elbeszélés- (*Tévelygések*, 1898) és drámakötete (*A két Bolyai*, 1932) is, egyik drámáját (*A hit*, 1902) a Népszínház mutatta be; emellett fordított. Legjelentősebb művei azonban nem ezek, hanem művészettörténeti írásai; kritikáival sokat tett az induló modern művészek – Derkovits, Egry, Kassák, Medgyesy stb. – elismertetésért, *A magyar impresszionista festészet* című összefoglaló kötete (1914) nagy visszhangot váltott ki a *Nyugatban* is. Művészetszervezői munkássága korsza-

kos jelentőségű: 1909-ben ő alapította a haladó irányzatoknak egyik első intézményi háttéréül szolgáló Művészházat, ahol – többek között – Goya, Daumer, Manet, Monet, Cézanne, Gauguin, van Gogh, Matisse, Kokoschka, Klimt, Hanak munkáiból volt kiállítás, 1926 és 1932 között pedig ő volt a Képzőművészek Új Társaságának (KUT) művészeti igazgatója. Ez utóbbi Társaság keretein belül szerkesztette a *KUT* és a *Új szín* című folyóiratokat. – „Kiss József szeme” címmel nagyon személyes hangvételű írást adott közre a *Kiss József és kerek asztala* című kötetben, amelyben *A Héthez* kerüléséről és a Kiss Józseffel való kapcsolatáról vall, s megemlíti benne „Hajdu bácsi”-t is.²

Hajdu Sándor (?–?): *A Hét* kiadóhivatali igazgatója, „akit az irodalom röviden, de kellő reverenciával csak Hajdu úrnak nevez” – írta Kosztolányi róla. Ugyancsak ő számolt be arról, hogy Hajdu nem „csupán” kiadóhivatali igazgató volt, de jóval több, *A Hét* valódi mozgatórugója: „Kezeli a pénzt, átveszi és behajtja a kéziratokat, telefonon szigorú intéseket küld a lusta tollú íróknak, hirdetőkkkel tárgyal, a címszalagokat ünnepi csokorba köti, a kánikula legizzóbb hónapjaiban pár óráig helyettese a segédszerkesztő helyettesének, és mind e bokros teendői mellett arra is ideje marad, hogy érdeklődjék a munkatársak egészségi állapota iránt, s a kis kifutófűt elküldje ásványvízért és paprikáért.” Ugyanakkor, mivel „Kiss József nem fogad mindenkit”, az ő „cerberusi feladata az, hogy az oda nem valókat – az udvariasság formáján belül – elnógassa”.³

II.

Budapest, 1919 április 10.

Nagyságos

Kiss József urnak, [utólagos gépelt hozzátoldás:] és nejének

Budapest

Az 1918. december havában *A Hét* című politikai és irodalmi hetilap megvétele tárgyában kötött szerződésünk azt a jogot biztosította számomra, hogy az Ön hozzájárulásával s erkölcsi támogatása mellett a lap anyagi erőforrásának gyarapítása céljából részvénytársaságot alapíthassak. Egyidejűleg kötelezettséget vállaltam arra, hogy Önnek 1918. december havától fogva havi 2000 K életjáradékot fizessek, – mely kötelezettségemnek 1918. december 1-től 1919. április 1-ig eleget is tettem – nemfízetés esetén pedig a lapot a benne rejlő minden jogositvánnyal együtt korlátlanul bocsássam Önnek vissza.

A munkatársaim segítségével megindított részvényjegyzési akció teljes erővel folyt, amikor az 1919. március 21-én bekövetkezett politikai átalakulás egy csapásra megszakított és lehetetlenné tett minden további munkát. Köztudomású az is, hogy valamennyi polgári napi és hetilap a legszigorubb ellenőrzés alá került. Életbe léptették tehát *A Hét*-nél is ezt a bizalmi-férfi rendszert, melyet az Ujságírók Szabadszervezete tett kötelezővé s amely szerkesztőségi és kiadóhivatali tagokból azzal a kimondott alapelvvel alakult meg, hogy a bizalmi-férfiak utalványozása és a sajtóbiztonság jövőhagyása nélkül fizetést teljesíteni vagy bármiféle intézkedést tenni nem szabad. –

A most megnevezett szervek az utolsóelőtti lapszám megjelenése után korlátlan hatalommal rendelkeztek már *A Hét*-nél is. Intézkedésükre elsőben is mindkettőnk neve lekerült a lapról, majd pedig – 1919 március végén – a másolatban csatolt határozat

[a második lap hiányzik]

² RÓZSA Miklós: *Kiss József szeme*. In: *Kiss József és kerek asztala*. Bp. 1934. 183–186.

³ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Hajdu úr*. = *A Hét* 1913. dec. 28. In: Uő.: *Álom és ólom*. Szerk.: RÉZ Pál. Bp. 1969. 673–676.

Szükségemnek tartom ehelyütt kiemelni, hogy mind a felelős és helyettes szerkesztő, mind pedig a kiadóhivatali igazgató, bár valamennyi jogszabályunk szerint egy évi, legrosszabb esetben fél évi fizetést igényelhetek volna végkielégítés gyanánt, mindössze 3 óra járó fizetést kaptak és fogadtak el ezen a címen. Egyetlen kivételt Hajdu Sándorral tettünk, aki azzal az indoklással részesült fél évi fizetésének megfelelő végkielégítésben, hogy ugyanegy helyen – az Ön szolgálatában – eltöltött 28 évi érdemes munkásságra tekinthet vissza.

Igy minden munkatársam, minden alkalmazottam és hitelezőm békével, mindenemű követelésre nézve kielégítetten vált meg a betiltott laptól. Önnel szemben sincs s nem is lehet semmiféle igényük abból a korból, mely az én laptulajdonosi időmre esik. Ezért kifejezetten is felelősséget vállalok.

Véleményem szerint nyilvánvaló, hogy az adott esetben, midőn a havi járadék fizetésének lehetősége magának a szerződési tárgynak elvonásával megszűnt, nem terhel engem egyéb kötelezettség, mint a laptulajdonjogának visszaadása. Én azonban amellett, hogy a Hét című lapot, a benne rejlő mindennemű jogosítvánnyal egyetemben ezennel visszabocsátom Önnek, akként intézkedtem, hogy a befizetett részvénytőkének a főntebb körülírt célokra fel nem használt része, pontosan [utólag géppel beírva:] 12.000 korona, a „Hermes” Magyar Általános Váltóüzlet Részvénytársaság cégnél (IV. Koronaherceg utca 5.) az Ön nevére

[fél lap hiányzik]

[...]ban, ha A Hét bármily intézkedés folytán s bármikor ismét megjelenhetik – kívánhassam a lapnak részemre való újabb eladását – természetesen újabb tárgyalás és megegyezés alapján – azonban annak hangsúlyozása mellett, hogy ez részemre csak opcionális jog, és nem átvételi kötelezettség.

Végezetül csak annyit:

Ha kis tájékoztató mérleget állítok fel arról az öt esztendőről, melyet a Hét kötelekében töltöttem el, pontos számvetéssel azt állapíthatom meg, hogy a mai napig élvezett mindennemű járandóságom figyelembe vétele mellett átlag [utólag géppel beírva:] 310 K havi díjazásban részesültem. Ez a tény szolgáljon önzetlen s mindvégig szeretetteljes működésem igazolására.

Azokat az eredeti iratokat és bizonyítékokat, melyek ennek az elszámolásnak alapjául szolgálnak s hűségét mindenki előtt kézzelfoghatóvá teszik: biztonság okából s a részvényjegyzők által netán valamikor kívánandó elszámolás megejthetése céljából a Magyar Jelzáloghitelbank (V. Nádor utca 7.) páncrekeszében helyeztem el. Az egyik kulcs a pénzüintézet birtokában van, a másikat Hajdu Sándor – a szerkesztőség és kiadóhivatal bizalmi-fér[...] laphajtás miatt olvashatatlan szavak].

Felkérem, hogy elszámolásom helyességét elismerni s a levél egyébkénti tartalmát irányadónak tekinteni méltóztassék.

Előttünk:

Teljes tisztelettel

B[...] Henrik

Dr Rózsa Miklós

A levél éppen két héttel azt követően született, hogy a Tanácsköztársaság idején a lap megjelenését betiltották: *A Hét* 1919. március 27-től 1919. november 13-ig nem jelenhetett meg. A levélből kiolvasható, hogy a betiltást követően még egy havi életjáradékot fizettek Kiss Józsefnek, április 1-jén. Ezen utolsó kifizetést után kilenc nappal írta Rózsa a levelet, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a lap sorsa végképp bizonytalanná vált, s bárminemű további kifizetés a (közel)jövőben lehetetlen lesz.

Azt csak sajnálni lehet, hogy a levél közel fele nem ismeretes – a Tanácsköztársaság államosítási gyakorlatához kapnánk fontos adalékot a hiányzó oldalakról –, viszont a lényegét illetően még így, töredékesen is önmagáért beszél. Kiemelendő azonban, hogy Hajdu Sándor *A Hét*-mel betöltött szerepe külön említést kap a levélben, kétszeresen is: ő az egyetlen, aki a kezdetektől a lap és Kiss József mellett állt, egészen addig, amikor az említett páncélszekrény két kulcsa közül az egyik éppen hozzá került.

És bár Rózsa Miklós a levélben szándéknyilatkozatot is tesz, miszerint *A Hét* újraindulása után szívesen visszavásárolja a lap tulajdonjogát, a következő dokumentum arról tanúskodik, hogy 1919 őszén Kiss József mégsem vele tárgyalta s állapodott meg erről.

III.

Budapest, 1919 december 18.

Tekintetes

S z á n t ó A n t a l urnak
Budapest.

Dr. Rózsa Miklós, Vidor Marcell és általam tervezett az „A Hét” irodalmi és politikai hetilap r. t. alaptőkéjére befizetett 74.000– koronát az úgy nevezett tanácskormány socializáló népbiztossága fölhasználta, ennek következtében a részvénytársaság egy felől nem alakulhatott meg, – másfelől azonban az aláírok egy része az Önnek <átadott> [ceruzával betoldva:] [er]jedetileg bemutatott, és itt felsorol[t] nyilatkozatok szerint az aláírásból származó jogairól az én javamra lemondott s kijelentették azt is, hogy az alaptőkére befizetett <befizetett> összeget vissza nem követelik. –

Miután én az „A Hét” című politikai és irodalmi hetilapot a közöttünk 1919 évi október hó 1. napján létrejött megállapodással Önnek eladtam, – ezen megállapodás 2-ik pontja alapján az aláírok által a részvényjegyzésből folyó s reám átruházott jogokról <az Ön javára> ezennel lemondok, – és kijelentem, hogy ezen tervezett részvénytársaság alapításából, illetve a részvényjegyzésből kifolyólag sem én, sem pedig az én jogomon harmadik személyek többé semminő jogokra igényt nem tarthatok. –

Teljes tisztelettel

Előttünk, mint tanuk előtt:

A levélformában megírt szerződést nem írta alá sem az eladó Kiss József, sem a tanúk. Nem misszilis levélről van ugyanis szó, hanem egy levélfogalmazvány indigós másolati példányáról – ez jól látható a szövegbeli javításokból (kihúzások, átírások).

A címzetről, azaz *A Hét* új tulajdonosáról, Szántó Antalról jelenleg nem tudunk többet, csak amennyit éppen ez a levél elárul: hogy Kiss József 1919 végén neki adta el *A Hét* tulajdonjogát. Feltehetőleg üzletember volt (talán zsidó szármású), nevét nem találtuk a lexikonokban. Talán azonos azzal a Szántó Antallal, aki 1910–12 között egyik tulajdonosa volt a *Magyar Ásványvíz és Fürdőszemle* és – ugyanazon tulajdonosi csoport tagjaként – a *Magyar Élet* című lapoknak.⁴

A levél impliciten tartalmaz a lap történetére vonatkozó, a levél születését nem sokkal megelőző időre vonatkozó információt is. Sajnos azonban, az 1919. október 1-jén kötött – nyilvánvalóan írásba foglalt – megállapodás dokumentuma nem ismeretes, léteje jelenleg csupán ebből a levélből lehet következtetni. Ez a hiányzó szerződés azért is érdekes lehet, mert akkor született, amikor

⁴ VOIT Krisztina: *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*. Bp. 2000. 334., 342.

A Hét nem jelenhetett meg. A fogalmazvány viszont már a lap novemberi újraindulását követően született.

A levél tanúsága szerint a részvénytársaság tervezésében hárman vettek volna részt: Kiss József és Rózsa Miklós, és egy, a korábbi adásvételi dokumentumokban eddig nem szereplő harmadik újságíró.

Vidor Marcell (1876–1945, eredeti nevén Weinberger Mór): költő, író, újságíró. Ungváron született, jogi és kereskedelmi iskoláit Budapesten végezte, majd hazaköltözött, s a *Határszéli Újságot* szerkesztette. Az első világháborúban haditudósító volt, ezután került *A Hét*hez: 1918-ban a lap segédszerkesztője lett. 1921-től a *Magyar–Holland Szemle* és a *Hongaarsch-Hollandsche Revue* szerkesztője volt. 1897-es *Hangok* című verseskötete után több gyűjteménye is megjelent, valamint írt színdarabokat (*Az éjszaka*, 1910), és egy regényt is (*Aranyperc*, 1940).

*

Voit Krisztina adattára, amely a Budapest Főváros Levéltárában található sajtótörténeti dokumentumok alapján rekonstruálja az egyes lapok történetét, a Kiss József–Rózsa Miklós–Kiss József tulajdonosváltásról nem tud, Szántó Antal neve azonban szerepel *A Hét* címszavánál: a levéltári anyagok szerint Szántó 1919. november 2-án lett a lap tulajdonosa. (Ugyanekkor Boros János lett a kiadó, és Kázmér Ernő a felelős szerkesztő, s nem sokkal később nyomdát is váltott a lap: az Atheneum helyett a Pallas – Hatvany Lajos volt nyomdája – készítette.) Szántót 1921. szeptember 30-án Kellner István váltotta, őt pedig Szende Péter Pál, 1924 szeptemberében.⁵ Ez azonban már *A Hét* végjátéka volt: a lap hamarosan megszűnt, decemberben jelent meg utoljára.

BIRÓ-BALOGH TAMÁS

Néhány kötet Tömörkény könyvtárából. Tömörkény Istvánnak (1866–1917) voltaképpen két könyvtára volt: az a néhány polcon elférő kis könyvgyűjtemény, amelyet lakásában tartott, s amelyet egyik, öt gyermekeivel együtt megőrkítő fényképén¹ is láthatunk. S a nevezetes Somogyi-könyvtár, amelynek 1899-től munkatársa, 1904-től haláláig pedig igazgatója volt.² Nyilvánvaló, hogy tájékozódásának bázisát, már csak méreteinél és jellegénél fogva is, ez utóbbi adta: az aktuális újságokat éppúgy ott olvasta át, mint az őt valamilyen szempontból érdeklő kézikönyveket és szakmunkákat, sőt „egyszerű” olvasnivalóit is alighanem onnan válogatta. (Ennek a gyakorlatnak az egyik illusztrációja minden bizonnyal a hivatali helyetteséhez, Móra Ferenchez írott egyik 1907. évi levele.³) Otthoni kis könyvtára mégsem érdektelen a kutatás számára, hiszen jelentősége van annak, hogy mit vélt személyesen megőrzendőnek, azaz mit tartott keze ügyében.

Sajnos, otthoni könyvtára összetételéről keveset tudunk, a gyűjtemény mára szétszóródott. Magas kort megért lányának, Kőszeginé Tömörkény Erzsébetnek elmondásából tudható, hogy a könyveket

⁵ VOIT Krisztina: *i. m.* 214.

¹ Vö. Új Idők 1906. 33. A fotó eredetije ma a Móra Ferenc Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében található.

² Tömörkény legrészletesebb, speciálisan intézménytörténeti szempontú lexikonszócikke: BODRITS István: *Szeged és Csongrád megye múzeumainak munkatársai. Életrajzi lexikon.* In: *A hagyomány szolgálatában. Történeti ismertető Szeged és Csongrád megye múzeumairól.* Szerk. LENGYEL András. Szeged, 2002. 260–262.

³ LENGYEL András: *Tömörkény István hatvanhét levele.* = Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok / Studia Historiae Literarum et Artium 2. köt. Szeged, 1999. 117.

hosszú ideig ő őrizte, de amikor földadni kényszerült nagy lakását, e könyvektől is meg kellett válnia. Ezt a vele interjút is készítő jeles szegedi várostörténész, Apró Ferenc így rögzítette egyik cikkében:

„Tömörkénynek – amúgysem nagy könyvtára – igencsak szétszóródott. Amíg leánya, özvegy Kőszegi Dénesné Tömörkény Erzsébet (1897–1988), a [szegedi] Gutenberg utcai nagyméretű lakásban lakott, őrizte édesapja könyveit. Amikor a Keresztöltés utcai otthonba költözött, arra sem volt helye, hogy az apjának dedikált köteteket megtartsa. Meg is vált tőlük.”⁴

Szerencsére az, ami szétszóródott, elvileg – részben vagy egészében – össze is gyűjthető, s így remélhetően előbb-utóbb rekonstruálható lesz a kis könyvtár. Néhány kötetről, már idézett írásában, Apró Ferenc is hírt adott,⁵ így tudható, hogy Pozsár Istvánnak *A Csongrád megyei céhek története* című, Csongrádon 1912-ben kiadott műve, valamint a Szentiványi Gyula írta *Magyar képzőművészeti lexikon* (Bp. 1915) dedikálva volt meg az író könyvtárában. Rippl-Rónai József egyik katalógusát, ugyancsak dedikálva, a szegedi múzeum irodalomtörténeti gyűjteménye örzi – hasonmása⁶ régóta ismeretes. Több kötet pedig a Tömörkény Erzsébet bizalmasai közé tartozó könyvgyűjtőhöz, Rác Gáborhoz került. Ő, bár amikor 8–10 éve beszélhettem vele, ragaszkodott gyűjteménye Tömörkény könyvtárából származó darabjaihoz, lehetővé tette számomra, hogy a dedikált kötetek címlapjáról másolatot készíthessek. Így most, e hasonmások birtokában, néhány további tétellel gyarapítható ide vágó ismeretünk.

A Rác Gábor tulajdonában lévő (vagy tulajdonában volt), s kétségkívül Tömörkényhez köthető könyvek a következők:

1. THURY Zoltán: *Susanne*. Drámai költemény. Szeged, 1892. Engel Adolf könyvnyomdája. Az előzéklapon dedikáció: „Tömörkény István / barátomnak / Szeged 1892 június 17. / Thury Zoltán.”

2. ÚJLAKI Antal: *Bibliás emberek. (Nazarénusokról.)* Szeged, 1897. Engel Lajos kiadása. Az előzéklapon dedikáció: „Tömörkény Istvánnak / szeretettel és tisztelettel / hű embere / Szegeden, 1897. április 30. Újlaki Antal, / a Szegedi Napló / munkatársa.”

3. TÓTH Ede: *A falu rossza*. Eredeti népszínmű. Bp. Aigner Lajos. A címlapon tulajdonosi bejegyzés: „Nyilassy Mátyás / Sajátom / 1892 I/XI.” Az előzéklapon ajándékozási bejegyzés: „Tömörkény Pistának / kiváló tiszteletem jeléül / Nyilassy Mátyás / Szeged 1897. 12/XI.”

4. ERDÉLYI Zoltán: *Epizódok*. Budapest, [1898.] Singer és Wolfner. A címlapon dedikáció: „Tömörkény Pista édes barátomnak / Bpest. 1898. jan. 29. szeretettel: / Erdélyi Zoltán.”

5. Ifjabb MÓRICZ Pál: *1848–49-iki szabadságharczi csatatörténetek*. Öreg honvédek elbeszélései után írta - -. Szeged, 1900. Gönczi József könyvkiadása. A címlapon dedikáció: „Tömörkény István kedves / barátomnak szeretettel / 1900 április 18 Palya.” A címlapon olvasható még Tömörkény autográf tulajdonosi bejegyzése is: „Tömörkény István / 1900.”

6. HEGEDŰS Pál: *A dél-afrikai kérdés*. Bp. 1900. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1900. évi számaiból. A címlapon dedikáció: „Kedves Pistámnak / szeretetem jeléül. / Szeged, 1901. márcz. 25. / Hegedűs Pál.” A dedikáció alatt bejegyzés: „A fent szólított Pista az én Édesapám volt. Dr. Kőszegi Dénesné Tömörkény Erzsébet.”

⁴ APRÓ Ferenc: *Nyomozás Pozsár ügyben*. = Délvilág 1990. okt. 27.

⁵ APRÓ: *i. h.* (4. jegyzet), valamint újabb adalékai: *Móricz Pál két dedikációja Tömörkénynek*. = Szegedi Műhely 2001. 1–2. sz. 66–68.

⁶ *Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriumára*. Szerk. KOVÁCS Sándor Iván és PÉTER László. Szeged, 1966.

7. SZABÓ Ferenc: *Megsemmisült remények*. Regény. Szeged, 1902. Endrényi Imre. A címlapon dedikáció: „Tömörkény István úrnak, tiszteletem / jelül. Szabó Ferenc / Szeged, 1901. dec. 28.”

8. MOLNÁR Jenő: *Szerelmes Éjszakák*. Szeged, 1902. A szerző tulajdona. A szenny-címlapon dedikáció: „Tömörkény István Úrnak / a szegedi tollforgatók / nagymesterének -- / mélységes tisztelettel: / Molnár Jenő / Szegeden, 1902. 10/III.”

9. Gróf ZRÍNYI Miklós: *Szigeti veszedelem*. Bev. és magyarázta SZINGER Kornél. Szeged, 1903. Traub B. és Társa kiadása. /Segédkönyvek a magyar irodalmi oktatáshoz 3/ A címlapon könyvkötői – csonka – bejegyzés: „Tömörkény / egész vász [...]”

10. DAMÓ Oszkár: *A tanyai földesúr*. Szeged, 1907. A címlapon dedikáció: „Tömörkény István úrnak / nagy tiszteletem jelül. / Szeged 907 I/28 / Damó Oszkár.”

11. SZABÓ Ferenc: *A hegyek között és más elbeszélések*. Szeged, 1910. Szerző sajátja. A címlapon dedikáció: „Tömörkény István kedves / barátomnak, tiszteletem jelül: / Szabó Ferenc.”

12. *Magyar Poetry. Selections from hungarian poets*. Translated by William N. LOEW [of the New York Br.]. New York, Amerikai Magyar Népszava. Az előzéklapon dedikáció: „Nagyrabecsült, tisztelt / Tömörkény István úrnak, / emlékül annak a / gyönyörűség estének melyet / „Otthon” vele töltöttem. / N. Y. Nov. 1911 /Loew N. Vilmos/ a költő-fordító.”

13. GYALUI Farkas: *Petelei Istvánról*. Kolozsvár, 1912, Nyomatott Ajtai K. Albert könyvnyomdájában. A címlapon dedikáció: „Tömörkény István kedves barátomnak és kollégámnak / igaz tisztelettel és szeretettel / Gyalui Farkas.”

14. BALASSA Armin, dr.: *Alkalmi beszédek*. [Szeged], A Dugonics-Társaság kiadása. A címlapon dedikáció: „Tömörkény Istvánnak szeretettel: / Szeged 1912. IV/12. / Dr. Balassa Armin.”

15. PETŐFI, Alexander: *The Apostle. Childe John. Simple Steve*. [...] Selected Lyrics. Translated by William N. LOEW. [New York, 1912.] Az előzéklapon dedikáció: „Tömörkényi István / úrnak, tiszteletem, szerete- / tem és barátságom jelül / Dr. jur. Löw N. Vilmos / N. Y. Okt. 1. 1912.”

16. ORTUTAY István: *József főherceg élete*. Szeged, 1914. Engel Lajos nyomda- és lapvállalata. A címlapon dedikáció: „Tömörkény Istvánnak, a magyar írók büszkeségének, / igaz szeretettel és nagyrabecsüléssel / Szeged, 1915. február 26. / Ortutay István.”

17. *Legkedvesebb könyveim*. Összegyűjtötte és közrebocsátja GYALUI Farkas Bp. [1903.] Singer és Wolfner. Az előzéklapon dedikáció: „Tömörkény István / úrnak, / kedves és nagyrabecsült írómnak, e könyv / legifjabb munkatársának, igaz tisztelettel / és szeretettel régi nagyrabecsülője / Gyalui Farkas.”

18. HERMANNÉ LUDVIG Blanka: *Valóságok*. A könyvdíszeket Hermann János rajzolta. [Bp. é. n.] A címlapon dedikáció: „Nagys. / Tömörkény István író úrnak / tisztelete jelül a szerző.” – A könyv több helyen fölvágtatlan!

*

Nem Tömörkény István könyve volt, de értelemszerűen az „otthoni”, családi könyvtár részeként maradt meg Thury Zoltán már hivatkozott munkájának egy másik példánya is. Ebben a dedikáció a következő: „Kiss Emma kisasszonynak / tiszteletem jelül. / Szeged 1892 aug. 9. / Thury Zoltán.” A dedikáció alatt bejegyzés: „Kiss Emma, később Tömör /- kény Istvánné az én Édesa- / nyám volt. / Dr. Kőszegi Dénesné / Tömörkény Erzsébet.” Mindenképpen jellemzőnek kell tartanunk, hogy az író, illetve családja mindkét példányt megőrizte.

*

A felsorolt könyvek szerzői zömmel Tömörkény szegedi íróársai, kollégái közül kerültek ki: azt a kapcsolathálót jelzik, amely őt itt körülvette. Igazából hagyományos könyvgyűjtői szándékról talán csak két kötet árulkodik, Zrínyi és Tóth Ede műve. Maga a gyűjteményrész, amely most regisztrálásra került, erősen az alkalmiság bélyegét viseli magán. De a szerzők közül kettő itt is megérdemli a megkülönböztetett figyelmet: Thury Zoltán és Löw N. Vilmos. Thury 1891–92-ben szerkesztőségi kollégája volt Tömörkénynek a *Szegedi Naplónál*⁷ – s a jelek szerint barátja is. Amúgy mellékesen pedig a századforduló egyik, máig figyelmet érdemlő jeles prózaírója. Szeged irodalmának akkor – 1892-ben – ők ketten voltak a legjelentősebb, oroszlánkörmeiket már mutogató reménységei. Van súlya a ténynek, hogy összebarátkoztak. Löw N. Vilmos más eset. Ő kétértelműen nem tekinthető jelentékeny írónak, de mint a két nagy rabbit is adó szegedi Löw család tagja, aki az amerikai magyar diaszpóra érdekes alakjaként sokat tett a magyar irodalom amerikai recepciójáért, ebben az összefüggésben is figyelmet érdemel jelenléte. Ismétlődő gesztusai legalábbis összhangban vannak azzal a megbecsüléssel, amelyet a tudósként is nemzetközi rangú fő-rabbi, Löw Immanuel tanúsított Tömörkény iránt – ő volt ugyanis az író könyvtárosi pályázatának legfőbb támogatója.

E közlemény, talán mondani sem kell, azért született meg, hogy tételei fölhívják a figyelmet Tömörkény könyvtárának szétszórva lappangó köteteire, s így előmozdítsa azok számbavételét.

LENGYEL ANDRÁS

⁷ Thury szegedi periódusáról egyik készülő tanulmányomban írok részletesebben.

FIGYELŐ

Könyvesház (1991–2007). Romániában a magyar nyelvű könyvtári szaksajtó¹ első száma 1950-ben, *Könyvtárosok Tájékoztatója*² címmel jelent meg néhány évig havilapként, 1957–1965 között negyedévente. A román nyelvű *Călăuza Bibliotecarului*³ című könyvtári szaklap társlapjaként adta ki a Román Népköztársaság Minisztertanácsa mellett működő Kulturális Intézmények Bizottsága.⁴

1966–1973 között a román nyelvű lap *Revista Bibliotecilor* név alatt jelent meg, a magyar nyelvű, negyedévente megjelenő társlap neve *Könyvtári Szemle*⁵ lett.⁶

1974-től a *Művelődés*⁷ című közművelődési folyóirat negyedéves mellékleteként *Könyvtár* cím alatt jelent meg egy könyvtárosoknak szóló lap, amely majd rovatát lefokozva a *Művelődés*ben jelentkezett negyedévente, 1985 decemberéig.

Néhány éves szünet után szintén a *Művelődés* mellékleteként egy új könyvtárosi szaklap indult *Könyvesház*⁸ névvel. Jelen írás e lap létrejöttének körülményeit, megjelenési gondjait, tartalmi felépítését mutatja be.

¹ VÁNTSA Judit: *A romániai magyar könyvtári szaksajtó vázlatos története.* = Erdélyi Múzeum (71.) 2009. 1–2. sz. 68–79.

² *Könyvtárosok Tájékoztatója*: Bukarest 1950. aug/szept. (1. évf. 1. sz.)–1965. okt/dec. (9. évf. 4. sz.) Folyóirat könyvtárosok számára, kiadja a RNK Minisztertanácsa mellett működő Kulturális Intézmények Biz., 1957-től: az Oktatás- és Művelődésügyi Min. lapja; 1962. 2. sz.-tól: a Művelődés- és Művészetügyi Áll. Biz. Lapja/folyóirata. Megj.: havonként, 1957-től negyedévenként. Szünetelt: 1953. febr. (4. évf. 2. sz.)–1957. jan/márc. (1. évf. 1. sz.). Szerkesztők: s. n.

³ *Călăuza Bibliotecarului* (1948–1965), havonta megjelenő, román nyelvű, országos könyvtári szakfolyóirat.

⁴ KUSZÁLIK Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989.* Bp. 1996. Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet. 348. cikkely, 120.

⁵ *Könyvtári Szemle*: Bukarest 1966. jan/márc. (10. évf. 1. sz.)–1973. okt/dec. (17. évf. 4. sz.); a Művelődés- és Művészetügyi Áll. Biz. (1971. 3. sz.-tól: a Szoc. Művelődési és Nevelési Tanács) folyóirata. Megj.: negyedévenként. 1971-ig szerk. s. n. Főszerk.: Gruia Stefan (1971. 2. sz.–1973. 4. sz.). Szerkesztői: Balogh József (1971. 2. sz.–1973. 4. sz.)

⁶ KUSZÁLIK Péter: *i. m.* (4. jegyz.) 1996. 347. cikkely, 120.

⁷ Előbb *Művelődési Útmutató* néven (1948–1956), majd 1956-tól napjainkig *Művelődés*ként jelenik meg Kolozsváron.

⁸ *Könyvesház*: a Művelődés melléklete. Megjelenési hely: Kolozsvár 1991. (1. évf. 1. sz.)–1993/1994. (3/4. évf. sz. n.). A következő négy szám Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda közös kiadásában jelent meg *Könyvjező* címmel 1996. április (6. évf. 1. sz.)–1996. december (6. évf. 4. sz.) között, ezt követően majd újra Kolozsváron 1999. (8. évf. 1. sz.)–2006/2007. (15–16. évf. 1–2. sz.) Főszerkesztők: Balogh József (1991. 1. sz.), Szabó Zsolt (1991. 2. sz.–2007). Megjelenési gyakoriság: 1991–1992: félévenként; 1993/1994: egy összevont szám; 1995: szünetelt; 1996: negyedévente;

Kezdetek (1991–1992)

Az 1989-es decemberi forradalom után a Művelődési Minisztérium határozatot hozott mind a *Revista Bibliotecilor*, mind a *Könyvtári Szemle* újraindításáról. Mindkét folyóirat régi szerkesztői fokozott lelkesedéssel vetették bele magukat a lapszerkesztésbe⁹, remélve, hogy újra könyves folyóiratot tudnak eljuttatni a romániai magyar művelődési élet valamennyi érdekelt képviselőjéhez, mindazokhoz, akiknek létszüksége a könyv.¹⁰ Az alapok újbóli lerakásában nagy szerepe volt, az ex librist gyűjtő, művészeti és könyves szakíró, bibliográfus Gábor Dénesnek is, aki hosszú évtizedekig külső munkatársa volt a *Művelődésnek* és a *Könyvtári Szemlének*. Amikor tehát a *Könyvesház* címmel újjáalakult könyvtáros szaklap szerkesztőségébe nyert meghívást, nagy lelkesedéssel fogott hozzá Balogh Józseffel¹¹ az alapok újbóli lerakásához. Nem csak rajtuk múltott, hogy nem sikerült önálló, negyedévi lapot létrehozni, s mire 1991-ben az első *Könyvesház* szám megjelent, már ismét csak a *Művelődés* mellékleteként és a negyedévi időszakosságot félévire cserélve állhatott olvasói elé.¹²

Az első szám négytagú szerkesztőséggel indult: főszerkesztő Balogh József, szerkesztők: Ferencz Zsuzsanna, Gábor Dénes, András István Levente voltak. Mire a második szám megjelent nyugdíjba kényszerítették Balogh Józsefet (neve a szerkesztők között még szerepel), akinek helyét Szabó Zsolt vette át. Ferencz Zsuzsannát és András István Leventét elbocsátották, csak Gábor Dénes maradt szerkesztőnek, akit a Művelődési Minisztérium a *Művelődés* felelős szerkesztőjévé is kinevezett.¹³

Az évente megjelenő két szám csak arra volt elegendő, hogy a romániai magyar könyvek bibliográfiáját, évfordulós megemlékezéseket, a könyvtárügy újdonságait, a könyvterjesztés gondjait és egyéb aktuális kérdéseket közöljön.¹⁴ Az első számtól kezdődően rendszeresen beszámolnak a „Könyvet Romániának” mozgalomról, amelynek eredményeként nemcsak a könyvtárak állománya növekedett, hanem új könyvtárak is létrejöttek. A második számtól Szigethy Rudolf összeállításában rendszeresen közölték a romániai magyar könyvkiadás bibliográfiáját, amely utoljára Balogh József tollából 1982-ben jelent meg a *Művelődés* első mellékletében, a *Könyvtárban*.¹⁵ Érdekessége volt a lap „Könyvbörze” rovata, amely közvetítő láncszem volt olyan könyvek forgalmazásában, melyeknek nem remélhető az újrakiadása, és a tapasztalat azt mutatja, hogy ezek a jobb sorsra méltó szellemi értékek ott porosodnak a polcokon. Ezért vállalják a szerkesztők, minden ellen-

1997: átveszi szerepét a *Könyvjelző*, kéthavonta hat számot adnak ki; 1998: szünetelt; 1999–2001: félévente újra a *Művelődés* mellékleteként, mint *Könyvesház*; 2002–2005: évente egy összevont szám; 2006–2007: egy összevont szám.

⁹ GÁBOR Dénes: *Egy folyóirat odisszeája*. = *Művelődés* (50.) 1998. 5–6. sz. 20.

¹⁰ BALOGH József: *Kinek épül a Könyvesház?* = *Könyvesház* (1.) 1991. 1. sz. 1.

¹¹ BALOGH József költő, újságíró, a *Könyvtári Szemle* szerkesztője (1971. 2. sz.–1973. 4. sz.), a *Könyvtár (Művelődés* első melléklete) szerkesztője (1981. 1. sz.–1982. 1. sz.), a *Könyvesház* főszerkesztője (1991. 1. sz.), szerkesztője (1991. 2. sz.).

¹² GÁBOR Dénes: *i. h.* (9. jegyz.) 1998. 5–6. sz. 20.

¹³ GÁBOR Dénes: *Palinódia a romániai magyar könyvtárosok szakfolyóiratáról*. = *Művelődés* (49.) 1997. január, 39–40.

¹⁴ GÁBOR Dénes: *Közművelődési gond(olat)ok a könyvtárban. Beszélgetés Kiss Jenővel, a Kovászna Megyei Könyvtár igazgatójával*. = *Könyvesház* (2.) 1992. 1. sz. 6–7.

¹⁵ SZIGETHY Rudolf: *A romániai magyar könyvkiadás bibliográfiája 1989*. = *Könyvesház* (1.) 1991. 2. sz. 10–12.

szolgáltatás nélkül az eladásra fölkinált vagy megvételre keresett könyv pontos bibliográfiai adatainak közlését, sőt konkrét csereajánlatok közreműködésében is részt vesznek.¹⁶

A kezdeti eufória után jött a hideg zuhany: az állami nyomdák elzárkóztak a kis példányszámú folyóiratok szedése-nyomása elől. Nem voltak hajlandók az állami kiadókkal szembeni szerződéses kötelezettségeiket sem teljesíteni. Előnyben a nívótlan, magánkézben levő lapok voltak, amelyek tulajdonosai kenőpénzekkel csaptak le a nyomdákra, papírra, ezáltal gyors iramban verték fel a nyomdai előállítás költségeit. De nem kedveztek az irodalmi, művelődési lapoknak, folyóiratoknak az állami lapterjesztő vállalat és a posta sem. A kormányzat gazdaságpolitikája, a papír árának ismételt drágítása, a nyomdai költségek emelése, valamint az életszínvonal csökkenése, a pénz vásárlóerejének felhígulása, a munkanélküliség és a politikai életben tapasztalható szélsőséges törekvések, a közhangulat leromlása semmiképp sem volt kedvező egy újabb, a könyv világával foglalkozó nemzetiségi folyóirat megjelenítéséhez.¹⁷

A lap kiadási és terjesztési nehézségei ellenére, a szerkesztők tervei között továbbra is a negyedévenkénti megjelenítés volt a cél. Ezt hangsúlyozta Szabó Zsolt főszerkesztő Sepsiszentgyörgyön 1991 októberében, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) Könyvtári Szakosztályának alakuló ülésén. Elsősorban a lapterjesztésben kérte a könyvtárosok segítségét, ugyanis ettől tette leginkább függővé azt, hogy a félévenkénti megjelenés helyett sikerül negyedévente kiadni a lapot. Az ülésen résztvevők hozzászólásaiból kitűnt, hogy a félévenkénti megjelenést kevésnek tartják. Kiss Jenő¹⁸ – az akkor megválasztott szakosztályi elnök – úgy vélte, hogy a *Könyvesház* és Szakosztály egymásrautaltsága természetesen adódik, s mindenki számára reményt nyújt a fennmaradáshoz. Balogh József a *Könyvesház* történetét, tartalmát ismertette, hangsúlyozva, hogy elsősorban hazai gondokkal foglalkoztak, de a nemzetközi kitekintést is szeretnék előmozdítani.¹⁹ Talán az ülésen elhangzottak hatására, már a következő *Könyvesházban*, az 1992. 1. számban Poráczky Rozália tollából olvashatunk egy összeállítást a könyvtári katalógusokról, melynek forrása a *Bulletin Des Bibliothèques de France (BBF)* folyóirat.

Nehézségek (1993–1996)

A negyedévenkénti megjelenést azonban nem sikerült elérni. Sőt a kezdeti félévenkénti kiadást sem tudták biztosítani, az 1993/1994-es összevont szám 1995 végén jelent meg, így az 1995-ös szám megjelenése elmaradt – habár ezt utólag szándékuk volt pótolni. Ennek a bizonytalan megjelenésnek elsősorban anyagi természetű okai voltak, ezért szükségessé vált a *Könyvesház* megjelenítésének új alapokra helyezése. A folyóirat összevont száma már nem Kolozsváron, hanem a sepsiszentgyörgyi Trisedes nyomdában készült, az EMKE Könyvtári Szakosztálya, a Bázeli Piarista Öregdiákok Egyesülete és a Kolozsvári Művelődés Egyesület támogatásával.²⁰

Nemcsak a *Könyvesház* küzdött anyagi nehézségekkel, az anyalapot, a *Művelődést* a román magánosítás elsodorta, egyszóval megvonták az állami támogatást, így a mellékletre nem volt pénz. Csak reménykedtek, hogy lábra áll a román gazdaság, és lesz még pénz a kultúrára is. Az állami

¹⁶ GÁBOR Dénes: *Könyvbörze*. = *Könyvesház* (1.) 1991. 1. sz. 30.

¹⁷ BALOGH József: *i. h.* (10. jegyzet) 1991. 1. sz. 1.

¹⁸ Kiss Jenő a Kovászna Megyei Könyvtár (Sepsiszentgyörgy) igazgatója 2008-ig, a lap megjelenésében, támogatásában nagy szerepe van.

¹⁹ Kiss Jenő: *Indulások*. = *Könyvesház* (1.) 1991. 2. sz. 2–3.

²⁰ Olvasható a *Könyvesház* 1993/1994-es számának impresszumában.

mecenatúra helyét át fogja venni a magánvállalkozók támogatása, a polgár, a civil társadalom eldönti majd, hogy szüksége van-e olyan típusú tudásra, amilyent a *Könyvesház* kínál.²¹

A *Művelődés* szerkesztősége úgy határozott, hogy az EMKE Könyvtári Szakosztályának segítségét kérve végszükség esetén állami támogatás nélkül is megjelenteti a lapot, mégpedig negyedévenkénti periodicitással úgy, hogy számítottak a Romániai Magyar Könyves Céh (RMKC) érdeklődésén alapuló támogatására is. A lap arcélét kicsit újragondolva, a legfőbb törekvésnek azt tekintették, hogy tájékoztatást nyújtsanak az olvasóknak az olvasási és könyvbeszerzési lehetőségekről, a könyvtárak életéről, írók, kiadók, nyomdák és könyvüzletek aktuális helyzetéről.

„És szeretnénk kitekinteni a Kárpát-medence magyar közösségeinek hasonló problematikájára is, hisz a magyar könyv bárhol születik és él, mindannyiunk érdeklődésének közös tárgya”

– írták a szerkesztők.²²

A *Művelődés* mellékleteként esetlegesen megjelenő *Könyvesházat* 1996 márciusától Kiss Jenő, az EMKE Könyvtári Szakosztályának elnöke támasztotta fel, Simon Attila szerkesztésében, a csíkszeredai Pro Print, Pallas Akadémia könyvkiadók és a Corvina Könyvesház gondozásában. Továbbra is hű maradt a laphoz a főszerkesztő Szabó Zsolt és az olvasószerkesztő Gábor Dénes. Még ebben az évben négy szám látott napvilágot, teljesítve a negyedévenkénti megjelenést. A megújuló lap külalakjában változott, a téglavörös színt felváltotta a fehér,²³ amelynek címlapjára régi könyves fotók kerültek. Tartalmi megújulásról azonban nem igazán beszélhetünk, hisz ugyanaz volt a lap felépítése most is, mint az 1991/1992-es számokban. Annyi változás mégis van, hogy a 30 oldalas lap felét könyvrecenziók teszik ki, emellett még több oldalban könyvjegyzék található az elmúlt negyedév erdélyi könyvterméséről, és rendszeresen olvashatunk kiadókról, nyomdákról is. Ezek után, hogy mennyire volt sikeres a könyvtárosok körében a *Könyvesház*, Kiss Jenő szerint:

„Jó és sikeres folyóiratokat sorakoztatott fel az erdélyi magyar szellemi élet. (...) Hol áll a *Könyvesház* ebben a sorban? (...) A sor végén, mondjuk tárgyilagosan, kis büszkeséggel.”²⁴

Az anyagiak előteremtése mellett, a másik nagy gondot a lap tartalmának összeállításában a közlésre szánt írások begyűjtése okozta. Habár az évente megrendezett Romániai Magyar Könyvtárosok Vándorgyűlésén a lap szerkesztői rendszeresen kérték a könyvtárosokat, hogy küldjenek cikket, beszámolót, tájékoztatót könyvtárukról, tevékenységükről, az írások nagyon lassan gyűltek, és egyre inkább könyvtári lap helyett művelődési lappá vált. Sente Ferenc az újjászületett régi-új könyvtáros lappal kapcsolatosan figyelmeztetett, hogy a lapot gondozni kell. Amint írja:

„...szerkeszteni csak abból lehet, amiről gondoskodás történt előzőleg.(...) Sokok rimánkodást a szerzőknek, hogy ne csak ígérjék, hanem írják is a cikket, sőt küldjék is el időre”.

Továbbá javasolja, hogy év végére jelentessenek meg egy *Könyvesház* kalendáriumot, „abban elférne mindaz a szellemi kincs, ami a szerkesztők asztalfiókjában rekedt a szűk esztendőben”.

²¹ SZABÓ Zsolt: *Mentegetőző*. = *Könyvesház* (8.) 1999. 1. sz. 1.

²² *Új nekifutás elé*. = *Könyvesház* 1996 (6.) április 1. sz. 3.

²³ Csak az 1996-ban megjelent 4 szám tért el küllemében a *Művelődéstől*.

²⁴ KISS Jenő: *Számvetés*. = *Könyvesház* (6.) 1996. 4. sz. 3.

Szerinte a megújult lap tartalmában is dicséretes: sok hasznos felvilágosítást tartalmaz az erdélyi könyves vállalkozásokról, törekvéseikről, gondjaikról. A könyvtárakról szóló hírek azonban „kevescskék és öregecskék”.

„Kezdetnek jó, hogy máris vannak Vajdaságból átvett hírek is, de hol a többi magyar vidék? Hol Erdély?”

Javasolja, hogy mielőbb alakuljon meg a lap körül egy levelező hálózatnak, mert ettől lehet remélni, hogy a

„Kárpát-medence minden tájáról érkezzenek írások könyvekről, könyves eseményekről, könyvtári életéről, olvasó körök működéséről”.

A lapterjesztésre is kitér. Szándékában áll, hogy néhány lelkes könyvtáros társával előfizetőket és hirdetőket szervezzenek a *Könyvesháznak*.

„Erdélyt és a többi magyar lakta román vidéket rátok hagyjuk. Az EMKE Könyvtári szakosztályában sejtek akkora erőt, hogy lelkesíteni tudjon könyvtárosok mellett tanítókat, papokat, más értelmiségieket, hogy szóljanak és tegyenek a magyar művelődés érdekében azzal, hogy terjesztik a Könyvesházat. Szeptemberig fel kellene állnia a lapot szellemileg támogató csoportnak. Lehetséges?”²⁵

Habár Sente Ferenc rámutat a legnagyobb gondokra, hiányosságokra, javaslatokat is megfogalmaz ezek kiküszöbölésére, mégsem sikerül a folyamatos megjelenést tovább fenntartani.

A Könyvesházból Könyvjelző lesz (1997)

A pénzügyi helyzet újbóli kilátástalansága miatt, hogy a lap belátható időn ne bukjon meg, Simon Attila szerint a megoldás az, ha a költségeket az EMKE Könyvtári Szakosztálya és a RMKC közösen vállalja magára. Előbbi szervezet részéről azonban semmilyen hivatalos állásfoglalás nem született. Az RMKC 1996 végén vállalta egy bizonyos oldalszám (számonként 8 oldal) költségeinek fedezését. A *Művelődés* főszerkesztője Szabó Zsolt a *Könyvesházat* a *Művelődés* laptestébe szerette volna beolvasztani, 16 oldalas terjedelemben. Ugyanakkor felmerült annak a lehetősége is, hogy a lapot egy erős szakmai szereplő adja ki üzleti vállalkozásként, melyre elsőként a csikszeredai Corvin Könyvpostája jelentkezett. Erre együttműködési alternatívák születtek, és választás elé állt a lap szerkesztősége: vagy marad minden a régiiben, azaz labilis anyagi helyzettel próbálják megjelentetni a lapot, vagy pedig vállalkozásként kezelik; vagy marad a szűk rétegnek szóló tartalom, vagy pedig figyelembe veszik az olvasók igényeit is; vagy 1000–1200 példányban jelenik meg, vagy ennek többszörösére emelik a lap példányszámát. A Corvina Könyvpostája az utóbbiak mellett döntött.

„Februártól kéthavi rendszerességgel Csikszeredától Bukarestig, Aradtól Nagybanyáig Könyvjelző névvel egy új lap jutott el a könyvbarátokhoz, de amely lapban

²⁵ SZENTE Ferenc: *Nyílt levél Kiss Jenő igazgató úrnak, az EMKE könyvtáros szakosztály elnökének abból az alkalomból, hogy újjászületett a Könyvesház.* = *Könyvesház* (6.) 1996. július, 2. sz. 7.

valószínűleg a '96-os Könyvesház megújulásra való törekvéseinek eredményét fejezi fel az olvasó.”²⁶

A kéthavonta – 1997. jan./febr. (1. évf. 1. sz.)–1997. (1. évf. 6. sz.) – megjelenő lap felelős szerkesztője Simon Attila lett, kiadója a Corvina Könyvposta Kájoni Kiadója.²⁷

Kiss Jenő szerint:

„a Könyvjelző azért jött létre, mert éppen senki sem tudta finanszírozni a Könyvesházat, a Könyvescéh viszont látott reklámlehetőséget benne, ezért jött létre egy megegyezés Szabó Zsolt és a Céh vezetése között, az én beleegyezésemmel, hogy más címen ugyan, de könyvtári híreknek, anyagoknak is helyet adva, csinálják a lapot”.²⁸

Valóban Bencze Tibor, a Corvina Könyvposta Kájoni Kiadójának igazgatója látott a lapban reklámlehetőséget, hiszen elmondása szerint anyagilag támogatta a *Könyvjelző* megjelenését. A lappal párhuzamosan katalógust is kiadtak és azt tízezer példányban szórták szét Erdélyben. Ennek alapján sok megrendelés futott be, ebből fedezték az új folyóirat költségeit.²⁹

Sajtótörténeti szempontból a Kuszálik-féle bibliográfiában úgy jelenik meg, hogy a *Könyvjelző* a *Könyvesház* szerepét vette át³⁰ – utalva a folytonosságra –, azonban a lapon ez áll: „Romániai magyar könyvszemle, a romániai magyar könyvkiadók, könyvkereskedők és könyvbarátok lapja.” Az egyezség értelmében a lapban könyvtárakról szóló írások is meg kellett volna jelenjenek, ellenben a lap hat számából négyben található egy-egy rövid könyvtártörténeti írás.³¹ A cikke nagy része a könyvpiacról, könyvkiadásról, valamint könyvismertetésekről szól. Elsődleges szempontja a lapnak az volt, hogy vásárlókat toborozzon a folyóiratban ismertetett könyvekre, felhívja a figyelmet a megjelenő könyvekre, a könyvvásárookra, kiállításokra. Az internet elterjedésével a lap/könyvek népszerűsítése, rendelése könnyebbé vált, ezt a lehetőséget próbálta kihasználni Simon Attila is, aki 2001-ben egy interjú kapcsán azt mondta, hogy

„a Könyvjelző nevű, kéthavonta megjelenő, első országos, erdélyi magyar könyvszakmai folyóiratot internetre vittem (a folyóirat is magam alapítottam, főszerkesztettem, szerkesztettem, tördeltem és postáztam)...”³²

A *Könyvjelző* 1997. 4. számától az impresszumban valóban fel van tüntetve az internetes változat címe (www.hhrf.org), azonban ma itt a lapból egyetlen szám sem található.

²⁶ SIMON Attila: *Könyvesház*. = *Könyvjelző* (1.) 1997. január–február, 3.

²⁷ KUSZÁLIK Péter: *A romániai magyar sajtó 1989 után*. Bp. 2001. Teleki László Alapítvány; Kolozsvár, EME, 424. cikkely, 177.

²⁸ KISS Jenő magánlevelezése Vántsza Judittal 2009. május 31-én.

²⁹ SZATMÁRI László: *Új könyves lap*. = Hargita Népe (Csíkszereda) 1997. márc. 14.

³⁰ KUSZÁLIK Péter: *i. m.* (27. jegyz.) 2001. 424. cikkely, 177.

³¹ ERCSEY Etelka: *A Bethlen könyvtár Nagyenyeden*. = *Könyvjelző* (1.) 1997. márc.–ápr. 11.
DR. GAAL György: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület régi könyvtára*. = *Könyvjelző* (1.) 1997. máj.–jún. 11.

A Csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. = *Könyvjelző* (1.) 1997. 5. sz. 8.

RÓTH András: *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár*. = *Könyvjelző* (1.) 1997. 6. sz. 8.

³² GERGELY Tamás: *Internetcsinálók. Erdélyben az elsők*. Interjú Simon Attilával. = Brassói Lapok (Brassó) 2001. január 11.

Az újraéledt Könyvesház (1999–2007)

Egy idő után világos lett, hogy a *Könyvjelező* nem tudja helyettesíteni a *Könyvesházat*, ezért Kiss Jenő és Szabó Zsolt úgy döntött, hogy újraindítják a lapot.³³ Egy év kihagyás után 1999-től ismét *Könyvesház*ként a háromszéki Mikes Kelemen Művelődési Egyesület, a Kovászna Megyei Könyvtár, az EMKE Könyvtári Szakosztálya³⁴ és a Romániai Magyar Könyvtárosok Egyesülete (RMKE) különböző pályázatokból nyert támogatásaiból évente két szám, ha késéssel is, de megjelent a *Művelődés* szerkesztőségével együttműködve.

„Megpróbálunk lépést tartani a felmerülő újabb igényekkel is. Olvasóink első-sorban a székelyföldi magyar könyvtárosok, visszajelzéseik biztatóak, anyagi létünk bizonytalanságait bizakodással, szervezési újításokkal próbáljuk áthidalni. Amíg lehet, ahogy lehet”

– írja a főszerkesztő Szabó Zsolt.³⁵

Tehát bizakodva tekintenek a jövőbe, hiszen a lapot elsősorban a könyvtárosok forgathatják haszonnal, hisz a cikkek kifejezetten nekik íródtak. Továbbá bemutatják a romániai magyarság gazdag könyvtermését, a könyvtártörténeti írások mellett pedig felhívják a figyelmet a közösség, a könyvtár mozgató erejére, hogy támogatókat, újabb olvasókat toborozzanak a lapnak.³⁶

A szerkesztőség két fiatal főállású szerkesztőből áll, akiknek munkáját három szerződéses bedolgozó és „több mint száz ingyen napszámos külső munkatárs” alkotja³⁷ – írja Szabó Zsolt utalva a közölt írások szerzőire. Azonban az 1999–2003 között megjelenő *Könyvesház* impresszumában egy főszerkesztő: Szabó Zsolt, és három szerkesztő: Gábor Dénes, Murad Betty, Sütő Ferenc neve szerepel; 2004-ben a szerkesztőség Szabó Gézával bővül, aki csak egy évet marad a lapnál; az utolsó 2006–2007-es összevont számot Szabó Zsolt vezetésével Murad Betty szerkeszti.

A *Könyvesház* küllemében is utal a *Művelődés*hez való tartozására, nemcsak azért, mert alcím-szerűen föltünteteti, hogy a *Művelődés* melléklete, de azáltal is, hogy borítójának megtervezője ugyanaz a Deák Ferenc grafikusművész, aki a *Művelődés* megújított címloldalát is tervezte.³⁸

Az 1999. 1. számból hiányoznak az első évfolyamokban kialakított rovatok, könyvtári hírek, könyvtár- és művelődéstörténeti írások, könyvismertetések váltják egymást. Gábor Dénes neve, illetve névváltozatai alatt kilenc cikk jelenik meg, ami azt sugallja, hogy újra kevés a közlésre szánt írás.

A *Könyvesház* megjelenése továbbra is nehézkes, nem lehet tudni, hogy évente hány szám, milyen periodicitással jelenik meg. Késve jelenik meg a megújulás utáni, 1999. 2. szám, amelynek vezércikkében Kiss Jenő azt írja, hogy „egy kicsit nyugtalanít a késés, de nagyobb az öröm, hogy mégiscsak sikerült megjelenenni!” Gondok nemcsak az anyagiak előteremtése miatt vannak, nehezen és lassan gyűlnek a közlésre szánt írások is. Pedig a lap tartalmában már a magyar és román szaksajtóból is átvesznek olyan írásokat, amelyek: egyrészt lehetővé teszik, hogy azok a könyvtárosok is elolvashassanak néhány olyan hasznos cikket, akik nem férnek hozzá a szemlézett lapokhoz, másrészt figyelemfelkeltés szempontjából is hasznosak e cikkek, mert a fontosabb eseményekre,

³³ KISS Jenő: *i. h.* (28. jegyz.) 2009. május 31.

³⁴ SZABÓ Zsolt: *Egy évet ismét túléltünk.* = *Művelődés* (52.) 2000. január. 31.

³⁵ SZABÓ Zsolt: *Egy szakma és egy (könyvtáros) folyóirat fél évszázados kalandja. A Könyvtárosok Tájékoztatójától a Könyvesházig.* = *Művelődés* (59.) 2007. február, 28–29.

³⁶ SZABÓ Zsolt: *i. h.* (21. jegyz.) 1999. 1. sz. 1.

³⁷ SZABÓ Zsolt: *i. h.* (34. jegyz.) 2000. január. 31.

³⁸ GÁBOR Dénes: *i. h.* (9. jegyz.) 1998. 5–6. sz. 20.

kérdésekre ráirányítják a figyelmet. Tervezik a hír-rovat bővítését, főleg a hazai magyar érdekelt-ségű könyvtárakról, de a magyarországi és a szomszédos államok könyvtáiról is több írást szeret-nének közölni. A megjelenésre szánt anyagokat kérik, hogy az EMKE Könyvtári Szakosztályára küldjék Sepsiszentgyörgyre. A beérkezett írásokat a Kovászna Megyei Könyvtár munkatársai számítógépre viszik, majd lemezen Kolozsvárra küldik, ahol a *Művelődés* munkatársai megszerkesz-tik és tördelik az anyagot. A nyomdakész mesterspéldány ezután visszakerül Sepsiszentgyörgyre, ahol aztán kinyomtatják. A nyomdai költségeket az EMKE Könyvtári Szakosztálya, a Hargita és Kovászna Megyei Könyvtárak fizetik, mindig az, akinek pénze van. Kiss Jenő is, mint ahogy a fő-szerkesztő, szerkesztők is, továbbra is reméli, hogy az olvasók segítségével elérhető az évenkénti négy szám megjelenése.³⁹

A *Könyvesház* 2002-ig évente kétszer jelenik meg, majd újra anyagiak és cikkek hiányával küszködve 2002–2005 között évente egy összevont számmal jelentkezik. A lap tartalmát tekintve egyre több a könyvtárakról szóló hír, már bekerülnek a külföldi – főleg magyarországi – rendez-vényeken, konferenciákon résztvevők beszámolóit. Azonban még mindig hiányoznak az olyan stratégiai fontossággal bíró szakmai anyagok, amelyek valóban elő tudnák mozdítani a könyvtárosi szakmát. Mikulás Gábor információs tanácsadó úgy jellemezte a lapot, mely által a romániai ma-gyar könyvtárügyre is utalt, hogy megfontolandó az értékmegőrzés elé helyezni az értéktermést, legyen benne jövőre vonatkozó elképzelés, terv, amit be tudna mutatni, és melyre később vissza lehet tekinteni.

Szabó Zsolt főszerkesztő a 2003-as számban úgy kezdi írását, hogy az augusztusra tervezett összevont szám sokáig késni fog. Ha a RMKE elnöke, Kiss Jenő nem áll melléjük, a lap meg sem jelenik. A lap szerkesztésébe bevonták a Kolozsváron újságíró szakra járó egyetemistákat, akikkel elkezdték a tordai, a szászrégeni és a nagyváradi könyvtárak bemutatása mellett a századik szüle-tésnapját ünneplő Budapesti Szabó Ervin Könyvtárat is, melynek korszerűségére szeretnék fel-hívni a figyelmet.

A lap fő témája az Illyefalván megrendezett romániai magyar könyvtárosok vándorgyűlésén résztvevők tanulmányai, beszámolóit, amelyekből „ötöt sikerült lapzártáig beszerezni, bár a többi is bizonyára általános érdeklődésre tartott volna számot” – írja a főszerkesztő. Felhívja a figyel-met az új könyvek jegyzékének bővítésére is: „egyetlen könyv vagy 16 lapnál terjedelmesebb ro-mániai kiadvány se maradjon felleltározatlanul (...) az utókor majd ráér rostálni, az már nem a mi dolgunk”. És mint mindig, most is bíznak abban, hogy a lap sorsa jobbra fordul, a gazdasági élet fellendül és magával hozza a művelődésre fordítható források, a könyvtáraknak jutó támogatások növekedését.⁴⁰

Amiről nem olvashatunk a 2003-as *Könyvesházban*, de elhangzott Illyefalván a vándorgyűlés végén, az egyesületi ügyek megbeszélésén felmerült egy gyakrabban jelentkező könyvtári szaklap kiadásának igénye. A *Művelődés* mellékleteként megjelenő *Könyvesház* ugyanis a szakmai igé-nyeket csak részben elégíti ki, hisz évente egy szám jut el az olvasóhoz, ezért inkább könyvtár-történeti írások megjelentetésére alkalmas, ami természetesen továbbra is nagyon fontos. A lap további bizonytalan megjelenése, terjesztése, és a friss könyvtári információkhoz való hozzáférés iránti igény egyre jobban elhatalmasodott a romániai magyar könyvtárosok nagy részén és ennek sokat hangot adtak. Akkor e kérdés függőben maradt, elsősorban az anyagiak miatt. Sok könyvtá-rost azonban továbbra is foglalkoztatott a gondolat, hogy egy gyakrabban megjelenő szaksajtója legyen a romániai magyar könyvtárosoknak.⁴¹

³⁹ KISS Jenő: *Új lapszámunk elé.* = *Könyvesház* 1999. 2. sz. 1.

⁴⁰ SZABÓ Zsolt: *Ismét Könyvesház.* = *Könyvesház* (12.) 2003. 1–2. sz. 1.

⁴¹ VÁNTSA Judit: *i. h.* (1. jegyzet) 2009.

A terjesztés is egyre nagyobb gondot okozott. Kiss Jenő szerint a *Könyvesház* 250–400 példányban jelent meg, pénz és érdeklődés függvényében.

„Nagyobb érdeklődésre számítottunk, amikor tartalmilag gazdagabb volt, illetve teljesebben tükrözte a könyvtermést. Terjesztette Szabó Zsolt Kolozsváron, illetve mi (megj. Sepsiszentgyörgyi Megyei Könyvtár) küldözgettük, osztogattuk a könyvtáraknak, ahogy lehetett, olykor postán a távolabbiaknak. Hargita megyének (megj. Csíkszeredai Megyei Könyvtár) is átadtunk egy adagot, azt ők osztogatták megyéjükben.”⁴²

Habár próbálkoztak már 1998-ban a lap interneten való megjelentetésével, technikai okok miatt ennek kivitelezése csak 2004-ben sikerült. A *Könyvesház* világhálós változatától azt remélték, hogy

„segíteni fogja a főleg kisebb és egymástól távol eső erdélyi könyvtárak magyar könyvtárosait, hogy tudjanak egymásról, egymás tevékenységéről és ezúton információt is cseréljenek”.

Azonban ekkor már több mint három éve (2001. május) működött a Szabó Károly⁴³ által létrehozott romániai magyar könyvtárosok levelezőlistája (rmke@yahogroups.com), melynek a mai napig fontos szerepe van a könyvtárosok közötti információcserében, kommunikációban.⁴⁴ A www.muvelodes.ro címen ma is megtalálható a *Könyvesház* 2000–2007, a *Művelődés* 2005. január–2008. március között megjelent számai, valamint egyéb kiadványok.

Hogyan tovább Könyvesház?

Erre a kérdésre a választ az egyik legilletékesebb, Kiss Jenő nyugalmazott könyvtárigazgató adta, aki azt írta, hogy: „nagy valószínűséggel egyelőre szünetel a lap megjelenése”. Szabó Zsolt főszerkesztőn és a Romániai Magyar Könyvtáros Egyesületen⁴⁵ fog múlni az, hogy elő tudják-e majd az anyagiakat teremteni, ha az olvasóktól valós igény mutatkozik a lap megjelenésére, akár az eddigi tartalmi struktúrát követve, akár más szerkesztési elvekkel.⁴⁶

Amint látjuk, jelenleg a romániai magyar nyomtatott könyvtári szaksajtó léte bizonytalan. A *Könyvesház* megjelenése továbbra is kérdéses, hisz a legutolsó 2006–2007-es összevont szám 2008-ban jelent meg. Kérdés azonban, hogy kívánják-e a romániai magyar könyvtárosok, vagy szervezetük a belső és külső szakmai nyilvánosságot annyira, hogy ezért intézkedéseket hozzanak, időt és pénzt fordítsanak például elektronikus hír- és dokumentumtár létrehozására, vagy akár nyomtatott szaklapra?⁴⁷

VÁNTSA JUDIT

⁴² Kiss Jenő: *i. h.* (28. jegyz.) 2009. május 31.

⁴³ Szabó Károly könyvtáros, 2007. januártól könyvtárigazgató a Székelyudvarhelyi Városi Könyvtárban

⁴⁴ SÜTŐ Ferenc: www.muvelodes.ro = *Művelődés* (56.) 2004. 10. sz. 3.

⁴⁵ 2009 márciusában új vezetőséget választott a RMKE

⁴⁶ Kiss Jenő: *i. h.* (28. jegyz.) 2009. május 31.

⁴⁷ VÁNTSA Judit: *i. h.* (1. jegyzet) 2009.

Museum: Spiegel der Nation?¹ A grazi Karl-Franzens-Universität 2002 óta létezik általános muzeológiai tanszék. Itt nyújtotta be Marlies Raffler habilitációként történeti muzeológiai tárgyú monográfiáját. Mint azt a monográfia alcíme is mutatja, szerzője legalább két célt tűzött ki maga elé. Egyrészt „történeti muzeológiai” kutatásai elméleti és módszertani hozadékát kívánja bemutatni, hogy ezzel hozzájáruljon a fiatal történeti diszciplína még folyamatban lévő önmeghatározásához. A „történeti muzeológia” kifejezéssel a történeti kultúratudományok egyikét jelöli, amely – a muzeológia elméleti és gyakorlatorientált ágaitól eltérően – egyfelől a muzeológia tudományának a történetét, másfelől a muzealitás jelenségének a történetét vizsgálja (342.). Muzealitás alatt az embernek a tárgyi világhoz fűződő sajátos viszonyulását érti, amelynek jegyében az emberek egyes tárgyakat megőrzendőnek tekintenek és szűkebb vagy tágabb nyilvánosság számára közszemlére tesznek. Ebben a viszonyulásban a megőrzendőnek tekintett tárgyakat természetesen sajátos értékek hordozójának, kifejezőjének tekintik, s azok valamilyen módon közösségi identitások alakításában vagy fenntartásában is szerepet kapnak.

A könyv másik legfontosabb célkitűzése, hogy – mintegy esettanulmányként – áttekintse a Habsburg-birodalom tartományi és nemzeti múzeumainak a keletkezéstörténetét. Ezen belül részletesen foglalkozik az 1811-ben alapított grazi Joanneum, az 1818-as alapítású prágai Nemzeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum (1802) létrejöttével és első évtizedeivel. A tárgyalat témákról a szerző rendkívüli elméleti és szakirodalmi tájékozottsággal nyújt áttekintést, és igyekszik a sokféle szerteágazó probléma együttes monográfiaként olvasható egészévé összedolgozni. Nagyon sok forrást mozgat, közülük sokat még nem publikáltak, vagy a tárgyalat témakör szempontjából kevésbé vettek figyelembe (21.). A történeti muzeológia tudománytörténeti helyének meghatározása mellett (1. és 3. fejezet) külön fejezetet szentel a gyűjtés történetének (2. fejezet), foglalkozik a muzealitás és a muzealizálás/muzealizálódás fogalmainak meghatározásával, utóbbi jelenség történetével és fázisaival. Ezen belül igen részletesen tárgyalja az általa „paleomuzeális” korszak”-nak nevezett időszakot (16–17. század), az ebben az időszakban keletkezett gyűjteményeket, valamint elméleti írásokat és rendszerezési kísérleteket, a gyűjtemények létrehozásának vagy rendezésének kapcsán keletkezett inventáriumokat és útmutatókat (3. fejezet). A muzealitás korszakainak meghatározásakor Friedrich Waidacher öt korszakot megkülönböztető modelljére támaszkodik,² amelyet egy továbbival, a „posztmuzeális” korszak” fogalmával egészít ki. Áttekint a nacionalizmus kérdéskörével foglalkozó szakirodalmat (4. fejezet), áttekintést nyújt a Habsburg-birodalom múzeumairól a 18. és 19. században (5–6. fejezet), majd a „Kommunikation, Kulturtransfer und Vernetzung” című (7.) fejezetben olyan jelenségekre hívja fel a figyelmet, amelyek a múzeumok körül aktív személyek és egyesületek privát és nyilvános kommunikációjával kapcsolatosak: kapcsolódási pontokra az életutakban, a múzeumok körül felsejlő nemzetközi kapcsolathálóra, a múzeumok mediális jelenlétére.

A szerző célkitűzése volt, hogy a feldolgozott forrásokat és szakirodalmat olyan strukturált egészévé gyúrja, mely elméleti alapot nyújt további kutatások számára a történeti muzeológia (fenti értelemben vett) területén (6.). Ez a célkitűzés szükségszerűen olyan munkát eredményezett, amelynek csak egyes részletei olvashatók a múzeumok történetét tárgyaló narratívaként, de ezeket a szövegrészeket sem csupán egy történet elbeszéléseként kell értelmezni, hanem ugyanakkor egy módszertani-elméleti modell alkotórészeiként is. A szerző előadásmódja az egyes múzeumok történetével foglalkozó fejezetekben, mint írja, tudatosan részletező („bewusst ‘detailverliebt’”), ugyanakkor

¹ RAFFLER, Marlies: *Museum: Spiegel der Nation? Zugänge zur Historischen Museologie am Beispiel der Genese von Landes- und Nationalmuseen in der Habsburgermonarchie*. Wien–Köln–Weimar, 2007. BöhlauVerlag, 386 l.

² W Aidacher, Friedrich: *Handbuch der Allgemeinen Museologie*. Wien–Köln–Weimar, 1999. Böchlau Verlag.

a tipizáló és a kronologikus ábrázolás egyfajta vegyüléke (181.). Az előadásmód tudatos fragmentáltsága, vállalt mozaikszerűsége ellenére határozottabb vonalvezetés helyenként olvasóbarátabbá tette volna a létrejött munkát. A 6. fejezet 6. alfejezete például a következő címet viseli: „Ungarn ist ein Sonderfall”: Zu den Startbedingungen des Ungarischen Nationalmuseums in Pest”. Sehol nem olvasható azonban egyértelmű utalás arra, kitől származik a következetesen idézetként jelölt, az alfejezet minden második lapján a fejlécben is kiugratott állítás és mit jelentett az eredeti kontextusban. S bár a szerző mind a 6. fejezet bevezetőjében (181.), mind a visszatekintő-összefoglaló 8. fejezetben (345.) említi a Magyar Nemzeti Múzeum „sajátos/különutas fejlődésé”-t (Sonderentwicklung), hiányzik egy jól érthető, és szerkezetileg is kiemelt helyen álló kifejtése annak, miben állt szerinte ez a sajátos fejlődési út. Nem tudjuk meg, hogy pontosan mi a szerző állásfoglalása az idézett állítással kapcsolatban („Ungarn ist ein Sonderfall.”). Nem válik világossá, hogyan helyezi el az intézménynek a hungarus-tudat jegyében létrehozott Bibliotheca Regnicolaristól a magyar nemzeti könyvtárig, illetve a Magyar Nemzeti Múzeumig vezető útját³ a Habsburg-birodalom múzeumainak tablóján, hogyan látja a magyar gyűjtemény helyét abban az erőterben, amelyet az államalakulat múzeumainak önmeghatározásai és tényleges működése számára a „tartományi múzeum”, „nemzeti múzeum”, „birodalmi intézmény” és „császári gyűjtemény” (4.2. alfejezet, 150–154.) fogalmai jelöltek ki. Arra gondol-e a sajátos fejlődés kapcsán, amit az általa is hivatkozott munkák, mint a Nemzeti Múzeumról Fodor István szerkesztésében megjelent német nyelvű ismertetés és Berlász Jenő Széchényi Könyvtár-története hangsúlyoznak, hogy a Széchényi Könyvtár nem az uralkodócsalád valamely tagjának adományozása nyomán keletkezett,⁴ hanem „magánkezdeményezésként” jött létre:⁵ hogy „világi magánember részéről” alapított „nyilvános közkönyvtár” volt, ugyanakkor „magában álló, önkormányzatú téka”, amely nem kapcsolódott semmilyen egyházi testülethez vagy tanintézethez, mint az előtte alapított magyarországi könyvtárak?⁶ Vagy a gyűjtemény célkitűzésére gondol, hogy az nem „egyetemes gyűjtőkörű” volt,⁷ hanem a ‘hungarica’ gyűjtésére összpontosított, és a Miller Ferdinánd által ennek a célkitűzésnek megfelelően kialakított katalógizálási rendszerre, amely az eredeti, tudományzakok szerinti osztályozási rendszert 1803-ban felváltotta (297.)?⁸ Vagy a közgyűjteménynek a Habsburg-birodalmon belül korainak számító

³ SOMKUTI Gabriella: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918*. Bp. 2002. OSzK, 20–21.; MONOK István: *Széchényi Ferenc könyvtáralapítása*. In: *Aere perennius: az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum 200 éve*. [Bp.], [2002.] OSzK, 13.

⁴ KOVÁCS, Tibor: *Die Geschichte des Nationalmuseums und seiner Sammlungen*. In: *Das Ungarische Nationalmuseum*. Hrsg. von István FODOR. Mitherausgeber Beatrix Cs. LENGYEL. Mit Beiträgen von Eszter ACZÉL et alii. Bp. 1992. Corvina, 6.; BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. OSzK, 9–10., a német nyelvű összefoglalásban: 505. Utóbbi helyet a szerző idézi is (263.), ugyanakkor relativizálja is az állítás jelentőségét a prágai Nemzeti Múzeummal való összehasonlítás révén: „Ismét [a Széchényi Könyvtár esetében is] egy nemesi gyűjteménnyel van dolgunk, mint kiindulóponttal, de Prágától eltérően itt nem természettudományos irányultságú gyűjtemény, hanem egy tekintélyes könyvtár képezi az alapot[...] („Wieder haben wir eine adelige Sammlung als Ausgangspunkt, im Unterschied zu Prag allerdings statt der naturwissenschaftlichen Ausrichtung eine umfangreiche Bibliothek als Grundkapital[...]” 263.).

⁵ KOVÁCS Tibor: *Fejezetek két évszázad múzeumtörténetéből*. In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Szerk.: PINTÉR János. Bp. 2002. Magyar Nemzeti Múzeum, 9.

⁶ BERLÁSZ *i. m.* (4. jegyzet) 10.

⁷ BERLÁSZ *i. m.* (4. jegyzet) 10.

⁸ BERLÁSZ Jenőre (*i. m.* (4. jegyzet) 510.) is hivatkozva

kialakulására? Vagy könyvtár és múzeum összetartozására, a különállás fenntartása mellett?⁹ Vagy minderre együttesen?

A szerző a magyar vonatkozású szövegrészek megfogalmazásakor a szakirodalom német és angol nyelven elérhető részére és nagyon sok, jelentős részben kiadatlan forrásra támaszkodott. A kötetben megmozgatott hatalmas adattömeg mennyisége mellett érthető, hogy az anyag helyenként (a mellékes részletekben) nincs tökéletesen eldolgozva. Magyar olvasó számára mégis feltűnik, ha Kultsár István nevével a következő formában találkozunk: „Stephan von Kultsár [?]” (276.), vagy ha az Orczy-család neve kétszer is „Orezy”-ként szerepel (296.), Révay Miklós „Ladislaus von Révayként” (135.), Bessenyei György „Bessenyi”-ként (135.), Széchenyi István pedig „Széchényi”-ként (145, 146.). Bizonyára az sem elkerülhető, hogy a feldolgozott több száz címet felölelő szakirodalomból, egyes, a szerzőtől viszonylag távolabb álló területekre vonatkozóan elvéve sommás, vagy eredeti kontextusuktól elszakítva nehezen értelmezhető megállapítások is bekerüljenek a szövegbe, mint például a magyar nacionalizmust ismertető alfejezetben az a mondat, miszerint „A magyar életet messzemenően protestánsok határozták meg”. („Das ungarische Leben wurde weitgehend von Protestanten dominiert.” 143.). A Magyar Nemzeti Múzeum történetére vonatkozó részben (262–309.) fordul elő az a (jelentéktelen, mégis zavaró) szerkesztési hiba, hogy Miller Jakab Ferdinándot, a Széchényi Könyvtár első őrét és a Magyar Nemzeti Múzeum első igazgatóját oldalakon át csak Millerként említi, keresztnévét csak jóval nevének első előfordulása (279.) után tudjuk meg (288.), míg végül a magyar vonatkozású alfejezetek utolsó harmadában (297.) mutatja be őt egy lábjegyzetben, keresztnévvel és életrajzzal, mintha ezen a helyen szerepelne először. Ez bizonyára annak a következménye, hogy a szövegrészek, fejezetek és alfejezetek nem első nekifutásra nyerték el végleges helyüket a könyvben. A fent említett elírásokkal, más szerkesztési hibákkal,¹⁰ valamint a főszövegben helyenként, és a lábjegyzetekben többször tapasztalható nyelvi eldolgozatlanságokkal¹¹ együtt ugyanakkor összességében azt a benyomást kelti, hogy egy legutolsó átolvasás még jót tett volna a könyvnek.

Összegezve, és a formai apróságok helyett a tartalmi szempontokat előtérbe helyezve elmondható, hogy Marlies Raffler könyve rendkívül informatív munka, amelyből a németül olvasó érdeklődő a múzeualapítások magyar és cseh vonatkozásairól is alapos ismereteket és számos nehezen hozzáférhető forrásról is képet nyerhet. Elméleti igényessége, a múzeum-jelenség sokirányú elméleti és történeti összefüggéseinek tematizálása révén ösztönzőleg hathat a múzeumtörténeti kutatósokra.

BÓDYNÉ MÁRKUS ROZÁLIA

⁹ Az egyes tartományi és nemzeti múzeumok alapját képező gyűjtemények más-más területre összpontosítottak, s a szerző, úgy tűnik, ebből a szempontból nem tulajdonít annak kiemelt jelentőséget, hogy a Nemzeti Múzeum alapjául Magyarországon egy könyvgyűjtemény szolgált. („Waren es bei Széchényi die Bücher, in Tirol die Kunst, am Joanneum und in Prag eher die naturkundlichen Fächer, so bestimmten landeskundliche Interessen weitgehend die Sammlungspolitik am Oberösterreichischen Landesmuseum[...]”. [Míg Széchényinél a könyvek, Tirolban a művészet, a Joanneum esetében és Prágában inkább a természettudományi szakok, addig a Felső- ausztriai Tartományi Múzeum esetében nagymértékben az országismereti érdeklődés határozta meg a gyűjtési politikát.; 259.]

¹⁰ Időnként azonos mondatok bukkannak fel a könyv több pontján.

¹¹ A lábjegyzetekben helyenként mondatok váltakoznak mondatá nem formált jegyzetanyaggal.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2008-ban

Rövidítések:

GeodKart	= Geodézia és Kartográfia
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KF	= Könyvtári Figyelő
KK	= Könyv és Könyvtár
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KLL	= Könyvtári Levelező/lap
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MVízjel	= Magyar Vízjel
Apró cseppekből lesz a zápor...	= Apró cseppekből lesz a zápor. Bakonyi Géza emlékkönyv / szerk. HEGYI Ádám és SIMON Melinda. Szeged: SZEK JGYF K., 2008. 178 p. ill.
Csillag a holló árnyékában...	= Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2008. március 14–június 15. / [a kiáll. kurátora és a kat. szerkesztője FÖLDESI Ferenc]. Bp.: OSzK, 2008. 247 p. ill.
L'Europe en réseaux 4...	= L'Europe en réseaux: contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 / ed. par Frédéric BARBIER [et al.]. Leipzig: Leipziger Universitätsverl., 2005–.
4., Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe: réseaux du livre, réseaux des lecteurs / ed. par Frédéric BARBIER, István MONOK. 2008. 237 p. ill.
Ex Bibliotheca Corviniana...	= Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus / Hrsg. von Claudia FABIAN und Edina ZSUPÁN. Bp.: [OSzK], 2008. 151 p. ill.
Könyvtár és társadalom vonzásában...	= Könyvtár és társadalom vonzásában. Köszöntőkönyv dr. Tóth Gyula 70. születésnapjára / [szerk. CZÖVEK Zoltán, KOLTAY Tibor és PÁL-VÖLGYI Mihály]. Szombathely: Savaria Univ. Press, 2008. 220 p.

- A MOKKA-R Egyesület = A MOKKA-R Egyesület 2007. december 17-i felolvasóülésének
2007... anyaga / [szerk. MONOK István, NYERGES Judit]. [Bp.]: Argumen-
tum: OSzK, 2008. 159 p. ill.
- „Nem súlyed az emberi- = „Nem súlyed az emberiség!...” Album amicorum Szörényi László
ség!...” LX. születésnapjára [elektronikus dok.] / főszerk. JANKOVICS Jó-
zsef; [közread. az] MTA Irodalomtudományi Intézet. Bp.: MTA
Irodalomtud. Int., 2007. 1683 p.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BÉNYEI Miklós: Legyen minden helységben olvasóintézet. Könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok, cikkek. Bp.: KI, 2008. 264 p. (Továbbképzés felsőfokon)
- EKLER Péter: Propugnacula Christianitatis – studia humanitatis. Bizánc és az Itáliában tevékenykedő bizánci humanisták kapcsolata Magyarországgal a XV. század középső harmadában = Csillag a holló árnyékában... 101–112.
- FEKETE Csaba: Melius Juhász Péter hitelesnek vélt arcképehez. János – avagy Márk? = MKSz (124.) 2008. 2. 170–180. ill.
- GAZDA István: Magyar tudománytörténet. Átd., bőv. kiad. Piliscsaba: Bp.: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2008. 223 p. (Magyar tudománytörténeti szemle könyvtára; 76.)
- HOLCZER Márton: Médiaforradalom a fejlődés centrumában és perifériáján – a magyar nyomdászat, könyvterjesztés és -kultúra jellegzetességei a 16–18. században = Szavak és képek között: médiatörténet, kommunikáció-történet, információ-történet: tanulmánykötet / szerk. Z. KARVALICS László, KISS Károly. Bp.: Infonia: Gondolat, 2008. 86–109.
- KÖRMENDY Kinga: „Ország egyetem nélkül”. Könyvhasználat, egyetemjárás és értelmiségi életpályák a középkori Magyarországon = KLL (20.) 2008. 5. 3–5. [Az esztergomi főszékeskáptalanról 1183 és 1543 között]
- KULCSÁR Péter: Humanista történetírás Magyarországon. Tanulmányok. Bp.: Lucidus, 2008. 199 p. (Kisebbségkutatás könyvek)
- LÖFFLER Erzsébet: Kutatási eredmények az Egri Főegyházmegye gyűjteményeiben = Közgyűjteményi Tudományos Napok II–III. Eger–Kecskemét. A 2004. március 25-i és 2004. november 24-i konferenciák előadásai. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár / szerk. EKLER Péter. Bp.: OSzK: Gondolat, 2008. 9–21.
- MADAS Edit: A középkori könyvkultúra továbbélése Magyarországon az 1430-as évektől az 1470-es évek végéig = Csillag a holló árnyékában... 7–21. ill.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor / főszerk. KŐSZEGHY Péter; [szerk. TAMÁS Zsuzsanna]. Bp.: Balassi, 2003–8., Műhely – paleográfia. 2008. 495 p. ill.
- Miskolc története / [főszerk. DOBROSSY István]. Miskolc: Borsod-Abauj-Zemplén M. Lvt.: Hermann Ottó Múz., 1996–5/2. 1918-tól 1949-ig / [szerk. DOBROSSY István, STIPTA István]. 2007. 592 p. ill. [Több fejezetben a művelődéstörténeti vonatkozásokról]
- MONOK István: Patrimoine en lecture. Tradition et renouvellement dans l’histoire de la réception des idées européennes en Hongrie et en Transylvanie = L’Europe en réseaux 4... 109–121.
- POGÁNY György: A történelem, a vallási irodalom és a Biblia-kiadások kütfői és szakirodalma. Bp.: Hatágú Síp Alapítvány, 2008. 136 p. (A könyves szakképzés füzetei; 15.)
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: John Dury és „The reformed librarian-keeper” című munkája (1650) = Könyvtár és társadalom vonzásában... 193–208.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A könyvkultúra kutatásának kütfői. A könyv-, az írás-, a nyomdászat-történet, a könyvtártudomány és a könyvkereskedelem szakirodalmi forrásai. Bp.: Hatágú Síp Alapítvány, 2008. 199 p.
- SÁRAY SZABÓ Éva, T.: Könyvek, könyvtárak, olvasók a felvilágosodás idején és a reformkorban = A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat József Attila Megyei Könyvtára évkönyve. 2008. 140–157.
- SÖPTEI Imre: Kőszeg szabad királyi város könyv-, nyomda- és sajtótörténete 1836 és 1920 kö-

- zött = Die Buch-, Druckerei- und Pressegeschichte der freien königlichen Stadt Kőszeg zwischen 1836 und 1920. Kőszeg: Kőszegi Kultúrájáért Alapítvány, 2007. 27 p. ill. (Kőszegi történeti füzetek; 1.)
- VÍZKELETY András: Irodalmak születése. Keszthely: Balaton Akad., 2008. 126 p. (Szent György könyvek)
- WIX Györgyné: Régi magyarországi szerzők: RMSz. A kezdetektől 1700-ig / szerk. és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit; mtrásai KIS Elemérné és KOVÁCS Zsuzsanna. Bp.: OSzK, 2008. 1036 p.
- Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok**
- Biblia Sacra Hungarica. A könyv, „mely örök életet ad”. 2008. november 21–2009. március 29., Országos Széchényi Könyvtár / [szerk. HELTAI János, GÁBORJANI SZABÓ Botond]; [fotók HAPÁK József]. Bp.: OSzK, 2008. 283, [4] p. ill.
- Bibliai találkozások. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2008. május 24–november 9. / [szerk. SMOHAY András]. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múz., 2008. 64 p. ill. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai; 3.)
- Bibliai az Egyetemi Könyvtárban. Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtárban, 2008. június 24–augusztus 22. Katalógus / [szerk. BORSOS Klára]. Bp.: ELTE Egy. Kvt., 2008. 42 p., XVI t. ill. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban; 3.)
- BORSOS Attila: A magyar időszerzők kiadványok repertóriumai II. Annotált bibliográfia. Bp.: OSzK: Gondolat, 2008. 247 p. (Nemzeti téka)
- BUNCSÁK Katalin: A Magyar Vízjel első Repertórium (2003–2007) = MVízjel (5.) 2007. 9. 43–50.
- Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2008. március 14–június 15. / [szerk. FÖLDESI Ferenc]. Bp.: OSzK, 2008. 247 p. ill. [Megjelent angol nyelven is]
- Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus / Hrsg. Claudia FABIAN und Edina ZSUPÁN. Bp.: OSzK, 2008. 151 p. ill. (Bavarica et Hungarica; 1.). (Supplementum Corvinianum; 1.)
- FEHÉR Anita: Kovács Máté szakirodalmi munkássága és a róla szóló irodalom 1983-tól 2007-ig. Bibliográfia = A jövő a múlt és a jelen egységére épül. Emlékkötet a száz esztendeje született Kovács Máté tiszteletére / [szerk. HANGODI Ágnes]. Debrecen: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2007. 217–233.
- HORVÁTH József – PELBÁRT Jenő – BUNCSÁK Katalin: Magyar filigranológiai bibliográfia = MVízjel (6.) 2008. 10. 9–26.
- Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Budapesti Történeti Múzeum. 2008. március 19–június 30. Kiállítási katalógus / [szerk. FARBAKY Péter et al.]. Bp.: BTM, 2008. 607 p. ill.
- Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Ferences könyvtárak, 1681–1750 / sajtó alá rend. ZVARA Edina; [szerk. MONOK István]. Bp.: OSzK, 2008. XXVI, 383 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 19/3.) [A függelékben: Plébániák és más rendházak könyvtárai]
- Korvina-képek. Vándorkiállítás Hunyadi Mátyás trónra lépésének 550. évfordulója alkalmából / [összeáll. EKLER Péter]; [fotók HAPÁK József]. Bp.: OSzK, 2008. 20 p. ill. [Megjelent szlovák nyelven is]
- Könyvtártörténeti füzetek / kiad. a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára és I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke. Szeged: JATE, 1981–12., Intézményi- és magángyűjtemények, 1541–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája / [összeáll. és szerk. MONOK István, ZVARA Edina]. 2008. XXIII, 136 p.
- Liber oeconomicus... / [vál. és írta SZÖNYI Éva]. Bp.: Budapesti Corvinus Egy. Közp. Könyvtára, 2008. 69 p. ill. [Magyar és angol nyelven]
- Mátyás király. Magyarországon a reneszánsz hajnalán. Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtárban, 2008. május 20–június 21. Katalógus / [szerk., irodalomjegyz. BIBOR Máté János]; [bev. MADAS Edit]. Bp.: ELTE Kvt., 2008. 120 p., XLVIII t., ill. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban; 2.)
- Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon, 16–17. század. Ki-

- állítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28–2008. július 27. / [szerk. MIKÓ Árpád és VERŐ Mária] Bp.: MNG, 2008. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2008/3.) [1. kötet] 390 p. ill.
- MUCKENHAUPT Erzsébet: A Csíki Székely Múzeum Régi Magyar Könyvtára. I. Az ősnymtatványok és a 16. századi nyomtatványok katalógusa. Függelék: Hellebrant Árpád két levele (CsSzM levéltári gyűjteménye, 447/1–2. sz.) = A Csíki Székely Múzeum évkönyve. 2007/2008. 213–268. ill.
- A Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya = Altbücherbestand der Bibliothek der Diözese in Grosswardein. Bp.: Akad. K.: OSzK; Nagyvárad: Egyházm. Kvt., 2005–2., XVII. századi nyomtatványok. Katalógus / összeáll. EMÓDI András; [szerk. MONOK István]. 2008. XXIV, 447 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei; 2.)
- PAPP Andrea – HEGYKÖZI Ilona: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2007-ben = MKsz (124.) 2008. 4. 461–474.
- RÁKÓCZY Rozália: 1956-os röplapok annotált bibliográfiája = Hadtörténelmi közlemények (121.) 2008. 3/4. 868–906.
- Reneszánsz Év – 2008. Vezető a Mátyás király trónra lépésének 550. évfordulója alkalmából rendezett kiállításokhoz / [szerk. MIKÓ Árpád]. Bp.: MNG, 2008. 39 p. ill. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai; 2008/2.) [Megjelent angol nyelven is]
- VELENCZEI Katalin: A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BÉpAlb Cat.) = Catalogus librorum ante 1601 impressorum, qui in Bibliotheca Episcopatus Alba-Regalensis asservantur (BÉpAlb Cat.). Bp.: OSzK; Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki Kvt., 2008. XXXVIII, 582 p. ill.
- Cenzúratörténet és más jogi szabályozások**
- BÁNYI Szilvia: „...legjobban tennék, ha ezeket a kiadásokat saját jószántukból indexre tennék...” = KF (18.) 2008. 2. 256–260. [1947-ről, az OSzK volt Kortörténeti Különgyűjt. dokumentumaival]
- GYÖRFFY Gábor: Sajtócenzúra a kommunista Romániában = Regio (18.) 2007. 3. 95–116.
- HERMANN Róbert: Bevezetés a történeti delfinológiába avagy Mészáros Lázár emlékiratainak kiadása = Hadtörténelmi közlemények (121.) 2008. 3/4. 537–572.
- KERESZTES Csaba: „...a baloldali korlátoltság illusztrálására”. Példa egy könyvselejtezésre 1949-ből = KF (18.) 2008. 2. 261–264. [A MOL XIX-I-3-a, Népműv. Min. Általános iratok. 211. doboz jelzet nélküli dokumentumának részleteivel]
- KÓNYA Zoltán: Küzdelem a sajtó szabadságáért a reformkori Zemplén vármegyében = Széphalom (17.) 2007. 195–210.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Két könyvtári törvénytervezet, 1947–1950 = KKK (17.) 2008. 2. 44–51.
- TAKÁCS Róbert: A sajtónyilvánosság szerkezete = Múltunk (53.) 2008. 3. 157–172.
- Könyvtörténet**
- Kéziratosság, kódexek*
- EKLER Péter: Adalékok a corvinák történetéhez 2. Görög szerzők latin fordításai = MKsz (124.) 2008. 3. 233–245.
- Fanchali Jób-kódex [elektronikus dok.] / szerk. TÓTH Tünde; közrem. FÖLDES Zsuzsanna. Online forráskiad., ed. minor, 1.0 verzió. Szöveg és képek (pdf: 2.06 MB). Bp.: Mezura: CHER: Bibliopolisz, 2008. Elektronikus hely és hozzáférés: <http://nbn.urn.hu/N2L?urn:nbn:hu-9565>
- FAZAKAS Gergely Tamás – GYÖRI L. János: Egy 18. századi kéziratot Praxis Pietatis-másolat Debrecenben = KK (29.) 2007. évi különszám (Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról) 2008. 230–237.
- A főniciai betűkről, azaz A latin és a görög nyelv régi betűformáiról, azok legősibb eredetéről és használatáról... / Guilielmus Postellus Barentonius; [ford. DÁN Róbert]; [szerk., jegyz., utószó FRANK Dénes Dániel]; [szöveggond. GYURCSÓ Júlia]. Bp.: Jordan-Atlanti, 2008. 96 p. ill. [Az 1552-ben, Párizsban kiadott mű fotómásolatával]
- HAJDÚ, Kerstin: Mit glücklicher Hand erretet? Zur Provenienzgeschichte griechischen Cor-

- vinen in München = Ex Bibliotheca Corvini-
niana... 29–67. ill.
- HAJNAL István: Írásoktatás a középkori egyete-
meken; [bev. tan. Z. KARVALICS László]. Bp.:
Gondolat, 2008. 280, [16] p. (Az informá-
ciótörténelem klasszikusai)
- Héderváry-kódex: Mátyás király leveleskönyve
a Héderváry család egykori könyvtárából.
[Hasonmás kiad.]. Bp.: MOL, 2008. 245 p.
[Kész. a Magyar Országos Levéltárban ör-
zött DL 50404 jelzetű példány alapján]
- HEGYI Ádám: Magyar vonatkozású kéziratok for-
rások Bázelen 1660–1798 között. Egy kutatás
eredményei = Apró cseppekből lesz
a zápor... 71–93.
- Képes krónika [elektronikus dok.] = Chronicon
pictum = Illuminated chronicle / [az eredeti
latin szöveget GERÉB László fordításában
PAPP Zoltán olvassa fel]. Interaktív multimé-
dia. Bp.: Microsoft Mo., 2008. 1 CD-ROM
- Krónikáink magyarul / vál. és ford. KULCSÁR
Péter. Bp.: Balassi, 2006–. (Történelmi for-
rások; 3.)
3/3. 2008. 157 p.
- LÁZS Sándor – BOLONYAI Gábor: Antik varázslás
elemei a Peer-kódex amulettszövegeiben
= Vallástudományi szemle (4.) 2008. 2. 129–
148. ill.
- LÁZS Sándor: A Könyvecse néhány forrása és
a kódex szövegének kora. Függlék: Szent-
írású idézetek a Vulgatából a kötetben = ItK
(112.) 2008. 3. 306–318.
- A lengyel fejedelmek avagy Hercegek króni-
kája és tettei / Gall Névtelen; ford., bev. tanul-
mánnyal és jegyzetekkel ell. BAGI Dániel.
[Bp.]: Argumentum, 2007. 306 p.
- MADAS Edit: Fragmenta codicum in bibliothecis
Hungariae. Egy középkori forrásterület rend-
szeres feltárásáról = Aetas (23.) 2008. 1.
101–115. ill.
- MAKAI János: A Kijevi Rusz eredeti kódexei =
Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola
tudományos közleményei (35.) 2008. 37–51.
- MIKÓ Árpád: Mátyás corvinái a nemzet könyv-
tárában. [fotók] HAPÁK József; [képalírások
és magy.: ZSUPÁN Edina]. Bp.: Kossuth:
OSzK, 2008. 153, [7] p. ill. [Megjelent angol
nyelven is]
- MOLNÁR Antal: Ünneprontók Pozsegán 1629-
ben. Ivan Tomko Mrnavić ismeretlen műve
= MKsz (124.) 2008. 2. 111–122.
- MONOK István: Az Országos Széchényi Könyv-
tár Corvina-programja = MKsz (124.) 2008.
3. 330–333.
- OLÁH Róbert: A Nagyváradai Méhéskönyv Püs-
pöki-féle változata = KK (29.) 2007. (2008.)
177–190. ill. [A tanulmány végén a teljes szö-
veg közlésével]
- ÖTVÖS Zsuzsanna: Kutatási beszámoló az ÖNB
Suppl. Gr. 45 jelzetű humanista vocabulari-
umról = Antik tanulmányok (52.) 2008. 2.
245–253.
- TARJÁNYI Béla: A Vatikáni kódex = Jeromos
füzetek 72. 2008. (A Szentírás ünnepe III.)
3–31.
- TÓTH Imre, H.: Az Érdy-kódex és a szláv bibli-
fordítások = Bölcsészmuhely. 2007. 45–50.
- ROZSONDAI Marianne: Gondolatok egy album
amicorum kapcsán = „Nem súlyed az embe-
riség!...” 493–506.
Elektronikus hely és hozzáférés:
<http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html>
- SÁRDI Margit, S.: Bethlen Kata orvosló köny-
ve = MKsz (124.) 2008. 1. 69–71.
- VISKOLCZ Noémi: Corvinák Bécsben a 16–18.
században = MKsz (124.) 2008. 3. 272–291.
- ZSUPÁN Edina: Die Bibliotheca Corviniana im
Kleinen. Beschreibung der lateinischen Cor-
vinen der Bayerischen Staatbibliothek = Ex
Bibliotheca Corviniana... 69–106. ill.
- ZSUPÁN Edina: A müncheni corvinák = Mer-
curius. 2008. 28–30. ill.
- ZSUPÁN Edina: Vitéz János Leveleskönyve =
Csillag a holló árnyékában... 113–135. ill.
- ZSUPÁN Edina: A wolfenbütteli corvinák kuta-
tásáról. Corvin-kódexek nyomában. Wolfen-
büttel, Herzog August Bibliothek = MKsz
(124.) 2008. 3. 333–339.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

- NAGY Éva: A könyvnyomtatás története Nyu-
gat-Dunántúlon a 16–18. században = Könyv-
tár és társadalom vonzásában... 185–192.
- SIMON Melinda: Elektronikus források a kiadói
és nyomdászjelvények tanulmányozásához =
Apró cseppekből lesz a zápor... 158–178.
- SIMON Melinda: Funkciótlan vagy funkcionális?
Nyomdászjelvények mint könyvtárápületek

díszítőelemei = Apró cseppekből lesz a zápor... 95–116. ill.

SIMON Melinda: A magvető alakja a kiadói és nyomdászjelvényekben = A MOKKA-R Egyesület 2007... 79–110.

16. század

BITSKEY István: Programm der Druckerei Debrecen zur Herausgabe von lateinisch-ungarischen Lehrbüchern im Jahre 1591 = Camoenae Hungaricae (4/5.) 2007/2008. 63–82. [Csáktornyai János tevékenységéről]

TIMKÓ György: Hogyan készült a Vizsolyi Biblia szedése? = MG (52.) 2008. 4. 99–103. ill.

17. század

VARGA András: A Tótfalusi-szakácskönyv forrása = MKsz (124.) 2008. 3. 312–319. ill. [M. Tótfalusi Kis Miklós (1650–1702): Szakácmesterségnek könyvecskéje]

VISKOLCZ Noémi: Matthaeus Cosmerovius, a magyarok nyomdása a 17. századi Bécsben = A MOKKA-R Egyesület 2007... 7–26. [A magyar vonatkozású kiadványok jegyzékével]

17–18. század

CSORBA Dávid: Doctrina és pietas Tótfalusi Kis Miklós kiadói tevékenységében / = KK (29.) 2007. (2008.) 154–165.

18. század

ECSEDY Judit, V.: Magyarországi nyomdászjelvények a 18. században = MG (52.) 2008. 1. 60–65. ill.

ECSEDY Judit, V.: Nyomdász- és kiadói jelvények Magyarországon a 18. században = A MOKKA-R Egyesület 2007... 57–78.

EMÓDI András: Újabb adatok a nagyváradi Sze-mináriumi Nyomda történetéhez = Erdélyi Múzeum (Kolozsvár) (70.) 2008. 1/2. 89–94.

A kövek beszélnek. A könyvnyomtatás feltalálása és kezdeti időszaka. Senefelder önéletrajza

1818-ig = Saxa loquuntur / [szerk., jegyz. és képek TIMKÓ György] Bp.: Papír- és Nyomdaipari Műsz. Egy., 2007. 149, [2] p. ill. [Senefelder, Alois (1771–1834)]

TIMKÓ György: Volt egy grófi nyomda Nagykárolyban = MG (52.) 2008. 1. 67–70. ill.

19. század

SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona: Szilády Károly (1795–1871) kecskeméti nyomdász tevékenysége és kapcsolatrendszere = Közgyűjteményi Tudományos Napok II–III., Eger–Kecskemét. A 2004. március 25-i és 2004. november 24-i konferenciák előadásai. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár / szerk. EKLER Péter. Bp.: OSZK: Gondolat, 2008. 148–166. ill.

19–20. század

BÁNFI Szilvia: A polgárosodás szolgálatában működő alsólendvai nyomda = Meščanstvo, tiskarstvo in dežnikarstvo Lendave. Obrtnišvo Lendave. Vodič po razstavi / ured. LENDVAI KEPE Zoltán. Lendava: Galéria-Muzej, 2008. 25–51. ill. [Szlovén nyelven is]

A budapesti nyomdák, nyomdászok és a nyomdász kultúra 1873 és 1923 között / [sajtó alá rend. és magy. jegyz. TIMKÓ György]; [rajz. PÉRELY Imre]. Bp.: Papír- és Nyomdaipari Műsz. Egy., 2007. 127 p. ill.

20. század

ERDÉSZ Ádám: Gyomától Németországig. Kner Imre internálása = Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv (18.) 2008. 99–114.

LAKI Mihály: Egy sikertörténet vége? A nyomdaipari termékek piacának átalakulása 1989 után = Közgazdasági szemle (55.) 2008. 1. 39–59. ill.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

BAUER-EBERHARDT, Ulrike: Italienischer Buchschmuck in den Münchner Corvinen = Ex Bibliotheca Corviniana... 107–141. ill.

- BORECKZY Anna: A magyarországi könyvfesztészet emlékei Vitéz János korából = Csillag a holló árnyékában... 23–43. ill.
- GÁL József: Kass János. Újabb bibliográfiai tételek Kass János életművéhez. Szeged: Mozaik, 2008. 118 p. ill.
- GÄRTNER Petra: Grimm-mesék és illusztrációik a 19. századból = Alba Regia (36.) 2007. 7–24. ill. 10 tábla
- MIKÓ Árpád: Illuminált könyvek a kora újkori Magyarországon = Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon, 16–17. század. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28–2008. július 27. / [szerk. MIKÓ Árpád és VERŐ Mária]. Bp.: MNG, 2008. [1. kötet] 70–73. ill.
- PAPP Júlia: Illusztrátorok, írók és könyvkiadók kapcsolata Bécsben és Pest-Budán a 18–19. század fordulóján – Blaschke János rézmetező munkásságának tükrében = MKsz (124.) 2008. 2. 141–169. ill.
- SZIRTES Zsófia: Herkules és diadalkapu. Illusztráció a Rákóczi-szabadságharchoz egy erdélyi szász kéziratban = Művészettörténeti értesítő (57.) 2008. 2. 303–312. ill.
- TANDI Lajos: Tizenkét tétel Kass János művészetéről. Szeged: Bába, 2007. 143 p. ill.
- UDVARY Ildikó, D.: A magyar illusztrációművészet jelen időben = Art limes (3/4.) 2006/2007. 4/1. (Magyarország: nyitott könyv = Hungary: an open book) 5–30. ill. [Angol nyelven is]
- WEHLI Tünde: „Quomodo beata virgo medicat ipsum” = Arrabona (46.) 2008. 1. („Vállal magasb mindeneknél”. A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai) 415–428. ill.
- Kisnyomtatványok**
- ECSÉDY Judit, V.: A gályarab-per propagandakiadványai – tipográfiai szempontból = MKsz (124.) 2008. 1. 1–14.
- HEGYI Ádám: A bázeli egyetem ismeretlen magyar vonatkozású egyleveles nyomtatványai = MKsz (124.) 2008. 3. 292–311. ill.
- HETÉNY János: Máriacelli vonatkozású vallásos ponyvairatok egy pannonhalmi gyűjteményből. A máriacelli kegyhely jubileuma alkalmából = Arrabona (46.) 2008. 2. 199–210. ill.
- KECSKEMÉTI Gábor – SZEKLER Enikő: A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulmányai = ItK (112.) 2008. 1. 71–91.
- „Neue Zeitung auss Ungern...”. Eberau/Monyorókerék, 1587. [Erhard Pöckhl tudósítása Zrínyi György 1587. évi kacorlaki győzelméről = Erhard Pöckhls Bericht über Georg Zrinyis Sieg von 1587 bei Kacorlak] / bev., közread. EKLER Péter. Hasonmás kiad. Bp.: OSzK, 2008. 42 p. (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae)
- PAÁL Gergely: Kommunikáció, II. világháborús plakátok = Bolyai szemle (17.) 2008. 1. 7–32. ill.
- PETHŐ Csongor: A veszprémi képeslap-kiadás története 1897–1944 között = Veszprémi szemle (10.) 2008. 1/2. 3–26.
- TAMÁSI Balázs: Képi dokumentumok a nemzeti könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtárában. A grafikai plakátgyűjtemény múltja és jövője = Mercurius. 2008. 35–38. ill.
- TESZELSZKY, Kees: Joannes Bocatius egy ismeretlen művéről = ItK (112.) 2008. 1. 92–93. ill.
- Térképészet**
- KLINGHAMMER István: Miből tanultak az egykori diákok? Földrajzi tankönyvek és atlaszok a kezdetektől Kogutowicz Manóig... = Földrajzi közlemények (132.) 2008. 1. 53–62.
- MÁRTON Mátyás: Elekes Ferenc és glóbuszai. Egy hazánkban eddig ismeretlen Elekes-földgömb Bécsben = GeodKart (60.) 2008. 10. 10–15. ill.
- MÁRTON Mátyás: Egy elfeledett magyar csoda: Perczel László földgömbje. Az első „vilgterképmű”? = GeodKart (60.) 2008. 3. 9–16.
- MÁRTON Mátyás: Kogutowicz Manó glóbuszai = GeodKart (60.) 2008. 12. 7–16. ill.
- PLIHÁL Katalin: Ritka föld- és éggömbök Zircen = Mercurius. 2008. 10–12. ill.
- PLIHÁL Katalin: A térképnymtatás művészete a kezdetektől a 19. század végéig [elektronikus dok.]. Szöveg és képek. Bp.: Hatágú Síp Alapítvány, 2008. 1 CD-ROM (A könyves szakképzés füzetei; 13.)

Papír

- HORVÁTH József – PELBÁRT Jenő: Murány papírmalom XVIII. századi rizsmajegye = MVízjel (5.) 2007. 9. 21–24. ill.
- PELBÁRT Jenő [et al.]: A Bártfai Városi Levéltár XVI. századi vízjeleinek vizsgálata. Adatok a löcsei papírmalom vízjelének kutatásához = MVízjel (6.) 2008. 11. 3–15. ill.
- PELBÁRT Jenő: Bogdán István vízjelrajzai. 2. rész: Johannes Kapellner vízjelei = MVízjel (5.) 2007. 9. 7–15. ill.
- PELBÁRT Jenő: Diárium vízjelek, 1515–1537 = MVízjel (6.) 2008. 11. 21–28. ill.
- PELBÁRT Jenő: Az első magyar papírmalom, Lőcse vízjelének nyomában = MVízjel (5.) 2007. 9. 25–34. ill.
- PELBÁRT Jenő: Fejezetek a magyar vízjelek szimbólumvilágából [1–3.] = Papíripar (52.) 2008. 1. rész: Naparettól holdarcig, 1. 21–24. ill.; 2. rész: Állati jelképek a magyar vízjelanyagban, 3. 105–109. ill.; 3. rész: Jellegzetes magyar növényi vízjel-szimbólumok, 5. 185–193.
- PELBÁRT Jenő: Két új Kapellner név-vízjel változat = MVízjel (5.) 2007. 9. 16. ill.
- PELBÁRT Jenő: Körmöcbánya-1. papírmalom rizsmajegy nyomódúca, 1784 = MVízjel (5.) 2007. 9. 6. ill.
- PELBÁRT Jenő: Kötözőszálas vízjelkülönlegesség Znióvárjáról, 1732 = MVízjel (5.) 2007. 9. 41. ill.
- PELBÁRT Jenő: Teplic papírmalom első vízjele = MVízjel (5.) 2007. 9. 17–20. ill.
- PELBÁRT Jenő: A Világemlékezet Listára jelölt Bolyai Appendix vízjelei = Papíripar (52.) 2008. 2. 56–60. ill.

Könyvkötés-történet

- BORVÖLGYI Györgyi – CSENKI Éva: A Ráday Könyvtár történeti kötéseinek feldolgozása = A Ráday Gyűjtemény évkönyve (11.) 2005. 152–160.
- KONCZ Pál: Adalékok Zsoldos György és Szép Miklós XVIII–XIX. századi pápai könyvkötők működéséhez = Istennek, hazának, tudományunk. Tanulmányok a 95 éves Nádasdy Lajos tiszteletére / [szerk. MEZEI Zsolt]. Pápa: Pápai Ref. Gyűjtemények: Pápai Műveltört. Társ., 2008. 107–123. ill.

- KONCZ Pál: Ludwig Georgi (1815–1872) veszprémi könyvkötőmester díszítőszerszám készlete = A Veszprém megyei múzeumok közleményei (25.) 2008. 179–199. ill. [Függelék: Válogatott katalógus Ludwig Georgi könyvkötéseiből]
- ROZSONDAI Marianne: A Münchenben őrzött corvina-kötésekről = MKsz (124.) 2008. 3. 246–255.
- ROZSONDAI Marianne: Über die Einbände der in München aufbewahrten Corvinen = Ex Bibliotheca Corviniana... 143–152. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

- MOLNÁR Emília: A tankönyvpiac átalakulása a rendszerváltástól napjainkig = Szociológiai szemle (18.) 2008. 3. 61–91. ill.
- PAVERCSIK Ilona: Anfänge norddeutscher Orientierung im ungarischen Buchhandel = L'Europe en réseaux 4... 123–148.
- SZIGETI Jenő: A tizenkilencedik századi Bibliárusok = Bibliái nyomokon: tanulmányok a bibliai folklór és tárgytörténet köréből. Tanulmánykötet Dr. Scheiber Sándor tiszteletére / SZIGETI Jenő. Bp.: Kisegyház-kut. Egyes. 2008. 205–216.
- WEIDHAAS, Peter: A Frankfurti Könyvvásár története. Bp.: Kossuth, 2008. 359 p.

Kiadástörténet

- FAZEKAS Tamás: A magyar „szíveskönyvek” kiadástörténete = Cardiologia Hungarica (38.) 2008. 3. 200–207. ill. [Angol nyelven is]
- A Heidelbergi káté / [ford. D. ERDŐS József]; [a fordítást átd. VICTOR János]. A Második helvét hitvallás. A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai / [ford. SZABADI Béla SZENCI CSENE Péter és D. ERDŐS József fordításának felhasználásával]; [TÓTH Endre és VICTOR János, NAGY Barna írt bev. tanulmányt]. Bp.: Kálvin, 2008. 211 p.
- KRÍZA Ildikó: Mátyás kultusz és nemzeti identitás = Ethnographia (119.) 2008. 1. 39–54.
- MONOK István: A bassanói Remondini Múzeum = MKsz (124.) 2008. 4. 455–457.
- SZÉKELY Tibor: A magyar bibliafordítások történetéből, 1500–1955 [elektronikus dok.].

- Szöveg és képek. Bp.: [Szekely T.], 2008. 1 CD-R (Pillanatképek; 1.)
- TÓTH Gergely: Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása = Fons (15.) 2008. 4. 425–443.
- TÖLGYESI József: Az iskolai évkönyvek klaszszikus történeti és újmodern reputációja = Pedagógián innen és túl. Zsolnai József 70. születésnapjára / [szerk. Kiss Éva]. Pápa: Veszprém: Pannon Egyetem BTK, Pécs: Pécsi Tudományegyetem FEEK, 2007. 324–333.
- 15. század*
- BARCZI Ildikó: Könyvek a keréken. Ismeretlen beszédminta-részletek egy késő középkori magyar prédikátor tollából = ItK (112.) 2008. 5/6. 603–631. ill.
- MONOK István: A Bibliotheca Corviniana és a nyomtatott könyvek = MKsz (124.) 2008. 3. 256–271.
- 16. század*
- MONOK István: A bázeli könyvkiadók és a 16. századi magyarországi tudós könyvtárak = „Mielz valt mesure que ne fait estultie”. A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére / [szerk. BARTÓK István et al.]. Bp.: Krónika Nova, 2008. 219–225.
- SCHWARCZ Katalin: A nyulak-szigeti domonkos apácák könyves emlékei = A domonkos rend Magyarországon / szerk. ILLÉS Pál Attila és ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs. Piliscsaba: PPKÉ BTK; Bp.: METEM; Vasvár: DRGY, 2007. 246–275. [Függelékek: könyvjegyzék a könyvtár fennmaradt köteteiről és a nyomtatásban megjelent magyar nyelvű kódexekről]
- SZELESTEI N. László: Váradi könyvbejegyzések a 16. század végéről = „Mielz valt mesure que ne fait estultie”. A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére / [szerk. BARTÓK István et al.]. Bp.: Krónika Nova, 2008. 340–346.
- VARGA András: Clusius magyarországi flórás-könyve (1583) = Apró cseppekből lesz a zápor... 15–21. [Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia]
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: A Vizsolyi Biblia indexe = Theologiai szemle (52.) 2008. 3. 168–170.
- 16–17. század*
- CSORBA Dávid: Egy bártfai kalendárium kalandos eltűnése = MKsz (124.) 2008. 1. 54–56.
- POLGÁR Marianna: Bibliafordítók és magyar nyelvű bibliafordítások a késő reneszánsz korában = Partes populorum minores alienigenae (11.) 2008. 59–80. ill.
- 17. század*
- BERTÓK Bertalan: A 370 éves Transcius emlékkönyve = Památnica k 370. výročiu vydania Trasnoscia. Békéscsaba: Békési Úti Közösségi Házak, 2008. 75, 76, [19] p.
- GÖMÖRI György: Thomas Barlow magyar kapcsolatai és egy ismeretlen Tarczali Pál-levél = MKsz (124.) 2008. 2. 181–185. ill.
- GYULAY Éva: Báthoriak az emblematikában = A Báthoriak kora. A Báthoriak és Európa: tanulmánykötet / [főszerk. DÁM László]; [szerk. ULRICH Attila]. Nyírbátor: Jósa A. Múz., 2008. 69–97. ill.
- HELTAI János: Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655. Bp.: OSZK: Universitas, 2008. 376 p. (Res libraria; 2.)
- IZSÁK Sámuel: A Pax corporis újrafelfedezése = A gyógyítás múltjából. Emlékkönyv Spielmann József orvostörténész születésének 90-ik évfordulójára / [szerk. SPIELMANN Mihály]. Marosvásárhely: Mentor, 2008. 91–101.
- KEREKES Erzsébet – FARKAS Csilla: Az Örök Ige = KKK (17.) 2008. 10. 42–44. [A Váradi Biblia Vereben előkerült példányáról]
- PERGER Péter: M. Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen, legkorábbi, évszámmal jelölt kolozsvári nyomtatványa = MKsz (124.) 2008. 1. 62–68. ill.
- 18. század*
- FEKETE Csaba: Komáromi Csapkés György Bibliájához. Helyesbítés = MKsz (124.) 2008. 4. 439–442.
- FEKETE Ilona: Népi felvilágosítás – egészségügyi felvilágosítás a XVIII. századi Magyarországon = Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére / [szerk. CZOCH

- Gábor, KELEMEN Judit, SONKOLY Gábor]. Bp.: Atelier, 2008. 439–456. ill.
- KERNÁCS Dorottya: Kelemen Didák műveinek helye a 18. századi kassai jezsuita könyvkiadásban = Publicationes Universitatis Miskolciensis (13.) 2008. 1. (Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére. A 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai), 41–58. [Melléklet: a PAVERCSEK Ilona által összeállított adattár kivonata, amely az egyházi tárgyú munkákat tartalmazza]
- LAKATOS Bálint: Pannoniae luctus – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg-lengyel összefogás kísérlete, 1544. Függelék: A Pannoniae luctus tartalommutatója = ItK (112.) 2008. 3. 259–286.
- MARGÓCSY Dániel: A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben = MKsz (124.) 2008. 1. 15–26.
- MISKEI Antal: Eszterházy Károly egri püspök liturgikus könyve (1768) = Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei (35.) 2008. 89–96.
- PÉTER H. Mária: Gondolatok egy régi ritka orvosságos könyvről = Gyógyszerészet-történet (6.) 2008. 2. 14–19. ill.
- 18–19. század*
- KNAPP Éva: Egy hódmezővásárhelyi vándorköltő viszontagságai. Berei Farkas András élete és munkássága, 1770–1832. Zebegény: Borda Antikvárium, 2007. 159 p. ill.
- KNAPP Éva: „A lói tanács zabolázója”. Zebegény: Borda Antikvárium, 2007. 2 db. ill.
1. kötet: Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága, 1770–1832. 261 p.
 2. kötet: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. 209 p.
- 19. század*
- FEKETE Csaba: Az 1817-es debreceni énekeskönyv érdekességei = Magyar egyházzene (15.) 2007/2008. 4. 421–438. ill.
- 19–20. század*
- EGED Alice: Fejezetek az Ullstein kiadó történetéből 1. = Mediárium (2.) 2008. 3/4. 41–51. [Ullstein Verlag und B.Z. (Berlin)]
- LIPTÁK Dorottya: Buchhändler- und Verlegerkontakte zwischen Leipzig und Budapest von Vormärz bis zum ersten Weltkrieg = L'Europe en réseaux 4... 213–237.
- 20. század*
- ALBERT B. Gábor: A magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom a két világháború között = Századok (142.) 2008. 1. 63–78.
- ALBERT B. Gábor: Egy tudós tankönyvszerző a klebersbergi reformok szolgálatában = Pedagógián innen és túl. Zsolnai József 70. születésnapjára / [szerk. KISS Éva]. Pápa: Veszprém: Pannon Egyetem BTK, Pécs: Pécsi Tudományegyetem FEEK, 2007. 605–610.
- BÁLINT Gábor: A Müller-család a könyvszakmában. A Nova kiadó előzményei = MKSz (124.) 2008. 2. 186–192.
- BÁLINT Gábor: A Vajna és Bokor cég története (1928–1948) = MKsz (124.) 2008. 4. 428–438. ill.
- DÖRGŐ Tibor: A Huckleberry Finn kalandjainak magyar nyelvű könyvkiadásai = Az Országos Idegennyelvű Könyvtár évkönyve 2008. 155–176. ill.
- DRUCKER Tibor: A könyvszakma mágusa, Drucker Tibor történész, népművelő, könyves / [beszélgetőtárs] UDVARHELYI András. Bp.: Udvarhelyi Bt., 2008. 177 p. ill. (Budapesti beszélgetések)
- KERTÉSZ Sándor: Comics szocialista áruhában. A magyar képregény ötven éve. Nyiregyháza: Kertész Ny. és K., 2007. 319 p. ill.
- Sajtótörténet**
- 16–17. század*
- VARSÁNYI Krisztina: „Meßrelatió”-k, vagyis „vásári füzetek”. Az első periodikusan megjelenő nyomtatott hírhordozók = A MOKKA-R Egyesület 2007... 111–149. ill.
- 18. század*
- Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch / [Hrsg., Einl. und Anm. von Andrea SEIDLER]; [Transkr. József László KOVÁCS]. Bp.: Universitas,

2008. 334 p. (Magyarországi tudósok levelezése; 5.)
- BORBÉLY Szilárd: A Posonyi Magyar Musa és egy sajtótörténeti dokumentum. Függelék: „Tudósítás. a M. Kurir és a Posonyi M. Musa felől” = *KK* (29.) 2007. (2008.) 26–46.
- DÖBÖR András: Egy felvilágosult székely hírlapszerkesztő élete Bécsben. Szacsyay Sándor és a Magyar Kurir története = Szegedtől – Szegedig. 2008. 305–316.
- DÖBÖR András: A modernizáció kérdései és útjai a felvilágosodás-kori magyar politikai sajtóban = *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században / szerk. BODNÁR Erzsébet, DEMETER Gábor. Bp.: Hungarovox, 2008. 103–114.*
- DÖBÖR András: Egy székely hírlapszerkesztő élete a bécsi sajtópolitika hullámverésében. Szacsyay Sándor és a Magyar Kurir története = *Belvedere meridionale* (20.) 2008. különszám, (Szövegetek), 31–38.
- FRIED István: Egy előszó és „vidéke” = *Széphalom* (17.) 2007. 3–16. [Magyar Museum]
- 19. század*
- DÖRNYEI Sándor: Az Orvosi Tár előfizetői = *MKsz* (124.) 2008. 3. 324–329.
- KLESTENITZ Tibor: A katolikus újságírók önszerveződése: az Országos Pázmány Egyesület a dualizmus korában = *Ahogy mi látjuk: tanulmányok / főszerk. GERGELY Jenő; szerk. HORVÁTH Ildikó, TORNYAI Anna. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program. Bp.: ELTE BTK, 2007. 115–134.*
- KÓKAY György: A felvilágosodás eszméinek továbbélése a reformkori katolikus sajtóban = „Nem súlyed az emberiség!...” 1059–1062. Elektronikus hely és hozzáférés: <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html>
- KOMLÓS Aladár: A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. [Sajtó alá rend., jegyz. kieg., fotókat vál. KISS József]; [előszó KÖBÁNYAI János]; [névmutató KÖRMENDI Gabriella]. Bp.: Jeruzsálem: Múlt és Jövő K., 2008. 323, XX p. ill. (Hágár; 7.) [Két fejezetben a sajtótörténeti vonatkozásokról]
- MEDVEZCZY Zsuzsa: A Német Szövetség tagállamairól szóló cikkek és értekezések megjelenése a Regélő Pesti Divatlap és a Figyelmező című lapokban = *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században / szerk. BODNÁR Erzsébet, DEMETER Gábor. Bp.: Hungarovox, 2008. 115–123.*
- MIHALOVICSNÉ LENGYEL Alojzia: Almási Balogh Pál úti élményei német földön. Külföldi tudósítások a Tudományos Gyűjteményből (1818–1829) = *Széphalom* (18.) 2008. 341–349.
- MIKLÓS Péter: Kecskemét 19. századi sajtótörténetéhez. A Kecskeméti Lapok indulásáról = *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve* (11.) 2008. 81–99.
- PREPUK Anikó: A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában = *Budapesti negyed* (16.) 2008. 2. 187–224.
- SLÍZ Mariann: Erzsébet királyné a ponyván. Kultusz és politika = *MKsz* (124.) 2008. 4. 410–427.
- VÖRÖS Boldizsár: „A hirdetések és a munkásajtó”. Kereskedelmi reklámok magyarországi szociáldemokrata kiadványokban 1870–1890 között = *A fogyasztás társadalomtörténete. [A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Pápa, 2004. augusztus 27–28.] / [szerk. HUDI József]. Bp.: Hajnal I. Kör; Pápa: Pápai Ref. Gyűjtemények, 2007. 241–246.*
- 19–20. század*
- BEREGNYEI Miklós: Paks sajtótörténete. Paks: Jámbor Pál Társ., 1999–3., Legújabbkori lapok II./5–14. 2008. 247 p. ill.
- BUZINKAY Géza: Magyar hírlaptörténet, 1848–1918. Bp.: Corvina, 2008. 150 p. ill. (Corvina tudástár)
- GEORGEON-LISKENNE, Anne: *Deutschsprachige Architekturzeitschriften in Ungarn = Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae* (49.) 2008. 459–479. ill.
- GIDÓ Csaba: Kis udvarhelyi sajtótörténet = *Udvarhelyszéki olvasókönyv / [szerk. HERMANN Gusztáv Mihály, P. BUZOGÁNY Árpád]. Székelyudvarhely: Hargita M. Hagyományörzési Forrásközp.: Udvarhelyszék Kult. Egyes., 2008. 106–116.*
- GRACZA Tünde: Magyar nyelvű orvosi folyóiratok hatása a „tudományok serkentésére, terjesztésére és illendő feszületben tartására...”

- 1803–1944 között = Tudományos és műszaki tájékoztatás (55.) 2008. 4. 159–169. ill.
- JÁKI László: Mozaikok a magyar pedagógiai folyóiratok kiadása történetéből = Elektronikus könyv és nevelés (10.) 2008. 4. Elektronikus hely és hozzáférés: http://www.tanszertar.hu/eken/2008_04/2008_04.htm
- PÁL Ferenc: A Vas vármegyei katolikus sajtó a 19–20. század fordulóján = Vasí honismereti és helytörténeti közlemények. 2008. 3. 46–60. ill.
- 20. század*
- ADAMOVITS Sándor: Nyolcvan éves az Erdélyi Helikon = Honismeret (36.) 2008. 3. 19–22. ill.
- BOKA László: „Magyar lelkek forradalma”. 100 éves a Holnap = Mercurius. 2008. 20–22. ill.
- BUDA Attila: Mozaik a Nyugat első évéről és a Magyar Kultúráról = Távlatok. 2008. 4. 101–110.
- EISEMANN György: A modernitás médiuma = Literatura (34.) 2008. 4. 397–403.
- HALÁSZ Péter: A 35 éves Honismeret folyóirat = Honismeret (35.) 2007. 4. 8–11.
- KENYERES Zoltán: Nyugat mozaikok = Tiszatáj (62.) 2008. 11. (Nyugat 100 – A Holnap 100 – Babits Mihály 125 – Juhász Gyula 125) 14–31.
- KLESTENITZ Tibor: Médiaháború 1919-ben: a Déli Hírlap ügye = Médiakutató (9.) 2008. 1. 69–80.
- KORNER Veronika Júlia: Irodalmi program és annak „felülírása” – a Minerva folyóirat = Helikon (54.) 2008. 2/3. (A közvetítés poétikája) 209–214.
- LŐCSEI Péter: „A nyáron nemcsak verseket, értekezést is ígértél lapunknak.” Weöres Sándor és az Életünk kapcsolata Kulcsár János főszerkesztőse idején = Szombathelyi emlékpohár. Weöres Sándor és Szombathely / LŐCSEI Péter. Szombathely: Vasi Szemle Szerk., 2007. 149–159.
- LŐCSEI Péter: „Az új »Vasi Szemle« nagyon tetszik nekem”. Írások a költőtől, a költőről a folyóirat első korszakában = Szombathelyi emlékpohár. Weöres Sándor és Szombathely / LŐCSEI Péter. Szombathely: Vasi Szemle Szerk., 2007. 116–122.
- LŐCSEI Péter: „A viszály mindenképpen sajnálatos”. Weöres Sándor és az Irott Kő = Szombathelyi emlékpohár. Weöres Sándor és Szombathely / LŐCSEI Péter. Szombathely: Vasi Szemle Szerk., 2007. 123–129.
- MÁRTON László: Egy égtáj évfolyamai = Holmi (20.) 2008. 1. 3–13. [Nyugat folyóirat]
- NÉMETH László: A fordulat hatásai a református sajtóban = Confessio (35.) [!32.] 2008. 4. 44–49. [1948]
- PALOTAI Mária: Pásztortűz, 1921–1944. Egy erdélyi irodalmi folyóirat története. Bp.: Argumentum, 2008. 294 p.
- PELBÁRT Jenő: Öt éves a Magyar Vízjel = MVízjel (5.) 2007. 9. 3–5.
- PERSOVITS József: 140 éves a Typographia = Typographia (140.) 2008. 5. mell. I–IV.
- POMOGÁTS Béla: Európa vonzásában. Szellemi mozgalom a Nyugat körül = Európa vonzásában. Öt tanulmány / POMOGÁTS Béla. Bp.: Littera Nova, 2008. 37–52. [A tanulmány keltezése: 1998]
- POMOGÁTS Béla: A kolozsvári Korunk = Sokarcú erdélyiség. Tanulmányok és jegyzetek / POMOGÁTS Béla. Bp.: Közdok, 2007. 142–150.
- POMOGÁTS Béla: A kolozsvári Utunk = Sokarcú erdélyiség. Tanulmányok és jegyzetek / POMOGÁTS Béla. Bp.: Közdok, 2007. 161–169.
- POMOGÁTS Béla: A Korunk és a népi irodalom = Sokarcú erdélyiség. Tanulmányok és jegyzetek / POMOGÁTS Béla. Bp.: Közdok, 2007. 151–160.
- POMOGÁTS Béla: A marosvásárhelyi Igaz Szó = Sokarcú erdélyiség. Tanulmányok és jegyzetek / POMOGÁTS Béla. Bp.: Közdok, 2007. 170–178.
- POMOGÁTS Béla: Nyitott műhely. Az új Korunk a magyar folyóiratok között = Forrás (39.) 2007. 6. 83–88.
- POMOGÁTS Béla: A Nyugat a két világháború között = Változó világban. Tanulmányok és előadások / POMOGÁTS Béla. Bp.: Széphalom Kvműhely, 2007. 38–58.
- RÓZSAFALVI Zsuzsanna: „Nyugat-100” az OSZK-ban = Mercurius. 2008. 13–16. ill.
- RÓNAY László: Jóvátétel. A Nyugat és Babits Mihály a Vigiliában = Vigilia (73.) 2008. 12. 936–943.

- SCHILLER Erzsébet: A Nyugat első száma = Holmi (20.) 2008. 1. 21–37.
- SONNEVEND Péter: A Népművelés c. folyóirat (1906–1918) a modern közkönyvtárakért. 1. r. = KF (18.) 2008. 4. 641–658.
- SZÁLLÁSI Árpád: A 100 éves Nyugat és a medicina = Orvosi hetilap (149.) 2008. 20. 951–955. ill.
- SZEGHALMI Örs: A romániai magyar sajtó mérföldkövei = Valóság (51.) 2008. 5. 65–74.
- TÜSKÉS Tibor: Az első és egyetlen. Az Ív című folyóiratról = Pécsi szemle (11.) 2008. 1. 74–81. ill.
- VARGA Gáborné: A Kálvinista Szemle és a református oktatás (1920–1933) = Kút (5.) 2006. 1. 65–78.

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- ERDŐDY Gábor: Belgiumi radikális sajtóvélemények a magyarországi polgári forradalmi átalakulás kérdéseiről 1848-ban = A források bővületében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára / szerk. HERMANN Róbert, ZAKAR Péter. Szeged: Belvedere Meridionale, 2007. 87–123.
- HORVÁTH József: Adalékok a győri Szent László-kultusz történetéhez a helyi időszaki sajtó tükrében (1864–1914) = Arrabona (46.) 2008. 1. („Vállal magasb mindeneknél”. A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai) 441–458.
- MÁTÉ-TÓTH András-JUHÁSZ Valéria: Vallási közösségek az írott sajtóban. Kvantitatív és kvalitatív elemzések. Szeged: JATEPress, 2007. 281 p. ill. (Vallás a társadalomban; 2.)
- SIMÁNDI Irén: A Magvető parasztfiataljai, 1948–1950. Bp.: Gondolat, 2007. 321 p. ill.
- VASBÁNYAI Ferenc: A magyar katolikus sajtó és a nemzetiszocializmus (1930–1933) = Tanárképzés és tudomány. Lapok az egyetemes és magyar művelődéstörténetből. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Intézete Főiskolai Történelem Tanszékének 2005. október 20-ai Tanszék- és főigazgató-bücsúztató konferenciájának az anyaga / [BÁCSKAY András et al.]; szerk. KATONA András, LÁDI László, SALAMON Konrád]. Bp.: ELTE-NTK, 2007. 67–78.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- Az Egyetemi Könyvtár története és gyűjteményei / szerk. SZÖGI László. Bp.: ELTE Eötvös K., 2008. 312 p. ill.
- GERŐ Gyula: Komárom-Esztergom megyei könyvtárak a magyar könyvtártörténeti kronológiában a kezdetektől 2007-ig = A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat József Attila Megyei Könyvtára évkönyve 2008. 195–228. [Lekt. és adatbázisba szerk. RÁCZ Ágnes]
- KANTA Klára Krisztina-SÁRMEZEYNÉ TIBAY Klára-TÁLOS Irén: Habent sua fata libelli. Az Országos Idegennyelvű Könyvtár régi könyvei = Az Országos Idegennyelvű Könyvtár évkönyve 2008. 128–141. ill.

15. század

- FÖLDESI Ferenc: Bibliotheca Corviniana. Die Bibliothek und ihr Gedächtnis = Ex Bibliotheca Corviniana... 13–27. ill.
- MIKÓ Árpád: A Bibliotheca Corvina = Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Budapesti Történeti Múzeum. 2008. március 19–június 30. Kiállítási katalógus / [szerk. FARBAKY Péter et al.]. Bp.: BTM, 2008. 468–471. ill.
- MONOK István: Mátyás és az európai kortárs gyűjtemények = Honismeret (36.) 2008. 6. 3–11.
- PÓCS Dániel: Urbino, Firenze, Buda – minták és párhuzamok a királyi könyvtár fejlődésében = Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Budapesti Történeti Múzeum. 2008. március 19–június 30. Kiállítási katalógus / [szerk. FARBAKY Péter et al.]. Bp.: BTM, 2008. 147–163. ill.

19–20. század

- CSISZÁR Miklós: A Veszprémi Állami Felső Kezredelmi Iskola könyvtárainak története (1895–1945) = Veszprémi szemle (10.) 2008. 1/2. 94–104. ill.

- Az Egyetemi Könyvtár egy évszázada, 1874–1980 / szerk. SZÖGI László; írták FABÓ Edit [et al.]. Bp.: ELTE Egy. Kvt., 2008. 265 p. ill.
- POHÁNKA Éva: A Pécsi Püspöki Joglyceum könyvtárának története = A pécsi egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére / szerk. FEDELES Tamás, HORVÁTH István, KISS Gergely. Bp.: METEM: Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2007. 295–310.
- RÉTFALVI Gábor: Adalékok az iskolai könyvtár problematikájához a dualizmus második korszakában. A pedagógiai, tanítói, könyvtárosi szemléletmód változásai = Könyvtár és társadalom vonzásában. Köszöntőkönyv dr. Tóth Gyula 70. születésnapjára / [szerk. CZÖVEK Zoltán, KOLTAY Tibor és PÁLVÖLGYI Mihály]. Szombathely: Savaria Univ. Press, 2008. 209–218.
- 20. század*
- KARDOS József: A politika szerepe az OPKM újraindításában = Elektronikus könyv és nevelés (10.) 2008. 4.
Elektronikus hely és hozzáférés:
http://www.tanszertar.hu/eken/2008_04/2008_04.htm
- KATONA Irén: Napló. Cikkbibliográfia. A pápai Jókai Mór Városi Könyvtár Veszprém megye napilapjában, 1947–2007. Pápa: Jókai M. Vár. Kvt., 2008. 66 p. (Jókai füzetek; 56.)
- KATSÁNYI Sándor: Tróféává vált könyvek. A Szovjetunióba vitt német könyvtári gyűjtemények története = KF (18.) 2008. 1. 75–90.
- MONOK István: L’histoire du livre dans les bassins des Carpates et l’historiographie des trente dernières années = L’Europa centro orientale e la storiografia post 1989. Mutamenti linguistici, storici e transizione socio-politica / a cura di Gaetano PLATANIA. Viterbo: Sette Città, 2008. 233–260.
- POHÁNKA Éva: A Pécsi Püspöki Joglyceum Könyvtárának kirablása és visszaszerzése, 1919–1945 = A Pécs gazdasága és társadalma a 18–20. században és a Pécs évszázadi című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai / szerk. KAPOSZ Zoltán, PILKHOFER Mónika. Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2007. 311–322.
- POHÁNKA Éva: „...a tulajdonjog sértetlen fenn tartásával...” A Pécsi Püspöki Könyvtár helye a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárában, 1923–1950 = A Pécs gazdasága és társadalma a 18–20. században és a Pécs évszázadi című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai / szerk. KAPOSZ Zoltán, PILKHOFER Mónika. Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2007. 349–365.
- SIPOS Anna Magdolna: Népkönyvtárak telepítésével a magyarságmentés érdekében. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és a Julián Egyesület népkönyvtár-telepítési akciója a századfordulón = MKSz (124.) 2008. 1. 39–53.
- Bibliofília, magánkönyvtárak**
- BITSKEY István: Telekesy István egri püspök könyvjegyzéke 1699-ből = MKSz (124.) 2008. 4. 443–449. [A könyvjegyzék betű szerinti közlésével]
- Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez / [sajtó alá rend., bev. ILLIK Péter]. Piliscsaba: PPKÉ BTK, 2007. 130 p. (Pázmány irodalmi műhely. Források; 5.)
- ELBE István: Kossuth Lajos turini könyvtára = Könyvesház (15/16.) 2006/2007. 60–65.
- FÖLDESI Ferenc: Tudósok és könyvek társasága. Vitéz János könyvtára = Csillag a holló árnyékában... 88–100.
- JAKÓ Klára: A Wolphard–Kakas-könyvtár = Reneszánsz Kolozsvár. Kolozsvár: Kolozsvár Társaság, 2008. 126–145.
- KAKUCSKA Mária, H.: Az Orczyanum, az Orczy család könyvtárának vázlatos története. 2. = MKSz (124.) 2008. 1. 27–38.
- KISS Endre József: Kazinczy Ferenc könyvei között = Széphalom (18.) 2008. 133–138.
- KISS Endre József: Egy kiállítás könyvei = Széphalom (16.) 2006. 121–126. ill. [Kazinczy Ferenc gyűjteménye]
- KOLTAI András: A Lászlóffy-kódex újkori tulajdonosairól = MKSz (124.) 2008. 2. 93–110.
- KÖRMENDY Kinga: Az egykori Vigyázó-könyvtár kódexei = KLL (20.) 2008. 5. 5–8. ill.
- MACZÁK Ibolya: Adalékok Dobai Székely Sámuel forrásgyűjtő tevékenységéhez = MKSz (124.) 2008. 3. 319–324.
- OLÁH Róbert: Püspöki Süllye János könyvei = A MOKKA-R Egyesület 2007... 27–56. [A könyvtár jegyzékszerű feltárással]

- PARRAGI Márta: Szentkuthy Miklós könyvtára. Bp.: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2008. 32 p. ill.
- SAS Péter: A bonchidai Bánffy-kastély egykori kéziratgyűjteménye = MKsz (124.) 2008. 1. 56–61.
- TÖMÖRY Pál: A Vigyázó család könyvgyűjteményei = MKsz (124.) 2008. 2. 192–196.
- ZVARA Edina: A Listi-család tagjainak könyvei = Apró cseppekből lesz a zápor... 45–70. ill.

Olvasástörténet

- BAI József: A Lengyeli Polgári Olvasó Egylet története = Tanulmányok Lengyel község történetéből / BAI József; [kiad. Lengyel Község Önkormányzata]. Lengyel: Önkormányzat, 2008. 94–119.
- GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: Biblia és olvasás = KKK (17.) 2008. 7. 3–16.
- HEGYI Ádám: Magyarországi diákok könyvgyűjtési és könyvtárhasználati szokásai Bázelen és Bemben a 18. században = MKsz (124.) 2008. 4. 377–389.
- HORVÁTH Györgyi: Női olvasás: fenyegető élvezetek? A női olvasó az olvasás normalizációs folyamatában = Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei / szerk. LÓRÁND Zsófia [et al.]; [szerzői ARATÓ László et al.]. Bp.: L'Harmattan, 2006. 32–50.
- HUDI József: A pápai kaszinók 1848–1849-ben = Istennek, hazának, tudománynak. Tanulmányok a 95 éves Nádasdy Lajos tiszteletére / [szerk. MEZEI Zsolt]. Pápa: Pápai Ref. Gyűjtemények: Pápai Művelőtr. Társ., 2008. 76–92. ill.
- MÉSZÁROS Andor: A dualizmus kori pesti cseh egyletek könyvtárai = Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára / szerk. CSÁSZÁR Melinda, ROSTA Gergely. Bp.: Piliscsaba: PPKÉ BTK Szociológiai Int., 2008. 329–335.
- MISKOLCZY Ambrus: Az irodalom átok és/vagy áldás? Tallózás Bartók Béla könyvtárában és olvasmányjaiban = Holmi (20.) 2008. 12. 1574–1588.
- MONOK István: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről = Apró cseppekből lesz a zápor... 23–44.
- MONOK István: Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a 17–18. század fordulóján = „Nem súlyed az emberiség!...” 1025–1033.
Elektronikus hely és hozzáférés:
<http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html>
- PESTI Brigitta: Medgyesi Pál és a puritán olvasóközönség = KK (29.) 2007. évi különszám (Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról) 2008. 198–202.
- POGÁNY György: Nézetek a női olvasásról Magyarországon a felvilágosodás első szakaszában = KF (18.) 2008. 3. 450–461.
- SZÁRAZ Orsolya: Paolo Segneri művei Magyarországon = MKsz (124.) 2008. 2. 123–140.
- SZIGETI Jenő: Imádságos könyvek – ponyván = Publicationes Universitatis Miskolciensis. (13.) 2008. 1. (Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére. A 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai) 141–154.
- SZIGETI Jenő: A Károlyi Biblia a nép között = Bibliai nyomokon. Tanulmányok a bibliai folklór és tárgytörténet köréből. Tanulmánykötet Dr. Scheiber Sándor tiszteletére / SZIGETI Jenő. Bp.: Kisegyház-kut. Egyes., 2008. 217–230.
- TÓTH Gyula: Az olvasástörténet üzenetei = KF (18.) 2008. 4. 595–603.
- TÓTH Zsombor: Usus doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata. Esettanulmány = KK (29.) 2007. évi különszám (Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról) (2008.) 203–229

A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

- BALOGH Beáta: 120 éve született Fitz József = KKK (17.) 2008. 8. 52–57.
- BÉNYEI Miklós: Fülöp Géza kandidátusi és doktori értekezése = KF (18.) 2008. 3. 442–450.
- BUZINKAY Géza: A leleplező publicisztika kezdetei: Csernátony Lajos = ItK (112.) 2008. 2. 187–207.
- FRANÓ, Jozef: A tudós Bél. Regényes korrajz / ford. és szerk. OFFERTÁLÉR-HAVASI Béla. 2. jav. kiad. Miskolc: Bíbor K., 2006. 159 p. ill.
- A jövő a múlt és a jelen egységére épül. Emlékkötet a száz esztendeje született Kovács Máté tiszteletére / [szerk. HANGODI Ágnes].

- Debrecen: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2007. 274 p. ill.
- SEBESTYÉN György: Tanítónk és barátunk: Fülöp Géza (1928–1998) = KF (18.) 2008. 3. 429–437.
- SEBESTYÉN Kálmán: In memoriam Jakó Zsigmond = Honismeret (36.) 2008. 6. 102–103. ill.
- SZABÓ Sándor: Száz éve született Szentmihályi János, 1908–1981 = KF 18. (2008.) 4. 637–640. ill.
- TÓTH Gyula: Fülöp Géza, az olvasástörténet művelője = KKK (17.) 2008. 8. 47–51.
- ÜRMÖS Péter: A „betű és a könyv” dicsérete. In memoriam dr. Szíj Rezső = Istennek, hazának, tudománynak. Tanulmányok a 95 éves Nádasy Lajos tiszteletére / [szerk. MEZEI Zsolt]. Pápa: Pápai Ref. Gyűjtemények: Pápai Műveltört. Társ., 2008. 267–270.
- WALLESHAUSEN Gyula: Denis professzor és tanítványa, Festetics György = KF (18.) 2008. 1. 64–74. ill.
- WEEBER Tibor – ZICHY Mihály: 150 éve született Fejérpatakylászló = MKsz (124.) 2008. 1. 72–76.

HEGYKÖZI ILONA–KOLLÁR MÁRIA

SZEMLE

De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek. Redactie Jos. M. M. HERMANS, Goffe JENSMA, Jacob van SLUIS, Lydia WIERDA. Hilversum, 2007. Verloren, 198 l.

„Egy egyetemi könyvtár haszna és hátránya” címmel 2005 szeptemberében egynapos konferenciának adott otthont a Fríz Akadémia. Megrendezésére abból az alkalomból került sor, hogy néhány hónappal korábban elhagyta a nyomdát Lydia Wierda hiánypótló munkája az *Armamentarium totius sapientiae – Een arsenaal van alle wetenschap: De Franeker academiebibliotheek in de zeventiende eeuw* (vö. MKsz 2007. 4. sz. 540–542.), amely a franekeri egyetemi könyvtár 17. századi állományának leírása, nyomtatott katalógusainak, s berendezésének bemutatása mellett általános áttekintést nyújt a téka korabeli történetéről. A projekt célkitűzése és az időszabta korlátok miatt azonban óhatatlanul kimaradtak belőle menet közben megfogalmazódott izgalmas könyv-, könyvtár- és egyetemtörténeti kérdések. Ezekre próbáltak választ találni a Leeuwardenben felszólalt kutatók.

Az elhangzott előadásokból összeállított kötet első része az egyetemi könyvtár héber, jogi, orvosi és matematikai anyagát vizsgálja. Wout van Bekkum, Robert Feenstra, Mart J. van Lieburg és Klaas van Berkel tanulmányaiból kiderül, hogy a könyvtár a 17. században nehezen tudott lépést tartani e négy tudományterület fejlődésével, mivel frissen megjelent munkák beszerzésére csak ritkán kínálkozott lehetőség. Ennek elsősorban anyagi természetű okai voltak. Az egyetem nem biztosított állandó összeget új

könyvek vásárlására és a gyarapodást többnyire magánszemélyek vagy intézmények adományai tették lehetővé, így a vizsgált időszakban nem beszélhetünk mai értelemben vett kiegyensúlyozott könyvállományról. Ha a diákok naprakész ismeretekre vágytak, akkor a főleg alapszükségletek kielégítésére szolgáló műveket: összefoglaló munkákat, atlaszokat, lexikonokat tartalmazó egyetemi téka mellett érdemes volt felkeresniük valamelyik professzor magánkönyvtárát. A megőrzött aukciós katalógusoknak köszönhetően ez utóbbiakról egyértelműen megállapítható, hogy a bennük fellelhető címek jól kiegészítették az egyetemi könyvtár kínálatát. A konferenciakötet legnagyobb hiányossága az összállomány több mint felét kitevő teológiai könyvek mellőzése. Érdekes kérdés ugyanis, hogy azok alapos elemzése mennyiben árnyalná a fenti megállapításokat. A ‘libri theologici’ a hazai peregrinációkutatás számára is szolgálhatnak újdonságokkal, hisz ne feledjük, hogy a Franekerben tanult magyar diákok legtöbbször teológiát hallgatott.

Az előbbinél jóval szélesebb területet ölel fel a kötet második része. Gerda C. Huisman a 17. század folyamán Németalföld északi tartományaiban kiadott könyvtárkatalógusokkal ismerteti meg az olvasót. E nyomtatványokból 1595 és 1700 között 26 jelent meg, melyek nem csupán a fontosabb egyetemi könyvtárak – Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht – anyagát tartalmazzák, hanem olyan kevésbé ismert gyűjteményekét is, mint amilyen az amszterdami, hoorni, haarlemi és enkhuizeni városi téka. A jegyzékek összeállítása a könyvtárosok feladata volt, akik ezért külön juttatásban részesültek. Petrus Bertius 1595-ben 150 guldent kapott a lei-

deni *Nomenclator* elkészítéséért. Akadt arra is példa, hogy a főállásban gyakran professzor könyvtárosok e számukra alantas és időrabló munkát diákokra bízta, természetesen jóval alacsonyabb honoráriumért. A franekeri orvostanhallgató Philippus Mauritius Ottenwaltius 1656-ban kénytelen volt megelégedni 40 gulddal, ráadásul bele kellett törődnie abba is, hogy nevét nem tüntették fel sem a ‘catalogus librorum’ címlapján, sem annak előszavában. Az összeírás célja az állomány számbavétele mellett a reklám volt. A könyvtár vezetése a katalógusok kiadásával és terjesztésével próbált támogatókra szert tenni és az intézmény hírnevét öregbíteni.

A konferencián Lydia Wierda az *Armamentarium* szerzője is szót kapott. Előadásában helyreigazított néhány, a könyvben utólag felfedezett számolási hibát, aminek következtében némileg módosult az összállomány nagysága. A kötetek száma mellett azok mérete is vita tárgyát képezte. Az *Armamentarium* megjelenését követően napvilágot láttak olyan feltételezések, melyek szerint könyvtárosok a franekeri katalógusokba csak a nagyobb – folió és negyedré – köteteket vették fel, s a többit szándékosan kihagyták belőlük. Wierda ezt az 1691–94-es és az 1713-as katalógusok összehasonlításával cáfolja. Ha nem is nagy számban, de mindkettő tartalmaz nyolcadrésű héber és orvosi nyomtatványokat.

A kötet címe azt sugalja, hogy a benne helyet kapott valamennyi írás részben vagy teljesen a franekeri egyetem könyvtárával foglalkozik. Az első hat esetében ez igaz is, ám a többről sajnos nem mondható el. A szerkesztők e hibája a szóban forgó cikkek minőségét szerencsére nem befolyásolja. Sybren Sybrandy két híresség: Aegidius Radeaus (vö. MKsz 2006. 3. sz. 393–394.) és Johannes Boudewyns Wellens bemutatásával az egyetem nyomdászainak mindennapjaiba kalauzol el. Az ‘ordinum typographus in academia’ legfontosabb feladata az őt kinevező Fríz Rendek hivatalos iratainak nyomtatása, valamint akadémiai kiadványok: ‘exercitii gratia’ és ‘pro gradu’ disputációk, orációk, üdvözlőverssek, stb. megjelentetése volt. A többi nyomdásztól a jogállásuk mellett – a ‘civitas academica’

tagjai lévén az egyetemi törvények vonatkoztak rájuk – többnyire csak ezek az állandó megbízások különböztették meg őket. Repertoárjukat az egyetem professzorainak tudományos publikációi is színesítették. A drága papír okozta magas előállítási költségek és a korlátozott franekeri vásárlóerő miatt a könyvek bel- és külföldi terjesztésére ösztönözte Raedeusékat. Mindketten rendelkeztek amszterdami és leideni kapcsolatokkal, s látogatták az európai piacra utat nyitó Frankfurter Könyvvásárt.

A franekeri egyetemi nyomda után Paul Hofijzer a leideni diákkönyvtárakba enged bepillantást. Igaz, hogy az 1575-ben alapított egyetem komoly könyvtárral büszkélkedhetett, ám annak használata a 17. században még csak kevesek számára adatott meg. Diákok ritkán nyertek bebecsátást és a könyvtárosi feladatokat 1607-től 1655-ig ellátó Daniel Hensius professzor szigorú korlátozásai ellen már munkatársai is zúgolódtak. Ilyen mostoha körülmények között nem tekinthető felesleges luxusnak a magánkönyvtárak létrehozása. Leidenben ehhez nagyon kedvezőek voltak a feltételek. A város bővelkedett könyvkereskedésekben és otthont adott többek között Plantin és Elzevier nagynevű nyomdáinak. A kínálatra tehát nem lehetett panasz, de az új könyvek beszerzése értelem szerűen nagy anyagi terheket rótt a vásárlókra. A professzorok és a jobb házból származó diákok számára ez többnyire nem jelentett áthidalhatatlan akadályt. A szegényebbek azonban inkább az árveréseket látogattak, ahol jutányos áron tehettek szert elhunyt tanáraik, hallgatótársaik könyveire. A licitálásból a magyar diákok is alaposan kivették a részüket. Közvetítésükkel sok fontos, Magyarországon nem kapható munka jutott haza.

Philippus Breuker Leidenből újra Frízföldre vezeti vissza az olvasót. A franekeri egyetem jelentőségét már sokan méltatták, de annak a fríz nyelvre és irodalomra gyakorolt hatása ez idáig kevés figyelmet kapott. Pedig a források igazolják, hogy a fríz, ha magában az oktatásban nem is, az egyetemi életben mindenképpen jelen volt. A tartományból származó hallgatók anyanyel-

vükön írtak üdvözlőverseket diáktársaik dispu-tációiba és alkalmi költeményekkel köszöntötték frissen kinevezett professzoraikat, majd az 1600-as évek közepétől az ő közreműködésükkel lett népszerű az almanachokban megjelenő szatirikus próza. A 18. század második felével kezdődően Everwinus Wassenbergh professzor vezetésével aztán egyetemi szinten is fokozatosan teret nyert a fríz nyelv és történelem kutatása.

Az utolsó tanulmányban Piter van Tuinen a franekeri és a harlingeni latin iskolák 17. századi történetét tárgyalja. Frízföldön ebből az iskolatípusból a vizsgált időszakban 13 működött. A falaik között tanuló diákokból kerültek ki a tartomány egyházi méltóságai, valamint a köz-igazgatási és jogi hivatalainak vezetői. Emellett rájuk hárult az egyetemre el nem jutó ifjak kulturális épülésének feladata. Jóllehet Franekert mindössze néhány kilométer választja el Harlingentől, latin iskoláik tanterve lényegesen eltért egymástól. Minden bizonnyal szerepet játszott ebben a két település – egyetemi és kikötőváros – közti különbség. A franekeri diákok első-sorban az akadémiai tanulmányokra kaptak alapos felkészítést. Megmutatkozott ez a rektorok kinevezésében is, ahol a tudományos előélettel rendelkező pályázók nagyobb eséllyel indulhattak. Harlingben ezzel szemben a gyakorlatiasabb tudás elsajátításán volt a hangsúly.

Meglepő az a lelkesedés, ami a lassan kétszáz éve megszűnt franekeri egyetem történetének több országban folyó kutatását jellemzi. Felsorolni is nehéz az egykori frízföldi akadémia diákjaival, professzoraival, könyvtárával, nyomdászaival foglalkozó publikációkat. Goffé Jensma és társai jóvoltából a lista most újabb címmel gazdagodott. Láthattuk, hogy a kötet nem mentes a hiányosságoktól. Ezekről eltekintve nagy erénye, hogy izléses külsejével, képanyaggal és mellékletekkel bőségesen ellátott, igényes tanulmányaival kevésbé ismert területekre vezeti el az olvasót, méltó emléket állítva az időközben elhunyt Jos. M. M. Hermans professzornak.

EREDICS PÉTER

Bényei Miklós: Helyismereti művek. Hajdú-Bihar megye 2007. Debrecen, 2008. [Pegazus Kiadó], 147 [2] l.

A szerző szakmai munkásságának jelentős részét képezi helyismereti – Debrecenre és Hajdú-Bihar megyére vonatkozó – tevékenysége; személyi bibliográfiájában, mely 2003-ban jelent meg, pontosan nyomon követhető ennek gazdagsága. Jelen munkája is hosszabb előzményre tekinthet vissza, első darabjait még a megyei levéltár évkönyve adta közre a hetvenes évek elején. Azóta – a történelmi, belpolitikai szabadabbá válást is leképező – tematikájában bővülő, önálló, rendszeres évi gyűjtést tartalmazó kiadvánnyá vált, s a 2007. évi tételeket összegző, tavaly nyomdába adott füzet, ahogy a címlap hátoldalán olvasható már a sorozat 33. számú darabja. Bényei Miklós evvel létrehozta a magyar nyelvű regionális bibliográfiák egyik speciális alfaját: a ‘debrecenika’ vagy ‘hajdú-biharika’ névvel azonosítható kiadványtípust. (A nemzetközi séma magyar nyelvű változata egyébként is illik a város és a megye magáról alkotott szellemi képéhez...)

A rövid, tömör bevető felsorolja a szerkesztés elveit, a merítési bázis tartalmi jellemzőit. Utóbbiak teljességre törekvés és válogatás egységéből tevődnek össze, ami szükségszerű körülmény még egy ilyen, viszonylag körülhatárolható gyűjtőkör esetében is, ha másért nem, azért, mert a rendszeres megjelenés érdekében bizonyos időközönként be kell fejezni az éppen esedékes, szerkesztés alatt lévő folytatást. Ebből következik azonban, hogy az egyes füzetek tartalmazhatnak a korábbi, a már lezárt időszakokra, többnyire az előző tárgyévre vonatkozó, újonnan felbukkant, megjelent műveket is. (Néha a kiadók is játszanak a megjelenési adatokkal.) Ilyenek például a 39. és 40. számú tételek, de akad még rajtuk kívül több előző évi is. A szelekció fő elve egyfelől tartalmi, másfelől formai. A felvételre vonatkozó döntés a határesetekben okozhat nehézséget, amin a pontos gyűjtőkör-elhatárolással lehet segíteni. A bevezető szerint

a bibliográfia nem tartalmazza az általános és elszórt ismereteket közlő műveket. Ennek ellenére a 138–139., 147. és 349. számú tételek felvételét csak a bennük feltárt néhány helyi vonatkozású adat indokolja, e tény részben pozitív diszkrimináció, részben a „Tiszántúlról szóló munkák” kategóriáját meríti ki. A földrajzi szempont nagyon helyesen a történelmi Magyarország Hajdú és Bihar megyéit is magába foglalja, ezt mutatja többek között a 40. tétel, de a földrajzi nevek regisztere áttekintő képet ad – természetesen a felvett művek függvényében – a határral elválasztott, valaha egységet alkotó területekről. E jelenség fontossága nem hangsúlyozható kellőképpen legalább az értelmiségi megismerésben és megértésben, s meggyőzően illusztrálja az egy terület – két nemzet lakóhelye felismerést, azt a felfogást, amely Európa több régiójában a mindennapi élet részévé vált. Kérdés azonban, hogy vajon az 1920 előtti időszakra vonatkozó, román nyelvű kiadványok – ha vannak – nem részei-e egy ilyen helytörténeti bibliográfiának, ahogy természetesen a kölcsönösség jelenléte is, hiszen mindkét nemzet csak gazdagodhat az általa (együtt) lakott területre vonatkozó irodalom feltárásával.

A kiadvány tulajdonképpen két nagyobb egységből áll, az első a helyismereti műveket, a második a helyi kiadók tárgyevi – vagy pótlólagosan feltárt – munkáit tartalmazza. A két rész tipográfiaiilag is elkülönül egymástól, az utóbbi betűmérete az előbbinél kisebb. A főlöszleges terjedelmnövekedést elkerülendő tételismétlés nincs, minden mű csak egyszer, a folyamatos számozásban önálló sorszámmal ellátva fordul elő. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a helyi kiadók munkái közül azok, amelyek a gyűjtés tematikájába beletartoznak, az első részben, amelyek azonban nem, azok a kiadók neveinek sorrendjében olvashatók. Ez a helyzet a szerzői kiadásokkal is. A tételek sorrendjét tartalmi-logikai, ezen belül alfabetikus rend szabja meg. A leírások rövidítettek, a bibliográfia a helyi kiadványokkal némiképp kereskedelmi célt is szolgál. Ha több mű (tanulmány) található egy kö-

tetben, akkor analitikus a feltárás és tematikus a válogatás, szükség esetén pedig jegyzet segíti/tájékoztatja a felhasználót. A használatot nagyon megkönnyíti a füzet végén lévő sok szempontú mutatórendszer.

E helytörténeti bibliográfiasorozat tételeinek leírásához igen nagy segítséget nyújt a debreceni Megyei Könyvtárba kötelespéldányként beérkező dokumentumállomány, a bibliográfia szerkesztője ezt egészíti ki különböző adatbázisok tételeit felhasználva, ám az csak az önálló kiadványokat veszi számba. Ez a körülmény arra utal, hogy a hihetetlenül bőséges kiadványtermés már régóta igencsak nehezé teszi az egyszemélyes regisztráló munkát még akkor is, ha valaki a nagy elődök összes előnyös tulajdonosságával rendelkezik. Nem vált ugyan lehetetlenné a bibliográfiai feltárás, sőt: éppen az eligazodás, útmutatás igényének – sokszor még reflektálatlan – növekedése támasztja alá jogosultságát, de ez a tevékenység már régóta tisztességgel – adatpontosságot és viszonylag rövid elkészítési időt értve ez alatt – elvégezhetővé csak gyűjtőkori redukciók árán válhat. És alapvető feltétel, hogy a bibliográfus mögött álljon egy lehetőleg a teljesség igényével gyűjtő intézmény, amelynek anyagát korlátozás nélkül használhatja, nem beszélve egy áldozatkész, az évente sorjázó füzeteket megjelentető kiadóról.

És éppen ez, az ehhez hasonló kiadványok vetnek fel egy igen fontos kérdést. A nyomtatásban megjelenő művek, noha anyaguk könnyen elrontható, mégis már évszázadok óta garantálják az emberi kultúra maradvóságát és áthagyományozhatóságát, állandóságot biztosítanak még akkor is, amikor létezésük csak pillanatnyi. Ám mi lesz a sorsuk mindazoknak a helytörténeti vonatkozásoknak, amelyek az elektronikus világ virtuális terében jelennek meg, hosszabb-rövidebb ideig elérhető, tartalmilag azonban a nyomtatott dokumentumokat kiegészítő, néha meghaladó alakban?

Brant, Sebastian: A bolondok hajója. Ford.: MÁRTON László. Zebegény, 2008. Borda Antikvárium, 370 l.

Bár a magyar nyelvű műfordítás-irodalom, amelynek kezdeteinél az éppen idén évfordulós Kazinczy Ferenc is bábáskodott, közismerten gazdag s folyamatos, tér- és időbeli változatossága ellenére mégis számtalan tolmácsolásra érdemes adóssággal rendelkezik; többek között ezért örömteli, hogy a német humanizmus egyik jelentős, olvasói szempontból is megerősített műve került Márton László jóvoltából teljes egészében a hazai olvasók elé. Örömmel különösen alátámasztja az a tény, hogy ez az allegorikus-szatirikus mű Borda Lajos antikváriumának már megszo-kott, magas tipográfiai színvonalat képviselő kiadványainak sorában jelent meg, s a szerzőnek méltó partnerévé vált a nyelvet magas szinten bíró, értelmezéseiben autentikus fordító, a modern kor eszközeivel élő, ám a hagyományokra messzemenően építő, egyszerre olvasható és gyönyörködtető könyvet létrehozó tipográfus (Kiss István), valamint az egész kiadás kigondolója, életre hívója.

Sebastian Brant alkotása a kor sikerkönyve volt, amit többek között a kalózkidadások és a fordítások egyaránt alátámasztanak – nem sokkal megjelenését követően kiadták latinul is. A barokk kor eszményvilágába azonban nehezen fért, újrafelfedezését és olvasói/ismerői körének megújulását a romantika múltba fordulása hozta magával, – eleinte csak német nyelvterületen, utóbb, napjainkban a nyelvi korlátokat is áttörte. Minderről, s a magyar recepció hiányának okairól a fordító, illetve a kiadó utószava egyaránt megemlékezik. A közelmúlt érdeklődését jellemelve meg kell említeni, hogy az 1494-es első kiadás szövegét a kísérő metszetekkel, valamint az 1495-ös és 1499-es kiadások kiegészítéseivel 1979-ben jelentette meg Lipcsében a Reclam kiadó Universal-Bibliothek sorozatának 793. számú darabjaként – ez a kötet került Borda Lajos kezébe, s ennek a találkozásnak élmenye/eredménye a magyar nyelvű fordítás. A nemzetközi katalógusokat lapozgatva látszik, hogy különböző edíciói és fordításai már évtizedek óta fo-

lyamatosan a kiadók (valamint az olvasók) piacán található, több reprintje létezik, hatása pedig a nyomtatott sajtóban és újabban az elektronikus médiában is jelentős. Legutoljára 2005-ben jelent meg ismét a Reclam Universal-Bibliothek sorozatában, immár Joachim Knape sajtó alá rendezésében, 2007-ben Wiesbadenben Heinz-Joachim Fischer adta ki, és a sort (nyilván ezután is) bőven lehet majd folytatni. A modern szövegváltozatok közül először a német–német átültetéseket kell említeni: a nyelv változása következtében ugyanis mind a szókészlet, mind a szintakszis jelentősen átalakult, ami a kellő nyelvtörténeti tudás nélküli olvasóknak megértési problémákat okozhat, ezt akarják áthidalni az anyanyelvi „fordítások”, mint például Margot Richteré, aki saját változatát 1958-ban jelentette Berlinben. De olaszul két verziója is van, 2004-ben jelent meg (ismételten) franciául, 2007-ben kiadták Prágában a cseh fordítást is – ezek kiragadott példák; a magyar tolmácsolás tehát nem csupán egy régi hiányt szüntet meg, hanem egyben a közös európai műveltséghez is kapcsolódik.

Márton László teljesítményéről itt röviden azt lehet elmondani, hogy komoly nyelv- és művelődéstörténeti ismeretek birtokában olyan modern magyar szöveget hozott létre, amely részben a versforma megtartásával, részben bizonyos archaizáló vonásokkal azt az időbeli távolságot is képes érzékeltetni, amely magából a tartalom-ból fakad. Jegyzetei és utószava jelentősen hozzájárulhatnak a befogadáshoz. Az első kiadás teljes szövege mellett olvashatók az 1495. és 1499. évi kiadások pótlásai is, ezekben a szerző többek között éppen a kalózkidadások szöveg-rontásait kifogásolta. Az átültetés minőségét, az eredeti ma is fennálló érvényességét három idézettel lehetne bemutatni: „Bolond, ki arra nem eszmél, / Hogy épp egy bolonddal beszél.” (68. vers); „Van, ki szájával rád nevet, / S lelkével szívedből evett.” (69. vers); „Bolond, aki azon tőkölt, / Hogy mástól vagonyot örökölt.” (94. vers). Ezek természetesen csak röpke bemutatók, Brant műve nagyságrendekkel sokszínűbb és változatosabb.

A bolondok hajójához az első kiadás óta sorosan hozzátartoznak a metszetek, amelyeket

Dürer és mások készítettek. Ez a kiadás azonban mellőzi az illusztrációs anyagot, mivel a Borda Antikvárium párhuzamosan jelenteti meg Orosz István rézkarcaival a kétnyelvű kiadást, tíz-tíz verset tartalmazó füzetekben, ezekből az első három már az előző években sajtó alá került. Kiss István ebből a szükségből erényt teremtett, mivel visszanyúlt a klasszicista felfogás tisztán tipográfiai eszközökkel harmonikus látványt produkáló könyvművészetéhez, kiforrott egyéni stílusával, új lapot nyitva a magyar bibliofília történetében. Egyébként nem itt először mutatkozik meg mindez, hiszen már a Borda Antikvárium számára korábban tervezett kiadványaiban is élt ezekkel az eszközökkel. A hagyományt természetesen megújítva alkalmazza, merít belőle, épít rá, és saját elképzeléseivel egészíti ki. Az alaphangot megadja az igen szép, sárgás árnyalatú, az átlagosnál nehezebb papír, amely a terjedelem és a formátum méreteinek megfelelő, méltóságteljes benyomást kelt. A klasszicista szokás többnyire egyszínű – fekete – betűtípusát kék szín alkalmazásával egészíti ki, ez a gyakorlat már a Radák Polyxénia-kötetben felfedezhető. Az érzékeny rajzú, változó vonalvastagságú, a velencei nyomtatványok antikváit idéző Tiepolo betűtípus egyszerre helyezi el a művet az időben és emeli ki földrajzi környezetéből. Az egyszerű, ám igen hatásos címnegyed, amelyet a főszöveggel az alkalmazott betűtípuson és a szedésen túl a fejlécben elhelyezett s a kötetben végig folytatódó motívum, a tartalomra utaló hullámvonal is összeköt, monumentális címoldallal rendelkezik. Ezen az egyetlen rajzos díszítőelem látható, a tipográfus stilizált hajót ábrázoló fametszete, amely a szöveghez tartozásán túl nyomdászok (kiadók) jelvényeit is megidézi. A mind önmagában, mind oldalpárban egyaránt egységes elrendezés a már említett két színre épül: a versszövegek feketék, a járulékos részek (fejléc, foglalat, oldalszámozás, a sorok számozása, jegyzetek) pedig kék. Különösen jól sikerültek a 38–41. oldalak. A papírral való gazdálkodás igen nagyvonalú, mind a belső, mind a külső margó a megszokottnál jóval nagyobb, ami egyébként a jegyzeteknek a vonatkozó helyek melletti/közeli elhelyezését is lehetővé teszi. Az olvasó

számára nyújtott újabb előzékenységet jelentik az egymástól kellemes távolságba szedett sorok, s az „öregbetűs” szedés, amely még az utószavakra is kiterjed. Mindezt megkoronázzák a köteteseti összetevők: a borító, a kötés és az előzékoldalak megoldásai. A borító vörös-kék színei a szennylapon acélkékre váltanak, s az előbbin szabályos rajzú, némiképp a sakktabla kockáira emlékeztető rendben sorakozó csörgősipkák, az utóbbin széteső, kavargó, zavaros, még éppen felismerhető bolond-attribútumokká válnak. A vörös egészsvázon kötésen a címoldal metszete ismétlődik aranyozva, gerincén pedig a szerző neve és a cím, talán mondani sem kell, hogy a könyv által használt betűtípussal. A hatszáz példány mellett készült még húsz bőrkötésben is; e sorok írója csak az előbbit ismeri, de a Borda Antikvárium néhány korábbi hasonló kiadványa alapján joggal feltételezheti, hogy szín- és harmóniavilága e néhány példánynak is egyedi, egyben igen hatásos. Végül név szerint kell említeni az Open Art nyomdát, amelynek szakértelme most is magas színvonalon végezte el a nem könnyű nyomdai munkákat.

Ennyi tökéletesség mellett talán szentségtörésnek hat, de azért mégis meg kell említeni néhány szeplőt, amelyek ugyan semmit le nem vonnak a már elmondottakból, csupán azt bizonyítják, hogy a nyomda ördöge válogatottnál válogatottabb csínyekkel képes kínozni a könyvkiadás mestereit. A legkirívóbb az 51. számú jegyzet hiánya, illetve az 589. számú jegyzetben a jegyzetszám félkövér betűtípusú nyomtatásának elmaradása. Egy-két helyen a jegyzetszöveg elkerült attól a helytől, amelyre vonatkozik, noha a margón felhasználható terület akadna még, ez tapasztalható a 398., 532. és 639. számú jegyzetknél. De lehet arra gondolni, hogy ez a megoldás azért született, mert a következő oldalon a rövid jegyzetszöveg önmagában nem adott volna olyan harmonikus összhatást, mint amit sikerült az előző oldali utolsó jegyzet áthozásával elérni. Természetesen azokon az oldalakon, amelyeken a jegyzetszöveg bősége miatt kevésnek bizonyult a felhasználható hely, megszokott gyakorlat a következő oldalra terjedő, folyamatos tördelés, erre több példa található

e kiadványban is. Viszont a 484. számú jegyzet nem követi ezt a megoldást, ami nyilvánvalóan az oldalpár szimmetriája miatt történt így. Végül érdekes megoldás néhány helyen a sorvégi írásjel előtt alkalmazott index (a 27., 140., 830. számúak), e jelenség kizárólag az ólomfesték szagú pokoli patás számlájára írható, hiszen a 145., 543. és 606. számú jegyzetek a helyes indexelést mutatják.

Mindettől függetlenül Borda Lajos, Márton László és Kiss István közös vállalkozása, az antikvárium második szépirodalmi kiadványa méltóképp nyerte el a 2008. év Szép Magyar Könyv versenyének díját.

BUDA ATTILA

Gyöngy Kálmán: Magyar karikatúristák adat- és szignótára 1848—2007. Karikatúristák, animációs báb- és rajzfilmek, illusztrátorok, portrérajzolók. Bp. 2008. Ábra KKT, 474 1.

A karikatúra sajátos, kettős természetű műfaj. Mint grafika, a képzőművészet része (egyes, virtuóz művelői révén: rangos része), mint aktualitásokra reagáló sokszorosított grafika pedig, amelynek legfőbb hordozója a nyomtatott sajtó, a sajtótörténet része. S a műfaj e medialisáltsága egyre fontosabbnak látszik: a vizualitás általános fölértékelődése ezt a lenézett, éppen csak megtúrt művészetet is mediális jelentőségűvé emeli. Gyöngy Kálmán karikatúra-lexikona így a sajtótörténet-írás figyelmére is igényt tarthat.

Maga a lexikon, amelyre most fölhívjuk a figyelmet, egyszemélyes lexikon: egyetlen szerző, Gyöngy Kálmán műve. A munka erényei és hibái is jórészt ebből a helyzetből fakadnak. Nyilvánvaló, hogy egyetlen, mégoly lelkes és szorgalmas kutató nem végezheti el maradéktalanul azt a sokrétű, nagy munkát, amely sikeresen csak egy kutatócsoport közös erőfeszítése révén lenne elvégezhető. Az a személyes érzelmi érdekelttség és ambíció azonban, amely a legtöbb ilyen egyszemélyes vállalkozás háttérében kimutatható,

ez esetben is sok nehézséget legyőzött s érdemi eredményeket hozott. S szempontunkból, potenciális lexikonhasználók szempontjából ezek az eredmények a lényegesekek.

Mit ad e lexikon a sajtótörténet-írás számára?

Meglepően sokat. Mindenekelőtt: a lexikon törzsét a magyar karikatúristák életrajzi szócikkei alkotják. Élők s holtak együtt, egyetlen betűrendben. Másfél száz év jeles és/vagy szinte teljes feledettségbe szorult rajzolói sorakoznak itt, Jankó Jánostól Kaján Tiborig, sőt tovább, a mai fiatalabb generációk képviselőiig. A címszavak listája imponáló, olyan jeles alkotók alapadatait kapjuk itt meg, mint pl. Balázs-Piri Balázs, Bér Dezső, Brenner György, Byssz Róbert, Dallos Jenő, Dezső Alajos, Dluhopszky László, Feiks Jenő, Gáspár Antal, Gedő Lipót, Hegedűs István, Lehoczky István és Károly, Lengyel Gyula, Major Henrik, Pápai Gábor, Pérely Imre, Rau Tibor, Sajdik Ferenc, Szabó László Róbert (azaz: Marabu), Szepes Béla, Szigethy István, Szür-Szabó József, Várnai György, Zórád Ernő. Összesen, ha jól számolom, 943 szócikk. A fölvetek egy része, persze, határterületi alkotó, tevékenységük súlypontja máshová esik, de ide is tartoznak. Ha munka közben a sajtótörténész, valamely eleje kerülő újságrajz vagy karikatúra alkotójára lesz kíváncsi, immár ehhez a lexikonhoz fordulhat gyors tájékozódásként. A legfontosabb adatokat itt megtalálja. Ez, talán mondani sem kell, önmagában is nagy érdem, kivált ha tudjuk, hogy az itt szereplők egy része soha, semmilyen más lexikonba nem került be. De e lexikon nem áll meg itt. Van egy képmelléklete („képtár”), amely minden itt szereplő alkotótól ad mutatóba egy-egy művet – ez, bizonyára, elsősorban a művészettörténész számára érdekes, ám alkalmilag, valamely bizonytalan szerzőségű újságrajz alkotójának azonosításában a sajtótörténésznek is jól jöhet. Ugyanez mondható el a szignótárról is: Gyöngy Kálmán ugyanis hasonmásban bemutatja a lexikonban szócikként szereplők többségének szignóját is. Munkája legnagyobb újdonsága azonban sajtótörténeti szempontból inkább a karikatúrákat közlő lapok jegyzéke. Nem hagyományos bibliográfiát ad, hanem ennél rész-

ben kevesebbet, részben többet. Kevesebbet, mert címlírásai rövidítettek, sőt olykor pongyolák. Többet, mert évenként haladva minden évben föl-sorolja az éppen élő s ilyen anyagot rendszeresen közlő lapokat, alkalmi kiadványokat. S így, ha egy-egy periódus magyar karikatúratermését akarjuk módszeresen áttekinteni, együtt van számunkra az a címjegyzék, amely alapján dolgozhatunk. Ez az összeállítás persze „csak” lexikográfiai melléktermék; a lexikográfus, előzékenyen, megadja nekünk azt a listát, amelynek átnézésével ő is összegyűjtötte anyaga javát. De jól tette, hogy lenyomtatta műhelymunkájának ezt a dokumentumát: így végre áttekintésünk van arról, hogy az elmúlt másfél évszázadban, egy-egy időmetszetben mely magyar lapok közöltek ilyen anyagot.

Gyöngy Kálmán maga is karikatúrista, a műfaj iránti vonzalom készítette munkára. Nagy érdeme, hogy egymaga is igen nagy anyagot nézett át, s föltáró munkájának eredményeit a maga módján beépítette a szócikkekbe. Az, hogy valamelyik karikatúrista mikor s mely lapokba dolgozott, immár nagy pontossággal áttekinthető. Az anyaggyűjtésnek ez a szempontja alapvető: innen elindulva jó esély van a legnagyobbak oeuvre-jegyzékeinek elkészítésére, együtt pedig – mivel az átnézett anyag nagy – megbízható, jó összkép alakítható ki a vizuális kultúra e területéről. Sőt, alapkutatásról lévén szó, e szócikkek ismerete immár minden további kutatás kiindulópontjának tekinthető.

Sajnos a kutató személyi diszpozícionáltságának hátrányai is vannak. A lexikográfia ugyanis, bár minden lexikon elsősorban anyaga, adatai révén él, olyan szakma, amely művelőjétől egy sor speciális készséget és technikát is megkövetel. Magyarán: célszerű bizonyos „fögások”, előzetes ismeretek birtokában lenni. A speciális lexikográfiai fölkészültség pedig nem erőssége Gyöngy Kálmánnak. Egy életrajzi szócikket megírni például egyáltalán nem egyszerű: akár tudósról, íróról vagy politikusról van szó, akár – mint esetünkben – karikatúristákról, a jó szócikk megkövetel bizonyos típusú adatokat s bizonyos formai megoldásokat. A szócikk szerke-

zete, fölépítése nem lehet ötletszerű, önkényes, s az adatok igazán csak rendszerszerűségükben „élnek”. Gyöngy Kálmán lexikona, sajnos, mindkét típusú hibát elköveti. Szócikkei gyakran lyukasak, olyan adatokat sem ad meg, amelyeket a legtöbb esetben könnyen megadhatna (például a születési és halálozási dátumokat csak évszámmal jelöli), az életrajzok kronológiája nem ritkán cseppfolyós, sokszor nélkülözi az időrend konkretizálását, az iskolai tanulmányokról szólva sokszor általánosságba mozog, stb. A szócikkek fölépítése pedig olykor bőbeszédű: fecsegő, vagy – nem is ritkán – öniméltó. Nincs ökonómiaja az adatok föl-sorakoztatásának. Ezt mindenképpen fájjalunk kell, mert lerontja Gyöngy Kálmán teljesítményét, jóllehet Viczián Jánosnak Szinnyei Józsefen és Gulyás Pálon iskolázott szócikk-fölépítési elvei és szempontjai könnyen eltanulhatók lettek volna. S akkor kicsivel több munkával lényegesen jobb szócikkek lettek volna összeállíthatók. (A tárgyi igazsághoz tartozik, persze, hogy e hibákban igen sok magyar lexikonnal osztozik. Olyan „professzionális” műhelyek gyakorlata is hagy kívánnivalót, mint pl. az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, az *UMIL*, amelynek főszerkesztője pedig a legrigorózusabb magyar filológusok egyike...)

Egyes, konkrét adatok bolygatása, amely általában a lexikonkritika önértetővelő, „hálás” terepe, nem lehet itt feladat. Ekkora anyagban nyilvánvalóan van téves vagy pontatlan adat, – ez nem is lehet másképp. Egy szerző nem ismerhet mindent s mindenkit, s a kézikönyvekre való hagyatkozás könnyen megbosszulja magát. Ezt fölróni Gyöngy Kálmánnak, méltánytalanság volna. Egyetlen hibát azonban itt sem hagyhatok szó nélkül. A Szigethy Vilmosról szóló szócikk ugyanis nyilvánvalóan egybemossa egy újságrajzolóval és a szegedi újságírás legendás alakjának, Sz. Szigethy Vilmosnak (Bobnak) az adatait. A szegedi író-újságíró természetesen nem rajzolt, nem jár neki itt a szócikk – csak Gyöngy Kálmán az ő nevét találta meg a lexikonokban. Ez a kontamináció azonban épp azért említendő meg, mert oka általánosítható érvényű: ott, ahol Gyöngy Kálmán más lexikonok, kéziköny-

vek adatait veszi át saját empirikus kutatás nélkül, szócikke sebezhetővé válik.

A magyar lexikonszerkesztés nem áll feladata magaslatán, – ezt, sajnos, soha nem árt szem előtt tartani...

Összességében mégis – vagy talán éppen ezért – azt mondhatjuk: örülnünk kell Gyöngy Kálmán lexikonának. Filológusok és könyvtárosok tudják, nincs olyan rossz lexikon, ami adott esetben ne szolgáltatna számunkra fontos adatokat vagy inspiráló összefüggések fölismérését. A magyar karikatúristák lexikona pedig, bár bőven van gyarlósága, nem is rossz lexikon. A maga nemében úttörő munka, anyaga nagy és – legalábbis a leglényegesebb vonatkozásokban – pontos. Megkerülhetetlen azok számára, akik a magyar karikatúra története iránt bármily szempontból érdeklődnek. Erényei, mindenképp előtt a magyar karikatúristák, újságrajzolók s társaik számbavétele és egységes rendben való bemutatása, valamint publikációs fórumaiknak föltárása másodlatos jelentőségűvé teszik a lexicográfiai gyakorlatlanságból fakadó hibákat és hiányosságokat.

Az úttörés Gyöngy Kálmán érdeme, ezt már senki el nem veheti tőle.

LENGYEL ANDRÁS

Information, Innovation, Inspiration: 450 Jahre Bayerische Staatsbibliothek. Hrsg. von Rolf GRIEBEL und Klaus CEYNOWA; Red. Klaus HALLER. München, 2008. K. G. Saur Verlag, 706 l.: ill.

A müncheni Bajor Állami Könyvtár (Bayerische Staatsbibliothek, BSB) alapításának 450 éves évfordulója alkalmából megjelent kiadványok közül kettőt, a múltat idéző két katalógus- és tanulmánykötetet, nemrég ismertettek (Magyar Könyvszemle 2009. 1. sz. 125–130. és 130–132). A jelen kötet – mint főcíme is sejteti – a könyvtár mai állapotát, szervezetét, feladatait mutatja be, mintegy belülről szemlélve. A könyv 10 részre tagolódik, nagyjából a könyvtár szervezeti felépí-

tésének megfelelően; a 29 tanulmány 34 szerzője jórészt a könyvtár munkatársa.

Külön fejezetet alkot a főigazgató 60 oldalas írása: „A Bajor Állami Könyvtár a 21. század elején: kihívások, feladatok és eredmények”. (Rolf Griebel) A könyvtár, állományát és szolgáltatásait tekintve, egyike a világ vezető tudományos könyvtárainak. 2008-ban „Az év könyvtára” németországi díjjal tüntették ki. Három fő funkciót tölt be: a kulturális örökség őrzője, multimédiás információs szolgáltató és innovációs központ. A körülmények egyre nehezedtek (és nehezednek), ugyanakkor a könyvtár feladatköre jelentősen bővült. Az álláshelyek száma 1999 óta 48-cal, azaz 10%-kal, a szerzeményezés költségvetési összege 2003-tól 2006-ig 1.6 millió euróval (14%-kal) csökkent, ami – ha hozzávesszük a hagyományos és a digitális dokumentumok bővülő kínálatát és aránytalan drágulását – valójában több mint 30%-os visszaesést jelent. A szükséges szervezeti és munkaszervezési átalakításokat megelőzte a munkafolyamatok és a költségek részletes elemzése. A döntések előkészítésében a vezetés kikérte a munkatársak véleményét. A beszerzést és a katalogizálást egy osztályba vonták össze, csökkentve ezzel a költségeket is, az átfutási időt is. A könyvtár feladatainak spektrumát azonban nem sikerült szűkíteni. Mi tehát a megoldás, mik az új források? Az egyik: a munkatársak érdekeltté tétele, áldozatvállalása, csúszó munkaidő, de általában jelentős túlmunka. 2006-tól az olvasóterem jó másfélszer hosszabb ideig vehető igénybe: a hét minden napján 8 és 24 óra között, a többlet-időben csak külső őrző cég, nem pedig könyvtárosok felügyeletével. Itt és másutt is a könyvtárban sok az olyan ‘német’ kifejezés, amely nem található a szótárban – az angolban sem –, de magyar megfelelője ismerős lehet közgyűjteményi berkeinkben, mint például: Outsourcing (kiszervezés), Drittmittel (a költségvetési és más állami pénzekben túli egyéb források), Patenschaft (itt: ‘örökbefogadás’). Kiterjesztették és profeszszionális szintre emelték a PR-tevékenységet: a hagyományos kiállítások, előadások mellett fokozott jelenlét a sajtóban, kapcsolat a politika,

a gazdaság, az oktatás és a tudomány szereplőivel, lobbizás stb. Pályázatok, közös projektek, szponzorok, sőt a kormányzat útján szereztek támogatást. E helyütt nem szólhatunk minden gondról és eredményről. A könyvtár szerteágazó, jórésztben új irányú tevékenységéről a könyv többi fejezete részletesebb képet ad. Itt annyit érdemes megemlíteni, hogy a Bajor Állami Könyvtár a súlyos megszorítások idején sem húzódtott vissza, hanem rendkívüli erőfeszítéssel, de előre lépett, hogy ezzel elkerülje a további megvonásokat. A feszített ütem és az elért színvonal azonban nem tartható: elengedhetetlen az anyagi és a személyi fejlesztés.

A következő fejezet a múltból merít. A jubileum, annak minden rendezvénye alkalom arra, hogy a könyvtár a nyilvánosság elé lépjen, de egyben az önreflexió alkalma is, készítés a számvetésre. Claudia Fabian időben visszafelé halad, mint ma szokás a szakmai önéletrajzban, és a korábbi – megünnepelt vagy még számon nem tartott – kerek évfordulók kapcsán áttekinti a könyvtár történetét és történetének feltárását, kiemelve a mának szóló tanulságokat, így többek között a régi könyvek provenienciájának és a példányok leírásának fontosságát. A mai megváltozott elvárások és technikai lehetőségek közepette is nélkülözhetetlen a jól képzett könyvtáros tudományos igényű munkája, az állomány alapos ismerete és feltárása, a kutatók szakszerű segítése. – Klaus Haller az alapítástól (1558) beszéli el, és képekkel kíséri végig a könyvtár történetét, elhelyezését és gyűjteményei sorsát, a második világháború pusztításain és az újrakezdetesen át napjainkig. Bemutatja egy-egy neves könyvtáros működését is. – A 18. századtól München kulturális és tudományos központtá alakult, és ennek az akkori Hofbibliothek is szerves része. Mára a könyvtár a város és Bajorország információs központjává fejlődött, a tudományos kutatás, az oktatás és a közönség szolgálatában. (Ferdinand Kramer)

Egykor az udvari könyvtár egészet alkotott a művészeti gyűjteménnyel (Kunstammer) és a régiségek tárával. A Bajor Állami Könyvtárnak ma is az egyik rendeltetése a kulturális örökség megőrzése és hozzáférhetővé tétele. Több mint 90 ezret kitevő kódex-, illetve kéziratál-

lományával (37 400 európai, 16 500 keleti és 37 500 zenei kéziratával) a világon az első öt ilyen gyűjtemény egyike. Ezt az értéket gyarapítani kell és kiegészíteni. A kézirat és a régi nyomtatvány nemcsak a kutatás tárgya, hanem szépsége folytán művészi érték is. Brigitte Gulath áttekinti az utóbbi szűkös évek beszerzési lehetőségeit, az 1993 és 2006 között megrendezett 80 kiállítást és a kutatói használat statisztikáját. – A kódexek nyomtatott katalógusai az 1800-as évektől jelentek meg, új sorozatban pedig az 1970-es évektől, a Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) behatárolt projektjeiként. (Claudia Fabian) A kódexek részletes feltárását, a szöveg, írás, illuminálás, proveniencia stb. vizsgálatát újabban egy vagy megosztva több szakember végzi, majd a leírást egy bibliográfus hozza szabványos alakra. A müncheni könyvtár a kódexek katalógizálásának egyik országos központja lett. A Manuscripta Mediaevalia adatbázis sokféle eredetű és szintű adatot tartalmaz – részben emiatt kellett és kell még igen sok nehézséggel megküzdeni –, és elvezethet például a nyomtatott katalógus vagy éppen a kódex digitalizált formájához. (A dokumentum digitalizálása persze nem helyettesítheti annak szakszerű leírását!) A középkori és az újkori kézirat, továbbá a hagyatékok között nincs éles határ, és az igények is afelé mutatnak, hogy ezeket és a nyomtatványokat egységes módon és együtt lehessen keresni és elérni. – Az 1501 előtti kiadványok, az ősnymtatványok állománya túllépi a 9700-at; a példányok számát tekintve itt van a legtöbb, közel 20 000 példány. (Bettina Wagner) (A kiadványok számával a British Library az első: 10 390 kiadvány, összesen 12 500 példányban.) Bár Ludwig Hain híres műve, a *Repertorium bibliographicum* (1826–1838) főként a müncheni könyvtár anyagából készült, mégis a könyvtár ősnymtatványainak korszerű katalógusa csak 1988–2000 között jelent meg öt kötetben, majd 2005-ben a nyomdahelyek és nyomdák mutatója. A tervezett 7. kötet a művek fordítóit, kommentátorait, a példányok tulajdonosait és könyvkötőit teszi kereshetővé. 2004-től a katalóguskötetek anyagát adatbázisba és az internetre vitték, bővítve a keresés lehetősé-

geit, és hozzávéve a szerkesztés lezárása (1985) utáni gyarapodást (136 kiadvány, kb. 3200 többletpéldány). A bibliográfiai rekordból elérhető a példányok leírása, és egyre több őnyomatványnak a teljes digitalizált képe. Így találkoznak a bővülő használat és az állományvédelem szempontjai. – A könyvtár részeként működik a Könyv- és Kézirat-restaurálás Intézete, amely a módszerek kidolgozásának és az oktatásnak is központja. (Irmhild Schäfer) A restaurálás mai elvei, többek között: a lehető legkevesebb beavatkozás és változtatás, megőrizni az eredeti anyagokat és technikát, a használat nyomait is, csupán megelőzni a további romlást; és legyen a könyv nyitható, lapozható.

A könyvtárnak, hagyományos funkcióin túl, ki kell elégítenie az erősödő új igényt, hogy katalógusait és hatalmas régi és modern anyagát az interneten is elérhetővé tegye. Egyes állományrészeket DFG-projektek keretében digitalizálnak, a tömeges digitalizálás bizonyos részét pedig a Google végzi, a könyvtárral kötött szerződés alapján. (Klaus Ceynowa) – A Münchener Digitalizáló Központ (MDZ) 2003 óta a könyvtár egyik munkacsoportjaként működik. (Markus Brantl, Astrid Schoger) Amellett, hogy kezeli a Google-tól érkező anyagot, amely a 17–19. századi könyvek egymilliónál több kötetét öleli fel, berendezkedett a dokumentumok kímélő szkennelésére, másrészt szkennelő robotokkal az automatikus digitalizálásra. Az egész munkafolyamatot a raktártól a raktárig, a képek tárolását és konvertálását, igény esetén a karakterfelismerést, a metaadatok csatolását stb. egy itt kifejlesztett program vezérli, úgyhogy mindössze 30–60 perc kell, és a könyv már elérhető az interneten. A hosszú távú archiválást, az adatok gondozását a garchingi Leibniz Számítóközponttal együttműködésben végzik. – Az elektronikus dokumentumok egyre növekvő áradata új feltárási módszereket követel. Sokszor be kell érni egyszerűsített leírásokkal, a szolgáltatótól kapott metaadatokkal. A távoli hozzáférésű dokumentumok közül csak a könyvtár gyűjtőkörébe tartozókat és a stabilan elérhetőket veszik fel, digitalizált nyomtatványaik adatait pedig az eredeti dokumentum rekordjába írják be. (Werner Hol-

bach, Klaus Kempf, Gabriele Meßmer) – Az elektronikus források: folyóiratok, adatbázisok és könyvek választékát az igényeknek megfelelően alakítják ki, a párhuzamos nyomtatott verziót és az archiválás lehetőségét is figyelembe véve. Mióta sikerült a kiadókkal úgy szerződni, és a megfelelő azonosítókat kialakítani, hogy a beiratkozott olvasók máshonnan is elérjék e szolgáltatásokat, az összes bejelentkezés 90 százaléka a könyvtáron kívülről jön. Szélesebb olvasói és kutatói kört tudnak ellátni – előnyösebb licencszerződések és például a pay-per-use konstrukció segítségével – a regionális bajor és tágabb könyvtári konzorciumok. (Hildegard Schäffler)

A Tájékoztató és Olvasótermi Szolgálat szerepe változott az on-line katalógusok kiépítésével. A személyes tájékoztatásban más osztályok és csoportok munkatársai is részt vállalnak, 2–2 órás váltásban. A munkatársakat rendszeres képzéssel segítik, és felkészítik az esetleges konfliktusok kezelésére. Vezetéseken és oktatásban ismertetik a könyvtár épületét és szolgáltatásait, az elektronikus adatforrásokat. (Günter Bielemeier, Stephan Schwarz) – Az általános olvasóterem 1997-ben újult meg, modern eszközökkel felszerelve, szabadpolcain 90 000 kötet könyv és 30 000 kötet folyóirat. Az 545 hely tizedét kutatóknak leválasztották. A hosszabb nyitva tartás nem enyhítette a zsúfoltságot. A mai diákokat: a jövő kutatóit és döntéshozóit mégsem lehet kiltani. (Wilhelm Hilpert, Stephan Schwarz) – A következő két tanulmányt filozofikus hangvétel és némi ironikus felhang jellemzi. „Ki (a könyvár) és hol a könyvtár?” A könyvtárat, a benne lejátszódó folyamatokkal, élő szervezethez hasonlítják, állandó kölcsönhatásban a külvilággal, azaz a könyvtár fenntartójával és használóival (és ide kellene még számítani a dokumentumok forgalmazóit és a többi könyvtárat stb.). Az internet megjelenésével változtak a könyvtár szolgáltatásai (például a másolatok küldése), és eltűntek határai, bár fő helye még mindig a müncheni Ludwigstraße. A könyvtár honlapja (www.bsb-muenchen.de), még ha tömör információkat kell is közölni, legyen áttekinthető, és mind tartalmilag, mind kezelésében és megjelenésében feleljen meg a mai elvárások-

nak. Emellett személyes tájékoztatást is lehet kérni e-mailben, a QuestionPoint könyvtári rendszerben. (Berthold Gillitzer, Wilhelm Hilpert) – Érdekes, bár a könyv témájától kissé eltávolodik, a keresés problémáinak, a találatok relevanciájának és a halmaz szűkítésének áttekintése, a könyvtári OPAC és a keresőmotorok összehasonlítása. Ez utóbbi technológiát részben beépítették a könyvtár 9.3 millió tévelt tartalmazó OPACplus rendszerébe. (Berthold Gillitzer) (Az azonosítás folyamatának itt leírt ismeretelméleti taglalását bizony, jó lenne egyszer végiggondolnunk, különösen a ‘régikönyveseknek’, hogy melyek a mű, a kiadvány, kiadás, kiadásváltozat, nyomás-változat, lenyomat, a példány, a könyvkötés azonosításának ismérvei.)

Az 1950-es években kialakították a tudományos könyvtárak fő gyűjtőkörét, azzal, hogy a DFG támogatásából és saját forrásból beszerzett dokumentumokat kölcsönzés útján az ország más részeiben is elérhetővé kell tenni. A müncheni könyvtárnak akkor tizenegy tudományterület, illetve földrajzi régió jutott, amelyek időközben, így a német újraegyesítéskor is, változtak. A mai állapot szerint ide tartozik az ókortudomány, történelem, zenetudomány, a német nyelvterület, Kelet-, Kelet-Közép- és Dél-Európa, a könyv-, könyvtártudomány és informatika – hogy csak néhányat említsünk. (Magyarország nincs benne a fő gyűjtőkörben, és anyaga nem a Kelet-Európa Osztályhoz tartozik, hanem a Keleti és Kelet-Ázsiai Osztályon belül érdekes módon a „Referat Ungarisch, Armenisch, Georgisch”-hoz.) Az eredményeket számok is illusztrálják. Világviszonylatban is jelentős a mikrofilm- és microfiche-állomány. E területeken virtuális szakkönyvtárakat, portálokat hoztak létre. (Monika Moravetz-Kuhlmann) – A következő három tanulmány részletesebb képet ad a történettudomány (Gregor Horstkemper), a szlavisztika és Kelet-Európa-kutatás (Gudrun Wirtz), valamint a zenetudomány (Hartmut Schaefer) körébe tartozó állományról és a mai digitális korszak fejleményeiről. Megjegyzendő, hogy itt őrzik a 10/11. századi híres Freisingi kódexet, benne a legkorábbi latin betűs szláv szövegekkel.

Miután 1999-ben a müncheni Bajor Állami Könyvtár lett Bajorország könyvtári hatósága, néhány intézmény, mint az említett MDZ, valamint a Bajor(országi) Könyvtárszövetség (BVB) számítóközpontja, a Közkönyvtárak Szakfelügyelete és a Könyvtáros Szakiskola, a könyvtár osztályává vagy csoportjává alakult. Számos könyvtár és más intézmény együttműködésével létrehozták és építik az Online Bajor Tartományi Könyvtárat, a bajor történelem, helytörténet és kultúra portálját. (Stephan Kellner, Klaus Kempf) Ez digitalizált képeket, régi dokumentumokat (mint a müncheni Képzőművészeti Akadémia 1808–1920 közötti matrikulái), adatbankokat, teljes szövegű és multimédiás dokumentumokat kínál, például a bajor dialektusokhoz hanganyagot. – A Bajor Virtuális Könyvtár inkább könyvtári szolgáltatásokból áll. Részai a több katalógust átfogó portálok, többek között a BVB Aleph katalógusát is tartalmazó Gateway Bayern, teljes szövegű anyagok esetleg a katalógusból elérhetően, másoló és kölcsönző szolgáltatások, adatbankok stb. (Matthias Groß, Jürgen Kunz) – A városi és községi közkönyvtáraknak az oktatás terén elsőrendű feladata, hogy az iskolákkal együttműködve a gyerekeket az olvasás szeretetére és az új médiumok értelmes használatára neveljék. (Klaus Dahm, Ralph Deifel) – A felsőfokú könyvtárosképzést 2000-től kezdve reformálták, növelték a gyakorlati képzés súlyát. (Elisabeth Michael)

Az elektronikus dokumentumok egyre növekvő aránya, valamint a változó igények és külső körülmények alapvető szerkezeti és szemléleti átalakításokat tettek szükségessé. A Bajor Állami Könyvtár hibrid könyvtárrá alakult, amelyben az elektronikus dokumentumok mellett továbbra is jelen van és gyarapodik a hagyományos, nem digitális állomány. Az előző tanulmányokban már érintett változtatásokat Klaus Kempf az üzemszervezés szemszögéből tárgyalja. A hierarchikus szerkezetet lazítva, adott feladatkör ellátására egy osztályon belül vagy osztályokon átívelően egy-egy munkacsoportot (Referat) hoztak létre, és külön felelősei vannak az egységek közötti koordinációnak. A megszabott időre, al-

kalmas emberekből toborzott csapatok pedig egy-egy projektet valósítanak meg, alkalmazkodva a finanszírozás lehetőségeihez. Az egyesített Állománygyarapítási és Feldolgozó Osztálynak része lett az ugyancsak összevont Folyóirat és Elektronikus Média (ZEM) csoport, valamint „Digitális Könyvtár” csoportként az MDZ. A könyvtár normális működését, szolgáltatásait természetesen az átszervezés idején is biztosítani kell. Minden tekintetben fontos a munkatársak személyes képessége és aktivitása. – Ahogy a „Nyitott kapuk napján” a közönséget talán a titkokkal övezett raktár vonzza leginkább, elképesztőek a raktározás és a szállítás itt közölt számai. (Wilhelm Hilpert, Karsten Trzcionka) A könyvtár állománya 1980-tól 2007-re 4,5 milliőről 9,25 millióra nőtt, s ennek ma 57%-a van külső raktárakban. 2006 folyamán (beszámítva a költöztetést is, melyet legcélserűbb volt saját erőből és saját munkatársakkal végbevenni) az állomány 30%-át mozgatták meg, vagyis egy munkanapon átlag tizenhatezer könyvet, egy dolgozó az évben több mint harminckétezeret, minden 50 másodpercben egyet, s mindezt 280 ezer folyómétermi polcok mentén. Ehhez járul majd a digitalizálásra szánt napi kétezer kötet. Szó van még a raktározás körülményeiről: különösen fontos a jó szellőzés. – A könyvtár akkor százéves épülete és raktára már az 1930-as években túlzásfolt volt, a födémek és a polcok nem bírták a terhelést, és mindez fából lévén, tűzveszélyes volt. (Christian Stauß) Aztán jött a második világháború... Az épület négy bombatámadásban 85%-ban elpusztult, és a 2 milliós állományból 500 ezer kötet vált semmivé a lángokban és az oltás vizétől. Az épület nyugati szárnyát 1952-ben nyitották meg, és az újjáépítést 1970-re fejezték be. Közben a könyvtár új épülettel, később külső raktárakkal is bővült, amelyek, bár lassítják és drágítják a szolgáltatást, 2012-ig képesek a gyarapodást befogadni. További tervek, ha lesz rá engedély és pénz: a belső udvar beépítése és új épület a közelben egy egykori szálloda helyén.

A könyvtár sem létezhet megfelelő ‘marketing’ és ‘imázs’ nélkül. (Klaus Ceynowa, Peter Schnitzlein) Ehhez tapasztalt és kapcsolatokkal rendelkező szakember kell, el kell érni a politika,

a gazdaság, kultúra és média mérvadó személyiségeit, a ‘stakeholder’ köröket, akik nem éppen számítanak a könyvtári szolgáltatások használói közé. Meg kell találni a ‘live communication’ eszközeit, nyelvezetét, affélet, hogy „A digitális könyvtár az innováció motorja”; ‘event’ kell, ‘élmény’, színes világitással. A Könyvár tereit bérbé adják gálaestek, termékbemutatók, exkluzív összejövetelek stb. céljára (a 2006-os évben minden tizedik napon), de úgy, hogy ezek minél kevésbé zavarják a könyvtár normális működését. – Az orientálistika kezdettől fogva, Johann Albrecht Widmanstetter (1506–1557) könyvtárának (benne a magyar Biblia-fordítás egyik része, a ‘Müncheni kódex’, Cod.hung. 1) megvásárlása óta jelen volt a könyvtárban. 2007-ben 16 500 közel- és közép-keleti, európai héber, észak-afrikai és ázsiai kéziratot és 570 ezer ilyen, eredeti nyelvű nyomtatványt őriztek itt. Az állomány az utóbbi években is jelentősen gyarapodott. Helga Rebhan (kinek nevét a kötet végén, a szerzők felsorolásában sajnos elírták) sorra veszi az 1910-től kezdve rendezett, egy-egy előkelő vendégnek vagy a szűkebb szakmának vagy a nagyközönségnek is szánt kiállításokat, melyek egyben elősegítették az állomány tudományos feltárását és közzétételét. E dokumentumok, mint például a Halottak könyve Egyiptomból, a japán Edo-kort bemutató iratok és tárgyak, díszes koránok, tibeti kéziratok és könyvtáblák, a Mahābhārata 83 méter hosszú tekercse és sok másnak az értéke, különleges anyaga, formája, írása, illusztrálása sokszor nagyszámú látogató közönséget vonzott.

A kötetet a Bajor Állami Könyvtárról szóló kiadványok válogatott bibliográfiája zárja, 33 oldalon, a tárgykörök betűrendjében. (Antje Bloemeyer, Bernhard Lorenz) Az egyes tanulmányokat is bőven kísérik hivatkozások; e könyvek, cikkek jó része az interneten is, vagy csak ott elérhető.

A könyvet jól áttekinthetően, formailag is egyélegesen szerkesztették, beleértve a hivatkozásokat is. Archív és mai felvételek, esetenként színes fotók egészítik ki a mondanivalót. Elírás viszonylag ritkán akad. A tipográfia, a betűméret, sortávolság kellemes. A keménytáblás vas-

tag könyv jól kezelhető. Az előtáblán a könyvtárpépület firenzei hatású szép homlokzatának kivágott darabja olyan, mint egy díszlet a kék ég háttére előtt: jobb lett volna a képet a tábla két széléig kifuttatni. Ami pedig a tartalmat illeti: a szerzők láthatólag szabad kezet kaptak témájuk kifejtésében, a terjedelmet sem korlátozták. Itt-ott az az érzésem, hogy rövidebben is meg lehetett volna írni. A sokirányú összefüggések miatt az ismétlések, még eme ismertetésben is, aligha elkerülhetők. A tárgy sem könnyű – könyvtár, információ, virtuális világ, menedzsment és így tovább –, a nyelvezet sem.

A könyv átfogó és részletekbe menő képet ad a Bajor Állami Könyvtár szervezetéről és sokoldalú feladatairól: a változó környezet és a könyvtári lét problémáinak és a megoldásoknak gazdag és igen érdekes példatára, amelyből bizony le kell vonnunk a mindkét előjelű tanulságokat. Ajánlott olvasmány mindazoknak, akik a könyvtárügy bármely területén és szintjén tevékenykednek, különösen, akik terveznek, döntéseket hoznak, oktatnak – még ha méreteink mások is, mint a müncheni könyvtáré.

ROZSONDAI BÉLA

Knyigi iz csasztново szobranijija grafa Fridriha Verera fon der Sulenburga v Moszkovskih bibliotekah. – Bücher aus der Privatsammlung des Grafen Friedrich Werner von der Schulenburg in Moskauer Bibliotheken. Katalóg. Projektleiterin Jekatyerina JURJEVNA GENYIJEVA. Der Katalog wurde geschafft von: Karina A. DMITRIJEVA, Nyikolaj N. SUBKOV et alii. Moszkva, 2009. Rudomino, 186 l.

Ritka pillanat a történelemben, amikor egy magánkönyvtár köteteinek szétszóródása, a tulajdonos személye történeti megítélésének változása okán politikai üggyé válik. Friedrich Werner von der Schulenburg (1875–1944) könyvtára minden bizonnyal egy nyitott, széles látókörű értelmiségi szellemi horizontjának megrajzolását segíthetné, ha nem csupán 92 darabot ismerünk belőle, ám a Harmadik Birodalom moszk-

vai nagykövete olyan események tanúja, résztvevője, alakítója volt, amelyek személyét, és maradék könyveit, halála után több évtizeddel külön fontossá tették. Emellett pillantást vehetünk a család korábbi generációinak olvasmányaira is.

Hatvan éve támadta meg Németország és a Szovjetunió Lengyelországot, és tört ki a második világháború. A Lengyelországot felosztó, 1939. augusztus 23-án aláírt Molotov–Ribbentrop-paktum, és ennek többször kiegészített titkos záradékai a mostani érdeklődés középpontjába kerültek, így azok is, akik a megállapodást tető alá hozták, köztük Graf von der Schulenburg nagykövet is. A lengyel politikai nyilatkozatok, amelyek a Szovjetuniót a náci Németországgal egy szintre helyezték, az orosz politikai életben aktív ellenreakciókat váltottak ki. Nyilvánosságra hoztak egy sor eddig titkos iratot, és nyilvánvalóvá tették, hogy az aláírás másnapján, illetve a záradékok aláírását követően az USA, illetve Anglia pontosan tudták, hogy mi történik, mi fog történni, mégsem tettek semmit. Éppen akkor nem állt érdekükben.

Miután a titkos információk Graf von der Schulenburg környezetéből szivárogtak ki, érthetően az ő személyét, személyes sorsát helyezték az oroszok is nyilatkozataik középpontjába. Számos könyv, tanulmány jelent meg róla, és a Rudomino Idegennyelvű Könyvtár kiállítás rendezett életéről, külön kiállította a Schulenburg grófoknak a saját állományukban, az Állami Nyilvános Történeti Könyvtárban, és a voronyezsi Állami Könyvtárban azonosított könyveit. A most ismertetett kötet a könyvkiállítás katalógusa.

Friedrich Werner von der Schulenburg karrierdiplomata volt. Amikor 1934-ben Moszkvába helyezték, a német diplomáciai kar nagy öregjének számított. 1906 és 1914 között Varsóban, 1918-ban Tifliszben (ma: Tbiliszi, Grúzia) szolgált, 1922 és 1931 között Németország teheráni, 1931-től Moszkvába helyezéséig bukaresi nagykövete volt. Határozottan ellenezte a Szovjetunió megtámadását, ezért hazarendelték, a Hitler-ellenes összeesküvés lelepleződése után letartóztatták, halálra ítélték, és 1944. november 10-én

kivégezték. Németországot, és nem Hitlert szolgáltatta, ahogy moszkvai emléktáblája hirdeti, a német nép méltóságát próbálta menteni.

A Rudomino Könyvtár, ahol közel 300 magánszemély könyvtárának darabjait őrzik, a politikai változások óta következetesen azon dolgozik, hogy az orosz könyvtárosok utat találjanak az európai szakmai műhelyekhez. E törekvésük érdekében állandóan mozgalmakat indítanak: „Sárospatak folyamat”, „Orosz–német múzeumi együttműködés”, „Orosz–magyar könyvtári kezdeményezés” stb. Konferenciákat szerveznek, és próbálják meggyőzni az orosz szakembereket arról, hogy nem tudnak mindent arról a könyvtárlományról, amit őriznek, és ha segítséget kérnek a feldolgozásban azoktól a könyvtárosoktól, akik-től elvették a könyveket, akkor tanulhatnak. Ők is, és persze azok is, akik az oroszországi anyag feltárásában dolgoznak Németországból, Olaszországból, vagy éppen Magyarországról. A könyvek visszaszolgáltatásának felvetése, intézése, már a politikusok dolga, illetve részben a Rudomino Könyvtaré, hiszen itt működik az a hivatal, amely a második világháborúban Oroszországba került könyvek feltárásának munkáját koordinálja.

Ennek a politikai indíttatású munkának számos szakmai nyeresége van. És minket ez érdekel igazán. Ismeretlen nyomtatványok sora került elő, az egyes szétészoródott könyvtárak darabjainak útja több oroszországi könyvtár raktárába vezet. Mint a szocialista országokban általában, a Szovjetunióban is az arisztokrata, a nagypolgári, és az egyházi könyvtárak anyagát államosították, elosztó raktárakba hordták (nálunk ezt Népkönyvtári Elosztó Központnak hívták). Ehhez a masszához kerültek a háborúban az elfoglalt területekről trófeaként elhurcolt könyvek milliói. Főként lengyel-, és németországi gyűjtemények, de olyanok is, amelyeket a német hadsereg hurcolt Németországba, és a szovjet hadsereg ezt foglalta le magának. Ilyen például a római zsidó közösség gyűjteménye. A könyvek nagy része elpusztult (víz, gombásodás stb.), másik részét szétosztották a hatalmas ország könyvtárai között. A szétosztásban nem követtek igazi szakmai elképzelést. A voronyeysi

könyvtárakat elpusztították a német csapatok, a háború után ezért sokat kaptak a raktárakból. De bárhova, bármi elkerülhetett. Nem lehet mondanivaló, hogy az Állami Nyilvános Történelmi Könyvtárba – ami mégiscsak egy történelmi szakkönyvtár – például csak történelmi könyveket adtak. Az orosz provenienciájú könyvtárak anyaga észszekeveredett a háborús zsákmánnyal.

A 18–19. századi orosz nemesek, nagypolgárok, értelmiségiek komoly nyugati könyvanyagot gyűjtöttek össze. Ezek a könyvek őrzik az egykori tulajdonos családok tulajdonjegyeit. A könyveket vették, ajándékba kapták. 1917 után ezeket a gyűjteményeket államosították, elkezdték szétosztani az új könyvtári rendszer tagjai között, és az állam el is adott jelentős számú könyvet. A moszkvai antikváriumokban a két háború között kiváló régi könyvanyag volt. Vagy az állami elosztóból, vagy a magánrablásokból, illetve elszegényedett családoktól. Így a Moszkvába akkreditált diplomaták sok ritkasághoz legálisan, vásárlás útján juthattak hozzá.

A Rudomino Könyvtárban kiállított 104 könyv pontosan ezt a helyzetet dokumentálja. Nem lehet tudni, hogy melyik könyv mikor került orosz területre, miként került Schulenburg nagykövethoz, és azt sem lehet biztosan mondani, hogy a Schulenburg grófok tulajdonjegye azt jelenti, hogy Friedrich Werner von der Schulenburg könyvtárának is részét képezték. Őt Schulenburg neve, ex librise szerepel a kötetekben. A legrégibb, a család klosterrodei könyvtárát gyarapító Albrecht Ludwig, Graf von der Schulenburg (1740–1784). Freidrich Albrecht, majd Dietrich és Alexander követi őt, és Klosterrode mellett feltűnik Lieberose kastélyának (ez is a családé volt) ex librise is. A nagykövet Friedrich Werner bejegyzése nem mindenütt található meg, ahogy nyomtatott ex librise sem szerepel mind egyikben. Ugyanakkor az ő tulajdonjegyét őrző kötetekben feltűnnek az államosított orosz családok nevei: a Menyisikov hercegeké, a Bobrovskij, a Boltovszkij, vagy a Levancov családé is. Van olyan is, amely ajándékként került a diplomatához. A Berlinben szolgáló szovjet nagykövet, Ilja Szemjonovics Csernyisov is dedikált neki egy kötetet.

A kiállítást összeállítók nem akarták eldönteni, hogy melyik könyv, milyen úton került mostani helyére. Mindent összeszedtek, ami az említett három könyvtárban valaha valamelyik Schulenburg grófé volt. 91 bizonyítottan Friedrich Werner von der Schulenburgé. A kis könyvtár tematikai összetétele követi a diplomata szolgálati helyeit: mindig a helyi történelem, régebbi útleírások a 16. századtól kezdve (Herbenstein és Possevino Moszkva-leírásai, több perzsiai útikönyv, vagy éppen egy Nagyszebenben, 1928-ban kiadott a német lakosság romániai történe-

téről szóló iskolai könyv). Feltűnő a diplomata érdeklődése, és szeretete, amellyel az orosz művészet történetéhez fordult.

A történetben azonban nem feltétlenül Schulenburg könyvei az érdekesek: sokkal fontosabb a jelenség, a törekvés, ahogy az orosz könyvtárosok nyitni próbálnak. Gyűjteményeiket, és saját maguk szemléletét is. Ezzel a lehetőséggel nekünk élni kell, és ez érdekünk is.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féoldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme